Nepāl Sanskrit Series No. 1

KAŚYAPASAMHITĀ

(or Vṛiddhajīvakīya Tantra)

BY

VṚIDDHAJĪVAKA

AND

REVISED BY

VĀTSYA

WITH AN INTRODUCTION

BY

NEPĀL RĀJGURU

PAṆḌIT HEMRĀJ ŚARMĀ.

EDITED BY

VAIDYA JĀDAVJĪ TRIKAMJĪ ĀCHĀRYA

AND

SOMANĀTH ŚARMĀ OF NEPĀL.

1938.

Price 5 Rupees.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

Published by Jadavji Trikamji Acharya,
Kalbadevi Road, Bombay.

नेपालसंस्कृतग्रन्थमालायाः प्रथमः स्तबकः ।

काश्यपसंहिता ।

(वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा ।)

महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा ।

तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता ।
तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता ।

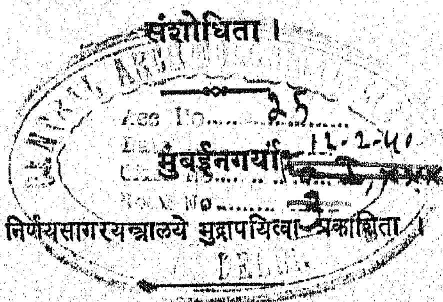
नेपालराजगुरुणा पं. हेमराजशर्मणा

लिखितेन

विस्तृतेन उपोद्धातेन सहिता ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा
नेपालदेशीयेन पं. सोमनाथशर्मणा च

संशोधिता ।

मुंबईनगर्यां

निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

इ. १९३८. मूल्यं पञ्चरूप्यकम् । विक्रम संवत् १९९५.

पुस्तकप्राप्तिस्थानं—
वैद्य जादवजी त्रिकमजी आचार्य
कालबादेवीरोड, मुंबई.

स्वस्तिश्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि, ओजस्विराजन्य-प्रोज्ज्वलनेपालतारा-
अतिप्रबलगोरखादक्षिणबाहु-पृथुलाधीश, श्रीश्रीश्रीमहाराजयुद्धसम्शेर
जङ्गबहादुर राणा जी.सी.एल.एच; जी.सी.एल; जी.सी.एस.आई;
जी.सी.एस.एस.एम. एल; जी.सी.आई.ई; येटिङ्ग पावटिङ्ग
सुन चियाङ लुचु-याङ स्याङ च्याङ, आनरेरी
लेफटनेन्ट जनरल बृटिश-आर्मी, आनरेरी
कर्णेल अफ-अल दी गोरखा-राइफल
रेजिमेन्टस इण्डियन आर्मी,
प्राइम्मिनिष्टर एण्ड
सुप्रीमकमाण्डर
इन चीफ
नेपाल.

श्रीमदोजस्विराजन्ययुद्धसंशेरवर्मणाम् ।
आज्ञयाऽनुग्रहेणापि नवोदयमुपेयुषी ॥
नेपालग्रन्थमालेयं सुमनःसहयोगतः ।
आमोदयन्ती सुधियां हृदयानि समेधताम् ॥

सम्पादकः—

नेपालराजगुरुः श्रीहेमराजशर्मा.

प्रदीप्तमान्यवरः (नेपालतारा), प्रसिद्धप्रबल-
गोरखादक्षिणबाहुः, विद्वच्छिरोमणिः, सी. आइ.ई.

भारतीभवनम्.

ढोकाटोल, **नेपाल.**

काश्यपसंहिताया उपोद्घातस्य संक्षिप्ता विषयानुक्रमणिका

काश्यपसंहितायां समागतान्याचार्यान्तराणां नामानि

नाम.	पृ.	पं.	
दारुवाहः	२१	१	इत्यादौ।
भार्गवः प्रमितिः	२६	२२	इत्यत्र।
वार्योविदः	,,	२३	इत्यादौ।
काङ्कायनः	,,	२३	इत्यत्र।
कृष्णो भरद्वाजः	,,	२४	इत्यत्र।
हिरण्याक्षः	२७	१	इत्यत्र।
वैदेहो निमिः	,,	२	इत्यत्र।
धन्वन्तरिः	३९	१६	इत्यत्र।
गार्ग्यः	१०९	२०	इत्यत्र।
माठरः	,,	२०	इत्यत्र।
आत्रेयः पुनर्वसुः	,,	२२	इत्यत्र।
पाराशर्यः	११०	७	इत्यत्र।
भेलः	,,	८	इत्यत्र।
वृद्धकाश्यपः	११६	८	इत्यत्र।
वैदेहो जनकः...	,,	१२	इत्यत्र।
वात्स्यः	,,	१७	इत्यादौ।
अनायासो यक्षः	१९१	१५	इत्यत्र।

[illegible]

उपोद्धातः

आयुष्याम्नायमाम्नाय नानोन्मेषैर्विवर्ध्य च ।
जगतः श्रेयसे सक्ताः स्मरणीया दयामयाः ॥ १ ॥
यत्प्रातिभरसासिक्त आयुर्वेदमहातरुः ।
फलत्यद्यापि जगति महात्मानो जयन्ति ते ॥ २ ॥

उपोद्धात-प्रस्तावः

यत्किमपि प्रेक्षावतां पुरः प्रदर्श्यमानं किमिदं किमर्थमितीदंप्रथमां जिज्ञासां स्वतः समुत्थापयति । यावद्धि तन्नावगम्यते तावन्न प्रवर्तते सविशेषा दृष्टिः परीक्षकाणाम् । सामान्यतोऽवगते विशेषजिज्ञासोन्मुखीकरोति लोकान् । सति हि बाह्ये सामान्यविज्ञानेऽभीप्सितमर्थमुपादातुं, जिहासितमपार्थं च परिहर्तुं कल्पते लोकः । तामेतामादिमाकाङ्क्षां प्रशमयितुं शास्त्रादावनुबन्धनिर्देशवत्प्रस्तुतग्रन्थसम्बन्धिनोऽन्तरङ्गान् बहिरङ्गाँश्च काँश्चन विशेषतो निरीक्षितान् विषयान् भूमिकाप्रस्तावनादिरूपेणोपहृत्य ग्रन्थः पुरस्क्रियत इति समुचितः साम्प्रतिको विपश्चित्सम्प्रदायः । अमुमाचारमनुरुन्धाने चेतसि प्रतिभातमन्यत्र परिदृष्टं च यत्किञ्चन विवेचकानां पुरतः कतिपयैः शब्दैः समुपाहर्तुं लेखनीयं पुरः सरति ॥

तत्रास्मिन्नुपोद्घाते पञ्च परिच्छेदाः—

(१) सोपक्रम आयुर्वेदपरिच्छेदः ।
(२) आचार्यपरिच्छेदो ग्रन्थपरिचयसहितः ।
(३) संस्कारतुलनादिसहितो विषयपरिच्छेदः ।
(४) भारतीयभैषज्यसमर्थनपरिच्छेदः ।
(५) उपसंहारपरिच्छेदः ।

---

१ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ (श्लोकवार्तिकस्योपक्रमे)

(१) सोपक्रम आयुर्वेदपरिच्छेदः—

आयुर्वेद-विषयो-पन्यासः

निश्चप्रचमेवेदं विपश्चितां सुखमेव परमः पुरुषार्थ इति । तच्च सुखं दुःखनिवृत्त्यात्मकं दुःखविरोधिभावान्तरं वेति द्विधा निरूप्यते विद्वद्भिः । उभयथाऽपि तल्लब्धये सर्वेषां समीहा । सति हि दुःखे तन्निवृत्तिर्वा सुखं वा नोदेतुं प्रभवति । दुःखं नाम बाधनालक्षणं सर्वाधिकमप्रियं जगति । यदतीतमपि स्मर्यमाणं बाधते, वर्तमानमपि यैः कैश्चिदुपायैर्निवर्तयितुमिष्यते, आगाम्यपि साधनावलम्बेन परिहर्तुं प्रयत्यते । नहि कोऽपि सचेता आत्मनो दुःखं समीहते । यावन्तो व्यापारास्तन्निवर्त्य सुखं साधयितुं प्रवर्त्यन्ते, परं सुखसमीहया प्रवर्तमानोऽप्ययथावेदनेन समुपचारपथं परिहायापचारवर्त्मनि प्रवृत्तो दुःखेन खलीक्रियते लोकः । एतस्यैव मार्गालोकाय सर्वाणि शास्त्राणि सर्वे लोकाश्च प्रावर्तन्त प्रवर्तन्ते च ॥

दुःखं च मनःशरीरादिकमात्मानं निमित्तीकृत्य जायमानमाध्यात्मिकं, पञ्चभूतप्राण्यादिभूतनिकायं निमित्तीकृत्य जायमानमाधिभौतिकं, ग्रहयक्षराक्षसविनायकादिकं देवनिकायं निमित्तीकृत्य जायमानमाधिदैविकमिति त्रिषु प्रस्थानेषु विभज्यते । एषु नानाप्रस्थानेषु यं कञ्चन दुःखविशेषमभिलक्ष्य तत्तन्निवृत्तिप्रधानोपायप्रदर्शनेन आध्यात्मिकानि साङ्ख्यादिदर्शनानि, उपासनाशास्त्राणि, नीतिभैषज्याद्यैहिकशास्त्राणि चार्थवन्ति भवन्ति ॥

परमेतान्याध्यात्मिकान्यैहिकानि च सर्वाणि शास्त्राणि शरीरिणां सुजीवनमुपलभ्यैव स्वात्मलाभाय कल्पन्ते । यः कश्चन सचेता नवनवोत्साहसम्पन्नः सदुपायान् विज्ञाय तत्परिष्कृतेन वर्त्मना आत्मानमुन्निनीषुः क्रमेण समीहितं स्थानमारोढुं पारयति । दुर्जीवनेन स्खलद्गतिः कियत्याऽपि मात्रया पुरःसर्तुमपारयन्नात्मना कमप्युपयोगं साधयितुं न प्रभवतीति शारीरान् सुजीवनोपायान् प्रतिपादयच्छास्त्रं विशेषतः शास्त्रान्तराणामप्युपजीव्यं भवति । प्रथमतः शारीरबाधया विना कृता स्थितिरस्माजीवनादुपेया ऐहिकीः आमुष्मिकीश्चोन्नतीर्गमयति । शरीरं नाम नानाविधैः स्थूलसूक्ष्मातिसूक्ष्मैरवयवैर्गहनाभिस्तत्तदंशक्रियाप्रक्रियाभिर्यथावदप्रमेयमैश्वरशिल्पमयं महायन्त्रमिवावलोक्यते । यत्र क्वचन स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वांऽशेषु दृश्याऽदृश्या वा या काचन विक्रिया समुत्पद्यमाना समस्तं शरीरं, न केवलं शरीरमपि तु तदनुस्यूतं शरीरशरीरिसमवायात्मकमन्तरात्मानमपि विकलभावं प्रापयति । शरीरविक्रियया विक्रियमाणः शरीरी विकलेनान्तरात्मना शैथिल्यमापन्नो दुःखान्तराण्यपि निरसितुं न प्रभवति । शरीरे निर्बाधे दुःखान्तराणां परिहारोपाया विधातुं पार्यन्ते, फलन्ति च । शरीर एवामयेन विकलतामुपेते तदनुषङ्गेणान्तःकरणे च व्यथिते कठिनतपश्चर्यातीर्थाटनपरोपकारप्रभृतयो धार्मिका विषयाः; शिल्पवाणिज्यवार्तादेशान्तरभ्रमणादय आर्थिका उद्योगाः; यथाकाममाहारविहारविषयोपभोगादयः कामिकाः प्रयोगाः; मानसिकविचारविशेष-

क्रोधलोभाद्यान्तरिकशत्रुदमनेन्द्रियजयेश्वरभजनादयो मोक्षोपाया अपि न यथावत् प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । उक्तमेव—'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसाधनम्' । (च. सू. अ. १) इति ॥

तदेवमारोग्यपरिप्लुते जीवनतरौ सम्यञ्चि फलानि फलन्तीति तत्सम्पत्त्या चिरजीवनाय सुजीवनभावाय च शारीरबाधामयान्यैहिकानि च दुःखान्यवश्यं परिहरणीयानि भवन्ति । शारीराणि दुःखानि च नानाविधरोगात्मना शतधा प्ररोहन्ति । ते च शतशो रोगा नैकेनोपायेनोपदेशेन वा विज्ञेयाः परिहरणीया वा भवन्तीति तेषां निवृत्तयेऽनुत्पादाय च ये यावन्त उपाया व्यवस्थितयस्तेषां यावद्बुद्धिबलोदयं परिज्ञानमावश्यकं देहिनाम् ॥

तत्र हेया दुःखात्मानो रोगाः, तेषां हेतवः (निदानादीनि), हेयरोगाणां हानं (निवृत्तिः), हाने साधनानि (भेषजादीनि) चेति चतुर्धा विज्ञातव्यानि भवन्ति । हेयानां स्वरूपाणि परिच्छिद्य ज्ञातैस्तदीयहेतुभिः पूर्वमेव परिह्रियमाणैस्तदनुत्पत्तये, विज्ञातैश्च हानसाधनैः कथञ्चनोत्पन्नानामपि तेषां निवृत्तये भवितव्यम् ॥

लोकानां श्रेयःसाधनतया हितावहेषु विविधेषु ज्ञानविज्ञानप्रभेदेषु सर्वोपजीव्यं यद् विज्ञानरत्नं तदेवायुर्वेदविज्ञानमित्युच्यते । एतदीयं विज्ञानं न केवलं स्वस्य एकद्व्यक्तिमात्रस्य वोपकृतये, अपि तु कुटुम्बस्य समाजस्य देशस्याप्युपकृतये समुन्नतये च भवतीत्यवश्यं विज्ञेयं शरीरिभिः, उपदेष्टव्यं च विज्ञातृभिरिति विशेषतोऽर्थवानस्यावबोध उपदेशश्च ॥

आयुर्वेदस्य प्राचीनत्वम्

यदा किल स्रष्ट्रा भूतानि भौतिकानि च सृष्टानि तदात्व एव प्राणिनां दीर्घायुष्यसाधनान्यपि विज्ञेयानि बभूवुः । उत्पन्नमात्रा एव मिथ्योपचारेण विनष्टाः प्राणिनः कथङ्कारं सर्जनश्रममर्थवन्तं कुर्युः । यथा यथा ते चिरं सत्तां प्राप्नुवन्ति तथा तथा स्रष्टुः समीहितं किमपि सम्पादयितुं पारयेयुः । सत्तां लब्धवन्तोऽपि विकलाङ्गाः कतमस्मै कामाय कल्पेरन् । अतः सत्त्वबलावष्टब्धेन सकलीभावेन चिरमवस्थानमादित एवापैक्ष्यत । अस्मिँश्च स्रष्टुः शिल्पप्रपञ्चे चरा अचरा भोक्तारो भोज्या एवमादयो नैके प्रभेदाः । भोक्तृभोज्यानामप्यसंख्येयाः प्रकाराः । न खलु सर्वेषां भोक्तॄणां सर्वाणि भोज्यजातान्यनुकूलानि, अपि तु भोक्तॄणां जातिदेशकालावस्थाभेदेनोपकारायापकारायापि प्रतिनियतानि । नह्येकस्यानुकूलं प्रतिकूलं वा वस्तु तथैव सर्वेषाम्, एकस्याप्यनुकूलं प्रतिकूलं वा न सर्वं सर्वदा, अपि तु तत्राप्यवस्थादिविशेषेण व्यवस्थितम् । इतश्च कस्य कदा किमनुकूलं, किं वाऽस्य साधनं, किञ्च प्रतिकूलं, कथं तदुदयः, को वाऽस्य प्रशमनोपाय इति उपादेयं तदुपायः, हेयं हेयहेतुः, हानसाधनमित्येतानि तदात्व एव विज्ञेयान्यभूवन् । सर्वास्वेषणासु प्राणैषणा प्राथम्येनोदेतुमर्हति । अतश्च प्राणिनां सृष्टिरेवायुर्वेदस्य बीजन्यासः ॥

'अनुत्पाद्यैव प्रजा आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्' इति सुश्रुतोक्तेस्तौल्येन 'आयुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत्ततो विश्वानि भूतानि' इति काश्यपसंहितायां (पृ. ४२) सृष्टितोऽप्यायु-

वेदस्य ज्यैष्ठ्यं निर्दिश्यमानमपि निमित्तनैमित्तिकयोः पौर्वापर्यानुक्रममनुसन्धाय 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यादौ पाठक्रमाद् बलीयांसमार्थक्रममिव "तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः" इति प्रसादे सम्पदः क्षेपिष्ठभावमिव वस्तुतः सृष्ट्या सहायुर्वेदस्य घनिष्ठं नेदिष्ठं च सम्बन्धमालङ्कारिकोक्त्याऽभिव्यनक्ति । किंवा बालकस्योत्पत्तेः पूर्वं स्तन्योद्गमनमिव सृष्टेः प्रथमत आयुर्विज्ञानं स्वरसतोऽपि सम्भवति । विकासवाददृशा भौतिकसृष्टेः पूर्वमोषधिवनस्पत्यादीनां सृष्टेः प्रतिपादनमपि भूतोद्भवात् प्रागेव भैषज्यविज्ञानस्य बीजन्यासं दर्शयति । आत्रेयाचार्येण तु 'सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्' (च. सू. अ. ३०) इत्यादिना आयुर्वेदीयावबोधोपदेशयोः सादित्वेऽपि संसारस्येवायुर्वेदविज्ञानपरम्पराया अप्यनादित्वं निर्दिष्टमस्ति ॥

आयुर्वेदः

आयुर्वेदशब्दार्थप्रदर्शनेऽस्यां काश्यपसंहितायाम्—"आयुर्जीवितमुच्यते, विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च; आयुरनेन ज्ञातेन विद्यते ज्ञायते विन्दते लभते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः" (पृ. ४२) इति दीर्घजीवितस्य ज्ञापकमुपायप्रतिपादनद्वारा प्रापकमविनाशकं च शास्त्रमायुर्वेद इति विधीयमानं निर्वचनमस्य स्वरूपं प्रयोजनं च निदर्शयति । एवं च आयुर्वेदशास्त्रादायुषः स्वरूपं, यैस्तदुपेयते ते उपायाः, विद्यमानमायुर्यैर्विज्ञायते तानि लक्षणानि च वेद्यन्ते, तानि विज्ञाय यथोपदेशं प्रवृत्त आयुरवस्थापयति च, एतज्ज्ञानमन्तरेणायथावत्प्रवर्तमान आयुर्विनाशाय प्रभवतीति ससाधनायुरवस्थापकशास्त्रमायुर्वेदशब्दार्थः ॥

तदिदं व्याधिपरिमोक्षः स्वास्थ्यपरिरक्षणं चेति प्रयोजनद्वयमात्रेय[2]सुश्रुतो[3]क्तिभ्यामपि समन्वेति ॥

आयुर्वेदशब्दोऽयं बहुशाखाविस्तीर्णं चिकित्साविज्ञानमवबोधयन्न केवलं मानवीयं भैषज्यमभिप्रैति, किन्तु हस्त्यश्वगवादीनां पशुपक्षिणां, वृक्षलतादीनामुद्भिज्जानामपि भैषज्यानि सङ्गृह्णाति । पालकाप्य-मतङ्ग-शालिहोत्रादयो हस्त्यश्वादिभैषज्यो-

---

१ उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं, घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले ७ अङ्के)

२ चरकसंहितायां—"हिताहितं सुखं दुःखम्" इत्यादिना आत्मनो भोगायतनस्य पञ्चभूतविकारात्मकस्य शरीरस्य, भोगसाधनानां चक्षुरादीन्द्रियाणां, मनसोऽन्तःकरणस्य, ज्ञानप्रतिसन्धातुरात्मनश्चैषामदृष्टविशेषनिष्पन्नः संयोग एवायुःपदार्थः; आयुषः स्वरूपं, तत्र हिताहिते, पथ्यापथ्ये, तत्फलीभूते सुखदुःखे, आयुषस्तत्तदवस्थानुरूपाणि लक्षणानि चेत्येभिः साधनफलादिभिः समन्वितमायुर्वेदयति ज्ञापयतीत्यायुर्वेद इति प्रवचनं निर्दिश्यते । (सूत्रस्थान १ अ. ३०

३ सुश्रुते—"आयुरस्मिन्विद्यतेऽनेन वाऽऽयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः" इति कथनेन शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपमायुरस्मिन् प्रतिपाद्यतया विद्यते, आयुरनेन विद्यते ज्ञायते विचार्यते वा, आयुरनेन विन्दति प्राप्नोतीत्यायुर्वेद इति निर्वचनं विधीयते (सू. अ. १)।

४ शालिहोत्रः सुश्रुताय हयायुर्वेदमुक्तवान् ।
पालकाप्योऽङ्गराजाय गजायुर्वेदमब्रवीत् ॥ (अग्निपुराणे २९२ अध्याये)

पदेशाचार्यास्तदीयोपदेशरूपास्तत्परम्परागताश्च ग्रन्थाः, एवं वृक्षायुर्वेदे काश्यपसारस्वतपराशरादय आचार्यास्तदुपदेशपरम्परागता विषया वराहसंहितायां भट्टोत्पलीयतत्प्रकरणव्याख्यायामुपवनविनोदादिषु च बहुश उल्लिख्यन्ते । धन्वन्तरिणाऽपि नराश्वगोगजवृक्षायुर्वेदानां सुश्रुतायोपदेशनस्य आग्नेयपुराणे (अ. २७९–२९२) उल्लेखोऽस्ति । परं धन्वन्तरिकश्यपात्रेयादीनां मानवीयायुर्वेदविभागविषयं विशेषत उद्दिश्य प्रवर्तनेन प्रकृतोपयोगेन चात्रापि तमेवाधिकृत्य प्रदर्श्यते ॥

अस्याऽऽद्यज्ञानसम्पद्रूपतया वेदशब्देनोल्लेखः क्रियते तैर्थिकैः । वेदो नामार्याणां सर्वादिमो ज्ञानविज्ञानराशिः । तत्रैव पूर्वेषां ज्ञानानि विज्ञानानि च सम्भृतानि । आर्याणां तपःप्रणिधानालोकोज्ज्वलेषु हृदयेषु प्रातिभप्रकाशरूपेण वर्तमानाऽव्याहतस्वरूपाऽऽद्यज्ञानसम्पद्वेदशब्देन व्यवाह्रियत । तेषु ज्ञानविज्ञानप्रस्थानेष्वेकतमद्वेतद्विज्ञानमपि ॥

वेदायुर्वेदयोः सम्बन्धः

ऋग्यजुःसामाथर्वनामभिर्विभक्तानां वेदानामुपवेदरूपेण धनुर्वेद-गान्धर्ववेदस्थापत्यवेदायुर्वेदा उल्लिख्यन्ते । उपशब्दो हि सन्निकृष्टं सम्बन्धमभिप्रैति । तत्र केन वेदेन सहास्याऽऽयुर्वेदस्य सम्बन्ध इति विचारे "इह खल्वायुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्य" इति (सू. अ. १) सुश्रुताचार्यः कण्ठत एवायुर्वेदस्याथर्ववेदेन सहाङ्गाङ्गिभावं निर्दिशति । "चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानामथर्ववेदे भक्तिरादेश्या" (च. सू. अ. ३०) इत्युल्लिखन्नात्रेयाचार्योऽपि ऋग्वेदादिभिश्चतुर्भिः सहास्य सम्बन्धमपरिहरन् भक्तिपदेन अथर्ववेदेन सहैवास्य नेदिष्ठं सम्बन्धमवबोधयति । अस्यां काश्यपसंहितायां तु (पृ. ४१) "आयुर्वेदः कथं चोत्पन्नः" इति प्रश्ने "अथर्ववेदोपनिषत्सु प्रागुत्पन्नः" इत्युत्तरेण प्रथमतोऽथर्वमूलकत्वं निर्दिश्य, "कं च वेदं श्रयति" इति प्रश्नान्तरे "अथर्ववेदमित्याह, तत्र हि रक्षा-बलि-होम-शान्ति–⋯⋯प्रतिकर्मविधानमुद्दिष्टं विशेषेण, तद्वदायुर्वेदे, तस्मादथर्ववेदं श्रयति, सर्वान् वेदानित्येके" इत्युपन्यस्य, "आयुर्वेदमेवाश्रयन्ते वेदाः ......तस्माद्भूमः ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदेभ्यः पञ्चमोऽयमायुर्वेदः" इत्युल्लिखन्नाचार्यो विषयविशेषसन्निकर्षेणाथर्वसम्बन्धवादमादौ निर्दिश्य, सर्वेषु वेदेषु न्यूनाधिकभावेनैतद्विषयोपलम्भेन सर्ववेदसम्बन्धवादमप्येकीयमतत्वेनोल्लिख्य, ब्रह्माश्वीन्द्रादिसम्प्रदायपरम्परया क्रमविकसितस्यायुर्वेदीयविज्ञानस्य स्वतन्त्रप्रस्थानान्तररूपेण विजृम्भिततया वेदान्तरवत् सर्वोपजीव्यतायाः पुरुषनिःश्रेयसपरतायाश्च दर्शनेन विज्ञेयविषयशृङ्खलितभावेन पृथगवस्थितस्यायुर्वेदस्य स्वीये विषये प्राधान्येनोपादेयत्वमभिप्रेत्य महाभारतस्य पञ्चमवेदत्ववत् पञ्चमवेदस्थानीयत्वमपि स्वविचारारूढमन्ततः प्रकाशयति ॥

"आयुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्य" इति सुश्रुतोक्तावुपाङ्गपददर्शनेन साक्षात्सम्बद्धस्याङ्गतया, अङ्गसम्बद्धस्योपाङ्गतयाऽऽपाततोऽवगमाद्वेदाङ्गेष्वप्यङ्गत्वमायुर्वेदस्य,

अङ्गान्यनूपाङ्गानि भवन्तीत्यनुसन्धाय वेदकालादुत्तरं शिक्षाद्यङ्गानां, ततोऽपि पश्चादुपाङ्गभूतस्यायुर्वेदस्य काल इति सुश्रुतस्यार्वाग्भावसाधने केषाञ्चिद्विदुषां दृष्टावुन्मिषति । परन्तुपाङ्गशब्देनापाततस्तथा प्रतीतावपि वेदाङ्गेषु शिक्षाकल्पादिषु वैद्यकविद्याया विशेषतः सम्बन्धस्यादर्शनेन, प्रत्युत वक्ष्यमाणदिशा श्रौतग्रन्थेभ्यो ब्राह्मणेषु, ततोऽपि संहितासु यथापूर्वमायुर्वेदीयविषयाणामतिशयदर्शनेन, तत्राप्यथर्ववेदे बाहुल्योपलम्भेन च वेदेनैव सहास्य नेदिष्ठः सम्बन्धः प्रतीयते । अङ्गत्वं नामाऽप्रधानत्वं शेषत्वमिवावयवत्वमपि । तच्छरीरान्तरनुप्रविश्योपकर्तॄणि सन्निपत्योपकारकाणि, तच्छरीराद्बहिर्भूयोपकर्तॄणि आरादुपकारकाणीति द्विविधान्यङ्गानि मीमांसकैर्विभज्यन्ते, यान्यन्तरङ्ग-बहिरङ्गशब्दाभ्यामपि विभज्य व्यवहर्तुं शक्यन्ते । वेदशरीराद्बहिर्भूतानि शिक्षादीनि बहिरङ्गान्येव भवन्ति । वक्ष्यमाणरीत्या भैषज्यायुष्यसंशमनीयकर्मादीनां बहूनामायुर्वेदविषयाणां वेदसंहिताभ्यन्तरेऽपि प्रोततया तच्छरीरमनुप्रविष्ट आयुर्वेदस्त्वन्तरङ्गभावमेव भजति । नानाविज्ञानमहाराशिरूपे वेदे याज्ञिको महान् प्रधानविषयः, आयुर्वेदीयविषयादयः प्रासङ्गिका अवान्तरविषया इत्यत आयुर्वेदीयं विज्ञानं वैदिकविज्ञानशरीरमनुप्रविष्टं सत्तदवयवरूपमङ्गं भवति । महावयवानामङ्गत्वं, स्वल्पावयवानामुपाङ्गत्वमिति द्विधा विभागं प्रदर्श्य बाह्वादीन् करादींश्च निदर्शयता डल्हनाचार्येणापि आयुर्वेदस्यान्तरङ्गत्वमेव समर्थितं भवति । यदि बहिरङ्गानां शिक्षादीनामप्यङ्गभावमुपादाय सुश्रुतस्योपाङ्गत्वोल्लेखः स्यात्तदा शिक्षादेरपि पश्चाद्भावौचित्यवत आयुर्वेदस्य भूतसृष्टेरपि प्राग्भावः सुश्रुतेनैवोक्तः कथं न व्याहन्येत । शिक्षादिषु बहिरङ्गेष्वप्यव्यवहृतेन वेदशब्देनायुर्वेदस्य निर्देशोऽपि पूर्वभावित्वमेवास्य प्रगुणयति । विज्ञानमहोदधेर्वेदस्यैकतरङ्गरूपेण वर्तमानमिदमायुर्वेदीयविज्ञानं वेदशरीरमनुप्रविष्टमनुसन्धाय केचन उपवेदशब्देन, अवयवावयविभावापन्नमनुसन्धाय केचन वेदाङ्गशब्देन, स्वल्पावयवात्मकमनुसन्धाय केचन वेदोपाङ्गशब्देन व्यवहरन्तो मिथोऽव्याहतं समन्वयं गमयन्ति । किं बहुना, कश्यपाचार्येण तु उपशब्दमप्यनुपादाय पञ्चमवेदत्वेन निर्दिष्टमस्ति । अन्तरवयवाश्च अवयविना सहैवावतिष्ठन्ते, नावयविसमयादुत्तरः समयोऽवयवानाम् । तदेवमुपवेदशब्दसामानाधिकरण्येन वर्तमानोऽयमुपाङ्गशब्दोऽपि आयुर्वेदमुपर्येवारोहयति, नतरामर्वाग्भावशङ्कोदयाय कल्पते ॥

इहेदमनुसन्धीयते—ब्राह्मणोपनिषन्महाभारतपुराणस्मृत्यादिषु वेदचतुष्टयोल्लेखोपलम्भेऽपि अथर्ववेदे[2] ऋग्यजुःसामाथर्ववेदानामुल्लेखेन, त्रिषु वेदेष्वथर्ववेदस्यानुल्ले[3]-

१ History of Hindu Chemistry I. by P. C. Ray.

२ यस्मादृचोऽपातक्षन्यजुर्यस्मादपाकषन् । सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखम् । (अथर्व १०।७।२०)

३ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । ऋक् १०।७८; यजुः ३१।७; अथर्व १७।६।१३

त्वेन च त्रयीविभागः प्राथमिक इति विवेचकानां भणितिः । तत्र मन्त्रात्मके वेदे पद्यात्मिका ऋक्, गद्यात्मकं यजुः, गीत्यात्मकं सामेति त्रिधा विभागः । अस्मिँस्त्रयीविभागेऽथर्वमन्त्राणामपि यथास्वमन्तर्भावः । आर्षहृद्भूमिकास्वादिमज्ञानसम्पत् त्रयीरूपेण यदैव प्रादुर्बभूव, तदाऽप्यायुर्वेदविज्ञानमासीदेवेति ऋग्यजुःसामसु त्रिष्वपि तत्र तत्रोपलभ्यमानैस्तद्विषयैरवगम्यते । अथर्ववेदस्य प्रमेयवैशिष्ट्येन पृथग्गणनायामनेन सह चत्वारो वेदाः । ब्राह्मणोपनिषत्सु स्मृतिमीमांसादिष्वपि वेदानां चातुर्विध्योल्लेखश्चतुर्वेदविदां निर्देशश्चोपलभ्यते । तेन ऋग्यजुःसामाथर्ववेदानां चतुर्णां पुराकालादेव समकक्षतया प्रामाण्यमित्येतस्मिन्विषये न्यायमञ्जर्यां वेदसर्वस्वे च बहु प्रपञ्चितमस्ति । अथर्ववेदेन सह चतुर्णां वेदानामुपवेदान् प्रदर्शयता चरणव्यूहकृता "ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेद इत्याह भगवान् व्यासः स्कन्दो वा" इति व्यासस्कन्दमतरूपेण ऋग्वेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्योल्लिखितं दृश्यते । तदुक्त्या त्रिष्वपि वेदप्रस्थानेष्वेतद्विषयलाभेऽपि, ऋग्वेदे स्ववैद्ययोरश्विनोः सूक्तेष्वन्यत्रापि तादात्विकैरतीतैश्च पुरावृत्तैः सह बहुश आयुर्वेदीयविज्ञानविषयाणामुपलम्भेन विशेषत ऋग्वेदेन सहास्य सम्बन्धमभिप्रेत्य त्रयीदृशा किल व्यासस्कन्दादिभिः कैश्चन पूर्वाचार्यैस्तथाऽभ्युपगतं सम्भाव्यते । यदा कर्मकलापस्यापि विकासविभागविशेषेण शान्तिकपौष्टिकाद्यैहिकश्रेयःकर्माणि दैहिकागन्तुकसंशमनकर्माणि चोपादाय तत्प्रधानस्याथर्ववेदस्य पृथग्गणनया वैदिकं विज्ञानं चतुर्धा व्यभज्यत, तदाऽऽथर्वणे विज्ञाने भैषज्यैकर्माण्यायुष्यकर्माणि भूतादिपरिहारकर्माणि बहुशः पृथग्भावेनादृश्यन्त । कौशिकसूत्रकृताऽपि तथैव तत्र तत्र विनियोगः प्रदर्शितः । तदेवमाथर्वणप्रक्रियायां विशेषरूपमवाप्तस्य शान्तिकपौष्टिकादिशबलितस्य भैषज्यविज्ञानस्य क्रमशो विकसनेन साकमायुर्वेदीयविषयस्यापि विकसनाद्वक्ष्यमाणदिशा वेदान्तरेभ्योऽथर्ववेदे एतदीयविषयबाहुल्यदर्शनाच्च तादात्विकीं स्थितिमुपादाय अथर्वणा सहास्य नेदिष्ठं सम्बन्धमनुपश्यद्भिः पूर्वाचार्यैर्धन्वन्तर्यात्रेयकश्यपादिभिः पूर्वनिर्दिष्टलेखैरथर्वोपाङ्गत्वमथर्ववेदे विशेषभक्त्यादेशनमथर्वमूलकत्वं चोक्तं युक्तिसङ्गतमवगम्यते ॥

वेदे आयुर्वेदीया विषयाः

आर्षपरम्परायामानुश्रविकरूपेणानुवर्तमानस्य पूर्वैरपि कर्तुरस्मरणेन, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यादिना पूर्वसिद्धस्यैवैश्वरज्ञानात्मकस्यास्य जगत्स्रष्टुर्मनसि प्रतिभानोल्लेखेन, ऋषीणामपि केवलं मन्त्रद्रष्टृतया च नित्यं पदपदार्थसम्बन्धमवलम्बमानस्यास्य अनादिनित्यत्वमिति वेदार्थमीमांसकानां पूर्वाचार्याणां

---

१ सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता-ऋचो यजूँषि सामानि । (शतपथ १०।५।१७)

२ 'तञ्जोर' पुस्तकालयगतायामुमामहेश्वरसंवादरूपायामन्यस्यां काश्यपसंहितायामपि- "ऋग्वेदस्योपवेदाङ्गं काश्यपं रचितं पुरा । लक्षग्रन्थं महातेजः अमेयं मम दीयताम् (?)" इति ऋग्वेदस्योपवेदत्वेनोल्लेखोऽस्ति ।

३ भैषजं वा आथर्वणानि । (ताण्ड्यमहाब्राह्मणे १२. ९. १०)

सिद्धान्तः । वेदेऽपि तस्मात् परमेश्वरात् ऋचः सामानि जज्ञिरे यजुश्चाजायतेत्युल्लेखोपलम्भेन शब्दस्य प्रत्युच्चारणं नवोत्पत्त्या तत्समुदायात्मकस्य वेदस्य न नित्यत्वमपितु सर्गादावीश्वरेण विरच्योपदेशनात् पौरुषेयत्वमेव, तथाऽपि सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तस्य परमाप्तस्य परमात्मनः कृतिरूपतया सर्वांशतोऽबाधितं प्रामाण्यमिति तार्किकादीनां सिद्धान्तः । अनादिरपौरुषेयः पौरुषेय आर्षो वा भवतु वेदः, कश्चास्य प्रकाशस्योद्गमस्य वा तात्त्विकः समुचितश्च समय इतीदानीं प्रसक्तानुप्रसक्तो विचार आस्तां तावत्। सर्वथाऽपि पूर्वतमैरपि सर्वातिशायिनि प्रमाणपदे प्रतिष्ठापितोऽयमपरिच्छेद्यात्महो: कालादार्याणां शिरःसु संमानितोऽस्तीत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । अद्यत्वेऽपि प्राच्याः पाश्चात्याश्च विपश्चित एनं प्रायः संमानदृशैव पश्यन्ति । केवलं पुरातत्त्वानुसन्धानदृशा वैदिकं साहित्यं पर्यालोचयतां विवेचकानां विचारविशेषाणां निरीक्षणेऽपि केषाञ्चिद्द्वादशसहस्रवर्षपूर्वत्ववादः, केषाञ्चिच्चतुःसहस्रवर्षप्राग्भाववादश्चैवमादयो बहवः पक्षाः स्वस्वविचारारूढा दृश्यन्ते । यथातथाऽपि लोके यावन्ति प्राचीनसाहित्यानि तेषु सर्वप्रथमं वैदिकसाहित्यमित्यत्र न केषामपि विमतिः । तेनास्य वैदिकविज्ञानस्य, एतदङ्गभंगतस्यायुर्वेदीयविज्ञानस्यापि समय उपर्येवारोहति । तस्मिन् वैदिके विज्ञानव्यूहे विज्ञानान्तराणीवायुर्वेदीयं विज्ञानमपि बहुश ओतं प्रोतं च दृश्यते । तथाहि—

ऋग्वेदसंहितायां—जराजीर्णस्य च्यवनस्य वन्दनस्य च ऋषेरश्विभ्यां रसायनेन पुनर्यौवनापादनं (१. ११६. १० । १. ११७. १३ । १. ११९. ७.); दासैरग्नौ जलेऽपि प्रक्षेपणे रक्षितस्य दीर्घतमसः पुनर्दासेन वितष्टशिरोवक्षसोप्यश्विभ्यां जीवनेन दशयुगपर्यन्तं जरां परिहार्य रक्षणं (१. १५८. ४–६); रणे शत्रुभिश्छिन्नपदायाः खेलनृपपत्न्या विश्पलानाम्न्या अश्विभ्यामायसजङ्घायोजनं (१. ११६. १५); विश्लिष्टाङ्गस्याप्यादेरवयवसङ्घटनं (१. ११७. १९); शत्रुभिस्त्रिशकलीकृतस्य श्यावाश्वस्याङ्गशकलानि संयोज्य प्रत्युज्जीवनं (१. ११७. २४); किमन्यत्, दधीचस्य शिरः पृथक्कृत्य संरक्ष्याश्वशिरः संयोज्य तस्मादश्विभ्यां मधुविद्याया ग्रहणे तस्याश्वशिरश्छेदे पुनस्ताभ्यां पूर्वशिरसः संयोजनम् (१. ११६. १२ । १. ११७. २२); अन्धाय ऋज्राश्वाय दृष्टिदानम् (१. ११६. १६ । १. ११७. १७); अन्धाय कण्वाय चक्षुर्दानं, बधिराय नार्षदाय श्रोत्रदानं (१. ११७. ८); पङ्गवे परावृजाय विगुणजानवे श्रोणर्षये च गतिदानम् (१. ११२. ८) वध्रिमत्या नपुंसकभर्तृकाया अपि पुत्रोत्पादनं (१. ११६. १३); विश्वकाय विनष्टपुत्रदर्शनं (१. ११६. २३); कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृगृहे जीर्यन्त्याः कक्षीवतीपुत्र्या घोषायाः कुष्ठं निवार्य भर्तृदानं (१. ११७. ७); कुष्ठेन श्यामवर्णाय श्यावाय रोगं निवार्य सुन्दरस्त्रीदापनम् (१. ११७. ८) इत्यादीन्यश्विनोरद्भुतान्यवदानानि, देवभिषग्भ्यामश्विभ्यां वायुद्युपृथिव्यादिभिरिवानुकूलभेषजस्य प्रदानस्य प्रार्थना (१. ८९. ४); अश्विभ्यामोषधिवनस्पत्यादीनां प्रकर्षेणाभिव्यञ्जनं (१. ११६. ८); युवां भैषज्येन भिषजौ

स्थ इत्यश्विनोः प्रार्थनम् (१. १५८. ६); अक्षिदर्शनसर्वेन्द्रियसामर्थ्यजरानिवृत्तिशतवर्षायुःप्राप्त्यर्थमश्विनोः प्रार्थनं (१. ११६. २५); आर्चत्कस्य संयुक्तपेश्च निवृत्तप्रसवाया अपि गोरश्विभ्यां प्रसवस्य पयोबाहुल्यस्य च सम्पादनम् (१. ११६. २२. । १. ११७. २०); इन्द्रेणापि अन्धाय परावृजाय दृष्टेर्दानं, पङ्गवे श्रोणाय गतेर्दानम् (२. १५. ७.); इन्द्रेण अपालायाश्चर्मरोगस्य, तत्पितुः खल्वाटस्य च निवारणम् (८. ९१. ७); इन्द्रस्यौषधिधारकत्वं (२. २३. ७); नानाविषकृमिवर्णनं तत्प्रतीकारश्च (१. १९१. १–१६); नानायक्ष्मरोगनिरसनं (१०. १६३. १–६); सौरप्रतीकारेण हृद्रोगादीनां निरसनं (१. ५०. ११–१३); जलस्य भेषजत्वम् (१०. १३७. ६ । १. २३. १९); ओषधीनां वर्णनम् (१०. ९७. १–२३); यक्ष्माज्ञातयक्ष्मराजयक्ष्मग्राहिपृष्ठ्यामयसिपसिमिहृद्रोगप्रभृतीनां रोगाणामुल्लेखः (१०. ९७. १०५. १३७. १६१. १६७) इत्यादयो बहवो विषयास्तत्रतत्रोपलभ्यन्ते ॥

शुक्लयजुःसंहितायामपि द्वादशाध्याये सूक्तद्वये (१२. ७५–८९. । १२ ९०–१०१) ओषधीनामगदङ्करत्वं, यक्ष्मनाशकत्वं, यस्तासां खनको यदर्थं च खननमुभयेषामुपकारकत्वं, बलासार्शःश्वयथुगण्डुश्लीपदयक्ष्ममुखपाकक्षतादिनाशकत्वं; तत्र तत्र (१९.८१–९३ । २० ५–९ । २५.१–९ । ३१.१०–१३ । ३० । ८–१०) अश्वस्य मनुष्यस्य च शारीराङ्गोल्लेखः, यक्ष्मामीवाबलासोपचितपाकारुरर्शोविपूचिकाहृद्रोगार्मचर्मरोगकुष्ठाङ्गभेदादीनां रोगाणामुल्लेखश्चोपलभ्यते ॥

तैत्तिरीयसंहितायां काम्येष्टिप्रकरणे दृष्टिप्राप्तेर्यक्ष्मोन्मादपरिहारस्य च प्रार्थना, यक्ष्मराजयक्ष्मजयन्यरोगोत्पत्तेर्विषयो (२. १. १. १ । २. ४. १४. ५) दृश्यते

सामसंहितायामृक्प्रदिष्टानां मन्त्राणां प्रवेशेनायुर्वेदविषयावबोधकानां मन्त्राणामुपलम्भेन च साम्नोऽप्यस्मिन् विषये ऋग्वैकमत्यमवगम्यते ॥

अथर्वसंहितायां तु विशेषेणैतदीया बहुविधा विषया दृश्यन्ते । तत्रोपशतं सूक्तानि मन्त्राश्चैतद्विषये लभ्यन्ते । ऋगादिषु प्राय ऐतिहासिकेन रूपेण क्वचन प्रसङ्गेनाप्यायुर्वेदविषयाः समागच्छन्ति; अथर्वणि तु अन्तराऽन्तरा रोगाः, शारीरकावयवाः, रोगप्रतीकारविशेषाः, तत्तदोषधीनां तेषु तेषु रोगेषूपयोगिता चैवमादयो बहवो विषयाः प्रोता दृश्यन्ते; येनायुर्वेदस्याथर्वसम्बन्धः स्फुटीभवति । तत्र—

रोगविषये—तक्म(ज्वर)रोगस्य वर्णनं ६. २१. १–३; तद्भेदानां सततशारद-ग्रैष्म-शीत-वार्षिक-तृतीयकादीनां निर्देशः (१. २५. ४ । ५. २२. १–१४); तक्मविभेदास्तत्र मण्डूकोपयोगः (७. १२२. १. २); तद्रात्वे जाङ्गलप्रदेशतया किल मुञ्जवद्बाह्लीकगान्धाराङ्गमगधादिषु तक्मप्रक्षेपनिर्देशः (५. २२. १४); बलासस्यास्थिपरुहृदयपीडकत्वं (६. १४. १–३); मन्यागण्डमालायाः ५५ विभेदत्वं, ग्रैव्यगण्डमालायाः ७७ प्रभेदत्वं, स्कन्ध्यगण्डमालायाः ९९ प्रभेदत्वं (६. २५. १–३); अपचितः (गण्डमालायाः) एनी-श्येनी-कृष्णा-रोहिण्य सूतिकेति

भेदनिदर्शनं (६. ८३. १–३); शीर्षक्ति-शीर्षामय-कर्णशूल-विलोहित-विसल्पकाऽङ्गभेदाऽङ्गज्वर-विश्वाङ्ग्य-विश्वशारदतक्म-बलास-हरिम-यक्ष्मोधः-काहावाह-क्लोमोदरनाभि-हृदयगतयक्ष्म-पार्श्वपृष्ठिवंक्षणाश्ममज्जगतपीडा-विद्रध-वातीकारा-ऽलजी-पादजानुश्रोणिपरिमंसोनूकोष्णिहाशीर्षवेदनादिनानारोगाणां वर्णनं च (९. १३. १–२२) दृश्यते ॥

शारीरकविषये—शरीरनाडीधमनीनिर्देशः, शिराणां शतत्वस्य धमनीनां सहस्रत्वस्योल्लेखश्च (१. १७. १. ४ । ७. ३६. २); नानारोगैः सह शारीरावयववर्णनं (२. ३३. १–७); नानाशरीरावयवोल्लेखः (२. ३३. २ । ४. १२. ४ । १०. २. १ । १०. ९. १३–२५); केशास्थिस्नावमांसमज्जापर्वोरुपादाष्ठीवच्छिरोहस्तमुखपृष्ठिवर्जह्यपार्श्वजिह्वाग्रीवाकीकसत्वगादीनामुल्लेखश्च (११. १०. ११–१५) दृश्यते ॥

प्रतीकारविषये—मूत्राघाते शरशलाकादिभिर्मूत्रनिःसारणं भेदनं वा (१. ३. १–९); सुखप्रसवस्तद्विक्रियायां योनिभेदनादि (१. ११. १–६); जलधावनेन व्रणोपचारः (५. ५७. १–३); अपचितां पिडकानां शलाकावेधनम् (७. ७८. १–२); अपचिति लवणोपचारः (७. ८०. १–२) एवमाद्याः शल्यप्रक्रियाः; बहिर्देशाच्छरीरान्तरनुप्रविश्य रोगकारकाणां नानाविधकृमीणां तन्निरसनस्य च वर्णनं (२.३१.१–५); चक्षुर्नासिकादन्तादिषु प्रविश्य रोगकारकाणां येवासकष्कषैजत्कशिपिविलकादीनां कृमीणां नाशनं (५. २३. १–१३); नानावर्णकृमिवर्णनं, मनुष्यगतानां गवादिगतानां च कृमीणां सौरकिरणैर्निवारणं (२. ३२. १–६); हानिकारकाणां रोगजन्तूनां सौरकिरणैर्नाशनं (४. ३७. १–१२); सौररक्तकिरणैर्हृद्रोगकामलपाण्ड्वादिरोगनाशनं (१. २२. १–४); प्रातरातपस्वेदनप्रभास्नानजलस्नानानां शारीररोगनाशकत्वं (३. ७. १–७); हृदयरोगे हैमवन्नदीजलोपचारः (६. २४. १–३); जलस्य सर्वरोगौषधत्वं (६. ९२. ३); वानस्पत्यपर्वतीयवायोरारोग्यसाधनत्वं (१. १२. १–४), वायोर्भेषत्वम् (४. १३. २–३); आरोग्यवर्णनं (२. १०. १–८); क्लैब्यनाशनोपायदर्शनं (६. १३८. १–५); चैवमादयो विषया लभ्यन्ते ॥

औषधविषये—नक्तरामाकृष्णाऽसिक्नीब्रह्मसंज्ञकौषधीनां किलासपलितादिनाशकत्वं (१. २३. १–४); सुपर्णाऽऽसुरीसरूपाश्यामाद्यौषधीनां त्वग्रोगनिवारकत्वं (१. २४. १–४); वल्मीकलभ्यौषधविशेषस्य अतीसारातिमूत्रनाडीव्रणादिनाशकत्वं (२. ३. १–६); पृष्णिपर्ण्यां गर्भनाशरक्तविकारप्रतीकारशरीरवृद्धिकारकत्वं (२. २५. १–४); हरिणशृङ्गस्य तच्चर्मणश्च क्षयकुष्ठापस्मारादिनाशकत्वं (३. ७. १–३); शतवीर्याया दूर्वाया दीर्घायुष्यनानारोगनिबर्हणकारकत्वं (३. ११. १–८); वृषाशुष्माद्यौषधीनां वृष्यत्वं (४. ४. १–८); रोहिण्योषधेर्भग्नसन्धानक्षत-

प्रतीकारकरत्वेन वर्णनं (४. १२. १–७); सहदेव्या अपामार्गस्य च तृषाक्षुधेन्द्रिया-दिगतनानारोगकृत्याशत्र्वादिनाशकत्वेन महिमवर्णनम् (४. १७. १–८ । ४. १८. १–८ । ४. १९. १–८); अपामार्गस्य पापनिवर्तकत्वं मुखदन्तशोधकत्वं च (७. ६७. १–३); सिलाच्योषधेर्महिमगानं (५. ५. १–९); कुष्ठौषधेस्तक्मयक्ष्मकुष्ठा-दिनाशकत्वं (५. ४. १–१०); कुष्ठौषधेर्वर्णनं (६. ९५. १–३), कुष्ठधूपस्य तक्म-नाशकत्वं, कुष्ठस्य विश्वभेषजत्वयातुधानतक्मनाशकत्वादिमहिमा (१९. ३९. १–१०); आशरीकविशरीकपृष्टिकाविश्वशारदतक्मसु जङ्गिडौषधोपयोगः (५. २२. १–२४); जङ्गिडौषधेर्वर्णनं, तन्मणिबन्धनं, तस्य कृत्यानाशकत्वमायुष्करत्वं, विष्कन्ध-(वातरोग)नाशकत्वम्, आशरीकविशरीकवलासपृष्ट्यामयविश्वशारदतक्मनाशकत्वं (२. ४. १–६ । १९. ३४. १–१०); जङ्गिडस्य विष्कन्धहरत्वं, विश्वभेषजत्वं, यक्ष्महरत्वं, वातरोगनाशकत्वं, श्वित्रदद्रुपामादित्वग्दोषदुर्नामरोगनाशकत्वं (१९. ३५. १–५); विषाणौषधे रक्तस्रावे वातरोगे च हितकारकत्वं (६. ८४. १–३); वरणौषधेर्यक्ष्मनाशकत्वं (६. ८५. १–३); पिप्पल्याः क्षिप्ततिविद्धवातीकृत-रोगभेषजत्वं (६. १०९. १–३); वलासविद्रधलोहितकविसल्पकरोगेषु चीपद्रु-नामकौषधेरुपयोगः (६. १२७. १–३); देवीतितत्त्योषधेः केशवर्धनोपायस्य वर्णनं (६. १३६. १–३ । ६. १३७. १–३); गुग्गुलुधूपस्य गन्धेन यक्ष्मनाशः (१९. ३८. १–३); जलवायुद्वारा प्रसर्पिणां रोगाणां नाशकत्वेन अजशृङ्ग्याः, जलद्वारा प्रसर्पिणां रोगाणां नाशकत्वेन गुग्गुलुपीलानलद्यौक्षगन्धिप्रमन्दिनीनां, प्रसारिरोग-नाशकत्वेन अश्वत्थन्यग्रोधशिखण्ड्याद्योषधीनां च वर्णनम् (४. ३७. १–१२); ओषधीनां महिमगानम् (६. २१. १–३); असिक्नीकृष्णापृश्निप्रस्तृणतीस्तम्बि-न्येकशुङ्गाप्रतन्वत्यंशुमतीकण्डिनीविशाखावैश्वदेव्युग्राऽवकोल्वातीक्ष्णशृङ्ग्यादिरूपेण नानौषधीनां प्रकाराणां च वर्णनं; नानावीरुद्रसनिर्मितगुटिकात्मकवैयाघ्रमणेर्वर्णनम्, अश्वत्थदर्भसोमव्रीहियवानां, पुष्पवतीप्रसूमतीफलिन्यफलाप्रकाराणां विषदूषणीकृ-त्यानाशनबलासनासनादिगुणानामोषधीनां च वर्णनं (८. ७. १–२८); दर्भभङ्ग-(शण)यवसहसोमवर्णनं (११. ८. १५); ब्राह्मणनामकौषधेर्विषहरत्वम्, अप-स्कम्भौषधेर्विषदिग्धशस्त्रव्रणादिहितकरत्वं, पर्णाधिशृङ्गकुल्मलानां शस्त्रप्राण्योषधिवि-षहरत्वं (४. ६. १–८); वरणाप्रभृत्याद्योषधीनां विषहरत्वं (४. ७. १–७); नानाजातीयसर्पादीनुल्लिख्य तानुववास्तुवाद्योषधीनां विषहरत्ववर्णनं (५. १३. १–११); मधुपरुष्णीशीपालानां सर्पविषनाशकत्वं (६. १२. १–३); व्याख्याभेदेन वल्मीकमृदः सिलाच्योषधेर्वा विषनाशकत्वं (६. १००. १–३); मधुकौषधेर्ना-नाविधसर्पकृमिविषनिवर्तकत्वं (७. ५६. १–८); विषेणैव विषप्रतीकारः (७. ८८. १); विषदोहनविद्यया विषप्रतीकारः (८. ५. १–१६ । ८. ६. १–४); परचक्रागमे ऐन्द्रशान्तौ दर्भमणिबन्धनं (१९. २८. १–१० । १९. २९. १–९ । १९. ३०. १–५); पुष्टिकामस्यौदुम्बरमणिबन्धनं (१९. ३१. १–१४); मृत्यु-

भयनिवृत्तये दर्भमणिबन्धनं (१९. ३२. १–२ । १९. ३३. १–५) चेत्यादयः शतश ओषधीनां निर्देशाः प्रभेदाः प्रयोगा उपयोगाश्च तत्र तत्रोपलभ्यन्ते ॥

ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि—**ऐतरेये**–क्वचन शरीरोत्पत्तेः प्राणस्य चोल्लेखः, अश्विनोर्देववैद्यत्वनिर्देशः, ज्ञानेन्द्रियवर्णनम् (५. २२), ओषधीनां रोगनिवारकत्वम् (३. ४०), अञ्जनेन नेत्रामयनिवृत्तिः (१. ३), शापादप्युन्मादकुष्ठादीनामुद्भवः, शुनःशेपाख्याने वरुणकोपेन जलोदररोगः; **छान्दोग्ये**—हृदयनाडीवर्णनम् (८. १. ६), आहारपाकप्रक्रिया (६. ५), निद्रास्वप्नोल्लेखः (४. ३. ३), पामारोगवर्णनम् (४. १. ८), रोगं निरस्य षोडशाधिकशतवर्षायुष्यकारकस्योपायस्योल्लेखः (३. १६); **बृहदारण्यके**—अश्वाङ्गानां (१. १. १.), मनुष्याङ्गानां (२. ४. ११.), हृदयतन्नाडीनां वर्णनं (२. १. १९ । ४. २. ३ । ४. ३. २०), मनुष्यवृक्षयोस्तुलना (३. ९. २८), नेत्ररचना (२. २. ३.), मृत्यूल्लेखः (३. २. ११), शापाद्रोगोत्पत्तिः (३. ७. १ । ३. ९. २६); **सामविधानब्राह्मणे**–सर्पेभ्यो रक्षणं (२. ३. ३), भूताक्रान्तिः (२. २. २.), रोगाक्रान्तिः (२. २. ३); **तैत्तिरीयारण्यके** कृमिवर्णनम् (४. ३६. १); **श्रौतग्रन्थेषु—आश्वलायनीये**—यज्ञीयपशुषु ऋत्विक्षु च परिहरणीयानां रोगाणां निर्देशः; **आपस्तम्बीये**–कृमिवर्णनम् (१५. १९. ५); **गृह्यग्रन्थेषु—आश्वलायनीये**–सूर्योदयास्तसमययोः शयनस्य रोगहेतुत्वं (३. ७. १. २), यजमाने परिहरणीयस्य रोगस्योल्लेखः (१. २३. २०), पशुरोगनिवर्तनम् (४. ८. ४०), **शाङ्खायनीये**–शारीरपीडासमये वेदमन्त्रगाननिषेधः (४. ७. ३६), आग्रहायणयज्ञे भोज्यवस्तुषु भूतनिवर्तनं (३. ८), सर्वरोगनिवर्तनं (५. ६. १-२); **गोभिलीये**–रोगनिवर्तकमन्त्रोल्लेखः (४. ६. २), सर्पदंशोपायः (४. ९. १६); **आपस्तम्बीये**–रुग्णस्त्रियाः पद्मपत्रादिभिरभिमन्त्रणं (३. ९. १०), अर्धशिरःपीडायाः कृमिहेतुकत्वनिर्देशः, बालके अपस्माररोगस्य हेतुतया कुक्कुरभूतस्योल्लेखः (७. १८. १), बालके क्षेत्रियरोगपरिहारः (६. १५. ४); **पारस्करीये**–शिरपीडाया मर्दनेन प्रतीकारः (३–६); **हिरण्यकेशीये**–अग्ने रोगनाशकत्वं (१. २. २८), बालकस्य क्षेत्रियरोगनिवर्तनं (२. ३. १०); **खादिरे**–कृमिवर्णनं (४. ४. ३), गोरोगनिवृत्तये होमधूमप्रदेशे चारणं (४. ३. १३), सर्पदंशोपायः (४. ४-१)इतीदृशा आयुर्वेदसम्बन्धिनो विषयास्तत्र तत्र न्यूनाधिकरूपेणोपलभ्यन्ते ॥

वैदिके साहित्ये आयुर्वेदीयविषयानुपादाय ब्लूमफील्ड (M. bloompield), हिलब्राण्ड (A. hillebrandt), केलेण्ड (Caland), डॉ. पी. कार्डीयर् (P. cordier), जाली (J. jolly), बोलिङ (G. m. bolling) झीमर (Zimmer) प्रभृतिभिः पाश्चात्यैर्विपश्चिद्भिः भारतीयैरपि कैश्चन विद्वद्भिर्बहुशो निरूपितमस्ति । सर्वांशेषु विमर्शस्योपयोगित्वेऽपि प्रासङ्गिकविस्तरभयेनेह विरम्यते ॥

कौशिकसूत्रकृता तत्तन्मन्त्राणां विनियोगस्य प्रदर्शने तन्मन्त्रमहिमानमादर्शयता चतुर्थाध्याये 'अथ भैषज्यानि' इत्युपक्रम्य तत्तद्रोगप्रतीकारोपवर्णने तत्तन्मन्त्रैरभिमन्त्र्य जलौषधादिपानहवनमार्जनादयोऽपि बहुश उपाया उपवर्णिता दृश्यन्ते। मन्त्रसंहितामादाय प्रवृत्तेऽस्मिन्मान्त्रिकविधानान्यप्यनुस्यूतानि भवन्तु नाम, परं–तक्मरोगे वातिके मांसमेदःपानं, श्लैष्मिके मधुपानं, वातपित्तजे तैलपानं, धनुर्वाताङ्गकम्पशरीरभङ्गादिवातरोगेषु घृतस्य नस्यदानं, रुधिरवहने स्त्रीरजसोऽतिप्रवर्तने शुष्कपङ्कमृत्तिकापानं, हृद्रोगे कामले च व्याधितस्य हरिद्रौदनभोजनं, श्वेतकुष्ठे यावल्लोहितं कुष्ठं गोमयेन प्रघृष्य भृङ्गराजहरिद्रेन्द्रवारुणीनीलिकापुष्पाणि पिष्ट्वा लेपनं, वातविकारे पिप्पलप्राशनं, शस्त्रावघाते रुधिरप्रवाहे व्याधिस्थले क्वथितलाक्षोदकसेचनं, राजयक्ष्मकुष्ठशिरोरोगसर्वगात्रवेदनासु नवनीतमिश्रकुष्ठपिष्टेन व्याधितशरीरलेपनं, शस्त्राभिघाते क्वथितदुग्धलाक्षापानं, गण्डमालायां शङ्खं घृष्ट्वा लेपनं, जलौकां संसृज्य रुधिरप्रवाहणं, सैन्धवलवणचूर्णप्रकिरणं, व्रणे गोमूत्रेण व्रणमर्दनं, मूत्रपुरीषप्रतिरोधे भेदनीयहरीतक्यादिद्रव्यबन्धनम्, आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसाव्रस्कानां जलेनालोड्य पानम्, अश्वाद्यारोहणं, बाणमोक्षणं, गोदोहन्यां जले एकविंशतियवान्निधाय शिश्ने ऊर्ध्वमुखे तज्जलप्रवेशनं, लोहशलाकायाः प्रवेशनं, यवगोधूमवल्लीपञ्चमूलपाविकाक्काथरूपस्य आलविसोलफाण्टस्य पानमित्यादीनि भेषजान्यपि प्रतीकारोपायतया निर्दिष्टानि सन्ति। मन्त्रप्रतिष्ठापनीयेऽपि शान्त्युदके शमी-शम-काश-वंशा-शाम्य-वाका-तलाशा-पलाश-वाशा-शिंशपा-शिम्बल-सिपुन-दर्भापामार्ग-कृति-लोष्ट-वल्मीक-वपा-दूर्वाप्रान्त-व्रीहि-यवादयः शान्तौषधयो निक्षेप्तुं विधीयमानास्तदुदकस्य भैषज्यदशाऽपि बहुबाधापहारित्वं ज्ञापयन्तीति मान्त्रिक्यां क्रियायामिव भेषजविद्यायामपि सूत्रकृतस्तदुपात्ताथर्वसंहिताया अप्यान्तरः समन्वयो विज्ञायते॥

प्राचीनकाले शारीरधातुवैषम्यादय इव रक्षोभूतप्रेतपिशाचग्रहस्कन्दादीनां रुद्रादिदेवानां कोपावेशादयोऽपि रोगकारणतया मता आसन्, येन वैदिकमन्त्रलिङ्गादपि 'रक्षोहामीवचातनः' इत्यादिरूपेण रोगनिरसनाय तन्निदानभूतानां रक्षःप्रभृतीनामपाकरणमप्युपायतया निर्दिष्टमुपलभ्यते। पश्चात्तनवैद्यकग्रन्थेष्वप्युन्मादापस्मारादिषु भूताद्यावेशादीनामपि निदानत्वेनोल्लेख उपलभ्यते। वैदिकावस्थायामप्येतद्दृष्टेर्विशेषेण कौशिकसूत्रादिष्वाथर्वणमन्त्रविशेषाणां तत्र तत्र रोगे तन्निदानभूतरक्षःप्रभृत्यपसारणपरत्वेन विनियोग उपदर्शितः। तत्तद्रोगकारणत्वेन निरसनीयतयाऽथर्वादिमन्त्रेषु निर्दिष्टा नानाजातीयकृम्यादयोऽपि रोगकारणीभूतरक्षोभूतादिपरा इत्यपि केषाञ्चिद्विचारोऽस्ति। ते च रोगबीजाणुकीटा रक्षोभूतादयो वेत्युभयथाऽपि सम्भवन्ति। त्रिशिरस्त्रिपादरक्तलोचनादिरूपेण ज्वरादिरोगाणां मूर्तयो ग्रन्थकृद्भिरुल्लिखिता दृश्यन्ते, यास्तन्निदानभूतानां रक्षःप्रभृतीनां बीजाणुकीटानां वा रूपाण्यध्यारोप्य कल्पिता अपि सम्भवन्ति। अद्यत्वे सूक्ष्मवीक्षणयन्त्रैरवेक्षणे तेषु तेषु रोगेषु विचित्रविभिन्नाकृतयो रोगबीजाणुकीटा उपलभ्यन्ते। एवंविधान्भीषणाकृतीन् कीटा-

णूनन्तद्दंशोपलब्धवद्भिः पुरातनैर्महर्ष्यादिभिस्तेषां रक्षोरूपेण वर्णनं विहितं किमु? अद्यापि पर्वतीयादिजातिषु ज्वरादीनां भूतादिजन्यत्वमङ्गीकृत्य अपामार्जनप्राण्यन्तर-सङ्क्रामणबलिदानादयो मान्त्रिका उपचाराः प्रायो विधीयन्ते, सफलतामुपयान्ति च। अथर्वे काश्चित्कव्यवहाररूपेण दृश्यमाना अपीदृशा उपाया न निर्मूलाः, अपि तु प्राचीनवैदिकावस्थात आरभ्यैवानुवर्तमाना विच्छिन्नविकलाङ्गेन केनापि रूपेणाव-शिष्यन्ते इत्यध्यवसातुं शक्यते। ईदृशो मान्त्रिकप्रक्रियासंवलितो भैषज्यविषयो न केवलं प्राचीनभारत एव, अपि तु प्राचीनमिश्रपाश्चात्यदेशेषु उत्तरामेरिकापर्यन्तदे-शान्तरेष्वपि आसीदिति तत्तदीयपूर्ववृत्तानुसन्धानतः स्फुटीभवति॥

आथर्वणसम्प्रदाये केवलं मान्त्रिकी भूतविद्यैव रोगनिरसनोपाय आसीदिति केषाञ्चिद्विचारो न सर्वांशतः स्थिरीभवति। वैदिके समये मिथ्याहारव्यवहारा इव पापानि भूतप्रेतादयो रुद्रादिदेवकोपा अपि रोगहेतुतया, औषधविशेषाणां प्रयोगा इव तत्तद्देवतानामाराधनेन प्रसादनानि, मन्त्रविशेषैर्भूतादीन्यपसारयितुं रोगिणां मार्जनजलाभिषेचनाभिमन्त्रणधूपनादीन्यपि रोगनिरसनोपायतया उपलभ्यन्तां नाम, तथाऽपि पूर्वोपदर्शितदिशा बहूनां रोगाणां क्वचन शल्यप्रक्रियायाः बहूनां शारीराव-यवानामनेकसङ्ख्यानां तत्तद्रोगनिबर्हकाणामोषधीनां च मन्त्रलिङ्गतः स्पष्टमवगमेन मन्त्रविद्यायामिव भेषजप्रक्रियायामप्याथर्वणी प्रवृत्तिरासीदिति स्फुटीभवत्येव। तेन मन्त्रविद्या ओषधिविद्या चेत्युभये वर्त्मनी पूर्वैः परिगृहीते अवगम्येते। परमाथर्वण-सूक्तमन्त्राणां केषाञ्चिच्छाब्दिकार्थालोचने भूतविद्यासंपृक्तायुर्वेदीयविषयप्रतिपादक-त्वेन दृश्यमानानामपि कौशिकसूत्रकृताऽभिचारमन्त्रकरण्डकबन्धनभूतापसारणादिप-रत्वेन विनियोजनं जलादिप्रतिपादकानां शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्राणां शनिग्रहादिपरत्वेन गृह्यकारादिभिर्विनियोजनमिव कालक्रमागतं दृष्टिभेदं विभावयति॥

ऋक्संहितानामल्पमात्रया दृश्यमानाया मान्त्रिकोपचारप्रक्रियाया भैषज्यवि-द्यायाश्चाथर्वणे आधिक्यदर्शनेन विकासः, तदनु मन्त्रलिङ्गतः केवलभैषज्यार्थबोधक-त्वेन दृष्टानामपि मन्त्राणां मान्त्रिकप्रक्रियया कौशिकसूत्रकृता विनियोजनस्य दर्शनेन तत्सूत्रकाले मान्त्रिकप्रक्रियाया विकासविशेषः प्रावर्ततेति क्रमविकासपरम्पराऽवसी-यते। किंवा अथर्वा भूतविद्यायामाचार्य आसीदिति श्रूयते। तत एवाथर्वणे वेदे भूत-विद्याया मान्त्रिकप्रक्रियायाश्च विषया बहुलतया संमिलिता भवेयुः। अस्मिन् कौमार-भृत्यतन्त्रे बालरोगेषु स्कन्दापस्मारग्रहपूतनादयो निदानतया धूपनपूजनादयः प्रती-कारतया इव धातुवैषम्यादिकमपि रोगहेतुतया तत्तदौषधोपयोगा अपि निबर्हणोपा-यतया प्रतिपाद्यमानाः पूर्वकालानुवृत्तामुभयतो दृशं निदर्शयन्ति॥

वैदिकसाहित्ये बहुशो वैद्यकविषयोपलम्भेऽपि पूर्वोपदर्शितरीत्या ऋग्वेदे अश्वि-प्रभृतीनां तत्तदवदानरूपाणां भैषज्यविषयाणां केवलमैतिहासिकेन रूपेणोपलम्भो भवति। कया प्रक्रिययाऽश्विभ्यां विश्पलाया जङ्घा योजिता, ऋज्राश्वस्य चक्षुषी उन्मी-लिते, श्रोणस्य जानु प्रगुणीकृतमित्यादयो विधानविशेषा न ततोऽवगम्यन्ते। क्वचित्

कानिचिदौषधानि कीर्त्यन्ते, न तत्र तेषामुपयोगप्रक्रिया निर्दिश्यते । अथर्वसंहितायां यद्यपि नानारोगा, औषधानि, रोगहेतवः, कृतिप्रभृतयः, अमुकौषध्युपयोगेऽमुकरोगप्रतीकार इत्यादयो विषयविशेषा अपि क्वचन मन्त्रलिङ्गतोऽवगम्यन्ते, तथाऽपि नैतावता तदीयोपयोगप्रक्रियाविशेषा ज्ञातव्या अवबुध्यन्ते इति मन्त्रलिङ्गानि केवलं तादात्विकीमायुर्वेदविज्ञानपरिस्थितिं सूचयन्ति ॥

"यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीव चातनः ॥ (ऋक्. १०. ९७. ६)
शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिस्तेऽस्तु ॥
(ऋग् १. २४. ९)
शतं ह्यस्य भिषजः सहस्रमुत वीरुधः ॥" (अथर्व २. ९. ३)

इत्यादिमन्त्रलिङ्गेभ्यः शतश ओषधीनां सङ्ग्रहीतारो विप्रा भिषज आसन्, भिषजोऽपि न केवलमेकद्वाः, अपितु शतशः; ओषधित्वेन ज्ञाता लतादयोऽपि न विरलाः किन्तु सहस्रश आसन्नित्यवगमेनातिपूर्वकालेऽपि शतश एतत्प्रस्थानयायिभिर्महर्षिभिरवलम्ब्यमानस्तदीयं विज्ञानविशेषं विशदीकुर्वन्, उपयोगप्रक्रियां कार्त्स्न्येन निदर्शयन्, अशेषैः श्रृङ्खलितरूपैर्भैषज्यविषयैस्तदेकप्रधानतया सन्दब्धोऽन्य एवायुर्वेदः पृथग्ग्रन्थरूपेणावस्थितः स्यात् । यतो विज्ञेयानां विषयविशेषाणां सूचनाः, तदुपयोगेन सञ्जातलाभानामितिवृत्तानि च वेदेषु तत्र तत्र विरलविकीर्णभावेनास्माभिर्लभ्यन्ते । वेदशब्देन समष्ट्यात्मनाऽवस्थितमाद्यज्ञानं, तत्सन्निकृष्टं व्यष्टिविशेषविज्ञानमुपवेदशब्देनावबोध्यते । गान्धर्वधानुष्यस्थापत्यादिविज्ञानवद्व्यष्ट्यात्मनाऽवस्थितमायुष्यरक्षाविज्ञानमायुर्वेदशब्दोऽवबोधयति । सोऽयं प्राचीन आयुर्वेदो ब्रह्माश्वीन्द्रसंहितारूपेण पृथगात्मनाऽवस्थितः स्यात् । येन कैश्चनाचार्यैरुपवेदरूपेण, कश्यपेन पञ्चमवेदरूपेण निर्देशनमपि साधु सिध्यति । सोऽयं प्रत्नो मूलभूत आयुर्वेदः करालकालमुखप्रविष्टतया न पृथगुपलभ्यते, केवलं वैदिकसंहितादिषु तत्र तत्र विरलविकीर्णभावमापन्नैः कैश्चनांशैः, सम्प्रदायपरम्परया केषाञ्चिन्महर्षिप्रभृतीनां लेखन्यामवतीर्णैः कैश्चनांशैश्चात्मलाभमवगमयति, प्रकाशं च ददाति ॥

उपलभ्यमानायुर्वेदीयप्राचीनसंहितागतान् परिदृश्यमानवैदिकसाहित्यगतांश्चायुर्वेदीयविषयान् पुरो निधाय विमर्शेऽपि रोगाणां संज्ञाः, ओषधीनां नामानि, प्रयोगप्रक्रिया, निरूपणशैली च, बहुशो वैलक्षण्येन दृश्यन्ते । आर्षसंहितागतेषु विषयेषु वैदिकविषयेभ्यः क्रमागता विकसितावस्थाऽपि विशेषविधया दृश्यते । भाषाशास्त्रदृष्टिरपि एवंरूपां परिवृत्तिं न स्वल्पान्तराले सम्भावयति । प्राचीनत्वेन संमानितानां सूत्रादिग्रन्थानामुपद्विसहस्रवर्षपूर्वतनानां कविलेखानां बौद्धसाहित्यानां, किं बहुना काश्यपात्रेयधन्वन्तरिलेखानामप्याधुनिकलेखैः सह तुलनायां लेखशैल्या भाषादृशा च यावदन्तरमुपलभ्यते, ततोऽप्यतिमात्रयाऽन्तरं वैदिकसंहितागतादायुर्वेदविषयादार्षसंहितागते तद्विषये समीक्ष्यते । सोऽयमीदृशो विशेषो बहोः समय-

स्यान्तरालमन्तरा न सम्भवति । यस्मिन् कस्मिन्नपि साहित्ये विज्ञानविकासः क्रमिक एव दृश्यते । आयुर्वेदीयविज्ञानेऽपि वैदिकसाहित्यात् संहितातन्त्रसाहित्ये विषयविकास उपलभ्यमानो बहुकालक्रमागतां पूर्वपरम्परामवलम्बते । वैदिकसंहितासाहित्यमनु ब्राह्मणोपनिषत्कल्पसूत्रादिधारासु विरलतया वहन्नप्यायुर्वेदविज्ञानप्रवाहः स्वाचार्यपरम्पराप्रवाहपरिपोषमन्तरा प्राचीनार्षसंहितातन्त्रादिषु ज्ञानोदधिं कथमनुदर्शयेत् । तेन तत्र तत्र पूर्वाचार्यैरपि निर्दिष्टानां नामशेषाणामन्येषामनिर्दिष्टानां नाम्नाऽपि विलुप्तानां च पूर्वतराचार्याणामौपदेशिकी विज्ञानपरम्परैव अस्मिन्नायुर्वेदीयविज्ञानप्रवाहे वैदिकं साहित्यं प्राचीनसंहिताश्चान्तरा सेतुरूपेण वर्तेत । अदृश्ययाऽप्यनया मध्यसेतुभूतया परम्परया अन्ततो गत्वा एकद्वसहस्रवर्षेभ्योऽप्यन्यूनयैव भवितव्यम् । "विविधानि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके" इत्युल्लिखन्नात्रेयाचार्यः स्वसमयेऽप्याचार्यान्तरशास्त्रोपलम्भं दर्शयति । तेनात्रेयादिभ्यः पूर्वमप्याचार्यान्तराणां सत्त्वं स्फुटीभवति ॥

इहेदमनुसन्धेयं भवति, वैदिके आयुर्वेदीयविज्ञाने शल्यप्रक्रियायां शारीरकादिविभागान्तरेषु वा सूक्ष्मा अपि विचारविशेषाः समुन्मिषन्ति । औषधप्रक्रियायाः पर्यालोचने धातुरसरसादयस्तादात्विकीं प्रक्रियामनारूढाः, वनस्पत्यादीनि साधारणान्येवौषधानि प्रायः प्रयुज्यमानानि विज्ञायन्ते । तत्रापि पूर्वोद्दिष्टमन्त्रलिङ्गाद्यालोचनेन जङ्गिडकुष्ठरोहिण्यपामार्गप्रभृतयः प्राय एकैकश एव पदार्थास्तत्तद्रोगोपशमाय प्रयुज्यमाना आसन्नित्यवगम्यते । कौशिकसूत्रकृदपि प्रायस्तथैवैकैकेषां वस्तूनां मधुतैलघृतपिप्पलकाष्ठादीनां तत्र तत्र रोगे उपयोगं दर्शयति । आलविसोलपराण्ट-भृङ्गराजादिपुष्परसलेप-नवनीतमिश्रकुष्ठपिष्टलेप-क्वथितदुग्धलाक्षापानादीन् द्वित्रवस्तुयोगोपचारान् कतिपयानेवोल्लिखति । तत्तद्रोगाणां तत्तद्दोषहराणां वस्तूनां च यथावदवगमे यथावसरं परिहारोपायाः स्वयमूहितुं शक्यन्ते इति निध्याय मूलपरिभाषारूपेण विज्ञेयान् शास्त्रार्थानुपादाय वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकतद्वरजीवनीयबृंहणीयतर्पणीयसंशमनीयवृष्यादिरूपेण वर्गश ओषधीर्विभज्य मूलभूतानि निर्हरणसाधनानि पञ्चकर्माणि चैवमादीन् प्रधानविषयान् सङ्गृह्य तत्तत्संहिताकर्तृभिः सूत्रस्थानमादितो न्यबध्यत । तावताऽपि यथावद्विज्ञातेन विशुद्धप्रतिभानवता प्रणिधानकल्पितैर्योगौषधै रोगाः परिहर्तुं शक्यन्त इति सूत्रस्थानमात्रमपि भैषज्यपर्याप्तं पूर्वरूपमिति वक्तुं न खलु न शक्यते । अद्यत्वेऽपि ग्राम्यपर्वतीयादिव्यवहारेषु तत्र तत्र रोगे एकद्ववानस्पत्यौषधोपयोगस्तथैव निर्वाहश्चाभिदृश्यमानः प्राचीनां मौलिकीं प्रक्रियामनुवृत्तां निदर्शयति । अनन्तरं तत्तद्वस्तूनां गुणागुणपरीक्षानुभवे विवर्धमाने रोगेषु मिथः साङ्कर्यमवाप्तानां सर्वदोषाणामेकप्रयोगेण परिजिहीर्षया समानगुणानां विशेषगुणानां चौषधानां योगेन सामूहिकप्रयोगदृष्टिरपि प्रावर्तत । यथा यथा प्राणिनिकायस्याभिवृद्धिः, देशकालजलवाय्वन्नपानस्थानावस्थादीनां परिवृत्तिः, मिथः सन्निकर्षसङ्घर्षादीनां चोदयः, तन्मूला बाह्या आभ्यन्तराश्च शारीरिका विकारा नानारोगात्मना

प्रादुरासँस्तथा तथाऽनुक्रमेण तत्परिच्छेदस्य तन्निवृत्त्युपायदक्कौशलस्याप्युपचयेन परिस्थितिविभेदतः स एव रोगोऽनेकधा दृश्यमानः कश्चन सङ्कीर्णेन नवरूपेण नवया संज्ञयाऽपि व्यवह्रियमाणो बभूव । परिहरणीयतत्तद्दोषपरिपन्थिनां वस्तूनां व्यूहात्मकानि योगौषधान्यप्यनेकशः कल्पितानि भवेयुः । ईदृशानि पूर्वैः कल्पितानि प्रणिधानोज्ज्वलेष्वन्तःकरणेषु स्वयं प्रतिभातानि योगौषधान्यप्यन्तर्निवेश्य प्रायः सूत्रस्थानलभ्यान् विषयानुपादाय विचारविशेषैश्चोपबृंह्य सूत्रस्थानविवरणात्मना किल स्थानान्तराण्यपि संयोज्य समुच्चितेन संहितारूपेण निबन्धने महर्षयः प्रवृत्ताः स्युः । एवमुत्तरोत्तरं पूर्वापरानुभवसिद्धान् रोगविशेषांस्तत्परिहारोपायविशेषांश्चानुप्रवेश्य देशकालपरिस्थितिविशेषानुसन्धानसमुन्मिषितदृष्टयो विद्वांसोऽप्यनेकानायुर्वेदग्रन्थान् निबबन्धुः । इत्थं नानाद्रव्ययोगसिद्धानामौषधानां प्रयोगपद्धतिरपि नार्वाचीना स्यात् । स्टाइनमहाशयेन पूर्वतुरुष्कस्थानगत तूङ्हाङ्ग (Tun Huang) स्थलोपलब्धं प्राचीनपुस्तकमिति हार्नलमहाशयेन निर्दिष्टे पुस्तके प्राचीनेरानभाषानुवादेन सह यो मूलसंस्कृतलेखोऽस्ति, तत्र भगवता (बुद्धेन) जीवकं सम्बोध्योपदिष्टा औषधविशेषोक्तय उपलभ्यन्ते । महावग्गादिनिर्दिष्टजीवकसाहचर्याद्बुद्धस्यास्मिन्नुपदेशे नानौषधयोगरूपाणां बहूनामौषधानामुल्लेखदर्शनेन नानाद्रव्ययोगौषधकल्पनाऽपि बुद्धसमयात् पूर्वतः प्रचलिताऽऽसीदिति ग्रन्थान्तरादप्यवगम्यते । पाश्चात्यभैषज्यपद्धतावपि निर्हरणीयदोषानुसारेण विज्ञाततत्तद्गुणागुणानि वस्तूनि कार्यकाले संमिश्र्य प्रयोगस्य सम्प्रदाये पूर्वतः प्रवर्तमाने सङ्कीर्णदोषमयानां रोगविशेषाणां निबर्हणाय Patent योगौषधान्यपि अद्यत्वे प्रकल्प्यन्ते । नुस्खाफार्मुलादिरूपेण कानिचित् निबन्धेषु प्रकाश्यन्ते च । पूर्वापरैः स्थानभेदैः संक्षेपविस्ताररूपेण स्वप्रमेयं यथावदवबोधयन्तीभिः संहिताभिः पश्चात्तनैर्निबन्धैश्चैवं विशदीकृतमप्येतद्विज्ञानं दिग्दर्शनमात्रं भवति । शारीरिकी प्राकृतिकी च परिस्थितिर्न खलु सर्वेषां सर्वदा सर्वत्रैकरूप्यं वहति । प्रतिव्यक्तिप्रकृतिविभेदेन स एव रोगोऽप्युच्चावचैर्दोषान्तरसंपृक्तैरपि तैस्तैर्दोषैर्विभिन्नानेकरूपतां धत्ते । यथा यथा देशकालजलवाय्वन्नाहारविहारादिपरिस्थितिविभेदेन दोषसाङ्कर्येण नानारूपत्वमापद्य रोगा वर्धेरन्, नवनवाकृतयश्च प्रादुर्भवेयुः, तथा तथा देशकालादिविशेषाननुसन्धाय औषधविशेषाणामावापोद्वापौ मानगुरुलघुभावौ निक्षेपरचनापौर्वापर्यक्रमविशेषादिकं वा प्रकल्प्य नवनवानां प्रतीकारोपायानामनुभवविशुद्धानामौषधान्तराणामुपचयेन संरक्षणमुपबृंहणमपि प्राचीन आयुर्वेदविज्ञानकोशः समपेक्षते ॥

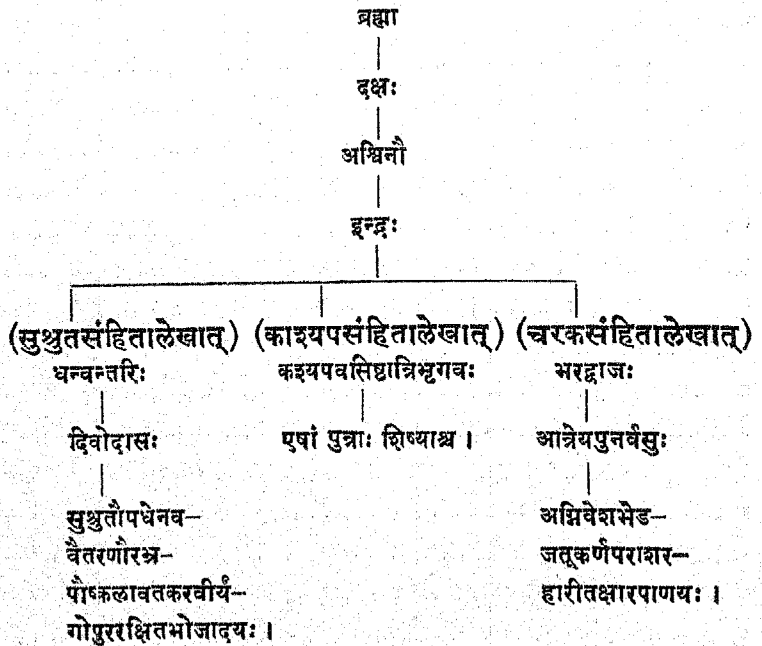
१ R. G. Bhandarkar Commemoration Vol I, P. 416

(२) आचार्यपरिच्छेदो ग्रन्थपरिचयसहितः ।

आयुर्वेदस्य प्रकाशः आचार्याश्च.

सृष्टेषु प्रजावर्गेषु स्वास्थ्यपरिपालनायापेक्षणीयामायुर्वेदविद्यामवधार्य स्वयम्भूरेव संहितारूपेण प्रथमतः प्रकाशयामास । सेयमश्वीन्द्राद्यनुक्रमेण आर्षं समाजमवतीर्णा लोके प्रचारं प्रपेदे इति पूर्ववृत्तं वर्णयन्त्यायुर्वेदाचार्याः । अस्तु नाम स्वयम्भूपक्रमं प्रकाशः, दैवो वा उपदेशः, आर्षो वा सर्ग आयुर्वेदस्य, सर्वथाऽप्येतदीयः प्रादुर्भावः प्रत्नतर एव ।

आयुर्वेदीयमूलग्रन्थेभ्य इत्थं सम्प्रदायक्रमोऽवगम्यते—

अस्यां काश्यपसंहितायामुपदेशपरम्परानिदर्शने 'स्वयम्भूर्ब्रह्माऽऽयुर्वेदमग्रेऽसृजत्, ततश्च तं पुण्यमायुर्वेदमश्विभ्यां कः प्रददौ, ताविन्द्राय, इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः कश्यपवसिष्ठात्रिभृगुभ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थम्' (पृ. ४२) इति

---

१ (क) स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः प्रजानां परिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत् ।
(काश्यपसंहितायां पृ. ४२)

(ख) इह खल्वायुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः ॥ (सुश्रुते सू. अ. १)

(ग) ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ॥ (चरके सू. अ. १)

लेखेन इन्द्रात् साक्षादेव कश्यपादिभिः पुरातनैर्महर्षिभिः प्रथमत एषा विद्या प्राप्ताऽवगम्यते । चरकोपक्रमग्रन्थे रोगैरुपद्रुतानां लोकानामुद्धारोपायस्य विवित्सया समवेतानां महर्षीणां प्रेरणया इन्द्रमुपेत्य तस्मादायुर्वेदमवाप्य प्रतिनिवृत्तो भरद्वाजो महर्षीनुपदिदेशेति निर्देशेन इन्द्रोपदिष्टाद्भरद्वाजादेव महर्षीणामेतद्विद्याधिगमो लभ्यते । भरद्वाजो नाम आयुर्वेदविद्यायाः कश्चन प्राचीन आचार्यो ज्वरसमुच्चयादिपूद्धृतैस्तद्वचनैरप्यवगम्यते । महाभारतेऽपि वैद्यकाचार्यस्य भरद्वाजस्य निर्देशोऽस्ति । चरकसंहितायामुपक्रमोत्तरग्रन्थे भरद्वाजस्य द्विधोल्लेखो दृश्यते । वातकलाकलीये (च. सू. अ. १२), आत्रेयभद्रकाप्यीये (च. सू. अ. २६) च कुमारशिरोभरद्वाजस्य मतं दर्शितमस्ति । स च भरद्वाजो विशेषणेन व्यावृत्तोऽन्य एवावगम्यते । एतदीयं मतमात्रेयेण प्रतिक्षिप्तं च । यज्जःपुरुषीये (च. सू. अ. २५), खुड्डीकागर्भावक्रान्तौ (च. शा. अ. ३) च अविशेषितस्य भरद्वाजस्य मतोल्लेखोऽस्ति । तत्रापि भरद्वाजमतमात्रेयेण प्रतिक्षेप्यकुक्षावेव निक्षिप्तमस्ति । उत्तरत्र (च. शा. अ. ३) प्रतिक्षिप्तेन भरद्वाजेन जिज्ञासया पृष्टे आत्रेयेण विशेषविवरणं प्रदत्तं चास्ति । नह्येवं निर्देशोऽस्यापि गुरुभावौचित्यं संगमयति । वातकलाकलीये 'कुमारशिरा' इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषेधार्थम्' इति, खुड्डीकागर्भावक्रान्तौ 'भरद्वाजशब्देनेह नात्रेयगुरुरुच्यते किन्त्वन्य एव भरद्वाजगोत्रः कश्चित्' इत्युल्लिखँष्टीकाकारश्चक्रपाणिरुभयत्र निर्दिष्टस्य भरद्वाजस्य गुरुत्वाभावं स्पष्टं दर्शयति । चक्रपाण्युक्तदिशा गोत्रवाचकेन भरद्वाजशब्देनाभिधेयानां बहूनां सम्भवेन अत्रिपरम्पराप्राप्तविद्येनाप्यात्रेयेण कस्माच्चिद्भरद्वाजादपि एतद्विद्याया ग्रहणस्य सम्भवेऽपि भरद्वाजस्योपदेशग्रहणं संमाननं तन्मतप्रतिष्ठापनं चावबोधयन्त्यात्रेयोक्तिः क्वाप्यत्रात्रेयसंहितायामन्तरमुपलभ्यमाना संशयमावहति । तदेवमात्रेयगुरुत्वेन मन्यमानो भरद्वाजः कतम इति नैतावता निश्चेतुं शक्यते । काश्यपसंहितायां रोगाध्याये (पृ. २६) केवलं कृष्णभरद्वाजस्योल्लेखोऽस्ति । सोऽपि सविशेषणो विभिन्नो भारद्वाजोऽवगम्यते । आयुर्वेदाध्ययनविधाने काश्यपीये (पृ. ३८) प्रजापत्यश्वीन्द्राणां सर्वप्रस्थानपरमाचार्यस्य परमपुरुषावतारस्य धन्वन्तरेः, स्वप्रस्थानमूलाचार्यस्य कश्यपस्य स्वाहाकारदेवतात्वेन निर्देश इव आत्रेयसंहितायामपि (च. चि. अ. ८) प्रजापत्यश्वीन्द्रधन्वन्तरीणामेव नामनिर्देशेन सह स्वाहाकारविधानमस्ति । तत्र सूत्रकारिणामृषीणामिति सामान्यतोऽप्युल्लेखेन ततो भरद्वाजस्यापि ग्रहणं सम्भवति । परं स्वीयप्रस्थाने इन्द्रादनन्तराचार्यभावेन स्वस्यापि गुरुत्वेन च दृष्टस्यास्य विशेषतो नाम्ना ग्रहणं समुचितं किमित्युपेक्षितं स्यात् । यथाहि काश्यपीयोक्तौ कश्यपात्रिवसिष्ठभृगुषु इन्द्रस्य साक्षादौपदेशिकः सम्बन्धो दर्शितः, तथैवात्रेयसंहितायामपि रसायनपादे (च. चि. अ. १) भृग्वत्रिवसिष्ठकश्यपानामङ्गिरोऽगस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमादीनां च साक्षादेवेन्द्राद्रसायनौषधोपदेशः प्रदर्शितः । नात्रापि भरद्वाजस्योल्लेखोऽस्ति । बहुकालान्तरेण पौर्वापर्यवतामप्याचार्याणां चरकोपक्रमग्रन्थे महर्षिसमवाये सहभावनिर्देशः,

उत्तरग्रन्थानुरूपलेखप्रौढेस्तत्रादर्शनमपि संशाययति । इतश्च भरद्वाजादेव महर्षीणामायुर्वेदविद्यालब्धिं दर्शयँश्चरकीय उपक्रमग्रन्थः किमाशयक इति विमर्शस्थानमेतत् । तदेवं सर्वतोऽनुसन्धाने कश्यपवसिष्ठात्रिभृगुमहर्षिभिरतिपुराकालादेव स्वपुत्रशिष्यसन्ततिष्वायुर्वेदविद्या प्रवर्तिता । येनात्रेयादिशब्दानां गोत्रनामतया आत्रेयपरम्परायां चरकसंहितामूलभूताचार्य आत्रेयपुनर्वसुः, अन्ये कृष्णात्रेयभिक्ष्वात्रेयादयोऽपि दृश्यन्ते । कश्यपपरम्परायामपि काश्यपवृद्धकाश्यपादय अन्येऽप्याचार्याः प्रतीयन्ते । एकाचार्यगोत्रपरम्परागतेनापि वैशिष्ट्यलाभाय आचार्यान्तराद्विद्याग्रहणस्याप्यौचित्येन चरकोपक्रमलेखानुसारेण स्वपूर्वपरम्पराप्राप्तविद्येनाप्यात्रेयपुनर्वसुना भरद्वाजादपि शिक्षाविशेषो गृहीतः सम्भवति, भृगुपरम्परागतेनापि जीवकेन मारीचकश्यपविद्याया ग्रहणमस्यामपि संहितायां दृश्यते । महाभारतलेखतो भरद्वाजाद्धन्वन्तरेर्विद्यालाभस्य, दिवोदासस्य भरद्वाजाश्रमप्राप्तेश्च लाभेऽपि सुश्रुतसंहितालेखतो धन्वन्तरिदिवोदासस्य इन्द्रादेवैतद्विद्यालब्धिरवगम्यते । यथातथाऽपि सर्वेषामिन्द्रस्य परमाचार्यतया साक्षात् परम्परया वा मूलोपदेष्टृत्वोल्लेखः संवादायैव जायते । त एते धन्वन्तरिमारीचकश्यपात्रेयपुनर्वसवो यथास्वं विज्ञानानि लोकोपकृतये संहितारूपेणान्तेवासिन उपादिदिशुः । तदेवं वैदिकविज्ञानपरमभूमिकायां ब्राह्मं विज्ञानबीजमुपष्टभ्य प्रादुर्भूतोऽयं चिरत्न आयुर्वेदकल्पतरुरश्विन्द्रकश्यपात्रिवसिष्ठभृगुप्रभृतिपरम्परया धन्वन्तर्यात्रेयकश्यपैरन्यैरपि पूर्वाचार्यैः प्रयत्नेन प्रतिशाखं परिष्कृत्य पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च कालग्रासावशिष्टैः कतिपयैरपि फलैः शिष्यपरम्पराद्वाराऽद्यापि लोकानुजीवयतीति सन्तोषस्यैव विषयः ॥

यद्यपि वैदिके साहित्ये आयुर्वेदीयविज्ञानस्याष्टधा विभागनिर्देशोऽष्टाङ्गानां नामोल्लेखश्च न दृश्यते, आत्रेयलेखतो ब्राह्मविज्ञानसमये हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूपत्रिसूत्रात्मना तदवस्थानमवबुध्यत इति वैदिकं तद्विज्ञानं पुरा त्रिस्कन्धात्मकमासीदित्यवगम्यते, तथाऽपि वैदिकायुर्वेदविषयाणां सङ्ग्रहणे पूर्वोपदर्शितदिशा अश्विनोरुपवर्णने जङ्घायोजनशकलीकृतशरीरसन्धानदृष्टिश्रोत्रप्रदानकुष्ठादिनिवारणच्यवनरसायनापुत्रापुत्रोत्पादनादीनामैन्द्रस्तवनेऽप्येवमेव नानाविषयाणामुपलम्भेन, ऋग्यजुरथर्वोपनिषदादिषु नानाविधभैषज्यानामोषधिविद्याया भूतविद्याया विषपरिहारविद्यायाश्च तत्र तत्र दर्शनेन शल्यशालाक्यकायचिकित्सागदभूतविद्यारसायनादीनामष्टविधानामेव विज्ञानविशेषाणां विषयाः पृथक्पृथग्रूपा अपि तस्मिन् विज्ञाने प्रविष्टा एवासन्नित्यवगम्यते । भूतविद्यायामाचार्योऽथर्वा, महाभारतेऽप्युपलभ्यमानोऽगदतन्त्राचार्यः काश्यपः, कौमारभृत्याचार्यः कश्यपः, शालाक्याचार्या गार्ग्यगालवादयः, शल्याचार्याः शौनकादय एवमेकैकप्रस्थानाचार्यतयाऽवगम्यमानानां महर्षीणां प्राची-

१ हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं प्रजापतिः ।
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात्सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
(चरक सूत्र. अ. १)

नतत्त्वेन दर्शनमायुर्वेदविज्ञानस्याष्टप्रस्थानेषु विभक्तत्वमपि प्राचीनकालपरिदृष्टं दर्शयति । येनैकैकप्रस्थानवैशेष्यं केषाञ्चिन्महर्षिविशेषाणां विश्रुतयेऽजायत । केषुचित्तु सर्वप्रस्थानीयविज्ञानानां सामूहिकरूपेणावस्थानमपि भवेत् । ऋगपेक्षयाऽथर्वसंहितायामोषधिभैषज्यभूतचातनविषापहरणादिविषयाणां विकासावस्थाया निदर्शनेन एकैकांशोऽपि कालक्रमेण विज्ञानविशेषैः पुष्टिमापद्यमानो ग्रहणधारणप्रयोगसौकर्याय पृथक्पृथक्प्रस्थानरूपेण विभागप्रतिष्ठामापन्नः स्यात् । आर्षे समये आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपाणां त्रिविधानां दुःखानामेकैकशोऽपि परिहृतये अदृष्टद्वारकोपायानामिव दृष्टोपायानामपि क्रमशो विकासेनाथर्वणविकासमप्युपजीव्य शारीरभैषज्ये शस्त्रक्रियाप्राधान्यमुपादाय शल्यं, बहिरिन्द्रियप्रधानोत्तमाङ्गमुपादाय शालाक्यं, बलवीर्याभिवृद्धिप्राधान्यमुपादाय वाजीकरणं, वयःस्थापनादिमहाफलदीर्घप्रयोगविशेषानुपादाय रसायनम्, ऋतुगर्भबाल्यादिप्राथमिकावस्थासम्बन्धमुपादाय कौमारभृत्यम्, एतदितरशारीरमानसभैषज्यमुपादाय कायचिकित्सा, बहिरागन्तुकविकृतिप्रशमने सर्पवृश्चिकप्रभृतिप्राण्यादिविषविप्लवमुपादाय अगदतन्त्रं, भूतग्रहस्कन्दादिदेववर्गविप्लवमुपादाय भूतविद्या, इति त्रिविधदुःखशाखाविशेषाननुसन्धाय तत्तत्प्रतीकारदशाऽष्टौ प्रस्थानानि विभक्तानि प्रतीयन्ते । पूर्वाचार्याणामनुसन्धाने ब्रह्मण इन्द्रस्य च सर्वप्रस्थानीयविज्ञानव्यूहे आचार्यभावो लभ्यते । महाभारतलेखत इन्द्राल्लब्धोपदेशो भरद्वाजः, हरिवंशलेखतो भरद्वाजात् सुश्रुतसंहितालेखत इन्द्रादेव लब्धोपदेशो धन्वन्तरिश्च सर्वप्रस्थानविज्ञानेषु सामूहिकज्ञानवानवगम्यते । एकैकशो विषयस्य विकासेन बहुलीभावेऽद्यत्वे एकैकाङ्गभैषज्यविशेषविज्ञानवशादेकैकविभागभिषग्भाववत्तत्र तत्र विशेषवैदुष्यसम्पत्तये शिष्याणां ग्रहणधारणसौकर्याय च महाभारतलेखतो भरद्वाजेन, हरिवंशलेखतो[1] धन्वन्तरिणा आयुर्वेदीयविज्ञानमष्टसु प्रस्थानेषु विभज्य विकसितमेकैकप्रस्थानं पृथक्पृथग्भावेन शिष्येभ्य उपदिष्टं प्रचारमापादितं चेत्यवगमेन तदुपक्रममष्टौ प्रस्थानानि पृथक्पृथक्प्रवाहरूपेण लोके प्रसृतानि प्रतीयन्ते । कायचिकित्साप्रस्थानीयायामात्रेयसंहितायां कौमारभृत्यप्रस्थानीयां काश्यपसंहितायामपि साधारणाचार्यैः प्रजापतीन्द्रादिभिः सह धन्वन्तरेर्होम्यदेवतात्वेन निर्देशनं, नानाप्रस्थानेषु धान्वन्तरघृतादेरुपादानमपि धन्वन्तरेरष्टाङ्गविभागाचार्यत्वं व्यनक्ति । न केवलं मूलधन्वन्तरिः, अपितु तत्सम्प्रदायं लब्धवान् द्वितीयो धन्वन्तरिर्दिवोदासोऽपि अष्टस्वङ्गेषु कतममुपदिशामीति सुश्रुतं पृष्ट्वा शल्यं प्रधानीकृत्योपदिशतु भवानिति तेनाभ्यर्थितः शल्यप्रधानं विज्ञानं तस्मै उपदिदेशेति सुश्रुतसंहितायामुपक्रमभागे लेखेन, पश्चादष्टाङ्गविरयस्य कण्ठतो[2]ऽपि निर्देशेन च अष्टाङ्ग-

१ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः ॥
आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येदं भिषजां क्रियाम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥
(हरिवंशे. अ. २९)

२ अष्टाङ्गवेदविद्वांसं दिवोदासं महौजसम् । विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ।
(सु. उ. तं. अ. ६६)

विद्याचार्य आसीदिति व्यक्तीभवति । अष्टाङ्गविदो भरद्वाजादिन्द्राद्वा लब्धोपदेशेनात्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टैरग्निवेशादिभिः षड्भिः पृथक्पृथक्तन्त्राणां प्रणयनस्योल्लेखेन, धन्वन्तरिणा दिवोदासेन शल्यप्राधान्यमादायोपदिष्टेन सुश्रुतेन सौश्रुतसंहिताया निबन्धनस्योल्लेखेन च तयोः क्वचन प्रस्थानान्तरीयविषयाणामप्युपलम्भेऽपि तेषां प्रसङ्गेन लेशत एव तत्रानुस्यूततया 'प्राधान्यतो व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन भरद्वाजस्याष्टाङ्गसम्प्रदायेष्वेकतमोऽयमात्रेयपुनर्वसोः कायचिकित्साप्रधानः सम्प्रदायः, धन्वन्तरेर्दिवोदासस्य वाऽष्टाङ्गसम्प्रदायेष्वेकतमोऽयं सुश्रुतस्य शल्यप्रधानः सम्प्रदाय इति सम्प्रदायद्वयं चिरादवशिष्टमद्याप्यास्ते । कौमारभृत्यप्रस्थाने आत्रेयादपि पूर्वस्य मारीचकश्यपसम्प्रदायस्याप्यन्यस्येदानीमुपलम्भेन सम्प्रदायत्रयं पुरो भवति । चरकसुश्रुतसंहितयोर्लेशतोऽन्तर्गतस्य कौमारभृत्यविषयस्य स्वतन्त्रप्रस्थानभावेन संहितातन्त्रात्मना पृथगेवमुपलम्भात् सुश्रुतोत्तरतन्त्रे संक्षिप्तरूपेण सन्निवेशितानां शालाक्यादिविषयान्तराणामपि एवमेव सर्वाङ्गपूर्णाः संहितादयस्तत्तदाचार्याश्चानेके भवेयुरिति निश्चेतुं शक्यते । प्रस्थानान्तराणि कालवशेन हन्त इदानीं विलुप्तानि इत्यन्यदेतत्, परं महाभारत[1]हरिवंशसुश्रुतादिषूल्लिखितोऽयमष्टाङ्गविभागः प्राचीन एव । तदेवं कायचिकित्सायां भरद्वाजसम्प्रदायः, शल्यप्रस्थाने धन्वन्तरिसम्प्रदायश्चेति द्वेधा विभक्तोऽसौ पुनरष्टधा प्रववृत इति कल्पना नात्मलाभाय ।

तदेवमार्षेऽपि समये कालक्रमेणाष्टाङ्गेष्वेकैकोऽपि विभागो विकासमुपगच्छँस्तैस्तैराचार्यैरेकैकशोऽपि सविशेषं न्यरूप्यत, येन तत्र तत्र विभागे ते ते प्रधानाचार्यपदमलञ्चक्रुः । सुश्रुते[2]–विदेहनिमेः शालाक्यतन्त्रकृत्त्वेन, सुश्रुतौपधेनवौरभ्रपौष्कलावतादीनां[3] शल्यतन्त्रकृत्त्वेन, शौनक[4]कृतवीर्यपाराशर्यमार्कण्डेयसुभूतिगौतमानां पूर्वाचार्यत्वेन निर्देशः, चरक[5]संहितायामग्निवेशभेडादीनां षण्णां चिकित्सातन्त्रकर्तृतया निर्देशः, काङ्कायन[6]वार्योविदहिरण्याक्षकुशिकमैत्रेयकुशसाङ्कृत्यायनकुमारशिरोभरद्वाजवडिशधामार्गवमारीचिकाप्यकाशीपतिवामकपारीक्षिमौद्गल्यशरलोमकौशिकभद्रकाप्यधन्वन्तर्यादीनां मतोल्लेखः, अङ्गिरोजमदग्निकश्यपकाश्यपादीनां बहूनामृषीणां

१ महाभारते सभापर्वणि-आयुर्वेदस्तथाऽष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत (११।१७) ।
एवं पूर्वनिर्दिष्टयोर्महाभारतहरिवंशलेखयोः

२ सुश्रुते—"शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः" (सु उ. अ. १४) ॥

३ ,, औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां नामान्येतानि निर्दिशेत् (सु. सू. अ. ४) ॥

४ ,, शरीरनिर्मितिविषये शौनकमतोल्लेखः (सु. शा. अ. ३) ॥

५ चरके—अग्निवेशश्च भेडश्च जतूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥ (च. सू. अ. १) ॥

६ सूत्रस्थाने वातकलाकलीय (१२) यज्जःपुरुषीय (२५) आत्रेयभद्रकाप्यीया (२६) ध्यायेषु ।

७ चरकोपक्रमग्रन्थे (च. सू. अ. १) ॥

नामोद्देशः, अस्मिन् वृद्धजीवकीयतन्त्रेऽपि सूत्रस्थानरोगाध्याय (पृ. १५) सिद्धिस्थानराजपुत्रीयाध्याय(पृ. १०९)वमनविरेचनीयाध्याय (पृ. ११५) ग्रन्थेषु तत्तन्मतोद्देशे भार्गववार्योविदकाङ्कायनकृष्णभरद्वाजदारुवाहहिरण्याक्षवैदेहनिमिगार्ग्यमाठराात्रेयपुनर्वसुपाराशर्यभेडकौत्साख्यानामाचार्यान्तराणामुल्लेखश्चोपलभ्यमानो बहूनायुर्वेदीयान् पूर्वाचार्याननुस्मारयति ॥

एषु कतिपयानां पराशरभेडकाङ्कायनहारीतक्षारपाणिजातूकर्ण्यादीनामाश्विनभारद्वाजभोजभानुपुत्रकपिलवलभालुकिखरनादविश्वामित्रादीनामन्येषां चाचार्याणां मधुकोशचरकसुश्रुतव्याख्यादिषु ताडपत्रीयप्राचीनज्वरसमुच्चयज्वरचिकित्सितादिषु चोद्धृतानि वचनान्यपि कतिपयानि लभ्यन्ते, तेनैषां ग्रन्थसत्त्वं स्पष्टमवबुध्यते। येषामुद्धृतानि वचनान्यद्य यावन्नोपलब्धानि तादृशानामपि तत्र तत्र तन्त्रकर्तृत्वेन सूत्रकारित्वेन निर्देशनान्मतोपादानाच्च तेषामपि ग्रन्थसत्त्वमनुमीयते। हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशोद्धृते[1] शालिहोत्रोक्ताश्वशास्त्रेऽप्यश्वाभिषेकमन्त्रश्लोकेषु आयुर्वेदस्य कर्तार इति बहूनामृषीणां नामानि कीर्तितानि दृश्यन्ते ॥

अतश्च दैवाद्युगात् प्रभृत्यर्वाचीनसमयपर्यन्तं देवमहर्षिप्रभृतयो बहव आयुर्वेदाचार्या बभूवुः। अष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य एकैकोऽपि विभागस्तत्तदाचार्यैर्ग्रन्थप्रणयनेनोपदेशेन च परमां पुष्टिमापादित इति सङ्कलने महत्तम आयुर्वेदीयो ग्रन्थराशिः सम्भवेत्। परं कालमहिम्ना शास्त्रान्तराणामिव आयुर्वेदरत्नाकरस्यापि हन्त ! बहून्यमूल्यरत्नानि विलोपमुपगतानि। एतदीयप्राचीनविलुप्तग्रन्थविषयके आलोचने श्रीयुतमदीयासतमविद्वद्वरगणनाथसेनमहोदयैः[2] गिरीन्द्रनाथमुखोपाध्यायप्रभृतिभारतीयविद्वद्भिः[3] पाश्चात्यविद्वद्भिरपि बहु निरूपितमेवेति नात्र पिष्टपेषणमर्हति ॥

---

१ हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशस्य १५२५ (वैक्रम) संवल्लिखितं प्राचीनं जीर्णपुस्तकमेकं मत्सङ्ग्रहेऽस्ति। तत्र गजप्रकरणे पालकाप्यादिवचनानीवाश्वप्रकरणे शालिहोत्रवचनानि बहुश उद्धृतानि सन्ति, तत्रैवं श्लोकोद्धारोऽस्ति—

वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा। विश्वामित्रो जमदग्निर्भारद्वाजश्च वीर्यवान् ॥
असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रतः। सावर्णिर्गालवश्चैव मार्कण्डेयस्तु वीर्यवान् ॥
गौतमश्च...भागश्च आगरुप (?) काश्यपस्तथा। आत्रेयः शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ॥
काण्वगो नहुषश्चैव शालिहोत्रश्च वीर्यवान्। अग्निवेशो मातलिश्च जतुकर्णः पराशरः ॥
हारीतः क्षारपाणिश्च निमिश्च वदतां वरः। अदालिकश्च भगवान् श्वेतकेतुर्भृगुस्तथा ॥
जनकश्चैव राजर्षिस्तथैव हि विनग्नजित्। विश्वेदेवाः समरुतो भगवांश्च बृहस्पतिः ॥
इन्द्रश्च देवराजश्च सर्वलोकचिकित्सकाः। एते चान्ये च बहव ऋषयः संश्रितव्रताः ॥
आयुर्वेदस्य कर्तारः सुस्नातं तु दिशन्तु ते ॥ (प. १५९)

२ प्रत्यक्षशारीरभूमिकायाम् ॥ ३ History of Indian Medicine.

बहुशश्चिरत्नानां ग्रन्थरत्नानां विलोपेन विषादमनुभावयतोऽस्यायुर्वेदमहोदधेर्महिमानमविलोपयितुमवशिष्टमात्रेयधन्वन्तरिसंहितयोर्द्वयं चरकसुश्रुतसंहितानामभ्यां चिरात्प्रसिद्धतरमुपलभ्यते। अनयोर्मूर्धन्यभावगौरवस्य सुप्रथिततया सूर्याचन्द्रमसोरालोकान्तरमिव न परिचयाय प्रकाशोऽपेक्ष्यते॥

आत्रेयसुश्रुतसंहिते

अष्टाङ्गहृदयकर्तुर्वाग्भटस्य समये आचार्यान्तराणामपि आयुर्वेदीयाः संहितादयः स्युर्नाम, तथाऽपि—

यदि चरकमधीते तद्ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः॥
अथ चरकविहीनः पक्रियायामखिन्नः
किमिव खलु करोतु व्याधितानां वराकः (अष्टाङ्गहृदय.उ.अ. ४०)

इति केवलं चरकाध्ययने सौश्रुतोक्तरोगविशेषाणां नाम्नाऽप्यज्ञानं भवेत्, सुश्रुतमात्राध्ययने कथं वा प्रतीकारप्रक्रियाविशेषज्ञानमिति चरकसुश्रुतयोर्द्वयोरप्यवश्यमुपादेयत्वमित्यायुर्वेदीयविज्ञानाकररूपेण संमाननीयदृशा उपवर्णनेन मध्यकाले वाग्भटसमयेऽप्येतावेव ग्रन्थौ सर्वोपर्यास्तामित्यवगम्यते। सहस्रवर्षपूर्वलिपिमये ज्वरसमुच्चयपुस्तकेऽपि चरकसुश्रुतवचनानि बहुश उपात्तानि, चतुर्थशताब्दीलिखिते नावनीतकपुस्तकेऽपि चरकोक्तानि वचनानि संवदन्ति, सुश्रुतस्यनाम्नाऽप्युल्लेखोस्ति। बाणभट्टीये हर्षचरिते पौनर्वसववैद्यकुमारस्य निर्देशेन आत्रेयपुनर्वसुसम्प्रदायस्य तदात्वेऽपि प्रचार उपलक्ष्यते। यदा प्रभृत्यनयोरुद्भवस्तदादिविचारगौरवेण गुणातिशयमहिम्ना चरकसुश्रुतसंहितयोर्द्वयं लोके प्रचरद्रूपतया समयेन भारताद्बहिरपि स्वालोकं प्रासारयत्, अद्यापि वैद्यवर्गाणां हृदयसर्वस्वायत एव। सप्तमाष्टमनवमशताब्दीषु प्रगतिपथाभिमुखे आरब्यदेशे पारसीकदेशे च भारतीयभैषज्यविद्यायाः समादरेण चरकसुश्रुतसंहिते अनूदिते। आरब्यभाषायामनूदितश्चरकः सरकनाम्ना, सुश्रुतः सस्रुद्नाम्ना ज्ञायते।[1] 'अबूसीन, (Abusina) अबूरसी, (Abu Rasi) अबूसिराबि, (Abuśirabi) नामकानामारब्यवैद्यकग्रन्थानां लेटिनभाषानुवादेष्वपि चरकनाम पुनः पुनरुपात्तं श्रूयते।[2] अलबेरुनी (Alberuni) नामकस्य पर्यटकस्य पुस्तकालये चरकानुवाद आसीदित्यपि तदीयाङ्ग्लभाषानुवादे लभ्यते।[3] अलमनसूरो (Almansur 753-774 A. D.) बहूनायुर्वेदग्रन्थाँश्चरकस्य सर्पचिकित्साप्रकरणं सुश्रुतं चान्ववादयत्। तदीयवैद्यो रजस् (Rhares) नामा चरकं बहुमानयति स्म। सिरसीननामकस्य पाश्चात्यस्य पूर्वजा अपि भारतीयमायुर्वेदं चरकसुश्रुते चाविदिषुरित्यप्युपवर्ण्यते पुरावृत्तलेखकेन।[4] अशोकनृपपौत्रसमये बौद्धधर्मेण साकं भारतीय

१ H. H. Wilson. २ Pr. sachu. ३ Hindu Superiority by Har Bilas Sarada. ४ किताबे अलफेरिस्त एण्टिकिटी ऑफ् हिन्दु मेडिसिन॥

आयुर्वेदः सिंहलमप्यनुप्राविशत् । भारतीयायुर्वेदो विशेषरूपेण बह्वीभिष्टीकाभिर्युतो वाग्भटस्तिब्बतप्रदेशे स्वप्रभावं प्रकाश्य ततो मङ्गोलपर्यन्तमपि प्रचचार । भारते विलुप्ता अप्यनेका वाग्भटस्य टीका अद्यापि तिब्बतप्रदेशेऽनूदिता लभ्यन्ते ॥

भेडसंहिता

अद्यत्वे भेडसंहितानाम पद्यलेखबहुला संक्षिप्तलेखाऽन्याऽपि संहिता कलिकातायां संमुद्य प्रकाशिताऽस्ति । आर्षच्छायानुरूपरचनादर्शनेन साऽपि प्राचीनाऽऽर्षी संहिता प्रतीयते । परमुपक्रमोपसंहारभागयोर्मध्ये मध्येऽपि बहुशो विच्छिन्नविकलाङ्गाऽशुद्धिबहुला च दृश्यते । सहस्रवर्षपूर्वलिखितं ज्वरसमुच्चयस्य ताडपत्रपुस्तकमेकमुपलब्धमस्ति । यत्राश्विनभारद्वाजादीनामिव भेडस्यापि केवलं ज्वरप्राकरणिकानि बहूनि वचनान्युद्धृतानि दृश्यन्ते । तेषु द्वित्रसंख्यका एव श्लोका उपलब्धमुद्रितभेडसंहितायां संवादं लभन्ते, तदुद्धृतानि श्लोकान्तराणि तु न प्राप्यन्ते । प्राचीनैतद्ग्रन्थोद्धृतानां तावतां श्लोकानामत्र संवादेन सेयं भेडसंहिता न खलु न प्राचीनेति वक्तुं शक्यते, परमेकस्मिन्नेव ज्वरप्रकरणे उद्धृता अप्यन्ये श्लोकाः, एवं तन्त्रसारनामके सङ्ग्रहान्तरग्रन्थे भेडनाम्ना उद्धृताः प्रकरणान्तरीयाः श्लोकाः, एवं टीकाकृद्भिस्तत्र तत्र भेडनाम्नोद्धृताः श्लोका अप्यस्यां भेडसंहितायां प्रायो न दृश्यन्ते । अस्मिन् वृद्धजीवकीये बस्तिकर्मसमयनिर्देशप्रसङ्गे "षड्वर्षप्रभृतीनां तु भेड" (पृ. ११०) इति षड्वर्षोत्तरं बस्तिकर्मवादो भेडमतत्वेनोल्लिखितोऽस्ति। उपलब्धभेडसंहितायां 'बालानामथ वृद्धानां युवमध्यमयोस्तथा । स्वस्थानामातुराणां च बस्तिकर्म प्रशस्यते' इति बस्तिकर्मणः सर्वसाधारण्येनोपयोगोल्लेखोपलम्भनं न संवादाय जायते । एवं तत्र तत्रोपलभ्यमानानां बहूनां वचनानामत्रानुपलम्भेन सेयं भेडसंहिता बहुष्ववयवेषु विशेषतो विच्छिन्ना संशयं चादधानाऽवगम्यते । वाग्भटेनापि एवमेव विच्छिन्नाङ्गोपलम्भेन वा चरकसुश्रुतसंहितयोरिवास्यां विषयनिरूपणस्य नातिविशदतया वा—

"ऋषिप्रणीते भक्तिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।
भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्ग्राह्यं सुभाषितम् ॥"

(अष्टाङ्गहृदये उ. तं. अ. ४०) ।

इति भेडविषये कटाक्षितं दृश्यते ॥

हारीत-संहिता

अद्यत्वे संमुद्य प्रकाशिता प्राय एतदनुरूपैव द्वित्रशतवर्षपूर्वलिखिताऽपि हारीतसंहिता मिलति । सा तु प्राचीनार्षलेखच्छायाराहित्येन साधारणसंग्रहप्रायतया दृश्यमाना न प्राचीना न वाऽऽर्षी संमन्तुं शक्यते । प्राचीने ज्वरसमुच्चये बहुशो हारीतनाम्नोद्धृतानि श्लोकवचनानि दृश्यन्ते, ग्रन्थान्तरेष्वपि तत्र तत्रोद्धृतानि हारीतवचनानि दृश्यन्ते, परं तानि वचनानि नास्मिन्नुपलब्धहारीतसंहितापुस्तके लभ्यन्त इति विसंवादोऽप्यन्यस्या एव प्राचीनहारीतसंहितायाः पूर्वसत्त्वमनुमापयति । प्राचीनहारीतग्रन्थलोप-

मनुसन्धाय तन्नामाविलुप्तये दयालुना केनापि पश्चाद्भवेन विदुषा हारीतनाम्नैतद्ग्रन्थ-रचनासौजन्यमाविष्कृतं संभाव्यते ॥

नवोपलब्धेयं काश्यपसंहिता

चिरात्प्रसिद्धयोश्चरकसुश्रुतसंहितयोरचिरोपलब्धाया भेडसंहितायाश्चोपलब्ध्यनु-क्रमेण चतुर्थतां वहत्यपि प्राचीनार्षलेखप्रक्रियया विषयगाम्भीर्येण सारपूर्णतया चात्रेयसुश्रुतसंहितयोः समकक्षं निबन्धनमनुभा-वयन्ती कौमारभृत्यप्रस्थानीयेयं प्राचीना **काश्यपसंहिता** **वृद्धजीवकतन्त्रात्मना** परिणता प्रतिकूलेन दैवेन बहुकालविलोपं प्राप्य दिष्ट्या यत्र क्वचनान्तर्निलीयावस्थितेन जीर्णशीर्णैनैकेन प्राचीनताडपत्रपुस्त-कात्मनोपलब्धा प्राणशेषा विच्छिन्नविकलेन शरीरेणात्मानमिदानीं प्रादुष्करोति । करालकालकवलितावयवाया अपि शेषैरप्यवयवैर्निजं गाम्भीर्यगौरवं दर्शयन्त्याश्चिरेण नाम्नाऽपि विलुप्तायाः प्रतताया अस्या आर्षसंहिताया लाभो महाँल्लाभ इव विदुषां तोषायैव जायेत ॥

पुरा नेपालदेशमुपगतैः श्रीयुतविद्वद्वरमहामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिमहो-दयैः—"नेपाले मया ३८ पत्रात्मिका कश्यपभार्गवसंवादरूपा वैद्यकविषयिण्यपूर्णा प्राचीना काश्यपसंहिता लब्धा, यत्रादौ भैषज्योपक्रमणीयमष्टमपत्रतो ज्वरनिदानं निरूपितमस्ति । चरकसुश्रुतकश्यपाश्विनात्रेयभेडपराशरहारीतजतूकर्णादीनां वचना-न्यप्युद्धृतानि सन्ति । भैषज्योपक्रमणीयनामसत्त्वेऽप्यौषधविषयोल्लेखो नास्ति" इति विवरणेन सह काश्यपसंहिताया उपलम्भवृत्तं Report on the Search of Sanskrit Manuscripts (1895–to 1900) पत्रे प्रकाशितम्, तद्विवरणं Julius Jolly महाशयेन Medicine पुस्तकेऽप्युल्लिखितं दृश्यते । तदीयविवर-णानुरूपं पुस्तकं नेपालराजकीयपुस्तकालये तैरेव निर्माय प्रकाशिते तदीयपुस्तकसूची-पत्रेऽपि न दृश्यते, बहिरपि सयत्नं पर्यालोचने तादृशं काश्यपसंहितापुस्तकं नासाद्यत । परं ज्वरनिदानादिविषये नानार्षवचनसङ्ग्रहरूपः प्राचीनस्ताडपत्रीयो ज्वरसमुच्चयो नाम वैद्यकग्रन्थो नेपालेऽन्यत्राप्युपलभ्यते, अस्मत्सकाशेऽप्यस्ति । यत्र ज्वरविषये बहुशः काश्यपवचनानि, तदुक्तविवरणानुरूप्येण चरकसुश्रुतकश्यपाश्विनभेडादि-वचनान्यपि सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । काश्यपवचनोपन्यासे "शृणु भार्गव तत्त्वार्थं सन्निपातविशेषणम्" इति काश्यपसंहिताखिलभागलभ्यवचनोद्धारदर्शनेन तदंशे भार्गवकश्यपसंवादरूपत्वमपि संवदति । तदीयविवरणे आदौ भैषज्योपक्रमणीयोल्ले-खेन, ज्वरसमुच्चये तदभावेन, काश्यपसंहितायाः खिलभागे तृतीयाध्यायस्य भैष-ज्योपक्रमणीयनामतया च अष्टपत्रपर्यन्तं खिलभागीयकाश्यपसंहिताया भैषज्यो-पक्रमणीयाध्यायोऽपि तत्र संपृक्तः किलेति प्रतिभाति । अस्यां प्रकाश्यमानायां काश्यपसंहितायां तु चरकसुश्रुतादीनां वचनोद्धारो नास्ति । प्राचीनतमायामस्याम-र्वाग्भवानां चरकादीनां वाक्यानामुद्धारेण नापि भवितव्यम् । नचात्र ज्वरप्रकरणमेव, नाप्यौषधानुपदेशः, तेन तद्दृष्टिपथमुपेतो ग्रन्थः सर्वांशतया नैषा काश्यपसंहिता

काश्यपसंहिताया उपलब्धप्राचीनताडपुस्तकस्य पत्राणां प्रतिच्छविः ।

भवेत्, अपि तु एतदीयभैषज्योपक्रमणीयाध्यायीयकतिपयपत्रमिलितस्तदुक्तविवरणसंवादी उपलभ्यमानो ज्वरसमुच्चयः, किं वा एतादृशमेव प्राचीनसङ्ग्रहात्मकं ग्रन्थान्तरं स्यादिति सम्भाव्यते ॥

उपलब्धैतत्ताडपत्रपुस्तकस्याकृतिः २१½×२¾, प्रतिपृष्ठं पङ्क्तयः ६, सर्वादिमः पत्राङ्कः २९, अन्तिमश्च २६४, अन्तरान्तराऽपि बहुशो विलुप्तानि पत्राणि। उपलब्धैतत्पुस्तकस्याद्यन्तयोर्मध्ये मध्ये च खण्डिततयाऽवशिष्टपत्रोपलब्धये बहुप्रयतितं, परं लुप्तानि पत्राणि प्रतीकान्तरं चानवाप्यैतावत्येव विश्रमितव्यमभूत्। लुप्तपत्राणि मुद्रितारम्भपत्रपादटिप्पण्यां निर्दिष्टानि। ग्रन्थपर्यालोचनायामादौ दशद्वादशाध्याया विच्छिन्नाः, अन्तेऽपि खिलभागस्य ८० अध्यायेषु २६ अध्यायपर्यन्तमेव सत्त्वेन ततः पश्चात्तनो भागोऽपि विच्छिन्नः। वर्तमानेष्वपि पत्रेषु बहुशः पत्राण्यंशतः शकलीभूतानि, येन तत्र तत्र विलुप्ताः पङ्क्तयः शब्दा अक्षरादयश्च बिन्दुमालया मुद्रणे सूचिताः सन्ति। एतदीया लिपिः प्राचीना। तत्रापि बहुभागेषु लिपीनामेकजातीयत्वेऽपि लेखभेददर्शनेन द्वाभ्यां लेखकाभ्यामेकस्मिन् समये खण्डशो विलिख्य समापितमिदं मूलपुस्तकं प्रतीयते। उपक्रमोपसंहारभागयोर्विलोपेन ततो विज्ञेया विशेषा न किमप्यवबोद्धुमपार्यन्त। समाप्तिभागस्यानुपलब्ध्या ततो विज्ञेयो लेखसमयोऽपि नोपलभ्यते। परमेतदीयलिप्याकृतेः, अक्षरैर्निर्दिष्टानां पत्राङ्कानां, क्वचनाध्यायश्लोकाङ्कानां, ताडपत्रायामविस्तारयोश्चानुसन्धानेन ससाष्टशतवर्षपूर्वतनोऽयं पुस्तकलेख इत्यनुमातुं शक्यते। परमस्मिन्नादर्शपुस्तकेऽपि तदीयादर्शपुस्तकगताक्षराणां विलोपेन किल क्वचन विनैवाक्षरमवशेषितस्य स्थलस्य दर्शनेनैतदीयादर्शमूलपुस्तकमप्येतादृगेव जराजीर्णं प्राचीनं सम्भाव्यते। पुस्तकाकृतिपरिज्ञानाय पृष्ठद्वयस्य प्रतिच्छायाऽप्यत्र सन्निवेशिताऽस्ति ॥

कश्यपस्य विमर्शः

प्राचीनाचार्यवैद्यकग्रन्थेषु सुश्रुतसंहिता चरकसंहिता नवोपलब्धेयं काश्यपसंहितेति यदिदं महनीयमार्षं ग्रन्थत्रयमिदानीमस्माकं पुरः समुपतिष्ठते, तत्र सुश्रुतसंहितायां धन्वन्तरिः, चरकसंहितायां पुनर्वसुरात्रेय इवास्यां काश्यपसंहितायां कश्यपो मूलभूत उपदेशक इत्यवगम्यते ॥

कोऽयमाचार्यः कश्यप इति जिज्ञासायामस्यां संहितायामुपक्रमोपसंहारभागयोः खण्डिततया ततो विशेषतो विज्ञेयस्यापरिज्ञानेऽपि एतदीयपरिचयायात्रैव संहिताकल्पाध्याये (पृ. १९०) इत्थमुल्लिखितं दृश्यते—

"दक्षयज्ञे वधत्रासाद्देवर्षीणां पलायताम् ।
रोगाः सर्वे समुत्पन्नाः सन्तापाद्देहचेतसोः ॥
प्रागुत्पत्तिस्तथाऽन्येषां रोगाणां परिकीर्तिता ।
कृतत्रेतान्तरत्वेन प्रादुर्भूता यथा नृणाम् ॥

ततो हितार्थं लोकानां कश्यपेन महर्षिणा ।
पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा ॥
तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे ।
जीवको निर्गततमा ऋचीकतनयः शुचिः ॥
जगृहेऽग्रे महातन्त्रं सञ्चिक्षेप पुनः स तत् ।
नाभ्यनन्दन्त तत्सर्वे मुनयो बालभाषितम् ॥
ततः समक्षं सर्वेषामृषीणां जीवकः शुचिः ।
गङ्गाह्रदे कनखले निमग्नः पञ्चवार्षिकः ॥
वलीपलितविग्रस्त उन्ममज्ज मुहूर्तकात् ।
ततस्तदद्भुतं दृष्ट्वा मुनयो विस्मयं गताः ॥
वृद्धजीवक इत्येव नाम चक्रुः शिशोरपि ।
प्रत्यगृह्णन्त तन्त्रं च भिषक्श्रेष्ठं च चक्रिरे ॥
ततः कलियुगे तन्त्रं नष्टमेतद्यदृच्छया ।
अनायासेन[1] यक्षेण धारितं लोकभूतये ॥
वृद्धजीवकवंश्येन ततो वात्स्येन धीमता ।
अनायासं प्रसाद्याथ लब्धं तन्त्रमिदं महत् ॥
ऋग्यजुःसामवेदांस्त्रीनधीत्याङ्गानि सर्वशः ।
शिवकश्यपयक्षांश्च प्रसाद्य तपसा धिया ॥
संस्कृतं तत्पुनस्तन्त्रं वृद्धजीवकनिर्मितम् ।
धर्मकीर्तिसुखार्थाय प्रजानामभिवृद्धये ॥
स्थानेष्वष्टसु शाखायां यद्यन्नोक्तं प्रयोजनम् ।
तत्तद्भूयः प्रवक्ष्यामि खिलेषु निखिलेन ते ॥" इति.

इतश्च दक्षयज्ञे समुपजातादुपप्लवादुत्पन्नैः प्राचीनैश्च नानारोगैः पीडितांल्लोकानभिसमीक्ष्य तदुद्दिधीर्षया पितामहनियोगेन महर्षिः कश्यप आर्षतपोविज्ञानबलेनैतन्महातन्त्रं निर्माय ऋषीनुपदिदेश । सर्वेभ्यः प्रागिदं तन्त्रं गृहीत्वा ऋचीकपुत्रो जीवको नाम बालमुनिर्विस्तृतस्यास्य संक्षिप्तं रचनान्तरमकरोत् । बालजल्पितमिति मुनयस्तन्नाङ्गीचक्रुः, तेन पञ्चवार्षिको बालो जीवकः सर्वेषामृषीणां पुरतः कनखले गङ्गाह्रदे निमज्य वलीपलितव्याप्तवृद्धरूपेण क्षणादुन्ममज्ज । तेनाद्भुतेन विस्मिता मुनयः शिशोरपि वृद्धाकृतेस्तस्य वृद्धजीवक इति नाम विधाय तं भिषगुत्तममनुमान्य तदीयं तन्त्रं स्वीचक्रुः । ततः कलिकालवशेन लुप्तप्रचारमेतत्तन्त्रं दैवादनायासनाम्ना केनचिद्यक्षजातीयेन प्राप्य लोककल्याणाय रक्षितम् । तदनु वृद्धजीवकस्यैव वंशोद्भवो वात्स्यो नामाधीतवेदवेदाङ्गः शिवकश्यपभक्तो विद्वान् अनायासयक्षं प्रसाद्य ततस्तत्तन्त्रमधिगत्य

१ अनायासेन यक्षेण, अनायासं प्रसाद्याथ—इति पूर्वापरसंगमनेन अनायास इति यक्षस्य नामोल्लेख इत्यवगम्यते

बुद्धिवैभवेन श्रमेण च कीर्तिधर्मप्रजासुखाभिवृद्धये प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशयामास । अष्टसु स्थानेष्वनुक्तं विषयान्तरं खिलरूपेण संयोजितमित्येतदीयमितिवृत्तं लभ्यते ॥

आर्षेऽपि समये मन्त्रब्राह्मणादिषु कश्यपकाश्यपशब्दाभ्यामभिधीयमाना अनेके महर्षयः, ग्रन्थान्तरेष्वप्यनेके तन्नामानो विद्वांस उल्लिख्यमाना दृश्यन्ते । तेषु कतमोऽस्याः कौमारभृत्यसंहिताया मूलाचार्यः, यस्योपदेशो वृद्धजीवकमनुसङ्क्रान्त इति परिच्छेदाय विवेचनीयं भवति । तत्र, अत्रिकश्यपादीनां गोत्रप्रवर्तकमूलाचार्यत्वेनोपलम्भात् कश्यपशब्देन मूलकश्यपस्य, काश्यपशब्देन तद्गोत्रोद्भवानां सामान्यतोऽवगमो भवति । गोत्रप्रवरनिर्देशाचार्याणां लेखानुसन्धाने बोधायनेन मूलगोत्रप्रवर्तकस्यैकस्यैव कश्यपस्योल्लेखेऽपि, प्रवरेषु काश्यपशब्देन व्यवहरणेऽपि, 'कश्यपान् व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य तद्गोत्रीयानवान्तरगोत्रप्रवर्तकान् विभागशो निर्दिश्य, अन्ते 'इत्येते निध्रुवाः कश्यपाः' इत्युपसंहृत्य च काश्यपगोत्रोद्भवा अवान्तरगोत्रप्रवर्तकाः काश्यपशब्देन व्यवहर्तुं योग्या अपि कश्यपशब्देन व्यवहृता दृश्यन्ते । आ[1]पस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादीनामप्येवमेवोल्लेखा उपलभ्यन्ते । तत्र बहुव्यक्तिनिर्देशपरत्वेन गोत्रप्रत्यय[2]लोपे कश्यपा इति व्यवहारसंभवेऽपि, शतपथवंशब्राह्मणे[3] 'हरितः कश्यपः, शिल्पः कश्यपः, नैध्रुविः कश्यपः' इति हरितादीनां मिथो विभिन्नानामेकैकव्यक्तीनामपि कश्यपशब्देन निर्देशोऽस्ति । तेन प्राक्काले काश्यपानां काश्यपशब्देनेव विशेषव्यक्तीनां कश्यपशब्देनापि प्रायिको व्यवहारसंप्रदायः प्रतीयते । तेन गोत्रप्रवरान्निर्दिशतां बोधायनादीनां लेखतो मूलकश्यपस्येव तत्परम्परागतस्याऽवान्तरकश्यपस्यापि कश्यपशब्देनावबोधो जायते । परं कश्यपपरम्परायां बोधायनादिभिरन्यस्य मारीचस्यानिर्देशेन आर्षसर्गे कश्यपस्य मरीचिपुत्रत्वेनान्यत्रोपलम्भाद्बोधायनादिलेखतो मूलकश्यप एव मरीचिपुत्रतया मारीच इति वक्तव्यमेव । मात्स्ये[4] गोत्रप्रवरनिर्देशे मरीचेः पुत्रं कश्यपं मूलगोत्रप्रवर्तकं निर्दिश्य तत्सन्ततिष्ववान्तरगोत्रप्रवर्तकानामुद्देशे कश्यपा मारीचा अपि पुनः पृथग्भावेन निर्दिष्टा दृश्यन्ते । गोत्रप्रवरविषयसङ्ग्रहकारः कमलाकरोऽपि[5] मात्स्योक्तकश्यप-

---

१ अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । (आपस्तम्बप्रवरकाण्डे)
कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । (आश्वलायनप्रवरकाण्डे)
कश्यपान् व्याख्यास्यामः । (कात्यायनलौगाक्षिप्रवरकाण्डे)

२ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४। यञञोश्च २।४।६४ (पाणिनिसूत्रे)

३ हरितात् कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात् कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविः । (शतपथवंशब्राह्मणे)

४ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य महामुने । गोत्रकारानृषीन् वक्ष्ये तेषां नामानि मे शृणु ॥
.... । ....
कष्टायनाश्च हारीता आजिहायनहास्तिकाः । वैकर्णेयाः कश्यपाश्च सासिसा हारितायनाः ॥
(मात्स्ये)

५ अथ कश्यपाः...काष्ठायनः मारीचः आजिहायनः...इति मात्स्योक्ताः । (प्रवरदर्पणे)

विभागमुल्लिखन् 'अथ कश्यपाः' इत्युपक्रम्य कश्यपपरम्परागतमन्यमेकं मारीचं गोत्रप्रवर्तकमृषिमेकवचनान्तेन शब्देन निर्दिशति । कश्यपपरम्परागतत्वेनास्य मारीचस्यापि कश्यपत्वं युज्यते च । तेन कश्यपपरम्परागतो द्वितीयोऽपि मारीचः कश्यप आसीदित्यवगम्यते । चरकोपक्रमग्रन्थे समवेतानां महर्षीणामुद्देशे कश्यपं प्रथमतः पृथङ्निर्दिश्य मारीचिकाश्यपाविति द्विवचनान्तपदेन मारीचेः काश्यपस्य च पृथक्त्वोल्लेखेन कश्यपः काश्यपो मारीचिश्चेति त्रयो विभिन्ना अवगम्यन्ते ॥

अस्यां काश्यपसंहितायां पूर्वापरशब्दानुसन्धाने प्रत्यध्यायमुपक्रमोपसंहारयोः 'इति ह स्माह कश्यपः' इति, क्वचनान्तराऽपि 'इत्याह कश्यपः' (पृ. २६१), इति, कश्यपः(प्र. २६१), 'कश्यपोऽब्रवीत्' (पृ. ११६) इति, एवमन्यत्रापि बहुशः कश्यपशब्देनाचार्यस्योल्लेखो दृश्यते । क्वचन मारीचशब्देनापि निर्देशोऽस्ति । पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यत्वानुसन्धाने कश्यप एव मारीचत्वेन, मारीच एव कश्यपत्वेन व्यवहृतो दृश्यमान एतदाचार्यं मारीचं कश्यपं बोधयति । स च सर्वत्रैकवचनान्तेन मारीचशब्देन कश्यपशब्देन च व्यवहृततया एकव्यक्तिरूप इति स्पष्टं प्रतीयते । आत्रेयसंहितायां वातकलाकलीये वार्योविदेन सह पक्षप्रतिपक्षभावेन दर्शितसंवादस्य मारीचेरात्रेयेण प्रदर्शनाद्वार्योविदसहभावी स मारीचो गम्यते । अस्यामपि संहितायाम्—

इति वार्योविदायेदं महीपाय महानृषिः ।
शशंस सर्वमखिलं बालानामथ भेषजम् ॥ (पृ. २९३)

इत्येतत्संहिताचार्यस्य मारीचस्य वार्योविदसहभावः प्रदर्श्यते । आत्रेयसंहितायां पश्चाच्छारीरनिर्वृत्तिविषये विमर्शे 'विप्रतिपत्तिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकारिणामृषीणां सन्ति' इति पूर्वाचार्यमतनिर्देशोपक्रमे पाठविभेदेन क्वचन पुस्तके मारी-

---

१ अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः। काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ (चरकसंहितायां सू. अ. १)

२ उपास्यमानमृषिभिः कश्यपं वृद्धजीवकः । (पृ. २१)
प्रजापतिं समासीनमृषिभिः पुण्यकर्मभिः ।
पप्रच्छ विनयाद्विद्वान् कश्यपं वृद्धजीवकः ॥ (पृ. ६२)
हुताग्निहोत्रमासीनं कश्यपं लोकपूजितम् ।
वृद्धो विशेषमन्विच्छन् पप्रच्छ विनये स्थितः ॥ (पृ. १७६)
ततो हितार्थं लोकानां कश्यपेन महर्षिणा ।
तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे ॥ (पृ. १९१)
महर्षिं कश्यपं वृद्धं वेदवेदाङ्गपारगम् । (पृ. १९९)
कश्यपं लोककर्तारं भार्गवः परिपृच्छति । (पृ. २०६)

३ मारीचमासीनमृषिं पुराणं हुताग्निहोत्रं ज्वलनार्कतुल्यम् । (पृ. १६८)
मारीचमृषिमासीनं प्राह स्थविरजीवकः । (पृ. १४८)

न्चिकश्यपस्य क्वचन पुस्तके कश्यपस्यात्रेयेणोल्लेखात्, तत्र कश्यपः सर्वाङ्गनिर्वृत्तिः' इति पाठविशेषे कश्यपस्य सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादस्य चरमपक्षतयाऽऽत्रेयेण प्रदर्शनात्, अस्यां काश्यपसंहितायामपि—

सर्वेन्द्रियाणि गर्भस्य सर्वाङ्गावयवास्तथा ।
तृतीये मासि युगपन्निर्वर्तन्ते यथाक्रमम् ॥ (पृ. ४६)

इति स्वाचार्यस्य मारीचकश्यपस्य सिद्धान्तरूपेण सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादस्य संवादोपलम्भेन चात्रेयसंहितायां मारीचित्वेन कश्यपत्वेन चात्रेयेण निर्दिष्टस्य पूर्वाचार्यस्यैक्यानुसन्धानेनात्रेयपुनर्वसुनाऽपि ससंमानं निर्दिष्टः पूर्वाचार्यो वैद्यविद्याचार्यस्य राजर्षेर्वार्योविदस्य सहभावी मारीचः कश्यप एवास्याः संहिताया उपदेष्टेति तत्संवादेनापि दृढीभवति । एतत्संहितायां बोधायनादिलेखे च मारीचशब्देन व्यवहारोऽस्ति । मरीचिशब्दादपत्यार्थेऽणि स शब्दः सिद्ध्यति । आत्रेयसंहितायां 'धौम्यो मारीचिकाश्यपौ, मारीचिरुवाच, मारीचिः कश्यपः' इतीकारान्तपाठदर्शनेऽपि मरीचिशब्दस्य बाह्वादिगणेऽपि पाठेन वार्योविदसहभावेन च इञ्प्रत्यये मारीचिशब्दस्यापि मारीचशब्दपर्यायत्वमेवायाति । अत इञ् (४।१।९५) इति सूत्रेण मारीचशब्दान्मारीचिशब्दसाधनेऽपि एकान्तरमात्रमुपादाय मारीचेन मारीचिना च सह वार्योविदसाहचर्यं सम्भवति ॥

एवं च सति पूर्वोपदर्शितदिशा मारीचकश्यपनाम्ना व्यवहर्तुं शक्ययोरुभयोर्लाभेनास्यां संहितायां शिष्योपक्रमणीयाध्याये इन्द्रादवाप्तविद्यैः कश्यपात्र्यादिभिः पुत्रशिष्यसन्ततिद्वारैतद्विद्यायाः प्रचारस्योक्त्या बोधायनाद्युक्तो मरीचिपुत्रो मूलकश्यप एतदाचार्य इत्यपि सम्भवति; कृतत्रेतान्तरे बहुरोगोत्पत्त्या लोकबाधां शमयितुं कश्यपेनैषा संहिता निरमायि, यत्संक्षेपात्मकं वृद्धजीवकतन्त्रं कलियुगप्राप्तौ विलुप्तं पश्चाद्वात्स्येन लब्ध्वा संस्कृतमिति संहिताकल्पाध्यायलेखेन, आत्रेयलेखतः काङ्कायनादिसहभाविनो मारीचिकश्यपस्योपलम्भेन च कश्यपपरम्परागतो मात्स्योक्तो द्वितीयो मारीच एतदाचार्य इत्यपि संभवतीत्येतावताऽनयोरयमेवेति निर्धारयितुं दुष्करं

१ मुद्रितचरकपुस्तकेऽत्र विप्रतिपत्तिवादोल्लेखे 'परोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः, युगपत्सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति धन्वन्तरिः' इति पाठदर्शनेन सुश्रुतलेखाद्धन्वन्तरेरप्येतत्सिद्धान्तदर्शनेन च सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादो धन्वन्तरेः, अचिन्त्यत्ववादः कश्यपस्येत्यायाति । परमस्तु नाम धन्वन्तरेरपि स एव सिद्धान्तः, किन्तु एकस्मिँल्लिखिते चरकपुस्तके 'कश्यपः सर्वाङ्गनिर्वृत्तिः' इति नाम्नः पूर्वनिर्देशेन सह कश्यपस्य सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादं दर्शयन् पाठ उपलभ्यते । श्रीयुतगिरीन्द्रनाथमुखोपाध्यायैरपि History of Indian Medicine I, P. 179 पुस्तके काश्यपनिरूपणे स एव पाठो गृहीतश्च । वार्योविदसभाविनो मारीचकश्यपस्यैतत्संहिताचार्यतयाऽऽत्रेयसंहितायामपि तत्संवादी कश्यपः स एव निर्दिष्ट इत्यवधारणेन अत्र 'सर्वेन्द्रियाणि गर्भस्य' इत्यादिवाक्येन (पृ. ४६) सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादस्य सिद्धान्ततया दर्शितत्वेन अचिन्त्यत्ववादस्यात्रानुपलम्भेन विरुद्धसिद्धान्तान्तरस्याभावौचित्येन च कश्यपस्य सर्वाङ्गनिर्वृत्तिवादं दर्शयन्नेव पाठः सङ्गतो दृश्यते; पूर्वापरपदपाठविपर्यासो विचारणीयः ॥

भवति । मात्स्याद्युक्तो द्वितीयो मारीचकश्यप एव वा भवतु, स मूलकश्यपपरम्परायां कथित इति नावधारयितुं शक्यते, तथाऽपि अवान्तरगोत्रेऽपि मन्त्रद्रष्टॄणामेव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमेन तस्यापि प्राचीनत्वमेवायाति । संहिताकल्पाध्याये कलौ विलुप्तस्य वृद्धजीवकतन्त्रस्य वात्स्येन यक्षादवाप्य संस्कृतत्वस्योल्लेखेन ततोऽपि पूर्वतनस्य वृद्धजीवकतन्त्रस्यापि मूलभूतायाः काश्यपसंहितायास्ततोऽपि सुतरां प्राक्काल इति संहिताकारः कश्यप उपर्येवारोहति । पाणिनीयसम्प्रदाये बिदादिगणप्रविष्टे कश्यपशब्दे बहुत्वे बोध्ये एव गोत्रप्रत्ययलुको विधानेन तन्नियमाननुरोधिनो वंशब्राह्मणलेखस्यानुसन्धाने एकस्यापि व्यक्तिविशेषस्य कश्यपशब्देन प्राग्व्यवहारस्योपलम्भेनात्र काश्यपस्यापि कश्यपशब्देन निर्देशः पाणिनेः प्राक्तनं व्यवहारमभिव्यनक्ति ॥

अस्यां काश्यपसंहितायां धन्वन्तरेर्मतोपादानेन, तत्सम्प्रदायानुयायिनो दिवोदासस्य सुश्रुतस्य च नामानुल्लेखेन, महाभारते[1] गुरुदक्षिणाप्रदेयाश्वानां प्राप्त्यै काशीपतिं दिवोदासमुपेयुषे गालवाय हिमवन्मूले वायव्यदिशि मारीचिकाश्यपाश्रमस्य निर्देशनस्योपलम्भेन च धन्वन्तरिमनु तच्चतुर्थसन्ततेर्दिवोदासादनतिपूर्वं किं वा तत्समकाले हिमवन्मूले कृताश्रमोऽसौ मारीचकश्यप इत्यायाति, यत्रैतत्संहितोक्तं गङ्गाद्वारनिवासित्वमपि समन्वेति[2] ॥

अवान्तरगोत्रप्रवर्तकस्य मारीचकश्यपस्यैतत्संहिताचार्यत्वस्वीकारेऽपि चरकोपक्रमग्रन्थे मारीचेः काश्यपाच्च पृथक्कश्यपस्य प्राचीनस्योपलम्भेनास्यां संहितायामपि इन्द्रान्तेवासिनः कश्यपात् सन्तत्यादिष्वायुर्वेदविद्यानुवृत्तेरुल्लेखेन च अत्रिभृग्वादिसहचरान्मूलकश्यपादेवेयं विद्या मारीचकश्यपेऽप्यनुवृत्तेति बोद्धुं शक्यते, येन तत्परम्परागतेन मारीचेनेयं संहिता निरमायि । अतश्च वमनविरेचनीयाध्याये (पृ. ११६) वृद्धकाश्यपमतं प्रदर्श्य 'अथ कश्यपोऽब्रवीत्' इति स्वमतप्रदर्शनं पश्चाद्भवस्य मारीचकश्यपस्यैव युज्यते, न खलु मूलकश्यपस्य । आचार्यान्तरमतनिर्देशोत्तरं सनामोल्लेखं स्वमतप्रतिपादनस्य प्राचीना शैली कौटिलीयार्थशास्त्रादिष्वात्रेयसंहितायामपि दृश्यते । 'इति ह स्माह कश्यपः' इति वाक्यसम्पुटितस्याध्यायस्याभ्यन्तरेऽपि आचार्यान्तरमतनिर्देशं विनाऽपि क्वचन 'इति कश्यपः (पृ. २६१), इत्याह कश्यपः (पृ. २६१)' इति वाक्यं यदत्रोपलभ्यते, तन्नवोद्भावितं तमर्थं सूचयितुं ग्रन्थकृत एव स्वनामोल्लेखनमित्यपि सम्भवति, मारीचकश्यपस्य संहितायां 'कश्यपाय स्वाहा' इति (पृ. ३९) स्वाहाकारदेवतात्वेन कश्यपोल्लेखे प्राचीनकश्यपपरत्वस्यावश्यवक्तव्यतया मूलकश्यपपरम्परात एवैतत्सन्ततौ विद्यानुवृत्त्या तद्विषये पूर्वाचार्यकश्यपोपदेशमवबोधयितुं तत्स्मरणमित्यपि सम्भवति ॥

आदिमः परम्परागतो वा भवतु कश्यपः, नैतावन्मात्रेण स प्राचीनतयाऽवगम्यते, वैदिकसाहित्यालोचनेऽपि मन्त्रद्रष्टृतयोल्लिखितो दृश्यते । कात्यायनीये

१ महाभारते उद्योगपर्वणि ११० अध्याये ।
२ कृताग्निहोत्रमासीनं गङ्गाद्वारे प्रजापतिम् । (पृ. १३७)

ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रे कश्यपेन काश्यपैश्च दृष्टेषु बहुषु सूक्तेषु दर्शितेषु जातवेदस्यादि-सूक्तसहस्रं[1] कश्यपार्षं निर्दिष्टं, तद्व्याख्यायां षड्गुरुशिष्यः[2] 'अयं मरीचिपुत्रः कश्यपः' इति तं परिचाययति । बृहद्देवतायामपि[3] एतत्सूक्तसहस्रस्य कश्यपदृष्टत्वं कीर्त्यते । सायनाचार्योऽपि जातवेदसमन्त्रे मारीचिकश्यपमृषिं निर्दिशति । बभ्रुसूक्ते[4] तु सूत्रकृदपि मारीचकश्यपार्षत्वं कण्ठत उल्लिखति । आथर्वणसर्वानुक्रमसूत्रेऽपि पृतना[5] जितमिति जातवेदस्यसूक्तद्रष्टा मारीचिः काश्यपः ? (मारीचः कश्यपः) उल्लिख्यते ॥

अत्रेदं मे प्रतिभाति—ऋग्वेदे नवममण्डलेऽन्यत्र च काश्यपावत्सारेण काश्यप-निध्रुविना मारीचकश्यपेन च दृष्टान्यनेकसूक्तानि सन्ति । यानि सायनेनापि तथैव विवृतानि । तेषु दिव्यौषधिः सोमोऽनेकधा स्तूयते । जातवेदस्यमन्त्रेऽग्नेः स्तवनेऽपि सौमिको विषयस्तत्राप्यनुस्यूतोऽस्ति । जातवेदस्यादिकं च सूक्तसहस्रं कश्यपार्षमिति सर्वानुक्रमसूत्रकृदादयो निर्दिशन्ति । उपलभ्यमाने ऋग्वेदे सहस्रमितानां मारीच-कश्यपार्षसूक्तानां न खलु संगमनं सम्भवति । जातवेदस्यस्थले त्वेकमेवेदमेकर्चं सूक्तं दृश्यते । जातवेदस्यस्य सयोवृषेति सूक्तस्य चान्तरा एकोनसहस्रसूक्तानां सत्त्वस्य सर्वा-नुक्रमसूत्रे[6] बृहद्देवतायां[7] षड्गुरुशिष्योद्धृतशौनकशाकपूण्यादिनिर्देशे च स्पष्टं प्रतीत्या तेषां विलोपः स्फुटीभवति । खिलरूपेण वर्तमानानामेषां सूक्तानामाम्नायाच्च्युति-रिति षड्गुरुशिष्येण[8] स्पष्टमुक्तम् । विलुप्तमन्त्रानुसन्धाने सर्वानुक्रमटीकाकृत् षड्गुरु-

---

१ जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्कश्यपार्षम् ।
(ऋक्सर्वानुक्रमे मं. १ सू. ९९)

२ एतत्सूक्तसहस्रं कश्यपार्षमिति । आर्षं दर्शनं यत्तत्कश्यपार्षम् । अयं स कश्यपो मरीचिपुत्र इति वक्ष्यते मारीचः कश्यप इति । (वेदार्थदीपिकायाम्. पृ. ९१)

३ जातवेदस्यं सूक्तसहस्रमेक ऐन्द्रात्पूर्वं कश्यपार्षं वदन्ति ।
जातवेदसे सूक्तमाद्यं तु तेषामेकभूयस्त्वं मन्यते शाकपूणिः ॥ (बृहद्देवतायाम् पृ. ९२)

४ बभ्रुर्दश मारीचः कश्यपो वा द्वैपदम् । (ऋक्सर्वानुक्रमे मं. ८ सू. २९)

५ पृतनाजितमिति मरीचिः काश्यप उभे जगत्यौ जातवेदसम् (७।६३) इत्यथर्वसर्वानुक्रम-सूत्रे 'मरीचिः काश्यपः' इति पाठदर्शनेऽपि वंशानुक्रमे कश्यपस्य मारीचत्वेनोपलम्भात् काश्यपस्य मरीचेरनुपलम्भात्, ऋक्सर्वानुक्रमे जातवेदस्ये मारीचकश्यपार्षेयत्वेनास्मिन्नपि जातवेदस्ये तथात्वौचित्याच्च लेखादिकृतो वर्णविपर्यासः किमु ? ।

६ जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्कश्यपार्षम् ।
(सर्वानुक्रमसूत्रे) ।

७ जातवेदस्यं सूक्तसहस्रमेके……जातवेदसे सूक्तमाद्यं तु तेषामेकभूयस्त्वं मन्यते शाकपूणिः ।
(बृहद्देवतायाम्)

८ खिलसूक्तानि चैतानि त्वाद्यैवार्चमधीमहे । शौनकेन स्वयं प्रोक्तमृष्यनुक्रमणे त्विदम् ॥
पूर्वात्पूर्वासहस्रस्य सूक्तानामेकभूयसाम् । जातवेदस इत्याद्यं कश्यपार्षस्य शुश्रुम ॥
आम्नायोक्तेरेव च्युतत्वेऽपि खिलस्य कश्यपर्षेरनेकसूक्तदर्शनेन माहात्म्यज्ञानार्थोऽयमुपदेशः प्रासङ्गिकः । (वेदार्थदीपिकायाम् पृ. ९१)

शिष्यस्त्वत्रैकर्चद्वृचतृचप्रभृतीनि सहस्रर्चपर्यन्तानि सूक्तानीति[1] प्रथमतो निर्दिश्य, तत्परिगणने एकर्चसूक्तस्यैवात्रोपलम्भेन एकोनशतपञ्चकाधिकपञ्चलक्षाणि[2] ऋचोऽत्र विलुप्ता इति गणितमर्यादया दर्शयति । परमृग्वेदे एकैकमन्त्रवृच्यादिप्रक्रियया सूक्तेषु मन्त्रविन्यासरीतेः क्वाप्यदर्शनेन, सूत्रे बृहद्देवतायां चास्मिन् सूक्तसहस्रे एकर्चबाहुल्यस्योक्ततया च तावत्संख्यत्वं नोपपद्यते । स संख्यानिर्देशः सङ्गतोऽस्तु न वा, तथाऽप्यस्मिन् सूक्तसहस्रे एकर्चबाहुल्योक्त्या एकर्चानां बहुसंख्यत्वेऽपि सूक्तान्तराणां बहृचानामपि तत्रानुप्रवेशसम्भवेन सहस्रशो मन्त्रा आसन्निति तु सिध्यत्येव । कश्यपार्षेषूपलभ्यमानेषु काश्यपार्षेषु चान्येषु सूक्तेषु दिव्यपरमौषधेः सोमस्याभिष्टुतिदर्शनेन विलुप्तेष्वन्येषु सहस्रशो मन्त्रेष्वप्येवमेव प्राय ओषध्यादीनां वर्णनं सम्भवति । कश्यपस्यायुर्वेदविद्याचार्यत्वस्य, तत्परम्परायां तदनुवृत्तेश्च काश्यपसंहितायामुल्लेखेन कश्यपसंहिताया महाकृतेर्वृद्धजीवकेन पश्चात् संक्षेपणस्याप्युल्लेखेन च इदमेव विलुप्तं सूक्तसहस्रं काश्यपसंहितात्मकमासीत् किल ? । आयुर्वेदीयविषयान्तरं प्रतिपादयन् स भागः कश्यपेन ऋग्वेदेऽनुप्रवेशितः खिलरूपतया समयेन ततो विच्युतः पश्चाद्विलोपमुपगतोऽपि संभवति । पश्चान्निर्देक्ष्यमाणे काश्यपसंहितानाम्नोपलभ्यमाने संहितान्तरे—

ऋग्वेदस्योपवेदाङ्गं काश्यपं रचितं पुरा ।
लक्षग्रन्थं महातेजः अमेयं मम दीयताम् ? ॥

इति ऋग्वेदोपवेदरूपेण लक्षग्रन्थात्मकं काश्यपं दर्शनमुच्यमानमपि इदमेव विलुप्तं काश्यपसंहितारूपसूक्तसहस्रं लक्ष्यीकरोति किमु ? । खिलरूपेणावस्थितानां स्वदृष्टसहस्रसूक्तानामीदृशानां परदृष्टानां सूक्तानां च संहितामुपादाय कश्यपाचार्येणायुर्वेदस्य पञ्चमवेदस्थानीयत्वं शिष्योपक्रमणीयाध्याये (पृ. ४३) उपवर्णितं किमु ? इत्यपि तर्कः समुदेति । तामेव खिलरूपेणावस्थितामायुर्वेदीयविषयावबोधिनीं कश्यपस्य महासंहितामुपादाय तदीयविषयानन्तर्निधाय वृद्धजीवकेन संक्षिप्य तन्त्रात्मना विहितं न किमु ? । यथा तथा वा भवतु, उपलभ्यमानेयं काश्यपसंहिता वेदानुस्यूतमूलमहातरोरेव संक्षिप्तः स्वरूपविशेषः पर्यवस्यति ॥

तदेवमेतत्संहितायाः संहिताकल्पाध्यायलेखेनास्मिन्[3] ग्रन्थेऽन्तराऽन्तरा प्रविष्टैः पदविशेषैरप्येतत्संहिताचार्यः कश्यपो नामाऽऽहिताग्निर्वेदवेदाङ्गपारदृश्वा प्रजापति-

१ जातवेदस इत्येकर्चमादिर्येषां तान्येतदादीनि सूक्तानि एकभूयांस्येकर्चबहुतराणि ।
द्व्यृचं तृचं चतुर्ऋचं पञ्चर्चमित्यादि सहस्रर्चान्तान्यत्र सन्ति......एतावत्सूक्तसहस्रं कश्यपार्षम् । (वेदार्थदीपिकायाम्. पृ. ९२)

२ सयोवृषीयान्ता वेदमध्यास्त्वखिलमध्यगाः ।
ऋचस्तु पञ्चलक्षाः स्युः सैकोनशतपञ्चकम् ॥ (वेदार्थदीपिकायाम् पृ. ९२)

३ हुताग्निहोत्रमासीनं गङ्गाद्वारे प्रजापतिम् ।
पप्रच्छ स्थविरः काले प्रजानां हितकाम्यया ॥ (पृ. १३७)

स्थानीयो गङ्गाद्वारनिवासी महर्षिर्मारीचः कश्यप इति स्पष्टीभवति। ततश्च चरकसंहितामूलाचार्यस्यात्रेयस्य पुनर्वसुशब्देनेवैतत्संहिताचार्यस्य कश्यपस्य मारीचशब्देन विशेषतः परिच्छेदः॥

कौमारभृत्यप्रस्थानीयाया अस्याः संहिताया लेखादपि मारीचः कश्यपो वृद्धकाश्यपश्चेति द्वावाचार्यौ गम्येते। येन मारीचकश्यपोपदेशरूपायामस्यां संहितायां वमनविरेचनीयप्रकरणे (पृ. १५५) परमतश्रेण्यां वृद्धकाश्यपमतं पूर्वं निर्दिश्य पश्चात् 'अथ कश्यपोऽब्रवीत्' इति स्वसिद्धान्तरूपेण कश्यपमतप्रदर्शनस्य स्पष्टतया मारीचशब्देन व्यवह्रियमाणः कश्यप एवास्याः संहिताया उपदेष्टा, वृद्धकाश्यपस्त्वाचार्यान्तर एवेति स्पष्टमवगम्यते। प्रत्यध्यायम् 'इतिह स्माह कश्यपः' इति निर्देशो महर्षिं कश्यपमित्यादिरूपेण बहुशोऽत्र निर्देशोऽपीदमेवोपोद्बलयति। अस्यापि कश्यपस्य महर्षिं कश्यपं वृद्धमिति क्वचन (पृ. १९९) वृद्धत्वोल्लेखस्तु ज्ञानवृद्धत्वं वयोवृद्धत्वं वाऽभिप्रैति। खिलभागपुष्पिकायामेकस्यां (पृ. २९३) वृद्धकाश्यपीयायां संहितायामितिलेखस्तु आपातपतितः संभाव्यते, किं वा चरकसंहितायां पश्चाद्भागे कृष्णात्रेयादिमतोल्लेखवदत्रापि वृद्धजीवकीयभावमापन्ने खिलभागे आचार्यान्तरस्य वृद्धकाश्यपस्य मतमादाय निर्देशनेन वृद्धकाश्यपीयायामिति लेखनमपि सम्भवति॥

महाभारते तक्षकदंशोपाख्याने शप्तं राजानं परीक्षितं द्रष्टुं गच्छतस्तक्षकस्य राज्ञो दंशप्रतिकारायागच्छतो महर्षेः काश्यपस्य च पथि समागमेन संवाद उपलभ्यते[1]। सोऽयं काश्यपशब्दितो मारीचशब्देनाऽविशेषितो महर्षिर्विषहरविद्याविचक्षणः कश्यपपरम्परागतो भिन्न इवावगम्यते॥

डल्हनेन सुश्रुतव्याख्यायां[2] काश्यपनाम्ना, माधवनिदानव्याख्यायां[3] मधुकोशे वृद्धकाश्यपनाम्ना श्लोकावुद्धृतौ दृश्येते। तयोः श्लोकयोरगदतन्त्रीयविषयावबोधेन तावेतौ काश्यपवृद्धकाश्यपौ अगदतन्त्राचार्यौ भिन्नौ प्रतिभातः॥

प्रजापतिं समासीनमृषिभिः पुण्यकर्मभिः।
पप्रच्छ विनयाद्विद्वान् कश्यपं वृद्धजीवकः॥ (पृ. ६२)
मारीचमासीनमृषिं पुराणं हुताग्निहोत्रं ज्वलनार्कतुल्यम्।
तपोदमाचारनिधिं महान्तं पप्रच्छ शिष्यः स्थविरोऽनुकूलम्॥ (पृ. १९८)
पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा।
तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे॥ (पृ. १९१)
महर्षिं कश्यपं वृद्धं वेदवेदाङ्गपारगम्॥ (पृ. १९९)

१ राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत।
गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम्॥ (महाभारते आस्तीकपर्वणि. अ. ४६)

२ ननु काश्यपेन मुनिना शिरादिष्वग्निकर्म प्रतिषिद्धं, तथा च तद्वचनं—
न शिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मस्वपि कथञ्चन।
दंशस्योत्कर्तनं कार्यं दाहो वा भिषजाऽग्निना॥ (निबन्धसङ्ग्रहे सू. अ. १)

३ वृद्धकाश्यपः—
संयोगजं च द्विविधं तृतीयं मिश्रमुच्यते।
गरः स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं स्मृतम्॥ (मधुकोशे)

'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' (१।२।२५), 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' (८।४।६७) इति सूत्रकृता पाणिनिना प्राचीनवैयाकरणेषु स्मृतः काश्यपोऽपि प्रस्थानान्तरविद्वानन्य एवावगम्यते । शिल्पाचार्यत्वेन कश्यपस्य निर्देशस्तैत्तिरीयसंहितायां[1] दृश्यते ॥

काश्यपसंहितानामैकाऽन्या[2] संहिता उमामहेश्वरप्रश्नप्रतिवचनरूपेण निबद्धा चिकित्साविषयिणी लघ्वी तञ्जोरपुस्तकालये (No 10780) विद्यते । यदीयपूर्वार्धभागस्य श्रीयुतवैद्यवरयादवजीमहाभागान्मयाऽप्युपलब्धः प्रतिलेखः । अत्र पूर्वार्धे नानावातरोगा ज्वरा ग्रहण्यतीसारार्शांसि, एषां निदानानि, पापानि, तच्छमनौषधोपायाः, निदानपापापहानि रुद्रशिवविष्णवाराधनादिविधानानि च संक्षेपेण दर्शितानि । तत्र पूर्वार्धस्याऽन्तभागे 'बालरोगस्य' इत्युपक्रम्य—

"सर्वाङ्गं मूर्ध्नि कक्षे द्वे श्रोणी द्वे पादबाहुकम् ।
पिटकं दर्दुरं कण्डू तिमिरं कृमिसंकुलम् ॥
पूयं रक्तं स्रवति च वेदनं शुष्कमङ्गजम् ।
विदाहं शोषमत्यन्तबालकं पिच्छिपिच्छिलाम् ॥
एते गुणविकाराश्च पैत्तरूपं समुद्भवम् ।
तत्पैत्तनाडीनाशार्थं रास्नादिलेह्यकं तथा ॥
मासं मासत्रयं नित्यं बालपैत्तविनाशकम् ।
अश्वगन्धिघृतं सेवेद्विडङ्गादिघृतं तथा ॥
वाकूचीघृतविख्यातं बालकं पिच्छिलं हरेत् ॥

इति पार्वतीपरमेश्वरसंवादे काश्यपसंहितायां पूर्वार्धं समाप्तम्" इत्यवसानमस्ति ॥

इत्थंरूपाया अस्याः संहितायाः लेखो न प्रौढो, नापि सुसंस्कृतः, नाप्यतिप्राचीनश्रेणीमधिरोढुमर्हति । बालभैषज्यं च नात्र प्राधान्येन वर्णितम्, अन्ते केवल-

---

१ यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावदिन्द्रियावत्पुष्कलं चित्रभानु ।
यस्मिन्सूर्या अर्पिता सप्त साकं तस्मिन् राजानमधिविश्रयेनम् ॥
(तैत्तिरीयसंहितायाम्)

२ अस्या आरम्भग्रन्थ एवम्—
कैलासशिखरे रम्ये पार्वतीपरमेश्वरौ ।
अन्योन्यसुखलीलायामेकान्तसुखगोष्ठिषु ॥
पार्वती पतिमालोक्य कृताञ्जलिरभाषत ।
किं पापं किंविधं (ो) रोगं (:) किंविधं नरकं पथः (वद) ।
शङ्कर उवाच—
नानापापवर्णनान्ते—
ऋग्वेदस्योपवेदाङ्गं काश्यपं रचितं पुरा ।
कक्षग्रन्थं महातेजः अमेयं मम दीयताम् ॥ इत्यादि ।

मुपरिनिर्दिष्टश्लोका एतद्विषयका दृश्यन्ते। वृद्धजीवकीयतन्त्रगतलेखेन सह नांशतोऽपि विषयविशेषे रचनायां भैषज्येऽपि संवादः साम्यं छायानुविधानमपि। तान्त्रिकप्रक्रियानुसारिणी विभिन्नैवेयमेतन्नाम्ना निर्दिष्टा संहिता। एतदीय उपदेष्टा काश्यपशब्दितोऽपि विभिन्न एवावगम्यते॥

काश्यपसंहिता[1]नाम्ना मद्रासप्रदेशे मुद्रितोऽगदतन्त्रविषयको विभिन्नोऽन्यो ग्रन्थोऽप्येक उपलभ्यते। तत्र गारुडीविद्या, विषहरा भैषज्यप्रयोगाः, मान्त्रिकप्रयोगाः, विषवल्यो जातयस्तत्प्रभेदाः, दंशादिविशेषाश्च वर्णिताः। एतदीयो लेखो डल्लनमधुकोशोद्धृतयोरगदतन्त्रविषयकयोः श्लोकयोर्लेशतोऽपि समकक्षां प्रौढतां नार्हति। न चात्र तौ श्लोकौ। तेनागदतन्त्रीयस्यान्यस्यैवार्वाचीनकाश्यपस्य प्राचीनागदाचार्यकाश्यपसांप्रदायिकोपदेशानुसारिणोऽन्यस्यैव वा कस्यचिल्लेख इत्यनुमीयते। एतदीयच्छायागन्धोऽपि नास्यां कौमारभृत्यप्रस्थानीयायां संहितायाम्॥

तदेवं कश्यपकाश्यपशब्दयोर्विभिन्नतया दर्शनेन एषामुपरिनिर्दिष्टानां काश्यपानां प्राचीनत्वेन दृश्यमानानामपि विषयविसंवादेन, काश्यपसंहितानाम्ना लभ्यमानयोरुपरिनिर्दिष्टयोर्ग्रन्थयोरर्वाचीनग्रन्थान्तरत्वेन, एषां काश्यपानां मारीचत्वेनाऽविशेषणेन च कौमारभृत्याचार्यो मारीचकश्यपो नाम विभिन्नः प्राचीन आचार्यः, तन्मूला चेयं नवोपलब्धा प्राचीना संहिता विभिन्नैवेति निर्धार्यते। कश्यपोपदिष्टत्वेऽपि तदीयत्वावबोधिना प्रत्ययेन सह प्रयुज्यमानया समानाधिकरणसमासे पुंवद्भावे च काश्यपी संहिता इत्यर्थमादाय काश्यपसंहितेत्यस्या नाम समुचितमेव॥

अष्टाङ्गहृदये बालामयप्रतिषेधाध्याये वृद्धकश्यपनाम्ना[2] कश्यपनाम्ना[3] द्वावौषध-

---

१ अस्या आरम्भः—

काश्यपं तं महात्मानमादित्यसमतेजसम्।
अभिवाद्याभिसङ्गम्य गौतमः पर्यपृच्छत॥
गौतमः—
त्वं हि वेदविदां श्रेष्ठो ज्ञानानां परमो निधिः।
प्रजापतेरात्मभवो भूतभव्यविदुत्तमः॥
समाप्तिः—
अभिषेकात् परं मन्त्री यन्त्रधारणमाचरेत्।
पूर्ववद्दक्षिणां दद्यात् पूर्ववत्फलमाप्नुयात्॥
एवं प्रकारं यः कुर्यात्तस्य सिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्॥

इति काश्यपीये गरुडपञ्चाक्षरीकल्पे अभिषेकयन्त्रधारणविधिर्नाम त्रयोदशोऽध्याय इति॥

२ समङ्गाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाह्वयैः। महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रबिल्वशलाटुभिः॥
सकार्पासफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम्। क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान्॥
विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम्॥ (अष्टाङ्गहृदये पृ. ४५८)

३ वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली। पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्यपोदितः॥
(अष्टाङ्गहृदये पृ. ४६२)

योगावुल्लिखितौ दृश्येते । वृद्धकश्यपस्य कश्यपस्य च विभिन्नतया निर्देशेनास्यां कश्यपस्य संहितायां वृद्धकश्यपोक्तविषयासंवादेऽपि कश्यपनाम्ना निर्दिष्टो बालानां ग्रहहरो दशाङ्गधूपो धूपप्रकरणे (पृ. १३३) किञ्चिद्वस्तुविशेषे पाठविभेदेनोपलभ्यते। बालानां यक्षरक्षःप्रभृतिबाधाहरतया अभयघृतनाम्ना कश्यपेन (पृ. ४) निर्दिष्टं घृतं वाग्भटेनापि (पृ. ४५५) निर्दिष्टं दृश्यते । यावद्वस्तूनां रक्षोघ्नत्वादेश्च संवादेन तदेवेति निश्चीयते ॥

खोटाङ्कप्रदेशभूगर्भान्निष्कासितो वावरमनुस्क्रिप्टाख्यया प्रसिद्धो नावनीतकं नाम प्राचीनो वैद्यकग्रन्थः[2] । यस्य भूर्जपत्रीयप्राचीनलिपिमात्रानुसन्धानेनापि तृतीय-चतुर्थशताब्दीलिखितमिदं पुस्तकमिति निर्धार्यते विवेचकैः । ग्रन्थरचना तु सुतरां ततोऽपि प्राचीना। अत्रात्रेयक्षारपाणिजातूकर्णपराशरभेडहारीतसुश्रुतकाश्यपजीवकानां नामान्यप्युपात्तानि दृश्यन्ते । प्राचीनानामेषामाचार्याणां संहितोक्तयोगौषधानामत्र सङ्गृहीततया अष्टाङ्गहृदयोक्तयोगस्यैकस्याप्यनुल्लेखेन कश्यपकाश्यपात्रेयसुश्रुतभेडा-दिभ्य उत्तरं वाग्भटात् पूर्वं तन्निबन्धनमनुमातुं शक्यते । एतदीये चतुर्दशाध्याये कौमारभृत्यरूपे काश्यपनाम्ना जीवकनाम्ना च तदीयोपदेशतो भावानुवादेन कानि-चिद्योगौषधानि निर्दिष्टान्युपलभ्यन्ते । कौमारभृत्यप्रकरणेऽस्मिञ्जीवकेन सह निर्दिष्टः काश्यपः सोऽयमेवैतत्संहिताचार्यो भवितुमर्हति । स्वार्थेऽणि तद्गोत्रीयबोधने वा कश्यपस्य काश्यपशब्देनापि व्यवहर्तुं शक्यतया कश्यपपदस्थाने काश्यपपदमापात-पतितं स्यात् । तत्रैवं दृश्यते—

आसवेन सुजातेन बालानां दापयेद्भिषक् ।
सुखं भवति तेनास्य काश्यपस्य वचो यथा ॥ श्लोकः १०
तेन कोष्ठगतो वायुः क्षिप्रमेव प्रमुच्यते ।
शिरोरोगेषु शमनं वमनं चैव शाम्यति ॥ ११
क्रिमिर्गुदगतो यस्य गुटिकायाः प्रलेपयेत् ।
तेनास्य सौख्यं भवति काश्यपस्य वचो यथा ॥ १२
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तां पाययीत चिकित्सकः ।
सुखी भवति तां पीत्वा काश्यपस्य वचो यथा ॥ १३

इति किञ्चन गुटिकौषधमुपादाय कश्यपोक्त्यनुवादरूपेण योगविशेषः प्रतिपाद्यते । नावनीतके तत्पूर्वश्लोकानां विलुप्ततया किंरूपमिदं गुटिकौषधमिति न ज्ञायते । काश्यपसंहितायां तत्र तत्र (पृ. ३१५, ३१८) गुटिकौषधानां रचना उपयोगश्च दृश्यते । तेष्वेवान्यतमसमुपादाय स्वानुभवसिद्धेनानुपानविशेषेण साकमत्र निर्दिष्टं विभाव्यते ॥

---

१ ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः । सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद्धृतम् ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ॥ (अष्टाङ्गहृदये उत्तरस्थाने अ. १)

२ एष ग्रन्थो युरोपप्रदेशे लाहोरप्रदेशेऽपि मुद्रितोऽस्ति ।

प्राचीने रावणीये बालतन्त्रे काश्यपस्य वृद्धकाश्यपस्य च नामोल्लेखोऽस्ति। कौमारतन्त्रेऽस्मिन्नाचार्यभावेन वृद्धकाश्यपेन सह निर्दिष्टः काश्यपोऽप्ययमेव कौमारभृत्याचार्यः कश्यप इति ज्ञायते ॥

ज्वरसमुच्चयो नाम ज्वरविषये प्राचीनार्षमूलवचनानामेकत्रसङ्ग्रहरूपः प्राचीनो ग्रन्थः। यदीयं ताडपुस्तकं लिप्यनुमानेन सप्ताष्टशतवर्षपूर्वतनमेकं, द्वितीयं च ४४ नेपाली (A. D. 924) संवत्सरे लिखितं मत्सकाशेऽस्ति। पुस्तकलेखसमयेनाप्येवं प्राचीने रचनासमयेन तु ततोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् ग्रन्थे बहुशः श्लोकाः कश्यपनाम्नोद्धृताः सन्ति, अपि तेषां श्लोकानामस्यां संहितायां पूर्णतया संवादोऽस्ति। स संवादः पश्चान्निर्देक्ष्यते। तेन तदुपात्तः काश्यपोऽप्येतत्संहिताचार्यः कश्यप एव, तदुद्धृताः श्लोका अप्येतत्संहितागता एवेति सविशेषं निश्चीयते ॥

सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहे[1] अष्टाङ्गहृदयटीकायां[2] चरकचक्रपाणिटीकायां कश्यपनाम्नोद्धृता द्वित्राः श्लोका अन्येऽप्युपलभ्यन्ते। परमस्याः संहिताया बहुशो भागेषु त्रुटिततयाऽत्रानुपलभ्यमानास्ते श्लोकास्त्रुटितभागपतिताः स्युः ॥

पीयूषधारायां गर्भाधानप्रकरणे[3]—'उक्तं च कश्यपसंहितायां, वर्षद्वादशकादूर्ध्वमित्युपक्रम्य—

अन्तःपुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत् ।
अतस्तु तत्र कुर्वीत तत्सङ्गं बुद्धिमान्नरः ॥'

इति श्लोकोद्धारो दृश्यते। अस्य श्लोकस्य ज्योतिर्विषयके ग्रन्थे उद्धारदर्शनेन ज्यौतिषविषयिण्या अन्यस्याः कश्यपसंहिताया अपि भवितुं संभवोऽस्ति। काश्यपसंहितायां जातिसूत्रीयाध्याये (पृ. ५२) उपक्रान्तस्य गर्भाधानादिसम्बद्धस्य विषयस्यांशतोऽवशिष्टस्यांशतस्त्रुटिततया अस्मिञ्श्लोके आर्षरचनया गर्भाधानविषयप्रतिपादनेन चैतत्काश्यपसंहितायामयं श्लोकस्तत्र त्रुटितभागे पतितोऽपि सम्भवति। तथात्वे तत्र पीयूषधारोद्दिष्टा कश्यपसंहिता इयमेव भवितुमर्हति ॥

---

१ काश्यपोक्तं श्लोकमाह गयदासः—
अरजस्का यदा नारी श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ।
अन्यसक्ता भवेत्प्रीतिर्जायते कुम्भिलस्तदा ॥ (सुश्रुतटीकायां निबन्धसंग्रहे)

२ कश्यपः—
भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् ।
तेन प्रावृड्वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवद्धिमसंकुले ।
भूयः शीतमतस्तेषां हेमन्तशिशिरावृतू ॥ (हेमाद्रेरष्टाङ्गटीकायां चक्रपाणेश्चरकटीकायाञ्च)

३ मुहूर्तचिन्तामणेः संस्कारप्रकरणे प्रथमश्लोकव्याख्यायाम् ।

पूर्वोद्दिष्टसंहिताकल्पाध्यायोक्त्या (पृ. १९०) कश्यपोपदिष्टा महातन्त्ररूपा संहिता कनखलस्थेन ऋचीकपुत्रेण वृद्धजीवकनाम्ना प्रसिद्धेन महर्षिणाऽधिगत्य संक्षिप्य तन्त्ररूपेण प्रकाशिता इत्यवगम्यते ॥

जीवकस्य विमर्शः

महाभारतादौ जामदग्न्योपाख्याने ऋचीकनाम्नो महर्षेरुल्लेख उपलभ्यते। असीरियन्प्रदेशीयपूर्ववृत्तेऽपि गालवादिनामवत् ऋचीकस्यापि नामोपलभ्यते। साधकान्तरोपलम्भमन्तरा अस्य वृद्धजीवकस्य पिता कतमोऽयमृचीक इति न निश्चेतुं शक्यते। पुराणेतिहासादिप्राचीनग्रन्थेष्वात्रेयसुश्रुतादिप्राचीनवैद्यकग्रन्थेष्वपि वृद्धजीवकनाम जीवकनाम वा न दृष्टिपथमुपैति। परं नावनीतके कौमारभृत्यप्रकरणे काश्यपीयस्येव जीवकीयस्याप्यौषधस्य छर्दिरोगे उरोघाते च सनामग्राहमुल्लेखो बालभैषज्यविषयानुषङ्गेण काश्यपसाहचर्येण चामुमेव वृद्धजीवकमवबोधयन् प्रतीयते। अस्मिन् वृद्धजीवकीये छर्दिरोगप्रकरणस्य खण्डिततया तदीयौषधं न संवादाय। उरोघातप्रकरणे औषधनिर्देशिनां श्लोकानां मध्ये त्रुटिततयाऽवशिष्टभागे पिप्पल्या सह्दोपयोज्यस्यान्तर्निलीनस्य कस्यचिदौषधस्य प्रयोगो गम्यमानः संवादमनुमापयति। सुश्रुतस्योत्तरतन्त्रे "ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतवः" इति सामान्यतो निर्दिष्टे कौमारभृत्ये "पार्वतकजीवकबन्धकप्रभृतिभिः" इति विशदीकुर्वता डल्हनाचार्येण निर्दिष्टोऽपि जीवकः कौमारभृत्याचार्यश्रेण्यामुल्लिखिततयाऽयमेव वृद्धजीवको भवितुमर्हति। चक्रदत्तेनापि जीवकनाम्ना सौरेश्वरघृतमुद्धृतमस्ति। अन्यत्रापि टीकाग्रन्थे कुमारसुखावहस्य कासश्वासादिहरौषधविशेषस्य जीवकनाम्ना उद्धारो दृश्यते ॥

कोऽयं वृद्धजीवक इत्यनुसन्धाने बुद्धसमये वर्तमानस्य 'कुमारभच्च'शब्देन विशेषितस्य जीवकनाम्नः कस्यचित्प्रसिद्धवैद्यस्य महावग्गनामके पालीग्रन्थे बौद्धजातके तिब्बतीयोपकथायां च इतिवृत्तमुपलभ्यते। तत्र **कुमारभच्चविशेषणस्य जीवकनाम्नः प्रसिद्धवैद्यत्वस्य** च दर्शनेन विमर्शाय तेषु बौद्धग्रन्थेषु निर्दिष्टं तदीयेतिवृत्तं किञ्चिदिहोपन्यस्यते—

महावग्गनामके पालीग्रन्थे अष्टमाध्याये एवमुल्लिखितमस्ति—राजगृहे शालावतीनाम्न्या कयाऽपि गणिकया प्रसूतमात्रं सूर्पे निधाय दासीद्वारा बहिरुत्सृष्टं बालकं राजकुमारोऽभयो नाम दृष्ट्वा प्रासादमानीय परिचारिकाद्वारा पुपोष। सोऽयं बालक उत्सृष्टोऽपि जीवतीत्यर्थेन **जीवक** इति नाम्नाऽभ्यधीयत। राजकुमारेण पालितः पोषित इति पालीभाषानुसारेण कु(को)मारभच्च (कौमारभृत्यः, कुमारभृतः) इत्यपि

१ भार्गीं सपिप्पलीं पाठां पयस्यां मधुनाऽन्विताम्।
श्लैष्मिकायां लिहेच्छर्द्यामिति होवाच जीवकः ॥
द्वे बृहत्यौ स्वूकत्वक् श्वदंष्ट्रा यासकस्तथा।
शृङ्गवेरं यवांश्चैव दार्वीं वृक्षादनीं तथा ॥
क्षीरमुत्क्वाथयेदेभिः पिप्पलीघृतसंयुतम्।
उरोघातेषु दातव्यमिति होवाच जीवकः ॥ (नावनीतके १४।१०५)

तन्नामाभूत् । ततः समयेन विवृद्धः स जीविकायै विद्यामर्जयितुं राजकुमारमननुमान्यैव तक्षशिलामुपेतस्तत्रत्याद्दिक्प्रमुखात् कस्माच्चिद्वैद्यात् सप्तवर्षाणि वैद्यविद्यामग्रहीत् । ग्रहणधारणपटुः स भैषज्यविद्यानिपुण आचार्येण पाथेयं दत्त्वा विसृष्टस्ततः प्रत्यागमत् । मार्गे साकेतमुपगतः सप्तवर्षेभ्यः शिरोवेदनयाऽर्दिताया एकस्याः श्रेष्ठिन्या गृहमुपेतः स तरुणभिषक् घृतनस्यौषधेनारोग्यं सम्पाद्य सत्कारलब्धेन बहुद्रव्यदासरथादिना सह राजगृहं प्राप । अर्जितमैश्वर्यं पोषणप्रत्युपकाररूपेण राजकुमारायाभयाय निवेदयन् स तेनास्वीकारेण सदक्रियत । राजप्रासादाभ्यन्तर एवास्य वासभवनं निरमीयत । ततो मागधनृपतेर्बिम्बिसारस्य तीव्रं भगन्दररोगमेकेन लेपेन न्यवारयत् । तेन प्रीतः स राजा पञ्चशतनार्याभूषणैः सत्कृत्य तं तरुणजीवकं स्वस्यान्तःपुरस्य बुद्धप्रमुखभिक्षुसङ्घानामपि भैषज्यसेवानुमतिदानेनानुजग्राह । ततः सप्तवर्षेभ्यः शिरोवेदनयाऽर्दितस्य कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो भैषज्याय बहुकालं शयनं प्रतिज्ञाप्य प्रवृत्तस्तदीयं कपालं निर्भिद्य ततः कृमिद्वयं निष्कास्य परिषीव्य कतिपयैर्दिनैः स्वास्थ्यं सम्पाद्य प्रभूतधनसत्कारं प्राप । ततो राजाज्ञया वाराणसीमुपेत्यान्त्रग्रन्थिरोगेण पीडितस्य कस्यापि श्रेष्ठिपुत्रस्योदरं विदार्य चिकित्सयाऽऽरोग्यं समपादयत् । तेनापि श्रेष्ठिना धनैः सदक्रियत । ततो नरपतेराज्ञयोज्जयिनीमुपेत्य तद्भूभुजः प्रद्योतस्य पाण्डुरोगं घृतप्रयोगेण शमयितुं प्रववृते । घृतमनिच्छन्तं नृपतिं कषायरूपेण तन्निपाय्य वमने राजकोपाद्भयेन पूर्वोपस्थापितां हस्तिनीमारुह्य पलायितो राजगृहं प्रत्याययौ । औषधप्रयुक्तेन वमनेन नीरोगो राजा शिबिदेशोद्भवराङ्कवाद्युपायनं जीवकाय प्रैषयत् । तत आनन्दतथागतस्य सूचनया जीवको रुग्णं भगवन्तं बुद्धं विरेचनौषधप्रयोगेण स्वस्थीचकार । जीवकः प्रद्योतेन वाराणसीपतिना चार्पितं राङ्कवकम्बलादिकं भिक्षुसङ्घार्थं भगवते तथागतायार्पयामासेति ॥

तिब्बतदेशीयोपकथासु बिम्बसारस्य भुजिष्यायामुत्पन्नः पुत्रो मात्रा मञ्जूषायामुत्सृष्टो बालको जीवको राजकुमारेण अभयेन पालित इति कुमारभृत(भृत्य)नाम्ना प्रसिद्धिं गतः । सोऽधीतभैषज्यविद्यो राजकुमाराज्ञया कपालभेदनादिशल्यतन्त्रविज्ञानाय तक्षशिलामुपेत्य शल्यतन्त्रे परमविदुष आत्रेयाच्छिक्षां लब्ध्वाऽतिनिष्णातो बभूव । स्वगुरोरात्रेयादप्यस्य क्वचन भैषज्यकौशलं ददृशे, इति विशेषोऽस्ति । ४५० A. D. समयलिखितायां बुद्धघोष (?) कृतायां धम्मपदव्याख्यायां जीवकेन पञ्चशतभिक्षुसहितबुद्धस्य भोजनं, बुद्धस्य पादव्रणस्य चिकित्सनं च निर्दिष्टमस्ति । सतीगुम्बजातके, संकिच्चजातके, चुल्लहंसजातके च जीवकस्य निर्देशोऽस्ति ॥

---

१ Tibetan Tales P. 75-109, and History of Indian Medicine Vol III P. 641-144.

२ Buddhist Legends Part II P. 198.

३ The Jataka edited by Fansboll.

स कदाचिदम्बपालीनामकोद्याने विहारमेकं निर्माय सार्धद्वादशशतभिक्षुभिः सह बुद्धमामन्त्र्य सत्कार। राजगृहे श्रीगुप्तपरिखायां कश्चन स्तूपोऽपि तेन निरमायि। सोऽयं जीवको बिम्बसारपुत्रमजातशत्रुं बुद्धदर्शनाय प्रैरयत्। इत्याद्या अन्या अपि तदाख्यायिका जातकादिबौद्धग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। एतद्विषये बुद्धनामके पुस्तके श्री Oldenberg विदुषा श्रीयुतगिरीन्द्रनाथमहोदयेनापि बहु लिखितमस्ति। जीवकेन स्वगृहस्य समीपे श्रीगुप्तपरिखायामुद्यानं बुद्धस्य व्याख्यानचत्वरं च निर्मितमासीत्। गृहचत्वरवृक्षादीनां विन्यासस्य किञ्चिच्छेषचिह्नमद्याप्युपलभ्यत इति बिलमहाशयेनोक्तमस्ति॥

एवमुपवर्णनेन बुद्धस्य बिम्बसारस्य च सामयिक इतः २५००वर्षपूर्वं (B. C. 600.) प्रसिद्धो भिषग्जीवको नाम बभूवेति ज्ञायते॥

बौद्धग्रन्थोक्तोऽयं जीवको मगधदेशीयो बिम्बसारस्य वेश्यायां भुजिष्यायां वोत्पन्नः पुत्रस्तरुणवैद्यत्वेन निर्दिष्टः। स बाल्योत्तरं तक्षशिलामुपेत्य तत्रत्यादाचार्यात् सप्तवर्षाणि वैद्यविद्यामधीत्य लब्धतदवबोध इति महावग्गलेखेन बुद्धस्य बौद्धभिक्षूणां सत्कर्ता वैद्यश्चेति, तिब्बतीयकथया स्तूपनिर्माता पश्चात्तथागतपथे प्रविष्ट इति, मज्झमनिकायलेखेन बुद्धस्य बद्धाञ्जलिः शरणागत उपासकोऽभूदिति चावगम्यते। एतत्तन्त्राचार्यस्तु जीवकः कनखलस्थः ऋचीकपुत्रः पञ्चवार्षिकोऽपि वलीपलितवत्तया वृद्धरूपेण दृश्यमानो वेदवेदाङ्गपारगस्याहिताग्नेः कश्यपस्यान्तेवासी महर्षिभिरादृतो निजवंशोद्भवस्य शिवकश्यपभक्तस्य साङ्गवेदाध्यायिनः प्रतिसंस्कर्तुर्वात्स्यस्य पूर्वपुरुषः श्रौतस्मार्तपथैकनिष्ठ इत्यस्माद्ग्रन्थात् प्रतीयते॥

बुद्धसामयिकस्य जीवकस्य भैषज्येतिवृत्ते राजगृहश्रेष्ठिनः कपालं वाराणसीश्रेष्ठिनश्चान्त्रं विदार्य चिकित्सनोल्लेखेन शल्यतन्त्रे विशेषज्ञत्वं प्रकाशते, बालचिकित्सावृत्तान्तो न लभ्यते। शल्यतन्त्रवेत्तृतयोल्लेखेन तस्य बालचिकित्सायां चिकित्सान्तरे वाऽवेदनं भवतीति न मेऽभिप्रायः, शल्यतन्त्राचार्यस्यापि सुश्रुतस्यावशिष्टाङ्गान्तरोपदेशोऽस्त्येव, तथाऽपि सुश्रुतस्य शल्यतन्त्रे इव अस्य बालभैषज्ये समादृतत्वे तद्विषयका वृत्तान्ता लब्धुं योग्याः, नत्वेवं निर्दिश्यते। एतत्तन्त्राचार्यस्य जीवकस्य तूपक्रमात् प्रभृति बालानामेव चिकित्सा प्रधानविषयत्वेनानुस्यूतेति बालतन्त्राचार्यत्वं स्पष्टमेव॥

बुद्धसमये काश्यपस्य जीवकस्य चैतिहासिकेन सहोपलम्भेन एतत्तन्त्रे सहभूतौ काश्यपो जीवकश्चोभौ बुद्धसामयिकौ बौद्धग्रन्थोक्ताविस्यपि शङ्कितुं न युज्यते। काश्यपत्रिषु भ्रातृषु ज्येष्ठः पूर्वं दार्शनिको याज्ञिकश्चासीत्, स उरुबिल्वग्रामे बुद्धेन

१ Buddha by Oldenberg P. 147, 163.
२ History of Indian Medicine II P. 681.
३ Buddhist Records of the Western World Vol II P. 152.

बौद्धधर्मे दीक्षितः, तमालोक्य बिम्बसारोऽपि बौद्धधर्मं जग्राहेति बौद्धमतप्रविष्टस्य काश्यपस्येतिवृत्तं महावग्गे उपलभ्यते। ततश्चास्य दार्शनिकत्वमेवावगम्यते, न पुनर्वैद्यकविद्वत्त्वं, नतरां कौमारभृत्याचार्यत्वं, न वाऽस्य मरीचिपुत्रत्वोल्लेखः। बौद्धग्रन्थोक्तजीवकस्य तिब्बतीयकथोपादानेऽपि तक्षशिलास्थादात्रेयादध्ययनमायाति, नतु काश्यपात् मगधदेशीयादिति बौद्धकाश्यपस्य कश्यपस्य च बहुशो वैरूप्यान्न नामसाम्यमात्रेण साहित्यं जीवकपरिच्छेदाय कल्पते॥

किञ्च, बुद्धसामयिकस्य जीवकस्य पालीलेखे कुमारभच्च इति कुमारभृत्यत्वेनोल्लेखादेतत्तन्त्राचार्यस्य कौमारभृत्यवित्तया चोभयोरेकत्वशङ्काऽपि विचारे नावतिष्ठते। यत आयुर्वेदस्य पुराकालाद्विभक्तेष्वष्टसु प्रस्थानेष्वन्यतमं बालचिकित्सनात्मकं कौमारभृत्यं, तदुपदेष्टारस्तद्विदश्च कौमारभृत्या उच्यन्ते। प्रकृतस्यास्य ग्रन्थस्य बालचिकित्साप्रधानतया "कौमारभृत्यमष्टानां तन्त्राणामाद्यमुच्यते (पृ ४२), कौमारभृत्यमतिवर्धनमेतदुक्तम् (पृ. ६१)" इति ग्रन्थलेखेन, "काश्यपीयसंहितायां कौमारभृत्ये" इति पुष्पिकालेखेन च कौमारभृत्यत्वं, "कौमारभृत्यास्त्वपरे जङ्गमस्थावराश्रयात्। द्वियोनिं ब्रुवते धूपं कश्यपस्य मते स्थिताः (पृ. १३५), भिषक्कौमारभृत्यस्तैः (पृ. १०८)" इत्युल्लेखेन एतदाचार्यस्य कश्यपस्य एतत्प्रस्थानविदां वैद्याचार्यान्तराणामपि कौमारभृत्यत्वं निर्दिश्यते। बुद्धसामयिकजीवकस्य तु कुमारेणाभयेन पालितः पोषितश्चेति कृत्वा विद्याभ्यसनात् पूर्वमेव कुमारभृत्यशब्देन तदेकनियतो व्यवहारो बौद्धग्रन्थे निर्दिष्टो, नतु कौमारभृत्यवेत्तृतया। तथात्वे बालचिकित्सनं तद्वेत्तृत्वं च कथं तत्र नोल्लिख्येत। कुमारभृतस्य जीवकभिषजो विशेषविद्यारूपतयाऽस्य प्रस्थानस्य कौमारभृत्यरूपत्वमित्यपि पुरासमयादेवास्य प्रस्थानस्यैतन्नाम्ना व्यपदेशेन, सुश्रुतनावनीतकादिष्वपि तथोल्लेखेन, न केवलं जीवकस्य, अपि त्वेतत्प्रस्थानविदां केनापि कुमारेणापालितानां पार्वतकबन्धकादीनामपि कौमारभृत्याचार्यत्वेनोल्लेखेन च न कथयितुं शक्यते। न चास्य तन्त्राचार्यस्य बौद्धत्वं कुतोऽप्यायाति। बौद्धविदुषो लेखनी वाग्धारा वाऽन्तःकरणान्निःसरन्ती बौद्धच्छायामस्मिंस्तन्त्रे क्वापि कथं न प्रतिपद्येत। तेन बौद्धग्रन्थोक्तजीवकस्य एतत्तन्त्राचार्यस्य वृद्धजीवकस्य च बहुशो वैरूप्यकृतो विभेदः॥

जैनग्रन्थपरिदृष्टयोरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीपदयोरत्र दर्शनेन जैनेतिहासपर्यालोचनेऽपि श्रुतन्धरराजकुमारो जीवन्धर-जीवस्वाम्यपराभिधानो जीवकनामैकः प्रसिद्धः पुरुष उपलभ्यते। यस्य महापुराण—जीवन्धरचरित्र—गद्यचिन्तामण्यादिजैनग्रन्थेष्वितिवृत्तमुपलभ्यते। स राजकुमारः पितृजनपदान्निरस्तः स्ववीर्यकौशलेन प्रसिद्धो वैरिणो निहत्य राजपदे प्रतिष्ठितो जैनधर्मनिष्ठित उपवर्ण्यते। अस्य स्वोपकृतगान्धर्वप्रदत्तविषहरमन्त्रप्रभावेण स्पर्शादेव विषापहरणशक्तिरासीदिति ज्ञायते। नास्य ततो वैद्यविद्याचार्यत्वं नतरां कौमारभृत्यवित्त्वं लेशतोऽप्यवगम्यते॥

जीवकीयेऽस्मिंस्तन्त्रे श्रौतमार्गानुस्यूता एव अनेके विषया लेखाश्चोपलभ्यन्ते। एतावता बुद्धजैनसाम्प्रदायिकाभ्यां बौद्धजैनग्रन्थोक्ताभ्यां जीवकाभ्यां विभिन्नतया दृश्यमानोऽन्य एव प्राचीनः ऋचीकस्य पुत्रो वृद्धजीवकोऽस्य तन्त्रस्य निबन्धा इति ग्रन्थमर्यादयाऽवगम्यते ॥

संहिताकल्पाध्यायलेखेन (पृ. १९०) वृद्धजीवकीयतन्त्ररूपतामापन्नामिमां काश्यपसंहितां कालवशेन विलुप्तामनायासनाम्नो यक्षादधिगत्य जीवकवंशोद्भवोऽधीतवेदवेदाङ्गः शिवकश्यपभक्तो वात्स्यो नाम लोककल्याणाय पुनः संस्कृत्य प्रकाशयामासेत्यवगमेन कोऽयं प्रतिसंस्कर्ता वात्स्यः कश्च तत्समय इति जिज्ञासायामुपस्थितायामेतावदिह बुद्धावुपतिष्ठते ॥

वात्स्यः

वात्स्य इति वत्सगोत्रोद्भवत्वमुपादाय केवलं कुलनाम । जीवकस्य भार्गवत्वेनोल्लेखाद्वत्सस्य भृगुकुलोद्भवत्वाज्जीवकवंशोद्भवत्वेन निर्दिष्टस्यास्य प्रतिसंस्कर्तुर्वात्स्यत्वं युज्यते। वंशब्राह्मणादावपि 'वात्स्याद्वात्स्यः' इति वात्स्योल्लेख उपलभ्यते। वंशनाम्नः साधारणतया ब्राह्मणोल्लिखितो वात्स्योऽयमन्यो वेति निर्धारयितुं न शक्यते। किमभिधानोऽयं प्रतिसंस्कर्ता वात्स्यः कतमश्च जीवकसन्ततिपरम्परायामिति न विशेषतः परिच्छिद्यते। अनायासयक्षं प्रसाद्य तस्मादेतत्तन्त्रावाप्तिं स्वस्य निर्दिशन्नसौ यक्षजातीनां विद्यासमृद्धानां सत्त्वसमये सत्त्वमात्मनोऽभिव्यनक्ति । यक्षजातयः पुराकालात् प्रसिद्धा आसन् । यक्षाणां भारतीयैः सह परिचयः सम्पर्कश्च प्राचीन एव । यक्षाणां सम्प्रदायो बौद्धधर्मादपि प्राचीन इत्युल्लिखता श्रीयुतकुमारस्वामिना तद्विषये बहु विवेचितमस्ति । स सम्प्रदायः पश्चाद्बौद्धजैनसम्प्रदाययोरन्तर्भावमलब्ध। प्राचीनेषु बौद्धग्रन्थेषु जैनाङ्गोपाङ्गग्रन्थेष्वपि यक्षाणां निर्देशो दृश्यते। बुद्धसमयेऽपि भारते यक्षाणां पूजा प्रचलिताऽऽसीत् । भारते इतस्ततो यक्षाणां प्राचीना मूर्तयोऽपि लभ्यन्ते । न केवलं भारत एव, रमठ-जागुड-बाल्हिकादिसीमान्तप्रदेशेष्वपि यक्षाणां पुरा पूज्यताऽवगम्यते । नहि कस्यापि जीवनसमये एव देववत्पूज्यभाव उपजायते । बलवीर्यविद्यादिसमृद्धाया जातेः समयान्तरेण देववत्संमाननमपि भवितुमर्हति । तत्र वात्स्येन विलुप्तैतत्तन्त्रलाभे हेतुतया निर्दिष्टस्तेन सह

१ दन्तजन्माध्यायेऽशुभदन्तशान्तये मारुतीष्टिविधानम् । (पृ. ९)
शिष्योपक्रमणीये वैदिकं शिष्यसंस्कारविधानम् । (पृ. ३९)
आयुर्वेदस्य वेदसम्बद्धत्वं तत्स्थानीयत्वं शिक्षाकल्पसूत्रनिरुक्तवृत्तच्छन्दोयज्ञसंस्तरक्ष...
क्षणीयत्वनिर्देशश्च । (पृ. ४३)
गर्भावक्रान्तौ ईश्वरगुणोपेतसर्वगतसंसारिजीवनिर्देशः । (पृ. ४७)
जातिसूत्रीये श्रौतं पुत्रेष्टिविधानम् । (पृ. ५४)
ओषधभेषजीये स्वप्नदोषशमनः सावित्रीहोमः । (पृ. ६१)
धूपनकल्पे वैदिकमन्त्रोल्लेखः । (पृ. १३६)
रेवतीकल्पे शाब्दी आर्षी च वैदिकी प्रक्रिया । (पृ. १५३)
जातकर्मोत्तरीये श्रौतप्रक्रियया निष्क्रमणादिविधानम् । (पृ. २८५)
तत्र तत्र वैदिकमन्त्रदेवताद्युल्लेखः ।

२ Cf. his article on Yakṣas.

सङ्गतः कोऽयमनायासो नाम यक्ष इति विचारे तन्नाम्नो यक्षस्योल्लेख एवमेकत्रोपलभ्यते । पञ्चरक्षानामकं बौद्धतन्त्रमेकमिदानीं यदुपलभ्यते, तस्य चीनभाषायामपि बहुशो वाराननुवादा बभूवुः । येष्वेकतमोऽनुवादः A. D. 317–322 वर्षाभ्यन्तरे मध्यैशियागतेन कूचभिक्षुणा पोश्रीमित्रेण विहित इति निरूप्यते । भारतीयस्यास्य ग्रन्थस्य तावति दूरे तत्समये जातोऽनुवाद उपलभ्यमानो रचनाकालं सुतरां ततोऽपि बहुप्राचीनमनुमापयति । तस्मिन्नपि ग्रन्थे उपरातद्वयं यक्षाणां निर्देशस्तत्तद्देशरक्षकतया वैश्रवणादीनां यक्षाधिपानामाराधनविधानं, तदाराधनतो वातपित्तश्लेष्मरोगनिवृत्तेः, वैद्यानां, गर्भबालबाधकबालग्रहपूजनादीनामुल्लेखोऽपि दृश्यते । तत्रैव ग्रन्थे महामायूरीविद्याप्रकरणे रमठदेशरक्षकतया रावणस्य निर्देशोऽस्ति । मन्त्रविद्यया रोगनिवृत्तिविषये रावणोल्लेखोऽन्यत्राप्युपलभ्यते । मान्त्रिकप्रक्रियया बालचिकित्सां प्रदर्शयद्रावणतन्त्रमपि प्राचीनमवेक्षते । पञ्चरक्षाया महामायूरीविद्यायां तत्तद्देशगतपूज्ययक्षोद्देशे—

"कौशाम्ब्यां चाप्यनायासो भद्रिकायां च भद्रिकः ।"

इति कौशाम्बीरक्षकत्वेनाऽनायासनाम्नो यक्षस्य निर्देशोऽस्ति । कौशाम्बी बुद्धसमयेऽपि प्रसिद्धाऽऽसीत् । एवं तद्ग्रन्थलेखेन तदात्वेऽपि पूज्यश्रेण्यां निर्दिष्टस्यानायासस्य बहुप्राग्भूतत्वं गम्यते । बुद्धसमयेऽपि पूज्यबुद्धौ प्रविष्टाया यक्षजातेः प्राक्सत्त्वसमये वर्तमानादनायासाद्वात्स्यस्यैतत्तन्त्राधिगमोक्त्या बुद्धसमयादनर्वाग्भावस्तदविप्रकर्षो वा वात्स्यस्यापीत्यवधारयितुं शक्यते । एकस्मिन्प्राचीनपुस्तके महामायूरीविद्याया उपसंहारे 'आर्यमहामयूरीविद्या विनष्टा यक्षमुखात् प्रतिलब्धा' इत्युल्लेखदर्शनेन यक्षेभ्योऽपि विद्यासंप्रदायावगमो लभ्यते । तेनानायासयक्षादेतत्तन्त्राधिगमोऽपि न खलु न युज्यते । आत्रेयगार्ग्यशौनकादिवदार्षेयनाम्ना व्यवहरणमप्यस्य वात्स्यस्य प्राचीनतामवगमयति । सोऽयं वात्स्योऽधीतवेदवेदाङ्गत्वेन शिवकश्यपभक्तत्वेन च निर्दिष्टतया वेदमार्गानुयायीत्यपि ग्रन्थमर्यादयाऽऽयाति ॥

परमत्रेदं विचारणीयमापतति—यदस्मिन् वृद्धजीवकीये शारीरस्थाने (पृ. ४१) कालनिरूपणे आदियुगं दैवयुगं कृतयुगमिति त्रिधा विभक्त उन्नतावस्थारूपः शुभकाल उत्सर्पिणीशब्देन, त्रेता द्वापरं कलिरिति त्रिधा विभक्तोऽवनत्यवस्थारूपोऽशुभकालोऽवसर्पिणीशब्देन, उत्तरोत्तरमवहीयमानानि शारीरसंहननानि नारायणादिशब्दैः, आयुर्मानानि च पलितोपमशब्देन व्यवहृतानि दृश्यन्ते । एतत्तन्त्रीयेऽस्मिन्नंशे निरूपितं युगभेदेनाश्रुतादृष्टमद्भुतमीदृशं शारीरविन्यासवैचित्र्यं गर्भावस्थास्थितिं विकासवादसिद्धान्तमवनतिवादसिद्धान्तं वा कथमवलम्बते, किं वाऽस्य वक्तव्यमिति तत्तद्विषयावगाहनकुशलानां विचारपथे समुपस्थाप्यते । एतदुक्तायाः प्रक्रियायाः सर्वांशतः संवादाभावेऽपि चरके विमानस्थाने तृतीयाध्याये कृतयुगस्य आदि-

१ आदिकाले शैलेन्द्रसारसंहननस्थिरशरीराः पुरुषा बभूवुरमितायुषः...कृतयुगस्यादौ । भ्रश्यति तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् साम्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत्...... ......ततस्त्रेतायां.........प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः (चरकविमानस्थाने अ. ४३)

कालरूपोऽवान्तरविभागः, शारीरसंहननायुर्मानादीनामपि यथोत्तरमवनतिः संक्षिप्य निर्दिष्टोपलभ्यते । तद्व्याख्यायां चक्रपाणिना यथापूर्वमुत्कर्षवादे यथोत्तरमपकर्षवादे उपष्टम्भकं व्यासवचनमप्युद्धृतमित्येवमुत्कर्षापकर्षतारतम्यनिर्देशः श्रुतिस्मृत्यनुयायिसम्प्रदायेऽप्यंशतो दृश्यते । श्रीजाकोबीमहाशयोऽप्येषा प्रक्रिया पुराणसंमतेति वर्णयति ॥

महापुराणकर्मप्रकृतिजीवसमासवृत्तिप्रभृतिषु जैनग्रन्थेषु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालविभागस्य वज्रादिशारीरसंहननप्रभेदस्य पल्योपमाद्यायुर्मानविशेषस्य चोपवर्णनोपलम्भेऽपि तेषु वज्रऋषभनाराचादिषड्विधसंहनननामुद्देशेन, आयुर्मानस्य पल्योपमसागरोपमशब्दाभ्यां निर्देशेन, अस्मिन् वृद्धजीवकीये तु नारायणार्धनारायणकैशिकप्रज्ञप्तिपिशितरूपाणां चतुर्विधसंहनननामायुर्मानस्यापि पलितोपमशब्दितस्य निर्देशेन विषयस्य च्छायोपलम्भेऽपि न सर्वात्मना संवादो दृश्यते ॥

बाह्यसम्प्रदायानामिव श्रौतसम्प्रदायस्यापि बहुशः पूर्वग्रन्था विलुप्ताः । पूर्वसमयप्रसिद्धाः शब्दाः पश्चात्तनैरुपात्ता अपि पूर्वसम्प्रदायग्रन्थानुपलम्भे यत्र दृश्यन्ते तदीयत्वेनानुसन्धीयमाना भवन्ति । पूर्वापरग्रन्थपर्यालोचनेऽपि एतावन्तं विषयलेशमन्तरा नात्र ग्रन्थे आर्हती बौद्धी वा आध्यात्मिकी अन्या वा काचन प्रक्रिया दृश्यते । प्रत्युत यस्मिन्नध्याये उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनिर्देशस्तत्रैवोत्तरवाक्येषु समुदयकारणोल्लेखे (पृ. ४५) अव्यक्तमहदादिक्रमेण सांख्यदर्शनानुरूपा सृष्टिप्रक्रिया, उत्तरस्मिन् गर्भावक्रान्त्यध्याये (पृ. ४७) ईश्वरगुणोपेतसर्वगतसंसारिजीवनिर्देशता श्रौतदर्शनानुगतैव दृश्यत इति एष उन्नतावनतशुभाशुभकालसंहननायुर्मानाद्युपन्यासोऽपि श्रौतस्मार्तपूर्वसम्प्रदायपरम्परागत एव स्यादिति वक्तुं न खलु न शक्यते । तथाऽपि उत्सर्पिण्यवसर्पिणीशब्दयोर्लभ्यमानेषु श्रौतस्मार्तग्रन्थेषु क्वाप्यनुपलब्धिः, जैनग्रन्थेषु बाहुल्येनोपलब्धिः, नामसंख्यावैषम्येऽपि संहननविशेषाणामपि तत्रैवोल्लेखदर्शनं च एतत्तन्त्रीयेऽस्मिन्नंशे जैनसम्प्रदायविषयानुबिम्बनं बुद्धावुपस्थापयति । अत्रत्य आयुर्मानीयः पलितोपमशब्दोऽपि तेषु व्यवहृतस्य पल्योपमशब्दस्य विकृतरूपं किलेति बोध्यते । सेन्टपिटर्सबर्गबृहत्कोशे, [3]Encyclopaedia of Religion and Ethics ग्रन्थेऽपि एते शब्दा जैनसाम्प्रदायिकतया निर्दिष्टाः सन्ति । अभिधानराजेन्द्रनामके जैनबृहत्कोशेऽप्येषां शब्दविशेषाणामर्थविवरणं तदीयप्रक्रियानुसारि दृश्यते । जैनसम्प्रदायविषयमुपादायोत्सर्पिण्यवसर्पिणीशब्दयोरर्थविवरणं कालविशेषपरत्वेन Mrs [4]Stevenson विदुष्या प्रदर्शितमस्ति । बौद्धसम्प्रदाय-

---

१ पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतायुगेऽप्येवं पादशो ह्रसति क्रमात् ॥
(चरकटीकायां चक्रपाणिः)

२ Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol I P. 2o2, H. Jacobi.

३ Vol I by H. Jacobi P. 2o2.

४ The Heart of Jainism P. 272-76.

लेऽखेपि श्रीहार्डीविदुषा एष विषयो निरूपितोऽस्ति । तदेवमार्हतसम्प्रदायविषयस्यांशतोऽप्यत्र प्रतिच्छायादृष्टिस्तत्सम्प्रदायोद्गमोत्तरतां प्रतिभासयति ॥

किन्तु जैनसम्प्रदाये महावीरस्य बुद्धसम्प्रदाये गौतमबुद्धस्य विशेषप्रसिद्धतया तत्तन्मताचार्यत्वेन दर्शनेऽपि तेषामेव ग्रन्थेषु महावीरात् पूर्वभूतानां पार्श्वनाथादीनां त्रयोविंशतितीर्थङ्कराणां, गौतमबुद्धात् पूर्वभूतानां कनकमुन्यादीनामप्युल्लेखेन, अशोकनृपतिना गौतमबुद्धात् पूर्ववर्तिनः कनकमुनेः स्तूपस्य जीर्णोद्धारशिलालेखस्य तत्स्तूपस्य चोपलम्भेन पूर्वमप्येतन्मतयोरनेनैव रूपेण रूपान्तरेण वा सत्त्वं प्रतीयते । तेन महावीरोपक्रमं जैनसम्प्रदायो गौतमोपक्रमं बौद्धसम्प्रदाय इत्यवधारणाय पुनः पुनर्गवेषणेन शोध्यमान इतिहासोऽद्याप्यपूर्ण एव । वेदबाह्यपथानुयायिनां पूर्वकालेऽपि सत्त्वं दीर्घनिकायग्रन्थलेखतोऽप्यायाति[3] । उपनिषदादिष्वपि तादृशाक्षेपदर्शनेन तथाविधानां पुरासमयेऽपि सत्त्वं सूच्यते । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०) इति सूत्रेण पाणिनिरप्युभयेषां सद्भावमवबोधयति । जैनग्रन्थलेखानुसारेण पार्श्वनाथादीनां पूर्वाचार्याणां बह्वन्तरालस्य लाभेन पल्योपमसागरोपमादिशब्दवाच्यसंख्याविशेषस्य महत्तया च आर्हतसम्प्रदायपूर्वपरम्परया श्लाघिष्ठतया उत्सर्पिण्यादयो विशेषा आर्हता अपि भवन्तो महावीरात् पूर्वेषां समयत एव प्रसिद्धा बहुशः सम्भवन्ति, किंवा श्रौतस्मार्तग्रन्थेषु लभ्यमानेषु अनुपलम्भेऽपि विलुप्तप्राचीनग्रन्थेषु व्यवहृता अपि सम्भवन्ति । तादृशानामेषां महावीरात् पूर्वमेवास्मिंस्तन्त्रे उपादानसम्भवेऽस्मिन्नर्वाचीनविषयानुवेधशङ्का न दृढीभवति ॥

रेवतीकल्पाध्याये (पृ. १६६–१७१) मातङ्गीविद्यायाः प्राकृतशाबरशब्दघटितस्य केयूरीशब्देन गर्भितस्य मन्त्रस्यापि निर्देशोऽस्ति । मातङ्ग्या उल्लेखो दक्षिणाम्नाय इव बौद्धसम्प्रदायेऽप्युपलभ्यते । नैतावताऽस्या बौद्धविद्यात्वमेवेत्यवसातुं शक्यते । अत्रैवैतद्विद्योपक्रमलेखे वैदिकमभिमखं निर्दिश्य 'मातङ्गी नाम विद्या ब्रह्मर्षिराजर्षिसिद्धचारणपूजिताऽर्चिता मतङ्गेन महर्षिणा कश्यपपुत्रेण कनीयसा महता तपसोग्रेण पितामहाद्देवासादिता' इति तदुत्पत्तिं श्रौतसम्प्रदायोद्भवां स्पष्टमभिधाय वैदिक्यैव पद्धत्या तद्विधानमुपसंहृतमपि । तेन मातङ्गी विद्या बौद्धतन्त्रेष्वपि क्वचन पश्चादुपलभ्यतां नाम, परन्त्वेषा विद्या प्रागार्षसमयेऽप्यासीदेवेति एतदुल्लिखिताया मातङ्ग्या न बौद्धविद्यात्वशङ्कास्थानमत्रोदेति । श्राइनमहाशयेन तुङ्गहाङ्स्थलो-

---

१ Manual of Buddhism P, 7-8 by S. Hardy.

२ "देवानां प्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा चतुर्दशवर्षाभिषिक्तेन बुद्धस्य कनकमुनेः स्तूपो द्वितीयं वर्धितः (विंशतिव)र्षाभिषिक्तेन चात्मनागत्य महीयितं (स्तम्भश्चो)त्थापितः" इति.
Iuscription of Asoke by Hultzsoh P. 165.

३ दीघनिकाये—१ पूरणकस्सप, २ मक्खलिगोसाल, ३ अजितकेशकम्बलि, ४ पकुद्धकाच्चायन, ५ सञ्जयबेलट्ठिपुत्त, ६ निग्गन्थनाथपुत्त.
Buddhist Studies B. C. Law P. 73.

पलब्धे प्राचीनग्रन्थे भगवतो बुद्धस्य जीवकं प्रत्युपदेशे, बावरमॅनुस्क्रिप्टगते नावनीतकसहस्थिते ग्रन्थे, पञ्चरक्षादिषु प्राचीनबौद्धग्रन्थेष्वपि प्राकृतभाषाशब्दघटितमन्त्रव्यवहारदर्शनेन चतुरशीतिसिद्धानां नाथादीनां समयात् पूर्वतरकालेऽपि प्राकृतशब्दघटितमन्त्रव्यवहार आसीदेवेति मन्त्रे प्राकृतशब्दप्रवेशनमपि न किञ्चिदेव ॥

किञ्च रेवतीकल्पाध्याये (पृ. १६२) जातहारिणीनिर्देशप्रसङ्गे भिक्षुणीविशेषेषु श्रमणिका निर्ग्रन्थी चेत्यनयोरप्युल्लेखोऽस्ति । यद्यपि बौद्धसम्प्रदायभिक्षुबोधकतया श्रमणशब्दो बौद्धैः पश्चात्तनग्रन्थकृद्भिश्च व्यवह्रियते नाम, महाभाष्यकृता 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' (२. ४. ९) इत्यत्र शाश्वतिकविरोधे श्रमणब्राह्मणमित्युदाहरणस्य दानेन तत्समये बौद्धब्राह्मणयोर्मिथः सङ्घर्षमादाय श्रमणशब्दो बौद्धभिक्षुपरोऽवगम्यते च, तथाऽपि ततः पूर्वमपि 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति (२. १. ७०) सूत्रकृता पाणिनिना श्रमणशब्दोल्लेखाद्बौद्धजैनसम्प्रदायोदये सति ततः प्रतिफलितोऽयं शब्द इति वक्तुं नार्हति । श्रमणशब्दः कायक्लेशादिश्रमशीलत्वरूपं निर्वचनमादाय वैखानससूत्रे[1] तृतीयाश्रमस्य बोधकतया, बृहदारण्यके[2] त्यागिभिक्षुबोधकतया, तैत्तिरीयारण्यके[3] रामायणादिषु[4] च[5] नैकेषु प्रततरग्रन्थेषु भिक्षुतापसविशेषबोधकतया पुराकालात् प्रयुक्तो बहुश उपलभ्यते । श्रमणशब्दः पुराकालादेव व्यवहृत आसीदिति श्रीयुतचिन्तामणिवैद्यमहाशयादिभिरपि[6] निर्दिष्टमस्ति ॥

निर्ग्रन्थशब्दस्यानुसन्धाने दिग्घनिकाये तदात्वे प्रचलितानां सम्प्रदायान्तराणां षण्णां[7] कस्यचित् प्रस्थानान्तरीयस्य प्रतिपक्षभावेन निर्दिष्टस्य निग्गन्थनाथपुत्त-(निर्ग्रन्थनाथपुत्र)शब्देनोल्लेख उपलभ्यते । निर्ग्रन्थशब्दस्य जैनसाम्प्रदायिकभिक्षुषु प्रसिद्ध्या तदात्वे महावीरस्य तथाविधप्रतिपक्षभावस्य सम्भवितया च निर्ग्रन्थनाथपुत्रशब्देन निर्दिष्टो महावीर इति विवेचकैरुच्यते । किन्तु महावीरो निर्ग्रन्थनाथपुत्रः, तस्य पिता आचार्यो वा निर्ग्रन्थनाथः, ततश्च नाथपदस्वारस्येन पितृसमयेऽपि निर्ग्रन्थानां प्रसिद्ध्या बाहुल्येन च भवितव्यमिति न महावीरोद्भावितत्वं निर्ग्रन्थ-

---

१ वैखानससूत्रे—श्रामणीयकविधानेनाधायाधारं हुत्वा श्रामणकाग्निमादाय तृतीयाश्रमं गच्छेत्......श्रमणकाय स्वाहा. (वैखानसधर्मप्रश्नः १–६)

२ बृहदारण्यके—अत्र पिताऽपिता भवति......श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसः । श्रमणः परिव्राडिति भाष्यम्. (१४. ७. १. २२)

३ तैत्तिरीयारण्यके—वातरशना ह वा ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः (२. ७. १.) सायनव्याख्यायां–वातरशनाख्या ऋषयः श्रमणास्तपस्विन ऊर्ध्वमन्थिन ऊर्ध्वरेतसो बभूवुः

४ रामायणे—तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते (१–१४–१२) श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवः (१–१)

५ श्रमणा वातरशना मुनयो धर्मकोविदाः ।

६ History of Sanskrit Literature (Vedic Period)–C. V. Vaidya.

७ पूरणकस्सप, (२) मक्खलिगोसाल, (३) अजितकेशकम्बलि, (४) पकुधकाच्चायन, (५) सञ्जयबेलट्ठिपुत्त (६) निग्गन्थनाथपुत्त ।

सम्प्रदायस्य, अपितु ततोऽपि पूर्वतः प्रचलितत्वमेव वक्तव्यं भवति। श्रीविन्टरनीजमहोदयोऽपि महावीरादपि पूर्वकालत एव निर्ग्रन्थसम्प्रदायोदय इति निरूपयति। जैनसम्प्रदाये महावीरादपि पूर्वेषामादिनाथपार्श्वनाथादीनामपि आचार्यभावस्य जैनग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यमानतया, पूर्वतीर्थङ्कररूपेण तत्सम्प्रदाये तेषामप्यद्यावधि संमान्यमानतया च एतत्सम्प्रदायस्य महावीरेण विशेषतो विकासनेन तस्य प्रधानाचार्यभावेन पश्चात् प्रसिद्धावपि निर्ग्रन्थसम्प्रदायो जैनसम्प्रदायोऽपि भवन् पूर्वपूर्वतीर्थङ्करपरम्परानुवृत्तो विज्ञायते। जैनैः स्वसाम्प्रदायिकभिक्षुबोधाय व्यवह्रियतां नाम, निवृत्तहृदयग्रन्थिस्वरूपां निरुक्तिमुपादाय विवेकज्ञानकक्षामारूढमवबोधयन्निर्ग्रन्थशब्दः[3], हृदयग्रन्थिविमोक्षस्याध्यात्मिकसम्पद्रूपेणोल्लेखश्च[3] आस्तिकसम्प्रदायग्रन्थेष्वपि पुराकालादेव प्रचलितो दृश्यते ॥

पूर्वसमयतः प्रसिद्धानेवैतच्छाब्दानुपादाय बौद्धैर्जैनैः श्रमणनिर्ग्रन्थात्मना स्वस्वसम्प्रदायभिक्षुव्यवहारः पश्चात्कृतोऽवगम्यते। भाषातत्त्वसिद्धान्तदृशा घटिकादिशब्दवत् कालपरम्परया प्रत्नानामपि शब्दानां रूपान्तरेऽर्थान्तरे वा सङ्क्रमणं बहुश उपलभ्यते। प्रत्नैर्बोधायनाश्वलायनवराहापस्तम्बादिभिः सूत्रकारप्रमुखैः श्रौतस्मार्तयागभूमिबोधकतया बहुशस्तत्र तत्र प्राचीनग्रन्थेषु प्रयुक्तो विहारशब्दो[4] बौद्धभिक्षुसङ्घावासबोधनाय, श्मशानस्थचित्ताभीष्टदेवताश्वत्थदेवायतनक्षेत्रज्ञाद्यर्थेषु प्रयुक्तश्चैत्यशब्दः[5]

---

१ Mahāvīra, "the great hero" the founder or reformer of the sect of the Jainas, which had developed out of the far older sect of the Niganṭhas (*i. e.* the Fetter-less). History of Indian Literature-M. Winternitz Vol II (P. 424).

२ आत्मरामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ (भागवते)

३ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । (मुण्डकोपनिषदि भगवद्गीतायां च)
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः । (कठोपनिषदि २-१५)

४ विहारः—
यागार्थं यत्र यत्र यावती भूमिः श्रुत्यादिभिः परिमाणविशिष्टत्वेन विहिता
तत्र तत्र तावती भूमिर्विहारशब्दवाच्या. (श्रौतपदार्थनिर्वचने पृ. २) ।
उत्तरत उपचारो विहारः (बौधायनीयधर्मसूत्रे १-७-१)
गां चोपसंसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रेष्यति (आपस्तम्बश्रौतसू. १-१२-१२)
दक्षिणावद्विहारं प्रपद्यते पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीताः (आश्वलायनश्रौतसू. १-१-४),
न विहारादपपर्यावर्तेत । (मैत्रायणीयवाराहगृह्यसूत्रे पृ. १)

५ चैत्यः—
चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।
एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥ (बोधायनधर्मसूत्रे १-९-५)
चैत्ययज्ञे प्राक्स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् । (आश्वलायनगृह्यसू. १-१२-१)
चित्ते भवाश्चैत्याः, शङ्करः पशुपतिः, इत्येवमादय इति टीका ।
वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च (इति महाभारते ६-३-४०) ।
'चैत्यमायतनं तुल्ये' इत्यमरः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षः समाजाः प्रेक्षणानि च । (मनुस्मृतौ ९-२६४) ।
अहङ्कारस्तमो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् (भागवतपुराणे ३-२३-६०) ।

स्तूपबोधनाय बौद्धैः प्रयुज्यते । पुराकालात्तपोज्ञानवयोवृद्धेषु प्रयुक्तः स्थविरशब्दोऽपि श्रेष्ठविद्वद्विशेषबोधाय बौद्धैः प्रयुज्यते । अर्वाचीनसन्निकृष्टव्यवहारानुरक्तहृदयानामद्यत्वे ते विहारादयः शब्दा बौद्धसाम्प्रदायिका इव प्रतिभान्तु नाम, नैतावता प्राचीनव्यवहारमपर्यालोच्यार्वाचीनत्वं वक्तुं शक्यते । एवमेवात्रोल्लिखिताः श्रमणनिर्ग्रन्थादयः शब्दाः प्राचीनतापसविशेषानेवावबोधयन्ति ॥

तत्रैव "लिङ्गिनी परिव्राजिका श्रमणका निर्ग्रन्थी कण्डनी चीरवल्कलधारिणी चरिकी मातृमण्डलिकी अवेक्षणिका" (पृ. १६२) इति भिक्षावृत्त्या गृहाद्गृहान्तरे गमने स्वसंसर्गेण जातहारिणीं सङ्क्रामयन्तीनां नानाभिक्षुकीणां श्रेण्यां निर्दिष्टेषु प्रभेदेषु परिव्राजिकाश्रमणकानिर्ग्रन्थीर्विहाय नान्येषां प्रभेदानां क्वचन ग्रन्थान्तरेषु लोकसम्प्रदायेषु वाङ्मयत्वे विशेषत उपलब्धिरस्ति । पश्चात्तनग्रन्थेषु दृश्यमानान् हंसपरमहंसकुटीचकबहूदकादिभेदानुल्लिख्य कालवशान्नामतोऽपि विलुप्तप्रायाणामेषां सम्प्रदायविशेषाणामुल्लेखस्य दर्शनं सर्वेषु प्रभेदेषु प्राचीनभावमवबोधयति ॥

तत्रैव रेवतीकल्पाध्याये जातहारिणीनिर्देशप्रसङ्गे (पृ. १६१) सिंहलोड्रादयो देशविशेषाः, सूतमागधादयो जातिविशेषाश्च निर्दिष्टाः सन्ति । तत्र खशशकयवनपल्हवतुषारकम्बोजादीनामुल्लेखोऽस्ति । यवनशब्दवत्खशादयः शब्दा अपि मनुस्मृत्यादिषूपलभ्यन्ते । ऐतिहासिकैरपि खशादयो जातयः पुराकालावस्थितत्वेन निरूप्यन्ते । इन्साइक्लोपीडिया ब्रिटानिकापुस्तके हूणानां चतुर्थशताब्द्यां (372 A. D.) यूरोपप्रवेशस्योल्लेखेऽपि इतः २५०० वर्षेभ्यः पूर्वभवे अवेस्ताग्रन्थे हूनु(हूण)-जातेः प्रतिपक्षिवीरजातितया तज्जातीयानां जरथुष्ट्रादपि पूर्वभवेन केरसप (Kerasop) नाम्ना इरानदेशनृपतिना विजयस्य चोल्लेखेन हूणानां (B. C. 700) समय इति जे. जे. मोदीमहाशयेन प्रतिपादितमस्ति। महाभारतेऽपि हूणपल्लवयवनशकपुण्ड्रकिरातद्रविडखशादीनामुल्लेख उपलभ्यते । गर्गादिभ्यो यञ् (४-१-१०५) इति पाणिनिसूत्रोक्तगणे शकस्य, इन्द्रवरुणेति (४-१-४९) सूत्रे यवनस्य, कम्बोजाल्लुक् (४-१-१७५) इति सूत्रवार्तिकोक्तकम्बोजादिगणेऽपि शकयवनयोरुल्लेखोऽस्ति । तेनेदृशाः शब्दाः पुराकालेऽपि प्रसिद्धा एवासन्निति ज्ञायते ॥

अस्मिन् ग्रन्थे प्रत्यध्यायम् 'अमुकाध्यायं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'इति ह स्माह भगवान् कश्यपः' इत्युपसंहरणं, शिष्योपक्रमणीयाध्याये (पृ. ३९) शब्देनार्थेन

---

१ यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः (मनुस्मृतिः) ।

२ R. G. Bhandarker Commemoration Volume P. 65.

३ आदिपर्वणि १७५ अध्याये, एवमादिस्थलेषु ।

च वैदिकविधानेन शिष्योपनयनं, तत्रैवाग्निसोमप्रजापत्यादिवैदिकदेवतानां स्वाहाकारः, जातिसूत्रीयाध्याये (पृ. ५२) वैदिकी वाक्यरचना, हीनदन्तोद्भवे (पृ. ३४) माहुतीष्टिस्थालीपाकहोमविधानं, पुत्रीयेषु नानाविधानेषु सर्वाण्यपहायेष्टेर्विधानं (पृ. ५४), स्वप्नदोषनिर्हरणाय (पृ. ६१) सावित्रीहोमविधानं, शिशुरक्षाधूपने (पृ. १३६) अग्निस्त्वेतिवैदिकवाक्यप्रयोगः, रेवतीकल्पाध्याये (पृ. १५३) ब्राह्मणवाक्यानुरूपाणि ऐतिहासिकवाक्यानि, तत्रैव देवतोद्देशे वसुरुद्रादित्यानामेव कीर्तनं, दीर्घजिह्वी च छन्दसि (४।१-५९) इति सूत्रकृता पाणिनिना छान्दसत्वेनाभ्युपगताया ङीप्प्रत्ययवत्या दीर्घजिह्वया उल्लेखः, भोजनकल्पाध्याये (पृ. १७१) काशीपुण्ड्राङ्गवङ्गकाचसागरानूपकोशलकलिङ्गदेशानां, देशसात्म्याध्याये (पृ. ३३७) कुमारवर्तनिकटिवर्षर्षभद्वीपपौण्ड्रवर्धनमृत्तिकावर्धमानादीनां बहूनां प्राचीनदेशविशेषाणां कीर्तनं, प्रत्युत प्रसिद्धतरस्य पाण्ड्यस्याकीर्तनं, तत्रैव बाह्लीकभिषगुल्लेखे (पृ. २६) सत्यपि यवनरोमकादिभिषजामनुल्लेखनं, राजतैलप्राशस्त्यबोधने (पृ. १७२) इक्ष्वाकुसुबाहुसगरनहुषदिलीपभरतगयपर्यन्तानामेव प्राचीननृपाणामुपादानं, रसधातुरत्नौषधानां प्रायः क्वाप्यव्यवहरणं, समुदयकारणोल्लेखे (पृ. ४५) अष्टभूतप्रकृतीन् षोडशविकारांश्च निर्दिश्य प्राचीनसांख्यदर्शनस्यैवोपजीवनं, बौद्धानां जैनानां तदीयाध्यात्मवादस्याप्यनुपादानं, 'दीप्ताग्नयो घस्मराः स्नेहनित्याः' (पृ. १३) 'क्षीरं सात्म्यं क्षीरमाहुः पवित्रम्' (पृ. १४) इत्यादिवैदिकच्छायछन्दःपद्योपदर्शनमित्यादीनि बहुशः प्रत्नभावसाधनान्युपलभ्यमानानि अस्य वृद्धजीवकीयतन्त्रस्य बहुप्राचीनतामवगमयन्ति । हेमाद्र्यादौ पुराणवचनैरारोग्यशालानिर्माणविधाने सत्यपि आधुनिकशोधका हृदयदार्ढ्याय शिलालेखदेशान्तरीयमतान्तरीयलेखादीन् संवादकानपेक्षन्ते इति तदनुसारिण्या सप्रमाणैतिहासिकदृष्ट्याऽऽलोचने २३०० वर्षपूर्वमशोकस्य सर्वसाधारणचिकित्सालयोद्घाटनसुयशोलाभस्य दर्शनेन, कौटिलीयेऽपि दुर्गनिवेशने भैषज्यगृहविन्यासस्योल्लेखेन, चरकादिषु रसायनशालानिर्देशे सत्यपि सर्वसाधारणाय आरोग्यशालाया अनिर्देशेन, अत्र कल्पोल्लेखेऽपि रसायनशालायास्तादृशचिकित्सालयादेश्च निर्माणस्यानुल्लेखनं, प्रत्युत (पृ. ४०) रोगिगृहमुपगम्य भिषग्भिर्भैषज्यस्य विधानस्य प्रक्रियोपदेशदर्शनमप्यस्य ग्रन्थस्य प्रत्नतरसमयनिबन्धनमवबोधयति । कश्यपेन सह प्रश्नप्रतिवचनभावेन निर्देशनमपि वृद्धजीवकस्य प्राचीनमेव समयं प्रत्याययति । काश्यपीयमहासंहितां संक्षिप्य वृद्धजीवकेनास्य तन्त्रस्य प्रणयनोल्लेखेन काश्यपीयसंहिताकालस्तु सुतरां ततोऽपि प्राचीन एव ॥

किन्तु श्रमणशब्दस्य ब्राह्मणादिग्रन्थेषूपलम्भवद्ग्रन्थिशब्दस्योपनिषदादिषूपलम्भेऽपि निर्ग्रन्थशब्दस्य तापसविशेषादिबोधकतया भागवतपुराणवर्जं वैदिकग्रन्थेषु महाभारतादिप्राचीनग्रन्थेषु च स्पष्टतया नोपलम्भोऽस्ति । पश्चाच्च वैर्नागार्जुनादिभिरुपायहृदये ललितविस्तरे च जैनावबोधकतयैवायं निर्ग्रन्थशब्दो व्यवहृतोऽस्ति । आस्ति-

कदार्शनिकैर्वाचस्पत्यादिभिरपि वेदबाह्यदार्शनिकश्रेण्यामिमे निर्दिष्टा दृश्यन्ते । निर्ग्रन्थसम्प्रदायो जैनसम्प्रदाय एवेति आधुनिकविदुषामपि धारणाऽस्ति । अस्यां संहितायां दृश्यमानौ जैनसम्प्रदायस्यासाधारणावुत्सर्पिण्यवसर्पिणीशब्दावप्येतस्य सहयोगेनोपोद्बलनाय पुरो भवतः । ततश्च महावीरादपि पूर्वेषां तीर्थङ्कराणां समयतो न चेत्, अस्मिन् सम्प्रदाये प्रधानाचार्यभावमापन्नस्य महावीरस्य सन्निकृष्टात्समयत एषां शब्दविशेषाणां लोके प्रसिद्ध्या तादात्विकोऽयं सम्प्रदायान्तरशब्दविशेषानुप्रवेशोऽस्मिंस्तन्त्रे इति वक्तव्यमेव । शकहूणपल्हवखशयवनकम्बोजादिशब्दविशेषाणां सहभावो बुद्धसमयादर्वाग्भावमवगमयतीत्यर्वाचीनविवेचकानां धारणाऽप्यस्ति । तथा च महावीरोत्तरमेवास्य ग्रन्थस्योदय इति शङ्कास्थानमत्रोदेति । परमनिश्चितसमयानां कतिपयशब्दविशेषाणामनुप्रवेशदर्शनमात्रेण ग्रन्थस्य कालोऽवधारयितुं न शक्यते । तत्रापि पश्चात्प्रतिसंस्कृतत्वेन स्पष्टमुक्तेषु ग्रन्थेषु गर्भगतान् सन्दिग्धान् कियतः शब्दविशेषानुपादायैव समुचितस्य ग्रन्थस्य कालावधारणं तु साहसमेव । विवेचकानां पूर्वतर्कावधारिता अपि कति विषयाः समयवशेन बलवत्तरतर्कान्तरोदये विपरिवृत्ता दृश्यन्ते । उक्तञ्चाभियुक्तैः 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इति ॥ प्राचीनत्वावबोधाय जागरूकाणि पूर्वोक्तलक्षणानि क्षणमपसार्य अर्वाचीनविवेचकधारणाया अवलम्बनेऽपि कालवशाद्विलुप्तस्य तन्त्रस्य वात्स्येन यक्षादधिगत्य पश्चात् संस्करणस्यात्रैव संहिताकल्पाध्याये स्वमुखोल्लेखेन, अस्मिन् रेवतीकल्पाध्याये दृश्यमाना निर्ग्रन्थादयो न केवलमत्रैव, पूर्वत्र दृश्यमाना उत्सर्पिण्यादयोऽपि पश्चाद्भवत्वसंशायकाः शब्दविशेषा विषयविशेषाश्च जीवकीयतन्त्रसिद्धिमनु संस्करणावसरे वात्स्यलेखनीतः प्रविष्टा अपि भवितुं सम्भवन्ति । चरकसंहितायां सुश्रुतपूर्वभागे च परतन्त्रीयस्य बालग्रहविषयस्याभावेऽपि सुश्रुतस्योत्तरतन्त्रे शालाक्यकौमारभृत्यादिप्रस्थानान्तरीयविषयाणामपि संगृहीततया तत्र २७ तः ३८ पर्यन्ताध्यायेषु कौमारभृत्यविषयनिर्देशे मूले आचार्यनामानुल्लेखेऽपि पार्वतकजीवकबन्धकप्रभृतिभिरिति विवरणकर्तुर्लेखेन कश्यपजीवकादीनां कौमारभृत्यतन्त्रादेवैतद्विषयोपग्रहणं बहुशः सम्भवति । सुश्रुतीये बालतन्त्रप्रकरणे (उ. तं. अ. २७) निर्दिष्टाः स्कन्दरेवतीशीतपूतनाशकुनीमुखमण्डिकानैगमेषादयो ये स्त्रीरूपाः पुंरूपाश्च बालग्रहास्तत्संवादिन एव ग्रहा अत्र वृद्धजीवकीये चिकित्सितस्थानीयबालग्रहाध्याये (पृ. ६७) दृश्यन्ते । रेवतीकल्पाध्याये रेवत्याः प्रभेदरूपेण जातहारिणीनां ये विशेषास्तेषां प्रतिफलनं सुश्रुतोत्तरतन्त्रे न दृश्यते । द्वयोरध्याययोर्विषयाणां समकाललिखितत्वे जातहारिणीविषयाणामपि न्यूनाधिकतया सुश्रुतोत्तरतन्त्रे प्रतिफलनेन भवितव्यम् । रेवतीग्रहस्कन्दादीनां चिकित्सितस्थानीयबालग्रहाध्याये निरूपणे उपजातेऽपि पुना रेवतीकल्पाध्याये रेवतीविकासरूपाणां बहुविधानां जातहारिणीनां पूर्वापरग्रन्थलेखापेक्षयाऽतिविकसितप्रक्रियया निरूपण-

१ सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्—शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमाभासाः परिहृता भवन्ति । २ शारीरकसूत्रे ।

दर्शनेन सोऽयं रेवतीकल्पाध्याये विकसितो लेखः कश्यपजीवकसमयादनु वात्स्य-समये उपजातः किमु इति बहुशः सम्भाव्यते। अविभागेन प्रतिसंस्कारे ईदृशान्येव संशयावहानि फलानि फलन्तीत्यग्रे वक्ष्यते। संहिताकल्पाध्यायपूर्तौ संश्लिष्टस्य वात्सी-यत्वेनाभ्युपगतस्य खिलभागस्य देशसात्म्याध्याये (पृ. ३३७) खिलात्पूर्ववर्तिनि भोजनकल्पाध्यायेऽपि (पृ. १७१) सात्म्यसम्बन्धमुपादाय बहवः प्राचीनदेशाः कीर्तिताः सन्ति। भोजनकल्पाध्यायीयलेखे कुरुक्षेत्रमुपक्रम्य चतुर्दिग्गतेषु बहुदेशेषू-ल्लिखितेषु सिन्धुसौवीरादयः पाश्चात्याः, काश्मीरचीनादय उदीच्याः, काशीपुण्ड्राङ्ग-वङ्गादयः पौरस्त्याः सामान्यदेशाः, दक्षिणतः कलिङ्गपट्टननार्मदेया एव देशा निर्दिष्टाः सन्ति। रामायणसमये दाक्षिणात्यनगराणां विशेषतोऽनुपलम्भवदत्रापि कलिङ्ग-पट्टनयोर्नर्मदापर्यन्तमेव च निर्देशोऽस्ति। खिलभागीयदेशसात्म्याध्याये तु त्रुटित-तया उपलब्धे पूर्वदक्षिणदेशनिर्देशेऽन्येषां प्राचीनदेशविशेषाणामुल्लेखे सत्यपि चिरिपाली-चीर-चोर-पुलिन्द-द्रविडादयो दूरगता अपि दाक्षिणात्यदेशाः, पूर्वतोऽपि कुमारवर्तनिकटिवर्षादयो विशेषदेशा इति विकसितप्रक्रियया निर्देशो दृश्यते। अशोकशिलालेखे प्राचीनसाहित्यान्तरेष्वप्युपलभ्यमानतया एते देशा अपि प्राचीना एवेत्यत्र दिग्दर्शनं पश्चाद्विधास्यते। तथाऽप्युभयतो देशनिर्देशस्य तुलनयाऽनुसन्धाने वृद्धजीवकीयपूर्वभागसमयस्य वात्सीयखिलभागसमयस्य च बह्वन्तरालं स्पष्टी-भवति। खिलभागीयदेशसात्म्याध्याये मगधासुमहाराष्ट्रमिति चोल्लेखोऽस्ति। वेदेऽपि मगधोल्लेखेन, जरासन्धसमयेऽपि मगधराज्यस्य निर्देशेन, पुरातत्त्वान्वेषिभिरद्यत्वे राजगृहे तत्स्थानोपलम्भेन चात्र निर्दिष्टं मगधराज्यं प्राचीनतरमप्यवबोद्धुं शक्यते, तथाऽपि पूर्वभागे देशोद्देशे नाम्नाऽप्यनुल्लिखितस्य मगधस्योत्तरत्र महाराष्ट्रत्वयो-ल्लेखेन, पाण्ड्यदेशस्य पाटलिपुत्रस्याप्यनुल्लेखेन, बौद्धग्रन्थे प्रसिद्धादनायासचक्षात् स्वपूर्वपुरुषतन्त्रलाभोल्लेखेन च बुद्धमहावीरोत्तरं नन्दचन्द्रगुप्तादिसमये वोपजाते मगधस्य महाराष्ट्रप्रतिष्ठाकाले वात्स्यस्य समुद्भवः सम्भाव्यते। तेन तदीयसंस्कारेऽ-नुप्रविष्टैः किमु एभिः शब्दविशेषैः सन्देह आपादित इत्यत्र दृष्टिः प्रवणीभवति॥

नावनीतकक्कुल्लणादिलेखतः कौमारभृत्यभिषजो जीवकनाम्न उपलम्भेन, महावग्गादिबौद्धग्रन्थेषु कौमारभृत्यशब्देन विशेषितस्य प्रसिद्धवैद्यस्य जीवकाभि-धानस्येतिवृत्तलाभेन च उभयोर्वैद्यकवैदुष्यं, नामसाम्यं, कौमारभृत्यशब्दोल्लेखं च सामान्यत उपादाय बौद्धग्रन्थोक्तो जीवक एव कौमारभृत्याचार्यो जीवक इति केषा-ञ्चिद्विदुषां मतं दृश्यते। यावदिदं वृद्धजीवकीयं तन्त्रं नोपलब्धमासीत्तावत् कौमार-भृत्यभिषजो वृद्धजीवकस्य परिच्छेदकानां साधनानामितोऽनुपलब्धिः, बौद्धग्रन्थेषु बहुशो जीवकस्य प्रसिद्धिश्चेति दृग्धाश्वरथन्यायदृशा उभयोरैक्यमभिमन्तुं समुचित-मेवासीत्, एतत्तन्त्रकर्तुर्जीवकस्य बौद्धग्रन्थनिर्दिष्टस्य जीवकस्य च तादात्म्ये एतत्तन्त्रा-चार्यो वृद्धजीवको बुद्धसामयिक इति निश्चयतया पूर्वोपदर्शितानामुत्सर्पिण्यादि-

शब्दानामनुवेधस्यापि समन्वयेन संशयोत्पत्तिस्थानं न दृश्येत च । परमिदानीमेतदीयस्यैतत्तन्त्रस्योपलब्ध्या ततो बहुभिरंशैर्वृद्धजीवकीयपरिचयविशेषस्यावगमे पूर्वोक्तदिशा पितृविभेदः, देशविभेदः, गुरुविभेदः, सविशेषणनिर्विशेषणनामभेदः, धार्मिकपथविभेदश्चैवमादयो बहवो विसंवादा उपलभ्यन्ते । बौद्धग्रन्थोक्तजीवकस्य कौमारभृत्यत्वे कुमारेण पालितत्वं निदानतया महावग्गे उल्लिख्यते, न तु कौमारभृत्यप्रस्थानाचार्यत्वम् । तथा प्रसिद्धस्य महावैद्यस्य कौमारभृत्यविद्याऽपि चेतसि चकास्तु नाम, किन्तु बहुषु बौद्धग्रन्थेषु तदीयेतिवृत्तानां चिकित्सनादीनां च सविस्तरमुपवर्णने सत्यपि किमिति नाम कौमारभृत्यविस्वं तद्विषयकैतादृशप्रौढतन्त्रस्य निर्मातृत्वं च लेशतोऽपि न सूचितं स्यात् । एतत्तन्त्रस्यान्तरङ्गदृशा विचारणेऽपि विसंवादकमेवोपलभ्यते । तूङ्हाङ्गतह्वानंलोपलब्धप्राचीनग्रन्थलेखतो बुद्धेन स्वसामयिकजीवकाय भैषज्यविषयस्य उपदेशनं दृश्यते । स एवायं वृद्धजीवको यद्यभविष्यत्तदा तन्त्राभ्यन्तरे तत्र तत्र धन्वन्तर्यादीनामिव बाल्हिकभिषजः काङ्कायनस्य वैदेशिकम्लेच्छभिषगादीनामपि नामानि भैषज्यविषयविशेषांश्चानुदर्शयन्नसौ स्वोपदेशकं भगवन्तं बुद्धं, तदीयोपदेशलब्धौषधविशेषान्, प्रसङ्गतस्तदीयाध्यात्मिकविषयं वा कथं लेशतोऽपि नासूचयिष्यत् । न चात्र बौद्धी च्छाया लेशतोऽप्युपलभ्यते । महावग्गादिलेखतस्तदीयजीवकस्य शल्यतन्त्रेऽपि विशेषनिष्णातत्वं कृतहस्तत्वं च प्रतीयते । अस्मिंस्तन्त्रे तु (पृ. ४६) शल्यतन्त्रीयविषयस्य परतन्त्रीयत्वेन तटस्थतया निर्देशोऽस्ति । तदेवं बौद्धग्रन्थोक्तान्मागधादभयपुत्राद्भुजिष्यागर्भसम्भवाज्जीवकाद्विभिन्नः प्राचीनः कनखलप्रान्तीय ऋचीकपुत्रः कश्यपशिष्यो महर्षिभिरादृतः कौमारभृत्याचार्य एतत्तन्त्रकर्ता वृद्धजीवको दृश्यते इत्यलम् ।

तदेवं कश्यपेनोपदिष्टां प्राथमिकीं संहितां महानिबन्धरूपामधिगत्य वृद्धजीवकस्तदीयं विस्तृतांशं संक्षिप्य संक्षिप्तरूपान्तरं व्यदधात्, तदेव समयान्तरेण वात्स्यः प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशयामासेति संहिताकल्पाध्यायनिर्देशेन यथाऽऽत्रेयेण प्रथमोपदिष्टां संहितामन्तर्भाव्य अग्निवेशस्तन्त्ररूपतामानिनाय, तदेव तन्त्रं चरकेण पुनः संस्कृत्य वर्तमानरूपेण प्रकाशितं; यथा वा दिवोदासरूपेण धन्वन्तरिणा प्रथमोपदिष्टां संहितामन्तर्भाव्य सुश्रुतः संहितारूपेण निबबन्ध, तामेव नागार्जुनत्वेन संभावितोऽन्यो वा कश्चन प्रतिसंस्कर्ता संस्कृत्य वर्तमानरूपेण प्रकाशयामास; तथैव काश्यपेनोपदिष्टा मूलभूता महासंहिता वृद्धजीवकेन संक्षिप्य तन्त्ररूपतामवापिता समयान्तरेण वात्स्येन प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशिता वर्तमानरूपेणास्मद्दृष्टिपथमुपगतेतीदानीं मूलसंहितानां तद्रूपान्तरभूततन्त्राणां च पृथगनुपलम्भेनोपलभ्यमानग्रन्थात्मना वर्तमाना चरकसंहितैवाग्निवेशतन्त्रमात्रेयसंहिता च, वर्तमाना प्रतिसंस्कृतसुश्रुतसंहितैव मूलसुश्रुतसंहिता धन्वन्तरिसंहिता च, वर्तमाना वात्स्यसंस्कृतसंहितैव वृद्धजीवकीयतन्त्रं मूलकाश्यपसंहिता च भवन्ती एकाऽपि ग्रन्थत्रयात्मनाऽस्माकं पुरो भवति। उपलभ्यमानेष्वेषु प्राचीनग्रन्थेषु प्रतिसंस्कर्तॄणां चरकस्य नागार्जुनादेरनिश्चितस्य वात्स्यस्य च कक्षा तृतीया, तत उपरि तन्त्रकर्तॄणामग्निवेशस्य सुश्रुतस्य वृद्धजीवकस्य च कक्षा द्वितीया, ततोऽप्युपरि मूलसंहिताकर्तॄणामात्रेयस्य दिवोदासरूपतामापन्नस्य धन्वन्तरेर्मारीचकश्यपस्य च कक्षा प्रथमेत्यात्रेयधन्वन्तरिकश्यपा एषु प्रस्थानेषु प्राचीनतमा मूलाचार्याः॥

प्रसङ्गस्मृतानि आचार्यान्तराणि

प्राचीनतमत्वेन दृष्टानामेषामात्रेयधन्वन्तरिकश्यपानां मूलाचार्याणां यथास्वं समयविशेषनिर्धारणस्य दुष्करत्वेऽपि किंरूपमेषां पौर्वापर्यं, सहभावो वा कयोश्चित्, यैरात्रेयाग्निवेशचरक–धन्वन्तरिदिवोदाससुश्रुत–कश्यपवृद्धजीवकवात्स्यादिभिरन्यैरपि पूर्वाचार्यैरेतद्विज्ञानं प्रतिष्ठामवापितं, तेषां कदोद्भव इति निश्चितं समयं प्रदर्शयितुं न कोऽपि धारावाहिक ऐतिहासिकलेखोऽस्माकमवलम्बनायेति तत्परिच्छेदाय प्रवर्तनं दुःसाहसमिव। तथाऽपि कियन्तमवधिं यावदेते उपर्यारोढुं प्रभवन्ति, कियतो वाऽवधेरधोऽवतरितुमेते प्रतिरुध्यन्ते, तथाविधविचारसाधनानां केषाञ्चिदुपलम्भेनापि कश्चनास्फुटोऽपि समयोऽवगम्येत; येनैषामेकस्यापरेण साकं स्वीयसमविषयरङ्गभूमाववतीर्णानां पर्यालोचने कश्यपस्य जीवकस्य वात्स्यस्यापि समयावधारणे कोऽप्यालोकः प्रदीयेतेति तत्र तत्र विवेचकानां विदुषामभिप्रायैः सह स्वस्य हृदये प्रतिभातमपि निदर्शयितुं किमपीहोपन्यस्यते—

धन्वन्तरिर्दिवोदासश्च

सुश्रुतसंहितायां धन्वन्तरिरूपेण काशिराजेन दिवोदासेन सुश्रुतस्योपदेशनं निर्दिष्टमस्ति। धन्वन्तरेर्दिवोदासस्य परिचयाय पर्यालोचने वेदेषु वैद्याचार्यस्य धन्वन्तरेरुल्लेखो न दृश्यते। ऋक्मन्त्रेषु यत्र वैद्यकविषया दृश्यन्ते तत्र विशेषतो देवभिषजोरश्विनोरेव भिषग्भावेनोपवर्णनं लभ्यते। ऋग्वेदे प्रथममण्डलादिषु बहुषु स्थानेषु दिवो-

दासनाम्नो नृपस्योल्लेखोऽस्ति । वैदिके तदुपवर्णने 'अतिथिग्वः शम्बरशत्रुः सुदासपिता' इत्यादयो विशेषाः शौर्यवीर्यकर्माणि चोपलभ्यन्ते । काठकसंहितायामपि मन्त्रभागे भ्रम्नश्वदिवोदासस्योल्लेखोऽस्ति । अस्य वैदिकदिवोदासस्य काश्या राजत्वं धन्वन्तरिणा सह सम्बन्धश्च न ततः प्रतीयते । तेनास्य ऋग्वेदोल्लिखितस्य काठकोल्लिखितस्य च दिवोदासस्य अतिप्राचीनः कालः, न वाऽयं वैद्याचार्यः ॥

पौराणिकेतिहासेष्वप्यनेके दिवोदासनामान उपलभ्यन्ते । तेषु हरिवंशे २९ अध्याये काशस्य वंशे धन्वन्तरेर्दिवोदासस्य च काशिराजत्वेनोपलम्भोऽस्ति । तद्वंशानुक्रमश्चेत्थम्—

काशः
|
दीर्घतपाः
|
धन्वः
|
धन्वन्तरिः
|
केतुमान्
|
भीमरथः (भीमसेनः)
|
दिवोदासः
|
प्रतर्दनः
|
वत्सः
|
अलर्कः

अत्र काशपौत्रो धन्वनामा नृपः समुद्रमथनोत्पन्नस्याब्जनाम्नो देवस्याराधनेन धन्वन्तरिनामानमब्जावताररूपं पुत्रमवाप । स धन्वन्तरिर्भरद्वाजादायुर्वेदविद्योपदेशमादाय तद्विज्ञानमष्टधा व्यस्य शिष्येभ्य उपादिशत् । अस्य प्रपौत्रो दिवोदासो वाराणसीं नगरीं निवेशयामास । दिवोदासस्य पुत्रः प्रतर्दनोऽभवत् । दिवोदाससमये

१ हरिवंशस्य वाराणस्यां गोविन्दचन्द्रविजयराज्ये १२०१ संवत्सरे लिखितं प्राचीनं ताडपत्रपुस्तकमस्मत्संग्रहालयेऽस्ति, तदीयपाठसंवादेऽप्ययमेव वंशानुक्रम आयाति ।

२ तेन वारणारनामकः कश्चन वाराणसीं निर्ममे इति प्रवादो निर्मूलः ।
(हिन्दी विश्वकोशे काशी-शब्दे)

शून्यां वाराणसीं प्रतर्दनस्य पौत्रोऽलर्को नाम काशिराजः पुनर्निवेशयामासेति हरिवंशलेखादवगम्यते । हरिवंशलेखे शून्याया वाराणस्या दिवोदासेन स्थापनस्योल्लेखेन वाराणस्यास्ततः पूर्वमपि सत्त्वावगमेऽपि महाभारतानुशासनपर्वलेखाद्दिवोदासेनैव वाराणस्या निर्माणमवगम्यते ॥

महाभारतेऽपि चतुर्षु स्थानेषु दिवोदासस्य नामास्ति । महाभारतलेखादपि दिवोदासस्य काशीपतित्वं, वाराणसीप्रतिष्ठापकत्वं, हैहयेभ्यः पराजये भरद्वाजशरणगमनं, तद्विहितपुत्रेष्ट्या प्रतर्दननामकवीरपुत्रोत्पादनमित्यादय एतत्संवादिन एव विषया दृश्यन्ते । तत्र दिवोदासस्य पूर्वपुरुषेषु अन्तरान्तरागतानि व्यक्त्यन्तराणि अन्तर्निधाय प्रसिद्धतया दृष्टानां हर्यश्वादीनामेव नामोल्लेखः प्रतीयते । अग्निपुराणे (अ. २७८) गरुडपुराणेऽपि (अ. १३९, श्लो. ८–११) वैद्यस्य धन्वन्तरेर्वंशे चतुर्थो दिवोदासः कीर्तितोऽस्ति ॥

महाभारते समुद्रमथनोपाख्याने धन्वन्तरेर्देवस्याविर्भावोल्लेखोऽस्ति । पुराणादिष्वपि धन्वन्तरेर्निर्देश उपलभ्यते । आग्नेयपुराणे समुद्रादुत्पन्नस्य धन्वन्तरेरायुर्वेदप्रदर्शकत्वेनापि निर्देशोऽस्ति । परं वेदे धन्वन्तरेरुल्लेखानुपलम्भेन, हरिवंशे समुद्रमथनादाविर्भूतस्याब्जदेवस्य धन्वनृपपुत्रतयाऽवतरणे यौगिकेन धन्वन्तरिनाम्ना व्यवहारस्य दर्शनेन चोभयोः सङ्गमनेऽब्जस्यैव धन्वन्तरिभावेन द्वयोरभेदमनुसन्धाय समुद्रादुत्पत्तेः प्रसङ्गे देवस्याब्जस्यापि भाविना धन्वन्तरिनाम्ना क्वचन व्यवहारः कृतः किमु इति प्रतिभाति । येन वैद्याचार्यस्य दिवोदासपूर्वपुरुषस्य धन्वन्तरेरब्जदेवरूपतया लौकिकैस्तार्थिकैश्च देवभावेन व्यवहरणमपि युज्यते ॥

अस्मिन्दिवोदासे भरद्वाजसम्बन्धस्य, वाराणसीनिवेशनस्य, पुत्रस्य प्रतर्दननाम्नश्च संवादेन हरिवंशोक्तस्य भारतोक्तस्य चैक्यमवगन्तुं शक्यते । कौषीतकि(साङ्ख्यायन)ब्राह्मणे कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्यपि दैवोदासिः प्रतर्दन इति शब्दनिर्देशेन

१ सौदेवस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत । दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां यतात्मनाम् ॥ वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् । अनुशासन अ. २९ ।

२ उद्योगपर्वणि अ. ११७, आनुशासनिके दानधर्मप्रकरणे अ. २९, राजधर्मप्रकरणे अ. ९६, आदिपर्वणि च ।

३ महाबलो महावीर्यः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ (उद्योगे अ० ११७)

४ धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ (आदिपर्वणि अ० १८)

५ ततो धन्वन्तरिर्विष्णुरायुर्वेदप्रदर्शकः ।
बिभ्रत्कमण्डलुं पूर्णममृतेन समुत्थितः ॥ (अग्निपुराणे ३ अ०)

६ अथ ह स्माह दैवोदासिः प्रतर्दनो नैमिषीयाणां सत्रमुपगम्योपास्य...विचिकित्सां पप्रच्छ । (कौषीतकिब्राह्मणे २६–५)

७ प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम । (कौषीतक्युपनिषदि ३–१)

दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनस्य ब्रह्मविद्यालब्धेराख्यायिका दृश्यते । काठकसंहितायामपि[1] ब्राह्मणांशे आरुणिसमकालिकस्य भैमसेनेर्दिवोदासस्योल्लेख उपलभ्यते ॥

एवं दर्शनेन काशनृपतिसन्ततिरूपाः सर्वेऽप्यमी काशनृपेण प्रतिष्ठापिततया किल काशिनाम्ना प्रसिद्धस्य देशस्य नृपतितया काशिराजशब्देन कीर्तिताः, धन्वनृपस्य पुत्रतया तदात्मजस्य धन्वन्तरिनाम्ना व्यवहारः, आत्रेयादीनामिव पूर्वाचार्याद्भरद्वाजादेव धन्वन्तरेरपि आयुर्वेदविद्यालाभो हरिवंशलेखात्प्रतीयते । महाभारतहरिवंशादिलेखे धन्वन्तरेः प्रपौत्रस्य दिवोदासस्य काशिराजस्य वैद्यविद्याचार्यत्वाकीर्तनेऽपि सुश्रुते काशिराजस्य दिवोदासस्य सुश्रुताद्युपदेष्टृत्वोल्लेखसंवादेन च वैद्याचार्यस्य धन्वन्तरेः सन्निकृष्टचतुर्थसन्ततित्वेन पूर्वपुरुषविद्यासमादरणेन दिवोदासस्यापि वैद्यविद्याचार्यभावः सुसङ्गत एव । धन्वन्तरेः सन्निकृष्टसन्ततित्वेन, तदीयसंप्रदायप्रकाशकत्वेन धन्वन्तरिस्थानापन्नतया धन्वन्तरेरवताररूपत्वेन संमान्य सुश्रुतसंहितायां "धन्वन्तरिं दिवोदासं सुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" (सू. अ. १) इति द्वयोरौपचारिकोऽभेदव्यवहारो न खल्वनुचितः । आयुर्वेदाचार्यत्वेनावगतस्य धन्वन्तरेः प्रपौत्रो दिवोदासः, सुश्रुते चायुर्वेदोपदेष्टा धन्वन्तर्यवताररूपो दिवोदास इत्युभयोः सङ्गमनेन धन्वन्तरेरायुर्वेदीयसम्प्रदायः शिष्यपरम्परायामिव स्वसन्ततौ दिवोदासेऽपि अनुवृत्तः स्पष्टं प्रतीयते । मत्सकाशस्थताडपत्रीये[2] सुश्रुतसंहितापुस्तके सर्वादौ 'इत्युवाच भगवान् धन्वन्तरिः' इति वाक्यं नास्ति । धन्वन्तरिदिवोदाससकाशे सुश्रुतादीनामुपगमोल्लेखात् पूर्वं तादृशवाक्यस्य सत्त्वमपि नोचितं दृश्यते ॥

पूर्वोद्दिष्टे हरिवंशलेखे कलियुगे दिवोदासेन वाराणस्याः प्रतिष्ठापनोक्त्या धन्वन्तरेस्तत्प्रपौत्रस्य दिवोदासस्य च समयः कलियुगीनः प्रतीयते । कतमश्च सः कलियुगसमय इति ततः परिच्छेत्तुं न शक्यते ॥

काशीयुवराजस्य ब्रह्मदत्तस्य तक्षशिलायामायुर्वेदाध्ययनायोपगमनं जातकग्रन्थे, काशिराजपदमधितिष्ठता ब्रह्मदत्तेन सह जीवकस्य समागमवृत्तं महावग्गे उपलभ्यते । महावग्गे काशीशब्दोप्यऽस्ति, परं वाराणसीशब्दो बाहुल्येन प्रयुज्यते । बुद्धेनापि वाराणसीशब्दिते प्रदेशे धर्मचक्रस्य प्रवर्तनमुल्लिख्यते । जातकग्रन्थेष्वपि बहुशो वाराणसीशब्दः समायाति । पाणिनिना देशवाचकः काशीशब्दः सूत्रे[3] स्पष्टं निर्दिष्टः । नगरवाचको वाराणसीशब्दो नद्यादिगणे[4] प्रवेशितो दृश्यते । भाष्यकृताऽपि वाराणसेय इत्युदाहरणं बहुशः प्रदत्तमस्ति । जाबालोपनिषदादिषु वाराणसीशब्दस्याप्युपलम्भेऽपि

---

१ दिवोदासो भैमसेनिरारुणिमुवाच (काठकसंहिता ७-१-८) ।

२ अस्मिन् पुस्तके बहवः पाठभेदा दृश्यन्ते । तत्संहितान्ते सौश्रुतो निघण्टुरप्यस्ति । एतत् पुस्तकपाठसंवादेन सह सुश्रुतसंहितायाः संस्करणान्तरमिदानीं श्रीमदाप्ततमयादवजीमहाभागैः प्रकाश्यते ॥

३ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ४।२।११६ ।

४ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ वाराणसेयः ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राचीनोपनिषत्सु काशीशब्दस्योपलम्भसत्त्वेऽपि, वाराणसीशब्दस्यानुपलम्भेन देशविशेषवाचकः काशीशब्दः पुराकालात् प्रचलितः, नगरीविशेषवाचको वाराणसीशब्दस्तु प्राचीनोपनिषत्समयादनन्तरमेव प्रसिद्धिमुपगत इत्यवगम्यते । पुराणादिषु काशीवाराणसीशब्दावुभावेवोपलभ्येते । इतिहासपर्यालोचने बुद्धसमयादनु कदाचित्कोशलनृपतिभिः, कदाचिन्मागधैः शिशुनागैः, तदनु मौर्यशुङ्गगुप्तनृपतिभिः, हर्षवर्धनेनापि वाराणस्या विजयस्येतिहासा उपलभ्यन्ते । तत्तदीयनृपाणामितिवृत्तानुसन्धाने धन्वन्तरिदिवोदासप्रतर्दनानां नामान्यर्वाक्समये नोपलभ्यन्ते । प्रत्युत वार्तिककृतो 'दिवश्च दासे' इति दिवोदाससाधनस्य महाभाष्यकृतो 'दिवोदासाय गायते'[1] इति निदर्शनस्य दर्शनेन, कौषीतकिब्राह्मणे तदुपनिषदि ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रेऽपि[2] दैवोदासेः प्रतर्दनस्य, काठकसंहिताया ब्राह्मणभागवाक्ये भैमसेनेर्दिवोदासस्योल्लेखेन, एतत्संवादिनः महाभारतहरिवंशयोः वैद्यविद्याचार्यधन्वन्तरिप्रपौत्रस्य वाराणसीनिवेशकस्य प्रतर्दनपितुरलर्कप्रपितामहस्य दिवोदासस्य कलियुगीनस्योपलम्भेन च दिवोदासस्य समयः कलियुगे ऐतरेयब्राह्मणकाले काठकब्राह्मणस्य कौषीतकिब्राह्मणस्य तदुपनिषदश्च समयेन सन्निकृष्टः किञ्चित्पूर्वतनो वा इत्यायाति ॥

कौषीतकिब्राह्मणस्य समयविचारे श्वेतकेतोरारुणेर्नाम्नः कथान्तराणां च संवादेन कौषीतक्युपनिषदो बृहदारण्यकस्य च समः समय इति पाश्चात्यविदुषा वेबरमहाशयेन[3] निर्दिष्टमस्ति । श्रीयुत विन्टरनिजविदुषोऽप्यत्र[4] समान एवाभिप्रायः । तेन कौषीतकिब्राह्मणमैतरेयब्राह्मणात् पश्चात्तनमङ्गीक्रियते । श्रीयुत चिन्तामणिवैद्यमहाशयस्तु[5] ऐतरेयब्राह्मणे (७-११) कौषीतकिब्राह्मणवाक्योद्धारो दृश्यते, वेबरमहोदयेन विनैव साधनं तस्य तत्र प्रक्षिप्तत्वमुच्यते; तेनैतरेयब्राह्मणात् पूर्वतनं कौषीतकिब्राह्मणं B. C. 2500 सामयिकमिति साधयति । एस्.बी. दीक्षितमहाशयो[6] ज्यौतिषगणनाधारेण B. C. 2900-1850 एतदन्तरालं समयं कौषीतकिब्राह्मणस्य दर्शयति । कौषीतकिब्राह्मणस्य (१७–४) यास्कनिरुक्ते (१–९) उपादानात्, त्रिंशदध्यायात्मकस्य कौषीतकिब्राह्मणस्य "त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण्" (५–१–६२) इति सूत्रे कौषीतकिपूर्वपुरुषस्य कुषीतकस्य "विकर्णकुषीतकात् काश्यपे" (४–१–१२४) इति सूत्रे पाणिनिना ग्रहणाच्च कौषीतकिब्राह्मणं पाणिनेर्यास्कादपि प्राचीनमिति श्रीयुतकीथमहाशयोऽपि[7] वदति । पाणिनेः समयविचारे मञ्जुश्रीमूलक-

---

१ 'गायति' इति काशिका ।

२ प्रसेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः (कात्यायनीयऋक्सर्वानुक्रमण्यां सू. ५२) ।

३ History of Indian Literature by Weber P. 52.

४ History of Indian Literature by Winternitz.

५ History of Sanskrit Literature C. V. Vaidya.

६ History of Indian Astronomy S. B. Dikshit.

७ Rigveda Brahmanas Translated by Keith p. 42.

त्याधारेण लिखिते इतिहासे जायसवाल[1]महोदयः B. C. 366–338 पाणिनेः समय इति, अन्ये केचन B. C. 400 इति वदन्ति । परं पाणिनीये वेदवेदाङ्गसंप्रदायप्रवर्तकर्षिदेशनगरग्रामनदनदीप्रभृत्युल्लेखसम्भृते गौतमबुद्धमहावीरसंप्रदायसम्बन्धिन एकस्यापि विषयस्यालाभेन श्रीयुतबुद्धमहावीराभ्यां प्राक् (B. C. 700-800) पाणिनिसमय इति बहून् समयानेतद्विषये निमज्य विचारं प्रकटीकुर्वतो गोल्डस्टूकर[2]महोदयस्य सिद्धान्तः । श्रीयुतवेल्वल्कर[3]महाशयस्य श्रीयुतभाण्डारकर[4]महाशयस्याप्येवंप्रायोऽभिप्रायः । श्रीयुतचिन्तामणि[5]विनायकैः B. C. 900 समयो निर्दिष्टोऽस्ति । एवं विभिन्नमतानां दर्शनेऽपि पाणिनिना ततोऽपि पूर्वतनेन यास्केन च गृह्यमाणं ततोऽपि पूर्वतनं कौषीतकिब्राह्मणं बहुपूर्वसमयकत्वेन प्रतिभासमानमप्यन्ततो गत्वा बुद्धसमयात्प्रार्चीनमित्यत्र सर्वेषामैकमत्यमेव । एवमैतरेयकौषीतकिब्राह्मणसमययोरान्तरालिकोऽयं दिवोदास उपनिषत्कालिकोऽवगम्यमानः स्वप्रपितामहं धन्वन्तरिं स्वस्मादपि प्राक्तनं निश्चाययति ॥

मिलिन्दपह्नोनामके पाली[6]ग्रन्थे B. C. द्वितीयशताब्दीगतं मिलिन्दं (Menander King of Bactria) प्रति नागसेनस्योक्तौ "चिकित्सकानां पूर्वका आचार्याः" इत्युपक्रम्य कीर्तितेष्वाचार्येषु धन्वन्तरेरप्युपादानमस्ति । तत्र रोगोत्पत्तिनिदानस्वभावसमुत्थानचिकित्साक्रियादिवेत्त्राचार्यरूपेणोपादानात्, चिकित्सकानां पूर्वकाचार्या इति नागसेनेन स्वस्मात् पूर्ववर्त्याचार्यरूपेण चिकित्सकाचार्यभावेन तस्य निर्देशनाच्च एतन्निर्दिष्टो धन्वन्तरिः महाभारतादिषु आयुर्वेदीयग्रन्थेष्वपि लभ्यमानः सुश्रुतसंहितायामाचार्यभावेन दृष्टो यः प्राचीनो धन्वन्तरिः स एवायमिति स्पष्टमवबुध्यते । किंवा अत्र कपिलनारदादिभिः सहोपादानेन धन्वन्तरिशब्दो मूलधन्वन्तरिमभिप्रैति । किञ्च B. C. द्वितीयतृतीयशताब्दीनिर्मितयोर्भरुचसाचीस्तूपयोः शिलाचित्रलेखानां संवादेन, भरुचस्तूपे जातकानां नामतोऽप्युल्लेखेन च पालीजातकग्रन्थानां तदात्वेऽपि सत्त्वं प्रसिद्धिश्च सिद्ध्यति । B. C. चतुर्थशताब्द्यां वैशाल्यामुप-

---

१ An Imperial History of India. by K. P. Jayaswal p. 15.

२ Panini his place in Sanskrit Literature by Goldstucker.

३ Systems of Sanskrit Grammar. by S. K. Belvalkar.

४ History of the Deccan by Bhandarkar.

५ History of Sanskrit Literature Vedic period by C. V. Vaidya p. 129.

६ भन्ते नागसेन, ये ते अहेसुं टिकिच्छकानां पुब्बका आचारिया, नारदो, धम्मन्तरि, अङ्गिरसो, कपिलो, कण्डरग्गिसामो, अतुलो, पुब्बकच्चायनो, सब्बे ये ते आचारिया स किं येव रोगुप्पत्तिं च निदानं च सभावं च समुत्थानं च टिकिच्छं च किरियं च सिद्धासिद्धं च सब्बान् तं निरवसेसं जानित्वा इमस्मिन् काये एतका रोगा उपज्जिसन्तीति एकापहारेन कलापग्गाहं कारित्वा सुत्तं बन्धिंसु. असब्बञ्ञुनो एते सब्बे । (मिलिन्दपन्हो Pali Text Ed by Trenckner P. 272).

जातायां बौद्धमहासभायामपि तेषां जातकग्रन्थानां प्रसिद्धिरासीदिति मेकडोनलादयः पाश्चात्यविद्वद्वरा अपि वदन्ति। ग्रन्थप्रसिद्धेरप्येवंभावे ग्रन्थस्य ततः प्राक्तनत्वं तु सुतरामेव। तत्र अयोघरनाम्नि पालीजातके बुद्धस्यैकस्मिन् पूर्वजन्मनि राजपुत्रावस्थायां धर्मचर्यायै राज्ञोऽनुज्ञालब्धये धन्वन्तरिवैतरणभोजाख्यांश्चिकित्सकान्नामग्राहं गृहीत्वा ओषधिभिर्विषापहरणेन च लोकोपकारिणो धन्वन्तरिसदृशा विद्वांसोऽपि मृत्युमुखं प्रविष्टा इति मृत्योर्महिमानमुल्लिख्य दर्शितो धर्मानुरागस्तत्कथायां प्रदर्श्यते। तत्कथोल्लेखेन बुद्धस्य पूर्वजन्मावस्थायामपि धन्वन्तरिवैतरणभोजानामस्माल्लोकादप्यतीतत्वम्, इदमपि कतमस्मिन् पूर्वजन्मनीति बहुपूर्वत्वं ततो ज्ञायते। आर्यसूरीयजातकमालायामपि अयोगृहजातके व्याधिनाशकवैद्यवर्या धन्वन्तरिप्रभृतयोऽपि विनाशं गता इति धन्वन्तर्यादीनामतीतभावेन ससंमानं निर्देशोऽस्ति। आर्यसूरीयलेखे धन्वन्तरेरेव नाम गृहीतम्, अन्ये त्वाचार्याः प्रभृतिशब्देनैव गृहीताः। पालीलेखे तु धन्वन्तरिनाम्ना सह वैतरणभोजयोरपि चिकित्सकत्वेनोपादानमस्ति। सुश्रुतसंहितायां प्रारम्भवाक्ये धन्वन्तरिरूपदिवोदासकाशाद्विद्यालब्धये समुपेतानामन्तेवासिनामुल्लेखे वैतरणस्यापि निर्देशोऽस्ति। तत्र सुश्रुतप्रभृतय ऊचुरिति प्रभृतिपदेन भोजादीनां ग्रहणमिति डल्लनाचार्येण व्याख्यातमस्ति। मत्सकाशस्थे प्राचीने सुश्रुतस्य ताडपुस्तके तु 'औपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितभोजसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः' इति मूले एव वैतरणस्येव भोजस्यापि स्पष्टमुल्लेखोऽस्ति। अस्मिन् पालीजातकलेखे दिवोदासान्तेवासिनोर्वैतरणभोजयोः साहचर्येण तदुपात्तो धन्वन्तरिर्न मूलाचार्यः, अपितु धन्वन्तर्यवताररूपतया धन्वन्तरिशब्देन सुश्रुतसंहितायां व्यवहृतस्तद्वंशीयो दिवोदासः प्रतीयते। अत्र सुश्रुतादीनामन्येषामनुल्लेखेऽपि उपनिषत्काले दिवोदासस्योपलम्भेन, सुश्रुतसंहितायां दिवोदासस्य धन्वन्तरिरूपतया व्यवहरणाद्दिवोदासात्मकस्य धन्वन्तरेरन्तेवासिनोर्वैतरणभोजयोः सुश्रुतसंहितोक्तयोः संवादेन, जातके निर्दिष्टस्य विषप्रतीकारविषयस्य सुश्रुतसंहितायां कल्पस्थाने संवादेन च भोजवैतरणाभ्यां सह निर्दिष्टानां सुश्रुतादीनामपि समानकालिकमन्तेवासित्वं सुश्रुतोक्तं संवदति। आग्नेयपुराणलेखतः सुश्रुतस्यापि आयुर्वेदविद्याग्रहणे धन्वन्तर्यन्तेवासित्वं स्थिरीभवति च। तदेवं दिवोदासरूपमवाप्तस्य धन्वन्तरेर्बौद्धजातकग्रन्थेभ्योऽप्यतिप्राचीनत्वेनोपलम्भात्तत्पूर्वपुरुषस्य मूलधन्वन्तरेस्ततोऽपि प्राग्भावः सुतरामेव॥

---

१ आसीविसा कुपिता यं दसन्ति टिकिच्छका टीसं विसं दसन्ति।
नमञ्ञनो दद्दुविसं हनन्ति तं मे मति होति चरामि धम्मम्।
धम्मन्तरि वेतरणि च भोजो विसानि हन्त्वा च भुजङ्गमानम्।
सूयन्ति ते कालकता तथेव (अयोघरजातके)

२ हत्वा विषाणि च तपोबलसिद्धमन्त्रा व्याधीन्व्रणांश्चुपशमय्य च वैद्यवर्याः।
धन्वन्तरिप्रभृतयोऽपि गता विनाशं धर्माय मे नमति (भवति) तेन मतिर्वनान्ते॥
(आर्यसूरीये जातके)

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहेत्यादिश्लोकोक्तो विक्रमीयनवरत्नेष्वन्यतमो धन्वन्तरिरेव प्रसिद्धवैद्याचार्य इत्यपि कस्यचिन्मतमस्ति । परं पूर्वोक्तदिशा प्राचीनस्य वैद्याचार्यधन्वन्तरेरुपलम्भेन धन्वन्तरिनामसाम्यं तद्भ्रान्तयेऽजायत । नवरत्नेषु गणितो धन्वन्तरिः कविः, नास्य वैद्याचार्यत्वं कुतोऽप्यायाति ॥

काश्यपसंहितायां शिष्योपक्रमणीयाध्याये (पृ. २९) हौम्यदेवतानिर्देशे प्रजापत्यश्वीन्द्राणां, स्वीयतन्त्रपूर्वाचार्यस्य कश्यपस्येव, अग्न्यादीननुल्लिख्य प्रस्थानान्तराचार्यस्य धन्वन्तरेरपि स्वाहाकारविधानेन धन्वन्तरेरुपादानं समादरश्चोपलभ्यते । दिवोदासस्य सुश्रुतस्य धन्वन्तर्यनुयायिनोऽपि नाम्नोल्लेखोऽस्ति । तेन द्विव्रणीये परतन्त्रस्य समयमिति (पृ. ८६) शल्यविषयस्य परतन्त्रीयत्वेनोपादानमपि धान्वन्तरं सम्प्रदायमुपस्थापयति । आत्रेयसंहितायाम् 'इति धन्वन्तरिः[१], धान्वन्तरं मतं, धान्वन्तराः' इति बहुशो धन्वन्तरेस्तत्सांप्रदायिकानां च पूर्वाचार्यत्वेन ससंमानं निर्देशनमस्ति, परं दिवोदासस्य सुश्रुतस्य च तत्रापि नाम स्पष्टं नोट्टङ्कितम् । सुश्रुतेऽपि आत्रेयस्य कश्यपस्यापि न नामोल्लेखोऽस्तीति मारीचिकश्यपात् पुनर्वसोरात्रेयाच्च धन्वन्तरेः पूर्वाचार्यत्वमवगम्यते । काश्यपीये धन्वन्तरिमात्रोल्लेखः, आत्रेयीये तु धन्वन्तरिसाम्प्रदायिकानामप्युल्लेख इति धन्वन्तरिसंप्रदायस्य बहुलीभावे सति आत्रेयपुनर्वसोरुदयः प्रतीयते । आत्रेयादपि धन्वन्तरेः पूर्वत्वे सति तदनुयायिन अग्निवेशान्भेडाच्च धन्वन्तरेः पूर्वत्वं सुतरामेव । भेडसंहितायां चरकसंहितायामपि धान्वन्तरघृतादीनामुल्लेखोऽप्येतदेव स्पष्टयति । सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयाध्याये शौनककृतवीर्यपाराशर्यमार्कण्डेयसुभूतिगौतमानां प्राचीनतमानां पूर्वाचार्याणां निर्देशः । आत्रेयकाश्यपसंहितयोस्तु काङ्कायनादीनामपि पूर्वाचार्यत्वेन निर्देशोऽस्ति । डल्हनलेखाद्दिवोदासान्तेवासितया[१] काङ्कायनस्याभ्युपगमः कस्यचिन्मतेन निर्दिष्टः । तथात्वे दिवोदासान्तेवासितया ज्ञातस्य काङ्कायनस्य आत्रेयसंहितायां काश्यपसंहितायामपि निर्देशेन आत्रेयकाश्यपाभ्यां दिवोदासस्य धन्वन्तरेश्च पूर्वत्वं प्रगुणीभवति ॥

भरद्वाजाद्धन्वन्तरेरायुर्वेदविद्यालाभस्य, दिवोदासेनापि भरद्वाजस्याश्रयणस्य हरिवंशे उल्लेखेन त्रिपुरुषान्तरिताभ्यां धन्वन्तरिदिवोदासाभ्यां सह सम्बद्धो भरद्वाज एकैव व्यक्तिरुत तद्गोत्रीयं व्यक्तिद्वयमिति नावधार्यते । चरकसंहितायामपि उपक्रमग्रन्थे भरद्वाजादात्रेयस्यायुर्वेदविद्यालाभः, उत्तरत्र क्वचन भरद्वाजमतस्यात्रेयेण प्रतिक्षेपः, वातकलाकलीये 'कुमारशिर' इति विशेषितस्य भरद्वाजस्य निर्देशः, काश्यपसंहितायां रोगाध्याये (पृ. २६) कृष्णभारद्वाजस्य निर्देशश्चास्ति । तेनायुर्वेद-

---

१ सर्वाङ्गनिवृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः (सूत्र० ६. १८), दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां मतम् (चिकित्सा० ५. ६४), इदं तु शल्यहर्तॄणां (चि० १३. १८२), ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः (चिकित्सा ६. ५८) इत्यादि चरकसंहितायाम् ।

१ "अन्ये तु—औपधेनवादयोऽष्टौ, प्रभृतिग्रहणात् निमिकाङ्कायनगार्ग्यगालवाः, एवमेतान् द्वादश शिष्यानाहुः" इति सुश्रुतसंहिताटीकायां डल्हनः (पृ. २) ।

विद्यायां नानाभरद्वाजानामाचार्यभावोऽवगम्यते। तदेवमेकेन तद्गोत्रगतविभिन्न-व्यक्तिरूपेण वा भरद्वाजेन सह धन्वन्तरिमारीचकश्यपात्रेयपुनर्वसुदिवोदासानां नातिविप्रकृष्टकालिकः सम्बन्धः प्रतीयते। आत्रेयपुनर्वसुना मारीचकश्यपेन च गृह्यमाणो धन्वन्तरिः धन्वन्तरिसन्ततित्वेन तच्छाखा व्यवह्रियमाणो दिवोदासोऽपि भवितुं संभवतीति धान्वन्तरमतरूपेण दिवोदासमतनिर्देश इत्यपि वक्तुं शक्यते, तथाऽपि कश्यपेन स्वाहाकारदेवतात्वेनापि धन्वन्तरेर्निर्देशादात्रेयकश्यपाभ्यामुभाभ्यां काशिराजत्वेन प्रसिद्धस्य दिवोदासस्य ग्राहकं काशीपतित्वदिवोदासत्वादिकं कमपि विशेषमनिर्दिश्य केवलं धन्वन्तरिशब्दमात्रेण तस्य निर्देशनात्, महाभारतादिलेखतो धन्वन्तरेरष्टप्रस्थानाचार्यत्वेन तदीयसंहिताया अपि पूर्वं सत्त्वावगमाच्च मूलधन्वन्तरिसंहितागतं विषयमेवाभिलक्ष्यात्रेयकश्यपाभ्यां धान्वन्तरमतमुपात्तं बहुशः सम्भवति। पूर्वोपदर्शितदृशा दिवोदासनृपेण सह संगताय गालवाय केवलं मारीचकाश्यपीयाश्रमनिर्देशनस्य महाभारते उपलम्भेन दिवोदाससमये मारीचस्य कश्यपस्यातीतत्वं, किंवा तदाश्रमे मारीचस्य कश्यपस्यापि सत्त्वमासीदित्यपि वक्तुं शक्यते। तेन धन्वन्तरेः पश्चाद्दिवोदासात् पूर्वं, किंवा दिवोदाससमये मारीचः कश्यप आसीत्। चरककाश्यपसंहितयोरात्रेयेण मारीचिकश्यपस्य, मारीचकश्यपेनात्रेयपुनर्वसोरुल्लेखेन, आत्रेयसंहितायां वातकलाकलीये मारीचिकश्यपात्रेयपुनर्वस्वोः संवादरूपोल्लेखस्योपलम्भेन, उभयत्र शब्दान्तरेण विशेषितस्याविशेषितस्य च भरद्वाजस्योल्लेखेन च, एषामाचार्याणामनतिविप्रकृष्टः समयो ग्रन्थमर्यादयाऽऽयाति॥

सुश्रुतः सुश्रुतसंहिताया निर्माता सुश्रुताचार्यो विश्वामित्रपुत्र इति सुश्रुतसंहितायामेवोक्तमस्ति[1]। चक्रदत्तेनापि तट्टीकायां तथैव निर्दिष्टमस्ति[2]। महाभारतेऽपि विश्वामित्रस्य पुत्रेषु सुश्रुतस्य नामोपलभ्यते[3]। ऋग्वेदे तत्तन्मन्त्राणां द्रष्टा रामाय धनुर्विद्योपदेष्टा च विश्वामित्रो महर्षिरन्य एव प्राचीनतरः स्यात्। सुश्रुतस्य औपनिषत्कालिकदिवोदासशिष्यत्वेनोल्लेखेन, सुश्रुतसंहितायां कृष्णनामोपलम्भेन[4] च दिवोदासवदौपनिषदे काले श्रीकृष्णोद्भवादुत्तरं जातस्य कश्यपात्रेयवद्गोत्रपरम्परागतस्य विश्वामित्रस्यात्मजोऽयं सुश्रुताचार्यः प्रतीयते। विश्वामित्रमुनिः स्वपुत्रं सुश्रुतं काशिराजधन्वन्तरि (दिवोदास) सकाशेऽध्ययनाय प्रैषयदिति भाव-

---

१ विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति (सुश्रुतसंहिता उ. तं अ. ६६)।
विश्वमित्रासुतं शिष्यमृषिं सुश्रुतमन्वशात् (" चि. अ. २)।

२ अथ परमकारुणिको विश्वामित्रसुतः सुश्रुतः शल्यप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमारब्धवान् (चक्रदत्ते)।

३ आनुशासनिके पर्वणि ४ अध्याये।

४ महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि। तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै॥
(सुश्रुते. चिकित्सास्थाने. अ. ३०)

प्रकाशेऽप्यस्ति । डल्लनव्याख्यायां विश्वामित्रनाम्नोद्धृतं वैद्यकविषयकं वचनमपि लभ्यते । कोऽयं विश्वामित्र इति न सम्यक् परिचीयते ॥

सुश्रुतसंहितायाः समयविचारे हैस (Haas) नामा पाश्चात्यविद्वान् सुश्रुतादयो द्वादशशताब्दीवर्तिन इति, श्रीयुत जोन्स विलसनादयः (Jones, Wilson) नवमदशमशताब्दीवर्तिन इति, अन्येऽपि पञ्चमचतुर्थशताब्दीषु सुश्रुतस्य समय इत्यर्वागाकर्षणवचांसि जल्पन्ति ॥

"[3]Sus'ruta seems to have lived not later than the fourth century A. D., as the Bower manuscript contains passages not only parallel but verbally agreeing with passages in the works of Caraka and Sus'ruta." इत्थं म्याग्डोनल (Macdonell) महाशयो लिखति ॥

[4]In language and style, it (Sus'ruta) and the works resembling it with which I am acquainted manifestly exhibit a certain affinity to the writings of Varāha Mihira. इत्थं वेबर (Weber) महाशयोऽपि लिखति ॥

[5]अन्ततो गत्वा हवर्ट गोवन (H. Gowen) नामको विद्वाँस्तु सुश्रुतो नाम न कोऽपि बभूवेति बहवो जल्पन्ति । यदि कोऽपि स्यात्तदाऽपि साक्रेटिस एवेत्यपि मुक्तकण्ठं वदति ॥

तत्रैवमुपन्यस्यते—उपद्विसहस्रवर्षपूर्वतनस्य दार्शनिकस्यार्यनागार्[6]जुनस्य उपायहृदयं नाम दार्शनिकग्रन्थ उपलब्धः । भारते मूलसंस्कृतलेखानुपलम्भेऽपि पुरा-

१ अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् । अयं धन्वन्तरिः साक्षात्काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम्
(भावप्रकाशे) ।

२ 'तथा चोक्तं विश्वामित्रेण—यावशूकस्य पानं तु कुलत्थक्षारवारिभिः' (सु. टी. डल्लणः.)

३ History of Sanskrit Literature by A. A. Macdonell p. 436.

४ History of Indian Literature by Weber p. 168.

५ By many Sus'ruta has been denied actual substance in the flesh, or has been identified with Socrates.

A Hisorty of Indian Literature. H. H. Gowen pp. 144-145.

६ नागार्जुननामानोऽनेके विद्वांसः प्राक्तना उपलभ्यन्ते । नागार्जुनरचनारूपेणोपलब्धेषु कक्षपुट–योगशतक–तत्त्वप्रकाशादिषु बहुषु ग्रन्थेषु कक्षपुटादिकौतुकग्रन्थानां प्रणेता सिद्धनागार्जुन इति विशेषनाम्ना व्यवह्रियते । वैद्यकविषये योगशतकं नाम प्राप्तप्रकाशमेव, यस्य तिब्बतभाषायामप्यनुवाद उपलभ्यते । नागार्जुनीय एवान्यः "चित्तानन्दपटीयसी" नाम ताडपत्रीयः संस्कृतवैद्यकग्रन्थस्तिब्बतप्रदेशे गीममठे वर्तते इति श्रूयते । तन्त्रसंवलितबौद्धाध्यात्मविषये तत्त्वप्रकाशः, परमरहस्यसुखाभिसंबोधिः, समयमुद्रा एवमादयः । केवलबौद्धदार्शनिकविषये माध्यमिकवृत्तिः, तर्कशास्त्रम्, उपायहृदयमेवमादयो ग्रन्था दृश्यन्ते । एषां प्रस्थानविशेषग्रन्थानां निर्माता नागार्जुनो विभिन्न एको वेति विचारणीयं भवति । तत्र–अष्टमशताब्द्यां भारते पर्यटितुमागतः अल्बेरुनी-

समयाचीनभाषायां वर्तमानादनुवादादस्मत्परममित्रेण श्रीयुततुच्चीमहाशयेन संस्कृतभाषायां प्रत्यनूद्याद्यत्वे यः प्रकाशितोऽस्ति, तस्मिन् ग्रन्थे पूर्वं तन्त्रान्तराणां विषयोद्देशप्रसङ्गे—"ओषधिविद्या षड्विधा—ओषधिनाम, ओषधिगुणः, ओषधिरसः, ओषधिवीर्यं, सन्निपातो, विपाकश्चेति भैषज्यधर्माः" इति भैषज्यविद्यायाः प्रधानविषयान् प्रदर्श्य पश्चादागमवर्णनप्रसङ्गे "यथा सुवैद्यको भेषजकुशलो मैत्रचित्तेन शिक्षकः सुश्रुतः" इति भैषज्यविद्याया आचार्यप्रवररूपेण ससंमानगौरवं सुश्रुतस्य कीर्तनमुपलभ्यते । तदेवमुपद्विसहस्रवर्षसमयेनार्यनागार्जुनेनाप्याचार्यदृशा सनामनिर्देशं सुश्रुतस्योल्लेख उपलभ्यमानस्ततोऽर्वाचीनत्ववादप्रतिरोधाय पर्याप्तमेकमपीदं साधनम् ॥

नामको यात्रिकः स्वसाच्छतवर्षपूर्वं रसायनविद्यानिपुणो बोधिसत्त्वोऽतीव प्रसिद्धो नागार्जुननामा विद्वान् बभूवेति निरूपयति । सप्तमशताब्द्यां भारतमुपागतो ह्युयन्सङ्गनामा चैनिकयात्रिकः स्वसात् सप्ताष्टशताब्दीपूर्वतनः शान्तिदेवाश्वघोषादिवत् प्रसिद्धतरो बौद्धविद्वान् बोधिसत्त्वः पाषाणमपि रसायनेन स्वर्णं विदधानो नागार्जुनः शातवाहनमित्रं बभूवेति वर्णयति । राजतरङ्गिणीकारो बुद्धाविर्भावात् सार्धशतवर्षोत्तरं नागार्जुनो नाम महाविद्वानभूदित्युल्लिखति । तदेवमनेकधा विभेदेन ज्ञायमानाः समयाः संवादकान्तरसाहाय्येनान्यतरस्यैव प्रामाण्यमथवा नागार्जुनानामेव विभेदमनभ्युपगम्य नैकस्मिन्नागार्जुने संगम्यन्ते । शालवाहनाय नागार्जुनेन पत्रप्रेषणस्य वृत्तमन्यत्र प्रकाशितमेवास्ति । मदीये संग्रहे ताडपत्रीयं विशकलितं संस्कृतभाषानिबद्धमेकं शालवाहनचरितमस्ति । तत्र "दृष्टतत्त्वो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो महाराजगुरुः श्रीनागार्जुनाभिधानः शाक्यभिक्षुराजः" इति स्पष्टोल्लेखेन बोधिसत्त्वस्थानीयः कुरुकुल्लाया उपदेशनोल्लेखेन तान्त्रिकः शाक्यभिक्षुर्नागार्जुनः शालवाहनसामयिक इति सिध्यति । हुयन्-सङ्गो हि बोधिसत्त्वतया धातुवादविद्वत्तया च शालवाहनसामयिकं नागार्जुनमुल्लिखति । नागार्जुनेन शालवाहनाय रसायनगुटिकौषधस्य प्रदानमपीतिवृत्ते लभ्यते । नागार्जुनेन स्वसुहृदे शातवाहनाय रत्नैकावल्याः प्रदानस्य "समतिक्रामति च कियत्यपि काले तामेकावलीं तस्मान्नागराजान्नागार्जुनो नाम......लेभे च, त्रिसमुद्राधिपतये शातवाहनाय नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम्" इति हर्षचरिते (उ. ८) बाणभट्टस्य लेखनादप्येतयोः समकालसौहार्दं प्रतीयते । ततश्च शातवाहनसामयिको नागार्जुनो बोधिसत्त्वस्थानीयो महाविद्वाँस्तन्त्रविद्यानिपुणो रसायनेऽपि प्रसिद्धो वैद्यकेऽपि विद्वानासीदिति निश्चीयते । तेन च तन्त्रसंवलितबौद्धाध्यात्मग्रन्थास्तत्त्वप्रकाशादयोऽस्यैव तान्त्रिकबोधिसत्त्वनागार्जुनस्य भवितुमर्हन्ति । पाटलिपुत्रे शिलापट्टके उत्कीर्णा "नागार्जुनेन लिखिताः स्तम्भे पाटलिपुत्रके" इति वृन्देन चक्रपाणिना च लिखिता नागार्जुनीयास्तत्तद्रोगप्रतीकारका औषधयोगविशेषा अप्यस्यैव नागार्जुनस्य भवेयुः । सप्तमशताब्दीसमयं निर्दिशन् अलबेरुनीलेखस्तु हुयन्सङ्गलेखादपि प्रतिहततया तदुक्तनागार्जुनान्तरस्यानुपलम्भेन च आनुश्रविकं काल्पनिकं समयमुल्लिख्य शातवाहनसामयिकमेव नागार्जुनमभिप्रैतीति प्रतिभाति । तान्त्रिकविषयासंसृष्टा केवलमध्यात्मप्रधाना प्रौढा माध्यमिकवृत्तौ उपायहृदये (छायानुवादरूपेण प्रकाशिते) च लेखशैली दृश्यमाना तान्त्रिकनागार्जुनाद्विभिन्नस्यैव नागार्जुनस्य कृतिमवबोधयति । उपायहृदये दर्शनान्तरविषयसूचनाप्रसङ्गे भैषज्यविद्यायाः प्रधानविषयरूपेण षण्णां भैषज्यधर्माणां केवलं साधारणनाममात्रेणोद्देशनाद्धातुरसायनविषयाणां लेशतोऽप्यसूचनेन चास्योपायहृदयस्य माध्यमिकवृत्तेश्च निर्माता महायानपथप्रतिष्ठापको दार्शनिक आर्यनागार्जुनः प्राचीन इत्यवगम्यते । राजतरङ्गिण्यां निर्दिष्टो नागार्जुनस्तु बौद्धोऽपि सन्नरपतित्वेन वर्ण्यते । माध्यमिकादिकर्तुर्नागार्जुनस्य कुतोऽपि नृपतिभावस्याकमेन विभिन्न एवायं समाननामा नृपतिर्नागार्जुन इति भाति ॥

अपरञ्च, पूर्वोद्दिष्टस्य खोटाङ्गोपलब्धस्य भूर्जपत्रीयनावनीतकपुस्तकस्य लिपिमात्रानुसन्धानेऽपि तृतीया चतुर्थी वा शताब्दी लेखसमय इति सर्वैर्निर्धारितमस्ति । अद्यत्वे इव झटिति प्रापकैर्बाष्पशकटव्योमयानशब्दवाहकादिसाधनैर्विनाकृते पूर्वकाले भारतीयस्यास्य ग्रन्थस्य दुर्गमतावद्दूरपर्यन्तं प्रचाराय प्राप्तये च विशेषतः समयस्यापेक्षिततया तद्ग्रन्थरचना ततोऽपि पूर्वतनी वक्तव्यैव । अत्र मङ्गलनिर्देशे बुद्धोल्लेखदर्शनेन बुद्धसमयमनु कतिपूर्वकाले एतद्ग्रन्थरचनेति न परिच्छिद्यते । ईदृशे प्राचीनेऽस्मिन् ग्रन्थे आत्रेयस्य तदनुगानां क्षारपाणिहारीतजातूकर्ण्यपराशरभेडादीनां काश्यपजीवकयोः सुश्रुतस्य च नामानि तदीयौषधोद्धाराश्च सन्ति । तदुद्धृतानां केषाञ्चिदौषधपाठानां वर्तमानचरकसंहितायामुपलम्भेऽप्यात्रेयनाम्ना तत्र निर्देशोऽस्ति । चरकाचार्यस्य नागार्जुनस्य चात्र नामोल्लेखो नास्ति । चरकनाम्ना प्रसिद्धायाश्चरकसंहिताया आविर्भावोत्तरमस्य नावनीतकस्य जन्म यद्यभविष्यत्तदा वाग्भटादिग्रन्थेष्विवात्रापि तथा प्रसिद्धस्याचार्यस्य चरकस्य नाम किमिति नोदधरिष्यत । तेन चरकसमयादप्यस्य पूर्वत्वं किमिति सन्दिह्यते । बौद्धेन निबन्धा वैद्यकेऽपि प्रसिद्धस्य बौद्धाचार्यस्य नागार्जुनस्य, एवमन्यस्यापि बौद्धाचार्यस्य वैद्यके प्रसिद्धस्य सत्त्वे तादृशस्यापि नाम किमिति नाम नोपात्तं भवेत् । तेन आत्रेयस्य तद्वर्ग्याणां सुश्रुताचार्यस्य काश्यपजीवकयोरुदयोत्तरं नागार्जुनसमयात् पूर्वतनोऽयं ग्रन्थ इत्यवगमेन तत्राप्युपात्तस्य सुश्रुतस्य नागार्जुनादिसमयात् पूर्वभावे इदमप्युपोद्बलकं भवति ॥

एवं न केवलमार्यनागार्जुनान्नवनीतकारादपि प्राचीनत्वं सुश्रुतस्य, अपितु महाभाष्यकृतः "तद्धितेष्वचामादेः (७. २. ११७), इको गुणवृद्धी (१. १. ३)" इति सूत्रव्याख्याने 'सौश्रुतः' इति, "शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् (२. १. १७०)" इति वार्तिके 'कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः' इति निदर्शनेन महाभाष्यकाराद्वार्तिककारादप्यस्य प्राग्भवत्वं ज्ञायते । नैतावदेव, भगवता पाणिनिनाऽपि "कार्तकौजपादयश्च (६. २. ३७)" इति सूत्रीयगणे 'सौश्रुतपार्थिवाः' इति शब्दस्योद्देशेनापत्यसम्बन्ध्यादिबोधकप्रत्ययान्तेन सौश्रुतशब्देन प्रदर्शनान्न केवलं सुश्रुतस्य, तद्वंश्यस्य तदन्तेवासिनो वा तत्संबन्धिनोऽपि पाणिनितोऽपि पूर्वत्वमवगम्यते ॥

अत्र महाभाष्यकृता 'सुश्रुत्–सौश्रुतः' इति निदर्शने हलन्तसुश्रुच्छब्दोपादानेन, कार्तकौजपादिगणे सौश्रुतशब्दघटितशब्दस्य दर्शनेऽपि तस्य गणे पश्चात्प्रवेशस्यापि सम्भवितया पाणिन्युपदिष्टत्वानिश्चयेन, भाष्यकृताऽव्याख्यातस्य तत्सूत्रस्य पाणिनीयत्वानवधारणेन, भाष्यलेखतः सुश्रुतस्य वैद्यकाचार्यत्वे साधकस्य लिङ्गस्यालाभेन च महाभाष्यकृता सूचितोऽयमेव सुश्रुत इति निर्धारयितुं न शक्यते इति पाश्चात्यविदुषो वेबरमहाशयस्य[१] मतं दृश्यते । तत्रेदमुच्यते–सुश्रुच्छब्दः क्विप्प्रत्यये, सुश्रुतशब्दः क्तप्रत्यये निष्पन्नो भृत् भृतः कर्मकृत् कर्मकर इत्यादिशब्दवत् । केवलं प्रत्ययभेदकृतमांशिकविशेषमेवावबोधयन्नेकमेवार्थं बोधयितुं शक्नोति । 'इको गुण-

१ History of Indian Literature by Weber. P. 266

वृद्धी' इति सूत्रभाष्ये अन्त्ययोरेवेकारोकारयोर्गुण इति विशेषोक्त्या 'अग्नि वायु बभ्रु मण्डु' इत्यादीकारोकारान्तशब्दस्थल एव गुणो, न तूपधागतेकारोकारयोरिति निदर्शयितुं हलन्तशब्द एव प्रत्युदाहरणदानौचित्येन सुश्रुच्छब्दे तदभावावबोधाय 'सुश्रुत्-सौश्रुतः' इति हलन्तप्रकृतिमुपादाय भाष्यकृता निर्दिष्टं दृश्यते । सुश्रुच्छब्दादिव सुश्रुतशब्दादपि सौश्रुतशब्दो निष्पद्यत एव । बाभ्रव्यमाण्डव्यशब्दयोः केवलं बभ्रुमण्डुशब्दाभ्यां निष्पन्नतयाऽव्यभिचारेण प्रकृतिनिदर्शनस्याप्रयोजनतया बाभ्रव्यो माण्डव्य इत्येवोल्लिखितं, न तु बभ्रु-बाभ्रव्यः मण्डु-माण्डव्य इति । सौश्रुतशब्दस्याप्येवमेव सुश्रुच्छब्दादेव निष्पत्तौ जायमानायामव्यभिचरितप्रकृतेः सुश्रुच्छब्दस्योपादानं न सप्रयोजनं जायेत । सुश्रुच्छब्दादिव सुश्रुतशब्दादपि तस्य निष्पन्नतयैव अकारान्तनिष्पन्नसौश्रुतशब्दस्यात्रोपधागतोकारगुणनिवृत्तिनिदर्शनेऽनुपयोगितया हलन्तप्रकृतिकस्यैवास्य तदुपयोगितया अदन्तान्निष्पन्ने सौश्रुतशब्दे नात्र फलवैषम्यमपितु हलन्तान्निष्पन्न एवेत्यवबोधयितुं प्रकृत्या सह तन्निदर्शनं सार्थक्याय भवति । एवं 'तद्धितेष्वचामादेः' (७।२।११७) इति सूत्रभाष्येऽपि अन्त्योपधावृद्ध्यपवादकत्वेनाऽऽद्यचो वृद्धिविधाने अदन्ते सुश्रुतशब्दे उपधावृद्ध्यप्रसक्त्या तत्प्रसङ्गवति हलन्तसुश्रुतशब्दे एव तन्निदर्शनौचित्यमनुसन्धाय हलन्तप्रकृत्या सह सौश्रुतपदं निर्दिष्टं भाष्यकारेण । एवमुभयत्रादन्तसुश्रुतशब्दे प्रकृतित्वशङ्कानिरासार्थं हलन्तप्रकृतेरुपादानायासं कुर्वन् भाष्यकारः प्रत्युत सौश्रुतशब्दस्य अदन्तः सुश्रुतशब्दोऽपि प्रकृतिरस्तीति प्रत्याययति । अत एव कार्तकौजपादिसूत्रे निर्दिष्टस्य सौश्रुतपार्थवशब्दस्य, "गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे (६।२।६९)" इति सूत्रे निदर्शनीभूतस्य भार्यासौश्रुतशब्दस्य च योगार्थं निदर्शयतां काशिकापदमञ्जरीन्यासकृदादीनां सुश्रुतस्य छात्राः सौश्रुताः, सुश्रुतापत्यं सौश्रुत' इति, क्वचन कस्यचित्सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इति च निर्वचनेन सुश्रुतशब्दात् सुश्रुच्छब्दाद्वा सौश्रुतशब्दस्य निष्पादनाद्बहोः समयात् पूर्वैरेभिर्व्याकरणाचार्यैरपि सुश्रुत् सुश्रुत इत्युभावपि शब्दौ सौश्रुतशब्दप्रकृतितया स्वीकृतौ तदेव प्रमाणीकुरुतः । कुतपसौश्रुता इति वार्तिकभाष्यकृद्भ्यां पार्थिवसौश्रुता इति गणपाठकृता च निर्दिष्टयोः शब्दयोः सुश्रुच्छब्दादेव सौश्रुतशब्दस्य निष्पत्तिर्नतु सुश्रुतशब्दादित्यत्र किन्नाम साधकम् ? । पाणिनीयोपदेशरूपेणाभ्युपगते गणपाठे दृश्यमाना

---

१ कार्तकौजपादयश्च (६. २. ३७) ।

(क) सौश्रुतपार्थवाः सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः (काशिका) ।
सुश्रुतस्य छात्राः सौश्रुताः, पृथोश्छात्राः पार्थिवाः (न्यासः) ।

(ख) गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे (६. २. ६९) ।
भार्यासौश्रुतः सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतयाऽऽक्षेपः (काशिका) ।
सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत् तस्यापत्यं सौश्रुतः (पदमञ्जरी) ।
सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यण् । भार्याप्रधानं सौश्रुतो भार्यासौश्रुतः, सुश्रुतस्य भार्याप्रधानतयेत्यनेन समानाधिकरणेनात्र समास इति दर्शयति । सुश्रुतोऽपत्यमित्यनेनापि सौश्रुतस्याऽण्प्रत्ययान्तत्वम् (न्यासः) ।

शब्दाः सर्वे पाणिनिनैव परिगणिता इति न मे निर्बन्धः, समयविशेषेणापि कश्चन शब्दोऽनुप्रवेष्टुं शक्नोति; किन्तु पाणिनेः सन्निकृष्टाभ्यां विवरणकारिभ्यां प्राचीनाभ्यां भाष्यवार्तिककाराभ्यामपि सूत्रोदाहरणे प्रदर्शितो गणपाठे उपलभ्यमानः सौश्रुतशब्दो न पाणिनीय इति, विशेषवक्तव्याभावेन मध्ये मध्येऽव्याख्यातानि सूत्राणि भाष्येऽनुपादानेनापाणिनीयानीति च सन्देहनं साहसमेवानुरुन्धे । भाष्यकृताऽव्याख्यातानां बहुशः सूत्राणामपाणिनीयत्वोक्तौ तत्तदध्यायपादान्तगतसूत्रगणना वा कथं समन्वीयात् । पाणिनीये कार्तकौजपादिगणे निर्दिष्टानां गणशब्दानामनुसन्धाने शेखरादिषु सौश्रुतपार्थिवा इति पाठलाभेन तदनुसरणे विभिन्नानां सौश्रुतानां पार्थिवानां च मिथः सम्बन्धोऽवगम्यते । पार्थिवशब्दादपि सौश्रुतशब्दस्य पूर्वप्रयोगस्य दर्शनेन तदात्वे सौश्रुतानां राजभिः संमाननं प्रतिष्ठा चासीदित्यनुमीयते । सौश्रुताः पार्थिवाश्चेति बहुवचनगर्भसमास एव सौश्रुतपार्थिवा इति निष्पत्त्या पाणिनिसमयेऽपि बहुशः सुश्रुतसंप्रदायानुयायिनो भिषजो बहुशः पार्थिवैः सह संबद्धा आसन्निति बहुवचनान्तपददानेन प्रत्याय्यते । सुश्रुतसंहितासूत्रस्थाने युक्तसेनीयाध्याये[1] वैद्येन सर्वतो निरीक्ष्य नृपस्य रक्षणं, स्कन्धावारेऽपि साहित्येन वर्तनं, राज्ञाऽपि वैद्यस्य संमाननं विशेषतो विधीयते । सूत्रस्थानोपसंहारे[2]ऽप्येतच्छास्त्रं राज्ञां महात्मनां भैषज्यायाध्येतव्यमित्येतद्विद्याविदां राजभिः सह विशेषसम्बन्धो द्योत्यते । 'शतं ते राजन् भिषजः सहस्रम्' (ऋक् १. २४. ९) इति मन्त्रलिङ्गादपि पुराकालादेव राज्ञां भिषजां च मिथः संबन्धोऽवगम्यते । महाभारते[3] कौटिलीये[4]ऽपि साङ्ग्रामिके प्रसङ्गे विशेषतः शस्त्रचिकित्साविदां सहभावो निर्दिष्टोऽस्ति । यातृयातव्यासितादिसर्वावस्थासूपयोगितया शस्त्रास्त्रविमर्दवृत्तिभिः सेनापरिवृढैर्भूपतिभिः शल्यविद्यानिष्णातानां विशेषापेक्षा एकान्ततः समुचिता च । सुश्रुतस्य शल्यप्रस्थानाचार्यतया तत्साम्प्रदायिकानां सौश्रुतानामपि पार्थिवैः सह नेदिष्ठं सम्बन्धमुपादाय प्रचलितः 'सौश्रुतपार्थिवाः' इति शब्दः पाणिनिना प्रवेशितो दृश्यमानस्तदात्वे न केवलं सुश्रुतस्य, अपितु तदनुयायिनां सौश्रुतानां शस्त्रवैद्यानामपि पूर्वतः प्रसिद्धिं, बाहुल्येन राजकुले प्रचारं चावगमयति । काशिकाद्यनुसारेण 'सौश्रुतपार्थवाः' इति पाठान्तरोपादाने सौश्रुतानां राजभिः सह सम्बन्ध एतत्पदान्नावबुध्यत इत्यन्यदेतत्, परं सौश्रुतानां प्रसिद्धिरभ्यर्हितत्वं चास्मादपि शब्दात् प्रतीयत एव । व्याकरणलेखतः सुश्रुतो वैद्यकाचार्य इति विशेषतः परिच्छेदालाभेऽपि "सुश्रुतस्य छात्राः सुश्रुताः"

---

१ युक्तसेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः । भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥
चिन्तयेन्नृपतिं वैद्यः श्रेयांसीच्छन्विचक्षणः । वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विद्यपूजितः ॥
(सुश्रुते सूत्र. अ. ३४)

२ इमं विधिं योऽनुमतं महामुनेर्नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः ।
स भूमिपालाय विधातुमौषधं महात्मनां चार्हति सूरिसत्तमः ॥ (सुश्रु. सूत्र. अ. ४६)

३ महाभारते उद्योगे १५१।१५२ अध्याययोः, भीष्मपर्वणि १२० अध्याये च ।

४ कौटिलीये साङ्ग्रामिकाधिकरणे अ. १० ।

इति सौश्रुतशब्दयोगार्थं कण्ठतो दर्शयतः प्राचीनवैयाकरणस्य काशिकाकृतस्तद्विवरणकर्तुर्न्यासकारस्यापि लेखतः स मूलभूतः सुश्रुतो न साधारणं व्यक्त्यन्तरमपि तु विद्यासम्प्रदायप्रवर्तनद्वारा सौश्रुतानामाचार्यभूत आसीदिति तु स्पष्टमवगम्यते । शल्याचार्यमेनं सुश्रुतं विहाय विद्यासंप्रदायप्रवर्तकस्यान्यस्य सुश्रुतस्य न क्वाप्युपलम्भोऽस्ति । भिषगाचार्यस्य सुश्रुतस्य नागार्जुनेनोपायहृदये, वाग्भटनावनीतकज्वरसमुच्चयादिलेखेषु, जयवर्मशिलालेखेऽपि कीर्तिततया, एतदीयग्रन्थस्यैव आरबादिदेशेऽप्यनुवादेन, हरिवंशलेखसंवादिनो दिवोदासस्य ब्राह्मणोपनिषदादिषूपलब्ध्या, दिवोदासाद्विश्वामित्रपुत्रेण सुश्रुतेन वैद्यविद्याया ग्रहणस्य सुश्रुतसंहितायामुल्लेखेन, महाभारतेऽपि विश्वामित्रपुत्रेषु सुश्रुतस्य दर्शनेन च शल्यप्रस्थानाचार्यस्यैवास्य सुश्रुतस्य सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यतया प्रसिद्धिः पूर्वसमयादवगम्यते । सुश्रुतसंहितायामार्षरचनायाः प्रायो दर्शनं, बौद्धच्छायाया अदर्शनं, धातुरसाद्यौषधानां प्रायोऽनुपयोगदर्शनं, शौनककृतवीर्यपाराशर्यमार्कण्डेयसुभूतिगौतमाख्यानां केषाञ्चिदेव प्राचीनाचार्याणामुल्लेखः, दिवोदाससुश्रुतशब्दयोः स्वरप्रक्रियायामुदाहरणस्योपलम्भश्चास्याचार्यस्य प्राचीनत्वमेव प्रगुणयन्ति । पुरासमयात् परितः प्रसिद्धतरतया सर्वेषां बुद्धावुपस्थितं शल्यवैद्यकाचार्यमेनं सुश्रुतं विहायानुपस्थितस्यान्यस्य कल्पनायां न कोऽपि मानावलम्ब इति व्याकरणसूत्रवार्तिकभाष्यकारैरपि निर्दिष्टोऽयमेव सुश्रुतः पाणिनेरपि पूर्वतनो दिवोदासवदुपनिषत्कालिक इति निश्चेतव्यं भवति । बलवन्तं प्राचीनमाश्रयं भङ्क्त्वैव न खलूदासितव्यं भवति । उक्तमेवाभियुक्तैः—"व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्" इति ॥

किञ्च आग्नेयपुराणे (अ. २७९–२९२) नराश्वगवायुर्वेदजिज्ञासया पृच्छते सुश्रुताय धन्वन्तरिणा तस्योपदेशनस्योल्लेखदर्शनेन धन्वन्तरिरिव तदन्तेवासी सुश्रुतोऽपि नरायुर्वेदवद्गवाश्वायुर्वेदयोरपि विज्ञाता प्रतीयते । सोऽयमाग्नेयोक्तः सुश्रुतोऽपि धन्वन्तरिसाहचर्यात् सुश्रुतसंहिताया निबन्धैव स्यात् । एकस्यापि बहुषु विद्याप्रस्थानेषु विज्ञातृत्वं बहुशो दृश्यते । शालिहोत्रग्रन्थे प्रष्टृभावेन सुश्रुतस्य नामनिर्देश उपलभ्यते । अश्वशास्त्रप्रवर्तकस्य शालिहोत्रस्य विषये श्रीयुतगिरीन्द्रनाथमहोदयैर्[1]विशेषतो निरूपितमस्ति । कलिकातामुद्रितजयदत्तीयाश्वचिकित्सितभूमिकायामपि किञ्चिदस्ति । विशेषान्तरं तत एवावसेयम् । शालिहोत्रग्रन्थस्य कियताऽप्यंशेन तत्र तत्र पुस्तकालये उपलम्भः श्रूयते । मया तस्यादर्शनेऽपि पूर्वनिर्दिष्टे हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशेऽश्वप्रकरणे शालिहोत्रीयाश्वशास्त्रवचनानि कानिचिदुद्धृतानि दृश्यन्ते । तत्र [2]सुश्रुतमित्रजिद्गान्धारादिभिः पुत्रैः, गर्गादिभिः शिष्यैश्च पृष्टेन शालिहोत्रा-

१ Indian Historical Quarterly Vol II P. 47

२ शालिहोत्रमृषिश्रेष्ठं सुश्रुतः परिपृच्छति । एवं पृष्टस्तु पुत्रेण शालिहोत्रोऽभ्यभाषत ॥
शालिहोत्रमपृच्छन्त पुत्राः सुश्रुतसङ्गताः । व्याख्यातं शालिहोत्रेण पुत्राय परिपृच्छते ॥
मित्रजित्प्रमुखाः पुत्रा भूयः पितरमब्रुवन् । शालिहोत्रः सुतं प्राह हयानां स्वरलक्षणम् ॥
इत्यादि (शालिहोत्रीये)।

चार्येणाश्वविषयाणामुपदेशनं, प्रष्टृतया शालिहोत्रपुत्रत्वेन सुश्रुतस्योल्लेखश्च दृश्यते । शिष्यस्याप्यन्यत्र क्वचन ग्रन्थान्तरे पुत्ररूपेण निर्देशो दृश्येत नाम, परमत्र— "पुत्राः शिष्याश्च पृच्छन्ति विनयेन महामुनिम् ।" इति पुत्राणां शिष्याणां च पृथङ्निर्देशदर्शनेन, सुश्रुतस्यानेकवारं पुत्रत्वेनैव स्पष्टमुल्लेखेन च शालिहोत्रेणाश्वशास्त्रमुपदिष्ट एष सुश्रुतः शालिहोत्रस्य पुत्र एवेत्यवधार्यते । सुश्रुतसंहितायां शल्यप्रस्थानाचार्यः सुश्रुतस्तु विश्वामित्रपुत्रत्वेन निर्दिष्टोऽस्ति । महाभारतलेखादपीदं संवदतीत्यवोचाम । आचार्यपरिच्छेदे पूर्वनिर्दिष्टेषु शालिहोत्रोक्ताश्वाभिषेकमन्त्रश्लोकेष्वायुर्वेदकर्तॄणां निर्देशे आत्रेयस्य तदन्तेवासिनामग्निवेशहारीतक्षारपाणिजातूकर्ण्यपराशरादीनामन्येषां चाचार्याणामुल्लेखे सत्यपि धन्वन्तरेर्दिवोदासस्य च नोल्लेखोऽस्ति । यदि नाम शालिहोत्रोपदिष्टो धन्वन्तर्युपदिष्टश्च सुश्रुत एक एवाभविष्यत्, तदाऽश्ववैद्यकाचार्यः शालिहोत्रस्तदन्तेवासी सुश्रुतो वा तादात्विकं प्रसिद्धतरमाचार्यं धन्वन्तरिं दिवोदासं च तन्त्रायुर्वेदकर्तृषु कथं नाम्नाऽपि नोदलेखिष्यत् । सुश्रुतसंहिताया निबन्धा सुश्रुतोऽपि अश्वशास्त्रविभागीयत्वेऽपि वैद्यके एकप्रस्थानप्रायतया तथाप्रसिद्धं स्वस्य पितरमाचार्यं वा शालिहोत्रं किमिति क्वापि प्रसङ्गेनापि न निरदेक्ष्यत् । आचार्यान्तरवैद्यकविषयैरपि सम्भृते पश्चात्सम्बद्धे उत्तरतन्त्रेऽपि सुश्रुतेन सौश्रुतेन संस्कर्त्रा वा किमिति तन्नाम नोल्लिखितं स्यात् । तेन शालिहोत्रस्योपदेश्यः पुत्रः सुश्रुतः, धन्वन्तरेरुपदेश्यो विश्वामित्रपुत्रः सुश्रुतश्च विभिन्नौ दृश्येते । दुर्लभगणकृते सिद्धोपदेशसङ्ग्रहनामकेऽश्ववैद्यकग्रन्थे—

शालिहोत्रेण गर्गेण सुश्रुतेन च भाषितम् ।
तत्त्वं यद्वाजिशास्त्रस्य तत्सर्वमिह संस्थितम् ॥

इति निर्देशेन सुश्रुतस्याप्यश्ववैद्यकोपदेष्टृत्वमायाति, परमाग्नेयपुराणोक्त्या धन्वन्तरिशिष्यस्य सुश्रुतस्याप्यश्ववैद्यकवित्त्वेनोपलम्भादेतन्निर्दिष्टः सुश्रुतः शालिहोत्रीयो धान्वन्तरो वेति स्पष्टं न परिच्छिद्यते । अस्तु वा दुर्लभगणोक्तः सुश्रुतः शालिहोत्रगर्गसाहचर्याच्छालिहोत्रीयः, तदुक्त्या एतदीयोऽपि कश्चनाश्वशास्त्रग्रन्थः स्यात्, परमस्य शालिहोत्रपुत्रस्य सुश्रुतस्य ग्रन्थो न कोऽपि साम्प्रतमुपलभ्यते, तदीयस्य ग्रन्थस्योल्लेखो वचनस्योद्धारोऽपि, किं बहुना नाममात्रमपि गणकृतग्रन्थं विना नान्यत्राश्वायुर्वेदीयग्रन्थेष्वप्युपलभ्यते । ततस्तस्य सुश्रुतस्य विषये सम्प्रति किमपि वक्तुं न शक्यते । धान्वन्तरसुश्रुतस्य तु ग्रन्थोपलम्भतः, ग्रन्थान्तरनिर्देशतः, आचार्यान्तरोपग्रहणतः, शिलालेखाद्युल्लेखतश्च यथा प्रसिद्धिरस्ति, न तथा तस्य शालिहोत्रपुत्रस्य सुश्रुतस्य प्रसिद्धिर्दृश्यते । अतो यत्र सुश्रुतस्य कीर्तनं तत्र साधकबाधकान्तरोपलम्भमन्तरा शल्यप्रस्थानाचार्यो धान्वन्तरः सुश्रुत एव बुद्धावुपतिष्ठते ॥

अनयोः सुश्रुतयोरैक्यं मनसि कृत्वा शालिहोत्रलेखतः सुश्रुतस्य शालिहोत्रपुत्रत्वं नकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते—

पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ।

---

१ पृ० २२ ।

इति प्रारम्भपद्यलेखदर्शनेन तुरङ्गघोषशब्देनाश्वघोषमुपादाय शालिहोत्रस्याश्वघोषपुत्रत्वं च सङ्ग्रथ्य तुरङ्गघोषो हयघोषोऽश्वघोषश्चैकः, तत्पुत्रः शालिहोत्रः, तत्पुत्रः सुश्रुत इति कनिष्कसामयिकादश्वघोषादपि शालिहोत्रसुश्रुतयोरर्वाग्भावसाधकं व्यूहनकौशलमपि कस्यचिद्दृश्यते । परं नेपालदेशोपलब्धेऽश्वचिकित्सितस्य पुस्तकद्वये मङ्गलाचरणोक्तं तत्पद्यमेव नास्तीति मूले कुठारः, अस्तु वा तत्पद्यं, तथाऽपि शालिहोत्रग्रन्थेऽश्वचिकित्सितादौ च ब्रह्मणा इन्द्रेण वा सह सम्बद्धो मूलसंहिताकर्तृतया निर्दिष्टः शालिहोत्रः प्राचीन आचार्यः कीर्त्यते, शालिहोत्रग्रन्थे इक्ष्वाकुसगरयोः शालिहोत्रसकाशे प्रश्नस्य निर्देशोऽपि प्राक्तनत्वं दर्शयति । शालिहोत्रस्य न केवलं पञ्चतन्त्रादावेवोल्लेखोऽपि तु महाभारतेऽपि वनपर्वणि अश्वहृदयविदो नलस्योपाख्याने तदुल्लेखोऽस्ति । तत्राश्वकुलवित्त्वेन विशेषणात् प्रकरणवशाच्च तत्रोल्लिखितः शालिहोत्रः स एवायमाचार्य इति निश्चीयते । उपलभ्यमाना शालिहोत्रसंहिता शालिहोत्रस्यैव हस्तलेखरूपा, किंवा संस्कारेण रूपान्तरमापन्ना, अथवा तदीयसम्प्रदायपरम्परागतोपदेशरूपेति त्वन्यदेतत्, परमश्वशास्त्रस्य परमाचार्यः शालिहोत्रः प्राचीनतर इत्यत्र न संशयः । ईदृशस्य प्राचीनस्य मुनेर्युधिष्ठिरभ्रात्रा नकुलेन स्वग्रन्थे मङ्गलाचरणे आचार्यभावेन संमाननमपि युज्यते, पूर्वापरग्रन्थसंगमनं च भवति । ईदृशं पुरासमयात् प्रसिद्धं प्राचीनमाचार्यं विहाय तुरङ्गघोषशब्देन अश्वघोषं कल्पयित्वा शालिहोत्रसुश्रुतयोस्तत्पुत्रपौत्रभावकल्पनमितिहासमेव विप्लावयति । अश्वशास्त्रस्य प्रथमप्रवर्तकः शालिहोत्रः, स चेदश्वघोषपुत्रस्तर्हि कनिष्कोत्तरमेवास्य प्रस्थानस्योदयेन भवितव्यं, तथाच्चाभ्युपगते कौटिलीयेऽर्थशास्त्रेऽपि अश्वानां शालानिर्माणमाहारकल्पना कुलजात्युल्लेखश्चैवमादयो बहवः शालिहोत्रीयविषयाः संक्षेपेण निर्दिष्टा दृश्यन्ते, अश्वानां चिकित्सका अपि गृहीताः सन्ति, तेषां तत्र कुत उद्गमो वक्तव्यः । अशोकनृपतिना भारतीयभैषज्यमुपादाय स्वदेश इव देशान्तरेष्वपि शिलालेखेन प्रमाणीकृतमश्वादिपशुचिकित्सालयानामुद्घाटनं कं नाम विद्याधारमाश्रयेत । अश्वघोषो बुद्धसाम्प्रदायिकः प्रधानाचार्य इति स्पष्टमेव । शालिहोत्रलेखेऽश्वाभिषेकप्रकरणे श्रौतानामेव महर्षीणां नामानि, ब्रह्मघोषः, श्रौतं यज्ञविधानं, वाजिनां देवरूपत्वनिर्देशोऽपि श्रौतस्मार्तदेवानामेवोल्लेखश्च दृश्यमानः शालिहोत्राचार्यस्य वेदमार्गानुयायित्वमेव निश्चाययति । शालिहोत्रीये लेखे सुश्रुतसंहितायामपि बौद्धच्छायाया अनुपलम्भोऽनयोरश्वघोषस्य बुद्धाचार्यस्यापत्यत्वं व्याघट्टयति । अश्वघोषः साकेतवर्ती, शालिहोत्रः पश्चिमोत्तरप्रदेशीय इत्यनयोः प्रदेशविभेदोऽपि विसंवादमेव दर्शयति । अश्वघोषपुत्रतया कल्पितस्य शालिहोत्रस्य पुत्रेण सुश्रुतेन सह शल्यप्रस्थानाचार्यस्य सुश्रुतस्याभेदेऽभ्युपगम्यमाने कनिष्काश्वघोषयोः सामयिकेन नागार्जुनेन तत्पौत्रतया सम्भा-

---

१ शालिहोत्रोऽथ किन्तु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् । (वनपर्वणि ७२ अध्याये)

२ कौटिलीये अश्वाध्यक्षप्रकरणे ३० अध्याये, साङ्ग्रामिकेऽपि ३७ पृष्ठे हस्त्यश्वयोः कुलजात्युल्लेखोऽस्ति.

वितस्य सुश्रुतस्य सुप्रसिद्धभिषक्त्वेनाचार्यदशा महिमगानं कथं समर्थ्येत, नागार्जुनेन सुश्रुतसंहितायाः संस्करणस्य प्रवादोऽपि विपर्यस्येत् । द्वयोः सुश्रुतयोरभेदे कनिष्क-सामयिकत्वे च सति पाणिनिवार्तिकभाष्यकाराणां सुश्रुतशब्दोपादानं किमालम्बन-मासादयेत् । तेन न किञ्चिदेतदिति विरम्यते ॥

अन्ततो विक्रमाब्दारम्भात् पूर्वं षष्ठशताब्द्यां सुश्रुतस्य समयं सोपपत्तिकं साधयतो हार्नले (A. F. Rudolp Hoernel) नामकस्य पाश्चात्यविदुषो लेखादपि ततोऽनर्वाचीनत्वं सिध्यति । केश्चन यथावदन्विष्यमाणोऽपि सुश्रुतस्य समय ईशवीयाब्दोपक्रमात् षट्शताब्दीपूर्वं एव नतु ततोऽर्वाचीन इति; अन्ये सुश्रुते सप्तविधकुष्ठनिरूपणं दृश्यते, यस्य रोगस्य भारतीयैश्चीनदेशीयैरपि २५०० वर्षपूर्वं ज्ञानमुपलब्धमासीदिति सुश्रुतस्योपसार्द्धद्विसहस्रवर्षपूर्वत्वं सम्भाव्यते इत्यपि निर्दिशन्ति । सुश्रुतसंहिताया लेटिनभाषायामनुवादको ह्यासॆलर (Hessler) नामकः पाश्चात्यविद्वांस्तथा श्रीयुतगिरीन्द्रनाथमुखोपाध्यायोऽपि ईशवीयाब्दारम्भादुपसहस्रवर्षं (B. C. 1000) पूर्वतनः सुश्रुत इति निर्दिशति ॥

एवंविधैर्विवेचकविदुषामुपन्यासैर्विचारदृष्ट्या च सुश्रुतसंहितायाः पूर्वो भाग अन्ततो गत्वाऽपि इतः २६०० वर्षपूर्वोऽवगम्यते ॥

सुश्रुते पूर्वाचार्येषु निर्दिष्टः सुभूतिगौतमः शाक्यसिंहस्य शिष्य इति बुद्धोत्तरभावित्वं सुश्रुतस्येति केचिन्निदर्शयन्ति । अष्टसाहस्रिकाशतसाहस्रादिके बौद्धग्रन्थे सुभूतेर्नाम उपलभ्यते नाम । परं तत्र आयुष्मत्सुभूतिस्थविरसुभूतिशब्दैरेव व्यवहारः कृतोऽस्ति, नतु सुभूतिगौतमस्य तत्रोल्लेखो दृश्यते । बौद्धग्रन्थेषु सुभूतेरध्यात्मविषय एवोल्लेखोऽस्ति, वैद्यविद्याचार्यत्वं न कुत्रापि निर्दिष्टमिति सुश्रुतोक्तः सुभूतिगौतमो न बौद्धोऽन्य एव प्राचीनो वैद्याचार्यः । सुभूतिगौतमस्य बौद्धत्वे तमपि पूर्वाचार्यदशा पश्यतः सुश्रुतस्य लेखे बौद्धसंप्रदायच्छायाः कथं नोपलभ्येरन् । प्रत्युत अत्र बौद्धच्छायानुपलम्भ एवास्य सुभूतेरबौद्धत्वं द्रढयति । स्थविरसुभूतेर्व्याकरणमुपलभ्यते इति नामसाम्यमात्रेण सोऽपि सुभूतिः प्राचीनो बुद्धस्य प्रधानशिष्य इति वक्तुं शक्येत किमु ? ॥

वैद्यकटीकाकृद्भिः क्वचिद्विहितस्य वृद्धसुश्रुतोक्तवचनोद्धारस्य दर्शनेन तदुद्धृतवचनानां वर्तमानसुश्रुतसंहितायामनुपलम्भेन औपधेनवमौरभ्रमिति सुश्रुतोक्तपद्ये सौश्रुतस्य पृथङ्निर्देशेन च वर्तमानसुश्रुतसंहितातः पृथगेव वृद्धसुश्रुतस्य सौश्रुततन्त्रं

---

१ Studies in the Medicine of Ancient India Part I.
२ History of Indian Medicine III P. 576. by G. N. Mukhopadhyaya.
३ " " " P. 578.
४ " " " P. 578.
५ Surgical Instruments of the Hindus. by G. Mukhopadhyaya P. 15.

पूर्वमासीदिति कथयितुमपि सुश्रुतसंहितायां वृद्धसुश्रुतस्य पूर्वाचार्यत्वेनानिर्देशात्, महाभारतादावपि विश्वामित्रपुत्रत्वेन सुश्रुतस्यैवोल्लेखात्, महाभाष्यकारनावनीतक-नागार्जुनवाग्भटज्वरसमुच्चयादिलेखेऽपि सुश्रुतनाम्नैव निर्देशात्, एतदीयवचनानामेव तेषु संवादाच्च, आरब्यादिदूरदेशान्तरेष्वप्यस्यैव सुश्रुतस्य संहिताया अनुवादात् प्रचाराच्च, कम्बोडियादिगतयशोवर्मशिलालेखेऽपि सुश्रुतस्यैवोल्लेखात्, वृद्धसुश्रुत-नाम्नोपलब्धेषु वचनेषु प्राचीनरचनारूपप्रौढेरदर्शनेन, तद्वचनविषयतो वृद्धसुश्रुतस्य शल्यप्रस्थानाचार्यत्वानिर्धारणात्, सुश्रुतसंहिताया उपक्रमे काशिराजं दिवोदा-समुपेतानामौपधेनवौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतीनामन्तेवासितया निर्देशोत्तरम्—

औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम्।

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत्॥

इति औपधेनवौरभ्रपुष्कलावतसुश्रुताचार्यप्रणीततन्त्राणि तदीयार्थकप्रत्ययान्तैः सौश्रु-तादिपदैः प्रदर्श्य एतेषां सर्वेषु शल्यतन्त्रेषु प्राधान्यनिर्देशेन तन्निर्दिष्टस्य सौश्रुतस्या-न्यदीयपूर्वतन्त्रत्वे तन्न्यायेन औपधेनवादितन्त्राणामपि औपधेनवाद्याचार्यतन्त्रेभ्यः पृथक्त्वेन पूर्वसिद्धानां वक्तव्यत्वापातात्, कौटिलीयादिप्राचीनग्रन्थेष्वपि स्वीयग्रन्थे स्वीयनामोल्लेखदर्शनस्य प्रायिकतया स्वीयसौश्रुततन्त्रस्य औपधेनवादितन्त्राणामिव प्राधान्यावबोधाय निर्देशौचित्याच्च, टीकाकारैरर्वाचीननिबन्धकारैश्च क्वचन गृहीतो वृद्धसुश्रुतस्तु कतमः, कदा सम्भूतः, कश्चास्य ग्रन्थः, कस्मिन्प्रस्थाने तस्याचार्यत्वमिति सर्वस्यास्य निलीनतया पूर्वोद्दिष्टं प्रसिद्धं दिवोदासान्तेवासितया सुश्रुतं सुश्रुतं परि-त्यज्यापरिच्छेद्यस्य वृद्धसुश्रुतस्य शल्यप्रस्थाने पूर्वाचार्यत्वसाधकं दृढं साधनान्तरमपे-क्ष्यते। उपलभ्यमानसुश्रुतसंहितायां क्वचनार्वाचीनविषयप्रतिभासोऽपि संस्करणवशेन प्रतिफलितः, क्वचन पाठभेददोषोऽपीत्यत्र संस्करणप्रकरणे दिग्दर्शनं विधास्यते॥

वैदिक्यामवस्थायामार्यनिवासस्थलस्य परिस्थित्यनुसारेण विभक्तानां वसन्त-ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराख्यानां षण्णामृतूनामुल्लेखो वैदिके साहित्ये दृश्यते[१]। एषु वसन्तमन्यं वोपक्रम्य जात एक ऋतुपर्यावर्तः संवत्सरात्मको भवति, प्राचीनपरि-स्थितौ कल्पितोऽयमृतुविभागः पश्चादप्यनुवर्तमानो 'वसन्तादिभ्यष्ठक् (४.२.६३)' इतिसूत्रे पाणिनिनाऽपि गृहीतः, अद्यापि लोके प्रचलति च। सुश्रुतसंहिताया ऋतुचर्याध्याये उत्तरायणादिमारभ्य शिशिरादयो हेमन्तान्ताः प्रचलितप्रक्रियानुरूपाः षडृतवः पूर्वं निर्दिष्टाः, तदनुपदमेव शीतोष्णवर्षारूपसमयभेदेन त्रिदोषाणामुपचय-प्रकोपसंशमनावस्थामुपादाय अस्मिन्समये उपचयप्रकोपौ भजन्नयं दोषोऽस्मिन्समये संशमनीय इति भैषज्यप्रक्रियोपयोगि विज्ञानाय इह त्वित्यादिना दक्षिणायनोपक्रमं

१ यजुर्वेदे—वसन्तेन ऋतुना इत्यादि (२१.२३–२८) मन्त्रेषु, वसन्तायेति (२४.२०) मन्त्रे च। सामवेदे—वसन्त इन्नुरन्त्यो ग्रीष्म इन्नुरन्त्यः। वर्षाण्यनु शरदो हेमन्तशिशिर इन्नुरन्त्यः॥ (६।१३।२)

विभागान्तरमपि पुनर्दर्शितम् । तत्र वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृडाख्यानां षड्तू-नामुल्लेखेन प्राथमिक्यां प्रक्रियायां चतुरो मासान् शीतस्य, मासद्वयं वृष्टेः, द्वितीय-प्रक्रियायां तु मासद्वयं शीतस्य, चतुरो मासान् वृष्टेः समय इति विशेष आयाति । द्वितीया प्रक्रिया भैषज्यविज्ञानोपयोगायोपात्ता दृश्यते । काश्यपीये ऋतुविमानग्रन्थस्य खण्डितत्वेऽपि आत्रेयभेडसंहितयोरपि ऋतुविमाने भैषज्यसंबद्धा द्वितीयैव प्रक्रिया गृहीताऽस्ति । एवञ्चायुर्वेदीयपद्धतौ भैषज्यदृशा हिमशिशिरयोरभेदं प्रावृड्वर्षयोर्विभेदं भजत ऋतुविशेषक्रमस्याचार्यैरुपग्रहणमवबोधयितुम् "इह तु" इति पदेनायुर्वेदीयं पन्थानमुद्दिश्य स्वदेशानुरूपो विभागः सुश्रुते दर्शितः । इदम्परत्वमेवेहशब्दस्य केनचिट्टीकाकृताऽभ्युपगतं च । परं शास्त्रविशेषे सार्वदेशिकस्यैकरूप्येण ऋतुविभा-गस्य बोधने न सामञ्जस्यमायाति । न हि भारतेऽन्यत्र वा सर्वत्रैकरूप ऋतुविभागः । देशभेदेन शीतोष्णदशयोर्विभेदादार्तवलक्षणानि बहुशो भिद्यन्ते । सिंहल (सीलोन)-प्रदेशे प्रायः सर्वदा समया शीतोष्णदशया समप्रायाः षड्तवो भवन्तीति नैवंभावः सर्वत्र । क्वचन शैत्यमतिशयानं बहुसमयं हृदयमाकम्पयति, क्वचनौष्ण्यमभिवृद्धं बहु-कालं सर्वतस्तापयति, क्वचन वृष्टिर्बहुलतां वहति । मद्रासादिप्रदेशेषु मार्गपौषयोरा-म्रमञ्जर्य उद्गच्छन्ति, फाल्गुने चैत्रे तत्फलानि पच्यन्ते । यथायथोत्तरीयः पर्वतीयः प्रदेशस्तथा तथा पश्चाद्भावः । येन नेपाले पार्वतप्रदेशे वैशाखे आम्रमञ्जर्युद्भवः, अन्ततो भाद्राश्विनयोस्तत्फलानि पच्यन्ते । एवमेव शाकपुष्पफलौषध्यादीनामपि देशभेदेन विभिन्नः समयोऽनुभूयते । प्रदेशविशेषतः शीतोष्णजलवाय्वादीनां परिवृत्त्या यत्र यादृशी परिस्थितिस्तदनुसारेणैव गुणागुणान् विज्ञाय भिषग्भिः प्रवर्तनीयं भवति । तेन "इह तु" इत्यनेन तदुपदेशस्थलमवबोधयितुं युज्यते । पूर्वप्रचलितां पद्धति-मादौ निर्दिश्य इहत्विति उपदेशस्थलविशेषे प्रावृड्वर्षारूपवृष्टिसमयद्वैगुण्यप्रदर्शनेन शीतसमयस्य द्वैमासिकत्वं वर्षासमयस्य चातुर्मास्यत्वं तत्र बोध्यते इत्येवावगन्तुं युज्यते । स्थानभेदेन वर्षासमयस्य तारतम्यमप्यनुभूयत एव । भारतेऽपि ग्रीष्मान्ते वङ्गोपसागरस्य आरब्योपसागरस्य वा जलं निपीय प्रस्थितो जलदो वायवीयां गति-मनुगच्छँस्तत्तत्प्रदेशेषु क्रमशो वर्षन् स्वीययात्रायां हिमाद्रेरन्येषां वोच्चगिरीणां शिखरैः प्रतिरुद्धपराग्गतिश्चिरापुञ्ज्यादिप्रदेशेष्विव स्थाने स्थाने चिरं बहुलतया च जलं वर्षति । यथा यथा तथाभावः तथा तथा वृष्टिसमयस्य बाहुल्यमुपजायते इति प्राकृतिकपरि-स्थित्यनुरूपो वैज्ञानिकानां सिद्धान्तः । सौश्रुते तन्त्रे भैषज्यानुकूले ऋतुविभागे वर्षा-प्रावृषोः स्वरूपविशेषः पृथक्तया प्रदर्श्यते । काशीप्रदेशे तु वर्षासमयस्य द्वैगुण्याभावेन वर्षाप्रावृड्वदितो द्वितीयो विभागोऽननुकूलतां वहन् इहेति तदनुरूपमेव प्रदेशान्तरं दर्शयदवगमयति । सुश्रुतटीकायां काश्यपवचनत्वेन निर्दिष्टाभ्यां—

"भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् ।
तेन प्रावृड्वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवद्धिमसङ्कुले ।
भूयः शीतमतस्तेषां हेमन्तशिशिरावृतू ॥"

इति श्लोकाभ्यां गङ्गाया उत्तरतो हिमालयपरिसरप्रदेशे हिमशिशिरयोः, गङ्गाया दक्षिणतः प्रदेशे प्रावृड्वर्षयोः परिस्थितिर्बोध्यते । अत्र गङ्गापदेन वाराणसेयगङ्गोपादाने तु तद्दक्षिणोत्तरयोरेवं विभेदस्य दुर्वचतया तत्र गङ्गापदेन गङ्गाद्वारादुपरिवर्तिनीं गङ्गामादाय तत उत्तरतो हिमसमयद्वैगुण्यं, तद्दक्षिणकूलभागे वृष्टिसमयद्वैगुण्यं प्रदर्शितं सम्भवति । एतत्समानन्यायेन इहत्विति निर्दिष्टं वृष्टिसमयद्वैगुण्योपलक्षितं स्थलं गङ्गादक्षिणविभागीयं स्थानं स्यादिति सम्भाव्यते ॥

यद्यपि भावप्रकाशकृता[1] काश्यां दिवोदाससकाशाद्वैद्यकविद्याध्ययनाय विश्वामित्रेण पुत्रस्य सुश्रुतस्य मुनिसूनुशतेन साकं प्रेषणस्य निर्देशेन, सुश्रुतसंहितायामाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासमुपेत्य सुश्रुतादीनां प्रश्नस्योपदेशलाभस्योल्लेखनेन च काश्यां क्वचनाश्रमे सुश्रुतस्योपदेशनमपि सम्भवति । परं तथात्वे इह त्विति पश्चान्निर्दिष्टस्य चातुर्मास्यवृष्टिमतो देशस्य काश्यामननुकूलतया, महाभारतादिगतदिवोदासकथायां हैहयैराक्रान्तस्य दिवोदासस्य राज्यभ्रंशे भरद्वाजाश्रमोपगमस्य लाभेन च राज्यभ्रंशेन मुन्याश्रमोपगमे, किं वा पूर्वेषां राज्ञामन्तिमे वयसि वानप्रस्थचर्याया दर्शनेन वानप्रस्थमुपादाय तपोवनोपगमे, वृष्टिसमयप्राचुर्यवति गङ्गाद्वारदक्षिणप्रदेशे दिवोदासेन सुश्रुतस्योपदेशनं विहितं किलेति सम्भाव्यते । तेन इह त्विति आश्रमस्थमिति च समन्वेति । आश्रमस्थलमुपेत्योपदिशतोऽपि दिवोदासस्य पूर्वाधिपत्यमुपादाय सुश्रुते काशिराजत्वेन निर्देशनमपि युज्यते । महाभाष्यकृता शाकपार्थिवादि (२. ३. ७०) गणोदाहरणे 'कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः' इति निदर्श्य सुश्रुतसम्बन्धिनां सौश्रुतानां कम्बलरूपकुतपप्राधान्योल्लेखनेन सौश्रुतानामपि हिमवदविप्रकृष्टदेशवासित्वं ज्ञायते । प्रचण्डग्रीष्मोष्मणा भर्जनकपालायितायां वाराणस्यां वसतः कुतपप्राधान्यवादे न नाम किमपि यौक्तिकमालम्बनं भवेत् ॥

अत्रैवमृतुविभागद्वयोल्लेखो गणितप्रक्रियया संहितानिर्माणस्य संस्करणस्य च १५०० वर्षान्तरितं कालभेदं व्यनक्तीति श्रीयुतस्य एकेन्द्रनाथघोषमहाशयस्य[2] विचारविशेषो दृश्यते । पूर्वोपदर्शितरीत्या बहुपुरुषानन्तरितानां धन्वन्तरिदिवोदाससुश्रुतानां तु नैतावत्समयान्तरालं सम्भवति । सुश्रुतानुयायिना सौश्रुतेनान्येन वा केनचित्पश्चात्संस्करणे इदं संभवति । परमुत्तरतन्त्रसंहिताया वर्तमानसुश्रुतसंहिताया एव सप्तमाष्टमशताब्द्योः आरब्यादिदेशान्तरेष्वप्यनूदिततया, कम्बोडियागतयशोवर्मशिलालेखेऽप्युल्लेखेन तावद्दूरदेशान्तरेष्वपि प्रचलितुं कालविशेषस्याप्यपेक्षिततया, वाग्भटज्वरसमुच्चयादिलेखेष्वप्युत्तरतन्त्रसहिताया एवास्याः संवादेन च नागार्जुनविहित-

१ विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥
पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः । तेन सार्धं समध्येतुं मुनिसूनुशतं ययौ ॥
(भावप्रकाशे)

२ Indian Historical Quarterly vol IV p. 557.

संस्कारप्रवादाभ्युपगमेनापि संस्कारनिष्पन्नैतत्स्वरूपस्थितेरन्ततो गत्वा सप्तदशाष्टादशशतवर्षपूर्वत्वनिश्चयेन तदुपरिगणितप्रक्रियागतपञ्चदशशतवर्षयोजने मूलसंहिताया द्वात्रिंशच्छतवर्षप्राग्भाव आयाति ॥

धन्वन्तरेर्दिवोदासस्य, वार्योविदस्य वामकस्यापि काशीपतित्वेन निर्देशादीदृशैर्बहुभिर्विद्याचार्यैः राजर्षिभिः काश्यां पुराकाले वैद्यविद्यायाः प्रतिष्ठापनमवगम्यते । बुद्धकालिकस्य काशीयुवराजस्य ब्रह्मदत्तस्यायुर्वेदविद्याध्ययनाय तक्षशिलागमनस्य जातकग्रन्थे निर्देशोपलम्भेन पूर्वपरम्परानुवृत्तामायुर्वेदविद्यां रक्षितुं काशिराजकुले चिरकालमनुरागोऽवगम्यते । औपधेनवौरभ्रसौश्रुतपौष्कलावतानां चतुर्णां सुश्रुते समप्राधान्यनिर्देशेन पूर्वपुरुषीयं सौश्रुतमौपधेनवादिकं वा कतमत्तन्त्रं तत्र प्रसृतमासीदिति विशेषोल्लेखानुपलम्भेऽपि नागार्जुनभाष्यकारादिभिः सुश्रुतसौश्रुतानां विशेषतो ग्रहणेन औपधेनवादीनां नाम्नाप्यनिर्देशेन च सौश्रुतः सम्प्रदायः पश्चिमदिग्भागेऽपि विशेषतः पूर्वप्रदेशे प्रचलित आसीदित्यूहितुं शक्यते। पश्चिमप्रदेशे कायचिकित्साप्रस्थानं,काश्यादिपूर्वप्रदेशेषु सौश्रुतं शल्यप्रस्थानं प्रचलितमासीदिति तु नियन्तुं नैव शक्यते । काशिस्थधन्वन्तरिसम्प्रदायेऽप्यष्टप्रस्थानोल्लेखो दृश्यते । "विविधानि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके" (पृ. २५७) इत्यात्रेयोऽपि सर्वतो नानाविधभैषज्यविद्यायाः प्रचारं स्वमुखेनोद्गिरति । चरकसंहितालेखात्पाञ्चालकाम्पिल्यादिषु, भेडलेखाद्गान्धारेषु, काश्यपलेखाद्गङ्गाद्वारकनखलादिष्वायुर्वेदविद्योपदेशस्य दर्शनेन तत्रापि सा विद्या प्रतिष्ठिता दृश्यते । तेन गान्धारादारभ्य, न केवलं गान्धारादपि तु बाल्हीकभिषजः काङ्कायनस्यापि तद्गत्वे उपलम्भेन बाल्हीकात् काशीपर्यन्तं पश्चिमोत्तरप्रदेशेषु भैषज्यविद्यायाः प्रचारः समुन्नतिश्च पूर्वमासीदित्यनुमातुं शक्यते । परं काशीयुवराजेन ब्रह्मदत्तेन तक्षशिलां गत्वा वैद्यविद्याया अध्ययनस्य जातकग्रन्थात्, मगधान्निर्गतेन बुद्धसामयिकेन जीवकेन सन्निकृष्टां काशीमुपेक्ष्य तक्षशिलामुपेत्य भैषज्यविद्यायां विशेषवैदुष्यस्य संपादनस्य, ततोऽधीत्य निवृत्तेन तेन जीवकेन विद्यां लब्ध्वा राजपदस्थस्य ब्रह्मदत्तस्य समये कस्यचिच्छ्रेष्ठिपुत्रस्योदरं विदार्य काश्यां शस्त्रचिकित्सयोल्लाघनस्य, अन्येषामपि बहुशो रोगिणां तत्र तत्र शस्त्रचिकित्सया कायचिकित्सया च जीवकस्य ख्यातेश्च महावग्गलेखतोऽवगमेन, जातकग्रन्थेभ्यो देशदेशान्तरतोऽप्यधिजिगमिषूणां तत्रोपगमवृत्तोपलम्भेन च विद्यान्तराणामिव भैषज्यविद्यायाः कालक्रमेण बुद्धसन्निकृष्टसमये काश्यपेक्षया शल्यप्रस्थानीयविद्याया अपि तक्षशिलादिषु विज्ञानगौरवं प्रतीयते । काश्यां पश्चात् समये समये राज्योपप्लवस्येतिहासतोऽप्यवगमेन समयवशाद्ह्रासः, आचार्यविशेषैश्चर्चाबाहुल्येन तक्षशिलादिष्वतिशयस्याधानमपि सम्भवति । अन्ततो गत्वा अशोकनृपसमये स्वदेश इव विदेशपर्यन्तमपि चिकित्सालयादीनामुद्घाटनेनेयं भैषज्यविद्या दूरदूरं प्रससार च ।

१ काश्यपसंहितायां (२२) पृष्ठे-"काशिराजं महामुनिः" इति ॥
२ चरके "काशीपतिर्वामकः" इति (सूत्र. अ. २५)॥

परं तादृशे विद्यापीठे तक्षशिलादिपरिसरप्रदेशेऽपि पश्चात्समयान्तरे विद्याह्रासमुपजगाम । तत्रापीतिहासलभ्येन राज्यविप्लवादिनैव हेतुना भवितव्यम् । तथैव बुद्धसमये तक्षशिलापेक्षया काश्यां तस्या विद्याया ह्रास इवानुभूयते ॥

आत्रेयः

"इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः कश्यपवसिष्ठात्रिभृगुभ्यस्ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थम्" इति (पृ. ४२) काश्यपसंहितायां पूर्वसंप्रदायोल्लेखेन आयुर्वेदविद्यायामत्रेरप्यन्यतमः संप्रदायः प्रवृत्तोऽवगम्यते । यत्र गोत्रनाम्ना आत्रेयाख्या भिक्षुरात्रेयः, कृष्णात्रेयः, पुनर्वसुरात्रेयश्च आचार्या अवगम्यन्ते । अन्येऽप्यनेके अत्रिपरम्परागता आचार्या भवेयुः । यथा कश्यपपरम्परायां मारीचशब्देन विशेषितः कश्यपः कौमारभृत्यसंहितायाम्, एवमेवात्रेयपरम्परायां पुनर्वसुनाम्ना विशेषित आत्रेयः अग्निवेशादीनामुपदेशकश्चरकसंहितामूलोपदेशक आचार्यः । स एवायं पुनर्वसुरात्रेयश्चन्द्रभागाया मातुर्नाम्ना चरके "यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना" (सू. १३) इति, भेडसंहितायां "सुश्रोता नाम मेधावी चान्द्रभागमुवाच ह" (पृ. ३९) इति चान्द्रभागः चान्द्रभागी पुनर्वसुरित्यपि व्यवहृतो दृश्यते । चरके "त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता" (सूत्र. अ. ११) इति एकद्व्यस्थाने, भेडसंहितायामपि "कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाश्चक्रुर्महर्षयः" इति क्वचन कृष्णात्रेयनाम्ना व्यवहारस्य दर्शनेन पुनर्वसुरात्रेय एव कृष्णात्रेयशब्देनापि व्यवह्रियते इत्यपि केषाञ्चिन्मतम् । अपरे तु श्रीकण्ठदत्तशिवदासादिभिः कृष्णात्रेयनाम्ना शालाक्यविषयकवचनान्तराणामुल्लेखेन आत्रेयपुनर्वसोरन्य एव कृष्णात्रेय इत्यपि वदन्ति । चरकसंहितायामादितोऽन्तपर्यन्तमात्रेयनाम्नाऽऽत्रेयपुनर्वसुनाम्ना वा प्रायो व्यवहरणेन, भेडसंहितायामपि पुनर्वसुनाम्नाऽऽत्रेयस्य व्यवहरणस्य प्रायिकतया, आत्रेयपरम्परायां वर्तमानस्य कृष्णात्रेयनाम्न आचार्यान्तरस्यापि मतमुपादाय क्वचन तन्निर्देशनस्य चरकभेडसंहितयोः सम्भवितया, कृष्णात्रेयपुनर्वस्वात्रेयशब्दयोरेकत्र सहप्रयोगस्यानुपलम्भेन च कृष्णात्रेयः पुनर्वसुरात्रेयश्च विभिन्नावाचार्यौ इत्यपि वक्तुं शक्यते ॥

चरकसंहितायामात्रेयपुनर्वसुना वार्योविदस्य तत्सहभाविनो मारीचिकश्यपस्य च पूर्वाचार्यदृशा उल्लेखनस्य पूर्वनिर्दिष्टतया मारीचकश्यपादुत्तरभावी, चरकसंहितागतेनोल्लेखेन काम्पिल्यराजधान्यां पाञ्चालप्रदेशे वर्तमानः पुनर्वसुरात्रेय आचार्य इत्यवगम्यते ॥ एवमस्यां काश्यपसंहितायां पादचतुष्कवर्णने—

अस्य पादचतुष्कस्य मन्यन्ते श्रेष्ठमातुरम् ।
तदर्थं गुणवन्तो हि त्रयः पादा इहेप्सिताः ।
नेति प्रजापतिः प्राह भिषङ्मूलं चिकित्सितम् ॥ (पृ. २६)

इति केवलं चतुष्पादकीर्तनं, तदपि संक्षिप्तलेखेन, चरकसंहितायां खुड्डाकचतुष्पादाध्याये तेषां चतुष्पादानां चातुर्गुण्येन षोडशकलतयोपबृंहणम्, उत्तरत्र महाचतु-

ष्पादाध्यायेऽपि तस्यैव विशेषविवरणं वर्ण्यमानमपि कश्यपात्रेययोः पौर्वापर्यमवगमयन् कश्यपसमयादात्रेयसमये उत्तरभाविनि क्रमप्राप्तं विचारविकासमवबोधयति ॥

एवं रोगनिर्देशे काश्यपीये संक्षिप्तप्रक्रियया रोगविभागस्तदनुबद्धा विषयाश्चैकेनैव सप्तविंशतितमाध्यायेन निर्दिष्टाः सन्ति, आत्रेयीये तु तद्विषये चत्वारोऽध्यायाः तत्र महारोगाध्याये एकस्मिन्नेव काश्यपीयोक्तविषयसंवादिनो विषयाः सन्ति, तत्पूर्ववर्तने कियन्तःशिरसीयादिकेऽध्यायत्रये विशेषान्तरनिर्देशो विकासदशामुन्मीलयति । एवमनुसन्धाने बहुशो निदर्शनानि दृश्येरन् ॥

न केवलं कश्यपात्रेययोः पौर्वापर्यमात्रमपि तु चरकसंहितायां पूर्वोपदर्शिते गर्भावक्रान्तिविषयकनानामतोपवर्णने "विप्रतिपत्तिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकारिणामृषीणां सन्ति" इति कुमारशिरोभरद्वाजकाङ्कायनभद्रकाप्यभद्रशौनकवडिशवैदेहजनकधन्वन्तर्याचार्यैः सह मारीचकश्यपस्यापि सूत्रकारिणामृषीणामितिपदेन सूत्रकर्तृत्वं मुखेन निर्दिश्य सनामग्राहं मतोल्लेखेन एषां महर्षीणां ग्रन्था अपि आत्रेयपुनर्वसुना दृष्टा अवगताश्चेति स्पष्टं लाभेन आत्रेयपुनर्वसोर्ग्रन्थनिर्माणात् पूर्वमेव मारीचकश्यपीयो ग्रन्थः प्रसिद्ध आसीदित्यपि विशदीभवति ॥

चरकसंहितायां महाचतुष्पादाध्याये "प्रतिकुर्वन् सिध्यति प्रतिकुर्वन्म्रियते अप्रतिकुर्वन् सिध्यति अप्रतिकुर्वन्म्रियते तस्माद्भेषजमभेषजेनाविशिष्टम्" इति मैत्रेयमतमननुकूलं निर्दिश्य तत्खण्डनपरतया "मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः" इत्यात्रेयसिद्धान्तोल्लेखेन भेडसंहितायां चतुष्पादाध्याये अप्रतिकुर्वतोऽपि सिद्धिं वदतो मतं खण्डयत आत्रेयस्य सशब्दसंवादं सनामग्राहं सिद्धान्तस्य प्रदर्शनेन चरकसंहितायां भरद्वाजाल्लब्धं चिकित्साविज्ञानं प्रगुणीकृत्यात्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टैर्भेडाग्निवेशादिभिः षड्भिः पृथक्तन्त्रप्रणयनोल्लेखेन तं संवादयता भेडसंहितायां प्रत्यध्यायमित्याह भगवानात्रेय इत्यात्रेयस्योपदेष्टृतया निर्देशेन शरीरनिर्वृत्तिविषये पूर्वाचार्यमतोल्लेखे कश्यपस्यापि नामोल्लेखेन चात्रेयस्येव कश्यपस्यापि भेडात् प्राक्तनत्वमित्यपि निर्विवादमेव ॥

भेडसंहितायामात्रेयकश्यपयोः कश्यपसंहितायां भेडात्रेयपुनर्वस्वोश्चरकसंहितारूपायामात्रेयसंहितायां मारीचिकश्यपस्येति परस्परं नामोल्लेखेन, चरकसंहितायामात्रेयेण वार्योविदमारीचिकश्यपयोः पक्षप्रतिपक्षसंवादस्य कश्यपसंहितायां वार्योविदाय कश्यपेनोपदेशनस्योल्लेखेन च समसामयिकानामपि नानाचार्याणां प्रसिद्धतराणां मिथो मतोपादानस्य नामनिर्देशस्य भावितया च भेडोल्लेखतः पूर्वभाविनोः परस्परं सनामग्राहं मतमुल्लिखतोरात्रेयमारीचकश्यपयोर्वयस्तारतम्येन समसमयकत्वमपि युक्तिसहं भवति ॥

---

१ सिध्यति प्रतिकुर्वाण इत्यात्रेयस्य शासनम् ।
अपिचाप्रतिकुर्वाण इत्याख्यन्भद्रशौनकः ।
नत्वेतां बुद्धिमात्रेयः शौनकस्यानुमन्यते ।
प्रतिकुर्वति सिद्धिर्हि वर्णोत्साहसमन्विता (भेडसंहितायाम्. पृ. १५) ॥

अत्र भेडेन शौनकनाम्ना गृहीतस्य प्रतिमतस्य चरके मैत्रेयनाम्ना निर्देशो दृश्यते । गृहीतमतस्य संवादोपलम्भेन मुद्रितचरकपाठे समयवशेन नामविपर्यासः, अथवा शौनक इति कुलनाम्ना मैत्रेय इति मातृनाम्ना एक एवाचार्यो निर्दिष्टोऽपि सम्भवति ॥

अथवा अस्यां काश्यपसंहितायां स्वोपजीवकयोर्वृद्धजीवकवात्स्ययोर्मतोल्लेखस्य कश्यपेन विधातुमयोग्यतया वृद्धजीवकवात्स्ययोर्नाममतोल्लेखः पश्चात्संस्करणप्रतिसंस्करणावसर एव प्रविष्टोऽवश्यमेव वक्तव्यः । एवमेव भेडादीनां पश्चाद्भवानां नाममतोल्लेखः संस्करणे पश्चात्प्रविष्टोऽपि सम्भवति ॥

एवञ्च सति कौटिलीयादिप्राचीनग्रन्थेषु मानवबृहस्पतिवातव्याधिप्रभृतीनामेवं यास्कादिगृहीतानां पूर्वाचार्याणां पक्षप्रतिपक्षभावेनोल्लेखेऽपि नैषामेतावतैव समकालकत्वं कल्पयितुं शक्यते । अतीताचार्यविषयानपि पुरःस्थपुस्तकादिगतान् बुद्ध्वाकलय्य परस्परं विमर्शरूपेण लेखनस्यापि प्राचीना शैली । तेनेतराचार्याणामेकत्तो नाममतोल्लेखमात्रं न समसमयकत्वं साधयति । यत्र तु द्वयोराचार्ययोर्ग्रन्थेषु मिथो नामोल्लेखो मतनिर्देशो वा पश्चात्तनस्य पूर्वेण निर्देशासम्भवेन तथाभावे जीवकवात्स्यादिसदृशप्रतिसंस्कर्तृसत्त्वस्थले पूर्वोत्तरयोरप्याचार्ययोर्मिथो ग्रन्थेषु नाममतनिर्देशं विधाय पश्चात्तनैः संस्करणमपि संभवति । किंवा तयोरेवाचार्ययोः समसमयकतया स्वयमेव मिथो नामादिनिर्देशनमपि युज्यते, इतीदृशेषु पश्चात्प्रतिसंस्कृतेषु ग्रन्थेषु मिथो नामग्रहणादिना पौर्वापर्यं समसमयकत्वं वेति सूक्ष्मया दृशा साधनान्तरैर्विवेचनीयं भवति ॥

तिब्बतीयोपकथायां तक्षशिलास्थितादात्रेयाज्जीवकस्याध्ययनोल्लेखोपलम्भेन बुद्धकालीनजीवकस्य गुरुरात्रेय एव पुनर्वसुरात्रेय इति मत्वा चरकसंहितामूलाचार्यस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य स एव बुद्धकालीनः समय इति बहुभिर्विवेचकैर्विपश्चिद्भिः सन्धार्यते । परं जीवकस्य विषये तिब्बतदेशीया इव सिंहलदेशीया ब्रह्मदेशीया अपि उपकथा दृश्यन्ते । मिथः कथांशेष्वनैकात्म्यमासु दृश्यते । जीवकस्याध्ययनोपवर्णने महावग्गलेखतस्तक्षशिलायां कस्माच्चिदेव दिशाप्रमुखादाचार्याज्जीवकस्याध्ययनमायाति, न तु तद्गुरोरात्रेयत्वं ततः परिच्छेत्तुं शक्यते । चुल्लकसेट्ठिजातकेऽपि तक्षशिलायां पञ्चशतमाणवकाचार्यस्य दिवप्रमुखस्य बोधिसत्त्वस्य निर्देशः, तत्कथायां पापकस्य जीवकस्य च नामनिर्देशोऽप्यस्ति । सिंहलोपकथायां[१] तु शक्रेण विशेषमहिमानं प्रापितात् कपलक्ष्य (कपिलाक्ष ?) गुरोर्जीवकस्याध्ययनमुल्लिख्यते । ब्रह्मदेशीयोपकथायां तु न तक्षशिलायाम्, अपि तु वाराणस्यां[२] गत्वा जीवकस्याध्ययनं निर्दिश्यते । इत्येवमुपकथानां मिथो विरोधेन कस्या उपकथायाः प्रमाणविधयाऽङ्गीकरणं विधीयेत । विरोध्युपकथान्तरैः सह विवदमानायास्तिब्बतीयकथायाः केवलमुक्तिमुपादाय आत्रेय-

१ Jīvaka went to *Takṣas'ilā* to study medicine. The Professor agreed to teach him. At this moment the throne of *S'akra* trembled, as Jīvaka had been acquiring merit through a *Kap-Laksha*, and was soon to administer medicine to Gautama *Buddha*.

Vide-Manual of Buddhism by Spence Hardy pp. 239.

२ Jīvaka, in order to afford relief and comfort to his fellow-creatures, he resolved to study medicine. He repaired to *Benares*, placed himself under the direction of a famous physician and soon became eminent by his extreme proficiency in the profession.

Vide-Legend of the Burmese Buddha p. 197
by Right Revrent p. Bigandet.

स्यार्वागवतारणमर्वाग्भावसाधनबद्धपरिकरेभ्य एव रोचताम्। ईदृशदुर्बलप्रमाणमुपादाय चरकसंहितामूलाचार्यस्यात्रेयपुनर्वसोः समयनिर्धारणं दुःसाहसं मन्ये। आत्रेयस्य जीवकगुरुत्वे जीवकेन स्वीयतन्त्रे आत्रेयस्य गुरुभावेन निर्देशनं किमिति न विधीयेत ॥

क्याङ्गूर–विनयस्य तृतीयभागे ६१ अध्याये (९२–१०८ पत्रेषु) जीवककुमार-(क्षे सो सोन नु)नाम्नो भिषग्राजस्यैवमाख्यानं दृश्यते–"जीवको राजानं प्रार्थ्य जीविकार्थं भैषज्यविद्यां पठित्वा कपालभेदनचिकित्सनविद्याविज्ञानाय तक्षशिलायां (ध्येजोग्) भिषग्राजस्य ध्युन् शेकि भु (नित्यप्रज्ञ ?)नाम्नस्तद्विद्याविशेषज्ञस्य सकाशे गन्तुं राजानमभ्यर्थयामास। ततो नित्यप्रज्ञविदुषो भैषज्यविद्याविशेषलब्धये तत्रागच्छतो मत्पुत्रस्य जीवकस्याध्ययनप्रबन्धो विधेय इति तक्षशिलानृपतये पद्मसार (पद्म हि डिङ् पो) नाम्ने लिखितं बिम्बसारपत्रमादाय तक्षशिलां गतो जीवकः प्राप्तपत्रेण नृपेणोक्तान्नित्यप्रज्ञ(ध्युन् शेकि भु)भिषग्राजाद्भैषज्यविद्यां जग्राह" इति। 'ध्युन्=सदा अथवा नित्यः; शेकि=प्रज्ञायाः; भु=सूनु, सम्बन्धी;' इति योगार्थमादाय तिब्बतीयभाषायास्तदीयगुरुवाचकस्य 'ध्युन् शेकि भु' इति तस्मिन्नाख्याने बहुवारं प्रयुक्तस्य शब्दस्य दर्शनेन जीवकस्य गुरुस्तक्षशिलायां वर्तमानो भिषग्राजः कपालभेदनचिकित्सनविद्यायां विशेषतः प्रसिद्धो नित्य–(सदा)प्रज्ञो नामेति तिब्बतीयोपाख्यानमूललेखतः समायाति । राहुलसाङ्कृत्यायनेन पालीभाषातो हिन्दीभाषायामनूदिते विनयपिटकेऽपि–"उस समय तक्षशिलामें (एक) दिशा–प्रमुख (=दिगन्तप्रसिद्ध) वैद्य रहता था" (पृ० २६७) इत्थं लिखितं वर्तते । नात आत्रेयो जीवकगुरुरिति प्रत्येतुं शक्यते। 'तिब्बतीयोपकथात आत्रेयो जीवकगुरुरवगम्यते' इति वदतां विदुषामपि नाम किमप्यवलम्बनान्तरं बलवदिति विमर्शस्थानमेतत् ॥

किञ्च–आत्रेयपुनर्वसुनाऽग्निवेशस्योपदेशनस्थानं "जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे काम्पिल्यराजधान्याम्" इति निर्देशेन काम्पिल्यप्रदेश इति स्पष्टमेव । यदि नाम बुद्धसामयिकजीवकीयेतिवृत्ते तिब्बतीयकथाजातकादिषु तक्षशिलायामात्रेयादध्ययनोल्लेखेन तक्षशिलाध्यापक आत्रेयोऽग्निवेशस्योपदेशकः स्यात्तदा तक्षशिलाया उल्लेखोऽग्निवेशसंहितायां कथं न दृश्येत। तक्षशिलाप्रदेशे भूगर्भनिर्गतप्राचीननगरत्रये दक्षिणभागस्थो विर्माउण्डसंज्ञको भागः पूर्वकालिकः B. C. १०००–१२०० समयात्प्रसिद्ध आसीदिति ऐतिहासिका वदन्ति । पाणिनिनाऽपि तक्षशिलायाः सूत्रे निर्देशः क्रियते। बुद्धसमयादपि पूर्वसमये तक्षशिलायां विद्याप्रचार आसीदिति ऐतिहासिकैरप्युपवर्ण्यते। मागधस्य जीवकस्य काशीराजब्रह्मदत्तस्यापि तक्षशिलायां वैद्यशास्त्राध्ययनायोपगमनोल्लेखेन तदात्वे तक्षशिला विद्यान्तराणामिव आयुर्वेदविद्याया अपि प्रधानं विद्यापीठमासीदिति महावग्गजातकादिलेखेभ्योऽपि व्यक्तमेव । पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनोऽग्निवेशस्य च तत्सामयिकत्वे आत्रेयसंहिताकर्त्रा अग्निवेशसंहिताकर्त्रा वा तादृश्याः प्रसिद्धविद्यापीठरूपायास्तक्षशिलाया नामोपादानं किमिति न क्रियेत। तस्यामग्निवेशसंहितायामात्रेयपुनर्वसोरुपदेशस्थानानि यावन्ति कीर्ति-

१ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ (पाणिनिसूत्रम् ४–३–९३)।

२ पार्श्वे हिमवतः शुभे (पृ. ५), वने चैत्ररथे रम्ये (पृ. १२९), जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे काम्पिल्यराजधान्याम्...शिष्यमग्निवेशमब्रवीत् (पृ. २३६) पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् (पृ. ४२४), कैलासे नन्दनोपमे (पृ. ४८०) इत्यादि ॥

तानि तत्र नैकत्रापि तक्षशिलाऽनुस्मर्यते । एवंरूपां तक्षशिलामनुपादाय काम्पिल्यादावुपदेशनस्योल्लेखेन तक्षशिलायास्तत्समये प्रसिद्धिरेव नासीत् । तस्या विद्यापीठभावसमयात् पूर्वमेव काम्पिल्ये आत्रेयपुनर्वसुनाऽग्निवेशस्योपदेशनं प्रतीयते । काम्पिल्य[1]देशो हि वेदसमयात् प्रभृति प्रसिद्धः । शुक्लयजुर्वेदतैत्तिरीयमैत्रायणीयकाठकसंहितासु च काम्पिल्यशब्दो लभ्यते । पाञ्चाल[2]शब्दोऽपि वेदेषु ब्राह्मणेषु उपनिषत्स्वपि दृश्यते । नैवं तक्षशिलाया वेदेषु ब्राह्मणेषु उपनिषत्सु वा प्राचीनग्रन्थेषु उल्लेखोऽस्ति । महा[3]भारतेऽप्युपक्रमोपसंहारभागयोरेव, रामायणे[4]ऽप्युत्तरकाण्डे एव तदुल्लेखोपलम्भात्तक्षशिलायाः पश्चाद्भावः स्पष्टमवगम्यते । न केवलमात्रेयपुनर्वसुनाऽग्निवेशेन, नानादेशानुपवर्णयता मारीचकाश्यपेन तदन्तेवासिना वृद्धजीवकेनापि तक्षशिला नोल्लिखिता । न वा सुश्रुतसंहितायां भेडसंहितायां वा तन्नामोपलभ्यते । बुद्धसामयिकजीवकाचार्यः केवलमात्रेयशब्देन तक्षशिलागतत्वेन च निर्दिश्यते । चरकीयात्रेयाचार्यो हि आत्रेयपुनर्वसुशब्देन काम्पिल्यस्थानीयत्वेन निर्दिश्यते इति स्पष्टो विशेषः । एकस्यैवात्रेयस्यान्तेवासिनौ एतौ जीवकाग्निवेशौ यद्यभविष्यतां तदा जीवककथायां तादृशप्रधानसतीर्थ्यस्याग्निवेशस्य नाम, अग्निवेशलेखे वा तादृशविशिष्टबुद्धिमत्तया प्रसिद्धस्य जीवकस्य नाम किमिति न निरदेक्ष्यत । अग्निवेशस्याचार्यः आत्रेयपुनर्वसुः कायचिकित्सायामेवाचार्योऽवगम्यते । येनाग्निवेशादिभिरपि तद्विषय एव संहिता निरमायि । जीवकाचार्य आत्रेयः कायचिकित्सायां, ततोऽपि विशेषतः शल्यप्रस्थाने परिनिष्ठित आसीदिति अन्तेवासिनो जीवकस्य भैषज्यप्रक्रियातः स्पष्टीभवतीति विद्याप्रस्थानविशेषोऽप्यनयोरात्रेययोर्व्यक्तिभेदं साधयति । एवं दर्शनेन तक्षशिलाभ्युत्थानात् पूर्वतनोऽयं काश्यपात्रेयाग्निवेशभेडदिवोदासादीनामायुर्वेदविद्योपदेशनग्रहणधारणसमय इति कथं वक्तुं न शक्यते । एवं पाणिनीये कच्छादिगणे (४. २. १३३.), तक्षशिलादिगणे (४. ३. ९३) दृश्यमानस्य पाश्चात्यप्रसिद्धदेशवाचकस्य काश्मीरशब्दस्य वेदब्राह्मणेष्विव आत्रेयाग्निवेशसंहितायामनुपलम्भेन तदात्वे काश्मीरदेशस्य सद्भावेऽपि विद्यापीठभावेन प्रसिद्धेः पूर्वतनस्तदीयो गौणभावोऽवबुध्यते । अन्यथा काम्पिल्यपाञ्चालपरिसरप्रादुर्भूतायामात्रेयसंहितायां काम्पिल्यादिसन्निकृष्टस्य तथा प्रसिद्धस्य काश्मीरस्यानुल्लेखः कौतुकं किं न जनयति ॥

एवं च तिब्बतीयोपकथायाः प्रामाण्याभ्युपगमेन तदाचार्यस्यात्रेयत्वाभ्युपगमेऽपि गोत्रबोधकेनात्रेयशब्देन नानाव्यक्तीनां व्यवहारस्य दर्शनेन, गोत्रवाचकात्रेयशब्दमात्रमुपादाय सोऽयमेवात्रेयपुनर्वसुरिति न निश्चेतुं शक्यते । किन्तु बौद्ध-

१ अम्बे अम्बिके.........सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम्-(यजुर्वेदे २३. १८) ।

२ पञ्चालानां समितिमेयाय (शतपथब्राह्मणे) ।

३ उपलभ्यमानमहाभारते तक्षशिलाशब्द आदिपर्वणि तृतीयाध्याये द्विवारं, स्वर्गारोहणपर्वणि ५ अध्याये च दृश्यते· "गुरवे प्राङ् नमस्कृत्य" (१।५५ अध्यायतः) इत्यारभ्य महाभारतस्योपक्रमः, ततः पूर्वतनो भागस्तु सूतेन पश्चात् पूरित इति महाभारतविमर्शे (Bhandarkar O. R. I. vol XVI part III, IV) मया निर्दिष्टमस्ति ।

४ रामायणे उत्तरकाण्डे ११४ अध्याये २०१ श्लोके ॥

ग्रन्थोक्तजीवकाध्ययनस्थानत्वेन निर्दिष्टायास्तक्षशिलाया अध्यापकत्वेन तिब्बतीय-कथातोऽवगम्यमान आत्रेयः आत्रेयपुनर्वसोः पश्चाद्भवो बुद्धकालिकोऽन्य एव गोत्र-नाम्ना व्यवहृत आत्रेयः कोऽपि स्यादिति सम्भाव्यते। राजर्षेर्वार्योविदस्य बुद्धसमये तदुत्तरं वा न क्वापीतिहासे उपलम्भोऽस्ति। वार्योविदसहभाविनः पुनर्वसोरात्रेयस्य मारीचकश्यपेन सहाविप्रकृष्ट औपनिषदः समय इत्यवोचाम। तेनात्रेयपुनर्वसोः समयो बुद्धकालिक इति निर्धारयितुमवलम्बितं साधनं दुर्बलं प्रतिभाति॥

चरकसंहितायामात्रेयपुनर्वसोः प्रधानान्तेवासितया निर्दिष्टोऽग्निवेशः, तत्स-तीर्थ्या भेडादयश्च तत्सामयिका एव भवितुमर्हन्ति॥

अग्निवेशः

अग्निवेशसंहितायां तक्षशिलाया अनुल्लेखेन पाणिनीयसूत्रे[1] तक्षशिलाया उल्लेखेन, पाणिनिना गर्गादिगणे[2] जतूकर्णपराशराग्निवेशशब्दानामुल्लेखेन च अग्निवेशस्य पाणिनितोऽपि पूर्वः समयः प्रतीयते। यद्यपि पाणिनीयेषु तेषु तेषु गणेषु समानवर्गीया एव शब्दा उद्दिश्यन्ते इति न नियमः, तथाऽपि भाषा-प्रगतिदृशा प्राय एकजातीयेषु शब्देषु प्रत्ययाद्यैकरूप्येण शब्दानां प्रायिकी एकाकारता दृश्यते। येन पाणिनीयगणेषु ऋषिदेशनदीनगरप्राण्यादिवर्गीयाः शब्दाः सह गृहीताः प्रायशो दृश्यन्ते। अस्मिन् गर्गादिगणे जतूकर्णपराशरभिषजचिकित्सितशब्दानां पाठेन सन्निधिपाठमवाप्तः पराशरशब्दो वैद्याचार्यस्य पराशरस्य बोधकः स्यात्। तस्मिन् गणे प्रविष्टोऽग्निवेशशब्दोऽपि समानन्यायेन आत्रेयशिष्यस्य वैद्याचार्यस्याग्निवेशस्य बोधको बहुशः सम्भवति। तथात्वेऽग्निवेशस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमायाति॥

पूर्वं निर्दिष्टेषु[3] हेमाद्रिलक्षणप्रकाशोद्धृतशालिहोत्रश्लोकेषु आयुर्वेदकर्तॄणां नामा-वल्यामग्निवेशस्य हारीतक्षारपाणिजातूकर्णपराशरादिभिः सतीर्थ्यतया ज्ञातैराचार्येणा-त्रेयेण च सह नामोल्लेखो दृश्यते। पालकाप्यकृते हस्त्यायुर्वेदेऽपि चतुर्थस्थाने ४ अध्याये स्नेहविशेषवर्णनेऽग्निवेशस्य मतोल्लेखोऽस्ति। चरकसंहितायां (पृ. ७७) पुनर्वसुमतत्वेनोपलभ्यमानो द्वैविध्यवादो भरद्वाजमतत्वेन, चातुर्विध्यवादो गौतम-मतत्वेन पालकाप्ये दर्शितः। पालकाप्ये प्रयोगतः साप्तविध्यवादोऽग्निवेशमतत्वेनो-ल्लिखितोऽस्ति। वर्तमानचरकसंहितायां स्नेहान्तराणामुल्लेखे सत्यपि चतुर्णां स्नेहानामेव विशेषतः प्रयोगा दृश्यन्ते। सोऽयं संस्कारकृतो विशेषः किमु?॥

पूर्वं ऋषयो वेदवेदाङ्गविषयेष्विव केचन आयुर्वेदविषयेष्वपि ज्ञानघन्त आस-न्निति तत्र तत्र गतैर्विषयैरवगम्यते। यद्यपि समानाभिधानवन्तोऽनेके संभवन्ति,

---

१ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। (पाणिनि. सू. ४. ३. ९३)

२ गर्गादिभ्यो यञ्। (पाणिनि. सू. ४. १. १०५)

३ अत्रैवोपोद्घातलेखे आचार्यपरिच्छेदे पृ० २३।

४ तद्यथा—नवनीतं घृतं मस्तिष्कं मज्जा तैलं फलतैलं मेदो वसा शुक्रमित्येते नव स्नेहविशेषाः। तत्र शुक्रमस्तिष्कव्यपेता गार्ग्यः प्रोवाच, प्रयोगतः स्नेहान् सप्ताग्निवेशः, चतुरः स्नेहांस्तेषां प्राह गौतमः सर्पिस्तैलं वसा मज्जा चेति, भरद्वाजस्तु स्थावरजङ्गमौ द्वौ विशेषौ प्राह। (पालकाप्ये. पृ. ५८१)॥

मज्झिमनिकाये गौतमबुद्धेन सहाध्यात्मिकचर्चापरस्य सच्चक(सत्यक)नामकस्य निगण्ठ(निर्ग्रन्थ)नाथपुत्रस्यापि गोत्रनाम्ना अग्निवेशशब्देन सम्बोधनमुपलभ्यते। साधकबाधकप्रमाणान्तरोपलम्भं विना स एवायं न वाऽयमिति निश्चेतुं न शक्यते, व्यक्तिविशेषनिर्धारणेन संभावनां द्रढयितुं साधनान्तरविकासोऽपेक्ष्यते, तथाऽपि ब्राह्मणोपनिषत्कालिकत्वेन समर्थितानां दिवोदासप्रतर्दनादीनामनतिविप्रकृष्टत्वेन आत्रेयस्य प्रदर्शिततया तत्कालिक आत्रेयशिष्योऽग्निवेशः शतपथब्राह्मणे आयुर्वेदीयविषयाणामप्युपलम्भेन तदीयवंशब्राह्मणे निर्दिष्टस्याग्निवेश्यस्य पूर्वपुरुषतया ज्ञायमानोऽग्निवेशः किमयमित्यपि बहुशः सम्भवति । आत्रेयोऽस्मिन्नायुर्वेदप्रस्थाने परमाचार्यः, यस्याग्निवेशादयः षट् प्रधानतमाः शिष्यास्तदुपदेशाँस्तत्संहितोक्तींश्चोपादाय स्वस्वविचारविशेषावनद्धैर्निबन्धनैः पृथक्पृथक्प्राकाशयन् । तेषु, अग्निवेशस्य मुख्यतन्त्रकर्तृत्वेन चरकसंहिताया उपक्रमोल्लेखादग्निवेशतन्त्रं सर्वमूर्धन्यमासीदित्यपि प्रतीयते । एकस्यापि नभोमध्यमणेः प्रभायास्तत्तत्प्रदेशतारतम्यवशेन प्रतिफलनतारतम्यवदात्रेयाचार्यस्योपदेशा अग्निवेशहारीतक्षारपाणिप्रभृतीनां विदुषामन्तःकरणेषु पतिता यथास्वं ग्रहणधारणमननप्रयोगानुभवविशेषैर्विभिन्नभावेन विशेषात्मना उच्चावचविभिन्नतन्त्राणां निबन्धने कारणतामुपजग्मुः । तेष्वपि अग्निवेशस्य निबन्धनं प्राथम्यं विशिष्टतां च लोके दर्शयामास । अतः किल अग्निवेशतन्त्रमेव चरकाचार्येण संस्कृतं सर्वतः प्रसिद्धिमापेदे । अस्य वैशिष्ट्यमेव हारीतक्षारपाण्याद्याचार्यान्तरग्रन्थानां प्रचारविरलीभावेनाद्यत्वे विलोपायापि हेतुतामवाप किल ? ॥

चरकः आत्रेयपुनर्वसूपदेशमादाय निबद्धाया अग्निवेशसंहितायाः पश्चात् संस्कर्तृतयोल्लिखितश्चरकाचार्यः कतमः किंसमयको वेति विमर्शे यद्यपि तत्र तत्र ग्रन्थेषु चरकशब्दप्रयोगः, तेन शब्देन तत्र तत्र विभिन्ना नानार्थाः प्रतीयमाना अप्युपलभ्यन्ते; तथाऽपि एतमर्थमुपादाय वैद्याचार्यश्चरकनाम्ना प्रसिद्ध आसीत्, अमुकोऽयमाचार्य इति निर्धार्य यथावत्परिच्छेत्तुं न शक्यते ॥

---

१ मज्झिमनिकाये पृ. १३८ ।

२ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः (शतपथब्राह्मणे) ॥

३ I कृष्णयजुर्वेदीया एकतमा शाखाऽपि चरकनाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति, यच्छाखीयाश्चरका इति शतपथादिषूल्लिखिता दृश्यन्ते ।

II ललितविस्तरे १ अध्याये "अन्यतीर्थिकश्रमणब्राह्मणचरकपरिव्राजकानाम्" इति श्रमणादिश्रेण्यां केषाञ्चिच्चरणशीलानां तपोवृत्तीनां बोधकश्चरकशब्दो लभ्यते ।

III वराहमिहिरेण बृहज्जातके (१५-१) प्रव्रज्यायोगवर्णने "शाक्या जीविकभिक्षुवृद्धचरका निर्ग्रन्थवन्याशनाः" इत्युपात्तस्य चरकशब्दस्य भट्टोत्पलेन "चरकश्चक्रधरः" इति, रुद्रेण "चरका योगाभ्यासकुशला मुद्राधारिणश्चिकित्सानिपुणाः पाखण्डभेदाः" इति व्याख्यानं विहितमस्ति ।

IV श्रीहर्षेण नैषधचरिते (४।११६) "देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्" इति द्वितीयार्थे चरः स्पश एव चरक इत्यपि बोधितमस्ति ।

V ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति तैत्तिरीयसंहितामन्त्रगते चरकाचार्यपदे भाष्यकृता सायनेन वंशाग्रनर्तक इति व्याख्यानेन नटविशेषोऽपि चरकशब्देन बोध्यते ॥

भावप्रकाशे आयुर्वेदाचार्याणामुपवर्णने साङ्गान् वेदानथर्वान्तर्गतमायुर्वेदं च ज्ञातवतः शेषस्य पृथिवीवृत्तमवगन्तुं चररूपेणावतीर्णस्यावताररूपो वेदवेदाङ्गवेदिनः कस्यचिन्मुनेः पुत्रः आयुर्वेदवेत्ता चरकाचार्यश्चर इवेति निर्वचनमादाय तेन नाम्ना प्रसिद्ध आत्रेयशिष्यैरग्निवेशादिभिर्विहितान्यायुर्वेदीयतन्त्राणि उपादाय संस्कृत्य समाहृत्य चरकसंहितानाम्ना ग्रन्थं निबबन्धेति चरकसंहिताप्रणेतुरायुर्वेदाचार्यस्य चरकस्येतिवृत्तमुल्लिखितमुपलभ्यते ॥

चरकशब्दो वैद्यरूपमर्थं बोधयति, येन एकद्वस्थले व्यक्त्यन्तरेऽपि चरकशब्दव्यवहारो दृश्यते इत्यपि केचनोपवर्णयन्ति । परं चरकशब्दस्य वैद्यपर्यायत्वे अभिधानग्रन्थेष्वपि वैद्यपर्यायश्रेण्यां तदुल्लेखेन, सुश्रुतादिष्वाचार्यान्तरेष्वपि तत्प्रयोगेण च भवितव्यं, न चैवमस्ति, अपितु चरकसंहिताप्रणेतरि व्यक्तिविशेषे एव रूढोऽयं शब्दस्तमेव निसर्गत उपस्थापयति । तेन क्वचन व्यक्त्यन्तरे दृश्यमानोऽयं चरकशब्दः कलिभीम इत्यादिवदौपचारिक इति वक्तव्यमेव । आयुर्वेदीयविषयाणामथर्ववेदे विशेषोपलम्भेन कश्यपसुश्रुतसंहितयोरिव एतदीयसंहितायामप्यथर्ववेदस्याखिन् विषये प्राधान्यकीर्तनं चरकशाखीयत्वेऽपि चरकाचार्यस्य न व्याहन्यते । तेन गोत्रनाम्नाऽऽत्रेयस्यैव शाखानाम्नाऽप्यस्य चरक इति प्रसिद्धिरपि सम्भवति । किंवा तद्व्यक्तेश्चरकः इति रूढमेव संकेतनाम स्यात् । अथवा पश्चिमविभागे पूर्वं नागजातीनामितिवृत्तोपलम्भेन तज्जातीयो विद्वान् सन् भावप्रकाशोक्तरीत्या शेषावतारश्चरकः कीर्तितः किल ? । बृहज्जातकव्याख्याकृतो रुद्रस्य लेखानुसारेण वैद्यविद्याया विशेषविद्वानसौ लोकोपकारदृशा भिक्षुवृत्त्या ग्रामे ग्रामे चरित्वा वैद्यविद्याया उपदेशेन भैषज्येन च लोकोपकारं विदधान आसीत् । अतः किल सञ्चरणशीलभिक्षुरूपार्थमादाय चरकनाम्ना प्रसिद्धः स्यादित्यपि बहुशः सम्भवति । अस्तु नाम यथातथाऽपि अस्य चरकनाम्ना ख्यातिः, सोऽयं चरकाचार्य आत्रेयसंहितोपदेशमुपादायाग्निवेशनिबद्धस्य तन्त्रस्य प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशनेन आयुर्वेदीयभैषज्यविद्यायामतिनिष्णाततया पूर्वसमयादेवाचार्यकुक्षौ संमानित आसीदित्यवगम्यते, येन वाग्भटादयोऽपि चरकाचार्यं विशेषतः कीर्तयन्ति । जयन्तभट्टोऽपि न्यायमञ्जर्यां–प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशाभेदानुसारिसमस्तव्यस्तपदार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादयः" इति सबहुमानमेनमाचार्यमनुस्मरति ॥

---

१ अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ।
सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह ॥
प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ ख्यातश्च क्षितिमण्डले ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयो भवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः । (भावप्रकाशे)

एतदीयसमयविचारे "कठचरकाल्लुक् (४-३-१०९)" इति पाणिनिना चरकशब्दस्य निर्देशाच्चरकाचार्यस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमिति केश्चन विद्वद्भिः प्रतिपादितम्। परमस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टश्चरकः कठसाहचर्याच्चरणव्यूहोक्तिसंवादाच्च संहिताद्रष्टा, किंवा तत्सांप्रदायिकोऽन्य एव प्राचीनो महर्षिरिति निश्चीयते । चरकशाखासंहिताऽप्यद्यत्वे मुद्रितोपलभ्यते । "माणवकचरकाभ्यां खञ्" इति सूत्रान्तरे (५-१-१४) उपात्तश्चरकशब्दोऽपि ञित्वस्य स्वरार्थतया निर्देशेन स्वरस्य विशेषतो वैदिक्यां प्रक्रियायामुपयोगाच्च लौकिकैकचरकव्यक्तिपरत्वकल्पनापेक्षया चरकशाखीयपर एव कल्पयितुमुचितः प्रतिभाति ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां विश्वरूपाचार्येण "तथा च चरकाः पठन्ति" इत्युद्धृते वाक्ये अश्विनोर्भैषज्योपदेशदर्शनेन आपाततो वैद्यविषयत्वप्रतिभासेऽपि मधुन आपदि ब्रह्मचर्याप्रतिघातकत्वे साधकतया निर्दिष्टत्वेन एतत्समश्रेण्यां वाजसनेयिनामपि वचनोद्धारेण तत्साहचर्याच्च चरका इति चरकशाखीया एव निर्दिष्टा इति स्पष्टमवबुध्यते। काशिकावृत्तेर्लेखानुसारेण वैशम्पायनान्तेवासिनश्चरकत्वेन व्यवहारोऽपि चरकशाखाप्रवर्तकत्वेनैव दृश्यते ॥

शुक्लयजुःसंहितायां ३० अध्याये पुरुषमेधप्रकरणे १८ मन्त्रे 'दुष्कृताय चरकाचार्यम्' इति मन्त्रप्रतीको दृश्यते। तस्य व्याख्याने हिन्दीभाषाभाष्यकृता मिश्रमहाशयेन चरकाचार्यो वैद्यशास्त्राचार्य इत्यर्थः कृतः, ततश्च वैद्याचार्यश्चरकोऽतिप्राचीन इत्यपि केनचिदुच्यते । परं तथाव्यक्तिपरकत्वेन व्याख्याने किंवा मूलं स्यात् । एकेनैव पुरुषमेधे चरकाचार्यस्य दुष्कृतदेवतायै समुपहरणे पश्चात्तनेन यज्वना क उपह्रियेत। महीधरेण तु चरकाणामाचार्यं गुरुमिति सामान्यरूपेणाव्यक्तमेव विवरणं विहितम्। चरकशाखीयानामाचार्यमिति चरकशाखीयोपादानमपि प्रकरणासङ्गतं प्रतिभाति। यतो हि अस्मिन् प्रकरणे जातिविशेषाणां नानावृत्तिमतां च पुरुषाणां मेधोपहरणीयतयोपादानं दृश्यते । नतु कस्यापि शाखाविशेषानुयायिनो व्यक्तिविशेषस्य वा । अस्मिन्नेव मन्त्रे कितवादयः प्रायो दुर्वृत्तिमन्तो निम्नश्रेणीकाः पुरुषास्तदुचिताभ्यो देवताभ्यो निवेद्यमाना ज्ञायन्ते, तेन दुष्कृतदेवतायै समर्प्यमाणश्चरकाचार्योऽपि कश्चन दुर्वृत्तिमानेव भवितुं युज्यते । एतत्पदं चरकाचार्यपरं तच्छाखीयानामाक्षेपपरमिति ज्ञानकोशकृतां मतं, परं शतपथे चरकशाखीयबोधकस्य चरकपदस्य बहुशो दर्शनेऽपि कर्मविशेषे तदीयसम्प्रदायमात्रं तत्रावबोध्यते, नतु तदाक्षेपः।

---

१ तथाच चरकाः पठन्ति–श्वेतकेतुं हारुणेयं ब्रह्मचर्यं किलासौ जग्राह । तमश्विनावूचतुः, मधुमांसौ किल ते भैषज्यमिति । सहोवाच ब्रह्मचर्यमानी कथं मध्वश्नीयामिति । तौ होचतुः यदा वात्मना पुरुषो जीवति अथान्यत्सुकृतं करोमीत्यात्मानं सर्वतो गोपायेत्। अथ खल्वाहुर्वाजसनेयिनः....इत्यादि (याज्ञवल्क्यटीका बालक्रीडा १-२-३२)

२ चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥ (काशिकावृत्तिः ४-३-१०४)

तैत्तिरीयब्राह्मणगतमन्त्रेऽपि दुष्कृताय चरकाचार्यमिति पदमस्ति । तत्र सायनेन चरकाचार्यं वंशाग्रव(न)र्तनस्य शिक्षयितारं नटविशेषमित्यर्थः कृतः, न तत्र चरकशाखाचार्योऽभिप्रेयते । कृष्णयजुर्वेदीये मन्त्रे दृश्यमानस्य पदस्य आक्षेपदृशा तद्विभागीयचरकशाखाचार्यपरत्वं नापि युज्यते इति प्रकरणशुद्धिमनुरुध्य सायनीयव्याख्यानवदत्रापि तादृश एव दुर्वृत्तिकः प्रत्येतुं युज्यते । चरः स्पशश्चर एव चरक इति स्वार्थे प्रत्ययेन नैषध इव चरकाचार्यपदेनात्र स्पशवृत्तीनां प्रधानतम इत्यप्यर्थः सम्भवति । तथा सति प्रकरणशुद्धिः, कितवसन्निधानं, दुर्वृत्ततया योग्यं योग्याय दातव्यमिति न्यायेन दुष्कृतदेवतायै निवेदनं च सङ्गच्छते । यजुर्भाष्यकृता दयानन्दस्वामिना भक्षकाणामाचार्यं इत्यर्थो निर्दिष्टः, अयमर्थश्चरगतिभक्षणयोरिति धातुमुपादाय लिखितः स्यात् ॥

"चरके पतञ्जलिः" इति नागेशस्य, "पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः" इति चक्रपाणिदत्तस्य च उक्त्योस्तदुपोद्बलकतया विज्ञानभिक्षुभोजभावमिश्राद्युक्तीनां प्रामाण्यमङ्गीकृत्य कैश्चिच्चरकपतञ्जल्योरैक्ये, कैश्चिदनयोरनैक्ये च स्वमतमुपवर्णितमालोक्य विचारारूढे स्वमनसि प्रतिभातं किञ्चिदुपन्यस्यते—

पतञ्जलिर्हि अरुणद्यवनः साकेतमिति यवनाक्रमणमतीतत्वेन, पुष्पमित्रं याजयाम इति अशोकमनु वैदिकधर्मं प्रत्युज्जीवयन्तं पुष्पमित्रं वर्तमानत्वेनोल्लिखन् विक्रमाब्दारम्भाद्द्विशतवर्षपूर्ववर्तितया निश्चीयते । भाण्डारकरमहोदयेनापि महाभाष्यपुराणपाश्चात्त्येतिहासादीनालोच्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः B. C. २०० समयो निर्धारितोऽस्ति । तथा च चरकस्य प्राचीनतरत्वाभ्युपगमे दूरे सङ्गमनम्, त्रिपिटकलेखमात्रेण कनिष्कसामयिकत्वस्वीकारे तु कनिष्कपुष्पमित्रसामयिकयोर्द्विशतवर्षान्तरितयोश्चरकपतञ्जल्याचार्ययोरैक्यव्यक्तित्वकल्पना प्रतिहन्यते । योगे व्याकरणे च पतञ्जलिनाम्ना व्यवहृतस्य वैद्यके तदनुल्लिख्यान्येनैव चरकनाम्नाऽभिधाने वा किन्नाम कारणं स्यात् । महाभाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेति निर्देशेन भाष्यकृद्गोनर्ददेशीयत्वमात्मनो बोधयतीत्यपि विचारविशेषोऽस्ति । गोनर्दस्तु 'एङ् प्राचां देशे' इति सूत्रव्याख्याने काशिकाकृता गोनर्दीयशब्दोदाहरणेन प्राग्देशान्तर्गतोऽवबुध्यते इति वर्तमानो गोण्डाप्रदेश इति निरूप्यते श्रीयुतभाण्डारकरमहोदयेन । काश्मीरस्य पूर्ववृत्ते गोनर्दनृपोपलम्भेन काश्मीरप्रदेशो गोनर्ददेश इत्यपि कस्यचिन्मतमस्ति । यदि भाष्यकार एव गोनर्दीयस्तर्हि तस्य चरकस्य चाभेदे चरकः प्रतिसंस्कारांशे क्वचनात्मनो गोनर्ददेशं कथं नोल्लिखति । चरकसंहितायां तु पाञ्चालपञ्चनदकाम्पिल्यप्रदेशानामुल्लेखोऽस्ति, नतु कुत्रापि गोनर्दस्य । चरकशब्दस्य नामान्तरत्वे गोनर्दीयस्त्वाहेति वदन् व्याकरणमहाभाष्यकारश्चरकस्त्वाहेति सकृदपि कथयितुं कथं नाम विस्मरेत् । तदेवं समय-

१ कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकाराद्दोषा नृपं द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः । देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ (नैषधीयचरिते ४, ११६)

नामदेशानां विसंवादा अनयोर्भेदमेव साधयितुं प्रगुणीभवन्ति । पतञ्जलेर्महाभाष्य-लेखोऽन्तरान्तरा लोकोक्तिगर्भः समासव्यासोक्तिबहुलः सहसा दुर्बोधो विभिन्न-प्रकारः । चरकसंहितायां चरकलेखत्वेन संभाव्यमान आंशिकलेखस्तु गभीरार्थोऽपि सरसप्राञ्जलरचनया सहृदयहृदयमनुरञ्जयन्नन्यामेव रीतिमवलम्बमानः समीक्ष्यत इति लेखशैलीविभेदोऽपि अनैक्यमेवोपोद्बलयति । चरकेणाग्निवेशतन्त्रस्य केवलं संस्कारमात्रोल्लेखाद्व्याकरणे महाभाष्यरूपं विशालं नवं ग्रन्थं, योगे सूत्ररूपं शीर्षण्यं ग्रन्थं विरचयन् पतञ्जलिर्वैद्यकाचार्यो भवँस्तत्र स्वं नवं प्रतिभानमयं निबन्धलेखमपहाय परलेखसंस्कारमात्रेण कथमात्मनः सन्तोषं चापादयेत् । शिवदासेन चक्रदत्त-टीकायां च 'तदुक्तं पातञ्जले' इत्युद्दिश्योद्धृतस्य श्लोकस्य रसविषयकतया दर्शनेन चरकसंहितायामनुपलम्भेन च रसवैद्यकेऽन्यदेव पातञ्जलतन्त्रं पतञ्जलेरासीदिति ज्ञायते । वैद्यकरसविषये ग्रन्थनिर्माता धातुरसायनाचार्यः पतञ्जलिश्चरकसंहितायां रसशास्त्रावौषधविषयं कथं वा न प्रवेशयेत् । चरके हि धातूनां नामोद्देशं सकृद्रसे-न्द्रोपादानं च विहाय नेदृशविषयः क्वापि विशेषविधया निर्दिष्ट उपलभ्यते । न वा रसवैद्यके मदीये ग्रन्थान्तरे विस्तृतमिति क्वचन तत्सूचनादानमपि दृश्यते । एकस्मि-न्नेव वैद्यकविषये उभयथा ग्रन्थनिर्मातृत्वे रसवैद्यके पातञ्जलतन्त्रमिति, ''अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते'' इत्युल्लेखेन कायचिकित्सायां चरकसंहितेति विभिन्ननामभ्यां व्यवहरणे वा को हेतुः स्यात् । स्वयमात्मना चरकेण, प्रतिसंस्कर्त्रा दृढबलेन, प्राची-नटीकाकर्तृभिर्भट्टारहरिचन्द्रादिभिः, वाग्भटादिभिराचार्यान्तरैश्च एकेनैव चरकनाम्ना ऐकरूप्येण व्यवह्रियमाणस्याचार्यस्य पश्चाद्भूतेन चक्रपाणिना नागेशाचार्येण च पतञ्जलित्वेनोल्लेखने किन्नाम मूलं स्यात् । पतञ्जलेर्वैद्यविद्यायामप्याचार्यतया योगे व्याकरणे वैद्यके च ग्रन्थनिर्मातृत्वेनास्य भोजादिभिर्निर्देशो न खलु न सङ्गच्छते ॥

पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः ।
मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः ॥

इति लेखेन चरक एव पतञ्जलिरितिसाधनमपि न शब्दस्वारस्यमनुकूलं लभते । अत्र चरकपदं तन्नामकव्यक्तिपरं यद्यभ्युपेयते, तदा चरकायाहिपतये इति कथयितव्य-मासीत् । चरकशब्दस्य प्रतिसंस्कृतपदेन सहभावो नोपपद्यते, नामैकदेशे नामग्रह-णमिति न्यायेन चरकसंहितायाश्चरकशब्देनोपादाने प्रतिसंस्कृतपदेन सहान्वयो भवति । तथा च चरकनाम्ना पूर्वसिद्धस्य ग्रन्थविशेषस्य प्रतिसंस्कर्ता पतञ्जलिरिति ततः प्रतीयेत, न तु चरक एव पतञ्जलिरिति । 'इति चरके पतञ्जलिः' इति नागे-शोक्तेः को वाऽऽशयः । चरकसंहिताग्रन्थे पतञ्जलेरियमुक्तिरिति चेत्तदुद्धृतोक्तेरानु-पूर्व्या चरकसंहितायां भवितव्यम्, तदुद्धृतवाक्यस्यास्यां संहितायामनुपलम्भोऽमु-माशयं वर्णयितुं प्रतिरुणद्धि । अत्र हि सूत्रस्थाने एकादशाध्याये, विमानस्थाने

१ तत्राप्तोपदेशरूपः शब्दः प्रमाणम् । आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चय-वान् रागादिवशादपि नान्यथा वादी यः स इति चरके पतञ्जलिः (नागेशमञ्जूषायाम्) ॥

चतुर्थाध्यायेऽप्याप्तत्वनिर्वचनमन्ययैवानुपूर्व्या लभ्यते, न तु तदुद्धृतानुपूर्व्या । इति-चरकस्योपरि पतञ्जलिरित्यर्थमादाय चरकव्याख्याने पतञ्जलिरेवमाहेत्यपि ततः प्रत्येतुं शक्यते । तथा च चरकव्याख्याकर्तुः पतञ्जलेरियमुक्तिरित्यायाति । ततश्च पतञ्जलेश्चरके व्याख्यानुपलभ्यमानाऽप्यासीदिति ततः प्रतीयते । चरकस्य व्याख्याकारः पतञ्जलिर्न तु चरक एव पतञ्जलिरिति केचनेदानीमुपवर्णयन्त्यपि । चरकस्य पतञ्जलिकृता मञ्जूषाख्या व्याख्याऽऽसीदिति आर्यप्रदीपनामके आधुनिकपुस्तके लिखितमस्तीति पतञ्जलिश्चरकस्य मञ्जूषाख्यटीकाकार इति केचन कल्पयन्ति । नागेशकृते मञ्जूषाख्ये व्याकरणग्रन्थे पूर्वोल्लिखितचरकवाक्योद्धारोऽस्ति । मञ्जूषा तु नागेशकृतो व्याकरणग्रन्थः प्रसिद्ध एव । पतञ्जलिकृता मञ्जूषानाम्नी चरकटीका न क्वचन दृश्यते श्रूयते वा, न वा चक्रपाण्यादिभिरपि टीकाकारैस्तन्निर्देशः कृतोऽस्ति । तेन साधनान्तरोपलम्भमन्तरा निश्चयस्य कर्तुमशक्यतया "चरकप्रतिसंस्कृतैः" इति, "चरके पतञ्जलिः" इति अस्फुटार्थाः शब्दाः न द्वयोरैक्यसाधनाय व्याख्यानादिसाधनाय वाऽवलम्बनीभवितुमर्हन्ति ॥

अपरञ्च, यः खलु विषयो देशादि वा येन विशेषतः परिचितः परिशीलितो भवति स एव तस्य हृदयेऽनुस्यूतः पुनः पुनरुपस्थायी च भवति । यथाहि महाभाष्ये पाटलिपुत्रस्यानेकश उल्लेखदर्शनेन तस्य विशेषतः परिचयेन निवासेन वा हृदये उपस्थानमुन्नीयते । एकस्य नानाविषयेषु ग्रन्थनिर्माणे एकत्र अपरग्रन्थसम्बद्धविषयोपन्यासप्रस्तावे अमुत्र प्रतिपादितमेतदिति उभयोरेकवाक्यत्वावबोधनस्य च निबन्धकृतां सम्प्रदायः । एवं नानानिबन्धकृतां केचन विषया उक्तयो युक्तयश्चातिप्रियाः सन्तो नानाप्रस्थानेषु सङ्क्रमय्योपन्यस्ता अपि दृश्यन्ते । यथाहि भामतीकर्त्रा ग्रन्थादावुपन्यस्ता व्यापकविरुद्धोपलब्धियुक्तिर्दर्शनान्तरस्वनिबन्धेष्वपि किञ्चिद्रूपविपर्यासेन बहुश उपन्यस्यते । एवमेव चरकाचार्यस्य महाभाष्यकृतः पतञ्जलेश्चैक्ये महाभाष्यगता विषयाश्चरकलेखे, चरकीयविषया वा महाभाष्ये तदीयहृदयेशयाः किमिति पदे पदे नोपलभ्येरन् । यद्यप्यात्रेयाग्निवेशसंहितायाश्चरकेण केवलं प्रतिसंस्करणान्मूलग्रन्थपरवशतया स्वीयलेखन्याः ससङ्कोचं प्रसारणीयतया व्याकरणप्रस्थानाचार्यभावनिदर्शनीभूता उक्तयः शब्दविशेषा अन्यानि लिङ्गानि वा चरकसंहितायां न प्रवेशितानीत्यपि वक्तुं शक्यते, तथाऽपि महाभाष्यलेखे सूत्रमात्रपारवश्येन यथाकामं स्वीयाभिवाग्धाराभिरुदाहरणैः साधकोक्तिभिर्लोकोक्तिभिरपि विज्ञानस्य व्याख्यानस्य च स्वं कौशलं प्रदर्शयता भाष्यकारेण चरकाचार्यभावानुबद्धा वैद्यकविषया लभ्यावसरेष्वपि बहुशः स्थलेषु किमिति नोल्लिखिता दृश्यन्ते । यत्रांशे सूत्रादिपारवश्येन अवश्यवक्तव्यतया वा निर्देशस्तादृशांशेषु तदीयहार्दविकास इति वक्तुं नौचित्यमावहति । यथा–वार्तिके पैत्तिक श्लैष्मिकमित्यादि शब्दसाधनोदाहरणानि, नैतादृशानि लिङ्गानि वैद्यकवित्त्वगमकानि भवितुं शक्नुवन्ति । तत्र हि "तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ (५–१–३८)" इति सूत्रे तस्य निमित्तप्रकरणे "वातपित्त-

श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं, सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्" इति वार्तिकयोः परवशतया 'वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्' इत्युदाहरणानि दत्तानि । एवम् "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८-४-६१)" इति सूत्रे "उदः-पूर्वत्वे स्कन्दे च्छन्दस्युपसंख्यानं, रोगे" इति वार्तिकोदाहरणत्वेनावश्यवक्तव्यतया 'उत्कन्दको रोगः' इत्युदाहृतं भाष्यकृता । परं यत्र तथा अन्यथावोदाहर्तुमुपन्यस्तुं वा स्वातन्त्र्यं ग्रन्थकृतस्तत्र तदुपन्यासस्तदीयामन्तर्वासनामवगमयति । भाष्यकृता "ह्वः संप्रसारणम् (६-१-३२)" इति सूत्रव्याख्याने "अन्तरेणापि निमित्त-शब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते" इत्युपन्यस्य "दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्त-मिति गम्यते; नड्वलोदकं पादरोगः, पादरोगनिमित्तमिति गम्यते; आयुर्वै घृतम्, आयुर्निमित्तमिति गम्यते" इति निदर्शनानि प्रदत्तानि । 'आयुर्वै घृतम्' इतिवत् दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, नड्वलोदकं पादरोग इत्यपि प्राचीनाचार्यवाक्ययोरुद्धरण-मवगम्यते । तत्र निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारप्रदर्शकेषु अन्येष्वपि बहुषु निदर्शनेषु सम्भवत्स्वेतदुपादानमस्याचार्यस्य वैद्यकसम्प्रदायवित्त्वमवबोधयति लोकान् । नैता-वताऽस्य चरकाचार्यत्वमायाति । यदि नामानयोरैक्यं स्यात्तदा व्याकरणग्रन्थे प्रसङ्गो-पात्ता ईदृशा विषयाः स्वीये वैद्यकग्रन्थे असाधारण्येन किमिति नोल्लिख्येरन् । दधित्रपुसस्य ज्वरहेतुभावेन, नड्वलोदकस्य पादरोगहेतुतया उल्लेखश्चरके कथं नोप-लभ्यते । न च उत्कन्दको नाम कश्चन रोगो भावप्रकाशादौ लभ्यमानोऽपि चरके लभ्यते । महाभाष्यकृतस्तथा परिचयेन निवासेन प्रेम्णा वा बहुवारमुल्लेखपदं गतं पाटलिपुत्रं चरकसंहितायां किमिति सकृदपि नोपलभ्यते । गर्गादिगणे प्रविष्टान्यग्नि-वेशपराशरजतूकर्णपदानि वैद्याचार्यस्मारकाण्युपादायोदाहरणदानौचित्येऽपि भाष्यकृता न तदुदाहरणानि दत्तानि । अन्यत्र स्थलत्रये अग्निवेश्योल्लेखेऽपि स्वरविषय एवो-पादानेन वैद्याचार्यत्वरूपेणाग्निवेशस्यावबोधनं परिचयो वा भाष्यकृता न क्वापि कृतः । चरकनिर्दिष्टानामन्येषां प्राचीनवैद्याचार्याणामसाधारणं नामापि महाभाष्य-कृता न कीर्तितम् ॥

ऋतूक्थादिसूत्र(४-२-६०)व्याख्याने उक्थादिगणे प्रविष्टस्याप्यायुर्वेदशब्दस्य ठक्प्रत्ययरूपस्यानिदर्शनम्; तत्रैव विद्यालक्षणेत्यादिवार्तिकसम्बन्धिविद्योदाहरणे 'वायसविद्यिकः, सार्पविद्यिकः, आङ्गविद्यः, धार्मविद्यः, त्रैविद्यः' इति निदर्श्यापि स्वयमाचार्यभावेनाधिष्ठिताया आयुर्वेदविद्यायाः ससम्भ्रमं नामानुपादानं; रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् (३-३-१०८) इति सूत्रव्याख्याने रोगवाचकशब्दोदाहरणादानं; रोगाच्चापनयने (५-४-४९) इति चिकित्सारूपविलक्षणार्थे तसिल्प्रत्ययस्य काशि-कादाविव 'प्रवाहिकातः कुरु' इत्यादेरेकस्याप्युदाहरणस्यादानमपि भाष्यकारस्य चरकाचार्यभावे कौतुकं जनयति ॥

१ आद्यन्तवदेकस्मिन् (१-१-२०) स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१-२-३९) समा-सस्य (६-१-२२३) सूत्रभाष्येषु ।

'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (२-३-६२) इति सूत्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या, इति वार्तिकोदाहरणत्वेनोदाहृते तैत्तिरीयवाक्ये रजस्वलाभिः पालनीया धर्मशास्त्रानुरूपा नियमाः, अन्यथाभावे सन्तत्यनिष्टोत्पत्तिरूपफलानि च सविशेषं महाभाष्ये निरूपितानि । इत्थमेव सुश्रुते शारीरद्वितीयाध्याये (पृ. २९१) सफलनिर्देशं विशदरूपेण प्रायः संवादिना स्वरूपेण निर्दिष्टमस्ति । सम्भावितपतञ्जल्यभेदेन चरकाचार्येण तु शारीरजातिसूत्राध्याये (पृ.३३७) महाभाष्ये सविशेषमुक्ता अपि रजस्वलानियमा सामान्यत एवोक्ताः, फलानि च नोल्लिखितानि, पात्रांशेऽपि विसंवादश्चेत्यप्यवधेयम् ॥

भाष्यकारोक्त्या स्त्यैधातोर्घनीभावार्थकात् स्त्रीशब्दः, सूधातोः प्रवृत्त्यर्थकात् पुंस्शब्दो निष्पाद्यते, तेन घनीभावरूपार्थमादाय स्त्रीत्वव्यवहार इत्यायाति । चरकलेखाद्घनीभावमादाय पुरुषत्वं प्रदर्श्यते । प्रसवस्य मातृधर्मत्वेन 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति पाणिनीयधातुपाठाच्च लोके इव स्त्री सूते, माता सूते इति प्रयोगः स्वारसिक एव । भाष्यकारोक्तप्रक्रियया तु प्रसवस्य पुरुषधर्मत्वेन निर्देशात् पुमान् सूते इत्येव स्वारसिकः प्रयोगः, माता सूते इति प्रयोगस्तु अर्थान्तरविवक्षया औपचारिक इत्यवबुध्यते, इति चरकस्य भाष्यकारस्य च प्रक्रियाविभेदः । एवमुपदर्शितैः साधकैर्बाधकैश्च चरकाचार्यस्य पतञ्जलेश्चाऽभेदसाधनापेक्षया भेदाभ्युपगम एव प्रवणीभवति मदीयदृष्टिकोणोन्मेषः ॥

किञ्च, चरकसंहितायां शारीरस्थानप्रथमाध्याये पुरुषवर्णनप्रसङ्गे दृष्टस्य योगविषयस्य पातञ्जलयोगविषयेण सह संवादोल्लेखविषयेऽपि विमृश्यमाणे एवं प्रतिभाति । शारीरे प्रथमाध्याये पूर्वोद्दिष्टेषु त्रयोविंशतिप्रश्नेषु षड्धातुसमवायात्मके चतुर्विंशतितत्त्वसमवायात्मके वा वेदनायोगनिवर्तनार्हे कर्मपुरुषे एकविंशतिप्रश्नान् समाधाय—"क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः" इत्युपन्यस्तस्य सर्ववेदनानिवृत्तपुरुषविषयकस्य प्रश्नान्तरस्योत्तरणाय—

"योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥"

इति अन्तःकरणविषयदुर्योगजनितसुखदुःखराहित्यावस्थोदयस्वरूपस्य योगस्योपादानमस्ति । पुनः पञ्चमाध्याये पूर्वोक्तमेव विषयं विवरीतुमग्निवेशपृष्टेनात्रेयेण प्रवृत्तिनिवृत्ती विभज्य दर्शयता निवृत्त्यात्मकेऽपवर्गे पूर्वोक्ताः सत्सङ्गब्रह्मचर्यादयः साधनत्वेन गद्यवाक्यैः सविशेषं पुनः प्रतिपादिताः । अनयोः पूर्वापराध्याययोरेक एव

१ तिस्रो रात्रीः या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते, यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तः, यामरण्ये तस्यै स्तेनः, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप्रगल्भः, या स्नाति तस्या अप्सु मारुकः, याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, याङ्क्ते तस्यै काणः, या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्लीबः, या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुकः, या पर्णे न पिबति तस्य उन्मादको जायते, अहल्यायै जारमनायै तन्तुः ॥

२ स्त्रियाम् (४।१।३) सूत्रमहाभाष्ये ॥

३ प्रत्यक्षशारीरभूमिकायां पृ. ८ ॥

विषयो भङ्गीभेदेनात्रेयेणैव निरूपित इति प्रतिसंस्कर्तृचरकत्वेन सम्भावितात् पतञ्जलेः प्राक्तन एवासौ लेखविषय इति भाति ॥

सुश्रुते चिकित्साशास्त्रोपयोगितया तदधिकृतस्य पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायात्मकस्य कर्मपुरुषस्य, भेडसंहितायामपि तथाविधस्यैव षड्धातुचेतनासमवायरूपस्य, अस्यां काश्यपीयायामपि "शरीरेन्द्रियात्मसत्त्वसमुदयरूपं पुरुषमाचक्षते आत्मानमेके (पृ. ४५)" इति शरीरशरीरिसमवायात्मकस्यैव निर्देशनेन एतदनुरूपप्राचीनसिद्धान्तरीत्या आत्रेयेणापि तावदेव निर्दिश्य स्वीयवैद्यदर्शनपरिपालनस्यौचित्येऽस्मिन् प्रकरणे मोक्षोपयोगिनो योगविषयस्य निदर्शनं पश्चाच्चरकेणैव प्रतिसंस्करणे प्रवेशितं स्यादित्यभ्युपगमेऽपि एतदीया पातञ्जलसूत्रोक्ता च योगप्रक्रिया नैकरूप्येण लभ्यते । पातञ्जले "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (१. २), ता एव सबीजः समाधिः (१. ४५), तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः (१. ५०)" इत्यादिसूत्रैः अन्तःकरणस्य बहिर्वृत्तीर्निरुध्य आत्माकारैकवृत्तिस्थापनमन्ततः आत्माकारवृत्तेरपि निरोधेन निवातदीपायितत्वव्यवस्थापनमिति सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातकक्षाभेदाभ्यां द्विधा विभिन्नो योगः, तादृशयोगोदये च ऋतम्भरप्रज्ञादीनि फलानि, मोक्षस्वरूपं च "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् (१. ३), पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपनिष्ठा वा चितिशक्तेः, (४. ३४)" इति आत्मनोऽसङ्गकूटस्थचित्स्वरूपमात्रविश्रान्तिश्चरमसिद्धान्तरूपेण वर्ण्यते । चरकसंहितायां तु—

"आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ।
निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।
सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ।" इति

इन्द्रियान्तःकरणादिकं बहिर्विषयेभ्यः परावर्त्य मनस आत्मनि स्थैर्यापादनं योग इति,

"मोक्षो रजस्तमोऽभावाद्बलवत्कर्मसंक्षयात् ।
वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥" इति

रजस्तमोगुणनिवर्तने केवलसात्त्विकत्वापादनेन कर्मक्षये शरीरान्तःकरणादिभिः सह आत्मनः स्थायी वियोगो मोक्ष इति चोपवर्ण्यते ॥

अनयोस्तुलनायां चरकीये शुद्धसत्त्वशेषतया केवलात्माकारान्तःकरणवृत्तिस्थैर्यरूपेण योगेन त्रैगुण्यावस्थासम्पाद्यशरीरान्तःकरणसंयोगापगमस्थैर्यं मोक्षपदार्थत्वेन, पातञ्जले तु अन्ततो निर्बीजरूपतापरया सर्वान्तःकरणवृत्तिविलयपुनरनुदयरूपयोगेनान्तःकरणिकवृत्तिरूपसुखदुःखच्छायानुदयेन कूटस्थचिन्मात्ररूपतयाऽऽत्मनः प्रतिष्ठापनरूपो मोक्ष इति मुख्यप्रमेयफलयोः स्वरूपवैलक्षण्यम् । तेन चरकोक्तो योग "आत्मस्थे मनसि स्थिरे, रजस्तमोऽभावात्, शुद्धसत्त्वसमाधानात्" इत्येवं विन्यस्तानां पदानां स्वारस्येन, रजस्तमोवृत्तिपरिहारेण विशुद्धसत्त्वावशेषेण सात्त्विकवृत्तिप्रधानस्य मनस आत्मनि स्थैर्यौत्सुक्यबोधेन पातञ्जले सम्प्रज्ञातकक्षायां

प्रतिपादिते योगविषये एव विश्राम्यति । यदि मनोलयादिकं प्रतिपादितमभविष्यत्त-दैव सात्त्विकवृत्तेरपि परिहारेण ध्येयमात्रप्रकाशावस्थारूपासंप्रज्ञातावस्थो योगोऽस्मादवागंस्यत । पातञ्जले तु सम्प्रज्ञातकक्षातोऽप्युपरितन्यामसम्प्रज्ञातकक्षायां योगस्य विश्रान्तिस्तत एवेष्टसिद्धिः प्रतिपाद्यते इति मुख्यकक्षावैलक्षण्यमालोच्यते ॥

एवम्—

"आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।
शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते ॥"

इति चरकीये परपुरप्रवेशादयोऽष्टावेव योगविभूतयः, ता अपि आत्मनि मनःस्थैर्य-रूपस्य मुख्यप्रमेयभूतस्य विभूतयः कीर्त्यन्ते । तासामैश्वरबलरूपेणाभिनन्दनं विधायैव विश्रम्यते च । पातञ्जले तु आत्मविषयकस्य योगस्य ऋतम्भरप्रज्ञादीन्येव फलानि । तत्साधनावस्थायामभ्यासदार्ढ्याय त्राटकादिवत् प्रत्ययकायरूपादिषु तेषु तेषु विषयान्तरेषु विधीयमानस्य धारणाध्यानसमाधित्रिकात्मकस्य योगाङ्गभूतस्य संयमस्य विभूतिरूपत्वेन परचित्तज्ञान–सर्वभूतरुतज्ञान–पूर्वजातिज्ञान–हस्तिबलभुवनज्ञान–ताराव्यूहज्ञान–कायव्यूहज्ञानादयो बह्व्यः सिद्धयो विभूतिपादे वर्ण्यन्त इति विभिन्नो हेतुहेतुमद्भावः, प्रक्रियाऽपि विभिन्ना, क्वचनैकस्मिन्नपि विषये विभिन्नानां पारिभाषिकशब्दानां व्यवहारश्च, न च विभूतीनामष्टसंख्यापालनमपि । ता अपि विभूतयः "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः (३. ३६)" इति मुख्ययोगमार्ग-व्याघातकत्वाद्विघ्नस्थानीयतया न समभिनन्द्यन्ते ॥

योगमोक्षोपायवर्णनेऽपि—

"सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
ब्रह्मचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥
धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥

इत्यादिना सत्सङ्गासत्सङ्गवर्जनादयो बहव उपायत्वेन वर्ण्यन्ते । एषु ब्रह्मचर्यादयः केचन पातञ्जलेऽपि यमनियमाद्यङ्गेषु प्रविशन्ति, सत्सङ्गोपवासशास्त्रधारणप्रभृतयो न तत्र साधनेषूल्लिख्यन्ते, प्रत्युत तत्र अभ्यासवैराग्ये योगहेतुतया प्रणवोपासनमै-त्र्यादिचित्तपरिकर्मप्राणायामासनादयोऽङ्गभावेन विशेषेण कीर्त्यमानाश्चरकसंहितायां नोल्लिख्यन्त इति साधनांशेऽपि न सर्वांशतः सारूप्यम् । येन केनचिदंशेन तौल्यं तु मुख्योपादेयांशे सर्वत्र संभवत्येव । न च योगविद्या पतञ्जलेरेवाविर्भूता, अपि तु ततःपूर्वमपि महाभारतादिष्वपि वर्ण्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्तेति हिरण्य-गर्भसमयादेव योगविद्यायाः शाश्वतिक उदयः कीर्त्यते । महेञ्जोदारोभूगर्भादपि

योगस्थपुरुषमूर्तेरुपलम्भात् योगस्यातिपूर्वकालादनुवृत्तिर्भारते इति सर जोन्मार्सलाख्येन विदुषाऽपि स्वीये रिपोर्टपत्रेऽप्युल्लिखितमस्ति । श्रीयुतदासगुप्तेनापि लिखितं वर्तते । ततश्च स्वरूपतो हेतुतः फलतो विशेषोपायतः पारिभाषिकशब्दविशेषतश्च वैलक्षण्यदर्शनेन पातञ्जलयोगप्रक्रियायां कालानुक्रमिकविषयविकासस्य चानुसन्धानेन उभयोर्लेखशैल्या विभेदेन च विभिन्नलेखनीद्वयमवगम्यते ॥

महाभारते "अतःपरं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम्" इत्यारभ्योपन्यस्तायां योगविद्यायामप्येवमेव इन्द्रियनिरोधपूर्वकं मनस आत्मनि स्थैर्यपूर्वकं मोक्षयोगः कार्यः, तदुपायतया योगशास्त्राभ्यासः, एकान्तशीलतया संयमः, इन्द्रियजयादयः कार्याः, एवं योगेन यथेष्टं नानाशरीरप्रतिपत्तिः, देवानामपि वशीकरणं, निर्भयत्वमक्लेशो निस्पृहत्वमित्यादीनि च जायन्ते इति निरूपितो यः प्राचीनयोगविषयस्तस्य सर्वांशे छायाननुविधानेऽप्येतदीयप्रक्रियायाः सान्निध्यमस्यां चरकीययोगप्रक्रियायां दृश्यत इति प्राचीन एव योगस्य पन्था अनेनोपात्तो ननु पातञ्जलोक्त इति भाति । तेनानयोराचार्ययोरिमौ विभिन्नौ योगप्रक्रियाविशेषौ नाभेदसाधनाय, प्रत्युत भेदसाधनायैव पुरःसरतः ॥

---

१ Mohenjodaro and Indus Civilization Vol. I. P. 54.

२ History of Indian Philosophy by Dasagupta Vol. I. P. 226.

३ महाभारते आश्वमेधिके अनुगीतापर्वणि १९ अध्याये—

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
युञ्जन्तः सिद्धिमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः ॥ १५
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तं निबोध मे ।
यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६
इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं मोक्षयोगं समाचरेत् ॥ १७
तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८
स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९
संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
तथाऽयमात्मनाऽऽत्मानं सम्प्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २०
....
यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
न तस्येहेश्वरः कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २४
अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिवृत्य जरामृत्यू न शोचति न हृष्यति ॥ २५
देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ २६ इति

योगसूत्रकृतः पतञ्जलेर्महाभाष्यकृतः पतञ्जलेरप्यैक्यं विभेदो वेत्यत्रापि विदुषां मतभेदोऽस्ति । महाभाष्यकारसमयस्य धातुरसायनविषयोत्थानात् प्राक्तनत्वेन रसायनशास्त्राचार्यः पतञ्जलिरपि विभिन्नः, केवलं नामसाम्यमेषामित्यपि केषाञ्चिद्विचारः । तदेषामैक्यमनैक्यं वेति विमर्शान्तरे प्रकृतविच्छेदभियेदानीं विरम्यते ॥

अल्बेरुनीनामको लेखकस्तु अग्निवेशचरकयोरभेदमनुसन्धत्ते । 'तत्तु अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इति तन्त्रकर्तृतया प्रतिसंस्कर्तृतया चानयोः स्पष्टं विभेदोल्लेखेन प्रतिहन्यते । विभिन्नयोराचार्ययोर्व्यक्तिभेदेऽपि तदीयकृत्योरेकेनैव स्वरूपेण शिष्यमाणतया यशःशेषयोरनयोर्ग्रन्थतात्पर्येण हन्त! साम्प्रतमैक्यमिव सञ्जातम् ॥

उपलभ्यमानप्रतिसंस्कृतचरकसंहितायामपि प्राचीनसांख्यदर्शनस्यैवातिमात्रथाऽवलम्बनेन, बौद्धमतच्छायाया अप्रवेशेन, संस्कारप्रविष्टतया संभाव्यमानेषु लेखविषयेष्वपि प्राचीनप्रौढरचनादर्शनेन च प्रतिसंस्कर्ता चरकोऽपि नार्वाचीनः प्रतिभाति । किन्तु भिषग्जितीयाध्याये न्यायदर्शनीया न्यायनिग्रहस्थानादयो बहुशः पदार्थाः समीक्ष्यमाणा अस्य विषयस्य प्राचीनतरत्वमभ्युपेतुं प्रतिघट्टयन्ति । श्रौतदार्शनिकग्रन्थेषु गौतमसूत्रात्पूर्वं, बौद्धदार्शनिकग्रन्थेषु नागार्जुनीयोपाय(कौशल्य)-हृदयादिग्रन्थेभ्यः पूर्वं, न्यायच्छलजातिनिग्रहस्थानादीनां विगृह्यसम्भाषायामुपयोगिनां पदार्थानां निरूपणानुपलम्भेन बौद्धानां महायानिकविचारोदये सत्युभयतः सङ्घर्षे पक्षप्रतिपक्षजयपराजयनियमव्यवस्थाया विकासस्यानुसन्धेयतया कतिपयपूर्वसमयाल्लघुमात्रया प्रवृत्त एष विवादविषयो गौतमनागार्जुनादिभिर्ग्रन्थप्रणयनेनोभयतः परिष्कृत्य नियमितोऽवगम्यते । पक्षप्रतिपक्षभावेन विवादो हि पश्चाद्वैदिङ्नागधर्मकीर्तिप्रभृतिभिर्बौद्धाचार्यैः प्रमाणसमुच्चयप्रमाणवार्तिकवादन्यायहेतुबिन्द्वादिग्रन्थेषु, न्यायवैशेषिकाचार्यैर्वात्स्यायनभाष्योद्द्योतकरवार्तिकतात्पर्यटीकातात्पर्यपरिशुद्ध्यादिषु, जैनाचार्यैश्च तत्त्वसङ्ग्रहादिषु स्वग्रन्थेषु मध्यकालेऽपि विवर्धितः परिदृश्यते । तेन यत्र यत्र विमर्शावसरस्तत्र तत्र विमर्दीयपदार्थानामनुप्रवेशः सामयिक एव । आयुर्वेदीयेषु प्राचीनग्रन्थेषु सुश्रुतभेडाभ्यां वादीयपदार्थोपन्यासे उदासितमेव । कश्यपेन तु भिषजां मिथो विमर्शविषयोपन्यासे सन्धायसम्भाषामेव प्रदर्श्य विगृह्यसम्भाषाया विषयो (पृ. ४१) लेशत एव सूचितो न प्रपञ्चितः । एवं दर्शनेन प्राचीनाचार्यगृहीतमार्गेण आत्रेयेणाग्निवेश्येन च स्वीयसंहितायां सन्धायसम्भाषायामेव विश्रान्तं भवितुमर्हति । भैषज्यविषये पक्षप्रतिपक्षभावेन यथा-

१ I History of Indian Philosophy by Dasagupta Vol I. P. 261.
II Yoga System of Patanjaly by J. H. Woods.

२ उपायहृदयं नाम बौद्धदार्शनिकाचार्येण नागार्जुनेन प्रणीतो विवादविषयको ग्रन्थः, तस्य मूलग्रन्थस्य लोपेऽपि चीनभाषायामनुवादोपलम्भेन प्रो. तुचीमहाशयेन संस्कृते प्रत्यनुवादः कृतोऽस्ति ॥

कथमपि स्वस्वपक्षप्रतिष्ठापनपरपक्षनिरसननिर्बन्धे वस्तुतत्त्वापकर्षेणानर्थसम्भवात् तत्त्वानुसन्धानस्यैवौचित्येन विगृह्यसम्भाषायामुपयोगिनां छलजातिनिग्रहस्थानादीनां प्रपञ्चो हितं पन्थानं कण्टकितं जनयति । उपलभ्यमानचरकसंहितायां वादविषयोल्लेखे—

"विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषाञ्चिद्द्रोहमावहेत् ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम्" (विमाने. अ. ८) ॥

इति सन्धायसम्भाषाया विषयस्योपसंहृतौ तत्रैव पक्षपातः प्रथमतो दर्शितः । एतावत् पर्यन्त एव विषय आत्रेयीय उपन्यासः स्यात् । ततः परं विगृह्यसंभाषायाः पदार्थविशेषानुपादाय प्रवृत्तः "इमानि खलु पदानि भिषग्वादज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति" इत्यारभ्य "इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि भवन्ति" इत्येतावत्पर्यन्त उपक्रमोपसंहारपृथक्कृतो ग्रन्थः प्रसक्तानुप्रसक्तपथेन पश्चाच्चरकसमये प्रविष्टः किलेति सन्दिह्यते । पुराकालेऽपि विभिन्नमतानां नानाचार्याणां भावेन मिथस्तेषां विमर्शास्तदर्थं वादनियमा अपि प्रमाणान्तरोपलम्भं विना नासन्निति न निश्चयेन वक्तुं शक्यते । भासकवेः प्रतिमानाटके[1] प्राचीनाचार्यशास्त्रेषु मेधातिथीयन्यायशास्त्रं प्रतिष्ठितमवगम्यते । तत्रापि वादविषयोल्लेखः सम्भवति । परमत्र बार्हस्पत्यार्थशास्त्रस्य पृथगुल्लेखेन न्यायशास्त्रमिति शब्दमात्रेण तर्को मीमांसा विषयान्तरं वा, तर्कशास्त्रत्वेऽपि तत्र वादविषय आसीन्न वा, सन्नपि किमात्मक आसीदिति न निश्चेतुं शक्यते । गौतमनागार्जुनादिभ्यः पूर्वतनेषु ग्रन्थेषु एतद्विषयानुपलम्भेन सामान्यरूपेण पूर्वतो वर्तमानानामेवैषां विषयाणां गौतमनागार्जुनादीनां मल्लप्रतिमल्लभावोदये विशेषतः प्रसर इति वक्तुं शक्यते । एतदन्तर्निध्याय चरकगौतमनागार्जुननिर्दिष्टवादविषयाणां तुलनायां पौर्वापर्यपर्यालोचने न्यायावयवसिद्धान्ततत्प्रभेदादिषु चरकगौतमोक्त्योः साम्यदर्शनेऽपि, गौतमेन कथात्रैविध्यमुद्दिश्य सन्धायसम्भाषारूपस्य वादस्य तत्त्वबुभुत्सुकथात्मकतया, विगृह्यसंभाषारूपस्य जल्पस्य पक्षप्रतिपक्षकथात्मकतया, जल्पोपयोगितया छलजातिनिग्रहस्थानादीनां च निर्देशनेन, चरकेण तु उपायहृदये नागार्जुनेनेव विवादपर्यायरूपं वादमभिप्रेत्य तदनुबद्धतया छलजातिनिग्रहस्थानादीनां निर्देशनेन, तत्रापि छलजातिनिग्रहस्थानप्रभेदानां चरकोक्तापेक्षया गौतमोक्ते विभागसंख्याधिक्योपलम्भेन विकसितावस्थायाः, उपायहृदये[2] केषुचित्पदार्थेषु गौतमचरकोक्तरीतितः प्रक्रियान्तरेण संक्षेपदर्शनेऽपि अधिकन्यूनत्रैविध्य–दृष्टान्तद्वैविध्य–सिद्धान्तधर्मचातुर्विध्य–विंशतिविधप्रश्नोत्तरसम्बन्धादीनां बहुविशेषविषयाणां विकसितानां दर्शनेन, विकासवादक्रमोपादाने चरकसमयाद्गौतम-

१ साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये मानवीयं धर्मशास्त्रं माहेश्वरं योगशास्त्रं बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं प्राचेतसं श्राद्धकल्पञ्चेति (प्रतिमानाटके पृ. ७९) ॥

२ चीनभाषानुवादे तिब्बतीयभाषानुवादवत्प्रतिशब्दच्छायाया अभावेन भावानुवादमात्रदर्शनेऽपि यथावस्थितवदनुवादतः संस्कृते विहितात्प्रत्यनुवादतो लब्धानां विषयाणां तुलना ॥

नागार्जुनसमये विचारविकासोपलब्ध्या एकस्मिन्नेव विवादयुगेऽनुस्यूतानामपि चरकगौतमनागार्जुनानां किञ्चित्कालान्तरेण पौर्वापर्यमिति गौतमनागार्जुनसमयाच्चरकसमयः पूर्वः प्रतीयते । श्रीयुतसुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहाशयेनापि[1] उभयतो विगृह्यसंभाषाया विषयान् विमृश्य गौतमाच्चरकस्य प्राग्भावित्वे स्वाभिप्राय उद्घाटितो विद्यते ॥

बौद्धत्रिपिटकस्य चीनभाषानुवादे[2] कनिष्कनृपते राजकुलवैद्यश्चरको नाम राज्ञ्या दुश्चिकित्स्यं रोगं न्यवारयदिति वर्णनोपलम्भेन चरचाकार्यस्य कनिष्कसामयिकत्वलाभादुपप्रथमशताब्दीभवश्चरकाचार्य इति पाश्चात्यपण्डितसिलवैनलेभीमहाशयानामभ्युपगमः[3]। तदात्वे दार्शनिकार्यनागार्जुनस्यैतिहासिकोपलम्भेन नागार्जुनीये उपायहृदये इव चरकीयलेखेऽपि विगृह्यसंभाषीयविषयोपन्यासेन च आर्यनागार्जुनचरकाचार्ययोः कनिष्कसामयिकत्वं संवदति । परं शिलालेखेतिवृत्तादिभिः कनिष्कनृपतेबौद्धत्वस्य, नागार्जुनाचार्ये कनिष्कसामयिकत्वस्य च बहुशः सिद्धावपि तन्त्रप्रतिसंस्कर्तुश्चरकस्यैव कनिष्कराजकुलवैद्यत्वोल्लेखे प्रामाण्यविषये मतविभेदोऽस्ति।[4]श्रीयुतकीथ् महाशयस्यापि तथैव मतं वर्तते। चरकस्य कनिष्कसामयिकत्वे तदीयराजकुलवैद्यत्वे च कथं नैतदीयलेखे क्वापि बौद्धसंप्रदायच्छायानुवेधो दृश्यते, कथं वा वैदिकमन्त्रादीन्निर्दिश्य श्रौतप्रक्रिययैव व्यवहरणं चरकसंहितायां संगच्छेत, इत्यपि व्याघातकं निर्दिशन्ति । आत्रेयाग्निवेशग्रन्थस्य चरकाचार्येण केवलं प्रतिसंस्करणोक्त्या पूर्वाचार्यलेखे सांख्यदर्शनस्य श्रौतप्रक्रियायाश्च विद्यमानतया चरकीयतत्संस्करणेऽपि न बौद्धच्छायानुप्रवेशः, नैतावता प्रतिसंस्कर्तुश्चरकस्यातिप्राचीनत्वं साधयितुं शक्यते, इत्यपि केचन वदन्ति । केचन क्वचित्स्वभाववादाद्युल्लेखस्थले बौद्धमतमाहेति टीकाकृता चक्रपाणिना व्याख्यानादत्र बौद्धमतस्याप्यंशतः प्रवेशोऽस्तीत्यपि वदन्ति । केचित्तु स्वभाववादो हि न बौद्धानामेव, ततः प्राक्कालादपि प्रवृत्त इति नैतावता बौद्धमतानुप्रवेश इति वक्तुं शक्यते इत्यपि प्रतिवदन्ति ॥

चरकस्य कनिष्कवैद्यत्वे उपायहृदये भैषज्यविषयप्रसङ्गेन सुश्रुतमनुसरन्नार्यनागार्जुनः स्वसामयिकबौद्धनरपतेः कनिष्कस्य राजकुलवैद्यं तादृशं प्रसिद्धविद्वांसं चरकाचार्यं किमिति नाम्नोल्लिखितुं विस्मृतवान् स्यादित्यपि व्यावर्त्स्यति चेतः । यदि नाम साधनान्तरैश्चरकाचार्यस्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वमसाधयिष्यत तदा आर्यनागार्जुनेन सुश्रुतमनुसरता चरकस्यानुल्लेखान्नागार्जुनसमयादर्वाचीनश्चरकसमय इत्यभ्युपागंस्यत। दार्शनिकग्रन्थभूतेऽस्मिन्नुपायहृदये लेशतः प्रविष्टे प्रासङ्गिके वैद्यकविषये पूर्वेषामात्रे-

१ History of Indian Philosophy Vol. I, by Dasagupta.

२ Chinese Buddhist Chronicle.

३ Jour. Asiatique. 1896 T. VIII. P. 447.

४ Caraka, according to tradition was the physician of Kanishka, whose wife he helped in a critical case. Unhappily we cannot tell the value of such stories when they come to us at a late date. History of Sanskrit Literature. A. B. Keith P. 406.

याग्निवेशकश्यपादीनामिव बहुसमयमतीतस्य चरकाचार्यस्य बौद्धसम्प्रदाये प्रविष्टतया दृष्टस्य प्रसिद्धस्य जीवकस्य च आर्यनागार्जुनेन नामानिर्देशनं न खलु नोपपद्यते । तदनुल्लेखमात्रेणार्वाग्भावाभ्युपगमे आत्रेयादीनामपि तथात्वं कथं न शङ्क्येत । सुश्रुतसम्प्रदायस्य काश्यां, चरकसम्प्रदायस्य पाञ्चालकाम्पिल्यादिपश्चिमप्रदेशे उदयेन तत्र तत्र विभागप्रदेशेषु क्रमशोऽनयोर्विकसनौचित्यात् पूर्वतः प्रदेशेषु सुश्रुतसम्प्रदायस्य विकसनं प्रसिद्धिश्च विशेषतोऽजायत, येन श्यामकम्बोडियाप्रदेशगतयशोवर्मजयवर्मशिलालेखेषु वैद्याचार्यत्वेन सुश्रुतस्योल्लेख उपलभ्यते । नागार्जुनस्य दक्षिणदेशे मगधप्रदेशेऽपि विशेषतः सम्बन्धः, तेन पूर्वीयविभागे प्रसिद्धतरतया स्वसमाजमान्यतया च सुश्रुतस्यैव बुद्धौ प्रथममनुस्मृत्या नागार्जुनेनोपग्रहणं कृतं किलेत्यपि वक्तुं शक्यते । परं चरकस्य कनिष्कराजकुलभिषग्भावे मिथः सहभावसम्पर्कवैदुष्यपरिचयादिकमुपेतेनार्यनागार्जुनेन सुश्रुतादपि चरकः प्रथमतः कथं नानुस्मर्येत । राजतरङ्गिणीकृताऽपि कनिष्कवृत्ते चरकः कथं नोल्लिख्येत च । गौतमसूत्राविर्भावात् पूर्वमपि न्यायवितण्डादीनां पदार्थानां प्रचार आसीत्, चरकीया लेखशैली ब्राह्मणग्रन्थच्छायानुविधायिनी दृश्यते, तेन चरको न कनिष्कस्य सामयिक इति सिलमहाशयादयः कथयन्ति ॥

तदेवं चरकाचार्यस्य समयान्वेषणे यथोपलम्भमुपपत्तिवादगर्भाणि बहूनि मतानि विपश्चितां दृक्पथमुपयन्ति । यथातथमस्य समयं परिच्छिद्यावधारयितुमसाधारणानि साधनान्तराण्यपि गवेषणीयानि भवन्ति । श्रीयुतप्रफुल्लचन्द्ररायमहोदयेनापि चरकस्य सुश्रुतस्य च समयविचारे बहु प्रपञ्चितमस्ति ॥

वार्योविद्-दारुवाह-नग्नजिद्वैडाः

अस्यां काश्यपसंहितायां रोगाध्याये काश्यपसंमतरोगद्वैविध्यवादितया, वमनविरेचनीयाध्यायेऽपि ग्रन्थत्रुट्याऽव्यक्तस्य मतविशेषस्य वादितया च इति वार्योविदः' (पृ. ११६) इति वार्योविदस्योल्लेखोऽस्ति । 'कुक्कुणकचिकित्साध्यायान्ते वार्योविदनृपतये मारीचकश्यपेन बालभैषज्यस्योपदेशो निर्दिष्टोऽस्ति । उत्तरभागे बहुशो जीवकस्य प्रश्ने सम्बोधने च सत्यपि 'पार्थिव (पृ. २५७), विशांपते (पृ. २५८), नृपोत्तम (पृ. २६३), नृप, नराधिप' इति मध्ये मध्ये दृश्यमानं राजसम्बोधनं राजान्तर-

---

१ सुश्रुतोदितया वाचा समुदाचारसारया ।
एको वैद्यः परत्रापि प्रजाव्याधीन् जहार यः ।
आयुर्वेदास्त्रवेदेषु वैद्यवीरैर्विशारदैः ।
सोऽघातयद्राष्ट्ररुजो रुजारीन् भेषजायुधैः ।

२ History of Hindu Chemistry Vol I. P. C. Ray.

३ द्वौ रोगौ निजश्चागन्तुश्चेति वार्योविदः । (पृ. २६)

४ इति वार्योविदायेदं महीपाय महानृषिः । शशंस सर्वमखिलं बालानामथ भेषजम् । (पृ. २९३)

स्याप्रकृततया एकत्र नाम्ना निर्दिष्टं तमेव वार्योविदमभिप्रैतीतीति; देशसात्म्याध्याये 'काशिराजो (काशिराजं) महामुनिः (पृ. ३३७)' इति काशिराजत्वेन निर्दिष्टोऽपि स एव स्यादिति च लक्ष्यते । तेनैतल्लेखान्मारीचकश्यपस्योपदेश्यभूतस्तत्समकालो वैद्याचार्यो वार्योविदः काशिराज इत्यायाति। आत्रेयसंहितायां वातकलाकलीयाध्याये (च. सू. अ. १२) मारीचिवार्योविदयोः पक्षप्रतिपक्षभावेन निर्देशनमपि तयोः सहभावं संवादयति । वातकलाकलीये, यज्जःपुरुषीये, आत्रेयभद्रकाप्यीये च आत्रेयेण सह समवेतानां महर्षीणां सहभावेन वार्योविदस्य निर्देश आत्रेयवार्योविदयोरपि सहभावं, तत्र तत्र तदीयमतविशेषोल्लेखो वार्योविदस्य वैद्याचार्यत्वमपि स्पष्टमवबोधयति । यज्जःपुरुषीये आत्रेयसहभावेन काशिपतित्वेन च निर्देशाद् वामकोऽपि काशिराजो वैद्याचार्य इत्यवबुध्यते । काशिराजत्वेनोपलभ्यमानानां वैद्याचार्याणां दिवोदास-वामक-वार्योविदानां त्रयाणां मिथः किंरूपं पौर्वापर्यमिति नैतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । वार्योविदस्येदानीं ग्रन्थस्य वचनोद्धारस्य वा बहुशोऽनुपलम्भेऽपि आत्रेयकाश्यपसंहितयोस्तदीयमतोद्धारदर्शनेन तदात्वे प्रसिद्धिं दधान आचार्यविशेषोऽयमित्यवगन्तुं शक्यते । कश्यपेन बालभैषज्यमुपदिष्टतया निर्दिष्टोऽयमपि कौमारभृत्यप्रस्थानस्याचार्यः किमु ? । तदेवमात्रेयपुनर्वसोर्मारीचकश्यपस्य च सहभावेनोभयतो निर्दिष्टो वार्योविदो राजर्षिरपि मिथो नामोल्लेखं कुर्वतोरात्रेयपुनर्वसुमारीचकश्यपयोः कालतोऽविप्रकर्षमवगमयति ॥

किञ्चास्यां काश्यपसंहितायाम्—

'उपास्यमानमृषिभिः कश्यपं वृद्धजीवकः ।
चोदितो दारुवाहेन वेदनार्थेऽभ्यचोदयत् ॥' (पृ. २१)

इति निर्देशेन पूर्वभागे वृद्धजीवकस्य प्रवृत्तायां प्रेरको दारुवाहो ज्ञायते । तत्रैव रोगाध्याये रोगपाञ्चविध्यवादितया "पञ्च रोगा आगन्तुवातपित्तकफत्रिदोषजा इति दारुवाहो राजर्षिः" (पृ. २६) इति तस्य राजर्षित्वेनोल्लेखोऽस्ति । रोगद्वैविध्यवादितया वार्योविदस्य, रोगपाञ्चविध्यवादितया दारुवाहस्य च पृथङ्निर्देशेन विभिन्नव्यक्तित्वं स्पष्टं भासते, कुत्रत्योऽयं दारुवाहो राजर्षिरिति न ततः स्पष्टीभवति ।

---

१ वातकलाकलज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यम् ।......तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमुवाच वार्योविदो राजर्षिः । (चरके सू. अ. १२)

२ पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् । समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ।... वार्योविदस्तु नेत्याह नह्येकं कारणं मनः ।...तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः । (चरके सू. अ. २५)

३ आत्रेयो भद्रकाप्यश्च......श्रीमान्वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ।......तेषां तत्रोप विष्टानामियमर्थवती कथा ।......षड्रसा इति वार्योविदो राजर्षिः (चरके सू. अ. २६)

४ तदनन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् ।......आत्रेयस्य वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । (चरके सू. अ. २५)

किन्तु—अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्योत्तरस्थाने विषवेगविषये पुनर्वसुनग्नजिद्विदेहालम्बायनधन्वन्तरिमतविशेषोल्लेखदर्शनेन नग्नजिन्नामकोऽपि वैद्याचार्योऽवगम्यते। तदीयेन्दुव्याख्यायां 'नग्नजितो दारुवाहिनः' इति नग्नजिद्दारुवाहिशब्दौ सामानाधिकरण्येनोपात्तौ। अत्रेत्थन्तशब्देनोपादानेऽपि चरकचक्रपाणिव्याख्यायां दारुवाहनाम्ना वचनोद्धारस्य दर्शनेन काश्यपीयायामपि दारुवाहनाम्ना मतोल्लेखेन चान्त्यवर्णमात्रविभिन्ना एकैवेयं व्यक्तिः प्रतिभाति। अन्यत्र क्वचन निर्दिष्टो दारुकोऽपि नामैकदेशन्यायेनायमेव दारुवाहः किमु?। दारुवाहेन सहैक्यमनुसन्धाय नग्नजितोऽनुसन्धाने भेडसंहिताया मुद्रितपुस्तके—

'गान्धारभूमौ राजर्षिमग्नजित्स्वर्गमार्गदः।
सङ्गृह्य पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनर्वसुम्॥
एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्षये।
विषयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतां वरः॥ (पृ. ३०)'

इति राजर्षिमग्नजिदित्येवं पाठदर्शनेऽपि श्रीमद्भिर्यादवजीमहाभागैस्तञ्जोरपुस्तकालयगतपुस्तकात् 'राजर्षिर्नग्नजित्स्वर्णमार्गदः' इति पाठस्योपलम्भेन, पूर्वापरवाक्यानुसारतः प्रथमान्तराजर्षिशब्दपाठस्यैवौचित्येन च तत्पाठानुसारेण नग्नजिन्नाम भेडसमकालिकः कोऽपि गान्धारपार्थिवः चन्द्रभागाया मातुःसम्बन्धमादाय किल चान्द्रभागसंज्ञितस्य पूर्वापरसन्दर्भसिद्धस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य सकाशे विषविषयकं प्रश्नं चकारेति ज्ञायते। अष्टाङ्गहृदये रसाद्रक्तमित्यस्यारुणदत्तव्याख्यायां [6]नग्नजितो वचनोद्धारस्य दर्शनेन, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे विषविषये 'इति नग्नजितो मतम्' इत्युल्लेखेन, भेडेऽपि विषविषये एतत्प्रश्नस्य दर्शनेन च सोऽयमेवेति संवादो दृढीभवति। दारुवाहस्य नग्नजितश्च पार्थिवत्वेनोपलम्भात्, इन्दुलेखतो द्वयोः सामानाधिकरण्याच्चानयोर्विषये तत्तन्नाम्नोपलभ्यमाना विशेषा गुणोपसंहारन्यायेन समन्वयं प्राप्नुवन्तोऽस्य गान्धारराजर्षेर्न केवलं विषविषय एव, अपितु वैद्यविद्यायामाचार्यभावमवगमयन्ति। पूर्वनिर्दिष्टे (पृ. २३) शालिहोत्रोक्ताश्वशास्त्रेऽप्यायुर्वेदकर्तॄणां मध्ये विनग्नजितो

---

१ 'दुष्यति प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयथूद्भवः।......सप्तमे मरणं वेग इति नग्नजितो मतम्।' (अष्टाङ्गहृदये)

२ नग्नजितो दारुवाहिनोऽप्यत्र दुष्यति प्रथमे रक्तमित्यादिक्रमेण सप्तवेगा इति मतम् (इन्दुव्याख्यायाम् पृ. ३१४)

३ यदाह दारुवाहः—सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पं चिरेण यत्॥......(चरकचक्रपाणिव्याख्यायां चि. अ. २)

४ चरकचक्रपाणिव्याख्यायां चि. अ. ३॥

५ निर्णयसागरमुद्रितचरकद्वितीयसंस्करणभूमिकायां द्रष्टव्यम्।

६ 'नग्नजिदप्याह—तत्राहाररसात्पूर्वं रसधातुर्विवर्धते। रक्तं धातुरसाच्चैव रक्ताख्यान्मांसमेव च॥' अष्टाङ्गहृदयटीकायां शारीरे (अ. ३)

नाम दृश्यते, सोऽप्ययमेव स्यात्। मात्स्ये वास्तुशास्त्रोपदेशकत्वेनापि नग्नजित उल्लेखोऽस्ति, स नग्नजित् गान्धारो राजा वाऽन्यो वेति न ततोऽवधार्यते॥

किञ्च—ऐतरेयब्राह्मणे क्षत्रिययज्वनां फलचमसभक्षणस्य साम्प्रदायिकत्वप्रदर्शने नग्नजितो गान्धारस्योल्लेखोऽस्ति। ततः सर्वदिग्विजयराष्ट्रसम्पदादेः फलस्य क्षत्रिययजमानत्वस्य चोल्लेखेन नग्नजिन्नाम क्षत्रियो गान्धारमहाराजः फलचमसभक्षणेन प्रतिष्ठितश्रीकः सर्वशत्रुविजयी चासीदिति लभ्यते। एवमत्र निर्दिष्टो गान्धारमहाराजो नग्नजिदेव देशनामादिसाम्येन भेडेन ससंमानं राजर्षितया निर्दिष्टो गान्धारराजो नग्नजिद्भवितुमर्हति। शतपथब्राह्मणेऽपि चित्यां प्राणभृदुपधाने नाग्नजितः (नग्नजित्पुत्रस्य) स्वर्जितः, गान्धारस्य नग्नजितश्चोल्लेखोऽस्ति। तत्र प्राणमहिमवक्तृत्वस्य राजन्यबन्धुत्वस्य च निर्देशेन शारीरविद्याचार्यो गान्धारराजर्षिर्नग्नजिदेवानेनापि निर्दिष्टः प्रतीयते। अत्र तदीयपुत्रस्य स्वर्जिन्नाम्नोल्लेखो भेडलेखे स्वर्गमार्गद इति नग्नजितो विशेषणं च कञ्चन तदीयविजयवृत्तान्तं साम्येन सूचयति किमु?। एवं संवादेन नग्नजित ऐतरेयशतपथकालादनर्वाचीनत्वेऽनुसन्धीयमाने 'नग्नजितो दारुवाहिनोऽप्यत्र' इति इन्दुलेखे अपिशब्दसत्तया व्यक्तिद्वयकल्पनेऽपि औपदेशिकेन सम्बन्धेन नग्नजित्सम्बन्धस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनो भेडाचार्यस्यापि ऐतरेयशतपथब्राह्मणकालादनर्वाग्भाव आयाति। तेन "स्वर्णमार्गद इति पदर्शनेन पारसीकमहाराजस्य दारायसनाम्नः समसमयकौ (B. C. 521-485) गान्धारमहाराज नग्नजिद्भेडौ" इति कल्पनं न समीचीनं प्रतिभाति॥

एवं महाभारते युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदेतिहासादींस्तपोबलेनाधिगम्य तत्तद्विद्याप्रकाशकानां महर्षीणां निर्देशे कृष्णात्रेयस्य चिकित्सितोपदेशकत्वमुल्लिखितं दृश्यते।

---

१ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः।
....
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः। मात्स्ये २५२ अध्याये.

२ "तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो भार्गवेयो विश्वन्तराय सौषद्मनाय।......एतमुहैव प्रोवाच तुरः कावषेयो जनमेजयाय पारीक्षिताय।......भीमाय वैदर्भाय, नग्नजिते गान्धाराय...... ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स श्रियं प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिमावहन्तः......उग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः" ऐतरेयब्राह्मणे ३५. ८. पृ. ८९२ (आनन्दाश्रममुद्रिते)।

३ अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितः, नग्नजिद्वा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं यस्मिन् वा अङ्गे प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सारयति......तदुवाच राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच...। शतपथब्राह्मणे ८-१-४-१०।

४ युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥
वेदविद्वेद भगवान् वेदाङ्गानि बृहस्पतिः। भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगाद जगतो हितम्॥
गान्धर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम्। देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्॥
न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः (शान्तिपर्वणि २१० अध्याये)।

कृष्णात्रेय एव पुनर्वसुरात्रेयो भवतु मा वा । भेडेऽपि चरकसंहितायां कृष्णात्रेयस्याप्युपदेशोल्लेखेन तत्सहभाविनः पुनर्वसोरात्रेयस्य महाभारतकालात् प्राचीनत्वं ततोऽप्यायाति ॥

तदेवमात्रेयसहभाविभावेन मारीचकश्यपोल्लेखः, वार्योविदस्य मारीचकश्यपात्रेयपुनर्वसुसहभावः, कृष्णात्रेयस्य पुनर्वस्वात्रेयसामानाधिकरण्यं, चिकित्सितप्रवर्तकत्वेन कृष्णात्रेयस्य महाभारते निर्देशः, आत्रेयान्तेवासितया भेडोल्लेखः, भेडसहभावितयाऽऽत्रेयपुनर्वसूपदेश्यतया च गान्धारनृपस्य नग्नजित उल्लेखः, नग्नजितो दारुवाहस्य च सामानाधिकरण्यं, दारुवाहस्य काश्यपीये निर्देशः, गान्धारनृपस्य नग्नजित ऐतरेयब्राह्मणे, गान्धारस्य प्राणविदो नग्नजितस्तत्पुत्रस्य स्वर्जितोऽपि शतपथब्राह्मणे कीर्तनं, दिवोदासस्य ब्राह्मणोपनिषदादिषूपलम्भः, तत्पूर्वपुरुषत्वेन धन्वन्तरेर्लाभश्चेत्येवं सर्वतो दृशः प्रवर्त्य विचारणे मारीचकश्यपः, पुनर्वसुरात्रेयः, भेडः, नग्नजिद्दारुवाहः, वार्योविदश्चैते भैषज्यविद्याचार्या ऐतरेयशतपथकालादनर्वाचीना धन्वन्तरिदिवोदासवद्ब्राह्मणोपनिषत्समये सहभावेन लेशतः पौर्वापर्येण वा वर्तमाना आसन्नित्यवधारयितुमृजुः पन्थाः पुरो भवति ॥

तदेवं वेदकालादारभ्य प्रतिष्ठितेयं भारतीयायुर्वेदविद्या ब्राह्मणोपनिषत्कालेऽपीदृशैर्महर्षिभिर्भारते तत्रापि विशेषतो बहुभिराचार्यैः पश्चिमविभागे परामुन्नतिमापादिताऽऽसीदिति निर्धार्यते इत्यलम् ॥

रसग्रन्थाः

भावप्रकाशाद्यर्वाचीनग्रन्थेषु कानिचिद्वैदेशिकान्यौषधानि, काचन वैदेश्या प्रक्रिया, धातुरसादीनां विशेषप्रयोगाः, अहिफेनादीनामुपयोगाश्चेत्यादयोऽर्वाचीना विषया उपलभ्यन्तां नाम; ततः कियताऽपि समयेन पूर्वतनेषु सिद्धयोगादिषु पारदधात्वादीनां सामान्यतः प्रयोगदर्शनोपलम्भेऽपि ततः पूर्वं वाग्भटसमयपर्यन्तमपीदृशा विषया विशेषतोऽप्रविष्टा दृश्यन्ते । चतुर्थीशताब्दीपुस्तकलेखतया सम्भाविते बावरोद्धृतनावनीतकादौ, ततोऽपि पूर्वत्वेन संभाविते हार्नलोपलब्धलेखपुस्तकेऽपि स्वर्णादिधातूनामुल्लेखेऽपि तदीयशोधनादिविशेषप्रक्रिया पारदाद्युपयोगाश्च न विशेषत उपलभ्यन्ते । अन्ततो महावग्गीयजीवकेतिवृत्ते भैषज्यानुपयोगिनो वनस्पतेर्विषये गुरुणाऽनुयुक्तेन जीवकेन तथाविधस्यैकस्याप्यनुपलब्धिकीर्तनं, तत्र घृतनस्यादिभिरौषधैः शस्त्रक्रियया वा रोगिणां चिकित्सनं, रसधात्वादीनां काप्यनुपयोजनं चोपलभ्यमानमपि जीवकसमयपर्यन्तमपि रसधात्वाद्यौषधानामप्रचलनमवगमयति । चरकसुश्रुतयोरपि धातूनां मणीनां चौषधेषु उद्देशमात्रं

१ 'सुवर्णं समलाः पञ्चलोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥
भौममौषधमुद्दिष्टम्' (चरकसूत्रस्थाने अ. १,)

२ 'पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः' (सुश्रुते सूत्रस्थाने अ. १,)

दृश्यते, न तु तेषां शोधनादिकं तत्सिद्धान्यौषधानि पारदौषधोल्लेखोऽहिफेनादयो वा निर्दिष्टाः । काश्यपीये तु खिलभागे आत्रेयभेडलेखयोरिव शोथादिषु द्वित्रिवारमेव अयोरजस्ताम्ररजसोरुपयोगोल्लेखोऽस्ति । काश्यपीये तच्छोधनभस्मीकरणादेरनिर्देशेऽपि भक्षणेऽप्युपयोगलेखेन शोधनादिकमभिप्रेतं स्यादित्यनुमीयते । एतावदन्तरेण धात्वादीनां पारदस्य चोपयोगो नात्र दृश्यते । नवाऽहिफेनादयोऽन्येवाऽर्वाचीना विषया दृश्यन्ते इति यथा यथा प्राक्तनत्वं तथा तथैषां पश्चाद्भवविषयाणां विरलताऽनुपादानं चेक्ष्यते ॥

कुतः कदाऽस्योद्गम इति विचारे—रसायनविद्यायां प्रयुज्यमानः केमिष्ट्री (Chemistry) शब्द अल्केमी—विज्ञानमवबोधयति । केमिष्ट्रीशब्दो मिश्रदेशीयात् 'क्यामी' शब्दान्निष्पन्न इति मिश्रदेशात् प्रादुर्भूता रसायनविद्या आरब्यदेशे ग्रीसदेशे च प्रसृत्य ततो युरोपदेशे प्रससारेति कस्यचिन्मतं वर्तते ॥ केचन—मिश्रदेशे तद्विद्यावाची 'क्यामी'शब्दो नोपलभ्यते । न वा तत्र रसायनविद्यायाः प्रागुद्भवेतिवृत्तं किमप्युपलभ्यते । केमिष्ट्रीशब्दो हि तृतीयशताब्दीभवादारब्यात् 'किमाइ' शब्दान्निष्पन्नः । सोऽयं शब्द एल्केमीशब्दार्थे सिनिसनामकेन विदुषा स्वीयेऽभिधानग्रन्थे निर्दिश्यते । सेयं विद्या न वा मिश्रदेशे, न वा ग्रीसदेशे समुद्भूता । तथात्वे हेरोडोटस–डायोडोरस–प्लुटार्च–प्लीनीप्रभृतिभिः प्राचीनैस्तदीयविद्वद्भिः किमिति तद्विषये किमपि नोल्लिख्येत । मिश्रदेशीयानां ग्रीसदेशीयानां च तृतीयचतुर्थशताब्दीपर्यन्तं रसायनविद्याया ज्ञानमेव नासीत् । एल्केमीविद्यायां पारदस्य प्रयोगः पश्चादेवोपलभ्यते । तेन पाश्चात्यदेशेषु रसायनविद्याविदां सर्वप्रथम आरब्यदेशीयो ग्याबरनामको विद्वानिति निश्चितमस्ति । तत एवैषा विद्या सर्वत्र प्रससारेति केचन वदन्ति ॥ केचन—वैदिकसमये सोमरसस्य बहुशो व्यवहारदर्शनेन रसायनविद्याया उद्भव ऋग्वेदकालादेव भारते आसीत् । तन्मूलकतया चरकादिसमये यूषशारीररसादिषु रसशब्दो व्यवाह्रियत । तदनु रसस्येव तरलतागुणमादाय पारदे द्रवीकृतधातुष्वपि स शब्दो व्यवहृतोऽभूदिति भारतीयरसप्रक्रियाया मूलमतिपुरातनम् । रसप्रक्रिया हि रसविषयकतान्त्रिकग्रन्थेषु प्राथमिकतया, तदनुगृहीतेषु पश्चात्तनरसग्रन्थेषु विकसिततया समीक्ष्यते । सेयं प्रक्रिया नागार्जुनेन प्रवर्तितेति विवेचकानां विचारोन्मेषश्च । लोहशास्त्रं पतञ्जलिना निर्मितमासीदिति बहुस्थलेषु निर्दिष्टमस्ति । पारसीकमतप्रवर्तकाज्जरथुष्ट्रात् प्रागेव तद्देशनिवासिनो ये मागीजातीयास्तैरियं रसायनगुप्तविद्या भारतीयब्राह्मणेभ्योऽधिगतेति तदीयेतिहासादपि ज्ञायते । ग्रीसदेशीयरसायनग्रन्थेष्वपि तद्विद्याविषये पर्सियादेशस्य तत्पूर्वदेशानां च बहुशो निर्देशोऽस्ति । तेन पूर्वं भारत एव आविर्भूतेयं रसौषधप्रक्रिया । भारतीयवैद्यानामारब्यदेशोपगमस्य चरकसुश्रुताद्यनुवादस्य भारतीयचिकित्साया आदरणेनापि भारतादेव आरब्यादिदेशेष्वपि एतद्विद्यायाः प्रचारो गम्यते । एकादशद्वादशशताब्दीसमये आरब्यदेशेऽपि रसप्रक्रिया उन्नतावस्थायामासीदिति तदीयेतिवृत्ततो

विज्ञायते । तेन रसशोधनादिपरिज्ञानमारब्धदेशादुपलब्धं भारतेनेति कथनं यत्किञ्चिदेव । रसप्रक्रिया बहुशताब्दीपर्यन्तं पाश्चात्यैर्युरोपदेशीयैरनुपादेयत्वबुद्ध्या न परिगृहीता समयेन तदीयगुणपरिज्ञानेऽर्वाक्समयत एव पाश्चात्यदेशेषु प्रचलितेति समुल्लिखन्तीतिहासलेखकाः पी. सी. रायप्रभृतयो महानुभावाः ॥

रक्तपारदं ग्रीसदेशे रोमदेशे च भारतादृतमिति लेखोपलम्भेन तदुपवर्णने जाथसवालमहोदयेन रक्तपारदं रससिन्दूरमिति कोष्ठके विवृतं दृश्यते । परं रससिन्दूरे रक्तपारदशब्दस्याप्रयोगदर्शनेन हिङ्गुलपर्यायेषु तच्छब्दोपलम्भेन च सोऽयं रक्तपारदशब्दो हिङ्गुलमात्रपरः स्यादिति भाति ॥

भारते रसविद्याज्ञानं पुरैवासीदिति तु प्रथमशताब्दीवर्तिनो भर्तृहरेः 'उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवः' इत्युल्लेखेनापि दृढीक्रियत इत्यादि केचनोपवर्णयन्ति ॥

धातूनां विज्ञानं प्रथमत एवासीदिति तु आत्रेयसुश्रुतकाश्यपादीनां धातूल्लेखेनापि ज्ञायते । बालकेभ्यो जातमात्रेभ्यः सुवर्णप्राशन–तदवलेहनादिरूपं तत्फलगौरवं च कश्यपेनाप्युपदिष्टमस्ति (पृ० ३) । धातूनां रत्नानां च धारणादिना आयुरारोग्यादिश्रेयस्करत्वं श्रुतिषु स्मृतिषु चोल्लिखितं बहुशो दृश्यमानमतिपुराकालादेव तदुपयोगपरिज्ञानं भारतीयानामभिव्यनक्ति । यजुर्वेदे "प्रथमो दैव्यो भिषक्" इति रुद्रस्यापि प्रथमवैद्याचार्यत्वं प्रतिपाद्यते । आत्रेयादिभिर्ब्रह्मणः प्राथमिकत्वमुल्लिख्यते, न तत्र रुद्रस्योल्लेखः । तन्त्रशास्त्रे नाथसम्प्रदायीयग्रन्थेऽपि रसवैद्यकस्य विषयस्तत्र तत्रोपलभ्यते । तन्त्रशास्त्रे नाथसम्प्रदाये च शिवस्य परमाचार्यत्वं निर्दिश्यते । तेन तान्त्रिकादिप्रचलितरसवैद्यकादिरूपप्रस्थानान्तरे मूलाचार्यत्वं रुद्रस्य भवितुमर्हति । रसविषयस्य प्राचीनतन्त्रग्रन्थेष्वप्युपलभ्यमानतया चरकसुश्रुतकाश्यपीयादिषु लेशतोऽपि तद्दर्शनेन च अर्वाचीनत्वमेवेति न वक्तुं शक्यते । अरबदेशे सप्तमशताब्दीतः प्रचलितस्यापि रसायनस्य युरोपीयैः षोडशशताब्दीत एव ग्रहणमिव पूर्वतः प्रचलितस्यापि तन्त्रोक्तस्य रसवैद्यकस्य वैदिकसंप्रदायानुरक्तहृद्भिरात्रेयादिभिः स्वसमये लेशत एव ग्रहणमारब्धमासीदित्यपि वक्तुं न खलु न शक्यते ॥

धातूनां शोधनादिना योगेन च तन्त्रोक्ता भारतीयाऽपि नानारसौषधनिर्माणप्रक्रिया बहुपुराकाले गुप्ताऽप्रचलिता आंशिकरूपेण वर्तमाना वाऽऽसीत् । पश्चात्काले नागार्जुनादिभिर्भारतीयैः रसविद्याचार्यैः प्रकाशं विकासं चापादिता स्यात् । येन प्रत्नतरग्रन्थेषु विशेषेण तदनुपलम्भ इति वक्तुं मनः प्रवणीभवतीत्यलम् ॥

---

१ भर्तृहरिः प्रथमशताब्दीवर्तीति विचार्यमेतत् ।
२ First Oriental Conference 1919. P. 15–16

(३) संस्कारतुलनादिसहितो विषयपरिच्छेदः

प्राचीनाचार्यनाम्नोपलब्धासु संहितासु वृद्धजीवकीयतन्त्ररूपा काश्यपसंहिता, चरकसंहितारूपा आत्रेयाग्निवेशसंहिता, सुश्रुतसंहितारूपा धन्वन्तरिसंहिता, भेडसंहिता च प्राचीनेति, तासु क्वचनार्वाचीनत्वसंज्ञापकानां पदवाक्यप्रबन्धविशेषाणामनुप्रवेशोऽपि संस्कारवशादेव स्यादिति च सविशेषमुपदर्शितम् ॥

प्रतिसंस्कारः

तत्र काश्यपसंहितायाः संक्षिप्तस्वरूपविशेषस्य वृद्धजीवकीयतन्त्रस्य वात्स्येन प्रतिसंस्करणमेतदीये संहिताकल्पाध्याये (पृ० १९०) कण्ठोक्तमेव । आत्रेयसंहितात्मकस्याग्निवेशतन्त्रस्य चरकाचार्येण प्रतिसंस्करणं च चरकसंहितायाः "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते" इति श्लोके स्पष्टमेवोक्तमस्ति । सुश्रुतसंहितायाः प्रतिसंस्करणस्य ग्रन्थाभ्यन्तरे स्पष्टोक्तेरदर्शनेऽपि डल्लनादिभिष्टीकाकारैर्नागार्जुनीयं संस्करणमुल्लिख्यते । प्रतिसंस्कर्ता नागार्जुनो भवतु मा वा, तत्र तत्र विषयान्तरदर्शनादिना संस्कारनिष्पन्नमेतद्वर्तमानस्वरूपमिति तु सर्वैर्विद्वद्भिरवधार्यत एव । भेडसहितायां कश्यपमतत्वेनोल्लिखितः 'चक्षुरिति कश्यपः' इति चक्षुर्निर्वृत्तिवादः, कश्यपोद्धृतो भेडीयः षड्रसोत्तरं विरेचनवादश्च उपलब्धभेडसंहितायां विसंवादं दर्शयतीत्युक्तमेव (पृ. २५)। भेडसंहितायां ज्वरसमुच्चयोद्धृतभेडवचनानां निरीक्षणे भेडनाम्नोद्धृतेषु पञ्चाशदधिकेषु श्लोकेषु मुद्रितभेडसंहितायां लेशत[1] (सार्धश्लोकत) एव संवादेन ज्वरप्रकरणमिव प्रकरणान्तरमपि बहुशस्त्रुटितं विकलाङ्गमन्तराऽन्तरा विषयान्तरं पुनः प्रतिसंस्करणं च स्पष्टमवबुध्यते । तदीदृशो विप्लवो भेडसंहितायां धियमन्यथा गमयति । एकमात्रेयोपदेशमादाय पृथक्पृथङ्निबन्धोरग्निवेशभेडयोः पश्चान्निदर्शयिष्यमाणं बहुशः प्रबन्धनसाम्यं क्वचनांशे संवादासादनमप्यनुसन्धीयमानं धियः पुनः परावर्तयति । तदेवं भेडसंहितायां दृश्यमानो दोषः कालस्यैव शिरसि पातनीयः । पुनःसंस्करणोल्लेखस्तु न क्वाप्युपलभ्यते, तथाऽपि पुनः प्रतिसंस्करणं त्वत्रापि जातं स्पष्टमवबुध्यते ॥

तत्रात्रेयसंहितादीनुपादाय निबद्धानामग्निवेशतन्त्रादीनां चरकाचार्यादिभिः किंरूपं संस्करणं व्यधायीति विमर्शे चरकस्य संस्करणे दृढबलेन संस्करणक्रिया एवमुपवर्णिता दृश्यते—

'विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यति विस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ।'[2]

---

१ शोषयत्येष भूतानि दारुणो विषमज्वरः । मु. पु. पृ. १२१
त्रिफला कषायसिद्धेन घृतेन मतिमान् भिषक् ।
स्नेहयेत यथान्यायं युक्त्या वृषघृतेन वा । पृ. १२२

२ लेशोक्तं विस्तरत्यर्थं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कारः कुरुते तन्त्रं संस्कृतं च पुनर्नवम् ॥ इति ताडपत्रपुस्तके पाठः ॥

इति । अनेन संक्षिप्तस्य विस्तारः, विस्तृतस्य संक्षेपश्च चरकीयनिबन्धनस्य प्रक्रियाद्वयं समीक्ष्यते । तच्च संक्षिप्तस्य पूर्वग्रन्थस्य स्थाने विस्तृतलेखान्तरस्य, विस्तृतस्य पूर्वग्रन्थस्य स्थाने संक्षिप्तलेखान्तरस्य यथौचित्यं रचनमिति आवापोद्वापप्रक्रिययाऽपि सम्भवति । किं वा पूर्वग्रन्थस्य संक्षिप्तस्य नातिविशदतया तदुत्तरं पुनस्तस्य विशदीकरणेन विस्तृतलेखान्तरं, पूर्वग्रन्थस्य विस्तृतस्य ग्रहणधारणयोः सौकर्याय सारांशमादाय सङ्ग्रहणेन संक्षिप्तलेखान्तरमपीति सङ्ग्रहविग्रहप्रक्रियया पौनरुक्त्यप्रक्रियया वाऽपि संभवति । अनयोः प्रक्रिययोः प्रथमा आवापोद्वापप्रक्रिया यदि गृहीताऽभविष्यत्, तदा आत्रेयसंहिताऽग्निवेशतन्त्ररूपस्य मूलग्रन्थस्य स्वरूपं बहुनांऽशेन विपर्यासमापत्स्यत । तथात्वे नवमेव विरचनमुपजातमिति चरकसंहितायां ग्रन्थाभ्यन्तरे आत्रेयाग्निवेशप्रतिवचनप्रश्नाद्युपन्यासस्यापि किं वा प्रयोजनं स्यात् । तद्विषये वक्तव्यं सामान्यविशेषात्मना शृङ्खलीकृत्यानुक्त्वा संक्षेपविस्ताररूपेण वाक्यभेदेन च पुनः पुनः कथनं चरकसंहितायामुपलभ्यमानं किंहेतुकं स्यात्, इति मूलसंहितायाः केवलमावापोद्वापप्रक्रियया संस्करणेन नवनिबन्धनात्मकत्वं न चरकसंहितायाः, अपि तु मूलग्रन्थे क्वचन संक्षिप्योक्तस्य विषयस्य विशदीकरणात्मना विस्तृतलेखस्य क्वचन विस्तरेणोक्तस्य विषयस्य लघुनोपायेन तदर्थग्रहणधारणोपयोगिनः संक्षिप्तलेखस्यापि विन्यासेन पौनरुक्त्यप्रक्रिययाऽपि संस्करणं चरकाचार्येण विहितं संभाव्यते ॥

चरकाचार्य उपलभ्यमानैतत्संहिताया न स्वातन्त्र्येण निर्माता, अपि तु पूर्वसिद्धस्य आत्रेयसंहितागर्भितस्याग्निवेशतन्त्रस्य प्रतिसंस्कर्तैवेत्यस्मिन् विचारे इयं समन्वयदृष्टिरुन्मिषति—

आत्रेयसंहितायां निदानचिकित्सितादिस्थानेषु प्रायो विषयानुपादायैवाध्यायनामनिर्देशेऽपि सूत्रविमानशारीरादिस्थानेषु क्वचन विषयविशेषोपादाने सत्यपि अध्यायादिवाक्यप्रतीकमादाय कल्पितानि दीर्घञ्जीवितीयापामार्गतण्डुलीयारग्वधीयकतिधापुरुषीयातुल्यगोत्रीयादीनि अध्यायनामानि बहुशो दृश्यन्ते । आदिप्रतीकमुपादाय नामकरणे कानिचिन्नामानि विभक्तिगर्भपदव्यूहरूपाण्यपि दृश्यन्ते । तत्तदध्यायोपसंहारसंग्रहश्लोकेऽपि तेनैव नाम्ना तदध्यायोल्लेखदर्शनेन इमान्यध्यायनामानि नाध्येतृसम्प्रदायमात्रकल्पितानि, अपि तु ग्रन्थकर्तुरेव लेखनीतो निर्गतानीति निश्चीयते । भेडसंहितायामपि सूत्रविमानशारीरेन्द्रियस्थानेष्वादिप्रतीकग्राहीणि नामानि एकद्ववर्णविभेदेऽपि कानिचिदुभयतः साम्येन दृश्यन्ते । यथाहि—

अध्यायनामानि	अध्यायादिप्रतीकाः— चरके—	भेडे—
नवेगान्धारणीयः	न वेगान् धारयेद्धीरः	न वेगान् धारयेद्धीमान्.
मात्राशितीयः	मात्राशी स्यादाहारमात्रा	मात्राशी स्याद्विपकाशी.
आत्रेयभद्रकाप्यीयः	आत्रेयो भद्रकाप्यश्च	आत्रेयः खण्डकाप्यश्च.
यस्यश्यावनिमित्तीयः	यस्य श्यावे परिध्वस्ते	यस्य श्यावे उभे नेत्रे.
अवाक्शिरसीयः	अवाक्शिरा वा जिह्वा वा	अवाक्शिरा वा जिह्वा वा.

एवं न्यायेनात्रेयभेडयोः संवादीनि इन्द्रियोपक्रमणीय–तिस्रैषणीय–वातकलाकलीय–विधिशोणितीय–दशप्राणायतनीय–दशमूलीयाष्टोदरीय–रसविमान–पुरुषनि(वि)चय–खुड्डीकागर्भावक्रान्ति–जातिसूत्रीयादीनि नामानि च दृश्यन्ते ॥

स्नेहाध्यायस्वेदाध्यायादीनां निदानचिकित्साध्यायादीनां च विषयानुपगृह्य विहितानां नाम्नां साम्यस्य स्वतः सम्भवेऽपि एवमुभयत्रैकेन प्रतीकेनाध्यायोपक्रमः, विभक्तिगर्भमपि प्रतीकमुपदायाध्यायनामकरणं, समाननामस्वध्यायेषु विशेषविषयाणां साम्यं च दृश्यमानमेकसूत्रानुरोधेन विभिन्नकर्तृभ्यां विहिते लेखद्वये सम्भवति । मिथोऽनपेक्षभावेन एकसूत्रानपेक्षभावेन च निष्पन्नयोः स्वतन्त्रलेखयोर्नैवंभावः सहजतः संभवति । तेन आत्रेयेण तत्प्रतीकेनोपक्रम्योपदिष्टानामध्यायानां वाक्यानि विषयांश्चोपादाय स्वस्वावबुद्धोपबृंहणरूपाण्यर्थान्तराण्यप्यन्तर्निवेश्य भेडाग्निवेशाभ्यां पृथक्पृथक्तन्त्रस्य प्रणयनादेवंरूपं साम्यं मिथः सञ्जातमवगम्यते ॥

क्वचन आत्रेयसंहितायामादिप्रतीकमुपादाय निबद्धानि केषाञ्चिदध्यायानां नामानि भेडसंहितायामध्यायादिप्रतीकविभेदेऽपि समानानि दृश्यन्ते । यथाहि—

भेडचरकसंहितयोरध्यायनामानि—	चरके प्रतीकः	भेडे प्रतीकः
व्याधितरूपीयम्.	द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः	गुरुर्व्याधिर्नरः कश्चित्.
शरीरविचयः	शरीरविचयः शरीरोपकारार्थं	इह खल्वोजस्तेजः.
शरीरसंख्या	शरीरसंख्यामवयवशः	इह खलु शरीरे षट् त्वचः.
पूर्वरूपीयम्	पूर्वरूपाण्यसाध्यानां	अन्तर्लोहितकायस्तु.
गोमयचूर्णीयम्.	यस्य गोमयचूर्णाभं	चूर्णं शिरसि यस्यैव.

एवं दर्शनेन आत्रेयसंहितायां तत्तदुपक्रमप्रतीकमुपाय व्यवहृतैस्तैर्नामभिः प्रतीकैश्चाग्निवेशेन व्यवहृते भेडेन स्वलेखे प्रतीकविभेदेऽपि पूर्वपरम्परागतैस्तैरेव नामभिर्व्यवहृतं प्रतीयते । तेषां नाम्नां प्रतीकानां चात्रेयीयतया उभयत्र एकैकशो द्विशश्चानुरूप्यं समुचितमेव । अग्निवेशीयमात्रत्वे तु सतीर्थ्येन भेडेन तदनुसरणे बीजं दुर्निरूपं स्यात् । चरकाचार्येण तैः प्रतीकैरुपक्रम्य चरकसंहिता स्वयं निबद्धाऽभविष्यत्तदा ततः प्राक्तनो भेडः कथमिदमन्वसरिष्यत् । भेडाग्निवेशसंहितयोः स्थानानामष्टतयाऽध्यायानां सविंशशतत्वेन संख्यासाम्यमप्येतदेव दर्शयति । 'सिध्यति प्रतिकुर्वाण इत्यात्रेयस्य शासनम्' इति भेडसंहितायां चतुष्पादाध्याये (पृ. १५) अप्रतीकारवादं खण्डयत आत्रेयस्य सनामग्राहं सशब्दच्छायोपादानं निर्दिष्टं मतं वर्तमानचरकसंहितायां महाचतुष्पादाध्याये (सू. अ. १०) सविस्तरं निर्दिष्टं संवदति । ईदृशस्यात्रेयमतत्वेन निर्दिष्टस्योभयत्र संवादोपलम्भ आत्रेयोपदेशस्यैतदात्मना पूर्वसत्त्वं स्पष्टं गमयति च । खुड्डाकचतुष्पादाध्याये चरके भेडे चैकरूप्येणोपलभ्यमाना मृद्दण्डचक्रेत्यादयः सिद्धान्तश्लोका अप्यात्रेयसंहितागता भवितुमर्हन्ति । एवंरूपैरुभयतः-

संवादिभिरध्यायनामभिर्विषयादिभिश्चानयोः संहितयोरन्तरनुस्यूताऽऽत्रेयसंहिता पूर्वमासीदेवेति बुद्धावुपस्थाप्यते । तामात्रेयसंहितामन्तर्भाव्य तदीयविषयाँश्चोपादाय यथास्वं विचारविशेषोबृंहिताभिः स्वोक्तिभिरप्यन्तशाऽन्तरा परिपोष्य च संक्षेपप्रियेण भेडेन संक्षिप्तात्मना, विस्तारप्रियेणाग्निवेशेन विस्तृतात्मना सैव संहिता पृथक्पृथक्तन्त्ररूपतामनायि । भेडे चतुष्पादविषये एक एवाध्यायः, तत्र प्रथमत आत्रेयशौनकयोर्विप्रतिपत्तिवादमुपादाय भिषजो ज्ञानवैशिष्ट्यदृष्टिरात्रेयस्य, ततश्चतुष्पादानां वर्णनान्ते सिद्धान्तरूपेण भिषक्प्राधान्यवादोल्लेखः संक्षेपेण दर्शितः । आत्रेयीये तद्विषये द्वावध्यायौ, तत्र पूर्वस्मिन् खुड्डाकाध्याये चतुष्पादानुपवर्ण्य सिद्धान्तरूपेण सविशेषं भिषक्पादप्राधान्योल्लेखः, उत्तरस्मिन्नध्याये मैत्रेया(शौनक?)-त्रेयमतयोः पक्षप्रतिपक्षभावेन निर्देश इति त एव विषया एकेन लघ्वात्मना अपरेण महात्मना प्रतिपादिता दृश्यन्ते । एवमेव बहुशः स्थलेष्वग्निवेशतन्त्रे भेडतन्त्रे च यथाक्रमं गौरवं लाघवं चानुसन्धातुं शक्येते ॥

काश्यपसंहितायां चरकसंहितायां भेडसंहितायां सुश्रुतसंहितायामपि गद्यमयानि पद्यमयानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । क्षारपाणिजतूकर्णहारीतादीनां वाक्यान्यपि कानिचिद् गद्यरूपाणि कानिचित् पद्यरूपाणि टीकाकारैरुद्धृतानि दृश्यमानानि तदीयग्रन्थानपि गद्यपद्योभयसंवलिताननुमापयन्ति । ज्वरसमुच्चये एकं ज्वरविषयकमात्रमुपादाय तद्विषये काश्यपात्रेयसुश्रुतादीनां हारीतादीनां सतीर्थ्यानामन्येषामपि प्राचीनाचार्याणां केवलं पद्यवाक्यान्युद्धृतान्युपलभ्यन्ते । तत्र गृहीतानां हारीतक्षारपाणिजातूकर्णभेडादीनां सतीर्थ्यानामाचार्याणां वाक्यान्युपादायानुसन्धाने शब्दानुपूर्वीभङ्गीविभेदेऽप्येकाचार्योपदेशसूत्रसन्दब्धः समानो निगर्भोऽवबुध्यते । भेडतन्त्रवजतूकर्णहारीतक्षारपाण्यादीनामात्रेयान्तेवासिनामन्येषामपि सम्पूर्णतन्त्राणि यद्यलप्स्यन्त, भेडतन्त्रमपि सकलमविकलमलप्स्यत, तदा सर्वाणि पुरो निधायालोचने एकोपदेशमूलकतया सर्वतोऽनुवृत्ता एतेंऽशाः प्राचीना आत्रेयीयाः, मिथो व्यावृत्ता इमेंऽशास्तदेकविशेषदृष्टिविकासरूपाः संस्कारविभूतयो वेति परिच्छेददृशः प्रसृत्या अग्निवेशतन्त्रस्य चरकप्रतिसंस्करणस्य च विशेषमुन्मीलयितुं विशेषालोकलाभेन सौकर्यमभविष्यत् । तदेवं ज्वरसमुच्चयोद्धृतकतिपयवचनविषयसंवाददृष्टिरपि सब्रह्मचारिणामुच्चावचनानाचित्तभूमिकास्वेकात्रेयाचार्योपदेशबीजवापेन परितः सजातीयानेकाङ्कुरोदयं निश्चाययति ॥

चरकसंहिताविषये चरकनाम्ना प्रसिद्धेयं संहिता चरकाचार्यस्य कृतिरिति, लघुरूपस्य पूर्वतन्त्रस्य सर्वांशतः परिवर्तनपरिवर्धनादिना चरकाचार्येण नवमेव निबन्धनं कृतमिति, आयुर्वेदविदां महर्षीणां समवाये तत्र तत्रोपजातान् विमर्शानाकर्ण्य सङ्गृह्य चरकाचार्येणेयं चरकसंहिता न्यबध्यतेति च नानाविधा विचारवितर्का

---

१ वसुमती वर्ष ९, पृष्ठ ३७८.

दृश्यन्ते । परं पूर्वोक्तदिशा मूलभूताया आत्रेयसंहितायास्तन्मूलकस्याग्निवेशतन्त्रस्य च पूर्वसत्त्वस्य स्पष्टावगमेन "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते" इति स्पष्टया चरकोक्त्या च तन्त्रनिबन्धाऽग्निवेश एव, चरकस्तु तन्त्रान्तरेभ्यः समुच्चितैः स्वविचाराख्दैश्च विषयान्तरैः समुपबृंह्य अन्यानपि संस्कारोचितविधीन् विधाय अग्निवेशतन्त्रस्य प्रतिसंस्कर्तैव । चरक एवास्य रचयिता यद्यभविष्यत् तदा किमिति स आचार्यः स्वं नाम कथं तथारूपेण नोदलेखिष्यत् । अग्निवेशस्य नामानि ग्रन्थाभ्यन्तरे सम्बोधनादिरूपेण बहुशो लभ्यन्ते, नैवं चरकस्य नाम चरकप्रतिसंस्कृते इत्युल्लेखवर्जं क्वापि ग्रन्थान्तरुपलभ्यते । उत्तरग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि—

'अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तत्तु संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥
यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
चिकित्सा वह्निवेशस्य स्वस्थातुरहितं प्रति ॥'

इति वदँश्चरकस्य केवलं संस्कर्तृत्वं, द्वादशसाहस्रसंहिताया अग्निवेशीयत्वं च स्पष्टं निर्दिशति । चरकस्य विशेषनिबन्धभावे तदुत्तरस्तदुपजीवी तदीयग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि कथमेवमग्निवेशं कर्तृत्वेनोल्लिख्य चरकं संस्कर्तृत्वेनैव लिखेत् । सर्वतः सञ्चरणशीलतयाऽन्वर्थां चरकसंज्ञां वहताऽऽचार्येण सर्वतोऽस्य ग्रन्थस्य संस्करणेन प्रचारणेन प्रवचनेन प्रयोगकौशलेन उपकारपथस्य प्रवर्तनेन च चरकसंहितेति तन्नाम्ना प्रसिद्धिः प्रवृत्ता स्यात् । सैव प्रसिद्धिश्चरकाचार्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तयेऽजायतेति मन्ये ॥

तेन पूर्वोपदर्शितदृढबलीयसंस्करणपरिभाषोक्तरीत्या क्वचन पदविशेषा वाक्यविशेषाः सन्दर्भविशेषा वा संस्कर्तुश्चरकाचार्यस्य लेखनीतो निर्गत्यानुप्रविष्टा भवेयुः । सामान्यतोऽनुसन्धाने केचनेदृशा विषयाश्चरकाचार्यस्य लेखनीसम्बन्धमिवावभासयन्ति—

चरकसंहितायां निर्दिष्टे वादन्यायविषये दृश्यमानस्य पश्चात्तनविषयविकासस्य चरकसामयिकत्वसम्भावना पूर्वं प्रदर्शितैव ॥

स्वेदप्रक्रियाविभागनिरूपणे भेडसंहितायां सङ्करप्रस्तरसेकादयोऽष्टावेव विभागाः कीर्तिताः सन्ति । उपलभ्यमानचरकसंहितायां भेडोल्लिखितानष्टौ भेदाँस्ततोऽन्यान् पञ्चभेदानप्युपादाय त्रयोदशविधाः स्वेदा निर्दिष्टा दृश्यन्ते । त्रयोदशधा विभागस्यात्रेयोपदिष्टत्वे आत्रेयानुगामिन्यां भेडसंहितायामपि तावद्भिरेव भेदैर्भवितव्यम् । काश्यपसंहितायामपि अष्टविभागनिर्देशेन प्राचीनो विचारोऽष्टविभागसम्बद्धोऽवगम्यते । प्राचीनैरष्टविभागैः सह योजितेषु भेदान्तरेषु जेन्ताकहोलाकशब्दयोर्बाह्ययोरिव दृश्यमानतया च भेदान्तराणामनुयोजनेन त्रयोदशभेदवर्णनं चरकाचार्यस्य विकासदृष्टेर्निदर्शनमनुमापयति ॥

भेडे खुड्डीकागर्भावक्रान्तेरध्याय एक एव । तत्र मातापितृजत्वं गर्भस्याननुमन्यमानस्य भरद्वाजस्य मतं प्रतिक्षिप्य तत्स्थापयत आत्रेयसिद्धान्तस्य निर्देशोऽस्ति।

चरके खुड्डीकाध्यायेऽपि स एव विषयः, इत्युभयोः संवादेन एवंरूप एवात्रेयीय आग्निवेश्य उपन्यासः स्यात्। चरके तदुत्तरं पुनरन्यो महागर्भावक्रान्त्यध्यायोऽस्ति। तत्र गर्भसम्बन्धीन्येव विषयान्तराणि निरूपितानि। तेषां विषयाणां भेडेऽनुपलम्भेन चरकीयः पश्चात्तनो विकासः प्रतिभाति। अथवा खुड्डीकापददर्शनेन महागर्भावक्रान्त्यध्यायस्यापि पूर्वत आग्निवेश्यसंहितायां सत्त्वं, भेडे खण्डितत्वम्, इत्यपि संभवति॥

वर्तमानचरकसंहिताया उपक्रमग्रन्थे ऋषीणां समवाये भरद्वाजेनेन्द्रसकाशाल्लब्धस्यायुर्वेदस्य प्रकाशनात्, तमप्राप्तवत आत्रेयस्य शिष्यैरग्निवेशादिभिस्तन्त्रप्रणयनस्य अग्निवेशादितन्त्राणां भुवि प्रतिष्ठायाश्चाग्निवेशेन कथनापेक्षया चरकेण स्वसंस्क्रियमाणग्रन्थस्य साम्प्रदायिकत्वोत्कृष्टत्वादिमहिमगानस्यौचित्यात्, अग्निवेशेन पश्चात्काप्येतद्विद्याया भारद्वाजोपदेशप्राप्तेरसूचनात्, प्रत्युत भारद्वाजमतस्य प्रतिक्षेपदर्शनेन भारद्वाजसम्बन्धविशेषोल्लेखे तदौदासीन्यावगमाच्च, 'अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माह भगवानात्रेयः' इति वाक्यद्वयान्ते 'हिताहितं सुखं दुःखं' इत्यादित एवाग्निवेशतन्त्रस्य प्रारम्भे अन्तरागतो ग्रन्थावतरणिकांशश्चरकाचार्येण पूरितः स्यादित्यपि सम्भाव्यते। हिताहितमित्यादिकस्य ग्रन्थस्य प्राचीनप्रौढेरनुरूपलेखच्छायायास्तत्पूर्ववाक्ये विसंवादोऽपि एतदेवाख्यातुं हृदयमभिमुखीकरोति॥

वर्तमानचरकसंहितायां भेडसंहितायां च दृश्यमानयोः नवेगान्धारणीयाध्याययोस्तुलनायां चरकसंहितागतलेखे वेगनिरोधौचित्यानौचित्यसम्बद्धस्यैव विषयस्य, भेडलेखे तु अध्यायस्योपक्रमोपसंहारयोस्तद्विषयसत्त्वेऽपि मध्ये तदनुस्यूतानां दन्तधावनधूमवर्त्यादिविषयान्तराणामपि तत्स्थाने दर्शनेन अग्निवेशीये सन्दर्भशुद्धिः, भेडलेखे रचनायां किं वा उपलब्धपुस्तकस्य विकृत्या तदशुद्धिरवगम्यते॥

नावनीतके आत्रेयमतत्वेनोद्धृतानां बहूनां योगौषधविशेषाणां चरकसंहितायां संवादेऽपि द्वित्रयोगौषधानामसंवादेन, श्रीयुतचक्रपाणिशिवदासादिभिः अग्निवेशनाम्नोद्धृतानां कतिपयश्लोकानां चरकसंहितायामदर्शनेन च अग्निवेशसंहितातः संस्करणावसरे कियान् भागो निष्कासितश्चेत्यप्यनुमीयते॥

इत्थमुपदर्शितदिशा भेडसंहितामग्निवेशतन्त्रं च पुरो निधाय प्रतिविषयमुभयत आलोचने स्थलान्तरेष्वपि चरकसंहितागता भेडसंहितागताश्च विशेषा बहुशो गवेषकानां नयनयोः प्रतिभासेरन्॥

चरकसंहितायामध्यायाभ्यन्तरेऽपि तत्रतत्रोक्तानां गद्यवाक्यार्थानां प्रायः पद्यैः क्वचन गद्यैरपि संक्षेपेण क्वचन विस्तारेण च सङ्ग्रहविग्रहरूपत्वमापाद्यते। मध्ये मध्येऽपि 'भवन्ति चात्र, अत्र श्लोकाः' इत्यादिरूपेण क्वचन सङ्ग्रहार्थं क्वचनोपपादकार्थमवबोधयन्तः पद्यलेखाः, प्रत्यध्यायमन्ते 'अत्र श्लोकाः' इत्युद्दिष्टार्थसङ्ग्राहकाः श्लोका अपि दृश्यन्ते। संक्षिप्तस्य विवरणेन ग्रहणसौकर्यं, विस्तृतस्य संक्षेपणेन धारणसौकर्यं भावयन्त इत्थं लेखा प्राचीनाचार्यलेखेषूपलभ्यन्ते। व्याकरणमहा-

भाष्यकारस्यापीयं शैली । कुसुमाञ्जल्यादिष्वपि कारिकाप्रतिपाद्यार्थानां पूरणिकारूपैर्गद्यवाक्यैर्विशदीकरणं, शास्त्रदीपिकाभामत्यादिषु विस्तृतप्रघट्टकार्थस्य कारिकारूपेण सङ्ग्रहणं दृश्यते । सुश्रुतकाश्यपीयादिष्वपि सङ्ग्रहविग्रहरूपेण द्विधा वर्णनं तत्र तत्रोपलभ्यते । इत्थमेकस्यापि विषयस्य बुभुत्सूनां हृदयोद्बोधनाय समासेन व्यासेन द्विधा निरूपणं मूलाचार्यस्यापि सम्भवति । एकप्रकारेण पूर्वाचार्योक्ते पुनरपरथा पश्चात् संस्कर्त्रा निरूपणमपि सम्भवति । गहनेषु विषयेष्वन्तर्भिमङ्क्ष्णामुपयोगायेत्थमुक्तिभेदो न पौनरुक्तदोषमावहतीति प्रतिपत्तये—

''गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥''[१]

इति चरकसंहितायां स्पष्टमेवोक्तमस्ति । इत्थं समासव्यासरूपाभ्यां रचनाकौशलं 'प्रौढिर्व्याससमासौ च' इति गुणत्वेन न पुनर्दोषत्वेन कीर्त्यतेऽभियुक्तैः ॥

तदेवं चरकाचार्येणाग्निवेशतन्त्रं वाक्यश उपादायैव उपपत्तिपूर्तये संक्षिप्तये विशदीकृतये ग्रहणधारणोपयोगितया च स्वयमात्मना पूरणीयतया उपबृंहणीयतया च दृष्टानि पदानि वाक्यानि प्रघट्टकाँश्चानुप्रवेश्य मूलवाक्यानां स्वीयवाक्यानां च तिलतण्डुलभावायमानमेव प्रतिसंस्करणं व्यधायि । यथाहि भारतग्रन्थमत्रनिवेश्यैव नानोपाख्यानादीनि वैशम्पायनादिप्रश्नप्रतिवचनादीनि पूरणिकावाक्यानि आद्यन्तयोरुपक्रमोपसंहारग्रन्थाँश्च निवेश्योपबृंहणेन भारतस्य महाभारतभाव इति महाभारतविमर्शेऽन्यत्रास्माभिः प्रतिपादितमस्ति । एवं प्रायमेवात्र संस्करणेन परिमार्जितरूपान्तरमुपपादितं चरकाचार्येण । येन मूलग्रन्थपरवशतया मूलग्रन्थस्य यादृशो विषयपौर्वापर्यक्रमः स एव संस्कारोत्तरमपीत्यस्यां चरकसंहितायां सुश्रुतसंहितापेक्षया विशृङ्खलितो ग्रन्थसन्दर्भ इति लोकदृष्टिश्चरकाचार्येणापि न परिजह्रे । स्वातन्त्र्येणानेन निबद्धं यद्यभविष्यत् तदा तादृशः प्रौढविद्वान् पौर्वापर्यक्रमसन्दर्भशुद्धिं कथं नादर्शयिष्यत् । समासव्यासभेदेन पौनरुक्त्यमापन्नस्य प्रकीर्णस्य विषयस्याप्येकत्र सङ्कलनेन तथाभावं कथं न पर्यहरिष्यत् । एवंसंस्करणे ज्वरसमुच्चये आश्विनभारद्वाजादीनामपि वचनोपलम्भेन तद्दृष्टिपथं गतत्वेन सम्भावनीयानां भारद्वाजादिसंहितानामप्यनुसन्धानेन ततोऽपि सङ्गृहीता विषयाश्चरकाचार्येणात्रानुप्रवेशिताः भवेयुः । तदेवं बहुभिः प्रयतनैर्व्यापारैश्च प्रतिसंस्कृत्य प्राचीनेयं संहिता बहुविचारविषयपूर्णतां नीता स्यात् । येनैतत्परिज्ञानेन तन्त्रान्तराणां गतार्थतामस्या महनीयतां च संहितान्ते दृढबलः स्वमुखेनोद्गिरति—

'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्' इति ॥

तदनेन गुणगौरवेण अन्वर्थस्य चरकनाम्न आनुरूप्येण सर्वतश्चरित्वा प्रचारणेन किलास्य ग्रन्थस्यान्तरङ्गदृशा आत्रेयाग्निवेशसंहितारूपत्वेऽपि बहिरङ्गदृशा वर्तमानसंहितायाश्चरकसंहितानाम्ना ख्यातिरुपाजायत किल ? ॥

१ निदानस्थाने अ. २. श्लो. ४१.

भेडसंहिताया अपि तावदध्यायात्मकत्वावगमेन च पूर्वं सविंशाध्याय-शतात्मकग्रन्थस्य स्थानाष्टकरूपस्य आत्रेयेण अग्निवेशेन चोपदेशनस्योक्त्या साकल्येन वर्तमानस्यास्य ग्रन्थस्य अपस्मारप्रकरणोत्तरभागस्य कालवशाद्विलोपेन चरकसमयेऽप्यसंस्कारेण पश्चादात्रेयोपदिष्टहारीतादीनामुपदेशेभ्यो विषयाननुसन्धाय दृढबलः पूर्णं चकार किलेति संभाव्यते। पश्चात्पूरिते तावति भागे पूर्वापेक्षायाऽवतीर्णः पद्यप्रायो विभिन्नलेखोऽप्येतदेव समर्थयति॥

अग्निवेशनाम्ना चक्रपाणिशिवदासादिभिरुद्धृतानां वचनानां दर्शनेन तावत्सम-यपर्यन्तमग्निवेशतन्त्रस्योपलब्धिरासीत् किलेत्यपि सम्भावयितुं शक्यते। परं तथात्वे दृढबलसमयेऽपि तदवस्थितिसम्भवेन अग्निवेशतन्त्रस्यैव शेषभागयोजनेन पूरणमुपेक्ष्य शिलोञ्छवृत्त्या बहुभ्यस्तन्त्रान्तरेभ्यो विषयान् समुच्चित्य चिकित्सास्थानान्तसप्त-दशाध्यायान् सिद्धिकल्पस्थाने च निबध्य पूरणे दृढबलः किमिति प्रवर्तेत। अग्नि-वेशतन्त्रतः पूरणमनुल्लिख्य तन्त्रान्तरेभ्यः पूरणं स स्वमुखेन वर्णयति। उपसहस्रवर्ष-पूर्वलिखितपुस्तकोपलम्भेन ततोऽपि प्राचीनतयाऽवगते ज्वरसमुच्चये चरकस्य वच-नोद्धारे सत्यप्यग्निवेशवचनोद्धाराभावेन, वाग्भटादिभिरपि चरकस्यैवोल्लेखेन, हारूरसीदनृपसमयेऽप्यस्या एव चरकसंहिताया अनुवादेन च वाग्भटदृढबलादिसमयात् पूर्वमेवाग्निवेशतन्त्रस्य विलुप्तिरनुमीयते। चक्रपाणिशिवदासादिपर्यन्तमप्यग्निवेश-तन्त्रोपलम्भेऽग्निवेशस्य चरकस्य च तत्र तत्र विषये साम्ये वैषम्ये च बहुशः प्रदर्श-यितव्ये कतिपयानामेवाग्निवेशवचनानामुद्धारदर्शनं प्राचीननिबन्धेषु टीकासु विहि-तेभ्य उद्धारेभ्यस्तदुपलम्भं द्योतयति॥

सुश्रुतसंहितायास्तु संस्करणे न स्पष्टतया ग्रन्थलेखोऽस्ति। केवलं 'प्रतिसंस्क-र्ताऽपीह नागार्जुनः' इति डल्हनलेखमुपलभ्य सुश्रुतसंहितायाःप्रतिसंस्कर्तारं नागार्जुनं केचिन्मन्यन्ते। नागार्जुनस्य प्रतिसंस्कर्तृभावेऽपि सुश्रुतस्य ततः पूर्वतनत्वं सिध्यति। किन्तु वर्तमाना सुश्रुतसंहिता नागार्जुनेन प्रतिसंस्कृतेत्यत्र न किमपि बलवत्साधन-मुपलभ्यते इति पूर्वमेवोक्तम्। यदि स प्रतिसंस्कर्ताऽभविष्यत् तदा चरके "अग्नि-वेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते" इति लेखवदत्रापि स्वस्य प्रतिसंस्कर्तृतां कथं नोदले-खिष्यत्। आर्यनागार्जुनस्य अन्यनागार्जुनस्यापि ग्रन्थान्तरेषु शल्यविषयसूचनाऽपि क्वचन नोपलभ्यते। आर्यनागार्जुनस्य उपायहृदये सुश्रुतस्य नामकीर्तनेऽपि पूर्व-निर्दिष्टभैषज्यविद्यानिरूपणे शल्यविषयः पृथक्तया नोपात्तः। शान्तिप्रधाने बौद्धमार्गे परिनिष्ठितो बोधिसत्त्वस्थानीयो विद्वान् शस्त्रसाध्यायां शल्यविद्यायां कुतो वा प्रवृत्तः स्यादित्यपि सन्देग्धि चेतः। आर्यनागार्जुनेनान्येन तान्त्रिकनागार्जुनेन वाऽस्याः संस्करणे दृढवासनानुस्यूता बौद्धीच्छायाऽवश्यमस्यां प्रवेष्टुमर्हति। न खल्वस्यां संहितायां क्वचन लेशतोऽपि बौद्धसम्प्रदायच्छायोपलभ्यते, प्रत्युत—

---

१ इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम्॥

महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि।
तपसा तेजसा वाऽपि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै॥

इति रामकृष्णादीनां महिमोल्लेखस्तत्र तत्र वैदिकमन्त्रप्रयोगः, अध्यात्मविषये सांख्यदर्शनग्रहणं च दृश्यते। तदेवं नागार्जुनस्य सुश्रुतसंहिताप्रतिसंस्कर्तृभाव आत्मनः साधनाय बलवत्प्रमाणमपेक्षते। सुश्रुतस्य पुनः संस्करणमुपलभ्यतेऽस्माभिरिति बहूनां प्राच्यानां पाश्चात्यानां च विदुषामभिप्रायः। क्वचिदर्वाचीनविषयाणामप्यनुप्रवेशदर्शनेनात्रापि संस्करणलेखनी प्रविष्टा इति ममाप्यभिप्रेतम्। परमेतदीये संस्करणे चरकसंहितायामिव न पौनरुक्त्यात्मकं संस्करणं प्रायः समीक्ष्यते। संस्कर्ता च उत्तरतन्त्रभागयोजकश्च अयमिति स्पष्टं तु न ज्ञायते, परं नस्सकाशस्थे ६३३ नेवारसंवल्लिखिते ताडपत्रीये सुश्रुत-पुस्तके पुष्पिकायां पूर्वभागे 'सुश्रुते शल्यतन्त्रे' इति, उत्तरतन्त्रान्ते 'इति सौश्रुते महोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः, अतो निघण्टुर्भविष्यति इति, तदुत्तरगते निघण्टुभागे समाप्ते 'सौश्रुत्यां संहितायां महोत्तरायां निघण्टुः समाप्तः' इति लेखो दृश्यते। इदमर्थप्रत्ययान्तेन सौश्रुतशब्देन सुश्रुतग्रन्थस्यापि ग्रहणं सम्भवति, परं पूर्वापरभागयोरेकनिबन्धभावे एकेनैव रूपेणोल्लेखस्य समुचिततया पूर्वभागे सुश्रुतशब्देन, उत्तरभागे सौश्रुतशब्देन विभिन्नतया निर्देशः पूर्वभागः सुश्रुताचार्यस्य, उत्तरभागस्तद्वंश्यस्य सौश्रुताचार्यस्येति बुद्धावारोहयति। निघण्टुभागे उपक्रमे दिवोदासोपदेशसम्बन्धस्योल्लेखदर्शनेऽपि मूलाचार्यस्यैकतया ग्रन्थस्य समूलत्वेन प्रामाण्यविशेषमाधातुं तथा निर्देशनस्य सम्भवितया, एतदीयलेखस्य किञ्चिदवतीर्णतया, तस्मिन्निघण्टुभागे उत्तरभागीयशब्दविशेषाणामपि प्रविष्टतया च स निघण्टुभागोऽपि सौश्रुतस्यैव भवितुमर्हति। उत्तरतन्त्रं संयोज्यापूर्णांशपूरकेण सौश्रुताचार्येण पूर्वभागेऽपि क्वचन संस्करणविशेषोऽपि विहितः स्यात्। महाभाष्यकृतः सौश्रुतशब्दघटितनिदर्शनस्य दर्शनेन सौश्रुतानामपि पूर्वं प्रसिद्धिः, सुश्रुतवंश्यानां सौश्रुतानां शल्यविद्याविदां पार्थिवैः सह सम्बन्धमादाय सौश्रुतपार्थिवा इति पूर्वतः प्रसिद्धिरिति पूर्वं दर्शितमेव। तेन सुश्रुतस्य वंश्येन साम्प्रदायिकेन वा सौश्रुताचार्येण सुश्रुतस्य पूर्वतन्त्रं संस्कृतमुत्तरतन्त्रं निघण्टुभागश्च योजिते इत्यनुमीयते॥

पूर्वाचार्यसंहितामुपलभ्यापि प्रस्थानान्तरीयाचार्यग्रन्थेभ्यो विशेषान्तराणामवगमे तान्यप्यनुप्रवेश्य पूर्वसंहिताया न्यूनतापरिहारेण सर्वाङ्गपूर्तये प्रयत्नस्य साधुतया दर्शनेन किल पश्चाद्योजकेन तन्त्रान्तरावगतविषयाणामपि संयोजनं, पूर्वतन्त्र्यां दिवोदाससंहितामुपादाय निबद्धायां सुश्रुतसंहितायामुत्तरतन्त्ररूपेण विहितं स्यात्। उत्तरभागे निविष्टा विषया विदेहाधिपादिकीर्तितशालाक्यादितन्त्रान्तरसम्बद्धा इति तदुक्त्यैव स्पष्टीभवति। तन्त्रत्ये कौमारभृत्यप्रकरणे मूले आचार्यान्तरनिर्देशे कुमाराबाधहेतुभिरिति सामान्यत उल्लेखेऽपि तट्टीकाकृता पार्वतकबन्धकजीवकादिभिरिति निर्देशनेन जीवकस्यैतद्ग्रन्थोपलम्भेन च काश्यपजीवकादिप्रोक्तास्तदीयविषयानप्युपादायोत्तरतन्त्रे योजनं कृतं सम्भाव्यते॥

सुश्रुतोत्तरतन्त्रे रसप्रभेददर्शनपरस्य चतुःषष्ठ्यध्यायस्य दोषप्रभेददर्शनपरस्यान्तिमस्य अध्यायस्य चान्तरा पञ्चषष्टितमोऽध्यायस्तन्त्रयुक्त्यध्यायः । कौटिलीयार्थशास्त्रेऽप्यन्तिमस्तन्त्रयुक्त्यध्यायः । उभयोर्युगपदालोचने उभयत्र द्वात्रिंशद्विधानां तन्त्रयुक्तीनामधिकरणादीनामूह्यान्तानां तदन्तर्गतानामुद्देशनिर्देशोपदेशापदेशप्रदेशातिदेशादीनां ग्रन्थान्तरेष्वदृष्टानामसाधारणप्रभेदानामन्येषां च पदार्थानां केवलं स्वस्ववैद्यकनैतिकविषयकोदाहरणवर्जं निर्वचनसाम्यं दृश्यमानमेकस्यापरत्र च्छायानुवेधमनुमापयति । तत्र कतरस्यान्यतरस्मिंश्छायानुवेध इति पर्यालोचने कौटिलीये औपनिषदाधिकरणसमासौ ग्रन्थान्ते शास्त्रीययुक्तिप्रदर्शनमिव सुश्रुतोत्तरतन्त्रे सहप्रवेष्टुमर्हयो रसभेददोषभेदप्रकरणयोरन्तरा तन्त्रयुक्त्यध्यायप्रवेशः पूर्वापरसङ्गतिदार्ढ्यमनुपयन्नन्यदीयच्छायानुवेधेन संस्करणान्तरे वाऽनुप्रवेशं सम्भावयति । चरकसंहितायामपि ग्रन्थान्ते तन्त्रयुक्तेर्विषया उद्देशमात्रेण निविष्टा दृश्यन्ते । तेऽपि दृढबलपूरितांश एव । पश्चात्तनेऽप्युत्तरतन्त्रे धन्वन्तर्युक्तिरूपतया पूर्वभागसम्बन्धेन प्रामाणिकत्वविशेषमवगमयितुं 'यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः' इति पूर्वभागवल्लेखोऽत्राप्यनुप्रवेशितो लेखकेनेति सम्भाव्यते। तदस्यां सुश्रुतसंहितायामनुप्रवेश्यविषयान्तराणि मूलग्रन्थोत्तरमुत्तरतन्त्ररूपेण पृथक्त्वयैव संयोजितानि न तु चरक इव तन्त्रान्तरालेष्वेवैकशरीरतामापाद्य । येन नवपुराणयोर्विषययोः संहितान्तरसंगृहीतविषयाणामपि परिच्छेदेन दर्शनं सुकरमुपजायते । सुश्रुतसंहितायां प्रथमाध्यायान्ते "सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु संविभज्य उत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः" इति मुद्रितपुस्तकपाठदर्शने पूर्वसंहितासमये उत्तरतन्त्रस्यापि सद्भावप्रतीत्या द्वयोर्भागयोः समकालत्वमेवायाति । परं मदीयसङ्ग्रहालयगते प्राचीनताडपत्रपुस्तके तत्र तत्र बहुशः पाठभेदाः सन्ति। अत्रापि "......संविभज्य उत्तरे वक्ष्यामः" इति पाठोऽस्ति। येन १२० अध्यायान् पञ्चस्थानेषु विभज्य अत उत्तरं वक्ष्यामः इत्येव ग्रन्थाशयो, न किलोत्तरतन्त्रनिर्देश इति प्रतिभाति । तृतीयाध्यायादौ अध्यायगणने मुद्रितपुस्तके दृश्यमानः "तदुत्तरं षट्षष्टिः" इत्यंशोऽपि ताडपुस्तके नास्ति । किन्तु 'अतःपरं स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते' इत्यारम्भविहिता उत्तरतन्त्राध्यायविषयसङ्ग्राहकाः 'विधिनाऽधीत्ययुञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि' इत्यन्ताः श्लोकास्तु ताडपुस्तकेऽपि सन्ति। पश्चादुत्तरतन्त्रभागयोजनोत्तरं तद्विषयसूचीश्लोका इमेऽप्यनुप्रविष्टा बहुशः सम्भवन्ति ॥

वृद्धजीवकीये तु पूर्वतन्याः काश्यपसंहिताया महत्त्वेन वृद्धजीवकेन संक्षिप्य तन्त्रं निर्मितमिति संहिताकल्पाध्यायलेखेन काश्यपीयसंहिता येन रूपेणासीन्न तेनैव स्वरूपेण वृद्धजीवकतन्त्ररूपतामापन्ना, अपितु संक्षिप्तरचनान्तरेण रूपान्तरमापन्ना इति स्पष्टमवबुध्यते । परं वृद्धजीवकेन संक्षेपणेऽपि मूलसंहितामनपेक्ष्य न स्वातन्त्र्येण रचनं विहितमपि तु तदीयोपदेशरूपाणि वाक्यानि तदर्थांश्चान्तर्भाव्यैव मध्ये मध्ये विच्छेदनीयविस्तृतांशानपहाय महत्याः संहिताया लघ्वाकारता केवलं विहिता इति तल्लेखतः प्रतीयते ॥

अत्रादितोऽन्तपर्यन्तं प्रत्यध्यायं पूर्वभागे खिलभागेऽपि "इत्याह भगवान् कश्यपः, इति ह स्माह भगवान् कश्यपः" इत्युपक्रमोपसंहारवाक्ययोरैक्यरूप्यदर्शनेऽपि तदन्तर्गतानि न सर्वाणि वाक्यानि कश्यपस्य, अपितु सिद्धान्तोपदेशवाक्यान्येव तदीयानि, मध्ये मध्ये तत्तद्विषयोपन्यासाय पूरणिकारूपेण निर्दिष्टानि उपक्रमोपसंहरणवाक्यादीनि पश्चाद्वृद्धजीवकेन तत्रस्वरूपतापादने पूरितान्यपि भवितुमर्हन्ति । आद्यन्तयोः सर्वेष्वध्यायेषु "इत्याह कश्यपः" इत्युल्लेखनं तु सर्वस्यास्य विषयस्य स्वकपोलकल्पनारूपत्वमपह्नूय कश्यपोपज्ञभावेन कश्यपोक्तसंहिताया एव साररूपतया च प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं जीवकेन विहितं स्यात् । "इत्याह कश्यपः" इत्युपक्रमस्य निर्दिष्टस्यापि प्रकरणस्याभ्यन्तरे पूर्वभागे "साहसादतिबालस्य सर्वं नेच्छति कश्यपः" (पृ. ८५), मज्जवसयोस्तु मण्डं सर्वेषां कश्यपः पूर्वम् (पृ. ११), "अथ कश्यपोऽब्रवीत् सर्वमप्येतदसम्यक्" इत्यादिषु स्थलेषु, खिलभागेऽपि "पाययेदिति कश्यपः (पृ. ७३), यथास्वमिति कश्यपः (पृ. ६६), पेय इति ह स्माह कश्यपः (पृ. ५८)" इत्यादिस्थलेषु पुनः कश्यपशब्दोल्लेखनं तदीयसिद्धान्तानामर्थानुवादं जीवककृतं सूचयति, किंवा वृद्धजीवकोपदेशकस्य मारीचकश्यपस्य तत्र तत्र 'इति कश्यपः' इत्यनुदेशनं प्राचीनकश्यपपरम्परामभिप्रैति । शब्दतोऽर्थतो वोभयथाऽपि गृहीताः सिद्धान्ताद्युक्तयः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन कश्यपीयाः संमान्यन्ते । मनुस्मृत्यादिषु प्राचीननिबन्धेषु शिष्येण भृगुणा मनोः, सामश्रवादिभिर्याज्ञवल्क्यस्य शब्दतोऽर्थतश्चोपदेशान् संगृह्य सम्पूर्य च निबद्धेषु मनुसंहितायाज्ञवल्क्यसंहितादिनामभिर्व्यवहारस्योपलम्भेन प्राचीनार्षरचनासु दृश्यमाना शैली अत्राप्युचिता समीक्ष्यते । पूर्वसम्प्रदायोल्लेखे कश्यपस्येव तत्पुत्राणां काश्यपानामपि आचार्यभावेऽवबोधितेऽपि प्रत्यध्यायमुपक्रमोपसंहारयोः "इति ह स्माह कश्यपः" इति, ग्रन्थाभ्यन्तरेऽपि तत्र तत्र "कश्यपोऽब्रवीत्, इति कश्यपः" इत्यादिरूपेण सर्वत्र कश्यपशब्देनैव एतदीय आचार्य उल्लिख्यते ॥

अस्मिन् ग्रन्थे संहिताकल्पान्तः पूर्वभागस्तदुत्तरः खिलभागश्चेति भागद्वयमीक्ष्यते । उभयोर्भागयोः प्रत्यध्यायमुपक्रमोपसंहारयोः 'इत्याह कश्यप' इति कश्यपोपदेशरूपत्वेनोल्लेखवाक्यानि सन्ति । ज्वरसमुच्चये कश्यपनाम्नोद्धृतानि वचनानि एतद्ग्रन्थस्य पूर्वभागस्थानि उत्तरभागस्थानि च संवादाय लभ्यन्ते । उभयत्र कश्यपस्य उपदेष्टृतया पूर्वभागे सर्वत्र जीवकस्य, उत्तरभागेऽपि बहुधा जीवकस्यैव क्वचन व्यक्त्यन्तरस्यापि उपदेश्यतयोल्लेखोऽस्ति । अत्र पूर्वोत्तरभागयोरेकोपदेशत्वबोधकानि पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरग्रन्थस्य उत्तरग्रन्थेन सह पूर्वग्रन्थस्य च संयोजकानि वाक्यान्युभयोर्भागयोरुपलभ्यन्ते ॥

---

१ पूर्वभागे—पप्रच्छ विनयाद्विद्वान् कश्यपं वृद्धजीवकः ।
सूत्रस्थाने भगवता निर्दिष्टो द्विविधो ज्वरः ।
पुनरष्टविधः प्रोक्तो निदाने तत्त्वदर्शिना ॥ (पृ. ६२)

एवं दर्शनेन पूर्वोत्तरयोर्द्वयोर्भागयोः परस्परसम्बद्धयोरेकशरीरभावेन समुचितस्यास्य ग्रन्थस्य कश्यपसंहितारूपत्वमापाततः प्रतीयते। परं पूर्वभागस्यान्ते पूर्वग्रन्थोपसंहारात्मकः संहिताकल्पाध्यायो ग्रन्थसमाप्तेर्निदर्शको लभ्यते। ग्रन्थस्य सावशेषत्वे सर्वान्त एवोपसंहरणं युज्यते। प्राचीने आत्रेयभेडयोरायुर्वेदीये संहिते सूत्रनिदानादिभिरष्टप्रस्थानैर्विंशत्युत्तरशताध्यायैश्च पूर्णे समुपलभ्येते। तथैवात्रापि पूर्वभाग एवाष्टौ स्थानानि तावन्तोऽध्यायाश्च पूर्यन्ते। संहिताकल्पाध्यायलेखेनापि—

सूत्रस्थाननिदानानि विमानान्यात्मनिश्चयः।
इन्द्रियाणि चिकित्सा च सिद्धिः कल्पाश्च संहिताः॥ (पृ.१९०)

इति संहितायाः अष्टावेवोपविभागाः प्रदर्श्यन्ते। तदन्ते "समाप्ता चेयं संहिता, अतः परं खिलस्थानं भविष्यति" इति संहितासमाप्तिसूचकं पुष्पिकावाक्यमपि दृश्यते। अनेन अष्टभिः स्थानैः सविंशशताध्यायैश्च वर्तमाना वृद्धजीवकेन संक्षिप्तविन्यासान्तरमापादितेयं पूर्वभागात्मिका काश्यपसंहितेति प्रतीयते॥

तदुत्तरमनुक्तपरिशिष्टपूरणिकारूपेण पूर्वभागोक्तानां कतिपयानां विषयाणां विकासप्रक्रियया इतस्ततोऽपि सङ्गृहीतानां काश्यपोक्तानां विशेषाणां विषयविशेषाणां योजनया च पूर्वभागोक्तक्रममनुपादायैव प्रकीर्णविषयसङ्ग्राहितः अशीत्यध्यायात्मकः खिलभागः आगन्तूनामन्तेनिवेशन्यायेन सुश्रुते १२० अध्यायात्मकपूर्वसंहितोत्तरसुत्तरतन्त्रवत् पुनर्योजितः प्रतीयते॥

मेघदूतादिषु केषुचिद्ग्रन्थेषु कथांशान् द्विधा विभज्य पूर्वोत्तरभागरूपेण विभागदर्शनेन नैवं सर्वत्र नियन्तुं शक्यते, तथाऽपि कादम्बरीदशकुमारादिषु पूर्वोत्तरभागयो रचनाभेदः क्वचन कर्तृभेदस्य स्पष्टमुल्लेखश्च। तादृशेषु पश्चात्पूरितांशस्य केवलमुत्तर-

---

सूत्रस्थाने भगवता द्वौ व्रणौ परिकीर्तितौ।
तयोर्विस्तरमिच्छामि श्रोतुं लक्षणमेव च॥ (पृ. ८६)
सूतिकोपक्रमाध्याये यच्च वक्ष्ये खिले मुने।
तदिहापि प्रयोक्तव्यं सन्निपातचिकित्सितम्॥ (पृ. १८९)

खिलभागे—

कश्यपं सर्वशास्त्रज्ञं सर्वलोकगुरुं गुरुम्।
भार्गवः परिपप्रच्छ संशयं संश्रितव्रतः।
प्रोक्तं ज्वरचिकित्सायां विषमत्वस्य कारणम्।
वक्तुमर्हसि तत्त्वेन सविशेषं सविस्तरम्॥ (पृ. १९२)

अथ खल्वस्माभिः पूर्वं यद्रसविमानेऽभिहितं लालादिचतुर्विंशतिविधमाहारमानं तस्येदानीं प्रतिकल्पविशेषानुपदेक्ष्यामः॥ (पृ. २२२)

परिषेकास्तु बालानां दन्तजन्मनि ये मया।
कीर्तितास्ते प्रयोक्तव्याः परिभूताक्षिरोगिषु॥ (पृ. २८९)
पूर्वं ज्वरनिदाने तु प्रोक्तः प्रत्येकशो मया।
यथावदेषां रूपाणि संप्रवक्ष्याम्यतः परम्॥ (पृ.)

भागनाम्नैव पृथग्व्यवहारः । ग्रन्थनाम तु समुच्चितस्यैव कादम्बरीदशकुमारचरितमित्यादिकमेकमेव । रामायणेऽपि रामचन्द्रसदसि कुशलवाभ्यां गीताद्भागादुत्तरो भागः पश्चात्पूरित एव स्यादिति बहूनां विदुषां विचारः । तद्भागस्योत्तरकाण्डनाम्ना व्यवहारेऽपि समुच्चितग्रन्थस्यैकेनैव नाम्ना व्यवहृतिः । ईदृशस्थलेषु यत्रोत्तरभागे लेखशैल्या विभेदोऽनुसन्धीयते, तत्र कर्तृभेदेन समयभेदेन वा निर्माणभेदः प्रायिकोऽनुभूयते । सुश्रुतेऽपि पूर्वभागे कौमारभृत्यशालाक्यादिविषयान्तराणां विकासेन संयोजनोचितानां विषयाणामुपलम्भेन एककर्तृत्वे तत्र तत्रैव सविस्तरं वर्णनौचित्येऽपि पूर्वत्र शल्यप्रस्थानप्राधान्यरक्षायै लेशत एव तादृशा विषया दृश्यन्ते । विस्तृताः प्रस्थानान्तरीयविषया उत्तरतन्त्ररूपेण पुनरुपलभ्यमानाः पश्चात् पूरिता इत्यवगन्तुमौचित्येन उत्तरतन्त्रनाम्ना निर्दिश्यन्ते । लेखरचनाभेदेनापि निर्माणभेदोऽनुसन्धीयते । एवमेव काश्यपीयेऽपि खिलभागस्य पूर्वभागेन सहैव रचितत्वे पूर्वभागे प्रविष्टेषु ज्वरादिविषयेष्वेव खिलभागोक्तानां ज्वरादिविषयगतविशेषान्तराणामपि सहयोगेन एकपिण्डभावेन निरूपणौचित्ये विशेषान्तराणां खिलभागे पुनः कथनेन उपदेशस्थानसमयोपदेश्यव्यक्तिभेदाद्यवगमेन च पूर्वग्रन्थस्य खिलभागस्य च कर्तृभेदेन समयभेदेन वा रचनाविभेदोऽनुसन्धातुं शक्यते । ऋग्वेदादिष्वपि खिलरूपेण संयुक्तस्य भागस्य समयान्तरमङ्गीक्रियते विवेचकैः । अत्रापि खिलनाम्ना निर्देशोऽपि समयभेदं कर्तृभेदं चानुमापयति । "तन्त्रं सखिलमुच्यते" इति संहिताकल्पाध्यायवाक्यदर्शनेन खिलभागसंहितायास्तस्या एव संहिताया वृद्धजीवकीयतन्त्रस्वरूपतामापन्नाया वृद्धजीवकीयतन्त्रत्वं, खिलभागीयविषयाणामपि काश्यपोपदेशात्मकत्वेनात्रानुस्यूततया सखिलस्यास्य ग्रन्थस्य संहितात्वं चोपपन्नं भवति । अत्र पूर्वभागे—

उपास्यमानमृषिभिः कश्यपं वृद्धजीवकः ।
चोदितो दारुवाहेन वेदनार्थेऽभ्यचोदयत् ॥ (पृ. २१)

इति दारुवाहप्रेरितस्य वृद्धजीवकस्य कश्यपेनोपदेशनमवगम्यते । तदनुसारेण पूर्वभागे प्रायो बहुष्वध्यायेषु जीवकस्य प्रश्नः कश्यपस्य प्रतिवचनं चास्ति । वत्सस्य भृगुसन्ततितया वात्स्यस्य पूर्वपुरुषत्वेन निर्दिष्टस्य जीवकस्य भार्गवशब्देन सम्बोधनौचित्येऽपि केवलमेकत्र "भार्गवास्थीनि..." (पृ. ५०) इति भार्गवशब्देन सम्बोधनमस्ति । अन्यत्र तु जीवकशब्देनैव सम्बोधनं दृश्यते । उत्तरभागे तु दारुवाहस्य नामोल्लेखो नास्ति । क्वचनैव जीवकशब्देन सम्बोधनं, प्रायो भार्गवशब्देन सम्बोधनं चास्ति। अन्तर्वत्नीचिकित्सितकुणकाध्यायादौ क्वचन जीवकभार्गवशब्दाभ्यां सम्बोधनं जीवकप्रश्नं च विहाय 'नृप! नराधिप! विशाम्पते!' 'इत्यादिरूपेण राज्ञः सम्बोधनानि सन्ति । एकत्र "इति वार्योविदायेदं" इति (पृ. २९२) वार्योविदस्य कश्यपेनोपदेशनमप्युल्लिखितं दृश्यते । लेखरचनाया अनुसन्धाने पूर्वभागे प्रायो लेखप्रौढिः आर्षभावप्राचुर्यं विषयगाम्भीर्यं च दृश्यते, उत्तरभागे तु प्रायो विकसिता विषयाः, प्राञ्जला निरूपणप्रक्रिया च दृश्यते । रेवतीकल्पचर्मदलजातकर्मोत्तरीय-

शूलचिकित्सिताध्यायादिषु क्वचन पूर्वभागानुरूपा प्रौढा आर्षी रचना विषयगम्भीरभावश्चोपलभ्यते। एवं दर्शनेन प्रायो दारुवाहप्रेरिताय जीवकाय कश्यपेन विहितानुपदेशान् प्राधान्येनोपादाय पूर्वभागः प्रौढप्रायप्रक्रियया, जीवकाय वार्योविदादिभ्योऽन्येभ्यश्चान्यत्रापि समये समये कश्यपोपदिष्टान् विषयानुपादायोत्तरभागो विकसितप्रायप्रक्रियया निबद्धः प्रतीयमानो लेखनीभेदं समयभेदं चानुमापयति। संहिताकल्पाध्यायोक्तौ वृद्धजीवकनिबद्धतन्त्रस्य कश्चित्कालं लुप्तस्य प्राह्या वात्स्येन संस्करणस्य निर्देशोत्तरं—

स्थानेष्वष्टसु शाखायां यद्यन्नोक्तं प्रयोजनम्।
तत्तद्भूयः प्रवक्ष्यामि खिलेषु निखिलेन ते॥ (पृ. १९१)

इत्युक्तिर्हि वात्स्यस्यैव भवितुमर्हति। तेनाष्टस्थानात्मकमेव काश्यपसंहितासंक्षेपरूपं वृद्धजीवकीयं पूर्वतन्त्रं, तत्रानुक्तान् सप्रयोजनानाचार्यान्तरग्रन्थेभ्य उपदेशपरम्परातश्चावगतान् कश्यपोपदिष्टविषयानप्युपादाय वात्स्येनैव खिलभागरूपेणान्ते योजना विहिता इति प्रतिभाति। वात्स्येनास्य भागस्य योजनेऽपि काश्यपीयोपदेशानां शब्दतोऽर्थतश्चेतस्ततः सङ्ग्रहणेन उच्चावचरूपेणावस्थितेभ्यस्तत्तद्ग्रन्थान्तरगतेभ्यो लेखेभ्यो गृहीतानामंशानां विभिन्नभावेनात्र खिलभागे क्वचन प्रौढ्या क्वचन साधारण्या च प्रक्रियया ग्रन्थलेखदर्शनं सुसङ्गतमेव। वार्योविदकाङ्कायनभारद्वाजदारुवाहहिरण्याक्षवैदेहानां पूर्वेषां तत्सामयिकानां चाचार्याणां मतानि निर्दिश्य वृद्धजीवकस्यापि मतविशेषो निर्दिष्टः। अस्य वृद्धजीवकस्य समसमयकान्तेवासितया तदीयमतस्यापि कश्यपेन स्वयं जीवकेन वा पूर्वपक्षश्रेण्यां निर्दिश्यान्ते चरमसिद्धान्तरूपेण कश्यपमतनिर्देशनं सम्भवतु नाम, परं पश्चाद्वमनविरेचनाध्याये (पृ. ११५) कौत्सपाराशर्यवृद्धकाश्यपवैदेहवार्योविदानां प्राचां तादात्विकानां चाचार्याणां मतनिर्देशोत्तरं वात्स्यमतं निर्दिश्य सर्वेषामेषां पूर्ववादत्वेन चरमसिद्धान्ततया कश्यपमतनिर्देशस्थले प्रविष्टो वात्स्यः सिद्धान्तवादरूपेण निर्दिष्टात् कश्यपमतात् पूर्वं पूर्ववादरूपेण बहुकालोत्तरोद्भवस्य प्रतिसंस्कर्तुर्वात्स्यस्य कश्यपेन वृद्धजीवकेन वा निर्देशानौचित्येन एतद्ग्रन्थसंस्कर्ता वात्स्य एवायमिति शङ्कितुं न युज्यते। अत्रोल्लिखिताः कौत्सपाराशर्यादयः सर्वे प्राचीनाचार्या एवेति तत्समश्रेण्यां निर्दिष्टेन वात्स्येनापि प्राचीनेनैव भवितव्यम्। शतपथे वंशब्राह्मणे भारद्वाजपाराशर्याग्निवेश्यहारीतकाप्यगालवजातूकर्ण्यात्रेयादयो बहवः प्राचीना ऋषय उपलभ्यन्ते। तैः सह वात्स्यस्याप्युल्लेखोऽस्ति। एतन्नामान आयुर्वेदाचार्या अप्यायुर्वेद-ग्रन्थेभ्योऽवगम्यन्ते। यद्यप्यत्र ब्रह्मविद्यापरम्परानिर्देशेनैषामायुर्वेदाचार्यत्वं नायाति, समाननामानोऽन्येऽपि सम्भवन्ति, तथाऽप्येते ब्रह्मविद्याविद एव केवलं, नत्वायुर्वेदविद इति न नियन्तुं शक्यते। एषां पूर्वकक्षायां स्ववैद्यत्वेन प्रसिद्धयोरश्विनोरप्युल्लेखेन तत्परम्परागतानामेषामायुर्वेदेऽप्याचार्यभावो न खलु न सम्भवी। आयुर्वेदीयग्रन्थेभ्यस्तदीयपूर्वाचार्यत्वेन ज्ञायमानानां एषां बहूनां नाम्नामस्मिन् वंशब्राह्मणे प्रायः सहभावेन दर्शनात्त एवेमे स्युरिति सम्भावयितुं शक्यते॥

प्रतिसंस्कर्त्रा वात्स्येन न केवलं खिलभागयोजना विहिता, किन्तु-"संस्कृतं तत् पुनस्तन्त्रं वृद्धजीवकनिर्मितम् ।" (पृ. १९१) इति संहिताकल्पाध्यायलेखेन पूर्वभागेऽपि संस्करणलेखन्यनुप्रवेशितेति स्पष्टमवबुध्यते। परमनेन वात्स्येन स्वीयवक्तव्यान्यप्यनुप्रवेश्य विशेषविषयसंभृतस्य खिलभागस्य पृथङ्निबध्य संयोजनेन पूर्वभागे मूलग्रन्थविपर्याससरूपो न तथा विशेषप्रतिसंस्कारोऽस्मिंस्तन्त्रे विहितः स्यात्, अपि तु क्वचन पूरणिकावाक्यानि क्वचन स्वीयमतविशेषं तदात्वे समयागतान् विषयांश्च कांश्चनानुप्रवेश्य यथावस्थित एव पूर्वग्रन्थे तत्र तत्र पदवाक्योपबृंहणमात्रं विहितं स्यादित्यनुसन्धीयते॥

यस्य कस्यापि वस्तुनो निबन्धस्य वा गुणाधानेनोज्ज्वलीकृतये प्रवर्तन्ते प्रतिसंस्कर्तारः । एवमुद्दिष्टप्रक्रियया संस्करणेन तासु प्राचीनसंहितासु लेखस्य विषयविशेषाणां वा सङ्कोचविकासादिभिर्नवप्रतिभातविषयाणां प्रवेशनेन, असाधुतया दृष्टांशानां परिहाणेन परिवर्तनेन चैवमादिभिः संस्कारविशेषैर्नवीकृतानि दृश्यमानानि रूपान्तराणि समपाद्यन्तेति प्रतिसंस्कर्तॄणां प्रयत्नः स्थाने भवतु नाम, परमत्रैवं मनसि प्रतिभाति। एवमासां पुनः पुनः संस्करणेषु प्राचीनसंहितालेखानां प्रतिसंस्कर्तृलेखानां च नीरक्षीरसम्भेदविधानेन प्रतिसंस्कर्तृनिबन्धेषु प्राचीनसंहितानामन्तर्भावः समजनि। ततश्च प्राचीनात्रेयसंहिताया अग्निवेशेनोपबृंहणं, अग्निवेशसंहितायाश्चरकाचार्येण संस्करणम्, एवं कश्यपसंहिताया वृद्धजीवकेन संक्षेपणं तदीयतन्त्रस्य वात्स्येन पुनः प्रतिसंस्करणमिति इयन्ति पदानि वाक्यानि प्रबन्धाश्चैतदीयानीति दुःशक इदानीं परिच्छेदः। यथा प्राचीननावनीतकमूलग्रन्थस्य नवप्रवेशितलेखेन सह प्रतिसंस्कृतस्य लाहोरप्रदेशात् प्रकाशनेन प्रतिसंस्कर्त्रा अपूर्णविषयपरिपूरणादिनोपकृतमेव, संस्करणे वाग्भटनगेन्द्रनाथादिपश्चात्तनोद्भावितौषधानामप्यनुप्रवेशनेनानुभवसिद्धैर्बहुभिरौषधैः समुपबृंहितमपीति सन्तोषस्यैव विषयः। परमस्मिन् प्रकाशने लिपिभेदेन कोष्ठकाभ्यन्तरविन्यासादिना व्याख्यारूपेण वा नवपूरितांशस्य यदि प्रकाशनमभविष्यत्तदा इयानंशः प्राचीन इयानंशो नवसंस्करणे प्रवेशित इति सुतरां पर्यच्छेत्स्यत । सम्प्रति मूलनावनीतकमात्रस्य यूरोपे लाहोरप्रदेशे च पृथङ्मुद्रितस्योपलब्ध्या उभयोः सङ्गमने प्राचीननवीनांशानामधुना परिच्छेदः कर्तुं शक्यते, तथाऽपि समयवशेनास्य मूलग्रन्थमात्रपुस्तकस्यानुपलब्धौ प्रतिसंस्कृतपुस्तकमात्रात्तथा परिच्छेत्तुं नैव शक्येत। वाग्भटनगेन्द्रनाथाद्युल्लेखलिङ्गेन नगेन्द्रनाथविदुषोऽप्यनु मूलनावनीतकोदय इति संशयस्थानं पश्चात्तनानां जायेत च। तथैव पुरासमये काश्यपसंहितात्रेयसंहितादीनां तदनुस्यूतानामग्निवेशसंहितावृद्धजीवकीयतन्त्रादीनां चरकवात्स्यादिविहितप्रतिसंस्कारग्रन्थेभ्यः पृथगुपलम्भः स्यादेव। प्रचलितैः प्रतिसंस्कृतरूपान्तरैः पूर्वस्वरूपाणामप्रचारतो विलोपेन पुरातनानि स्वरूपाणि विलीनान्यभूवन् । प्रतिसंस्करणे च कति पूर्वतनांशास्त्यक्ताः कति वा नवांशाः प्रवेशिताः कति चांशा रूपान्तरमापादिता भवेयुः। येन तत्तदीयांशानां परिच्छेदेन सहाचार्यसमयस्य परिच्छेदोऽपि दुष्करः समजनि॥

नानाविधासूच्चावचासु प्रज्ञाभूमिकासु उदीयमानैः प्रतिभानविशेषैराचार्यान्तरोपदेशादीनामनुसन्धानविशेषैश्च नवनवा अपि विचारविशेषाः समुद्भवन्ति। पूर्वेषामाचार्याणां सिद्धान्ता अपि पश्चात्तनीनाचार्यान्तराणां विचारान्तरैरन्यथा प्रतिभासमानाः प्रतिसंस्करणे रूपान्तरं परित्यागमुपगच्छन्तोऽपि सम्भवन्ति। क्वचन निर्मला अपि पूर्वं सिद्धान्ताः पश्चात्संस्करणे पुरुषसुलभैर्दोषैर्मालिन्यमुपयान्ति। यदि नाम चरकसंहितायां चिकित्सितस्थानीयान्तसप्तदशाध्यायानां सिद्धिकल्पस्थानयोश्च विलोपेन दृढबलाचार्येण पश्चात्पूरिततया तावान्भागो दृढबलस्यैव रचनारूपः, तत्र न आत्रेयस्याग्निवेशस्य चरकाचार्यस्य च लेखन्याः प्रवेश इति अन्तभागे पृथगवस्थितस्य तावद्भागस्य विचारसौष्ठवासौष्ठवे दृढबलस्यैव शिरसि। एवमेवाग्निवेशचरकाभ्यामपि स्वीयविचारविशेषलेखानां परिच्छेद्यरूपेण पूर्वग्रन्थान्ते पृथक्सन्निवेशो व्यधास्यत, किं वा अग्निवेशतन्त्रमद्यापि पृथगलप्स्यत, तदा उभयोः संवादे तत्र तत्र भागे दृश्यमानाः सदसन्तो विचारा उक्तयश्च तस्मिंस्तस्मिन्नेव स्वातिशयमाधास्यन्त। अपि तु पूर्वपश्चाद्भवाचार्याणामुक्तयोर्गङ्गायमुनयोरिवैकत्रैव संमिश्रणे उपजाते पूर्वतन्त्रे च पृथगनुपलब्धे, क्वचन दृश्यमानानां सदसतामुन्मेषाणां यशोऽयशश्च प्राचीनाचार्यस्य पश्चात्तनाचार्यस्य वेत्यनिश्चयेन पश्चात्तनाचार्यसमये उपजातस्यापि अन्यथाभावस्य प्राचीनाचार्येषु दोषः शङ्कनीयः सम्भवति। न केवलमेष प्रसङ्गश्चरकसंहितायामेव, अपि तु सुश्रुतसंहितायां काश्यपसंहितायामपि पश्चात्संस्करणे प्रविष्टा काश्चन विकृतयः अर्वाञ्चो विषयाश्च क्वचनोपलभ्यमाना असत्यनिश्चीयमाना मूलसंहितानिबन्धॄणां महर्षीणामप्यर्वाग्भावशङ्कायै अपसिद्धान्तशङ्कायै च जायन्ते। यथाहि भारतस्य पश्चादुपबृंहणेन महाभारतभावापत्तौ ततः पश्चाद्वा पुनः पुनः संस्करणे प्रविष्टानां शब्दविशेषादीनां प्रवेशसमयानिर्धारणेन मूलभारतमप्यर्वागाकृष्यमाणमिव दृश्यते। एवं चरकसंहितायां दृश्यमानो विकसितो निग्रहस्थानस्योत्तरो विशेषविषयः आत्रेयस्याग्निवेशस्य चरकस्य वा लेखगत इत्यनिश्चीयमान आत्रेयस्यापि अर्वागाकर्षणशङ्कायै जायते। एवमेव अस्यां काश्यपसंहितायां दृश्यमाना उत्सर्पिण्यपसर्पिण्यादयः केचन शब्दविशेषा वात्स्यीये प्रतिसंस्करणे एव प्रविष्टा भवितुमर्हा अपि काश्यपस्य वृद्धजीवकस्य वात्स्यस्य वेति अनिर्धार्यमाणाः सन्तः कश्यपवृद्धजीवकयोः प्राचीनत्वसाधकेषु बहुषु लक्षणेषु जागरूकेष्वपि अर्वाचीनत्वशङ्कायै जायन्ते॥

प्राचीनग्रन्थेष्वेव इतस्ततः करणेन नवविचाराणामप्यनुप्रवेशनेन पुनः संस्करणं न केवलं भारतीयपूर्वग्रन्थेष्वेव, अपि तु पूर्वसमये देशान्तरेष्वपीदृश्येव प्रक्रियाऽऽसीत्। ग्रीसदेशीयप्राचीनभिषगाचार्यस्य हिपोक्रिटसस्य ग्रन्थेऽपि एवमेव प्राचीननवीनविषययोस्तिलतण्डुलभावेनाविभागप्रक्रियया पुनः पुनः संस्करणस्योपजाततया तज्ज्ञैरपि विवेक्तुं न शक्यते। एवं मिश्रदेशेऽपि एवर्टस–प्येपिरसनामकस्य[1] प्राचीनग्रन्थस्यापि पुनः पुनः संस्करणमजायत। पूर्वग्रन्थेष्वेव नवविचारोदये

१ E. R. E. VI 4 P. 751.

तेषामपि तदभ्यन्तर एवानुप्रवेशनं, क्वचन पुस्तकप्रान्तभागे लेखनं, टीकाटिप्पण्यादि-
रूपेण निखिलानां नवविचाराणामपि ग्रन्थमध्य एव प्रवेशनं संस्करणेऽभूत्। प्राची-
नग्रन्थस्य सारांशमात्रं तत्र विन्यस्तमप्यभूत्। स्थानभेदेन लब्धानां पाठभेदानामपि
तत्रैवानुप्रवेशो व्यधीयत । येन पूर्वग्रन्थे कत्यंशाः प्राचीनाः कत्यंशाः पुनः संस्क-
रणे प्रविष्टा इत्यपि परिच्छेत्तुमशक्या अभूवन्। समये समये जायमानानां नवनव-
विचाराणामेकत्रैवानुप्रवेशनेन पूर्वापरग्रन्थलेखे मिथो विसंवादो व्याघातश्च दृष्टिपथ-
मुपेतः। इत्थं पूर्वापरविचाराणां मिश्रणस्य प्राचीनः सम्प्रदायः समयेन सर्वतो विप्ल-
वाय समुपस्थितः॥

पूर्वोपदर्शिताभिरुपपत्तिभिर्महावग्गपालीजातकतिब्बतीयकथादिभिरपि प्राक्त-
नतया दृश्यानां धन्वन्तरिकश्यपजीवकादीनां तत्समानन्यायेनात्रेयसुश्रुतादीनामपि
प्रतिसंस्कारवशात् प्राप्तस्यास्यार्वाचीनविषयावबोधिनः कस्यचित्पदस्य वाक्यस्य विष-
यस्य वा दर्शनमात्रेण मूलग्रन्थस्याप्यर्वागाकर्षणायासे २३०० वर्षपूर्वमशोकनृप-
तिना सर्वतः समुद्घाटितेषु सर्वसाधारणचिकित्सालयेषु अपेक्षणीयानां सुविचारपू-
र्णानां सर्वाङ्गसम्पन्नग्रन्थानां, तेषु परिनिष्ठितानां भिषजां, सुपरीक्षितानामौषधानाम्,
अभिनन्दनीयानां भैषज्यप्रक्रियाणां च स्पृहा कथङ्कारं पूर्येत । कश्यपात्रेयसुश्रुता-
दयः प्राचीनाः प्रौढविद्वांसस्तदीयग्रन्थाश्च पश्चादवतार्यन्ते, नातः पूर्वं ग्रन्थास्तदात्वे
प्रसिद्धतया सम्भाव्यन्ते। ४०१ बी. सी. समये मेमनूननामकस्य पारसीकसम्राजो
राजकुलवैद्यः टी. सी. यस. नामा यवनवैद्य आसीदिति तदीयेतिहासोपलम्भवन्ना-
स्ते तदात्वे कस्यापि देशान्तरीयभिषजस्तच्चिकित्सालयेष्वागमनवृत्तं किमपि नोपल-
भ्यते । बी. सी. पूर्वकालिकमहावग्गप्राचीनबौद्धवैद्यकग्रन्थोऽप्यात्रेयादिसिद्धान्तानु-
सारीति नातः पार्थक्येनावतिष्ठते। सर्वप्राथम्यरूपेणोपलब्धान् कश्यपात्रेयसुश्रुतादि-
ग्रन्थांस्तद्विदश्च परित्यज्य अनुपस्थितानां केषां कल्पनया शिलालेखप्रतिष्ठापितास्ते
सर्वसाधारणचिकित्सालया आत्मलाभमासादयेयुः । आत्रेयादीनामशोकचिकित्सा-
लयोद्घाटनोत्तरत्वे लोकोपकारदशाऽत्यन्तमुपादेयस्तादृशः साधारणौषधालयः किमि-
त्येभिरुपेक्ष्येत। न खलु तदनुप्रभावितः कोऽपि लेख आत्रेयादीनां दृश्यते ॥

एवं केचन स्थूलसिद्धान्ता अपसिद्धान्ता अपूर्णांशा वा क्वचन सुश्रुतादिनिबन्धे-
ष्वद्यत्वे समीक्ष्यमाणा अपि केषाञ्चिदश्रद्धायै जायन्ते। तदिदं मूललेखस्य प्रतिसंस्का-
रस्य च नीरक्षीरायितस्यैव विजृम्भितं सम्भवति। समयवशेन विज्ञानस्य विद्यान्तराणां
यन्त्रविशेषाणां चोत्तरोत्तरं परिष्करणेनाद्यत्वे नवनवानां सिद्धान्तानामुन्मेषेण प्राची-
नानां पूर्वे सिद्धान्ताः स्थूला अपसिद्धान्ता वा इदानीं प्रतिभासन्तां नाम, परं विचार-
दृष्टिर्न खलु सीमिता। एकेन साधुदृष्टमप्यन्योऽन्यथा पश्यति । एकस्मिन् समये साधु
साधितमपि समयान्तरे अन्यथाऽऽलोच्यते। यथा हि भारतीये वैद्यके पूर्वतः प्रवृत्तां
शोधितधातुरसौषधोपयोगपद्धतिं वैदेशिका विद्वांसो बह्वीः शताब्दीः अनुपादेयाम-
हितावहां च वदन्त आसंस्त एवाद्यत्वे तामुपादेयां साध्वीं साधयन्तस्तया व्यवहरन्ति

च । एवमेव कति पूर्वेषां सिद्धान्ताः पश्चाद्वैवैज्ञानिकप्रगत्या बहून् समयानपसिद्धान्तीकृता अपि अद्यत्वे पुनर्दृष्टेः सुपरिष्कारे पुनः प्रतिष्ठाप्यन्ते । प्राचीनसमये विज्ञानसाधनं किमात्मकमासीदिति न परिच्छिद्यते, तथाऽपि प्राचीनसम्प्रदायपरम्परया अनुभवविकासेन चिरतत्परतया तपःप्रणिधानालोकेन चोज्ज्वलेषु पूर्वेषां हृदयेषु प्रतिभाता विषया निर्मला अपि बहुशः सम्भवन्ति ॥

स एव विषयः पुनः पुनर्विचारणे परिमार्जनेनौज्ज्वल्यमुपैति । तेनैव ग्रन्थकर्त्रा स्वीयः पूर्वनिबन्धः परिमार्जितविचारान्तरोदये आवापोद्वापप्रक्रियया अन्यथाऽपि संस्क्रियेत तदा स्वस्मिन्नेव हृदये पुनःपुनरपि प्रतिभातानां विचाराणामेकभावानुस्यूततया मिथः सम्पर्केण मुख्यप्रमेयानुबन्धेन तादात्विकानामेव विषयाणामनुप्रवेशेन च स संस्कारो गुणाधानायैव जायते न पुनः समयान्तरे शङ्काविप्लवोदयाय । एवंरूपं संस्करणं प्रशस्यतेऽभियुक्तैः—

'आवापोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः ।
पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥' इति

किन्तु प्राचीनानां महर्षिप्रभृतीनामुपदेशात्मकेषु ग्रन्थेषु पश्चात्समये आलोचनेऽभिप्रायभेदेन निगूढगर्भाणां पूर्ववाक्यानामन्यथा प्रतिभासेन तत्तत्सामयिकैर्नवविचारैः पूर्वविचाराणामन्यथा प्रतिपत्त्या च नवोदितविचारविशेषादीननुप्रवेश्य पूर्वग्रन्थानामावापोद्वापप्रक्रियया परिवर्तनेन विकासनेन संक्षेपणेन च रूपान्तरकरणात्मके प्रतिसंस्करणे पश्चात्तनानां प्रवृत्तिर्न समीचीनाऽवभासते । पूर्वेषां सिद्धान्तानां लेखानां वा विपर्यासे स्वरूपमेव प्रच्यवेत, दोषान्तरशङ्कया वा मलिनिमाऽवभासेत । पूर्वेषामपि सूत्रभाष्यादीनामुक्तानुक्तद्विरुक्तादिचिन्तया शोधनीयतादर्शने सूत्राद्यक्षराणि यथावदेवावस्थाप्य वार्तिकाद्यात्मना पृथङ्निबन्धनेन विद्वदन्तरैरात्मनो विचारान्तरं प्रदर्श्यते, न पुनस्तदनुसारेण सूत्रभाष्यादिगतानि पदवाक्यादीनि अन्यथात्वमापद्यन्ते । एवमेव समयवशेन नवविचारोदयेन, विचारविकासेन, पूर्वोक्तेरपसिद्धान्तभावदर्शनादिना च पश्चात्प्रतिसंस्करणमभिलष्यद्भिर्मूलग्रन्थान् यथावदेवावस्थाप्य तत्र खिलरूपेण पृथक्संयोजनं समालोचनामयं ग्रन्थान्तरं स्वविचारविशेषसहकृतं व्याख्यानादिकं वा विधीयेत, तदा प्राचीनार्वाचीनविषयाणाममिश्रणेन पृथक्परिच्छेदो, विचारविकासविज्ञानं, पूर्वापरविचारलेखसौष्ठवासौष्ठवविभागश्चेति सर्वमविप्लवं सम्पद्येत ॥

किञ्च, प्राचीनभावानुस्यूतेष्वपि ग्रन्थेषु संशयितानां कतिपयानां शब्दविशेषाणां दर्शनमात्रेणापि समस्तस्य ग्रन्थस्यार्वाचीनत्ववादे केषाञ्चिदाधुनिकानां विदुषां दृष्टिः प्रवणीभवति । परं प्राचीनग्रन्थेष्वसंस्कारविशेषेणापि तादृशानां शब्दानामनुप्रवेशस्य सम्भवेन न तावतैव साधनेन ग्रन्थस्यार्वाचीनत्वं कल्पयितुं युज्यते । केचन विवेचका ईदृशान् शब्दविशेषानन्यान् वा कांश्चन तत्र प्रतिभातान् विषयानन्तरनुसन्धाय किल स्वाभिप्रेतं ससाधनं विषयं बहिरप्रकाश्यैव केवलमस्य ग्रन्थस्यार्वा-

कालः स्यादित्येव प्रदर्श्य सांशयिकीं दशां पुरःसारयन्ति । परं तेषां तथा दृष्टौ कानि साधनान्यनुसंहितानीति न ज्ञायन्ते । एवमव्यक्तैः साधनैर्विमर्शपथः समाच्छाद्यते । तेषां मनसि प्रतिभातानामसाधारणानां साधनानां स्पष्टतयाऽवगम एव याथातथ्यं निर्द्धारयितुमनुमन्तुं च परेषां विचारदृशः प्रवृत्तये सौकर्यं जायेतेति मे प्रतिभाति ॥

अस्मिन् ग्रन्थे संहिताकल्पाध्याये "संहिताकल्पं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य—

अस्य ग्रन्थस्य संहितात्वं तन्त्रत्वं च

"स पृष्टोऽन्येन वैद्येन प्रब्रूयात् संहिताविधिम् ।
कति स्थानमिदं तन्त्रं कस्मात्तन्त्रमिति स्मृतम् ।
इन्द्रियाणि चिकित्सा च सिद्धिः कल्पाश्च संहिताः ।
अष्टौ स्थानानि बोध्यानि ततोऽतस्तन्त्रमुच्यते ।
खिलान्यशीतिरध्यायास्तन्त्रं सखिलमुच्यते ।
पारणं ह्यस्य तन्त्रस्य वेदानां पारणं यथा ।
तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे ।
जगृहेऽग्रे महातन्त्रं सञ्चिक्षेप पुनः स तत् ।
ततः कलियुगे नष्टं तन्त्रमेतद्यदृच्छया ।
अनायासं प्रसाद्याथ लब्धं तन्त्रमिदं महत् ।
संस्कृतं तत्पुनस्तन्त्रं वृद्धजीवकनिर्मितम् ।"

इत्युल्लिख्य 'समाप्ता चेयं संहिता' इत्युपसंहारेण संहितात्वेन तन्त्रत्वेन चोभयथाऽस्य व्यवहारो मूले पुष्पिकावाक्येष्वपि दृश्यते । उपक्रमोपसंहारग्रन्थयोरस्मिन् पुस्तके खण्डिततया कथं ग्रन्थावतारणं कथं वोपसंहरणमिति द्वयमपि परोक्षम्, अतस्ततो विज्ञेयो विशेषो निलीनः ॥

परं संहिताशब्दव्यवहारकालस्तन्त्रशब्दव्यवहारकालात् पूर्वतनः । पुरा ह्यार्षे युगे निबद्धा ग्रन्थाः प्रायस्तत्तत्संहितारूपेण, ततः परं पूर्वाचार्यैर्निबद्धा ग्रन्थाः प्रायस्तन्त्ररूपेण व्यवह्रियन्त । संहिताशब्दो हि, संहननक्रियात्मकं विप्रकीर्णानां तेषां तेषामार्षप्रातिभज्ञानबलप्राप्तप्रकाशानामुपदेशादीनां सामूहिकरूपेणैकत्र व्यूहनरूपमर्थं गर्भीकरोति । तन्त्रशब्दश्च प्रकरणसन्दर्भादिविशेषोपन्यासैः शास्त्ररूपतामापन्नमर्थं दर्शयति । अतः आत्रेयधन्वन्तरिकश्यपादिभिरुपदिष्टा ग्रन्थाः संहितारूपेण, अग्निवेशसुश्रुतवृद्धजीवकादिभिर्मूलसंहितासु प्रकरणोपन्यासपूरणादिभिः सन्दब्धशास्त्ररूपतासम्पादनेन निबद्धास्तन्त्ररूपेण व्यवहृता भवितुमर्हन्ति ॥

"तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ।
अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं........."

इति चरके उपक्रमणिकाग्रन्थेऽग्निवेशादीनां तन्त्रकर्तृत्वेनोल्लेख इममेवार्थमुपोद्बलयति ॥

संहितासु स्वयमेव किं वा तदुपदिष्टं शब्देनार्थेन वा सङ्गृह्य शिष्यादिभिर्निबन्धनस्य प्रायिकः सम्प्रदायः। शिष्यादिभिर्निबन्धनेऽपि तेषामनुवादकमात्ररूपतया मूलाचार्यनाम्नैव संहिताव्यवहारः समीक्ष्यते। तन्त्रकृतो मूलसंहितामन्तर्भाव्य उपक्रमोपसंहारप्रश्नप्रतिवचनस्वीयविशेषान्तराणि मतान्तराणि च सन्निवेश्य तन्त्ररूपतां प्रापयन्ति। विशेषान्तराण्यनुप्रवेश्य प्रतिसंस्कर्तारो बृहदाकारं सम्पादयन्ति इति प्रतिसंस्कर्तुर्निबन्धने तन्त्रं, तदभ्यन्तरे संहिताऽन्तर्भवति॥

यथा हि चरकसुश्रुतसंहितयोरात्रेयधन्वन्तर्युक्तयो गुरुसूत्रतया, अग्निवेशसुश्रुतपूरितोक्तयः शिष्यसूत्रतया, आचार्यान्तरोक्तय एकीयसूत्रतया, चरकदृढबलाद्युक्तयः प्रतिसंस्कर्तृसूत्रतया एकत्रैव ग्रथिता उपलभ्यमानसंहितयोरन्तर्भवति। तथैवात्रापि कश्यपोक्तयो गुरुसूत्ररूपेण, वृद्धजीवकीयोक्तयः शिष्यसूत्ररूपेण, आचार्यान्तरोक्तयः एकीयसूत्ररूपेण, वात्स्योक्तयः प्रतिसंस्कर्तृसूत्ररूपेणैकत्रैव सन्निविष्टाः भवेयुः॥

तेन यथा आत्रेयेण महर्षिणा प्रथमोपदिष्टां संहितामुपादायाग्निवेशश्चिकित्सातन्त्रं व्यरचयत्, तदेव चरकाचार्यैः प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशयामासेति आत्रेयसंहितैव अग्निवेशतन्त्ररूपतामापन्नाऽद्यत्वे चरकसंहितारूपेण दृश्यते। यथा वा अष्टप्रस्थानात्मकं धन्वन्तर्युपदेशं गृहीतवता दिवोदासेन प्रस्थानान्तराणामुपदेशस्य विलोपेऽपि शल्यप्रस्थानमेकं प्रधानीकृत्योपदिष्टां संहितामादाय सुश्रुतः स्वीयं तन्त्रं निबबन्ध, तदेव समयान्तरे संस्कृतमित्यद्यत्वे धन्वन्तरिसंहिता विशेषतः शल्यप्रस्थाने सुश्रुतसंहितारूपेण दृश्यते। तथैव संहिताकल्पाध्यायलेखात् काश्यपसंहिता संक्षिप्तरूपान्तरेण वृद्धजीवकीयतन्त्रत्वं समयान्तरे वात्स्यीयप्रतिसंस्करणञ्चोपेता एतद्ग्रन्थात्मनाऽस्माभिरुपलभ्यते। यथा यथोत्तरा कक्षा समुत्पन्ना तथा तथा पूर्वा कक्षा पृथग्वर्तमानाऽपि भावापोद्वापविवर्धनसंस्कारादिनिष्पन्नस्य स्वरूपान्तरस्योदयेन प्रचारेण च विलोपमुपगता, किंवा उत्तरकक्षायामन्तःप्रविष्टा एकशरीरतामुपगता, इति तार्तीयिकीं संस्कारकक्षामुपेत्य परिनिष्पन्ना इमाः संहितास्तन्त्राणि प्रतिसंस्कृततन्त्राणि वाऽस्माकं दृशोर्विषयीभवन्ति। यद्यपि पूर्वापरग्रन्थपर्यालोचने क्वचन प्राचीनप्रौढतरतमलेखशैल्याः क्वचन साधारण्या लेखप्रक्रियाया दर्शनेन मिथः प्राचीनतरतमलेखसंवादनेनापि सूक्ष्मेक्षिकायां क्वचन परिच्छेदालोकः प्रकाशेत, तथाऽपि चरकसंहितायां कियानंश आत्रेयस्य, कियान् वा अग्निवेशस्य, को वा चरकाचार्यस्य लेखः; सुश्रुतसंहितायां च कियानंशो धन्वन्तरेर्मूलसंहितायाः, को वा दिवोदासस्य, कतमो वा सुश्रुतस्य, कश्च प्रतिसंस्कर्तुर्लेखः; अस्यां काश्यपसंहितायामपि कियानंशः कश्यपसंहितायाः, को वा वृद्धजीवकस्य, कतमो वा वात्स्यस्य लेखः शाब्द आर्थो वा कीदृशोऽत्र वृद्धजीवकस्य संक्षेप इति सर्वांशतो याथातथ्येन परिच्छेत्तुं न शक्यते॥

---

१ चतुर्विधानि हि सूत्राणि भवन्ति तद्यथा—'प्रतिसंस्कर्तृसूत्रमेकीयसूत्रं शिष्यसूत्रं गुरुसूत्रं च' इति चक्रदत्तेन निर्दिष्टानि। (चरकव्याख्यायां) सू. अ. १

प्राचीनसंहितासु प्रागुपलब्धाश्चरकभेडसुश्रुतसंहिता इमां नवोपलब्धां काश्यपसंहितां च पुरो निधाय स्थानाध्यायप्रकरणादिग्रन्थरचनाया विषयाणां च विचारणे मिथः साम्यं वैषम्यं चैवमीक्ष्यते—

कश्यपात्रेय-भेडसुश्रुत-ग्रन्थानां तुलना-विमर्शः

अस्याः काश्यपसंहितायाः प्रकरणान्यध्यायाश्च ग्रन्थकृतैव कल्पस्थानस्यान्तिमाध्याये इत्थमुपवर्णितानि—

'अष्टौ स्थानानि वाच्यानि ततोऽतस्तत्रमुच्यते ।
अध्यायानां शतं विंशं योऽधीते स तु पारगः ॥
सूत्रस्थाननिदानानि विमानान्यात्मनिश्चयः ।
इन्द्रियाणि चिकित्सा च सिद्धिः कल्पाश्च संहिताः ॥
सूत्रस्थानं चिकित्सा च त्रिंशदध्यायके उभे ।
निदानानि विमानानि शारीराण्यष्टकानि तु ॥
सिद्धयो द्वादशाध्यायाः कल्पाश्चैवेन्द्रियाणि च ।
खिलान्यशीतिरध्यायास्तन्त्रं सखिलमुच्यते ॥'

ततश्चास्याः संहितायाश्चरकभेडसुश्रुतसंहितानां च स्थानाध्यायसंमेलने इत्थं परिदृश्यते—

स्थानानि		वृद्धजीवकीये.	चरके.	भेडतन्त्रे.	सुश्रुते.
सूत्रस्थानम्	अध्यायाः	३०	३०	३०	४६
निदानस्थानम्	,,	८	८	८	१६
विमानस्थानम्	,,	८	८	८	×
शारीरस्थानम्	,,	८	८	८	१०
इन्द्रियस्थानम्	,,	१२	१२	१२	×
चिकित्सास्थानम्	,,	३०	३०	३०	४०
सिद्धिस्थानम्	,,	१२	१२	९...(१२?)	×
कल्पस्थानम्	,,	१२	१२	८...(१२?)	८
		१२०	१२०	१२०	१२०
					६६
खिलभागः	,,	८०			

चतुर्ष्वेषु ग्रन्थेषु खिलवर्जं काश्यपीयचरकभेडसंहितानां त्रयाणां स्थानान्यष्टौ, तेष्वध्याया अपि तावन्तः. अध्यायसमष्टिरपि १२० मितैव[१] । केवलं काश्यपीयचरकसंहितयोः सिद्धिकल्पस्थानयोः पौर्वापर्यव्यत्ययः । ग्रन्थावयवविभजने प्राथमिकस्य द्वैतीयिकेन तार्तीयिकेन च छायाग्रहणं, किं वा एकपूर्वाचार्यसम्प्रदायानुसरणं लक्ष्यते । सर्वेषामेषामाचार्याणां तत्र तत्र पश्चिमविभागे वर्तितया सन्निकर्षेण समच्छायाग्रहणमुपपद्यते च । तत्रापि चरकभेडसंहितयोरेकचिकित्साप्रस्थानीयत्वेन, एकस्यैवात्रे-

१ भेडसंहिताया अध्याया अप्यन्येषु स्थानेषु समानाः, सिद्धिकल्पयोः खण्डितयोरपि चरककाश्यपीयतौल्यानुमानेन १२० समष्ट्यध्याया ज्ञायन्ते ।

यस्योपदेशमादायाग्निवेशभेडादिभिस्तन्त्रस्य प्रणयनोल्लेखेन च विषयाणां बहुशः सन्निकर्षेण नामनिर्देशे विषयनिरूपणे च विशेषतः साम्यमनुभूयते । यथा च चरके निदानस्थाने अष्टौ प्रधानरोगा उपात्तास्तथैव भेडग्रन्थेऽपि । चिकित्सितस्थाने उभयोरपि तानेव पूर्वोद्दिष्टानष्टौ रोगान् प्रथमत उपादाय तदुत्तरं स्वस्वबुद्ध्युपारूढा अन्ये बहवो रोगा अपि चिकित्सार्थे निर्दिष्टाः । उभयोः सूत्रस्थाने समाननामानस्तुल्यविषया अध्यायाः पूर्वं प्रदर्शिता एव । एवमुत्तरत्रापि बहुशश्छायानुवेधः पर्यालोचनपथमवतरति । केवलं भेडस्य संक्षिप्तमनतिसारगर्भितं साधारणम्, आत्रेयस्य किं वाऽग्निवेशस्य तु प्रथमत एव प्रौढतरलेखशैल्या विषयगाम्भीर्येण पश्चाच्चरकदृढबलाभ्यां संस्करणेनापि विकासितमगाधावबोधमनेकरहस्यपूर्णमसाधारणं निबन्धनं समीक्ष्यते ॥

अस्याः काश्यपसंहितायाः कौमारभृत्यप्रस्थानान्तरीयतया बालविषयानुबन्धेन धात्री गर्भिणीसूतिकाद्यनुसम्बन्धेन च नानाविशेषविषयग्रहरोगभेदभैषज्यप्रक्रियादीनां बहुशो विभेदेऽपि उपलब्धभागे स्नेहाध्यायादयः समाननामानः साधारणा विषया अनतिविसंवादिप्रक्रियया एवमीक्ष्यन्ते—

काश्यपसंहितायाम्—	आत्रेय(चरक)संहितायाम्—
२२ सङ्ख्यः स्नेहाध्यायः	१३ सङ्ख्यः स्नेहाध्यायः
२३ " स्वेदाध्यायः	१४ " स्वेदाध्यायः
२४ " उपकल्पनीयाध्यायः	१५ " उपकल्पनीयाध्यायः
२५ " वेदनाध्यायः	१६ " चिकित्साप्राभृतीयाध्यायः
२६ " चिकित्सासम्पदीयाध्यायः	१७ " कियन्तःशिरसीयाध्यायः
२७ " रोगाध्यायः	१८ " त्रिशोथाध्यायः
	१९ " अष्टोदरीयरोगाध्यायः
	२० " महारोगाध्यायः
	२१ " अष्टौनिन्दितीयाध्यायः

आत्रेयसंहितायां काश्यपसंहितायां च क्वचन शब्दानुपूर्व्यां क्वचन शब्दरचनायां विभेदेऽपि विषयोपन्यासे क्वचन लेखप्रक्रियायामपि मिथः समानेव च्छाया समीक्ष्यते ॥

१ काश्यपसंहिताया वृद्धजीवकीये खिलभागे (पृ. २०)

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतोपमम् ॥

आत्रेय(चरक)संहितायां सूत्रस्थानप्रथमाध्याये—

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥

इति समानानुपूर्विकः श्लोक उभयत्र दृश्यते । तदीदृशः श्लोकः पूर्वतनस्यैकस्य पश्चात्तनेनापरेण गृहीतः, किंवा अन्यस्यैव पूर्वाचार्यस्य श्लोकोऽयं पश्चादुभाभ्यां गृहीतोऽपि सम्भवति ॥

(२) काश्यपीयायाम्—

औषधं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ।
विषं च विधिना युक्तं भेषजायोपकल्पयेत् ॥

आत्रेयीयायाम्—

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ (च. सू. अ. १)

एवं काश्यपीयायां खिले ज्वरचिकित्सायाम् (पृ. २०२)

सर्पिः पित्तं शमयति शैत्यात् स्नेहाच्च मारुतम् ।
समानगुणमप्येतत् संस्काराज्जीयते कफम् ॥

आत्रेयीयायां ज्वरनिदाने १ अध्याये—

स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥ (च. नि. अ. १)

काश्यपीयायाम्—

मज्जावसे वसन्ते, प्रावृषि तैलं पिबेच्छरदि सर्पिः ।
सर्पिर्वा सर्वेषां सर्वस्मिन् शस्यते पातुम् ॥
अनुपानमुष्णमुदकमुक्तं घृतस्य, तैलस्य यूषमिच्छन्ति ।
मज्जवसयोस्तु मण्डं, सर्वेषां कश्यपः पूर्वम् ॥

आत्रेयीयायाम् (चरकसंहितायाम्)

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥
जलमुष्णं घृते पेयं, यूषस्तैले च शस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेष्वुष्णमथाम्बु वा ॥ (च. सू. अ. १३)

इति स एवार्थ उभयोः केवलं रचनाभेदेन दृश्यते ॥

(३) काश्यपीये रोगाध्याये (पृ. २६) रोगविषये एकाद्यष्टान्तभेदपक्षा असंख्येयवादश्च, एवमेव आत्रेयीयायामपि सूत्रस्थाने २६ अध्याये रसविषये एकाद्यष्टान्तभेदपक्षा असंख्येयवादश्चेति समाना प्रक्रिया ॥

(४) रोगोद्देशेऽपि काश्यपीये अशीतिर्वातिकाः, चत्वारिंशत्पैत्तिकाः, विंशतिः श्लैष्मिकाः इति (पृ. २८) ये ये रोगा निर्दिष्टास्त एव तावन्त एव नाम्नाऽपि प्रायः समानाक्षरकीयेऽपि सूत्रस्थाने २० अध्याये उद्दिष्टा इत्येतद्विषयेऽपि बहुशः साम्यमनुसन्धीयते ॥

(५) काश्यपीयायां लक्षणाध्याये (पृ. ३५) सात्त्विकराजसतामससत्त्वानां यथाऽवान्तरविभागाः, आत्रेयीयायां शारीरे ७ अध्याये केवलं सात्त्विकेष्वेकविभेदन्यूनतया अन्ये समाना एव विभागाः । उभयोर्लेखशैलीपर्यालोचनेऽपि गभीरविचारानुस्यूतो नवनवोन्मेषविशेषसन्दब्धः प्रौढतरो लेखोऽनुभूयते ॥

सुश्रुतसंहितायास्तु खिलात्पूर्वतने भागे १२० मिताया अध्यायसमष्टिसंख्यायाः साम्येऽपि विमानेन्द्रियसिद्धिवर्जं पञ्चैव स्थानानि, तेष्वध्यायसंख्या अप्यसमाना । गर्भावक्रान्त्यध्यायादौ बालधात्र्यादिसम्बद्धविषयाणामप्यनुस्यूततया कर्णवेधस्तन्यपरीक्षासामुद्रिकलक्षणसत्त्वप्रभेदादीनां केषाञ्चिद्विषयाणां प्रायो वृद्धजीवकीयोक्ततौल्यमस्ति । शल्यप्रधाने सुश्रुते सत्त्वप्रधानविषयसम्बद्धविषयाः पूर्वभागे शालाक्यादिप्रस्थानान्तरीयविषयाः खिलभागे सन्ति । खिलभागाध्यायाश्च ६६ एव । वृद्धजीवकीये तु बालकोपयोगिनः प्रधानविषयान् पूर्वभागे संक्षिप्तप्रक्रियया निर्दिश्य खिलभागेऽपि प्रायस्तादृशा धात्र्यादिसम्बद्धाश्च विशेषविषयाः केचन पूर्वभागोक्ता अपि पुनर्विशेषरूपेण च प्रतिपादिताः, अत्र खिलभागाध्यायाः ८० मिता इति कयाचिद्दृष्ट्या साम्यम्, अन्यया दृष्ट्या भिन्नमार्गप्रस्थायितया विषयाणां विभागानां निरूपणप्रक्रियाया रोगनिर्देशादीनां वैषम्यं च समीक्ष्यते ॥

एषां पूर्वेषामार्षग्रन्थानां निबन्धनस्यालोचने शारीरेन्द्रियविमानसिद्ध्यादिस्थानीयविषयविशेषाणां स्थानान्तरे विषयाननुप्रवेश्य क्वचन सुश्रुते तत्स्थानविशेषस्य पृथगनुपादानेऽपि अन्येष्विव तत्रापि अष्टस्थानीयविषयाणामुपादानेन अवान्तराध्यायानां क्वचनैकत्र वैषम्येऽपि बहुत्र साम्यं, समष्ट्यध्यायसंख्यासु सर्वत्रैकरूप्यं, प्रतिपाद्यविषयेष्वपि स्वस्वप्रधानप्रस्थानसंबन्धविभिन्नविषयानेवम्भावेऽपि साधारणविषयाणां सर्वत्रानुस्यूतिः, तत्तत्स्थानाध्यायेषु तत्तद्विषयनिरूपणस्य समानता, केषाञ्चिदध्यायानां न्यूनाधिकभावेन संज्ञास्वपि तौल्यमनुसन्धीयमानमेषां पूर्वैकसम्प्रदायानुसरणं, सन्निकृष्टसमयप्रचलितैकनिबन्धशैलीं वा गमयति ॥

कश्यपात्रेयधन्वन्तरिपरिगृहीतसंप्रदायानामेषां विभिन्नप्रस्थानत्वेऽपि परस्परं परिज्ञानं समादरश्चासीत् ॥

काश्यपीये आत्रेयपुनर्वसोः सनामनिर्देशं मतोद्धारश्चास्ति । द्विव्रणीयाध्याये (पृ. ८६) शल्यप्रक्रियां मनसि निधाय—

परतन्त्रस्य समयं प्रब्रुवंश्च च विस्तरम् ।
न शोभते सतां मध्ये लुब्धः काक इवार्चितः ॥

अवश्यं भिषजा त्वेतज्ज्ञातव्यमनसूयया ।
तस्मात् समयमात्रं भो शृणु बालहितेप्सया ॥

इति शल्यप्रधानविद्याया उपादेयत्वं निर्दिश्य, अतिबालविषये "तेषामुपक्रमं...... संशमनं, बन्धनमुक्तिव्रणप्रक्षालनं, कल्कप्रणिधानं, शोधनं, रोपणं, सवर्णीकरणमित्येतैः ......शमयेत्, स्रावणपाटनदहनसीवनैषणसाहसादीन्यतिबालेषु न कुर्यात्" इत्युपक्रम्य बन्धव्रणरोपणादिप्रयोगा रोगाध्याये (पृ. ३०७)—

वैसर्पणं चात्र वदन्ति सिद्धं रक्तावसेकं च विशोषणं च ।
नत्वेव बालस्य विशोषणं हितं नैवातिसंशोधनरक्तमोक्षणे ॥
स्निग्धैः सुशीतैर्मधुरैरदाहिभिस्तत्रोपचारोऽशनलेपसेचनैः ॥

इति उचितशल्यक्रिया च निर्दिष्टा । अश्मरीप्रकरणे (पृ. ८५)—

शल्यवत्त्वश्मरी बस्तौ वर्धमानाऽवतिष्ठते ।
क्षीयते क्षीयमाणस्य पुष्यमाणस्य पुष्यति ॥
तस्मान्न नित्यं रुजति तस्योद्धरणमिष्यते ।
अश्मर्युद्धरणं तीक्ष्णमौषधं स्रोतईरणम् ॥
साहसादतिबालेषु सर्वं नेच्छति कश्यपः ॥

इत्यश्मर्युद्धरणमुक्त्वा अतिबालविषये निषिद्धमस्ति । तेन शल्यप्रस्थानक्रियायाः सादरं परिचयः प्रयोगाप्रयोगपरिच्छेदश्च कश्यपस्य दृश्यते ॥

आत्रेयसंहितायामपि काश्यपीयमतोल्लेखः, धान्वन्तरघृतोपयोगोऽप्यस्ति ॥

दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां मतम् (च. चि. अ. ५)

इत्यादिवाक्यैर्बहुशो धान्वन्तरीयप्रक्रिया निर्दिष्टाः । तेनास्यापि तत्परिज्ञानं विशेषतोऽवगम्यते ॥

भेडसंहितायामपि चरकनिर्दिष्टात्रेयमतोल्लेखः कश्यपमतोल्लेखः,

पिबेत् कल्याणकं सर्पिर्धान्वन्तरमथापि वा ॥ (पृ. १९१)
धान्वन्तरं पिबेच्छर्पिः स्नेहनार्थेषु कुष्ठितः ॥ (पृ. १४२)
धान्वन्तरं पिबेत् सर्पिः प्राजापत्यमथापि वा ॥ (पृ. १६३)

इति धान्वन्तरौषधोपयोगः, छिद्रोदरे (पृ. १६८) अर्शसि (पृ. १८२) च शस्त्रक्रियानिर्देशश्चास्ति । तेनानेनापि आत्रेयकश्यपोपदेशस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च समादरणं गम्यते ॥

सुश्रुतसंहितायामप्यश्मरीप्रकरणे (चि. अ. ७)

घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरबस्तिभिः ।
यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा ।
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

इत्युल्लेखेन शल्यतन्त्राचार्योऽपि कायचिकित्साप्रस्थानस्य समादरं दर्शयति । अष्टप्रस्थानाचार्यतया ज्ञायमानस्य धन्वन्तरेः प्रस्थानान्तरनिबन्धेषु कौमारभृत्यादिविशेषविषया अपि विशेषतो निर्दिष्टा भवेयुः, अस्मिन् शल्यप्रस्थानीयेऽपि निबन्धे पूर्वभागे शारीरस्थाने गर्भिणीव्याकरणादौ (पृ. ३०३) कौमारभृत्यसंबन्धिनोऽपि विषयाः प्रसङ्गेन लेशतो निर्दिष्टाः सन्ति । तत्राचार्यान्तरप्रस्थानान्तरोल्लेखं विनैवेदृशविषयोपवर्णनं काश्यपसिद्धान्तमभिलक्ष्य स्वतो वा विहितमिति नावधार्यते, किन्त्वेतावताऽस्याचार्यस्य कौमारभृत्यविषयेऽपि विचारविशेष आसीदिति वक्तुं शक्यते। एकैकप्रस्थानाचार्या अप्येते प्रस्थानान्तराचार्याणां विषयेषु तानाद्रियन्ते । अद्यत्वेऽपि शारीरतत्तदवयवविशेषचिकित्सानिष्णाताः पाश्चात्यविद्याभिषजोऽवयवान्तरभैषज्ये तद्विशेषविज्ञानवतस्तदाचार्यानाद्रियन्ते। कायचिकित्सकाः शस्त्रचिकित्सकान् शस्त्रचिकित्सकाश्च कायचिकित्सकांस्तत्तदुचितभैषज्येऽपेक्षन्ते च। युक्तं चैतत् । किन्तु आत्रेयभेडादिभिः काश्यपात्रेयादयो नामग्राहं गृहीताः, सुश्रुतेन कायचिकित्सका नामतो न निर्दिष्टाः केवलं तेषां विषयाः सूचिताः, कश्यपेनात्रेयस्य नामनिर्देशेऽपि शिष्योपक्रमणीये धन्वन्तरये स्वाहेति देवतारूपेण धन्वन्तरेर्निर्देशं विहायान्यत्राचार्यरूपेण धन्वन्तरेर्नाम सांप्रतिकोपलब्धग्रन्थभागे गृहीतं न दृश्यते, केवलं शल्यसम्प्रदायमात्रोल्लेखः कृतः। स च सम्प्रदायो धन्वन्तरेर्दिवोदासस्यान्येषां वा पूर्वाचार्याणामिति न परिच्छेत्तुं शक्यते। वेदेऽप्येतद्विषयोपलम्भेन वेदसमयादेव धारावाहिकरीत्याऽनुवर्तमानेयं शल्यविद्या आत्रेयकश्यपादिभ्यः पूर्वमपि प्रतिष्ठिता समादृता चासीत् । आत्रेयेणापि धन्वन्तरेरेवोल्लेखो विहितो, नतु दिवोदासस्य सुश्रुतस्य वा । धान्वन्तरीयशब्देन च सुश्रुतादयोऽभिप्रेता उतान्य एव पूर्वे धान्वन्तरशल्यसम्प्रदायाचार्या इति च नावधार्यते, केवलं तल्लेखेन शस्त्रसाम्प्रदायिकपूर्वाचार्यमार्गाभिज्ञत्वमायाति ॥

विषयः

विषयश्चास्य ग्रन्थस्य कौमारभृत्यम् । तत्प्रयोजनं च "कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम्" (सू. अ. १) इति सुश्रुतेन निर्दिष्टम्। तेन च स्वग्रन्थस्य शल्यप्रधानतया सूत्रस्थानोद्देशग्रन्थानुसारेणोत्तरतन्त्रे २७ तः ३८ पर्यन्तं द्वादशाध्यायैः कौमारभृत्यमनुवर्णितम्[१]। परं तत्र विशेषतो ग्रहस्कन्दपूतनादिप्रतिषेधविधानानि तदुपयोगीनि कतिपयौषधानि केवलमुपदर्शितानीत्यस्मिन्विषये ज्ञातव्यानां बहूनां विषयाणामवशिष्यमाणतया एतदीयं कौमारभृत्यमांशिकमेव

१ नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ।
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
पूतनायास्तथाऽन्धाया मण्डिकाशीतपूतना ।
नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ॥
कुमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितम् । (सुश्रुतसूत्रस्थाने)

लक्ष्यते । चरकाचार्येण तु स्वग्रन्थस्य कायचिकित्सारूपत्वमनुपालयता किल आयु-
र्वेदस्याष्टाङ्गेषु कौमारभृत्यं नाममात्रेणोद्दिश्य तद्विषये उदासितमेव ॥

अस्यां काश्यपसंहितायां तु बालकानामुत्पत्तौ रोगेषु निदानेषु प्रतीकारेषु ग्रहादिप्रतिषेधे तत्संबन्धितयाऽन्तर्वर्तीदुष्प्रजाताधात्र्यादीनां दोषनिर्हरणे च विशे-
यान् विषयान् तदुपष्टम्भकतया शारीरेन्द्रियविमानादिस्थानीयविषयानपि प्राधान्ये-
नोपादाय प्रासङ्गिकैर्विषयान्तरैश्चान्तराऽन्तराऽऽपूर्वं निरूपणदर्शनेन आदितोऽन्तपर्य-
न्तमनुस्यूतस्यास्य विषयस्य उपलब्ध भाग इव त्रुटितभागेष्वपि सम्भावितया चास्य
ग्रन्थस्य सर्वाङ्गसम्पन्नकौमारभृत्यस्थानीयत्वं साधु युज्यते ॥

अत्र ग्रन्थे तत्र तत्र निर्दिष्टैर्बालसम्बन्धिभिः प्रश्नैः प्रतिवचनैः, 'कौमारभृत्य-
मष्टानां तन्त्राणामाद्यमुच्यते (पृ. ४२), कौमारभृत्यमतिवर्धनमेतदुक्तम् (पृ. ६१)
इत्यादिग्रन्थाभ्यन्तरीणलेखैः, क्वचन 'कौमारभृत्ये' इति (पृ. ६१, १०८, १९१)
पुष्पिकालेखेन च तदेव कण्ठतः स्फुटीक्रियते ॥

प्राचीने नावनीतके कौमारभृत्यविषयतया निर्दिष्टे चतुर्दशाध्याये कश्यपजीव-
कयोर्नामनिर्देशेन सह नानौषधप्रयोगोल्लेखदर्शनेन, अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरतन्त्रे कौमार-
भृत्यविषयमुपादायोल्लिखितेऽध्यायत्रये, कश्यपोक्तत्वेन निर्दिष्टयोर्दन्तरोगभैषज्यग्रह-
हरदशाङ्गधूपयोः काश्यपीयोक्त-(पृ. ६)च्छायानुविधायिनः स्तन्यदोषपरीक्षादेश्च
दर्शनेनाभ्यामपि कौमारभृत्ये एतस्योपजीवनं समीक्ष्यते । सुश्रुतीये कौमारभृत्ये
"ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतुभिः" इति सामान्यनिर्देशोऽपि तदीयव्या-
ख्यायां डल्हनेन "पार्वतकजीवकबन्धकप्रभृतिभिः" इति उल्लिखितेषु कौमारभृत्या-
चार्येषु त्रिषु द्वौ नाममात्रेण शिष्येते, एतद्ग्रन्थोपलम्भेन जीवकः पुनरुज्जीवति ॥

'कौमारभृत्यास्त्वपरे जङ्गमस्थावराश्रयात् ।
द्वियोनिं ब्रुवते धूपं कश्यपस्य मते स्थिताः ॥ (पृ. १३५)'

इत्यत्रोल्लेखेन कौमारभृत्येऽन्येऽपि प्राञ्च आचार्या बभूवुः । अन्येऽपि कश्यपस्योप-
जीवका आसन्, कश्यपः कौमारभृत्ये प्रधानाचार्य आसीदित्यवगम्यते ॥

कौमारभृत्ये शारीरप्रकृतिविपर्यासेन स्कन्दरेवत्यादिबालग्रहवैकृतेन स्तन्यादि-
दोषेण च जायमानानां बालकाबाधानां निरसनमुद्दिश्य नानाभैषज्यानि, बालग्रह-
प्रतीकाराः, अन्येऽप्येतदनुस्यूता विषया उपवर्ण्यन्ते । तदिदं कौमारभृत्यं कायचि-
कित्साया भूतविद्यायाश्च बालभैषज्योपयोगिनस्तदनुषङ्गेण गर्भधात्रीसूतिकादिसम्ब-
न्धाँश्च विषयान् प्राधान्येनोपादाय समुपबृंह्य पृथक्प्रस्थानरूपेण समुदेतीत्यस्मिंश्चिकि-
त्साप्रस्थानस्येव भूतविद्याप्रस्थानस्यापि विषयाः प्रविशन्ति । भैषज्यविद्येव भूतग्रहा-
दिप्रतिषेधविद्या वैदिक्यामप्यवस्थायामासीदेव । छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्याये
'नक्षत्रविद्यां भूतविद्यां सर्पजनविद्याम्' इति प्राचीनविद्यासु भूतविद्याऽपि निर्दिष्टा ।
अथर्ववेदेऽप्येतदीया विषयास्तदुपयोगिनो मन्त्राश्च बहुश उपलभ्यन्ते इति पूर्वमुक्त-

मेव । अत एवेयमाथर्वणविद्यात्वेनापि कीर्त्यते । इतिहासदृशाऽपीयं भूतविद्या सर्वतः प्राक्कालेऽवगम्यमानाऽतिप्राचीनकालादेवात्मनः सत्तामवगमयति ॥

कौमारविषये क्रियाकालगुणोत्तरतन्त्रमुपलभ्यते । तत्र कुमारबाधाकरा ग्रहास्तत्तद्दिनमासवर्षभेदेन पीडाकरा बालग्रहविशेषास्तन्निवारका मन्त्रप्रयोगाः कल्पाः कानिचिदौषधादीनि धात्वादीनि च बहुशो निरूपितानि । तत्र शकुनीरेवतीपूतनाभ्योऽन्येऽप्युपशतं बालग्रहाः, मन्त्रा अपि पौराणिकच्छायोपजीविनः, विधानमालाद्युद्धृतानि स्कन्दमार्कण्डेयपुराणादिवाक्यानि, बालचिकित्सामृतकल्याणवर्मकृतबालतन्त्रयोगसुधानिध्यादयोऽर्वाचीननिबन्धग्रन्थाश्चाद्यत्वे बालतन्त्रविषये उपलभ्यन्ते । तेष्वपि वर्षमासदिनभेदेन विभिन्ना बालग्रहा इति तेषु क्रियाकालगुणोत्तरे चैकच्छाया प्रक्रियाऽवगम्यते । अस्यां काश्यपसंहितायां तु कतिपये एव ग्रहपूतनादयः, वर्षमासदिनभेदेन विभिन्ना ग्रहा नैव, स्कन्दरेवतीपूतनादिप्राचीननामभिरेव तेषामुल्लेखः, मन्त्रा अपि प्रायो वैदिकच्छायानुविधायिनः, क्वचन (मातङ्गीविद्योपदेशे पृ. १६७) प्राकृतशब्दगर्भो मन्त्रोपदेशः, भैषज्यविषयोऽपि विभिन्न इत्यनयोर्मिथो विभिन्ना प्रक्रिया समुपलक्ष्यते । उभयतो विषयतुलनायां क्रियाकालगुणोत्तरादिनिर्देशेषु विकासावस्थाप्रक्रियाया दर्शनेन तदपेक्षया काश्यपसंहितायां बहुप्राचीनसम्प्रदायावलम्बः समीक्ष्यते । सुश्रुते निर्दिश्यमाना बालग्रहा अप्यविकासावस्थामनुभावयन्ति ॥

रावणकृतं बालकुमारतन्त्रं कुमारतन्त्रं दशग्रीवबालतन्त्रं वेत्यभिधीयमानमेकं प्राचीनं बालतन्त्रमुपलभ्यते । अस्य षष्ठसप्तमशताब्द्यां चीनभाषायां विहितोऽनुवादोऽप्यस्तीति श्रूयते । एतद्ग्रन्थविषये 'Bibliotheque Nationale Paris नाम्नि पुस्तके विशेषतो निरूपितमस्ति। तदात्वे तावति दूरे जातानुवादतया ततोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् ग्रन्थेऽपि वर्षमासदिनभेदेन व्यवस्थितानां ग्रहपूतनादिप्रभेदानामुल्लेखेन एषा विकसिताऽपि प्रक्रिया नार्वाचीना वक्तुं शक्यत इत्यविकसितपद्धतेस्ततोऽपि प्राग्भावः सुतराम् ॥

---

१ बालचिकित्सामृतं नाम स्वीयैः परकीयैश्च पद्यैर्बालसम्बन्धिरोगौषधानां विहितसङ्ग्रहं कायगतपत्रलिखितं जीर्णप्रायं पुस्तकं नेपालराजकीयपुस्तकालये विद्यते ॥

२ अस्मिन् बालतन्त्रे नन्दा सुनन्दा पूतना मुखमण्डिका कटपूतना शकुनिका शुष्करेवती अर्यका सूतिका निर्ऋतिका पिलिपिच्छिका कामुकेति द्वादश मातृका निर्दिष्टाः सन्ति । ग्रन्थलेख एवमादिरूपेण दृश्यते—

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः, अशुभं शब्दं मुञ्चत्युत्कारं च करोति, स्तन्यं न गृह्णाति । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् । नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं, शुक्लपुष्पं, शुक्लाः सप्तध्वजाः, सप्तप्रदीपाः, सप्तस्वस्तिकाः, सप्तवटकाः, सप्तशष्कुलिकाः, सप्तजम्बूफलानि, सप्त मुष्टिकाः, गन्धाः, पुष्पं, ताम्बूलं, मत्स्यमांसं, सुराग्रभक्तं च पूर्वस्यां दिशि चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्देयः, ततोऽश्वत्थपत्रं कुम्भे प्रक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिद्धार्थकमेषशृङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत् । ॐ नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ह्रीं फट् स्वाहा । एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् अतः सम्पद्यते शुभम् ॥

बालग्रहरूपेण स्कन्दस्योल्लेखस्तदाराधनविधानं चास्यां संहितायां दृश्यते । स्कन्दस्योपासनाप्रणाली प्राचीना । छान्दोग्योपनिषद्गीतामहाभाष्यादिष्वपि स्कन्दस्योल्लेखोऽस्ति । महाभारते वनपर्वणि स्त्रीणां गर्भनाशकत्वेन बालकरक्षाकरत्वेन च स्कन्दस्योल्लेखोऽस्ति । स्कन्दादीनां बालग्रहरूपेणोपवर्णनं महाभारतीयं सुश्रुतोक्तं च प्रायः साम्येन दृश्यते । पारस्करगृह्यसूत्रेऽपि नवजातबालकविनाशहेतुतया स्कन्दस्योल्लेखो वर्तते । एतद्विषये श्रीयुतमन्मथमुखोपाध्यायेन विशेषतो वर्णितमस्ति ॥

अस्यां काश्यपसंहितायां तत्रतत्रानेके नवीना विषया विचाराः, रमणीया निरूपणरीतयः, विशेषोपपत्तिदृष्टयश्च प्रतिभासमाना निबन्धास्य प्राचीनार्षोन्मेषगौरवमवगमयन्ति । तथाहि—

दन्तजन्माध्याये (पृ. ९) दन्तानां विभेदाः, तेषां सम्पद्विपत्, कुमाराणां कुमारीणां च दन्तेषु वैशेष्यमित्यादयो दन्तविषयका विज्ञानविशेषा अन्यत्रानुपलब्धाः उपलभ्यन्ते ॥

स्वेदाध्याये (पृ. १७) स्वेदविषये बहवो विज्ञातव्यविषया निरूपिताः सन्ति । साम्प्रदिकबाष्पस्वेदनादिप्रक्रियापेक्षया एतदीयप्रक्रियायां न विचारन्यूनता वक्तुं शक्यते । बालानां स्वेदने मार्मिकी प्रक्रिया च समीक्ष्यते ॥

लक्षणाध्याये (पृ. ३३) सामुद्रिकलक्षणानि सविशेषं निरूपितानि, परमन्ते खण्डितानि । लक्षणप्रकाशोद्धृतपाराशरसंहितायामप्येतादृशान्येव प्रौढानि सामुद्रिकलक्षणानि वर्तन्ते । त्रुटितांशस्य विषयस्तत एवाध्यवसेयः ॥

रोगे उपद्रवान्तरोत्पत्तौ पूर्वरोगस्योपद्रवस्य वा केवलं प्रथमप्रतीकारमतमननुमान्य तीव्रतरमुपक्रम्योभयोर्हिते प्रतीकारे स्वमतमुपदर्शितम् (पृ. २७) ॥

प्रसवविलम्बे परोक्तस्य व्यायाममुसलाघातादिपक्षस्य सयुक्तिकं निरसनम् (पृ. ५७) ॥

अतिबालेषु अश्मर्युद्धरण–तीक्ष्णौषधादिप्रयोगेषु मार्मिकी अननुज्ञा (पृ. ८५) ॥

बस्तिकर्मणो बालकादिषु सुप्रयुक्तस्य अमृतस्थानीयस्य भिषक्पितृबालकादीनां सर्वेषां श्रेयस्करत्वं, दुष्प्रयुक्तस्य तु अनर्थावहत्वमिति बालके कस्मात् समयादारभ्य बस्तिकर्मेत्यत्र बहूनामाचार्याणां स्वस्य च मतोपन्यासेन गभीरो विचारः (पृ. ११०) ॥

बालानां फक्करोगे त्रिचक्ररथोद्भावनम् (पृ. १०२) ॥

एकनाभिकयोः कस्मात् तुल्यं मरणजीवितम् ।
रोगारोग्यं सुखं दुःखं न तु तृप्तिः समानजा ॥

---

१ भगवान् सनत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते (छान्दोग्ये) ।
२ सेनानीनामहं स्कन्दः (भगवद्गीतायाम्) ।
३ 'जीविकार्थे चापण्ये' इति सूत्रव्याख्याने महाभाष्ये शिवः स्कन्द इति ॥
४ Indian Historical Quarterly Vol 7. P. 309.

इत्यादिना यमलविषये विचित्रः प्रश्नविशेषः, सोपपत्तिकं चोत्तरम् (पृ. १६०) ॥

विषमज्वरनिर्देशाध्याये तृतीयचतुर्थादिज्वराणां तत्तद्दिनाविर्भावे सम्भवन्तीनामुपपत्तीनां वर्णनमस्ति (पृ. १९३) ॥

बालकानां षष्ठे मासि सर्वैराचार्यैरन्नप्राशनस्य विधानेऽपि एतदीयाचार्येण तत्संस्कारविधानं निर्दिश्य षष्ठे मासि फलप्राशनमात्रं, द्वादशमासिकस्यान्नमभिलषतोऽल्पशोऽन्नभोजनमिति अनुपचिताग्निबलस्यातिशिशोः मृदुपाकेन फलरसेनैवोपयोगः, संवत्सरोत्तरमेवान्नोपयोगः कीर्त्यते । आधुनिकैः पाश्चात्यवैद्यकनिष्णातैरपि एवमेवातिबालेषु फलोपयोगो वर्षोत्तरमेवान्नोपयोगः साधीयस्त्वेन कीर्त्यते (पृ. २८६) ॥

वेदनाध्याये वाचा स्ववेदनां प्रकटयितुमशक्तानां बालानां तत्तच्चेष्टाविशेषैस्तत्तद्रोगाणां तत्तदङ्गवेदनानां च आनुमानिकविज्ञानवर्णनम् (पृ. २१) ॥

रोगाणां विज्ञानोपायाः निदानपूर्वरूपरूपादयः चरकसंहितायां विमानस्थाने चतुर्थाध्याये—

'आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग् विद्याद्विचक्षणः ॥'

इति प्रत्यक्षादयस्तद्विज्ञानोपायाः प्रदर्शिताः । सुश्रुतेनापि दर्शनस्पर्शनप्रश्नादय उपाया उल्लिखिताः । तेन प्राचीने सम्प्रदाये दर्शनस्पर्शनप्रश्नादिभिर्निदानादिपञ्चरूपाणि विविच्य रोगपरिज्ञानं निर्दिश्यते । नाडीविज्ञानस्योल्लेखश्चरकसुश्रुतादिषु प्राचीनग्रन्थेषु अस्यां काश्यपसंहितायामपि न निर्दिष्टः । नाडीपरीक्षाया अर्वाचीनग्रन्थेष्वेव निर्देशोपलम्भेन स एष विषयः पश्चात्काले प्रचलितोऽवगम्यते । नाडीविज्ञानस्य भारताधीनोपगमेन भारतीयमेवेदं विज्ञानमित्यपि मतमस्ति । सेयं प्रक्रिया भारत एवोद्भूता देशान्तरसम्प्रदायच्छायया वाऽत्र प्रचलितेति विचारो विषयान्तरत्वादास्तां तावत् । यथा तथापि प्राचीनग्रन्थेष्वेतस्य विषयस्यानुल्लेखेन पूर्वकालिकत्वं समर्थयितुं प्रमाणान्तरमपेक्ष्यते । बालकविषये तु अतिबालकानां वाक्शक्तिवैकल्येन यथावदवबोधनाक्षमतया तदीयचेष्टाविशेषै रोगविज्ञानस्य प्रक्रियाऽपि अस्यां काश्यपसंहितायां वेदनाध्याये (पृ. २१), अन्यत्रापि तत्र तत्र वर्णिता दृश्यते ॥

प्राचीनाचार्याः सूक्ष्मविचारशक्त्युन्मिषितदृष्टयो येषु येषु विषयेषु प्रवर्तन्ते तत्र तत्रान्तस्तलपर्यन्तमवगाह्य मार्मिकैरुपन्यासैरुपदेश्यान्यथावदवबोधयन्ति । कौमारभृत्यविषये प्रवृत्तेन कश्यपेन आचार्यान्तरीणसर्वसाधारणविषया इव बालकेष्वतिबालकेषु चोपयोगिनोऽनेके विषयाः सम्यक् सूचिता उपलभ्यन्ते ॥

वातपित्तकफानां त्रयाणां दोषाणां निर्देशो वैदिके लेखेऽप्युपलभ्यते । ऋग्वेदे—'त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती' इति त्रिधातुशब्दोल्लेखोऽस्ति । यः शब्दो वातपित्तकफरूपत्रिदोषपरत्वेन सायनाचार्येण व्याख्यातः । ब्रूमफिल्डविदुषाऽपि तदेवाङ्गीकृतम् । जीमरप्रभृतिभिः कैश्चिदन्य एवार्थो विहितः । किन्तु अथर्ववेदे उपलभ्य-

मानेषु वातगुल्मवातीकृतेत्यादिपदेष्वर्थान्तरस्यासङ्गत्या सर्वत्रैकरूप्यस्यौचित्येन त्रिदोषपरत्वमेव संगच्छते नार्थान्तरम्' इत्युल्लिखितं पी. सी. रायमहोदयेन । ग्रन्थेष्वप्यात्रेयसुश्रुतकश्यपादित आरभ्याद्यपर्यन्तमपि भारतीयप्रक्रियायां त्रिदोषपद्धतिर्धाराप्रवाहगत्याऽनुवर्तते । सुश्रुते वातपित्तकफानां त्रयाणां धातूनां दोषाणां वा देहसम्भवे रोगोत्पत्तौ वा हेतुत्वपक्षो बहुशो निर्दिष्टः । सुश्रुते क्वचन त्रिदोषपक्षस्यैकीयत्वेनोल्लिख्य[2] रक्तस्यापि चतुर्थहेतुभवो निर्दिष्टः । पूर्वकालिके महावज्रस्य प्राचीनबौद्धवैद्यकग्रन्थे बावरोपलब्धनवनीतादिग्रन्थेषु त्रिदोषप्रक्रियैवावलम्बिता दृश्यते । जीवकचिकित्साप्रक्रियायां महावग्गे विनयपिटकेऽपीयमेव त्रिदोषपद्धतिरुपात्ता दृश्यते । कात्यायनीयवार्तिकेऽपि वातपित्तकफानां समभिव्याहारो दृश्यते । B. C. ४६० वर्षपूर्वभवस्य हिपोक्रिटसनाम्नः प्राचीनपाश्चात्यवैद्यजन्मनोऽपि पूर्वं भारते त्रिदोषपद्धतिः परिनिष्ठिताऽऽसीत् । तदीयवैद्यकविज्ञाने पित्तकफरक्तजलानां चतुर्णां दोषतया प्रदर्शनमपि भारतीयप्राचीनत्रिदोषपद्धतेर्वासनयोपरक्ते तन्मनसि सौश्रुतविज्ञानप्रगत्या विचारविकाशः उन्नीयते ॥

अत्रेदं प्रतिभाति—प्राग्विज्ञाने स्पष्टं पार्थक्येन सर्वानुस्यूततयाऽवगम्यमानौ अग्निः[3] सोमश्च उष्णं शीतं[4]श्च वा मौलिके तत्त्वे अवभासतः । येन वैदिक्यां यागप्रक्रियायामस्यादित एवारभ्याग्नीषोमयोः पर्युपासनाऽनुवर्तते । शारीरिक्यां परिस्थित्यामपि शीतोष्णभावेन सोमाग्निरूपयोः शुक्रशोणितयोर्देहसम्भवहेतुतया तदनुषङ्गेणाग्नीषोमीयत्वं गर्भस्य सुश्रुतेऽपि निर्दिष्टमस्ति । वायोस्त्वेतद्द्वययोगभावितया तदन्यतरान्तःप्रवेशेऽपि अर्थक्रियाविशेषविकासदशा सत्त्वरजस्तमांसी वाग्निवायुसोमात्मकतया वातपित्तकफाख्यो धातवो देहधारकतया विकारेण दोषतामापद्य रोगजनकतया च प्राचीनायुर्वेदविद्भिर्निरधार्यन्त, तन्मूलिकैवेयं त्रिदोषपद्धतिः कश्यपात्रेयभेडादिभिः प्रलाचार्यैरुपादीयत च । यथा यथा क्रमशो विचारविशेषोन्मेषः, तथा तथा नवनवानि तत्त्वान्यपि पुरःस्फुरन्ति । अतः किल सुश्रुताचार्येण बहुशो वातपित्तकफानां त्रयाणां दोषाणां निदानतामभ्युपगम्यापि प्रथमकक्षायां त्रयाणामेषां दोषत्वेऽपि द्वैतीयिक्यां कक्षायां विकृतेन रक्तेनापि बह्वनर्थोद्भवस्य विमर्शे तेषां त्रयाणामिव चतुर्थस्य रक्तस्यापि व्रणादौ प्राधान्यवाद उपदिष्टः । हिपोक्रीटसविदुषो वैद्यकविज्ञाने पित्तकफरक्तजलानां चतुर्णां दोषतया प्रदर्शनमपि भारतीयप्राचीनत्रिदोषपद्धतेर्वासनयोपरक्ते तन्मनसि सौश्रुतविज्ञानप्रगत्या विचारविकाश उन्नीयते । तदेवं विचारविकासः कालानुक्रमेण पुरातनपद्धतेरेव परिष्कारं द्रढयति ॥

---

१ हिस्ट्री आफ हिन्दु केमिस्ट्री Vol I भूमिकायां P. xxxv. पी. सी. राय.

२ वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवः । तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः संभवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति । सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥

३ आर्तवं शोणितं त्वाग्नेयं, अग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य (सुश्रुते सूत्रस्थाने अ. १४)

४ तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं च, अग्नीषोमीयत्वाज्जगतः (सुश्रुते सूत्रस्थाने अ. ४०)

काश्यपसंहितायां कल्पस्थाने (पृ. १३७) कौतुककारी महीयांल्लशुनकल्प-प्रयोगोऽप्यस्ति । चीनदेशान्तर्गते कासगरनामकस्थाने बौद्धस्तूपेन सह बावरनामकेन पाश्चात्त्यान्वेषकेण भूगर्भादुपलब्धेषु सप्तग्रन्थेषु त्रयो वैद्यकग्रन्थाः, येषु नावनीतकं नामैकः, द्वितीयो लशुनस्य विशेषगुणगौरवावबोधको ग्रन्थः, तृतीयश्च ७२ श्लोका-त्मको नानायोगौषधनिरूपको लेखः । एषां लेखसमयेऽपि प्राचीने तदीयरचनाकाल-स्ततोऽपि प्राचीन इति पूर्वमुक्तमेव । मुद्रिते नावनीतकेऽपि आदितः सविस्तरं काशि-राजेन सुश्रुतायोपदिष्टं लशुनविधानमस्ति । तत्र लशुनस्योत्पत्तौ क्वचन प्रयोगांशेषु विभेददर्शनेऽपि काश्यपीयलशुनकल्पीयप्रयोगच्छाया बहुश ईक्ष्यते । भाषारचना-लोचनेऽपि नावनीतकलेखात् काश्यपीयलेखे प्राग्भावः स्फुरति । चरकसंहितायामपि लशुनोपयोगोऽस्ति । इत्थं पुरा कालभैषज्यग्रन्थेऽप्युपलभ्यमानो लशुनोपयोगोऽर्वा-ग्भावशङ्कायै न प्रभवति । लशुनं हि स्वगुणगौरवेण केवलं रसेन ऊनमित्यन्वर्थतया रसोनमित्यप्युच्यते । भेषजेषु विशेषतो गीयते चायुर्वेदे । धार्मिकदृष्ट्या स्मृतिग्रन्थेषु लशुनं द्विजेभ्यो विगीयतां नाम, भैषज्यग्रन्थेषु गुणगौरवेण किन्न प्रशस्यताम् । अस्यां काश्यपसंहितायां पुराकाल एवामृतोद्गाराल्लशुनस्योत्पत्तिमभिधाय स्थानदोषेण दुर्ग-न्धमिदं द्विजैरग्राह्यमिति धर्मशास्त्रमर्यादां स्पष्टमुल्लिखल्लोकोपकारदृशा तस्य गुणमहि-मानं कल्पं च निरूपयामास तत्कल्पाध्याये महर्षिः कश्यपः । जातिविशेषैरभक्ष्याणां सुरादीनां सर्वेषु निषिद्धानां हस्तिमांसखरमूत्रादीनामपि गुणविचारेण तत्र तत्र रोगे-षूपयोगोल्लेखा आर्षेष्वपि भैषज्यगुणेषु बहुश उपलभ्यन्ते । नैतावता तेषामुपदेशकानां धर्ममार्गपरित्याग इति न वा धर्मदृढव्रतैरप्युपादेय इत्यपि शङ्कनीयं भवति । उक्तमेव—

"न शास्त्रमस्तीत्येतावत् प्रयोगे कारणं भवेत् ।
रसवीर्यविपाका हि श्वमांसस्यापि वैद्यके ।"

(वात्स्यायनीये कामसूत्रे सां. अ. अ. २)

इति । श्येनयागस्य हिंसारूपतयाऽनुपादेयत्वेऽपि तद्दोषमङ्गीकृत्याभिचारैणैहिकं सदुदर्कं कामयतामिष्टसाधनाय 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति श्रौतमपि विधानमुप-लभ्यत एव । "यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः" इति शबरस्वामिभिरेतत् समर्थितं च । लशुनस्योल्लेखो गौतमधर्मसूत्रे (१५. ३०), मनुस्मृतौ (५. ५, १९), याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१. १७६) महाभारते (८. २०३४, १३. ४३६३) अप्यस्ति ॥

हिङ्गुप्रयोगदर्शनमपि नार्वाचीनत्वशङ्कायै प्रभवति । यतो हिङ्गु बहोः कालात् पूर्वत उपादीयते भारतीयग्रन्थेषु । धार्मिकग्रन्थेष्वपि श्राद्धादौ हिङ्गु पितृप्रियमुल्लि-ख्यते । चरकसुश्रुतयोः काश्यपीये तत्र तत्रौषधेषु तत्सहयोगो वर्ण्यते । काश्य-पीयादौ हिङ्गुवाचकतया बाल्हीकशब्दोऽपि प्रयुज्यते । तेन बाल्हीकादेशान्तरा-दस्य भारतीयैः परिचय उपयोगो वा विहितः स्यात् । येनास्य तद्देशनाम्नाऽपि व्यव-हार इति प्रतिभाति । परं भारतस्य बाल्हीकदेशस्य च मिथः सम्पर्कस्तदीयवैद्यानां च

परिचयः पूर्वकालादेवासीदिति आत्रेयकश्यपादिभिरपि बाल्हीकभिषजः काङ्काय-
नस्य नामनिर्देशेन बाह्लीकानां पुनः पुनरुल्लेखेन च विज्ञायते । बाल्हीकदेशस्तु
यवनानामाक्रमणात् प्रागपि इरानियज्ञातीयानां साम्राज्ये प्रतिष्ठितो बलखप्रदेशः ।
तदात्वे तत्रत्याया इरानजातेः समुन्नतिसमये तदीयभिषजां तदीयौषधानां च भार-
तीयपुरातनग्रन्थेषूपादानं सङ्गच्छते च ॥

भावप्रकाशे पारसीकयवान्या उल्लेखेन पश्चात्तनदेशान्तरवस्तूपादानदर्शनेऽपि
चरकसुश्रुतकाश्यपीयादिप्राचीनग्रन्थेषु न तथोल्लेखोऽस्ति । किन्तु यवानीशब्दसा-
न्नस्य निर्देशोऽस्ति । यवानीशब्दस्तु न यवनशब्दान्निष्पन्नो न वा यवनसम्बन्धा-
भिधायी । इन्द्रवरुणेतिसूत्रे यवशब्दाद्यवानीशब्दो निष्पाद्यते पाणिनिना । वार्तिक-
कृता कात्यायनेन 'यवाद्दोषे' इति दुष्टयवार्थे स शब्दः स्त्रियां साध्यते । अतोऽयं
भारतीय एव प्राचीनो यवानीशब्दोऽपि नान्यथा शङ्कायै प्रभवति ॥

एतत्पुस्तकस्योपलभ्यमानान्तिमपत्रगते देशसात्म्याध्याये (पृ. ३३७)

अत्र देशविशेषनिर्देशः

देशविशेषेण रोगविशेषान् निदर्शयितुं तदात्वे एतद्विद्यासमुन्मे-
षादिदशा किल प्रसिद्धं कुरुक्षेत्रं मध्यदेशं प्रकल्प्य तदनुसारेण पूर्वा-
दिगतानां देशविशेषाणामुल्लेखोपक्रमो दृश्यते । यदि नामायम-
ध्यायः साकल्येनोपालप्स्यत तदान्येऽपि बहवो देशास्तादात्विका अवागमिष्यन्त ।
परमेतावत्येवास्य पुस्तकस्य विच्छेदेन क्षुधितस्यार्धकवल एव प्रतिरोध इवोत्कलिका
बलान्निगृहीतव्या भवति । अन्त्यभागविलोपेन तत्रोल्लिखितानां पश्चिमोत्तरदेशानाम-
परिज्ञानेऽपि पूर्वदिग्गताः दक्षिणदिग्गताश्च कतिपये देशा विज्ञायन्ते । यद्यपि पूर्वदक्षिण-
गता अपि प्राचीनाः सर्वे देशा नोल्लिखिताः, अपितु रोगोन्विता एव केचनोल्लिखिता
भवेयुः । तेषु प्रियङ्गु–नवध्वान–वानसी–कुमुद–विवेह–घटानामुपलभ्यमानग्रन्था-
न्तरेषु संवादकनिर्देशालाभेनानिर्धारणेऽपि तत्सहचरितानामधो निर्दिष्टानां देशनाम्नां
प्राचीनत्वेन विज्ञायमानतया सर्वाणीमानि प्राचीनकालाद्व्यवहृतान्यवगम्यन्ते । अध-
स्तनानि देशनामानि प्राचीनपरिचयेन सह श्रीयुतकनिङ्हाम[2]विदुषा श्रीयुतनन्दलाल[3]-
महोदयेन श्रीयुत E. J. [4]Rapson महाशयेन स्वीयप्राचीनभौगोलिकग्रन्थेषु
निर्दिष्टान्युपलभ्यन्ते ॥

मध्ये—कुरुक्षेत्रप्रदेशः–शतयोजनमितः । स तु सर्वत्र प्रसिद्धः ।

पौरस्त्यदेशाः—

कुमारवर्तनीः—महाभारते (सभा० अ० २९) कुमारदेशस्योल्लेखोऽस्ति ।
सोऽयं रीवासमीपगतः कुमारदेश इत्युच्यते ॥

---

१ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् (पा० सू० ४–१–४९)

२ Ancient Geography of India.

३ Geographical Dictionary.

४ Ancient India (Cambridge History of India Vol I).

कटीवर्षः—अद्यत्वे वङ्गदेशे वर्धमानप्रान्ते वर्तमानः कटवाप्रदेशोऽयमित्युच्यते ॥

मगधः—ऋग्वेदेऽथर्ववेदे च मगधदेशस्योल्लेखदर्शनेनास्य पुरातनयादेव स्वनाम्ना प्रसिद्धिरुपलभ्यते । मागधस्योल्लेखस्तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ४. १. १.), जैमिनीयब्राह्मणे (१६५) अप्यस्ति ॥

ऋषभद्वीपः—महाभारते (वनपर्व० अ० ८५) ऋषभस्योल्लेखोऽस्ति । बृहत्संहितायामपि दक्षिणतः ऋषभो निर्दिष्टोऽस्ति । मदुरासन्निहितः ऋषभपर्वतप्रदेशः इति केचन वदन्ति। परं पूर्वदेशस्थित एव ऋषभद्वीपोऽस्याभिमतः स्यात् ॥

पौण्ड्रवर्धनकम्—पुण्ड्रवर्धनमप्येतदेवोच्यते। पुण्ड्रदेशस्य राजधानीयमासीत् । हरिवंश-पद्म-ब्रह्माण्डपुराणादिषु वासुदेवनृपते राजधानीत्वेन निर्दिश्यते च। सोऽयमद्यत्वे मालदाप्रान्तगतपाण्डुवाप्रदेशः कथ्यते । महाभारते भीमदिग्विजये पूर्वस्यां पुण्ड्रदेशः, वराहसंहितायां पौण्ड्रदेश उल्लिखितोऽस्ति । श्रीयुतपार्जिटरमहोदयः पुण्ड्रं पौण्ड्रं च भिन्नौ स्वीकृत्य पुण्ड्रो गङ्गाया उत्तरतोऽङ्गवङ्गयोर्मध्ये, पौण्ड्रो गङ्गाया दक्षिणतो वर्तमानसन्थालपरगनान्तर्गतवीरभूमप्रदेश इति निरूपयति ॥

मृत्तिकावर्धमानकम्—सोऽयं वर्धमानदेशः सम्भाव्यते । मार्कण्डेयपुराणवेतालपञ्चविंशत्यादिषु विन्ध्यस्योत्तरतः, देवीपुराणे (अ. ४६) वङ्गसमीपे वर्धमानदेश उल्लिखितोऽस्ति॥

कर्वटम्—महाभारते भीमदिग्विजये पूर्वस्यां कर्वटदेशस्योल्लेखोऽस्ति । बृहत्संहितायामप्यस्य निर्देशोऽस्ति ॥

मातङ्गम्—युक्तिकल्पतरौ कामरूपस्य दक्षिणपूर्वतो मातङ्गदेशो रत्नखनितया निर्दिष्टोऽस्ति ॥

ताम्रलिप्तम्—महाभारते (भीष्म० अ. ९, सभा० अ. २९) भीमसेनदिग्विजये बृहत्संहितायामन्येषु पुराणबौद्धग्रन्थदशकुमारचरितादिष्वपि निर्दिष्टमस्ति । ह्युयन्त्सङ्गेनाप्येतदुल्लिखितम् । अशोकशिलालेखेऽपि निर्दिष्टमस्ति । सोऽयं वङ्गीयमेदिनापुरप्रान्तगतः तमलूकनाम्ना प्रसिद्धो देशोऽवगम्यते ॥

चीनकम्—चीनदेशस्योल्लेखो महाभारते (सभा० अ. ५१) मनुस्मृतौ

१ अस्यां संहितायां सचीरकमितिपाठे (पृ. ३३७) मुद्रितेऽपि चीरस्य दक्षिणतः पश्चाद्वक्ष्यमाणतया, पूर्वतश्चीनस्यौचित्येन, प्राचीनलिप्यां नकारस्य रेफपाठसंभवेनापि सचीनकमित्येव युक्तं प्रतिभाति ॥

(१०–४४)चास्ति । साहित्यपरिषत्पत्रिकायां चीनशब्दो वर्त-मानस्य अनामा (Annama) देशस्य बोधकतया दर्शितः । कौशेयवस्त्रस्य चीनांशुकत्वेन पुराकालात्प्रसिद्धिः, बर्माप्रदेशे विशेषतः कौशेयवाणिज्यं तत्प्रदेशस्य चीनराज्यत्वमप्यासीत् । चीनकेतिकप्रत्ययान्तशब्देन लघुचीनरूपः स प्रदेशो बोधितः प्रतिभासते ॥

कौशल्यम्—कोशलदेशः उत्तरकोशलदेशश्च रामायणे (उत्तर० अ. १०), पद्मपुराणे (उत्तर० अ. ६८), अवदानशतकादिषु च निर्दिष्टोऽस्ति ॥

कलिङ्गम्—महाभारते (वन० अ. ११३) सहदेवदिग्विजये, बृहत्संहितायां, अशोकशिलालेखेऽप्युल्लिखितमस्ति । महाभारतसमये उत्कलस्य बहवो भागाः कलिङ्गराज्यान्तर्गता आसन् । कालिदाससमये कलिङ्गोत्कलौ भिन्नावास्ताम् (रघुवंशे ४) ॥

दाक्षिणात्यदेशाः—

काञ्ची—महाभारते (भीष्म० अ. ९), पाद्मे (उत्तर० अ. ७४) अपि उल्लिखिताऽस्ति । महाभाष्येऽपि चीरचोलकाञ्चीनामुल्लेखोऽस्ति । द्रविडचोलदेशस्य राजधान्यासीत् । अद्यत्वेऽपि काञ्ची (काञ्जीवरम्) प्रसिद्धैव ॥

कावीरम्—सोऽयं कावेरीनदीपरिसरप्रदेशः सम्भाव्यते । कावेर्या उल्लेखः स्कन्दपुराणादिषु दृश्यते । कालिदासेनापीयमुल्लिखिता (रघु० ४)ऽस्ति ॥

चिरिपाली—त्रिचिनापल्लया लौकिकं नामान्तरं भाति । रावणसेनापतेस्त्रिशिरोनामकस्य नाम्ना पूर्वं त्रिशिरःपल्लीति नामासीत् । तस्या एव समयवशेन त्रिचिनापल्लीति नाम्ना प्रसिद्धिरभूत् । अस्या एव समयवशेन उरगपुरं निचुलपुरमित्यपि नामान्तरं बभूव । पूर्वं पाण्ड्यानां चोलानां चेयं राजधान्यासीत् ॥

चीरराज्यम्—चीरदेशो महाभाष्येऽप्युल्लिखितः । चीरशब्दः केरलपुत्रशब्दस्यापभ्रष्टसंक्षिप्तरूपान्तरमुच्यते । सोऽयमद्यत्वे मैसूरराज्येऽन्तर्भवति ॥

चोरः—चोरः चोल इत्येक एव । अशोकशिलालेखे चोडशब्देन व्यवहारोऽस्ति । काञ्चीपुरनृपतेश्चोलनाम्नोऽभिधानेन तन्नामासीत् । पद्मपुराणे चोलस्य द्रविडदेशे उल्लेखोऽस्ति । पाणिनीयगणपाठेऽपि देशवाची चोलशब्दो दृश्यते । बृहत्संहितायामप्युल्लिखितोऽस्ति । सोऽयमद्यत्वे कारोमण्डलप्रदेशेऽन्तर्भवति ॥

पुलिन्दः—महाभारते सहदेवदिग्विजये दक्षिणतः पुलिन्दस्योल्लेखोऽस्ति । अशोकशिलालेखेऽपि दृश्यते । नर्मदातटे विन्ध्यगिरेर्मध्यदेशे पुलिन्ददेशः स्मिथ्महोदयेन प्रदर्श्यते । तारातन्त्रे कामरूपोत्तरभागे, महाभारते वनपर्वणि हरिद्वारोत्तरपश्चिमप्रदेशेऽपि पुलिन्दोल्लेखेन पुलिन्दजातिमादायान्यत्रापि प्रयोगो ज्ञायते । हिमालयप्रान्तगतजातिषु पुलिन्दशब्दः पश्चात् प्रायुज्यतेति स्मिथ्महोदयो निरूपयति ॥

द्र(द्र)विडः—महाभारते वनपर्वणि,वराहसंहितामनुस्मृत्यादिष्वप्युल्लिखितोऽस्ति। मद्रासतः कन्याकुमारीपर्यन्तो देशो द्रविडनाम्ना व्यवहृत आसीत्। बूलरमहाशयो द्रविडस्यैव चोळ इति नामान्तरं वक्ति ॥

करघाटः—महाभारते (सभा० अ. ३१) सहदेवदिग्विजये दक्षिणतः करहाटकदेशस्योल्लेखोऽस्ति । स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे काराष्ट्रदेशस्य राजधानी निर्दिष्टाऽस्ति । भाण्डारकरमहोदयेनापि E. H. D. पुस्तके एष देशो वर्णितोऽस्ति । अद्यत्वे कराड इति प्रसिद्धः स देशो विज्ञायते ॥

कान्तारम्—महाभारते सहदेवदिग्विजये दक्षिणतः कान्तारकदेशस्योल्लेखोऽस्ति । अरण्यकमप्येतदेवेति वदन्ति । महाभारते (सभा० अ. ३१), देवीपुराणेऽप्यरण्यस्योल्लेखोऽस्ति। सोऽयं देशोऽद्यत्वे औरङ्गाबादप्रदेशो दक्षिणकोङ्कणं च । तत्रत्या राजधानी तगर इत्यासीत्, येदानीं दौलताबादनाम्ना निर्दिश्यते ॥

वराहः—वितस्ताया दक्षिणतो वराहावतारस्थानस्य वराहमूलकत्वेन प्रसिद्धिरिव कौशिकीतीरे नेपालपरिसरप्रदेशे वर्तमानस्य कोकामुखतीर्थस्थानस्य वराहक्षेत्रतया पूर्वसमयात् प्रसिद्धिरस्ति । वराहपुराणेऽप्यस्य महिमा गीयते । परमत्र दाक्षिणात्यदेशेषु गणितस्य वराहस्य पाश्चात्यपौरस्त्यदेशयोस्तयोरसङ्गमनीयतया दक्षिणतोऽवस्थितमन्यमेव पुरा प्रसिद्धं वराहदेशमभिप्रैत्यसौ शब्दः। यः साम्प्रतं 'वरार' नाम्ना निर्दिश्यते स एव किमु? ॥

आभीरः—गुर्जरदेशस्य दक्षिणपूर्वभागस्थो नर्मदामुखप्रदेश आभीरनाम्ना व्यवहृत आसीत् । अयमेव ग्रीकैः Abira इत्यभ्यधीयत । महाभारते (सभा० अ. ३१) समुद्रसन्निधौ सोमनाथसन्निहितगुर्जरदेशीयसरस्वतीतीरे आभीरा निर्दिष्टाः । गुर्जरस्य दक्षिणतः सूरतप्रदेशोऽप्याभीरदेशे मिलित आसीदित्यपि कस्यचिन्मतम् । तारातन्त्रे कोङ्कणदक्षिणतस्तापतीपश्चिमतटपर्यन्तमाभीरो निर्दिष्टः । ल्यासनमहोदयो बायबिले निर्दिष्ट आफीर (offir) देश एवा-

भीर इति मन्यते । भारतस्य पश्चिमतस्तापतीतो देवगढपर्यन्तो देश आभीर इति इलियडमहोदयस्य मतम् । वन्किडमहोदयः सिन्धुनदस्य पूर्वत आभीरं मन्यते । विष्णु—(अ. ५) ब्रह्माण्ड-पुराणयोराभीरदेशे सिन्धुनद्या उल्लेखोऽस्ति । आभीरशब्दस्य जाति-वाचकतया तन्निवासमादायान्येऽपि देशा आभीरनाम्ना व्यव-हृताः सन्तु नाम । अत्र कुरुक्षेत्रं मध्ये कृत्वा दक्षिणतो वर्ण्यमान आभीरदेशो गुर्जरप्रान्तीयः संभवति । यत्र भिल्लाः साम्प्रतमपि निवसन्ति । बृहत्संहितायामपि दक्षिणनैर्ऋत्यभागे आभीरदेशो निर्दिष्टोऽस्ति ॥

एवमुल्लिखिता इमे देशाः प्राचीना एव विज्ञायन्ते । अत्र मगधासु महाराष्ट्र-मिति मगधस्य महाराष्ट्रत्वेन निर्देशः कौशल्यदेशस्योल्लेखश्चास्ति । कोशलदेशः B. C. 400 समये मगधराज्याङ्गभूत उपवर्ण्यते । बुद्धसमये कोशलदेशस्य प्रति-ष्ठाऽप्यासीत् । मगधे महाराष्ट्रपरिस्थितिर्मौर्येभ्यः पूर्वं नन्दकाले बुद्धकालिकशिशुना-गवंशीयाजातशत्रुसमयेऽपि R. D. ब्यानर्जीमहोदयैः, H. R. चौधरीमहोदयै-रपि स्वीये प्राचीनभारतपुस्तके वर्णिताऽस्ति । कोशलस्य पृथगुल्लेखेन पाण्ड्यदेशस्या-कीर्तनेन सह मगधे महाराष्ट्रभावोल्लेखोऽयं बुद्धकालिकीं परिस्थितिं सूचयति । वात्स्येन पूरिते खिलभागे एवं दर्शनेन, वात्स्यीये प्रतिसंस्करणे उत्सर्पिण्यवसर्पिणी श्रमणनिर्ग्रन्थशकपह्लवहूणादिसंशयावहशब्ददर्शनेनापि वात्स्यस्य बुद्धेन सह साम-यिकः सन्निकर्षोऽनुमीयते ॥

अत्रैव पूर्वभागे भोजनकल्पाध्याये—(पृ. १७१)ऽपि केषाञ्चिद्देशानां नामा-न्युल्लिखितानि सन्ति । तेषु कतिपयानां प्रसिद्धानां कुरु–कुरुक्षेत्र–नैमिष–पाञ्चाल–कोशल–शूरसेन–मत्स्य–दशार्ण–शिशिराद्रि–(हिमाद्रि) विपाशा–सारस्वत–सिन्धु–सौवीर–काश्मीर–चीना–ऽपरचीन–खश–बाल्हीक–काशी–पुण्ड्रा–ऽङ्ग–वङ्ग–कलिङ्ग–किरातादिदेशानां महाभारतादिषु प्राचीनग्रन्थेष्वप्युपलम्भेन प्राचीनत्वमेवावधार्यते । अन्येषां माणीचर-हारीतपाद–दासेरक–शातसार–रामण–काचा–ऽनूपकपट्टनानां तु नामान्यप्यन्यत्र न सुलभानीत्यप्रसिद्धा एते देशा अपि पुराकाल एव व्यवहृता ज्ञायन्ते । एते देशाः कुत्रत्याः पश्चिमोत्तरप्रदेशस्था वेति विचारयन्तु विद्वांसः । खिलगते देशोल्लेखे महाराष्ट्रत्वेन निर्दिष्टोऽपि मगधोऽत्र नाम्नाऽपि न निर्दिष्टः । कोशलस्तूल्लिखितोऽस्ति । अन्येऽपि तत्रोल्लिखिताः केचन देशविशेषा अत्र न निर्दिष्टाः । प्रत्युत पूर्वत्वेन निश्चीयमानाः सिन्धु–सौवीर–कुरु–पाञ्चाल–बाल्हीकादयः प्राचीनाः केचन पश्चाद्विलुप्तव्यवहारा अपि देशा एव पूर्वभागलेखे दृश्यन्त इत्यनयोः पूर्वोत्तर-भागगतयोर्देशविशेषोल्लेखयोरनुसन्धाने बुद्धसमयसन्निकर्षे ज्ञायमानाद्वात्स्यात् पूर्व-भागनिबन्धुर्वृद्धजीवकस्य मूलाचार्यस्य कश्यपस्यापि प्राचीनत्वं विशेषतोऽनुसन्धीयते इत्यलंपल्लवितेन ॥

---

(४) भारतीयभैषज्यसमर्थनपरिच्छेदः—

अस्या भारतीयायुर्वेदविद्यायाः स्वीयप्राचीनसम्प्रदायपरम्परयैवाभ्युत्थानम्, उतास्यां देशान्तरीयवैद्यकेनापि शिलान्यासः। किं वा यूरोपप्रदेशेऽपि सर्वप्राथम्येन ग्रीसदेशे सभ्यतायाः भैषज्यविद्यायाश्चोदयेतिवृत्तस्यावगमेन तदीयवैद्यकस्य भारतीयवैद्यके प्रभावानुप्रवेशः, किं वा परेषामधमर्णभावमनुपेतमपि भारतीयवैद्यकं भारत एव विश्रान्तमुत बहिःप्रदेशानपि स्वालोकोद्भासितान् विदधौ। एषां विषयाणां विमर्शं विना भारतीयायुर्वेदस्रोतसः पूर्वपरिस्थितेः न सम्यगवभासः, पूर्वेषामायुर्वेदाचार्याणामपि भारतीयपरम्परयैव औपदेशिकः सम्प्रदायोऽपि शैथिल्यमापद्येत इत्यस्मिन् विषयेपि विवेचनमत्रोपष्टम्भकं भवेदिति तद्विषयके विमर्शे नानाविदुषां मतान्यप्युपदर्श्य स्वमनसि प्रतिभातया दृशा किमपि विमृश्यते ॥

केचन भारतीयविज्ञानात् पाश्चात्यविज्ञानस्य प्राग्भावं साधयितुं कृतबुद्धयः उभयतः केषुचिदंशेषु सादृश्यमवलम्ब्य भारतीयवैद्यके पाश्चात्यविज्ञानप्रभावानुप्रवेशः, भेडस्य गान्धारवर्तितयोल्लेखेन यवनसम्पर्कात् तदीयवैद्यके यावनप्रभावानुवेध इति चोपन्यस्यन्ति ॥

अन्ये केचन एवमुपवर्णयन्ति—सर्वप्रथमतया युरोपविभागे भैषज्यविद्याया उदयः ईशवीयाब्दारम्भात् पूर्वं पञ्चमशताब्द्यां (B. C. ४६०) हिपोक्रेटिस (Hippocrates) नाम्नो ग्रीकविदुषः समजनि। यस्तत्रत्यवैद्यविद्यायाः पितेत्युच्यते। तदीये भैषज्यग्रन्थे युरोपदेशेऽनुद्भविनां केवलं भारतीयत्वेन तत एव विज्ञेयानां जीरकार्द्रकमरिचत्वगेलातेजःपत्रादीनामौषधेषु प्रयोगस्य, तत उपपष्टिवर्षोत्तरस्य (B. C. 400) थियोफ्रेष्टस (Theophrastus) नाम्नो भिषजो लेखेऽपि भारतीयानां बहुशो वनस्पतीनां प्रयोगस्य, एवमन्यैरपि प्राचीनपाश्चात्यवैद्यैर्भारतीयवनस्पत्याद्यौषधानामुल्लेखनस्य दर्शनेन च तेषु भारतीयवैद्यकविज्ञानप्रभावोऽवगम्यते इति ॥

तदस्मिन्नुभयविधे विमर्शे वस्तुतत्त्वमवधारयितुं भैषज्यविद्याया इव सभ्यताया यातायातस्य पूर्वेतिहासादेश्च विचारस्याप्यावश्यकतया लेशतस्तद्विषयकेनोपष्टम्भकेन सह प्रकृतविषयमुपन्यस्तुं लेखनी प्रवर्तते ॥

भारतीयानामिवार्यंमन्यानां पाश्चात्यानां च प्राथमिकोद्गमस्थानविषयके आलोचने 'उत्तरध्रुवसन्निहितप्रदेशः प्राक्तनोऽभिजनः। तत एव क्रमशः प्रसरणेन परित आर्याणामुपगमः' इति केषाञ्चित् महाशयानां दृष्टिः। अन्ये केचन विद्वांसः सुदूरोत्तरभागे एव आर्याणां प्राथमिकं प्रभवस्थानं, ततः शाखाविभेदेन प्रसरन्तस्ते केचन पाश्चात्यप्रदेशेषु केचन पौरस्त्यप्रदेशेष्वभ्युपगताः, पौरस्त्या शाखैव भारतीयेति निरूपयन्ति। परमुपलब्धेषु सांसारिकसाहित्येषु ऋग्वेदः सर्वप्रथमं साहित्यमिति सर्वैर-

ङ्गीक्रियते । तदालोचने तत्रोल्लिखिता देशनदीनगरग्रामपर्वतादयः सर्वे पाञ्चालसिन्धु सौवीरादिपरिसरप्रदेशगता एव दृश्यन्ते । तत्रत्यानामार्याणामन्यतः कुतश्चिदागमनं

---

१ It is now established that ancient Indo-Aryan, Greek, Iranian, Slavonic, Teutonic, Italo-celtic, Tokharian languages descended from a parent stock of language which we may call strictly Indo-European or loosely Aryan. The language and along with it certain elements of a very developed culture were disseminated in Asia and Europe by the speakers of the common Aryan or Indo-European language most probably the beginning of the second millenium B.C. The speakers of the common Aryan language either in the plains of Hungary in the valley of the Danube as Giles maintains in the *Cambridge History of India* or in Southern Russia near about the Caspian Sea as Carnoy and other scholars have maintained. In any way there is no doubt that they lived in a geographical area in which such trees as birch (bhūrja), willow etc. were abundant and these trees are found, as has been pointed out by various scholars, only in the region from East Prussia to the Pamirs. The Aryanam Vaejo (the home land of the Aryas), of the Iranian tradition also may be modern Ajarbaizan, one of the states in the Caucasus.

Names of gods like Mitra, Nasatya, Indra, Varuna etc. have been discovered in the inscriptions of the Mittanians, and other traces of the presence of the Aryans between 1800-1400 B. C. have been discovered in Asia Minor. These land-marks show that various branches of the Aryans were on the move in this period, in search of new lands and it was probably in this period that the Indo-Iranians also migrated towards the east and settled down on the confines of India and Iran. A schism soon took place amongst the Indo-Iranians and the that branch whom we call the Indo-Aryan migrated further to the East towards India.

From a comparative study of the literature and religion of the Iranians and the Indo-Aryans (viz. the Gathas of the Avesta and the Athrvaveda) it is abundantly clear that they inherited common religious and literary traditions. The religion was entirely ritualistic and there is no doubt that this religion had its origin in a still earlier period amongst the speakers of the common Aryan language because elements of this ritualism are found also amongst other branches of the Aryan speaking people. Literary tradition also seems to be very old, if we are to judge from the common parentage of the metres used in the Homeric epics, those used in the Avestan Gathas and those used in the Vedas.

तेषामन्यत्पूर्वाभिजनं वोल्लिखितं न किमप्युपलभ्यते । तत्र सुरजातीयानामसुराणां च मिथः सङ्घर्षादिवृत्तं च लभ्यते । एतदनुसन्धानेन पाञ्चालसिन्धुसौवीरप्रदेशस्तत्सन्निकृष्टेरानबेब्लोनियाऽसीरियादिप्रदेशश्च पूर्वाभिजनस्थानमवगम्यते । आस्तां तावदिदं पूर्वाभिजनविषयकं विचारान्तरम् । किन्तु याः खलु प्राचीना जातयस्तासां प्राचीनासु भाषासु ऋग्वेदस्य भाषायास्तद्भवतत्समादिरूपेण बहुशः साम्यदर्शनेन भाषातत्त्वदृशाऽपि बहोः कालात्पूर्वमेकस्मादेव मूलवृक्षात् परितः शाखाप्रसरणमनुमीयते विवेचकैः ॥

न केवलं भाषादृष्टिरेव, अपितु प्राचीनतमासु पाश्चात्यजातिषु भारतीयजातौ च विषयान्तरीयसभ्यताया अपि बहुशः साम्यमनुसन्धीयते । तत्रैकस्यां प्राचीनतमपरिस्थितौ वर्तमाना सभ्यता ततः प्रसृतासु शाखासु प्रसरन्ती पाश्चात्यप्राचीनजातिषु भारतीयशाखायां च न्यूनाधिकभावेन समच्छायामापादयामास । किं वा वैदिकी आर्यसभ्यता परितः प्रसरन्ती पाश्चात्यप्रदेशीयपूर्वजातिष्वपि स्वं प्रतिफलनं विदधौ इति विचारान्तरमुपतिष्ठते ॥

बेब्लोनियाँप्रदेशे कसाइटिस्—(Kassites B. C. 1760) वंशोद्भवानां राजकुमाराणां नामसु सूर्येन्द्रमरुच्छब्दानां; पश्चिमैशियाः कैपोडोसिया–(Cappadocia) स्थाने हिताईटी (Hittites)–मित्तानी (Mittani) नाम्न्योः प्राचीनजात्योर्मिथः सङ्घर्षोत्तरमुपजाते (B. C. 1360) सन्धिशिलालेखे तयोर्वैवाहिकसम्बन्धे च साक्षितया मित्रवरुणेन्द्रनासत्यानां; बोगसैक्काय (Boghaz Keui

---

EVIDENCE OF THE PRESENCE OF THE ARYANS IN ASIA MINOR.

1 The Kassites who established a dynasty at Babylon in 1760 B. C. In the names of their Princes we get the following elements–S'urias (Sûrya), Indas' (Indra), Maruttas' (Marutaḥ) and–bugas (Iranian baga–god). They introduced also the use of horse for the first time.

2 A treaty signed by the kings of Mittani, settled in the upper Euphrates Valley, and the kings of the Hittites in 1360 B. C. we get the names of Aryan gods–In–da–ra, U–ru–v–na, Mi–i–tra, and Na–sa–at–ti–i–ia. Some of the Mittani kings had Aryan names–Sutarna, Dusratta, Artatama.

3 The Boghaz keui Inscription (about 1400 B. C.) of the Mittanians, contains Aryan numerals–aika, teras, panza, satta, nav.

B. C. 1400) शिलालेखे संख्यावाचकादिशब्दानां; सिरियॉप्यालस्टाइनदेशोद्भवानां राज्ञां आर्यनामसदृशनाम्नां चोल्लेखोपलम्भेन वैदिकसभ्यतायाः पूर्वं तावति दूरेऽप्यालोकैप्रसरणं स्पष्टीभवति ॥

सुमेरियन्प्रदेशीयानां पूर्वनृपाणां भारतीयग्रन्थदृष्टानां च पूर्वनृपाणां केवलं वर्णापभ्रंशमात्रतो विशिष्टमानुक्रमिकं साम्यं; बेब्लोनियानां मनेस्नाम्नाऽभिहितस्यादिमव्यवस्थापकस्य भारतीयग्रन्थोक्तस्य मनोश्च नाम्ना कार्येण च साम्यं, तत्रत्यशिलालेखादिगतप्रत्नव्यावहारिकनियमेषु बहुशो मानवीयव्यवहारसाम्यं चोपलभ्यते । सुमेरियन्प्रदेशोपलब्धनामवस्तुलेखादिषु भारतीयग्रन्थदृष्टानां बहुशः साम्योपलम्भे श्रीयुतवॉडेलमहाशयेनापि बहुशो निरूपितमस्ति । उभयत एवं राज्ञामानुक्रमिकं साम्यं सुमेरियन्प्रदेशीयैर्नृपैर्भारतस्याधिष्ठानेन, भारतीयैर्वा नृपैः सुमेरियन्प्रदेशादिपर्यन्तमपि शासितत्वेन वोभयथाऽपि संभवति । न ह्येकदेशाधीशानां देशान्तराधिपत्यं न संभवति ॥

सुराणामसुराणां च मिथः प्राकृतिकेन विरोधेन संमर्दादिकान् विषयानुपादाय पुराणेषु ऋग्वेदेऽपि असुरोल्लेखो बहुशो दृश्यते । असीरियन्–बेब्लोनियन्जातीनामुपास्या प्रधानदेवता असुरअहुरनाम्नोपलभ्यन्ते । असीरियन्शब्दोऽपि प्राचीनभारतीयैर्विशेषतः परिचितानसुरान् प्रत्यायन्दृश्यते ॥

---

1 The Hittites of Cappadocia probably spoke an Aryan language in the 16th and 15th centuries B. C. Cf. the Pronouns–kuis, kuit, the Verb esmi, and the formation of the present stems in–numi (Skt. –nomi) etc.

2 From old documents discovered at Tell-el-Amarna we get names of some princes of Syria and Palestine and these also look like Aryan names–cf. Biridaswa, Suwardata, Yasdata, Artamanya.

3 Greater India by Kalidasnag M. A., D. Litt; No I, P. 5

४ "सुमेरियन्प्रदेशीयाः पूर्वे नृपाः—
'उक्कुसि, वक्कुस, निमिरूद, पुनपुन, नक्षअनेन,...शगुर, मनिशमंज, नरमअंश, दलीप' इ० 'इक्ष्वाकु, विकुक्षि, निमि, पुरञ्जय, अनेना,...सगर, असमञ्ज, अंशुमान्, दिलीप' इत्यादयश्च बहुशः क्रमशश्च समाना दृश्यन्ते," इति सरस्वतीमासिकस्य १९३७ अप्रेलसंख्यायां वर्णितमस्ति ।

५ Manu's Land and Trade laws by R. S. Vaidyanath Aiyer.

६ अद्यत्वे वैडल (L. A. Waddell) महाशयेन महेञ्जोदरो–हरप्पा–भूगर्भनिर्गतानां मेसोपोटामिया–सुमेरियन्प्रदेशोपलब्धानां मुद्रादीनामितिहासादीनां च विशेषानुसन्धानपूर्वं तुलनया भारतीयानां प्राचीननृपाणां तद्देशोपलब्धमुद्रादिषु एकद्वपुरुषपर्यन्तमपि समच्छायतया नामसाम्यं, केषांचिदक्षराणां सङ्केतानां वस्त्वन्तराणां शिल्पकलादीनां च समच्छायां प्रतिपाद्य उभयोर्देशयोः प्राक्तने सम्बन्धविषये एकं ग्रन्थं Makers of Civilisation in race and history. निर्माय स्वीयो विचारः प्रकटीकृतोऽस्ति ॥

अद्यत्वे श्रीयुतसिटानलायडमहाशयस्य, डाक्टर हेनरी फ्रेङ्कफोर्ड-महाशयस्य चाध्यक्षभावेन इराकप्रदेशीये टयलअगरमनामकस्थाने भूगर्भान्वेषणे अज्ञावशेषस्य प्राचीनमन्दिरस्य तदन्तःकोष्ठेऽनेकेषां महत्त्वपूर्णप्राचीनवस्तूनां कतिपयानां महेञ्जोदारोभूगर्भोपलब्धवस्तुसंवादिनामप्युपलम्भेन इराकदेशस्य पञ्चसहस्रवर्षपूर्वसभ्यतायां भारतीयसभ्यतायाः प्रभाव आसीदिति; तथा श्रीयुतसरआरेकष्टीनमहाशयस्यान्वेषणे बलूचिस्तानप्रदेशे दक्षिणेरानप्रदेशे चोपलब्धानां प्राचीनवस्तूनां निदर्शनेन भारतस्य प्राचीनसुमेरियाप्रदेशस्य (साम्प्रतिकेरानदेशस्य) च प्राचीनः समसभ्यतासम्बन्ध आसीदित्यपि तेषां रिपोर्टपत्रादिभ्योऽवगम्यते ॥

प्यालिष्टाइन (Palestine) प्रदेशस्य भूगर्भनिर्गतसभ्यतायाः परीक्षणे तत्प्रदेशस्य समये समये विभिन्नदेशीयैराक्रान्ततया तत्र तेषु तेषु स्थानेषु तत्तदीयानां पूर्वलक्षणानामुपलम्भेऽपि एकस्मिन्स्थाने सर्वप्राचीनतया महेञ्जोदारो प्रदेशोपलब्धसंवादिनां प्राचीनभारतीयसभ्यताचिह्नानामुपलम्भेन भारतीय एव सभ्यतालोकस्तत्र सर्वप्राथमिक इति मेथिक्सोसाइटीलेखः[१] प्रतिपादयति ॥

अद्यत्वे परिस्कृतपथरथादिव्यवस्थयाऽपि मिर्जापुरीयादिसुन्दरमृत्पात्रादीनां सन्निकृष्टेऽपि नगरान्तरे नीयमानानां रक्षणाय कियदवधीयते जनैः । बहीयोभिर्दुर्गमैः पार्वत्यशार्करादिप्रदेशैरन्तरितानां मिश्रप्यालिष्टाइनेराकभारतानां चिरकालावस्थायिनामलङ्कारादीनां यातायातसौकर्येऽपि स्वल्पमप्याघातमसहमानानां मृत्पात्रादीनामपि शिल्पसाम्यमसाधारणं मिथः परिचयचिन्हमुपलक्ष्यते ॥

न केवलमेतावदेव, पाश्चात्यानां प्राचीनशाखासु भारतीयानां प्राचीनपरिस्थितौ च दृष्टानि धार्मिकसामाजिकाध्यात्मिकादिषु बहुषु विषयेषु समसूत्रानुवेधसाधनानि सभ्यतासाम्यलक्षणानि ऐतिहासिकतत्तल्लेखतो बहुशो लभ्यन्ते[२] ॥

---

१ Quarterly Journal of the Mythic Society Bangalore.

२ (क) मिश्रदेशीये पूर्वसंप्रदायेऽपरिवर्तनीयकुलपरम्परानुसारिपौरोहित्य-सेनावृत्ति-शिल्पव्यापार-दास्यरूपचतुःप्रस्थानविभागे भारतीयवर्णभेदच्छाया; तदीये पूर्ववृत्ते भारतीये इव जलप्लावनवृत्तं; प्रजापतिस्थानीय 'क' शब्दितदेवतोल्लेखः; तद्देशीयभाषायां मात-इबु-आत्मू-पुष-उषा-आप-अपूप-त्रादिशब्देषु बहुषु माता-इभ-आत्मा-पुष्प-उषा-आप-अपूप नरादिशब्दानां किञ्चिद्विकृत्याऽविकलभावेन च शब्दतोऽर्थतश्च साम्यमपीक्ष्यते । एतद्विषये श्रीयुतध्यानचन्द्रमहाशयेन (Quarterly Journal of Mythic Society Vol XXI, No 3, P. 250), श्रीयुताविनाशचन्द्रमहाशयेनापि (Rigvedic India Vol 1, P. 245) बहु लिखितं वर्तते । मन्त्रान्तरेष्विव शाखाभेदकृतं पाठभेदं विनैव एकयैवानुपूर्व्या भारतं व्याप्नुवतो वैदिकस्य सावित्रीमन्त्रस्यावगमेन तेनान्यैश्च ऋगादिसौरमन्त्रैः प्रतिपाद्यस्य सूर्यदेवस्योपासनं भारतीयः प्राचीनोऽसाधारणो धर्मः । भारतस्य दूरपश्चिमभागवर्ति प्रत्नतरं नष्टं भ्रष्टं विशालतमं मार्तण्डमन्दिरमपि भारतीयानां चिरानुवृत्तं सूर्योपासनमवबोधयति । मिश्रदेशे प्राचीननगरेऽप्रचलितस्य सूर्योपासनस्य पश्चात्......नृपतिसमये जनैः प्रतिरोधेऽपि बलात्प्रवर्तनेतिहासः, पञ्चसहस्रवर्षपूर्वतनेन तदीयसमाधिशवेन साकं वैदिकोक्तिच्छायानुविधायिसूर्यस्तोत्रमुत्कीर्णञ्चोपलभ्यते ।

प्रत्यक्षानुभवमेव साक्षितयोपादाय भारतस्य प्राचीनावस्थाया अनुसन्धाने-ऽप्येतदीया सभ्यता प्राचीनतमैवावलोक्यते—महेञ्जोदारोभूगर्भोद्धृताः प्राचीनतमा देवमूर्तयोऽप्युपलब्धाः । तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां संवलनरूपा त्रिमूर्तिः, हस्तिव्याघ्रखड्गिमृगसहिता शिवमूर्तिः, स्त्रीदेवतामूर्तिरपि दृश्यते । स्त्रीदेवता (Mathi Gods) मूर्तयः सिन्धुतीरे वालुकास्थाने इलाम–पार्सिया–एसियामाइनर–सीरिया–प्यालिष्टाइन–साइप्रस–एजिएन्सीतट–बाल्कन–मिश्रदेशेष्वपि, ग्रीसदेशस्य क्रेटाद्वीपे अग्रपृष्ठयोः सिंहव्याघ्रसमन्विता Minoan नाम्ना व्यवहृता देवी मूर्तिः, एलोलिया-देशे सिंहवाहना Cybele नाम्ना व्यवहृता देवीमूर्तिश्च प्राचीना लभ्यन्त इति महेञ्जोदारोविवरणपुस्तकादुपलम्भो भारतीयं देशान्तरीयं च समसूत्रानुवेधं दर्शयति ॥

पञ्चसहस्रवर्षपूर्वतनानां मिश्रदेशोपलब्धभाण्डशिल्पकलादीनामग्रत्वे गवेषणेन महेञ्जोदारो–हरप्पादिप्रदेशभूगर्भनिर्गतानां प्राचीनभारतवस्तुशिल्पकलादीनां च तुलनायां न केवलमुभयेषां समानता, किन्तु मिश्रीयानतिशयाना भारतीयाः कलादयो विवेचकैर्विविच्यमाना मिश्रादपि भारतस्य ज्यैष्ठ्यगर्भितं समसूत्रानुवेधं प्रत्याययन्ति ॥

(ख) रोमदेशीयप्राचीनजातेः इट्रुस्कन (Etruscan) नाम्ना धार्मिके विषये सप्तमपञ्चमपुरुषाभ्यन्तरे वैवाहिकसम्बन्धनिषेधनियमे "वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः" इति प्राचीनस्मृतिनियमसाम्यस्य प्राचीनरोमग्रीसादिदेशसम्प्रदायोपलब्धेषु लिङ्गपूजन–नन्दिपूजन–पितृश्राद्धाग्निशालाऽग्निहोम–गुरुकुलशिक्षाप्रणाली–जातसंस्कार–पुनर्जन्मवादाध्यात्मवादादिषु भारतीयासाधारणविषयप्रतिबिम्बनस्य; ब्रूटिशानां पूर्वतमावस्थारूपायाः केल्ट (Celtic) जातेर्धर्माचार्याणां ड्रुइड (Druid)–जातीयानां धार्मिकनियमेषु विंशतिवर्षान्तं ब्रह्मचर्यधारणम्, अन्तिमे वयसि वानप्रस्थचर्या, उच्चकुले विद्यादानम्, आत्मनोऽमरत्ववाद इत्यादिकेषु भारतीयासाधारणधर्मच्छायाया दर्शनेन भारतीयसभ्यतासम्बन्धो न केवलं प्राचीनतरमूलशाखास्वेव अपितु ततः परं विभक्तासूपशाखाजातिव्यवहारेष्वप्युपलभ्यते ॥

१ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा भारते प्राचीनतरकालादेवोपास्यन्ते । भिन्नभिन्नदेवोपासनामार्गे देशकालान्तरेण प्रचालिते तत्तदुपासनापथानां परस्परविमर्दं परिहर्तुमेकीकरणेन उमामहेश्वर–हरिहरादीनामिव ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामभेदभावमवबोधयन्ती संवलिताकारा त्रिमूर्तिरप्युपास्यतां प्रपेदे । दिलीपनृपेण कामिकाचले त्रिमूर्तेरुपासना विहिताऽऽसीदिति देवीपुराणेऽपि (अ. ६०) दृश्यते । बहु पुराकालादेवात्र प्रसिद्धतया भारतस्यैवासाधारण्य एता देवताः । येन महेञ्जोदारोप्रदेशेऽपि त्रिमूर्तिशिवमूर्त्यादीनामुपलम्भः समुचित एव । ईदृशमूर्तिभिः सहैवोपलब्धा स्त्रीमूर्तिरपि भारतीयैः पुराकालादुपासितायाः स्त्रीदेवताया एव मूर्तिः । शक्तेरुपासनासंप्रदायो भारते प्राचीनकालादेवानुवर्तते । कुलजातयोऽपि भारते पुराकालादनुवर्तन्ते । महाभारतरामायणपुराणादिष्वपि दुर्गादिदेवीनामुपासनेतिहासा अनेके लभ्यन्ते । निगमवत्पुराकालादेव प्रसिद्धास्तन्त्रादयो बहुश आगमा अपि शक्तेर्महिमानमुपासनामुपासकान् मद्यर्याादींश्च प्रतिपादयन्ति । पूर्वापरप्रसृतप्राकारायिते हिमवति अर्वाक्पराग्भागयातायातसाधनघाटीद्वारदेशरूपेषु उड्यान–जालन्धर–पूर्णगिरि–कामरूपेषु चत्वारि शक्तेर्महापीठानि तत्र तत्रान्यान्यपि शतशः पीठोपपीठानि भारते पुराकालान्मान्यन्ते । शक्तिप्रभेदानां काल्यादीनामुत्पत्तेश्चरित्राणाञ्चेतिहासा भारतीया एव । शक्त्युपासनासम्प्रदायो द्विसहस्रवर्षेभ्योऽर्वाचीन इति वदतां केषांश्चिद्विदुषां प्रतिवादाय महेञ्जोदारोपलब्धा ईदृश्यः प्राचीनतरा मूर्तयोऽपि विवेचकानां नयनान्युद्घाटयन्ति । एवमासेतुहिमा-

भारतीयानां पुराकाले दूरदूरदेशान्तरपर्यन्तमप्युपगमस्तत्परिचयश्च ज्ञायते । वैदिक्यामप्यवस्थायां भुज्युप्रभृतीनां द्वीपान्तरगमनमवाप्यते । प्राचीनेतिहासानुसन्धाने ययातिनृपतेः पुत्राणामनुद्रुह्युतुर्वसुप्रभृतीनां स्वनियोगापरिपालनेन पित्रा द्वीपान्तरेषु निष्कासनं, पाण्डवैर्दूरदूरदेशानामपि विजयः, महाभारतीययुद्धभूमौ दूरदेशनृपाणामपि सद्भावः, भारतीयनृपादीनां गान्धारादिपश्चिमप्रान्तीयैः सह वैवाहिकसम्बन्धः, पुराणे नीलनद्या नामोल्लेखः, पाश्चात्यदेशीयप्राचीनेतिहासमुद्रादिष्वपि नामसंवादं लब्धवतां केषाञ्चिन्नृपादीनां भारतहरिवंशादिषु नामोपलम्भः, मनुसंहितायामपि देशान्तरीयजातिविशेषाणां मूलस्रोतोनिर्देशनमित्यादीनि प्राचीनभारतस्य देशान्तरेषु सम्बन्धमवगमयन्ति । पश्चादपि (B. C. 217 समये) Tsin Shih Huanungti सम्राजो राज्ये भारतादष्टादशभिक्षूणां चीनदेशे उपगमवृत्तं, B. C. 200 शताब्द्यां Changkin नामकचीनदेशीयपुरुषस्य भारते यातायातवृत्तं च श्रीयुतकालिदासनाग[1]महाशयेनोल्लिखितमस्ति ॥

प्राचीनसभ्यताया यातायातविषये बहूनां विवेचकानां बहुशो विचाराः सन्ति । समय एव याथातथ्यं स्फुटीकरिष्यति । तथेतरथापि वा भारतीयप्राचीनार्याणां प्राचीनपाश्चात्यजातीनां च सभ्यतासु अतिपुराकालेऽपि सन्निकृष्टो मिथः सम्बन्ध आसीदिति वक्तुं शक्यते ॥

आस्तां तावदसौ सभ्यतान्तरसम्बन्धः, प्रकृते वैद्यकविषयेऽप्यभितो दृशं प्रसार्य विचारणे इदं पुरो भवति—

लोके यावन्ति प्राचीनवैद्यकानि तेषु सर्वेषु ऋग्वेदोत्तरं आथर्वणं वैद्यकसाहित्यं सर्वप्रथममिति सम्मान्यते । अथर्ववेदो भारतीयचिकित्साविज्ञानस्योत्पत्तिस्थानमिति वैज्ञानिकदृष्टिपथेऽप्यमूल्योऽयं ग्रन्थ इत्यु[2]च्यते ॥

आथर्वणे तेषु तेषु रोगेषु मन्त्रप्रक्रियया औषधप्रक्रियया च द्विधा चिकित्सा प्रदर्श्यते । एवम्भावेनैव कौशिकसूत्रकृताऽपि क्वचन मन्त्रोपयोगेन केवलं जलादीनां सेचनेन पानेन वा विनियोगः प्रदर्श्यते । क्वचन मन्त्रेण सहापि तेषु तेषु रोगेषु औषधविशेषाणामप्युपयोगो विहितोऽस्ति । रोगोत्पत्तौ कारणत्वेन दुष्टा देवविशेषा ग्रहस्कन्दादयो यातुधाना वा मन्त्रेषूपलभ्यन्ते । तेषां निरसनदृशा मान्त्रिकी प्रक्रिया, रोगाणां निरसनाय औषधप्रक्रियाप्यथर्ववेदीयभैषज्ये लभ्यते । तत उत्तरोत्तरं मन्त्रविद्योपचारपथमतिशय्य औषधोपचारपथः प्रससार । परमन्ततोऽद्यापि क्वचनांशविशेषैः मान्त्रिकविद्याप्युपचाररूपेण ग्रन्थेषु व्यवहारेषु चानुवर्तत एवेत्यवोचाम ॥

च्चलं विष्वगभिव्याप्य वर्तमानो भारते समुत्पन्नः शक्त्युपासनासम्प्रदायो गुणमहिम्ना शाखोपशाखाभिर्विजृम्भमाणे देशान्तरेषूपलब्धानां स्त्रीदेवतामूर्तीनां तत्रत्यैर्नामान्तरेण व्यवहारेऽपि तत्र तत्र भारतीयसभ्यतायाः प्रभावं प्रसारयति ॥

१ Greater India (P. 22) by Kalidas Nag.

२ आयुर्वेद ओ नव्यरसायन पृ. ५

आसीरियावेब्लोनियाप्रदेशे पूर्वकाले भारतीयपूर्वदृष्टाविव अशुचिपुरुषसहवाससम्पर्कसम्भाषणोच्छिष्टभोजनादिना रोगागमः, रोगाणां भूतप्रेतपिशाचाद्युपसर्गरूपत्वं, दुर्दर्शभीषणमूर्त्यादिकल्पना, रोगनिरसनायाभिमन्त्र्य जलादिपानमौषधविशेषभक्षणम्, औषधविशेषधारणं, प्रतिसरबन्धनं, पिष्टकधूल्यादिभी रोगिणामावरणं, वृक्षविशेषपल्लवादिभी रोगिणो मार्जनं, रोगकारकदुष्टदेवताभ्यश्छागशूकरादिबलिदानं, तान्त्रिकपद्धताविव प्रतिपक्षव्यक्तेः केशनखपादधूल्याद्यभिमन्त्रणेन प्रतिकृतिं निर्मायापमार्जनम्, ऋग्वेदोपलब्धमाडूकदेवतासमच्छायनाम्ना मडूकाख्यदेवताया उपासनेन रोगपरिहारश्चैवमादयो बहव आथर्वणतान्त्रिकादिभारतीयप्रयोगसमानप्राया उपायादयो दृश्यन्ते। भोजनात्पूर्वं प्रातरौषधोपयोगः, विरेचनस्य महिमा, तैलेन विरेचनम्, उदरामये पर्वतीयलवणोपयोगः लशुनोपयोगः, मेहरोगे मूत्रपरीक्षणं, दन्तरोगे कीटानां हेतुता, इत्यादयोऽप्यायुर्वेदीयविचारानुरूपा विचारा वस्तूपयोगा अपि तेषां लभ्यन्ते । यथा आथर्वणसम्प्रदाये य एव शान्तिपुष्ट्यादिप्रयोक्तारो धार्मिका आचार्यास्ते मान्त्रिक्या प्रक्रियया औषधाद्युपयोगेन च रोगपरिहर्तारो भिषजोऽप्यासन् ये अथर्वाणोऽभिधीयन्ते, एवमेव मिश्रादिदेशीयपूर्ववृत्तेऽपि धर्मगुरव एव रोगादेरपि चिकित्सका (Priest Doctor) आसन्, येन तदीया देवालया एव प्राधान्येन चिकित्सास्थानान्यासन् । तादृशस्थलेषु औषधोल्लेखलेखा अप्यलभ्यन्त ॥[1]

बेब्लोनियाप्रदेशे रोगिणां चिकित्सायै आपणादिषु जनसमवायेषु उपस्थाप्यमानानां वृत्तोपलम्भेन तदात्वे तत्र भैषज्यविद्याया विशेषोन्नतिर्नासीदिति हेरोडोटस् नाम्न ऐतिहासिकविदुष उक्तेः प्रतिवादरूपेण वयाम्वलथोम्सेन्नामको विद्वान् वेब्लोनियानां वैद्यकं नानुन्नतमासीत्, शस्त्रभिषजः शल्यचिकित्सायामन्यथाकुर्वाणा दण्ड्या इति हेमूर्बन् (Hemmurabri) नृपसमये राजनियम एवासीत्, इति दर्शयन् B. C. 700 समये अर्दनना (Arda-nana) नामकवैद्येन लिखिते उपलब्धे वृत्तान्तपत्रे नेत्रचिकित्सनेन सप्ताष्टदिवसैरारोग्यस्य, नासिकाव्रणाद्बहिरुपचारेणोपजातस्य रुधिरस्रावस्यान्तरौषधपट्टबन्धेन प्रतीकारस्य चैवमादीनां प्रतीकारादीनां सफलताया उल्लेखोपलम्भेन पूर्वसमयादेव भैषज्यविज्ञानमपि तत्र समुन्नतमासीदिति निश्चाययति ॥

असीरियाप्रदेशे पूर्वकालेऽपि शस्त्रचिकित्सा विशेषतः प्रचलिताऽऽसीदिति Herbert Loewe महोदयेन लिखितमस्ति ॥[2]

मिश्रदेशीये प्राचीने पेपर्याख्ये त्वक्पत्रे सार्द्धशतं रोगाः, तथा एवर्स (Ebers) त्वक्पत्रे ज्वरोदररोगजलोदरदन्तशोथप्रभृतयः १७० विधा रोगाश्चोपवर्णिता दृश्यन्ते। तद्देशीयद्वादशवंशसमयलिखिते एकस्मिन् पुस्तके तत्रत्यायाः कस्याश्चिन्नार्या-

---

१ E. R. E. Vol 4 P. 746 by R. C. Thompson.
२ E. R. E. Vol 4 P. 757.

रजोविकारार्बुदादयो रोगाः, अद्यत्वेऽभ्युपगम्यमाना नेत्ररोगाणां प्रभेदाश्च लभ्यन्ते, सूक्ष्मरोगाणामपि तत्र गणनादर्शनेन न तत्र रोगाणां बाहुल्यमनुमेयमपि तु तदात्वे तत्रत्यानां विदुषां रोगविषये विज्ञानबाहुल्यमुन्नतमासीदिति प्रतीयते । हेरोडोटस्त्वि-द्वानपि नीलनदीपरिसरप्रदेशं स्वास्थ्यप्रदं वर्णयति । तत्रत्यानामपि असीरियादिप्रदेशा-न्तरेष्विव भूतप्रेतदेवप्रकोपादितो रोगोत्पत्तिवाद आसीत् । चिकित्साविषयका ग्रन्था मन्त्रमया आसन्, धार्मिकाः पुरोहिताश्चिकित्सका अप्यासन्, इति George Fa-ucart विद्वान्निरूपयति । प्राचीनमिश्रदेशेऽप्यथर्ववेदानुरूप्येण मन्त्रतन्त्रसहितस्य चिकित्साविज्ञानस्य रसायनशास्त्रस्य च व्यवहार आसीदिति Cf. Berthelot महाशयोऽप्युल्लिखति । प्राचीनमिश्रदेशे तैलघृतवृक्षभैषज्यानामपि व्यवहारः श्रूयत इति श्रीयुतसुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहाशयोऽपि निर्दिशति ॥

रोमदेशीयप्राचीनेट्रुस्कन् (Etruscan)—जातेः, ग्रीसदेशीयप्राचीनजातेश्च पूर्ववृत्तेऽपि रोगनिवृत्तये देवतोपासनाप्रार्थनावल्यादयो मान्त्रिका उपचारा अप्युप-लभ्यन्ते ॥

केल्टिकजातीयविचारे वैद्यकस्य धर्मस्य च मिथो घनिष्टः सम्बन्धः । तदीया धर्मगुरवो ड्रुइड्नामका एव चिकित्सका अप्यासन् । आथर्वणपद्धताविव तेषामपि मान्त्रिके औषधसम्बन्धिनि चिकित्सने दृष्टिरासीदिति T. Barns महोदयो लिखति ॥

यूरोपीयट्यूटन (Teuton)—जातेः प्राचीनचिकित्सायां मर्सवर्गस्य (Me-rsseburg) मान्त्रिकप्रयोगेण (Charms) सह कतिपयभारतीयवैदिकमन्त्राणां सादृश्यमुपलभ्यते, कृमिरोगेऽस्थिभङ्गचिकित्सायां तु विशेषरूपेण तत्सादृश्यं सुस्पष्टं परिदृश्यते इति एडाल्बर्ट कून् (Adalbert Kuhn) अपि लिखति ॥

एतज्जातेः प्राचीनविचारे भूतानां देवप्रकोपस्य पापानां च रोगे कारणत्वं, दैवप्रकोपजे पशुबल्यादिना प्रतीकारः, रोगपरिहाराय वृक्षत्वगादौ तदीयमन्त्रं विलिख्य हस्तादौ धारणं, मन्त्रपाठः, यन्त्रधारणं, देवमूर्त्याप्लवजलपानं, धूपादिभिर्भूताद्यपसार-णप्रक्रिया चासीदिति K. Sudhoff महाशयो J. Jolly महाशयोपि वर्णयति । एषां विषयाणामनुसन्धाने आथर्वणप्रक्रियाया भारतीयायुर्वेदीयप्रक्रियायाश्च तत्रापि

१ E. R. E. Vol 4. P. 749.

२ Cf. Berthelot 'Les origines de i' olehienie P. 81–83.

३ प्रवासी ३४ भाग १ खण्ड. पृष्ठ १९४

४ E. R. E. Vol 4. P. 747.

५ A. Kûhn Zeitschrift fur verglei Cheude Sprachfoss Chung XIII P. 49–74 & 113–157.

६ The cure of wounds and fractures is affected by incantations which have been compared by A. Kûhn with the Mersseburg charm of German antiquity.

J. Jolly. E. R. E. Vol 4. P. 754.

बहुधा साम्यमुपलभ्यते । लिथुनियादिजात्यन्तरेष्वपि शब्दविशेषाचारव्यवहारायुर्वेदीयविषयादिषु भारतीयच्छायानुवेधो दृश्यते ॥

उत्तरामेरिकाया रेडइण्डियन च्यारोकी (Cherokees) जातीयानां प्राचीने मान्त्रिकभैषज्येऽपि आथर्वणमान्त्रिकप्रयोगस्य बहुधा साम्यमीक्ष्यते इत्यपि जोली (J. Jolly) महाशयो लिखति ॥

"चीनप्रदेशे सार्द्धचतुःसहस्रवर्षपूर्वतने तदीयग्रन्थे दशसहस्रप्रकारा ज्वरस्य, चतुर्दशविभागा आमाशयस्य निर्दिष्टाः सन्ति । नाडीपरीक्षायां तत्र विशेषदृष्टिरासीत् । B. C. 400 वर्षपूर्वत आरभ्य प्रतिवर्षमुपजायमानानामामयानां निर्घण्टपत्रं कल्पितमासीत् । चीनदेशीयभैषज्यग्रन्थे आर्द्रक-दाडिममूल-वत्सनाभ-गन्धक-पारद-बहुविधप्राणिमलमूत्रासङ्ख्यवृक्षपत्रमूलादीनामौषधरूपेणोल्लेखोऽस्ति । चीनदेशेऽद्यापि लक्षशो द्रव्याणां वृक्षपत्रमूलादीन्यौषधरूपेण विक्रीयन्ते । शीतलावेधनविज्ञानं तत्र पूर्वमेवासीत् । चिकित्साशास्त्रेतिहासप्रणेता ग्यारिसन्महाशयो याथातथ्येन चीनदेशीयैर्भारतादेव भैषज्यविद्याऽलम्भीति निरूपयति" इति श्रीसुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहाशयेन निर्दिष्टमस्ति ॥

चीनराज्यस्य B. C. 200 सामयिकतया चीनोल्लेखगर्भं कौटिल्यशास्त्रं नातिप्राचीनमिति कस्यचिदभ्युपगमे अवेस्ताग्रन्थे निर्दिष्टासु पञ्चसु जातिषु चीनानामप्युल्लेखदर्शनेन चीनस्य प्राचीनत्वमेव । चीननामकं माण्डलिकराज्यं B. C. 900 शताब्द्यामासीदिति मोदीमहाशयेन निर्दिष्टमिति जयचन्द्रविद्यालङ्कारमहोदयो वर्णयति ॥

तुर्फानप्रदेशाद्दक्षिणतः काराशरनामके स्थाने पूर्वसमये केचन प्राचीनकूचजातीया आसन् । ईशवीयारम्भात्पूर्वं कदा तेषां तत्रोपगम इति किमपि न ज्ञायते । सा कूचजातिरार्यशाखीया इत्यनुमन्यते सर्वैः । पश्चाद्द्वित्रशताब्दीसमये वणिग्जनैः सह बौद्धधर्मप्रचाराय तत्रोपगतान् भारतीयभिक्षूनालोक्य अस्मदीयपूर्वदेशोद्भवा एते भारतीया इत्यात्मीयभावेन बहुशस्ते सदकुर्वन्निति वृत्तं तेषामुपलभ्यते ॥

एतज्जातेस्तत्प्रदेशस्य च विषये चीनभाषायामुल्लिखितं प्रागितिवृत्तमेवमुपलभ्यते । द्वितीयशताब्द्यां मध्येशियापरिसरप्रदेशान् विजयमानेनापि चीनराज्येन बलवत्या कूचजात्याऽधिष्ठितेऽस्मिन् प्रदेशे आक्रान्तुमशक्ये सत्युभयोर्देशयोर्मिथो मैत्रीसम्बन्धः स्थापितोऽभूत् । ईशवीयाब्दारम्भोत्तरं २६५—३१६ अब्दसमयान्तरे तत्र बौद्धधर्मः पूर्णतया प्रचलित आसीत् । कुमारजीवनामा बौद्धभिक्षुस्तत्रैवासीत् । अन्येऽपि

---

१ The charms of the Atharvaveda have been fitly compared with the sacred formulae of the Cherokees and other spells current among the Indians of North America. E. R. E. Vol 4. P. 754. by J. Jolly.

२ प्रवासी २४ भाग १ खण्ड. पृ. १९४

३ भारतके इतिहासकी रूपरेखा पृ. ७००

४ India and China No 2. P. 24.

बौद्धभिक्षवस्तत्रोपगताः । बहूनि बौद्धस्तूपमन्दिराण्यपि निरमीयन्त। तान्यद्यापि भूगर्भादुपलभ्यन्ते। भारतीया वणिजो बौद्धधर्मप्रचारकाश्चानेनैव पथा चीनदेशयातायातमकुर्वन्। ईशवीयाब्दारम्भात्प्राक्कालादेवारभ्य दक्षिणदेशस्थानां चीनदेशे व्यापारमार्गोऽप्येष एवासीत्। हुयन्सङ्गनामा चैनिकपरिव्राजकोऽप्यनेनैव वर्त्मना भारतमुपागमत्, इत्येवमनर्वाचीनं तदीयं चीनभारतसहयोगि प्राग्वृत्तमवगम्यते। तत्र भूगर्भशोधनेऽतः परमपि प्रवृत्ते प्राचीनभारतसम्बन्धीनि बहूनि विशेषान्तराण्युपलब्धुं शक्येरन्नित्याशास्यते। तत्र ब्राह्मलिप्यां लिखितानि प्राचीनसंस्कृतपुस्तकानि भारतीयसंस्कृतग्रन्थेभ्यः कूचभाषायामनूदिताः काष्ठपट्टिकोत्कीर्णा लिखिताश्चानुवादग्रन्था अपि बहुश उपलब्धाः। भूगर्भाद्बहूनि प्राचीनवस्तून्यप्युपलब्धानीत्यपि स्टाइनमहाशयेन निर्दिष्टमस्ति ॥

भाषातत्त्वविदा A. C. उलनरमहाशयेन तदीयकूचभाषायाः संस्कृतेन सह तुलनायां भारतीयायुर्वेदीयौषधिवाचकानां संस्कृतशब्दानां कानिचिदविकृतानि कानिचिद्भाषोच्चारणकृतवैचित्र्यमात्रवन्ति रूपाणि कानिचित्तद्भवरूपाणि च स्वरूपाण्युपलभ्यन्ते। रायल एशियाटिकसोसाइटीपत्रिकायां प्रकाशितमस्ति। ते शब्दा यथा—

माञ्चष्ठ	(माञ्जिष्ठा),	सुक्ष्मेल	(सूक्ष्मेला),	पिप्पाल	(पिप्पली),
करञ्चपीज	(करञ्जबीज),	प्रियङ्क	(प्रियङ्गु),	अश्वकान्ता	(अश्वगन्धा),
अपमार्क	(अपामार्ग),	विरङ्क	(विडङ्ग),	तेचवती	(तेजोवती),
सारिप	(शारिवा),	उपद्रव	(उपद्रव),	मेत	(मेदा),
मर्गी	(मार्गी),	शालवर्णी	(शालपर्णी),	खादिर	(खदिर),
किञ्चेल	(किञ्जल्क),	किरोत्त	(गिलोय),	मोतर्ते	(अजमोदा),
तकर	(तगर),	कुन्तर्क	(गुन्द्रक),	कोरोशा	(गोरोचन),
पृङ्करच	(भृङ्गराज),	चिपक	(जीवक),	पिस्सौ	(विश्वा)
करुणसारि	(कालानुसारी),	शञ्चपो	(शिंशपा),	सुमा	(सोम)
पितरी	(विदारी),				

इत्येवमनिश्चितपूर्वसमयात् तावति दूरे वर्तमानायाः प्राचीनकूचजातेरार्यजातीयत्वस्य स्पष्टोल्लेखेन तत्संवादयता पश्चात्सङ्कलितानां भारतीयानामात्मीयत्वेन समादरोल्लेखेन च भारतीयार्यजातित्वेन निश्चितानां कूचानां भाषायामपि भारतीयौषधिशब्दानां विकृत्याऽविकृत्या च बहुशोऽनुप्रवेशदर्शने सति भारतीयजातेस्तद्देशोपगमेन साकं ते शब्दा अपि तत्रोपगताः किं वा समयेनोपगताः स्युः, उभयथाऽपि भारतीयायुर्वेदस्य तावति देशकालविप्रकर्षेऽपि प्रचारः प्राचीनगौरवाय ॥

इरानाभिजनानां पारसीकानामवेस्ताख्ये मूलग्रन्थेऽथर्ववेदस्य तदीयभाषायां देववाण्याश्च विशेषतः सन्निकर्षो दृश्यते। तेषामुपास्या देवता भारतीयैः परिचितस्यासुरस्योच्चारणमात्रविभेदेनाहुरनाम्ना निर्दिश्यते। अग्न्युपासन–गोपूजन–सूर्योपासन–

१ Innermost Asia Vol II P. 565-572. P. 1028.

२ —J. R. A. S. 1925, P. 623

होमप्राधान्य–मित्रादिदेवताप्रभृतिषु बहुषु विषयेष्वपि प्राचीनभारतस्यालोकस्तत्र भासते । इरानजातीया भारतीयार्येभ्य एव विभक्ता इतीतिहासविद्भिरप्युल्लिख्यते । इरानप्रदेशे एकमेनियन्स (Achaemenians) नृपकुले, तथा प्रथमडेरियस (Darius I. B. C. 521) नृपसमये डेमोकेडियस् (Demokedes) नामा, समयान्तरे स्टेसियस (Ctesias) अपोलोनीडस् (Apollonides) नामानौ च ग्रीकवैद्या आसन् । इरानदेशीये ग्रीकदेशीये च भैषज्ये बहुशो विचारसाम्येन इरानदेशे ग्रीकवैद्यकस्य प्रभावोऽप्यासीदित्युल्लेखोऽपि दृश्यते[1] । इरानप्रदेशेऽपि ससेनियन्सनृपवंशे राजकुले ग्रीकवैद्या इव भारतीया वैद्या अप्यासन्, विदेशीयानां तद्देशीयानां च वैद्यानां मिथः प्रतिस्पर्धाऽऽसीदिति स्पीगल[2]महाशयोऽप्युल्लिखति । तेन इरानदेशीयवैद्यके येष्वंशेषु ग्रीसोपज्ञमुद्भूता असाधारणा विषयाः परिच्छिद्यन्ते, तेषु ग्रीसवैद्यकस्य प्रभावः स्यान्नाम, परं वैद्यकविषये ये भारतीयायुर्वेदीयरोगशारीरकादिविषयका विचाराः समानतया तत्रोपलभ्यन्ते, ये वा ग्रीकादिसाधारणा अपि भारतीया विचारास्तत्र ज्ञायन्ते, तेषु भारतीयवैद्यानां तदीयवैद्यकस्य च प्रभावो निरूपणीयः । ग्रीसवैद्यके भारतीयायुर्वेदीयविषयाणामपि साम्यं कीथ—(A. B. Keith) महाशयेन यथा निर्दिष्टमस्ति, तेष्वंशेषु तत्रापि साक्षात् परंपरया वा भारतीयः प्रभावः पश्चान्निरूपयिष्यते । इरानदेशेन सह भारतस्य देशतोऽपि सन्निकर्षोऽस्ति । तस्यैव प्रथमडेरियसनृपतेः साहाय्यभावेन B. C. 479 समये प्लेटियारणस्थले ग्रीसवीरैः सह भारतीयसेनाया युद्धस्योल्लेखनमपि[3] लभ्यते । तदेवं इरानभारतयोर्घनतरे मिथः सम्बन्धे भारतीयवैद्यानामपि तत्र प्रतिष्ठितत्वे चागम्यमाने भारतीयवैद्यानां विशेषरूपेण तत्र प्रभावो निरूपणीयः । किमन्यत्, इरानदेशीयपह्लवि (Pehlavi) भाषायां भिषजभेषजमन्त्रादिशब्दसमाना वेषज (Baeshaza,

---

१ Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol 4, P. 759 by L. C. Casartelli.

२ Spiegal thinks it probable that in populous cities foreign physicians often competed with native ones. Under the Sassanians, too, we find Greek physicians at the royal court, and Spiegal is of opinion that Indian physicians made their way there also. (Eran Alterth.) E. R. E. Vol IV P. 759.

३ Greater India by Kalidas Nag M. A. D. Litt. No I, P. 15.

४ The commonest term to indicate indifferently 'medicine', 'healing', 'medicaments', or 'physician' is Baeshaga, corresponding to Sanskrit Bhishaj, Bheshaja. In Pehlavi we find this word as Beshaj, but more commonly under the curiously inverted from bejishak as in modern Persian and Armenian words Bezhishk 'physician' and 'Bezhshkel' 'heal.' By L. C. Casartelli, E. R. E Vol 4, P. 757.

Beshaj), भिजिष्क (Bejishka), माश्र, इत्यादिशब्दा अप्युपलभ्यन्ते ।
किं बहुना आर्मिनियन्(Armenian)भाषायामपि एषां शब्दानामेव स्वरूपा-
न्तराणि (Bzhishk, Bzhshkel) दृश्यन्ते । इरानभाषायामपि वैद्यवाचको
भिजिष्कशब्दः, औषधवाचको वेषजंशब्दोऽपि भारतीयभिषग्भेषजशब्दयोरेवोच्चा-
रविभेदकृतः स्वरूपविशेषः । तथाविधौ अथर्ववेदोक्तौ ऋग्वेदोक्तौ च प्रधानशब्दा-
वपि भारतात् तत्र सङ्क्रान्तौ चेत् तत्र भारतीयायुर्वेदस्य प्रभाव एतावताऽपि बहु-
शोऽनुमातुं शक्यते । किं बहुना पारसीकमतप्रवर्तकाज्जरथुष्ट्रादपि प्राक्तनैस्तद्देशीय-
निवासिभिर्मागीजातीयैरियं गुप्ता वैद्यकविद्या भारतीयब्राह्मणेभ्योऽधिगतेति चतुर्थ-
शताब्द्या रोमेतिहासलेखकानां 'अमीनस् मर्सिनस्' प्रभृतीनां लेखोपलम्भेन, इरान-
देशेऽतिपुराकालादेव भारतीयवैद्यकप्रभावस्य स्पष्टतया ततः परमपि भारतीयवै-
द्यानामुपगमवृत्तोपलम्भेन च भारतीयायुर्वेदस्यालोकस्तत्र चिरात् प्रतिफलितः स्पष्टी-
भवति । आयुर्वेदीयग्रन्थेषु चरकवृद्धजीवकीयादिषु बाल्हीकभिषक्त्वेन काङ्कायनो
निर्दिष्टोऽस्ति । पुरा बहुकालमिरानाधिपत्येनाधिष्ठितो बलख्प्रदेशो बाल्हीकशब्देन
बोध्यते । काङ्कायनस्य सुश्रुतव्याख्योद्धृतसुश्रुतसतीर्थ्यत्वोक्तेः प्रामाणिकत्वे 'बाल्ही-
कभिषजां वर' इति निर्दिष्टेन काङ्कायनेन तत्र प्रवर्तिता वैद्यकविद्या भारतीयैव सिध्यति ।
अन्यथाऽपि भारतीयाचार्यैः सह पक्षप्रतिपक्षभावेन दर्शितसंवादस्य काङ्कायनस्य
आचार्यकुक्षौ संमानेन निबन्धसंग्रहादौ संस्कृतभाषामयानां तदीयवचनानामुद्धार-
दर्शनेनापि भारतीयानुरूप एव तदीयोऽपि सम्प्रदायो न देशान्तरीयः, बुद्धसामयि-
कस्य जीवकस्याध्यापकत्वेनाभ्युपगतेनात्रेयेण काश्यपेनापि निर्दिष्टस्य बाल्हीकभिषजां
वरस्य काङ्कायनस्य समयो ग्रीकवैद्यैः सह सम्पर्कमुपेतानां पूर्वोल्लिखितानामिराननृपाणां
समयाद् अन्ततोऽपि गत्वा एकद्वशतवर्षपूर्व एव दृश्यत इति तत्र भारतीयानां सम्बन्धः
प्रभावश्च न किं प्राचीनतरः सिध्यति ? प्रत्युत एतावन्तोंऽशा इति परिच्छेत्तुं न

१ There is no question of a Greek influence either on the medi-
cal knowledge current in ancient Iran. The Iranians use in the
Avesta the word B*haesaj*, which was certainly derived either from
Indian B*heṣaj*, B*haiṣajya* found both in the Ṛk and Atharvavedas,
both of which are more ancient than the Gathas. The word is not
of Indo-European origin and the Greeks do not use it. The persis-
tence of this word in Iranian shows that the Iranians had most pro-
bably preserved medical tradition not of Greek origin but most pro-
bably of Indian origin. Even admitting that the Atharvaveda is of
the same age as that of the Avesta there is no doubt that Ṛgveda is
older than both and the word is found in it too.

शक्यन्ते, तदपि इरानप्रदेशाद्भारताच्च कतिपये वैद्यकविषया ग्रीसवैद्यके प्रतिसङ्क्रान्ताः सन्तीति मतमपि E. B. बृहत्कोशे निर्दिष्टमस्ति[१] ॥

एवमादिरूपेण दूरदूरमपि प्राचीनेष्वनेकदेशेषु शाखोपशाखारूपासु प्राचीनानेकजातिष्वपि न्यूनाधिकरूपेण भारतीयप्राचीनव्यवहृतीनामाथर्वणप्रक्रियासाम्येन माब्रिकप्रक्रियया भेषजोपयोगेन च चिकित्सनसम्प्रदायस्य च गमकान्यसाधारणलक्षणानि बहुशो दृश्यन्ते । येषु प्रकृतविच्छेदविस्तरभयाद्दिङ्मात्रमिह निदर्शितम् । एवं दर्शनं भारतस्य देशान्तराणां चातिपुराकालादेव मिथः परिचयं सम्पर्कं व्यवहारं विद्याविज्ञानादिसङ्क्रमणादिकं च निश्चाययति ॥

प्राचीनभारतस्य सभ्यताया विषयान्तरविभागेष्विव आयुर्वेदीयविभागेऽपि प्राचीन एवोन्मेषः । आध्यात्मिकेषु विचारेषु बाह्येषु कलाकौशल्यादिषु च पुरासमयाद्विकसितां दशां दधद्भारतं सर्वोपजीव्यशारीरयात्रोपयोगिनि भैषज्यप्रस्थाने कथमुदासीत । आयुर्वेदीयसंहितासु तु लोकसृष्टेः समकालमेव ब्रह्मण आयुर्वेदोद्गमः प्रतिपाद्यते । वैदिके साहित्ये यथा हि विद्यान्तराणि तथैव वैद्यकविषया अपि ऋग्यजुःसामतैत्तिरीयादिषु ततोऽप्याथर्वणे विशेषत उपलभ्यन्ते ॥

वैदिकसमयादेवायुर्वेदविद्यायाः संमाननेन उपवेदपदमुपादीयते । वैदिके समयेऽपि नानाप्रस्थानान्तरेष्विव आयुर्वेदीये प्रस्थानेऽपि पूर्वे महर्षयो बहुशः कृतपरिशीलनास्तत्त्वदृशो बभूवुः । वैदिके समये शतशो वैद्याः, सहस्रश औषधानि, अनेकशो रोगाः, तत्प्रतीकारोपायाश्चासन्निति प्रतिपादितमेव । ततः पराक्कालेऽपि आधुनिकविचारेण उपत्रिसहस्रवर्षप्राचीनतयाऽनुसन्धीयमानेषु ऐतरेय-शतपथ-कौषीतक्यादिब्राह्मणेषु छान्दोग्याद्युपनिषत्सु गर्भोपनिषदि श्रौतसूत्रादिषु गृह्यसूत्रादिषु रामायण[२]महाभारत[३]पुराणादिष्वपि अङ्गप्रत्यङ्गादीनि शारीरकाणि रोगास्तत्परिहारोपाया भेषजानि एवमादय आयुर्वेदीयविषयास्तत्सम्बन्धिन इतिहासा उपाख्यानान्युल्लेखाश्चोपलभ्यन्ते । महाभारते युद्धादिष्वपि[४] साङ्ग्रामिकसैन्यैः सह वैद्यानां चिकित्सका-

---

१ Persian and Indian sources contributed something to Greek Medicine. As to the amount and the character of these contributions, we are not yet in a position to speak with definiteness.

E. B. Vol 15, P. 198.

२ लक्ष्मणविशल्यीकरणम् ।

३ उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः
सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः — (महाभारतभीष्मपर्वणि अ. १२०

४ I, कोशं यन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ।
तत्संगृह्य ययौ राज्ञां ये चापि परिचारकाः । ५८ उद्योगे अ. १५१

II, शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपस्करणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः । (१२) " अ. १५२

नामपि सह नयनं, सर्वोपकरणोपेतानां शास्त्रविशारदानां बहूनां वैद्यानां युद्धशिबिरेष्ववस्थापनं, तद्द्वारा आहतानां प्रतीकारप्रवृत्तिरपि तत्र तत्र दृश्यते । एष विषयो मत्थूमहाशयेनापि निर्दिष्टोऽस्ति। रामायणे सुषेणवैद्यकथा प्रसिद्धैव ॥

कौटिलीये साङ्ग्रामिकाधिकरणे शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्तचिकित्सकस्त्र्यादीनामपि सेनापृष्ठभागेऽवस्थानं निर्दिष्टमस्ति ॥

पुराणेतिहासादिष्वपि न खल्वेष विषयो विरलः ॥

तदेवं गुरुदक्षिणाप्रदेयाश्वानां आहृत्यै काशीपतिं दिवोदासमुपेयुषे गालवाय हिमवन्मूले वायव्यदिशि मारीचकश्यपाश्रमस्य निर्देशनस्योपलम्भेन दिवोदासादनन्तिपूर्वं किं वा तत्समकाले कृताश्रमो मारीचकश्यप इति महाभारतोल्लेखः, मारीचकश्यपस्य ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रे बृहद्देवतायामप्युपलम्भः, आत्रेयसहभाविभावेन मारीचकश्यपोल्लेखः, वार्योविदस्य मारीचकश्यपात्रेयपुनर्वसुसहभावः, कृष्णात्रेयस्य पुनर्वस्वात्रेयसामानाधिकरण्यं, चिकित्सितप्रवर्तकत्वेन कृष्णात्रेयस्य महाभारते निर्देशः, आत्रेयान्तेवासितया भेडस्योल्लेखः, भेडसहभावितयाऽऽत्रेयपुनर्वसूपदेश्यतया च गान्धारनृपस्य नग्नजित उल्लेखः, नग्नजितो दारुवाहस्य च सामानाधिकरण्यं, दारुवाहस्य काश्यपीये निर्देशः, गान्धारनृपस्य नग्नजित ऐतरेयब्राह्मणे, गान्धारस्य प्राणविदो नग्नजितस्तत्पुत्रस्य स्वर्जितोऽपि शतपथब्राह्मणे कीर्तनं, दिवोदासस्य कौषीतकिब्राह्मणे कौषीतक्युपनिषदि काठकसंहिताब्राह्मणांशे महाभारतेऽप्युपलम्भः, तत्पूर्वपुरुषत्वेन धन्वन्तरेर्लाभश्चेत्येवं सर्वतो दृशः प्रवर्त्य विचारणे मारीचकश्यपः, पुनर्वसुरात्रेयः, भेडः, नग्नजिद्दारुवाहः, वार्योविदश्चैते भैषज्यविद्याचार्या ऐतरेयकौषीतकिशतपथकाठकब्राह्मणकालादनर्वाचीना धन्वन्तरिदिवोदासवद्ब्राह्मणोपनिषत्सहभावेन लेशतः पौर्वापर्येण वा वर्तमाना आसन्निति पूर्वं प्रतिपादितमेव ॥

आत्रेयकश्यपादिभिरपि कति पूर्वाचार्याणां मतानि बहूनि नामानि च गृहीतानि दृश्यन्ते । एषामात्रेयादीनां संहिताकर्तृतयाऽपि पूर्वाचार्योपदिष्टानां विप्रकीर्णविषयाणां संहननमभिव्यज्यते ॥

तदेवं वैदिकात्समयात् परम्परानुवृत्ता क्रमविकासेन विवृद्धा चिकित्साविद्या पूर्वतनग्रन्थानां विलोपेनाद्यत्वेऽनुपलम्भेऽपि उपलभ्यमानात्रेयसुश्रुतकश्यपादिग्रन्थान्तर्गतविषयाणां निध्याने तत्समये परां प्रौढिमापन्नाऽनुभूयते । चिकित्साप्रधानैरात्रेयकश्यपभेडादिभिरपि शल्यप्रक्रियायाः सूचनेन शल्यविद्याऽपि प्राचीना तदात्वे प्रस्थानविशेषरूपेण प्रौढिमादधानाऽवगम्यते । एभिरेवात्रेयादिभिरुल्लिखितेषु शालाक्यादिषड्विभागान्तरेष्वपि विचारपूर्णाः प्रौढा ग्रन्थाः स्युः । कालवशेनैषामपि लोपो महते खेदाय ॥

---

१ Antiquity of Hindu Medicine by D. C. Muthu A. D. P. 21, 52.

२ चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः स्त्रियश्चान्नपानरक्षिण्यः उद्धर्षणीयाः पृष्ठतोऽनुगच्छेयुः (कौटिलीये अधिकरणे १०) ।

आश्विन-भारद्वाज-जतूकर्ण-पराशर-हारीत-क्षारपाणि-भानुपुत्र-भोजे-कपिलबलादीनामाचार्याणां भूततन्त्रस्य चाद्यत्वे मूलग्रन्थानुपलम्भेऽपि तेषां वचनानि ताडपत्रीये प्राचीने ज्वरसमुच्चये, केषाञ्चिदेषामाचार्याणामन्येषामपि कतिपयानां वचनानि पश्चात्तनेषु तन्त्रसारे चरकादिव्याख्यासु निबन्धग्रन्थेषु च समुद्धृतानि बहून्युपलभ्यन्ते । एवमुपलम्भेन तावत्कालपर्यन्तमपि तेषामाचार्याणां ग्रन्था उपलभ्यमानाः परिशील्यमानाश्चासन्निति स्पष्टप्रतीतयेऽद्यापि चिह्नमवशिष्यते ॥

प्राचीनैरात्रेयकश्यपादिभिः काम्पिल्यगङ्गाद्वारादिकं तत्तत्स्थानमलङ्कुर्वद्भिरायुर्वेदाचार्यैस्तत्तत्स्थलेष्वेव स्वोपदेशपरम्परया शिष्यसंप्रदायाद्यभिवर्धनेन स्वस्वीया विचारा एव केवलं न प्रकाशिताः, अपितु अद्यत्वे वैद्यविद्यापीठमधिष्ठितैस्तैस्तैर्वैद्याचार्यैस्तत्र तत्र प्रदेशे सम्भूय वैद्यसंमेलनसमितिमवस्थाप्य स्वस्वविचारोद्भूतानां नवनवानां प्राचीनानाञ्च विषयाणां विमर्शनमिव प्राचीनकालेऽपि यदा कदाचित् देशदेशान्तरागतैस्तदानीन्तनैः प्रसिद्धैस्तैस्तैराचार्यैस्तेषु तेषु स्थानेषु सम्भूय परिषदमवस्थाप्यापि परस्परविमर्शा विधीयमाना आसन् । येनैवं विमर्शे शाणसङ्घर्षोज्ज्वलानि रत्नानीव तानि तानि सिद्धान्तरत्नानि, नवनवा विचाराः, स्वस्वाभिप्रायविचाराश्च स्वस्वसंहितासु निर्दिष्टाः दृश्यन्ते ॥

पाणिनिनाऽपि गर्गादिभ्यो यञिति (४-१-१०५) सूत्रीयगर्गादिगणे जतूकर्णपराशराग्निवेशशब्दानामुल्लेखनेन, कथादिभ्यष्ठगिति (४-४-२) सूत्रे कथादिगणे आयुर्वेदशब्दं प्रवेश्य तत्र साधुरित्यर्थे 'आयुर्वेदिकः' इति पदसाधनेन च तदात्वेऽप्यायुर्वेदविद्या समुन्नतावस्थायामासीत्, तत्र कुशला विद्वांसोऽपि बहव आसन्नित्यपि प्रतीयते । "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति (२-१-६७) सूत्रकृता गौतमेन तत्तदौषधोपयोगोपदेशानुसारेण तत्तद्रोगनिवृत्त्यादीनां लाभेन आयुर्वेदस्य विषभूताशनिप्रतिषेधार्थानां मन्त्राणां च तत्तत्प्रयोगविशेषे फलानुपप्लवेन यथा प्रामाण्यं व्यवस्थितमेतत्तौल्येषु सर्वेषां वेदानां प्रामाण्यमिति आयुर्वेदादेः प्रामाण्यं सिद्धवत्कृत्वा तन्निदर्शनेन सर्वेषां वेदानां प्रामाण्यस्य व्यवस्थापनेन प्राचीनाचार्याणामेषां समयेऽप्यायुर्वेदविद्यायाः प्रचारः, संमाननं, प्रामाण्यं चाभ्युपगतमासीदिति च ज्ञायते, न्यायमञ्जरीकारेण जयन्तभट्टेनाप्यस्मिन्विषये सुनिरूपितमस्ति ॥

---

१ एष भोजः प्राचीनाचार्यः सुश्रुतसमकालीनो नतु धारानगराधीशः ॥

२ हिमवतः पार्श्वे, चैत्ररथवने, जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे काम्पिल्यराजधान्यां, पञ्चगङ्गे च आयुर्वेदीयविचाराय महर्षीणां समवायश्चरकसंहितायां तत्र तत्रोल्लिखितोऽस्ति । तत्रैव विमानस्थाने परिषदोऽपि निरूपणमस्ति । काश्यपसंहितायामपि जातिसूत्रीये 'इति परिषद्' (पृ. ५३) 'भूयांसः' (पृ. ११६) इति परिषदो विद्वत्समवायस्य चोल्लेखोऽस्ति ॥

३ न्यायमञ्जर्याम् (पृ. २५३-२६०) ।

महावग्गादिपालीग्रन्थलेखे कालाञ्जन–रसाञ्जन–स्रोतोञ्जन–गैरिकाद्यौषधानां,
भगन्दरादिरोगाणां, त्रिदोषाणां, स्वेदनबस्तिकर्मादीनां च भारतीयायुर्वेदिकविषयाणां
तदीयशब्दैर्व्यवहृतानामुपलम्भेन जीवकीयचिकित्सनवृत्तेन च बुद्धसमयेऽपि (B.
C. 600) एतदीयः प्रचारो बहुशः स्फुटीभवति ॥

महावग्गीयजीवकस्य चरित्रानुसन्धाने गुरुणा परीक्षायै वनस्पत्यालोचनाय
नियुक्तेनानेनैकस्याप्यनुपयोगिनो वनस्पतेरनुपलम्भवर्णनेन भेषजप्रयोगेण बहूनां
तीव्ररोगाणां चिकित्सनेतिवृत्तेन च कायचिकित्सायाम्, अन्त्रभेदनकपालभेदनपर्य-
न्तया शस्त्रप्रक्रिययाऽपि चिकित्सनेन शल्यप्रस्थानेऽप्यसाधारणं विशेषविज्ञानं तदी-
यमवगम्यते । तस्य महावग्गतिब्बतीयकथाजातकादिलेखेभ्यो बुद्धस्य तत्कालीन-
नृपादीनां च चिकित्सनस्य निर्देशेन तस्य बुद्धसामयिकत्वं, तल्लेखात्तस्य तक्षशिला-
यामध्ययनमपि निश्चेतुं शक्यते । परं महावग्गलेखात् तद्दिशाप्रमुखात् कस्माच्चिदेवा-
चार्यात् तदध्ययनमायाति । तिब्बतीयोपकथात आत्रेयात् तदध्ययनं प्रतीयते इति
केचन वदन्ति । तस्य मूलं तु न प्राप्यत इति पूर्वं (पृ. ८०) उक्तमेव । तेन स
चात्रेयः चरकसंहिताया मूलाचार्यः पुनर्वसुरात्रेय एवेति न ततोऽवधार्यते । चरक-
संहिताया लेखादपि पुनर्वसुरात्रेयो, भिक्षुरात्रेयः, कृष्णात्रेय इति त्रय आत्रेयास्तदानीं
वैद्यविद्यायामाचार्यत्वेन प्रसिद्धा ज्ञायन्ते । आत्रेय इति गोत्रनाम । तद्गोत्रोत्पन्ना
अनेके पूर्वापरा आत्रेयशब्देन शब्द्यन्ते । जीवकस्याचार्यत्वेनाभ्युपगत आत्रेयः कतम
इति एतावतैवानिश्चीयमानतया आत्रेयशब्दसाम्यमात्रेण स एव पुनर्वसुरात्रेयो जीवक-
गुरुरिति न वक्तुं शक्यते । आत्रेयेण त्रिस्रैषणीयाध्याये त्रिविधौषधवर्णने 'शस्त्र-
प्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकसश्च'
इति शस्त्रप्रणिधानस्य नाममात्रोद्देशोऽस्ति (पृ. ५७८) । सोऽपि तदध्यायीयविषया-
णामन्ते कृष्णात्रेयत्वस्योल्लेखात्तदीयः प्रतीयते । काश्यपसंहितायां 'परतन्त्रस्य समयम्'
इति शल्यविद्यायाः परतन्त्ररूपेणोल्लेखवदात्रेयेणापि 'धान्वन्तरीयाणाम्', 'एके' इत्या-
दिशब्दैर्धान्वन्तरसंप्रदायो निर्दिष्टः । चिकित्सास्थाने द्विव्रणीयाध्याये शल्यप्रस्थानी-
योपचाराणामपि निर्देशोऽस्ति । परं स निर्देशः पश्चाद्दृढबलपूरितांश एव । टीकाकर्तॄणां
मतभेदेन तदंशस्यात्रेयाग्निवेशीयांशत्ववादेऽपि तत्रैवाध्याये—'इति षड्विधमुद्दिष्टं
शस्त्रकर्म मनीषिभिः' (श्लो. ६१), तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथा स्वं स्वे चिकित्सिते'
(श्लो. ११९) इत्युक्तेः स्वारस्येन प्रस्थानान्तरीयः परकीयः संप्रदायो निर्दिष्टोऽ-
वगम्यते । ततः पूर्वमर्शश्चिकित्सितप्रकरणे (अ. १२) अर्शसामुपचाररूपेण नाना-
विधौषधप्रयोगान् प्रथमं निर्दिश्य—

'तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
दाहं क्षारेण चाप्येके दाहमेके तथाऽग्निना ।

१ Tibetan Tales P. 98.

अस्त्येतद्भूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ॥
क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तत्र सुदारुणः।'
(चि. अ. १२, श्लो. ३३)

इति शस्त्रक्षारदाहप्रक्रियाया एकीयत्वेन परकीयत्वापरपर्यायरूपेण निर्देशनं, तत्र
अल्पज्ञानेन हानिसंभवाद्भूरितन्त्रज्ञानावश्यकत्वं ब्रुवता तस्मिन् विषये स्वस्य ताट-
स्थ्यमिवावबोध्यते आत्रेयाचार्येण । सुश्रुते–अष्टसु प्रस्थानेषु कतमत् प्रस्थानमुपदि-
शामीति दिवोदासोक्तिवत् पुनर्वसोरात्रेयस्योक्त्यदर्शनेन आत्रेयसंहितायां विषतन्त्रा-
दिविषयान्तराणामनुप्रवेशेऽपि शल्यविद्याविषयस्यानुपदेशेन च तच्छिष्याणां षण्णां
कायचिकित्साविषय एव ग्रन्थप्रणयनेन शल्यप्रस्थाने शिष्यभूतस्यान्यस्य कस्यापि
नामानुपलम्भेन च अद्यत्वे कायचिकित्साविषये शस्त्रचिकित्साविषये चासाधारण-
वैदुष्यवतां भिषजां (Physician and surgeon) पार्थक्येन प्रसिद्धिवत्
तदात्वे पुनर्वसोरात्रेयस्यापि कायचिकित्साविषय एवासाधारणवैदुष्यमाचार्यभाव-
श्चासीदिति परिज्ञायते । महावग्गीयजीवकस्य तु कायचिकित्सायामिव शल्यचिकि-
त्सायामप्यसाधारणं वैदुष्यमीक्ष्यते। पुनर्वसोरात्रेयस्य शिष्यत्वेऽस्येदृशस्यासाधारणस्य
सतीर्थ्यस्य अग्निवेशादीनां षण्णां पुनर्वस्वात्रेयशिष्याणां सहभावेन किमिति नाम
नोपादीयेत । आत्रेयपुनर्वसोरपि पूर्वतनस्यात्रिपरम्परागतस्यान्यस्यैवात्रेयस्यान्तेवासी
जीवकः स्यादित्यपि कल्पयितुं न शक्यते । तथात्वे चरकसंहितायामुपक्रमग्रन्थे
मध्येऽपि प्रसिद्धानां पूर्वेषामायुर्वेदविदामाचार्याणां निर्देशे तथा प्रसिद्धतरस्य महा-
भिषज्ञो जीवकस्य नाम किमिति नोपात्तं स्यात् । बुद्धसामयिकजीवकगुरोरात्रेयादप्य-
र्वाचीनत्वेन संभावनेऽनेनात्रेयपुनर्वसुना काशीनरेशयोर्वार्योविदवामकयोर्वैदेहनि-
मेश्च समं सामयिकमुल्लेखं कुर्वता वैद्यविद्याध्येतृतया जातकाद्युक्तस्य काशीपतेर्ब्रह्म-
दत्तस्यापि नाम किमिति नोपादीयेत । तत्सामयिकेन काश्यपेनापि कथं नोपादीयेत ।
अग्निवेशस्याचार्यो हि आत्रेयपुनर्वसुशब्देन काम्पिल्यस्थानीयत्वेन निर्दिश्यते । बुद्ध-
सामयिकजीवकाचार्यत्वेन ज्ञात आत्रेयस्तु तक्षशिलागतत्वेन निर्दिश्यते । काम्पिल्यं
वेदकालात् प्रसिद्धं, तक्षशिला तु पश्चादेव प्रसिद्धतरेत्यवोचाम । अर्वाचीनतया कल्पने
अनेनात्रेयपुनर्वसुना तथा प्रसिद्धायास्तक्षशिलायाः पाटलिपुत्रस्य च नाम किमिति
नोपादीयेत, इत्येवमालोचने आत्रेयपुनर्वसोः कालो नार्वाग् भवितुं शक्नोति । ततः
पश्चात्तनोऽन्य एव वसिष्ठादिशब्दवद्गोत्रनाम्ना आत्रेयशब्देन व्यवहृतः शल्यप्रस्थाने
कायचिकित्सायां च वैदुष्यशाली तक्षशिलायामाचार्यः स्यात् । तत एव बुद्धसामयिकेन
जीवकेनाधीतं स्यादिति कथयितुं शक्यते । अतः केवलमात्रेयशब्दमात्रमुपादाय पुन-
र्वसुरात्रेय एवास्य जीवकस्य गुरुरिति साधयितुं बलवत्प्रमाणमपेक्ष्यते, इत्यादि पूर्वं
(पृ. ८०) प्रतिपादितमेव । तस्य वृद्धजीवकनाम्ना अपरस्य जीवकनाम्ना प्रसिद्धिरपि
द्वयोर्भेदं पूर्वापरभावं चावबोधयति । एवं परित आलोचनेन तिब्बतीयोपकथोक्ता-
त्रेयोऽपि पुनर्वसोरात्रेयाद्भिन्नः पश्चात्तनश्चेत्यायाति ॥

यदि नाम पूर्वोपदर्शितदिशा एतत्तन्त्राचार्यस्य वृद्धजीवकस्य महावग्गादिबौद्धग्रन्थनिर्दिष्टस्य प्रसिद्धवैद्यवरस्य जीवकस्य च जन्मस्थानगुरुकुलचिकित्सनेतिहासादीनां मिथो विभिन्नानां विभेदं साधयतां बहूनां बाधकविसंवादकानां दर्शनेऽपि स्वस्वविषयोपरक्तदृष्टिभिर्लिखितेष्वितिहासेषु तथेतरथा बोल्लेखेऽपि प्रमेयांशमात्रमनुसन्धाय संवादः सम्भावनीयः। महावग्गे तत्पूर्वचरित्रानुसारेण कुमारभृत इति वक्तुमौचित्येऽपि कुमारभच्चो इति तद्विशेषणेन कुमारभृत्य इति परिचयविशेषकाभात् तत्साधकतया राजकुमारेणाभयेन पालितत्वरूपं यत्पूर्ववृत्तं निर्दिष्टमस्ति तत्र न स्वारसिकं सङ्गमनं भवति। पालीलेखतस्तस्य कुमारभृत्यत्वे कौमारभृत्यवेत्तृत्वमेव विनिगमकं स्यात्। पूर्वसम्प्रदायानुसारेण कौमारभृत्यशब्देन बालचिकित्सैवावबोध्यते। कालिदासेनापि कुमारभृत्याकुशलैरिति तत्परत्वमभिप्रेयते। तादृशस्य महाभिषजो बालचिकित्सावृत्तानुल्लेखेऽपि तद्वेत्तृत्वं न खलु न सम्भवति। पुरावृत्ते क्वचन नैसर्गिकविषयोपस्थितौ दैवी शक्तिः किमपि कौतुकं वोल्लिखितं तत्र तत्रेक्ष्यते। तत्रान्तर्निध्याने किमपि रहस्यं प्रक्रियान्तरेणोपरञ्जकतयाऽवबोधितं प्रतिभासते। अस्मिंस्तन्त्रे पञ्चवार्षिकस्य जीवकस्य गङ्गाह्रदोन्मज्जने क्षणादेव वलीपलितव्याह्त्या वृद्धभावे किमपि कौतुकं, बौद्धग्रन्थोक्तजीवकस्यापि पूर्वतनमुत्पत्त्यादिबाल्यवृत्तमसाधारणमित्युभयतः किमपि बालरहस्यं निगूढमवभासते। पञ्चनदगान्धारादिपश्चिमविभागे नानाचार्यैर्वैद्यविद्याया उपबृंहणं, वैद्यकतन्त्रकृतामाचार्यत्वेनात्रेयस्य निर्देशः, महावग्गलेखे आत्रेयानुल्लेखेऽपि तिब्बतीयगाथायां तक्षशिलायां जीवकेनात्रेयाद्वैद्यविद्याया ग्रहणस्योल्लेखश्चास्ति। चरके आत्रेयेण मारीचिकश्यपस्योल्लेखेऽपि तथा प्रसिद्धस्य जीवकस्यानुल्लेखेन संहिताकर्तुर्मारीचकश्यपाज्जीवकस्य पश्चात्तनत्वमायाति। वृद्धजीवकीये प्राचीनेन काश्यपेन सह जीवकस्य प्रश्नप्रतिवचनसम्बन्धदर्शनमपि स्वग्रन्थस्य मौलिकत्वप्रदर्शनमेवाभिप्रैति। एवं सति तल्लेखनीतोऽप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीनिर्ग्रन्थादितादात्विकलोकप्रसिद्धशब्दविशेषाणामत्रानुप्रवेशनं च सम्भवति, इत्येवं स्थालीपुलाकदृशा नामैकदेशसाम्यमात्रेण आत्रेयोऽपि स एव, वृद्धजीवकोऽपि बौद्धग्रन्थोक्तः प्रसिद्धो भिषग्जीवक एवेति बलादैक्यमभ्युपगम्येत, तदाऽपि आत्रेयस्य जीवकस्यापि बुद्धसमय एवायाति। न तु ततोऽपि पश्चात्कालः। इतोऽपि २६०० वर्षेभ्योऽनर्वाक्तनत्वमेव सिद्ध्यति॥

बुद्धसामयिकेन जीवकेनापि शल्यप्रक्रियया नानाविधैरसाधारणौषधप्रयोगैश्च सुयशश्विना उभाभ्यां हस्ताभ्यामुभे प्रस्थाने समकक्षायामुद्गमय्य तदात्वे परां प्रौढिमारूढे प्रदर्शिते। सद्गुरूपदेशाध्ययनबलोपजाततयाऽध्ययनाध्यापनप्रणाली गौरवस्यानुसन्धेयतया तदात्वे प्रचारवशेन परः शतानां व्यक्त्यन्तराणामपि तारतम्यभाजामायुर्वेदविद्याविदां विशेषतः सम्भवेन कायचिकित्सायां शल्यप्रस्थाने च स समयः आयुर्वेदविद्यारसायनेन पूर्णयौवनारूढोऽवगम्यते॥

१ "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि।" (रघुवंशे ३ सर्गे)॥

आत्रेयशिष्यतया कीर्तितेन जीवकेन कायचिकित्साविज्ञानाय चरकसंहितायाः पूर्वाप्रतिसंस्कृतावस्थारूपाऽऽत्रेयसंहितैव, शल्यप्रस्थाने विज्ञानाय आत्रेयसंहितायामपि समानदशा धन्वन्तरेरुल्लेखेन पुराकालादसाधारण्येन प्रसिद्धा सुश्रुतसंहिता तत्पूर्वावस्थारूपा धन्वन्तरिसंहिता वाऽधीता स्यादिति तदीयेतिवृत्तगतक्रियाकौशलफलबलकल्पनीयमेव। स एवान्यो वाऽस्तु जीवकः, तेन बालतन्त्रपरिज्ञानायापि तदात्वे प्रसिद्धा कश्यपसंहितैवोपात्ता स्यात्, आयुर्वेदीयपरम्परागतानि तदात्वे उपलभ्यानि आश्विनभारद्वाजादिसंहितान्तराणि च विशेषविज्ञानायावलम्बनानि भवेयुः। तदात्वे उपस्थितानीदृशानार्षग्रन्थान् परित्यज्य ग्रन्थान्तराणां, पूर्वसमये प्रसिद्धानितिहासतोऽपि संवादिन आत्रेयादीनाचार्यान् विहाय अनुपस्थितेभ्यो वैदेशिकादिभ्य आचार्यान्तरेभ्यो वाऽध्ययनं कल्पयितुं न किमपि प्रमाणमवलभ्यते। यदि तथाऽभविष्यत्तदा आत्रेयमुल्लिखत्सु तिब्बतीयकथाजातकादिग्रन्थेषु तथाऽप्युदलेखिष्यत॥

पुरा समयादेव विद्यासम्प्रदायोज्वले भारतीये पश्चिमविभागे तक्षशिलापरिसरप्रदेशो बुद्धसमयात् पूर्वतः पाणिनिव्याडिसदृशैरन्यैरपि परःशतैर्वेदवेदाङ्गादितत्तद्विषयाचार्यैर्वैद्याचार्यैश्च सुप्रतिष्ठित आसीदिति विदितमेव। एतद्विषये राइस डेविडमहोदयमतमिति भारतीमासिकपत्रिकायां[1] तक्षशिलाविश्वविद्यालये आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वविद्याऽर्थशास्त्ररसायनधर्मशास्त्रप्रभृतीनां बहुविधानां विद्यानामध्ययनाध्यापनप्रवृत्तिः, विशेषत आयुर्वेदशास्त्रस्य चर्चाबाहुल्यं चासीत्। तत्र विश्वविद्यालये बेब्लोनियन-मिशर-फिनीशियन्-सीरियन्-अरब-चीनप्रभृतिदेशपण्डिता अपि बहवो वैद्यशिक्षासम्बन्धमुद्दिश्य समवेता अवर्तन्तेति तदीयो महिमा साधूपवर्णितः, किन्तु तेनैवमुपवर्णयता तत्समये ग्रीसभिषजोऽपि आयुर्वेदशिक्षायै तक्षशिलायामागच्छन्त आसन्, तत्रैव जीवकोऽपि गत्वाऽऽयुर्वेदशास्त्रमपठदिति च यदुल्लिखितं तत् पश्चात्तनं बौद्धधर्मप्रसरणकालमुपादाय निर्दिष्टं स्यात्। जातकग्रन्थेष्वपि तक्षशिलाविद्यालये भारतीयतत्तत्प्रदेशागतविद्यार्थिभिर्भारतीयाध्यापकेभ्यो भारतीयपूर्वसम्प्रदायग्रन्थानां स्मृत्यायुर्वेदधनुर्वेदार्थशास्त्रादीनामेवाध्ययनमुल्लिखितं दृश्यते, आत्रेयाज्जीवकस्याध्ययनसमयस्तु प्राक्तनः जीवकाध्ययनसम्बन्धिनः पश्चात्तनबौद्धसामयिकस्य च विषयस्यैकसूत्रे संग्रथनं भ्रममुत्पादयति। महावग्गीयजीवकाध्ययनसमये मगधेऽपि बौद्धधर्मस्य प्रारम्भिकव्यवस्था जाताऽऽसीत्। बुद्धस्येतिवृत्ततोऽपि तत्समये मगध-साकेत-कपिलवस्त्वादिषु सन्निकृष्टदेशेष्वेव तदीयः प्रभावोऽवगम्यते। मज्झिमनिकायप्रभृतिपालीत्रिपिटकग्रन्थानामनुसन्धाने यमुनायाः पश्चिमदिग्भागे बुद्धस्य गमनं धर्मप्रचारणं च नोपलभ्यते। तक्षशिलायाः परिचयं दधानो महावग्गलेखोऽपि तत्प्रदेशे बौद्धधर्मप्रभावं नानुदर्शयति। अलेक्जेण्डरागमनसमयेऽपि नृपान्तराधिष्ठिते तक्षशिलाप्रदेशे बौद्धधर्मप्रभावो नावगम्यते। पश्चादशोकनृपतेः समये मिलिन्दरेण बौद्धधर्मग्रहणोत्तरं वा तत्र बौद्धधर्मप्रचारेण तक्षशिलाविश्वविद्यालयेऽपि तत्प्रभावः समुन्मिमेष-

१ भारती वर्ष ४८. पृ. ७०४.

यदि नाम ग्रीकवैद्यानां तत्रोपगमः स्यात्, तर्हि पश्चात्तने बौद्धप्रभावप्रसरणसमय एव सम्भवेत्। बुद्धसामयिकस्य जीवकस्याध्ययनसमये तु जन्मनाऽप्यलब्धसत्ताकस्य ग्रीकवैद्यकप्रथमजनकस्य हिपोक्रिटसस्याप्यागमनमपि न सङ्गच्छते, नतरां तदुत्तरेषामन्येषामप्यध्यापकत्वम्। तदात्वे ग्रीकवैद्यविद्यासुगन्धलब्धये भारतीयानां यवनदेशोपगमस्य, अत्रोपगतैः प्राचीनयवनैर्भारतीयवैद्यके अतिशयाधानस्य कस्यापि ग्रीकवैद्यकस्य भारतेऽध्यापकत्वस्य वा वृत्तं भारतीये ग्रीसीये वा इतिहासे न किमपि लभ्यते। राजदौत्यमादाय भारते समागतेन स्वयं ग्रीसवैद्येन मेगस्थनीजेन ग्रीकवैद्यानां यवनानां भारते अध्यापकत्वस्य प्रभावस्य चानुल्लेखेन, प्रत्युत चन्द्रगुप्तराज्ये वर्तमानानां वैदेशिकजनानामामयाविरवे आरोग्यसम्पादनाय भारतीयवैद्यानां नियोजनस्य व्यवस्थाया उल्लेखेन तदात्वे भारते भैषज्यविद्याया भारतीयवैद्यहस्तगतत्वं वैदेशिकानां लेशतोऽप्यप्रभावश्च स्पष्टमवगम्यते ॥

हिपोक्रिटससम्बन्धी विमर्शः

पाश्चात्यग्रीकवैद्यके प्राधान्येनाचार्यपदं हिपोक्रिटसस्य निर्दिष्टमस्ति। तस्य जन्म कौस–(Cos)स्थाने B. C. 460, मतान्तरेण ४५० संवत्सरे बभूव। अनेन पितुः Heraclides सकाशात्, Herodicus सकाशाच्चाधीतम्। स विद्यासम्पत्तये दूरदेशानप्युपजगाम। ८५ तः ११० वर्षपर्यन्ते तदीये जीवनावधौ मतभेदोऽस्ति। हिपोक्रिटसो भैषज्यविषयाध्यापनवृत्तिमानासीदिति प्रोटागोरस-(Protagoras)ग्रन्थे, दर्शनविषये फेड्रस(Phaedrus) ग्रन्थे च प्लेटो-(Plato B. C. 428–348) नामकेन विदुषा द्विवारमस्य नाम गृहीतमस्ति।

---

1 Among the Indian officers are appointed even for foreigners, whose duty is to see that no foreigner is wronged. Should any of them lose his health, they send physicians to attend him, and take care of him otherwise. P. 42 M'Crindle's Megasthenes and Arrian.

2 From the ancient biographies of Hippocrates by Suidas, by Tzetzes and by Soranus, we gather that Hippocrates was born in Cos in 460 B. C. Hippocrates Vol I, P. XLII.

3 The former passage (Protagoras) tells us that Hippocrates was a Coan and an Asclepiad and a professional trainer of medical students. This passage (in Protagoras) tells us little except that Hippocrates took pupils for a fee. Plato's Protagoras 311 B.C.

Hippocrates Vol. I P. XXXIII.

See also Plato's Phaedrus. Ibid Vol. I P. XLIII.

टिमियस(Timaeus)नामके इन्द्रियविज्ञानविषयके ग्रन्थे तेन नाम न गृही-
तम् । ऐरिष्टाटल(Aristotle B. C. 384-322)विदुषा स्वीये नैतिकग्रन्थे
सकृदेवास्य नाम गृहीतं दृश्यते । एतद्दर्शनेन हिपोक्रिटसो भैषज्यविद्याध्यापन-
वृत्तिमान् विद्वानासीदिति समर्थितं भवति । ग्रीसेतिहासलेखकेन हिरोडोटसेन
(Herodotus B. C. 484-425) पाथागोरसादीनां विदुषामुल्लेखेऽपि
स्वोत्तरवयसि वर्तमानस्यास्य अनिर्देशेन तावत्पर्यन्तं न तथा प्रसिद्धिरवगम्यते ।
कासस्थानीयपूर्ववृत्तगवेषकेण हरजोगेन[2] (Herzog) कासस्थानीये बहुलेखेऽप्यस्य
विषये उदासितं दृश्यते । अन्यत्र प्राचीनग्रन्थेष्वप्यस्य विशेषनिर्देशो न दृश्यते ॥

B. C. 427 आरभ्य B. C. 400 समयाद्मातिपश्चात् स्यादनेन ग्रन्थसंपादनं
कृतमिति Galen (C. 130-200 A. D.) महाशयस्य[3] मतम्, B. C. 430
आरभ्य 420 पर्यन्तमिति Littre महाशयस्य[4] मतम्, छन्दोव्याकरणलेखशैलीनाम-
नुसन्धाने अलेक्झेण्डरादनन्तरं हिपोक्रिटसग्रन्थस्य B. C. 300 समये रचनेति
कस्यचन मतं वर्तते । तन्नाम्ना बहवो ग्रन्था दृश्यन्ते, तेषु परस्परविरोधलेखशैलीभेदा-
देर्दर्शनेन सर्वे हिपोक्रिटसीया इति पूर्णतया विश्वस्य कथयितुं न शक्यते इति ग्रेमर-

---

1 From Aristotle we learn that Hippocrates was already known as "the great Hippocrates." Ibid Vol. I P. XLIV.

2 Herzog's untiring researches in Cos have not yielded a single fact regarding him (Hippocrates).

E. R. E. Vol. VI P. 544. E. Thrämer.

3 The style of a treatise is sometimes a sure test and sometimes not. Sophistic rhetoric is of such a marked character in its most pronounced form that a treatise showing it is not likely to be much earlier than 427 B. C., nor much later than 400 B. C. when sophistic extravagances began to be modified under the influence of the Attic orators. Hippocrates Vol. I, Introduction P. XXXII.

4 All this evidence tends to fix the date as approximately 430–420 B. C., and to suggest as the writer either Hippocrates or a very capable supporter of the medical school of which Hippocrates was a contemporary member. Hippocrates Vol. I, P. V.

5 In some respects grammar and diction are the surest tests of all. If the negative Un' markedly ousting ov' it is sure sign of Post-Alexandrine (the hers of which was Alexander the Great) date. There is also a subtle quality about writings later than 300 B. C. an unnatural verbosity and tortuousness of expression, a suspicion of 'the baboo' that is as unmistakable as it is impalpable. A few of the Hippocratic treatises display this characteristic.

Hippocrates Vol I, Introduction P. XXXII.

(E. Thrämer) महाशयेन; केषाञ्चित्तदीयत्वेऽपि सर्वे[1] न तदीयाः किन्तु तद्वंश्यैस्तदन्तेवासिभिस्तदनुयायिभिश्च लिखिता बहवः सन्तीति डेपर[2] (Draper) महाशयेन; P. C. रायमहाशयेन; अन्यैरपि च लिखितं वर्तते। हिपोक्रिटसात् पूर्वतनस्य डेमोकेडिसस्य[3] ग्रन्थोऽपि हिपोक्रिटसग्रन्थेषु प्रविष्ट इत्यप्युपलभ्यते। तत्र एफारिजनामको ग्रन्थो डाइक्लिसविदुषा, आर्टिक्युलेशननामको ग्रन्थः टेरियसविदुषा, द्वित्रा अन्ये ग्रन्था मेननविदुषा पूर्वं विज्ञाता आसन्। नेचर ऑफ मॅन नामको ग्रन्थः अरिष्टाटलविदुषा[4] विज्ञात आसीत्, सोऽपि पालिवसस्य तं ग्रन्थं जानाति। "हिपोक्रिटसस्य स्वलेखमयोऽमुको ग्रन्थ इति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते, ईदृशः कोऽपि ग्रन्थो नास्ति यो भैषज्यपितृपदारूढस्य रचनेति वक्तुं शक्येत। तदीयनाम्ना प्रसिद्धानां ग्रन्थानां सङ्ग्रहे उपशतं ग्रन्था वर्तन्ते, येषु परस्परं विभिन्ना विरुद्धाश्च विचारा दृश्यन्ते। विभिन्नसांप्रदायिकैर्ग्रीसराष्ट्रीयविभिन्नस्थानीयैर्विभिन्नकालिकैश्च विद्वद्भिर्निर्मितानां नानाग्रन्थानामसौ सङ्ग्रहो ज्ञायते, येषां मिथः षट्शताब्दीपर्यन्तमपि समयान्तरमस्ति[5]। केचन ग्रन्थास्तु रोमदेशे A. D. तृतीय[6]शताब्दीपर्यन्तं निष्पन्ना अप्यत्र प्रविष्टाः सन्ति" इति E. B. आङ्ग्लबृहत्कोशेऽस्ति। हिपोक्रिटसस्तु महा-

---

1 The Corpus Hippokr. contains over seventy treatises, but none of them can be with absolute confidence ascribed to the master (Hippocrates), while many are not the products of his school.

E. R. E. Vol. VI P. 543 E. Thrämer.

2 Of the works attributed to Hippocrates, many are doubtless the production of his family, his descendants, or his pupils.

Draper-P. C. Ray History of Hindu Chemistry Vol. I P. XVIII.

3 But he (Demokedes) can hardly have lived to see the birth of Hippocrates, in whose time the most important of the treatises here translated were composed. Hippocrates Vol. III P. XVI.

4 Hippocrates Vol. I P. XXVIII.

5 To the question: "Which of these works is of Hippocrates?" no definite answer can be given. There is no work which we can state with confidence to be by Father of Medicine. The books of the collection, of which there are about 100, are by a number of authors of different schools, holding various and often contradictory views, living in widely separate parts of the Greek world and writing at dates separated, in extreme cases, by perhaps five or six centuries.

E. B. Vol. XV P. 198.

6 Of later works, some of the more recent, dating from the time of the Empire, were probably mostly written in Rome and may be as late as 300 A. D. E. B. Vol. XI P. 584.

मित्युच्यते, विनैव ग्रन्थनिर्माणमस्य नाम प्रचलितमिति विलामाविजस्य (Wilamowitz) मतम् । अरिष्टाटलात् प्राक् कार्पस-(Corpus) नामके ग्रन्थसङ्ग्रहे हिपोक्रिटसीयलेखस्योद्धारादर्शनेन हिपोक्रिटसनाम्ना प्रसिद्धानां ग्रन्थानां कर्ता न हिपोक्रिटसः, अपितु पालिबस-(Polybus) नामकोऽन्य एव विद्वानित्यपि मतं हिपोक्रिटसीयग्रन्थानुवादभूमिकायां[2] दृश्यते । 'प्राचीनानामपि ग्रन्थानां कालवशेन पाठविशेषावापोद्वापसंस्करणपरिवर्धनादिभिर्बहुशो विकार उपजातः' इत्यादीनि पाश्चात्यविदुषामन्येषां चान्यान्यपि मतानि वर्तन्ते । ते चोपशतं हिपोक्रिटसनाम्ना प्रसिद्धा ग्रन्थाः प्रायश एकैकविषयकप्रकरणरूपा लघवो दृश्यन्ते । A. D. १३०–२०० समये ग्यालन्-(Galen)नाम्ना विदुषा हिपोक्रिटसनाम्ना प्रसिद्धानां कतिपयग्रन्थानां विवरणं विहितमस्ति । तेनापि हिपोक्रिटसनाम्ना प्रसिद्धा ग्रन्था रूपान्तरितावस्थायामलभ्यन्त[3] । लब्धेषु ग्रन्थेष्वपि बहवो ग्रन्था एशियामाइनरप्रदेशात्, एकद्वा ग्रन्थाः सिसलीप्रदेशात् प्राप्ता इति दर्शनेन तद्ग्रन्थस्य पुरातनग्रीसराज्येऽनुपलम्भः, अवस्थान्तरितस्योपलम्भश्चावबुध्यते । यदि तन्नाम्ना दृश्यमानाः सर्वे ग्रन्थास्तदीयास्तादात्विकाश्चाभविष्यन्, एतदीयग्रन्थानां ग्रीसे तदीयसमयादेवातिशयेन प्रचारश्चाभविष्यत्, तदा प्लेटोऽरिष्टाटलाभ्यां भैषज्याध्यापनविषये आध्यात्मिकविषये चास्य नामसङ्कीर्तनमिव प्लेटोकृते टिमियसग्रन्थे ग्रीसीयप्राचीनविद्वदन्तरग्रन्थेष्वपि तदीयभैषज्यग्रन्थप्रचारसम्बन्धमादाय बहुश उल्लेखा अवश्यमलप्स्यन्त । भैषज्यपितृपदे प्रतिष्ठितस्य हिपोक्रिटसस्य स्वदेश एव सम्प्रदायप्रचारे विशेषतो जागरूके तत्पश्चाद्भवा भैषज्यविद्याविशेषलब्धये मिश्रदेशं नानुधाविष्यन्त च । हिपोक्रिटससमयोत्तरं B. C. ३८२–३६४ वत्सराभ्यन्तरे

1 Such is the ancient account of Hippocrates, a name without writings as Wilamowitz says. Hipoporates Vol. I P. XLIV.

2 There is no quotation from any treatise in the Corpus before Aristotle and he assigns as the author not as Hippocrates but Polybus. In fact the connexion between the great physician and the collection of writings which bears his name cannot with any confidence be carried further back than Ctesias the Cnidian, Diocles of Carystus and Menon. Ctesias and Diocles belong to the earlier half of the 4th century and Menon a disciple of Aristotle.

Hippocrates Vol. I, Introduction P. XLIV.

3 (a) But dubious in its origin as was the collection, it had not remained intact even between the time when first put together and the time of Galen. E. B. Vol. XI P. 584.

(b) Of these (the Hippocratic collection) the very earliest..... came from the shores of Asia Minor, one or two possibly from Sicily.

E. B. Vol. XI P. 584.

यूडाक्सस (Eudoxas)नाम्ना मिश्रदेशं गत्वा पञ्चदशमासपर्यन्तं हेलियोपोलिस स्थानीयभिषक्पुरोहितसकाशाद्भैषज्यविद्याया अध्ययनमितिहासे लभ्यते । पूर्वकाल इवोत्तरकालेऽपि ग्रीसजनानां भैषज्यविद्याध्ययनाय मिश्रे उपगमनं तावत्पर्यन्तमपि ग्रीसे मिश्रप्रभावपातञ्च वर्णयन्ति ॥

स्वसम्प्रदायप्रचाराय स्यात् स्नीडस(Cnidos)स्थानस्य मतान्तरेण कास-(Cos)स्थानस्यापि हिपोक्रिटसेन पूर्वपुस्तकालयस्य ज्वालनं कृतमित्यभियोगेन, इतस्ततोऽपि विद्याविवर्धनहेतोर्वा हिपोक्रिटसस्य यौवन एव वयसि स्वस्थानं परित्यज्य स्थानान्तरगमनवृत्तं चोपलभ्यते । सोऽयं तस्य स्थानत्यागो मुख्ये तदीयस्थाने प्रचारसौकर्यं व्यावर्तयेन्नाम । तदात्वे मुद्रणकलाद्यभावेनाऽद्यत्व इव तत्प्रक्रियया झटिति प्रचारसौकर्यसाधनं नासीत् । बहुशः प्रतीकलेखानामितस्तत उपलम्भोऽध्ययनाध्यापनबाहुल्यञ्च पौर्वकालिकं प्रचारविशेषमभिव्यनक्ति । ग्रीसे अलेक्जेन्ड्रियायां वा तत्प्रचारविशेषः कार्पससङ्ग्रहो वा पूर्वमुपजातो वर्तमानो वा यद्यभविष्यत्, तदा ज्यालनदष्टैर्बहिर्भावो नाभविष्यत्, एशियामाइनर-सिसली-प्रदेशत एव उपलम्भप्रयासोऽपि तस्य नाभविष्यत् । एवमेव लिट्रे (Littre)-महाशयोऽपि ब्रवीति । ग्रीसाद्बहिर्मिश्रदेशे B. C. तृतीयशताब्दीभवेन एन्ड्रीयस-(Andreas)विदुषा, रोमदेशे B. C. प्रथमशताब्दीभवेन एस्क्लिपियाडिस-(Asclepiades)विदुषा हिपोक्रिटसविरुद्धतया परिशीलनं कृतमवगम्यते । कासस्थले हिपोक्रिटससाम्प्रदायिकपुस्तकालयावस्थितेः प्रमाणमपि नोपलभ्यते इति

---

1 E. R. E. Vol. VI P. 541 E. Thrämer.

2 (a) It would thus seem certain that he (Hippocrates) left the island for ever at an early age. The Vita gives three distinct reasons for this: (1) an injunction intimated in a dream (Soranos); (2) his desire to widen the horizon of his medical knowledge; (3) his being accused of burning the Cnidian library.

E. R. E. Vol. VI P. 544, E. Thrämer.

(b) The ancient biographies of Hippocrates relate a fable that he destroyed the library of the Temple of Health at Cnidos (or, according to another form of the fable, at Cos) in order to enjoy the monopoly of the knowledge it contained.

Hippocrates Vol. I P. XXIX.

3 Hippocrates Vol. I P. XXVIII.

4 Among his detractors were Anrdeas of Carystus, who practised in Egypt at the end of the 3rd Cen. B. C., and Asclepiades of Bithynia, who practised in Rome in 1st Cen. B. C. The works of neither of them have survived. E. B. Vol. XI P. 584.

लिट्रेमहाशयैरुच्यते। शतत्रिशतवर्षाभ्यन्तरे कार्पससङ्ग्रह इति लिट्रेमहाशयोक्त्या ग्यालनीयव्याख्यानोत्तरं स संग्रहो जातः स्यादिति सम्भाव्यते । तेन रूपान्तरितावस्थायामितस्ततो वर्तमानानां तन्नाम्ना व्यवहृतानां ग्रन्थानां ग्यालनेन यावदुपलम्भं संकलनेन, कतिपयग्रन्थानां व्याख्यानेन, उत्तरोत्तरं देशदेशान्तरविज्ञानालोकलब्ध्या तृतीयशताब्दीपर्यन्तं नवोपजातानां ग्रन्थानामपि तत्र प्रवेशनेन, नवोदितरोमसाम्राज्यावलम्बलाभेन, A. D. सप्तमशताब्द्यां लेटिनभाषायामप्यनुवादेन, यूरोपीयकतिपयदेशेष्वप्येतत्संप्रदायप्रसरणेन च पश्चात्काले यथा तन्नाम्ना प्रसिद्धानां ग्रन्थानां विशेषतः प्रचारो, न तथा पूर्वकाले ग्रीसे बभूवेत्यत्र मनः प्रवणीभवति ॥

ग्यालनसमयपर्यन्तमपि पौरस्त्येषु असीरिया-पर्सिया-बेब्लोनियादिदूरदेशेषु तद्ग्रन्थोपलब्ध्यदर्शनेन तत्रापि पदन्यासमदर्शयन्ती हिपोक्रिटसीया विद्या मण्डूकप्लुत्या पूर्वं भारते पादन्यासं कृतवती स्यादिति कल्पयितुं मनः सङ्कुचति ॥

हिपोक्रिटसवैद्यकलेखे निदानेषु ज्वरादिरोगेषु भैषज्यप्रक्रियासु भेषजेषु

ग्रीसभारतवैद्यकयोः प्रायिको विषयसंवादः

चैवमनेकविषयेषु भारतीयायुर्वेदवैद्यकस्य साम्यं कीथ-म्याकडोनलप्रभृतयो महाशयाः प्रतिपादयन्ति । अस्मद्दृष्टावपि बहुशः साम्यं प्रतीयते । भारतीयग्रन्थेषु रोगादीनामुत्पत्तिनिवृत्त्योररिष्टानां चानुसन्धानाय स्वप्नाध्यायः प्रवर्तते । असीरिया-बेब्लोनिया-प्रदेशेष्वपि असुरवनिपालनृपस्य (B. C. ६६८–६२६), यस्य नाम असुरावनिपाल इति संस्कृतशब्दवद्भासते, तस्य समये तत्रापि स्वप्नविचार-

1 Hippocrates Vol. I Pp. XXVIII-XXIX.

2 Our earliest manuscript of a translation is of the 7th Century A. D., and is a Latin version of the obviously spurious Dynamidia. E. B. Vol. XI P. 584.

3 The striking similarity in many points between the Greek and the Indian medical systems has long been well known. We find in both such things as the doctrine of humours, whose derangement explains disease, the three stages of fever and other disorders which correspond to the Greek triad of āveyia néyes and kpiois; the division of means of healing into hot and cold, or dry and oily; the healing of disease by remedies of opposing character; the insistence in the manner of Hippocrates on prognosis; the oath exacted from doctors and the rules of etiquette and professional conduct declared to be incumbent on healers. There are also many detailed correspondences; both systems emphasize the influence of the seasons on health, and contray to Indian feeling we have in some cases insistence on the use of strong drink as a remedy. Quotidian, tertian, and quartan-fevers are noted, consumption is prominently

संस्था प्रवृत्ताऽऽसीत् । तादृश एव विचारो ग्रीसदर्शनेऽपि प्राक्प्रतिफलितः हिपोक्रिटसीयलेखेऽपि दृश्यमानः B. C. चतुर्थशताब्दीपर्यन्तमपि वर्तमानः पश्चाद्विलयमवापेत्युल्लिख्यते । भारतीयायुर्वेदे रुद्रकोपादितो जनमारादिरोगप्रादुर्भावो वर्ण्यते । एवंविध एव दैवकोपतो रोगाद्युत्पत्तेः प्राचीनविचारो ग्रीसदेशे आसीदिति होमरलेखतः प्रतीयते । हिपोक्रिटसपूर्वपुरुषस्य एस्क्लिपियस(Asclepios)-स्याप्येवमेव विचार आसीत् ॥

एवं भारते यथा प्राचीनवैद्यकविद्या दार्शनिकविषयसंपृक्ताऽऽसीत्, तथैव ग्रीसदेशेऽपि हिपोक्रिटसतः पूर्वं शतवर्षाभ्यन्तरे प्रवर्तमाना भैषज्यविद्या दार्शनिकविषयसंबद्धाऽऽसीदिति वर्ण्यते । ततो दार्शनिकविषयादीनपाकृत्य केवलाया भैषज्यविद्याया नवोद्भावनं हिपोक्रिटसेन विहितमित्युल्लिख्यते। तेन प्राचीनदेशेषु भारतीयपूर्वस्रोतःसाम्यवत्सु स्रोतःसु ग्रीसेऽपि तच्छायस्रोतःसु विद्यमानेषु पश्चाद्ग्रीसदेशे प्राचीनस्रोतसां विपर्यासेन हिपोक्रिटससमये नवस्वरूपोदयोऽवगम्यते । हिपोक्रिटसेन नवोद्भावितस्य वैद्यकविज्ञानस्य प्रभावो भारतेऽपतिष्यत्, तदा तद्वदेव दार्शनिकादिप्राचीनस्रोतोविषयवर्जिताया एव भैषज्यविद्याया भारते दर्शनमभविष्यत् ।

---

dealt with, while little account comparatively is taken of affections of the heart. There are also similarities in regard to embryology; the doctrine of the simultaneous development of the members is held, the connexion of the male sex with right side is noted, and a like cause is given for the production of twins; the viability of an eighth month foetus is asserted, that of a seventh-month is denied; there is similarity in regard to the removal of a dead foetus. In surgery there is similarity in the operation for stone, in modes of dealing with haemorrhoids, in blood-letting, in the use of leeches, including according to Sus'ruta those from Greece, cauteries, many surgical instruments, and the use of the left hand to deal with the right eye in ophthalmology. It must however be confessed that it is very difficult to determine how much is due to Greek influence and how much is merely parallel development. The doctrine of the three humours, which at first sight might be held to be definitely Greek, is in close connexion with the Sāṃkhya system of the three Guṇas or constituents; moreover, one of the humours, wind, is already known in the Atharvaveda, and the Kaus'iksûtra is alleged by the comment, perhaps with justification, to have recognized the doctrine of three, wind, bile, and phlegm.

History of Sanskrit Literature P. 513
by A. B. Keith.

1 E. R. E. Vol. VI P. 542 E. Thrämer.

2 The Roman Celsus in his preface (Hippocrates) asserts that Hippocrates separated medicine from Philosophy.

Hippocrates Vol. I P. XV; E. B. Vol. XI P. 584.

हिपोक्रिटसेन नवोद्भाविता विषयविशेषास्तदीयशब्दच्छायादयोऽप्यनुप्रविष्टा अद्र-क्ष्यन्त, नहीयं तथात्वेनोपलभ्यते । भारतीया भैषज्यविद्या दार्शनिकविषयादिसंपृक्त-त्वेन प्रवर्तमानाऽद्यापि तथैवास्ते। भारतीयादिप्राचीनपरम्परागतविषयाणां हिपोक्रिट-सवैद्यके अपोद्धारदर्शनं प्रत्युत भारतीयवैद्यकप्रतिष्ठोत्तरमेव हिपोक्रिटसवैद्यकोदयमव-गमयितुं प्रभवति ॥

शारीरमूलतत्त्वानि कफवातपित्तानि ग्रीसवैद्यकाद्भारते उपात्तानीत्यपि वक्तुं न शक्यते । पाश्चात्त्या विद्वांसो ग्रीसोपज्ञं त्रिधातुवाद इत्यत्र न व्यवतिष्ठन्ते, मिश्र-देशीयमेतुसम्प्रदायतो गृहीत इत्यन्यन्मूलं प्रदर्शयन्ति । भारतीयायुर्वेदविषयके विमर्शे कीथमहाशयोक्तेः पर्यालोचने तत्र नैतिकोक्तिविशेषाणां दर्शनेऽपि उपक्रमो-पसंहारदृशा तदीयग्रन्थकार्थग्रहणे ग्रीसवैद्यकाद्भारतीयवैद्यकस्य प्राग्भावे मूकभावे च तेषामपि हृदयस्य प्रवणीभाव इव प्रतिभाति । अतिपूर्वकालं प्रति दृष्टिदाने तु त्रिर्नो अश्विनेति आश्विनसूक्तगते ऋङ्मन्त्रे त्रिधातुशब्देन वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयमुपादाय तच्छमनजन्यसुखप्राप्तेः प्रार्थनाया उपलम्भेन, अथर्ववेदे बलास(कफ)रोग-निदानचिकित्सादेः (६. १४. १–३), पित्तस्य (१. २४. १, १८. ३. ५), भेषजत्वेन व्याधिनिदानत्वेन च वातस्य (४. १३. २), वरुणपुत्रार्चिःशोचिरादि-शब्दविशेषैः श्लेष्मवातपित्तज्वराणां च निर्देशदर्शनेन भारतीये वैद्यके श्लेष्मवात-पित्तरूपत्रिधातुवादो वेदकालादेवानुवृत्तो निश्चीयते । कौशिकसूत्रेऽपि त्रिदोषोल्ले-खोऽस्ति इति कीथमहाशयो वदति । महाभारतेऽपि तदुल्लेखो लभ्यते । शारीराणि कफवातपित्तानि नाम कानि तत्त्वानीत्यत्र श्रीमत्थुप्रभृतीनां बहूनां विदुषां मत-

1 The doctrine of three humours which at first sight might be held definitely to be Greek.

Hist. of Sans. Lit. by Keith P. 513.

2 The Egyptian doctrine of Metu survives in the Greek theory of humours. E. R. E. Vol. VI P. 541.

३ त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमद्भ्यः ।
ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥ ऋग्वेदे १।३४।६

सायनः–हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रिर्दत्तम् । तथा पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिर्दत्तम् । अद्भ्य उ अन्तरिक्षसकाशादप्यौषधानि त्रिर्दत्तम् ।...शंयोरे-तन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य...सम्बन्धिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमन-विषयं सुखं वहतं प्रापयतम् ॥

4 History of Sanskrit Literature P. 514 Keith.

५ अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
महाभारते ६।८१।४१

6 They (humours) are Vāyu, nerve force; Pitta, metabolism and heat production; and Kapha which presides over heat regulation, and Mucuous and Glandular Secretions.

The Antiquity of Hindu Medicine—David C. Muthu P. 21.

विशेषा दृश्यन्त इति त्वन्यदेतत्। परं यथातथा वा भवतु त्रिधातुवादः प्राचीनो भारतीय एव। तदेवं वैदिकादतिपूर्वकालात् परम्परयाऽनुवर्तमानस्य त्रिदोषवादस्य ग्रीसतो भारते प्रतिफलनोक्तिर्न यौक्तिकी भवति। यदा भारतीयं वैद्यकविज्ञानं प्रादुर्बभूव, तदैव सोमसूर्यानिलानामिव विसर्गादानविक्षेपकार्यसंपादकतया शरीरान्तस्तत्त्वानां श्लेष्मवातपित्तानामपि विज्ञानमुदियाय। भारतीयमिदं प्राचीनविज्ञानं विज्ञानान्तरैः सह देशान्तरेऽपि प्रसर्तुं पारयत्येव। त्रिधातुवादो भारतीय एव, तत एव हिपोक्रिटसेन गृहीत इति J. J. मोदीमहाशयेन निरूपितमस्ति॥

पाञ्चभौतिकवादो भारतीयः प्राचीनः। आयुर्वेदेऽपि आत्रेय-धन्वन्तरि-कश्यपादिभिः पञ्चभूतात्मकत्वं शरीरस्य प्रदर्शितमस्ति। येन समुदितानामेषां चेतनाविशकलितत्वेनावस्थानमुपादाय मृत्योः पञ्चताशब्देनापि व्यवहारोऽस्ति। पञ्चभूतेष्वाकाशतत्त्वं पृथगनभिसन्धाय चतुर्भूतमात्रवादो लोकायतादिमतेषु प्राचीनभारतेऽपि गृहीतो दृश्यते। हिपोक्रिटसेन चातुर्भौतिकत्ववादं पूर्वैरभ्युपगतमेकीयरूपेणोपादाय तत्र स्वस्वानभिरुचिः प्रदर्शिताऽस्ति। ग्रीसदेशे एष चतुर्भूतवादः एम्पिडोक्लिसेन (Empedocles 495-435 B. C.) प्रथममुद्भावित इति धार्मिकेतिहासे लभ्यते। तस्य एम्पिडोक्लिसस्य इरानभारतोपकण्ठादिपूर्वदेशागमनं, ततो दार्शनिकविषयपरिज्ञानं, ग्रीसदेशे दार्शनिकविषयप्रचारणं च लभ्यते। तमिममेम्पिडोक्लिसेनाभ्युपगतं पूर्ववादं प्रतिक्षिपतो हिपोक्रिटसस्य हृदये भारतीयः स प्राचीनः सिद्धान्तः साक्षात् परम्परया वा स्फुरित उपलक्ष्यते। पञ्चभूतेभ्यस्तत्रैकं भूतमपास्य चतुर्भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिर्भारतीयपूर्वसिद्धान्ते लभ्यते। भूतहेतुप्रत्याख्यानवादस्तु न

१ विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा।
धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा॥ (आयुर्वेदाची मूलतत्त्वें)

2 This pituita, i. e., Bile is the Pitta of the Old Indian Medicine. Now it is a well-known fact that the Indian Medicine is woven round the theory of the three humours of the body viz., Vāyu, Pitta and Kapha; and that this theory was borrowed by Hippocrates, the originator of Western Medicine, for his explanation of diseases.

Fourth All-Indian Oriental Conference Vol. II P. 428.

३ परं खादीन्यहंकारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम्। ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते॥ शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्यागारमचेतनम्। पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते। चरकशारीरे १ अध्याये॥

4 Hippocrates Vol. IV P. 3.

5 Empedocles brought forward a theory of elements: fire, water, air and earth. A History of Religions-Denis Stuart P. 140.

6 History of Hindu Chemistry Vol. I P. 22-by P. C. Ray.

22

भारते पूर्वकालिको दृश्यते । यदि नाम हिपोक्रिटसीयविचारालोको भारतेऽपतिष्यत् तदा प्रत्याख्यानवादोऽपि भारतीये वैद्यकेऽलक्षिष्यत । तदेवं हिपोक्रिटसेन प्रतिक्षिप्तस्य पूर्ववादस्य भारते उपलम्भः, हिपोक्रिटसोदितस्य प्रतिक्षेपवादस्य भारतेऽनुपलम्भश्चानयोर्हेतुरिदाने कतरस्य पौर्वापर्यं कतरस्यापरत्रालोकपात इत्यपि विद्वद्भिरवधारयितुं शक्यते ॥

किञ्च, आत्रेयसंहितायां वातकलाकलीयाध्याये परस्परमतानि जिज्ञासमानानां महर्षीणां सम्भूय विचारे वातप्राधान्यवादितया कुशभरद्वाजकाङ्कायनभार्गववार्योविदानां, पित्तप्राधान्यवादिनो मरीचेः, कफप्राधान्यवादिनः काप्यस्य मतेषु दर्शितेषु "सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमायुषा महतोपपादयन्ति" इति त्रयाणामप्येषां संवलितप्राधान्यवाद आत्रेयेण स्वोन्मेषरूपेण प्रदर्शितोऽस्ति । हिपोक्रिटसेन एकैकप्राधान्यवादमेकीयमतत्वेन प्रदर्श्य पश्चात् समुच्चयवादः प्रदर्शितो दृश्यते । एकैकप्राधान्यवादाः कस्य कस्येति न नामनिर्देशोऽस्ति । समुच्चयवादमपि स्वोद्भावितसिद्धान्तरूपेण न निर्दिशति । आत्रेयेण तु तत्तन्मतान्युल्लिख्य सम्मिलितत्ववादः स्वसिद्धान्तरूपेण दर्शितः । तेन भारते पूर्वप्रचलिता एकैकवादाः समुच्चयवादश्चानूदिताः, तेषु समुच्चयवादे स्वाभिरुचिश्च प्रदर्शितेति स्पष्टमवबुध्यते ॥

नैतावदेव, अपि तु दन्तरोगविषये चरके सुश्रुते च पैत्तिकादयः प्रभेदा दर्शिताः । डा० हिपोक्रिटसेनापि दन्तवेष्टनशोथरोगोल्लेखे Pituita (Bile) इति पित्तं दोषतया निर्दिष्टमस्ति । तदिदं पैत्तिकदन्तरोगस्य निदानतया भारतीयैरभ्युपगतं पित्तमेव निर्दिष्टमिति शब्दापभ्रंशदशाऽपि वीक्ष्यते ॥

एवमेव मुखदौर्गन्ध्यप्रतीकारविषये यदौषधं निर्दिष्टं तस्य Indian Medicament (भारतीयौषधम्) इति शब्देन व्यवहारः कृतो वर्तते इति डा० जे. जे. मोदी L. M. & S., L. D. S. (Eng.) महाशयेन निरूपितमस्ति । भारतादेव तस्मिन् रोगे तस्य औषधस्य परिज्ञातत्वेनैव भारतीयौषधमिति संज्ञा-

---

१ वातकलाकलज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यम् ।... भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात् । सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः.... तदृषयः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्च । (चरकसूत्रे. अ. १२ पृ. ७८-८१)

2 Some of them say that a man is blood, others that he is bile, a few that he is phlegm. Physicians like the metaphysicians, all add the same appendix. For they say that a man is a unity giving it the name that severally they wish to give it.

Hippocrates Vol. IV P. 5.

3 De Morbis Mulierum lib. II P. 666.

4 History of Dentistry by Dr. Gerini P. 50 and Fourth Oriental Conference Proceedings Vol. II, p. 427.

करणं संभवति। इदमेकमेव पदमपि तस्य भारतीयं भैषज्यविज्ञानं साधयति। किमन्यत्, हिपोक्रिटसीये मेटिरिया मेडिका(निघण्टु)ग्रन्थे 'जतमनसी (जटामांसी), जिञ्जिबेर (शृङ्गवेर), पिपरनिग्रम् (मरीचं पिप्पली वा), पेपेरी (पिप्पली), पेपेरियस रिजा (पिप्पलीमूलम्), कोस्तस (कुष्ठं), कर्दमोमोस(कर्दमम्), सकरून (शर्करा)' इत्यादय औषधवाचकशब्दा भारतीयायुर्वेदसंस्कृतशब्दानां सन्निकृष्टा अपभ्रंशाः स्पष्टं दृश्यन्ते। भारतीयतिलवाचके 'सिसमं इण्डिकम्' शब्दे, भारतीयकरञ्जवाचके 'ग्यालेङ्गुपा इण्डिका' शब्दे च भारतवाचकस्य इण्डिकशब्दस्य प्रयोगदर्शनेन तस्य भारतपरिज्ञानं भारतीयवस्तुविशेषाणां व्यवहार उपादानञ्च साक्षात्क्रियते। हिपोक्रासे[2](Hippocras)नाम्नि योगौषधे भारतीयासाधारणवस्तूनां त्वगार्द्रकशर्कराणां प्रवेशो दृश्यते। तस्य योगौषधस्य 'हिपोक्रास' इति तन्नामसङ्केतदर्शनेन तदीयमेव तद्वस्तुपरिज्ञानं दृढीभवति। B. C. ३५० वर्षभवेन थियोफ्रेष्टस (Theophrastus) विदुषाऽपि फिकस इण्डिका (Ficus Indica) नामकौषधे इण्डिकाशब्दो निर्दिष्टोऽस्ति। बहुशो भारतीयवनस्पत्योषधीनां ग्रीसदेशे उपगमस्य वृत्तं पोकाकादिविद्वद्भिरप्युल्लिख्यते। यान्यौषधानि भारत एवोद्भवन्ति, यानि भारतीयवैद्यैस्तेषु तेषु रोगेषूपयोज्यन्ते, नहि तेषां परिज्ञानं विना तानि

---

1 (a) Some five centuries before Christ, Hippocrates in his Materia Medica recommends several Indian plants mentioned in Sanskrit works of much anterior date, as for instance, Sesamum indicum (tila), Nardostachys Jatamansi (Jatamansi), Boswellia thurifera (kunduru), Zingiber officinale (Shringavera), Piper Nigrum (Marichi), etc. In the first century of the Christian Era, Dioscorides, a Greek physician, thoroughly investigated the medicinal virtues of many Indian plants which were then taken to the market of Europe, and incorporated in his extant book on Materia Medica, which for many ages was received as a standard work.

A Short History of Aryan Medical Science P. 123
by H. H. Bhagvatsinhajee.

(b) There is similarity in the names of Greek and Indian medicine:-Gk. Pepero, Pepercosriza, Costus, Ziggiberis Indian-Pippali, Pippalimûla, Kustha, Sṛngavera Gk. Kardamomos, Hakoros, Bdellion Sakkaron, Ind. Kardama, Vaca, Guggulu, S'arkarā.

Hellenism in Ancient India P. 203 J. Jolly—Medicine.

2 Hippocras, an old medicinal drink or cordial, made of wine mixed with spices such as cinnamon, ginger and sugar.

E. B. Vol. XI P. 584.

3 India in Greece by Pococke, P. 363.

ग्रीसभिषजो हृदये स्वतः प्रतिभातुं कल्पन्ते । अनेनैव निदर्शनेन डा. हिपोक्रिटसस्य भैषज्यविषये भारतीयभैषज्यविषयाणां रोगनिदानौषधोपचारादिषु दृश्यमानं साम्यमपि तस्य भारतीयविज्ञानमूलकतां द्रढयितुं शक्नोति । एवमेव बहूनि प्रमाणानि निर्दिश्य डा० जे० जे० मोदीमहाशयेन Is Ayurveda a quackery इत्यत्र, रायलएशियाटिकसोसाइट्यां पठिते पत्रेऽपि सर्वविदेशीयभैषज्यपद्धतीनां भारतीयायुर्वेदपद्धतिरेव मूलमिति निरूपितमस्ति । तदीयवैद्यकग्रन्थे भारतमात्रोद्भविनोऽनेके ईदृशा वनस्पत्यौषधयो निर्दिष्टाः । तेन शब्दतोऽर्थतश्च भारतीयवैद्यकविज्ञानं तस्य साक्षात् परम्परया वाऽऽसीदित्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यं भवति ॥

यद्यपि "भारताद् बहुशो विज्ञानान्तराणि ग्रीसेन गृहीतानि, भैषज्यविद्या गृहीता न वा, भैषज्यविद्यायां ग्रीसस्य प्रभावः पतितो न वेत्यपि निश्चेतुं न शक्यते" इति प्रथमतो निर्दिश्य, "त्रिपिटकसंवादेन चरकस्य कनिष्कसामयिकत्वावगमे भारतीयवैद्यकात् प्राक्तनत्वं हिपोक्रिटसस्य, तेन ग्रीसस्य भारते प्रभावः पतितः" इति म्यॉकडोनलमहाशयेन पश्चाल्लिखितं दृश्यते । परं यदि नाम चरकाचार्य एवास्या आत्रेयसंहिताया मूलाचार्योऽभविष्यत्, तदा एवमनुसन्धीयमानं पौर्वापर्यं समभविष्यत् । तत्र चरकाचार्यः खलु चरकनाम्ना प्रसिद्धाया आत्रेयसंहिताया न निर्माता, अपि तु पश्चात् प्रतिसंस्कर्तैव । संहितायाः कालस्तु आत्रेयाग्निवेशयोः समय इति पूर्वमुक्तमेव । काश्यपभेडादिनिर्देशसंवादोऽप्यमुमेवार्थं द्रढयति । आत्रेयस्त्वौपनिषत्कालिक इत्यवोचाम । अन्ततो गत्वा तिब्बतीयोपकथावलम्बनेऽपि बुद्धात्प्रावर्चीन आत्रेयः सिद्ध्यति । अनेन पौर्वापर्यन्यायेन प्रत्युत आत्रेयस्य विद्याप्रभावो हिपोक्रिटसवैद्यके पतित इति वक्तव्यमायाति, न पुनर्वैपरीत्यम् ॥

हिपोक्रिटसात् पूर्वोद्भवेन वैद्येन ईम्पीडोक्लिस (Empedocles) नाम्नाऽपि अध्यात्मविद्या पूर्वदेशादेवाधीता, भैषज्यविद्याऽपि तत एवाधीता स्यादिति; हिपोक्रिटसेनापि भैषज्यविद्या भारतादेवाधीता इति च केचन वदन्ति । हिपोक्रिटसस्य

---

1 The virtues of the Indian drugs were known not only in the country of their birth, but in other countries as well.

History of Aryan Medical Science (Gondal).

2 History of Sanscrit Literature P. 421 by A. A. Macdonell.

3 According to Greek tradition, Thales, Empedocles, Anaxagoras, Democritus and others undertook journeys to oriental countries in order to study philosophy. Hence there is at least the historical possibility of the Greeks having been influenced by Indian thought through Persia.

History of Hindu Chemistry Vol. I. P. 22.
by Dr. P. C. Roy.

भारतागमनं गोण्डलीयठाकुरमहाशयेन निर्दिष्टमप्युपलभ्यते । इम्पीडोक्लिसस्य भारतोपकण्ठपर्यन्तमागमनस्य साधकप्रमाणोपलम्भेऽपि हिपोक्रिटसस्य भारतागमने प्रमाणं किंरूपमिति पर्यवेक्षणीयं भवति । हिपोक्रिटसेन न केवलं स्वदेश एव, अपि तु दूरदेशानप्युपेत्य विज्ञानानि सञ्चितानीति विदुषां निर्देशेन सर्वतो विज्ञान-मधुबिन्दूँश्चिन्वानस्यास्य पुराकालतो भैषज्यादिविद्यासु प्रतिष्ठिते भारते तदुपकण्ठे वाऽप्युपगमो न खलु न सम्भवति, किन्तु स्पष्टोल्लेखानुपलम्भेन भारते तेन विद्यायाः प्रदानमिव साक्षादादानमपि नैव निश्चेतुं शक्यते ॥

यद्यपि प्रथमडेरियसनृपसमये (B. C. 521) डेमोकेडिसनाम्नो यवन-शल्यवैद्यस्य इरानदेशे आगमनवृत्तं लभ्यते, तथाऽपि तत्समयस्य हिपोक्रिटसात् प्राग्भावेन तद्द्वारा हिपोक्रिटसीयसम्प्रदायप्रभावपातशङ्काया अपि नावसरः । हिपो-क्रिटससमयादुत्तरं टेरियसस्य अर्दक्षीरमेमनून(Artaxerexes Memnon B.C. 404–359)नृपसमये B. C. चतुर्थशताब्द्यामिरानदेशे भारतोपकण्ठे च, मेगस्थनीजस्य B. C.चतुर्थशताब्द्यन्ते भारते उपगमवृत्तं लभ्यते । तथाऽपि तयोः हिपोक्रिटसस्यैव सम्प्रदायानुयायित्वे साधकं प्रमाणं नोपलभ्यते । टेरियसेन हिपोक्रिटसीयस्य आर्टिकुलेसननामकग्रन्थस्य सकृदभिधानेऽपि तत्साम्प्रदायिकत्व-मेवास्येत्यत्र साधकं नोपलभ्यते । राजदौत्यमादाय भारतमुपगतस्य मेगस्थनीजस्य ग्रीसवैद्यत्वे सत्यपि ग्रीसवैद्यकविषयाणामुपदेशनप्रचारणप्रयोगाद्युल्लेखो न क्वाप्युप-लभ्यते । प्रत्युत तेनापि भारतीयवैद्यानां प्रशंसनं तद्द्वारा वैदेशिकजनानामारोग्य-सम्पादनमुल्लिखितमस्ति । वैद्येन सताऽप्यनेन भारतीयवैद्यानां समादरणं तद्द्वारौ-षधिकरणमपि प्रत्युत भारतीयवैद्यकविज्ञानस्यैव समृद्धिमतिरेकं च साधयति । भारतोपकण्ठमुपगतेन टेरियसेनापि हिपोक्रिटससांप्रदायिकस्य सम्प्रदायान्तरीयस्य वा ग्रीसवैद्यकस्य भारते प्रचारणोपदेशनादेर्वृत्तस्यालाभेन स्वीये इण्डिकानाम्नि ग्रन्थे-ऽप्यनुल्लेखेन च तद्द्वाराऽपि भारते प्रभावपातो न दृश्यते । प्रत्युत उत्तरभारतमेत्य

---

1 In the opinion of some writers, Hippocrates acquired his knowledge of medicine in India.

Short History of Aryan Medical Science P. 190 by H. H. Bhagvatsinhajee.

2 It is said and it is likely that Hippocrates travelled widely. E. B. Vol. XI P. 584.

3 History of Greece Vol. IV Grotes P. 181 f.
Hippocrates Vol. III P. XVI.

4 The Surgical Instruments of the Hindus by G. N. Mukhopadhyay Vol. I P. 344.

History of Sanskrit Literature P. 514–A. B. Keith.

5 Ibid Vol. I P. 344. by G. N. Mukhopadhyay.

विनिवृत्तेन तेन स्वीये त्रयोविंशतिग्रन्थात्मके पर्सिकानाम्नि ग्रन्थे इण्डिकानाम्नि ग्रन्थे च भारतविषये बहुशो निरूपितमस्ति । तत्र भारतीयगजकपिशुकसारिकाकीट-रङ्गादिविषये इव वनस्पतिविशेषस्यापि वर्णनं कृतम् । भारते शिरोरोगदन्तरोगनेत्र-रोगमुखव्रणास्थिव्रणादयो रोगविशेषा न भवन्तीति च वर्णितमस्तीत्युल्लेखोपलम्भेन भारतमुपगतेन इरानसम्राजो राजकुलवैद्यपदे प्रतिष्ठितेनानेन ग्रीसवैद्येन भारतीय-विषयसङ्ग्रहे भारते पूर्वतः प्रतिष्ठिताया वैद्यकविद्याया विषयान्तराण्यपि विशेषतः सङ्गृह्य स्वात्मा विनोदितः स्यादिति प्रतिभाति ॥

प्राचीन-ग्रीसवैद्यक-सम्प्रदायाः

मास्तु हिपोक्रिटसीयवैद्यकप्रभावपातो भारते, किन्तु हिपोक्रिटसात् पूर्वमपि ग्रीसदेशे प्रिनोसन्स ऑफ् कास (Prenotions of Cos) फर्स्ट प्रिरेटिक (First Prerrhetic), इम्पिडोक्लिस (Empedocles), क्निडोस (Cnidos) इति त्रयः सम्प्रदाया आसन् । यत्र डेमोकेडिस(Democedes)प्रभृतयः पाथागोरससमकालिका भैषज्यविद्वांस आसन्निति ज्ञायते । तेषां प्रभावो भारते पतितो वेति तर्कोऽपि नास्पदं लभते । तेषामपि पूर्वसम्प्रदायानां हिपोक्रिटसात् प्राक् शतवर्षाभ्यन्तर एव सत्त्वमवगम्यते, नातोऽधिकं प्राचीनत्वम् । तेष्वपि सम्प्र-

1 E. B. Vol. VI P. 832.

2 The Surgical Instruments of the Hindus. Vol. I P. 344.
by G. N. Mukhopadhyay.

3 The Prenotions of Cos and the First Prorrhetic (the latter being the earlier, although both are supposed to be earlier than Hippocrates) show that in the medical school of Cos great attention was paid to the natural history of diseases, especially to the probability of a fatal or not fatal issue. Hippocrates Vol. I P. XIII

4 Empedocles who flourished somewhat earlier than Philolaus, was a "medicine-man" rather than a physician, though he is called by Galen the founder of the Italian school of medicine. The medical side of his teaching was partly magic and quackery. The work on humours may be taken to be typical of the Italian-Sicilian school of medicine, in which a priori assumptions of the 'Philosophic' type were freely admitted. Hippocrates Vol. I, Intro. P. XII-XIII.

5 Besides these two schools there was also a famous one at Cnidos, the doctrines of which are criticised in the Hippocratic treatise Regimen in Acute diseases.
Hippocrates Vol. I. Introduction P. XIII.

6 History of Greece Vol. IV Grotes P. 180, 327.

7 E. B. Vol. XI P. 584.

दायेष्वेकः स एव प्राचीनो मन्त्रप्रधानः सम्प्रदायः प्रतिभाति । इतरयोर्दार्शनिकविषयसंवलितत्वमस्ति । भारताद्ध्यात्मविद्यां ग्रीसे नयतः पाथागोरसस्य समकालिकतया, तेन सह सम्बन्धवत्तया, पाथागोरससम्बन्धे वक्ष्यमाणतया च तयोः पूर्वसम्प्रदाययोरपि केनाप्यंशेन भारतीयविषयसम्पर्कदर्शनेन ग्रीसोपज्ञता तादृशी विज्ञानसम्बद्धता वा न तथोपलभ्यते । सुसानगरस्य कारागारे दासैः सह निगडितेन डेमोकेडिसेन इराननृपतेरश्वात् पतनेन विश्लथीभूतस्य पादस्य शस्त्रं विनैव यथास्थानं सन्धानेनारोग्यसम्पादनाच्छ्लाघ्येन यशस्वितया[1] क्रासेऽपि तद्विषयके वर्णने शस्त्राद्युपकरणैः परिपूर्णत्वाभावस्योल्लेखेन[2] तावत्पर्यन्तं शस्त्रप्रक्रियाया ग्रीसे अपरिपूर्णत्वावगमनेन च ग्रीसवैद्यकस्य तदात्वे प्रथमावस्था समर्थ्यते । यदि नाम ग्रीसदेशे पूर्वतः प्रौढभावेन भैषज्यविद्या विशेषतः प्रावर्तिष्यत, तदा कथमनन्तरं हिपोक्रिटसः पितृपदमुपारोक्ष्यत । तथा पदमधिरूढेनानेन हिपोक्रिटसेन तदात्वे ग्रीसदेशे सविज्ञानभैषज्यविद्यायाः शैशवावस्थैव समवबोध्यते । ग्रीसदेशे तदात्वे भैषज्यविज्ञानं कीर्तनीयं यद्यभविष्यत्, तदा मिश्रगतां भैषज्यविद्यां दृष्ट्वा पर्यटतः पाथागोरसस्य विस्मयो ग्रोटेसेन[3] उल्लिख्यते, सोऽपि कथमुदभविष्यत् । तेन तदात्वे देशान्तरालोकेन कासादिस्थानेषु सविज्ञानभैषज्यविद्याया नवोत्थानसत्त्वेऽपि मिश्रादाविव कीर्तनीयावस्था नासीदिति पाथागोरसस्य विस्मयः सूचयति । ग्रीसे सविज्ञानं भैषज्यं B. C. षष्ठशताब्दीत एवोपक्रान्तमिति प्रो. ओसलेर(Osler)विद्वानपि कथयति[4] । हिपोक्रिटसात् पूर्वतनेषु तेषु सम्प्रदायेष्वपि भारतीयभैषज्य इव दार्शनिकविषयादिसंपृक्तता, भारतीयशब्दविशेषच्छायादिकं चेदृशानि भारतीयविज्ञानचिह्ना-

---

1 History of Greece by Grotes Vol. IV P. 181–182.

2 So rapid was his success even in the first year—"though very imperfectly equipped with instruments and apparatus"—that the citizen of the island made a contract with him to remain there for one year at a salary of one talent (about 383 l sterling, an Æginaean talent). History of Greece Vol. IV P. 180–181, Grotes.

3 The medical art in Egypt at the time when Pythagoras visited that country, was sufficiently far advanced to excite the attention of an inquisitive traveller—the branches of it minutely subdivided and strict rules laid down for practices (Herodotus II. 84) History of Greece Vol. IV P. 325-by Grotes.

4 "Scientific medicine, the product of a union of religion with philosophy, had its origin in a remarkable conjunction of gifts and conditions among the Greeks in the sixth centuries." Osler. Vide 'The Surgical Instruments of the Hindus' Vol. I P. 329 by G. N. Mukhopadhyay.

न्युपलभ्यन्ते । ग्रीसवैद्यकात् पूर्वतनतया मिश्रदेशे भैषज्यविज्ञानस्योपलम्भेन, मिश्रप्रभावपातवृत्तस्योपलम्भेन च ग्रीसेन भैषज्यविज्ञानं मिश्रात् प्राप्तमिति निदर्श्यते । भारतीयासाधारणचिह्नानि तु भारतस्याप्यालोकं गमयन्ति । ग्रीसे भैषज्यविज्ञानोदयस्य मिश्रीयमिव भारतीयमपि पूर्वस्रोत इत्युल्लिख्यते विवेचकैः ॥

उत्तरीयप्राचीनतरमूलसभ्यतायाः शाखाप्रशाखाभेदेन सर्वतः प्रसरणे पूर्वशाखया भारते इव पश्चिमशाखया ग्रीसादिदेशेष्वपि भैषज्यविज्ञानं पुराकालादेव प्रवृत्तमासीदित्यपि सम्भावयितुं न शक्यते । प्राचीनग्रीसमहाकवेर्होमरस्य ओडिसी-(Odyssey)नामके ग्रन्थे दैवबलादेव रोगाणामुत्पत्तिः, तन्निवृत्तिरपि देवप्रसादादेव, पूजायज्ञमन्त्रोपासनादिभ्यो रोगा निवर्तन्ते इति निर्देशो दृश्यते। तदीये इलियड(Iliad)नाम्नि ग्रन्थे शस्त्रकर्मणो लेशत आभा दृश्यते, साऽपि बेब्लोनियाप्रभावत एव सङ्क्रान्ता स्यादिति थ्रेमरस्य (Thramer) मतमस्ति । तदीये ग्रन्थद्वये कुत्रापि अन्तःपेयाद्यौषधोपयोगादे रोगनिवृत्त्युपायतया निर्देशो न दृश्यते । प्राचीनकालधारणानुसारेण देवोपासनामन्त्राद्युपायानामेव रोगप्रतीकारोपायतया विज्ञायमानानां तल्लेखे उपलम्भेन, तदीय एव लेखे देवप्रसादान्मिश्रदेशेन रोगशमनौषधयः प्राप्ता इत्युल्लेखस्य दर्शनेन, मिश्रविषय एव तावदुल्लिख्य स्वदेशविषये किमप्यनुल्लिख्य मौनावलम्बनेन च तावत्कालपर्यन्तमपि ग्रीसदेशे वैज्ञानिकभैषज्यविद्याविशेषस्यानुदयो देशान्तरादप्यनधिगमः स्पष्टीभवति ॥

1 Alike in tho Nile valley and in Mesopotamia, therefore, the healing art was a combination of the occult and the rational, and this peculiar system of medicine exercised an influence on the Greeks at a very early age. E. R. E. Vol. VI P. 541 by E. Thrämer.

2 (a) From Egypt came many drugs used by the Greek physicians. The basis of the Greek medical ethics can be traced to Egypt.

(b) Persian and Indian sources contributed something to Greek medicine. E. B. Vol. XV P. 198.

3 In the Odyssey likewise the illness of individuals is regarded as sent by Gods (V. 396, IX. 411), and from the Gods alone the remedy to be procured (V. 397). The prevalence of the theurgic medicine in the Homeric age must thus be recognised as a fact beyond question. E. R. E. Vol. VI P. 540.

4 E. R. E. Vol. VI P. 540.

5 E. R. E. Vol. VI P. 541.

6 Homer pays tribute to Egypt for her—"Patron-god" imparts to "all the Pharian race his healing arts." The Surgical Instruments of the Hindus Vol. I P. 340. G. N. Mukhopadhyay.

ग्रीसे पौराणिककथायां (Classical History) भैषज्यवृत्तस्य दर्शनेऽपि सर्वं तत्रत्यं भैषज्यवृत्तं न पूर्वस्रोतोविनिर्गतमिति वाइज(Wise)महोदयोऽपि निर्दिशति ॥

भारतीयवैद्यके ग्रीसवैद्यके च बहुशो विषयसाम्यं दृश्यते इति पूर्वं प्रदर्शितमेव । द्वित्रविषयविचारादिषु विभिन्नदेशविदुषां हृदयेष्वाकस्मिकोऽप्युन्मेषसंवादः सम्भवति । परमनेकविषयाणामसाधारणविषयाणां चैकतोऽपरत्र प्रभावपातं विना साक्षात् परम्परया वा मिथो यातायातादिसम्पर्कविशेषमन्तरा एकस्यापरत्र विषयप्रतिफलनं दुर्निरूपं भवति । आर्यमन्यानां प्राचीनमूलस्रोतसश्छायारूपेण शाखोपशाखास्वनुवर्तनस्य मान्त्रिकभैषज्यप्रक्रियांशे प्रायः पूर्वमुपलम्भेऽपि, शाखोपशाखासु विभक्ताया वैज्ञानिकभैषज्यविद्याया भारत इव ग्रीसे पूर्वतोऽनुवृत्तेः साधकप्रमाणानुपलम्भेन ग्रीसवैद्यके भारतीयवैद्यके च दृश्यमानं साम्यं भारतात्तत्र, ततो वा भारते, साक्षादथवा देशान्तरं द्वारीकृत्य विज्ञानसङ्क्रमणमनुभावयति । ग्रीसवैद्यकस्य भारते प्रभावपातो यद्यभविष्यत्, तदा ग्रीसवैद्यकोपदेष्टाः तन्मस्तिष्काङ्कुरिता विषयास्तदीयशब्दविशेषास्तत्प्रक्रियाविशेषाश्च भारतीये वैद्यके न्यूनाधिकरूपेणावश्यमलप्स्यन्त, नहीदृग्भावो लभ्यते । प्रत्युत पूर्वोपदर्शितदिशा भारतीया असाधारणविषयाः, भारतीयशब्दच्छाया, भारतीयत्वेन मुखेनैव क्वचनोल्लेखश्चैवमादयः प्राचीनग्रीसवैद्यके दृश्यमानाः साक्षात् मिश्रादिदेशान्तरं द्वारीकृत्य वा भारतीयभैषज्यविज्ञानस्य यं कञ्चन आलोकं ग्रीसवैद्यके पतितमवबोधयन्ति ॥

नालन्दाविश्वविद्यालये एषु रोगेषु एवं शस्त्रचिकित्साऽऽसीदिति प्रतिपाद्य भारतीयायुर्वेदे शारीरके न कोऽपि वैदेशिकः शब्दो दृश्यते, प्रत्युत पाश्चात्यवैद्यके शारीरकावयवनिर्देशकाः शब्दाः भारतीयप्राचीनशब्दच्छायाग्राहिणो बहुशो दृश्यन्ते इति Dorothea Chaplin महाशयो निरूपयति ॥

---

1 So Wise remarks as follows:—"Facts regarding the ancient history of medicine have been sought for only in the classical authors of Greece and Rome and have been arranged to suit a traditional theory which repudiated all systems which did not proceed from a Grecian source."

The Surgical Instruments of the Hindus Vol. I P. 330
by G. N. Mukhopadhyay.

2 Our medical system came originally from the Hindus through Arabia. The Hindu medical works contain no names that denote a foreign origin.........European medicine down to the seventeenth century was practically based upon that of the Hindu.........Let us take a glance at the similarity of names used in Hindu anatomy

यवनैर्भारतीयविषयाणामुपादानम्

"ग्रीकभैषज्ये तद्देशीयपूर्वजातेः मिनोयन(Minoan)नामिकायाः स्वच्छतानियमानां, मेसोपोटामिया–ऽसीरिया–मिश्रेरानभारतादिदेशेभ्यः शारीररचनाज्ञानस्य, भूतप्रेतादिभ्यो रोगोत्पत्तिवादस्य, औषधिरचनाविद्यायाः, अनेकौषधानामायुर्वेदीयाचारव्यवहाराणां, शल्यसम्बन्धिशस्त्रविज्ञानस्य चोपसङ्ग्रहणेन चत्वारि स्रोतांसि तत्प्रादुर्भावे आसन्, एतावन्तोंऽशा अस्येति न परिच्छेत्तुं शक्यते" इति इन्साइक्लोपीडियाब्रिटानिकायामप्युल्लेखेन एतावन्तोंऽशा इत्यपरिच्छेदेऽपि इरानवैद्यकस्येव भारतीयवैद्यकस्यापि कतिपयानां विषयाणां ग्रीसवैद्यके प्रतिसंक्रमणं स्पष्टीभवति ॥

कस्मिन् कस्मिन् समये कस्मात् कस्माद्देशाद्भैषज्यविद्यासम्बन्धिनां केषां केषां विषयाणां ग्रीसे प्रतिसङ्क्रमणमुपजातमिति याथातथ्येन निरूपयितुं दुष्करत्वेऽपि भारताद् ग्रीसे तद्विषयालोकपाताय सम्भाव्यमानानि प्रमाणतो दृष्टानि द्वाराणि प्रदर्श्यन्ते—

हिपोक्रिटसात् पूर्वतनेन दार्शनिकेन हेराक्लिटसेन(Heracleitus) B. C. ५०४ वर्षे लिखिते पुस्तके बहुवारमुल्लिखितः पाथागोरसो (Pythagoras) नाम ग्रीसविद्वान् B. C. ५८२–४७० समये ग्रीसे सञ्जात इति ज्ञायते । तस्य पाथागोरसस्य भारते उपगमनं, भारताद्आध्यात्मिकान् दार्शनिकांश्च विषयान् विज्ञाय

---

with the modern nomenclature of the West. The division of the brain into—

Shirobrahm and Shirobiloma.
Shirobrahm, cf. Cerebrum.
Shirobiloma, cf. Cerebellum.
Hrid or hrith, cf. heart.
Mahaphala (Maha = magna), cf. magnavelo.

Thus may we see that the Hindu system is neither crude nor quackish, but perhaps the most ancient and the most scientific of all treatments, still containing enough fresh information, as regards Europe, to make the fortune of some enterprising doctor.

Some Aspects of Hindu Medical Treatment
by Dorothea Chaplin pp. 7–8.

1 (a) Minoan origin, (b) Mesopotamia, (c) Egypt, are the sources of Greek medicine. Persian and Indian sources contributed something to Greek medicine. As to the amount and the character of these contributions, we are not yet in a position to speak with definiteness. E. B. Vol. 15. p. 198.

2 Hippocrates Vol. IV P. 452.

तेषां ग्रीसदेशे प्रचारणं च पोकाक(Pococke)स्रोडर(Schroeder)प्रभृतिभिः पाश्चात्यैर्बहुभिर्भारतीयैश्च विद्वद्भिर्लिखितं दृश्यते। भारतात्तेन भैषज्यविज्ञान-

1 (a) Dr. Enfield says: "We find that it (India) was visited for the purpose of acquiring knowledge by Pythagoras, Anaxarches. Pyrrho and others who afterwards became eminent philosophers in Greece. Hindu Superiority P. 233, 234, 235; by H. B. Sarda.

(b) Certain it is, that he (Pythagoras) visited India which I trust I shall make self-evident.

India in Greece, Pococke P. 353.

(c) The Greek philosopher (Pythagoras) owed his inspiration in India.

V. Schroeder-Pythagoras und die Inder Pp. 44-59.

(d) Discussing the question as to what constitutes human nature according to the Hindus, the Swedish Count says; "Pythagoras and Plato hold the same doctrine, that of Pythagoras, being probably derived from India, whither he travelled to complete his philosophical studies."

Theogony of the Hindoos-P. 77.

(e) Schlegel says: "The doctrine of the transmigration of souls was indigenous to India and was brougut into Greece by Pythagoras."

History of Literature P. 109.

(f) Mr. Princep says: "The fact, however, that he (Pythagoras) derived his doctrines from an Indian source is very generally admitted. Under the name of Mythraic, the faith of Buddha had also a wide extension." Indian Wisdom P. 68.

(g) Whatever may be the truth in the case just mentioned, the dependence of Pythagoras on Indian philosophy and science certainly seems to have a high degree of probablity. Almost all the doctrines ascribed to him, religious, philosophical, mathematical were known in India in sixth century B. C. The coincidences are so numerous that their cumulative force becomes considerable. The doctrine of metempsychosis in the case of Pythagoras appears without any connection or explanatory background and was regarded by the Greeks as of foreign origin. He could not have derived it from Egypt, as it was not known to the ancient Egyptians. In spite, however, of the later tradition, it seems impossible that Pythagoras should have made his way to India at so early a date, but he could quite well have met Indians in Persia.

History of Hindu Chemistry Vol. I, P. 22-23
by Dr. P. C. Roy.

मपि गृहीतमिति स्पष्टलेखस्य प्राचीनस्यानुपलम्भेऽपि पाथागोरसस्य संस्था B. C.
षष्ठशताब्द्यां स्थापिता इति; पाथागोरससम्प्रदायानुयायिनस्तदुत्तरवयोन्तेवासिनो
दार्शनिका एव तत्र प्रथमतो भैषज्यविज्ञाने[2] दृशः प्रावर्तयन्निति; तेषामेव विधायाः
प्रभावो हिपोक्रिटसीयविज्ञाने पतित इति चोल्लेखेन[3] भारताद्विद्याभारं नयतः पाथा-
गोरसस्यानुयायिनस्तत्र प्राथम्येन भैषज्यविज्ञानाभिमुखा दार्शनिका एव हिपोक्रिट-
सीये हृदये भारतीयभैषज्यविज्ञानोदयाय द्वारतां गता भवेयुः । पाथागोरसा-
भिधायिनः "पुत्थगोरस" इति ग्रीकशब्दस्य संस्कृतमूलरूपं बुद्धगुरुरिति पोकाक-
(Pococke) कोलब्रुक (Colebrooke) प्रभृति[4]विदुषां निर्देशोऽस्ति । पाथा-
गोरसीये दर्शने भारतीयबौद्धदर्शनस्य प्रतिफलनं बहुशश्चास्ति[5] । न केवलं दर्शने,
अपि तु तदीये गणितेऽपि भारतीयप्राचीनशुल्वगणितस्य विषयसाम्यं दृश्यत इति
डा. थिबोर्ट[6]महाशयेन विभूतिभूषणदत्तमहाशयेन[7] च लिखितमस्ति । भारते तदात्वे

---

1 In Western Greece the Pythagorean brotherhood was founded in the latter part of the 6th century B. C.

Hippocrates Vol. IV P. 452.

2 The first philosophers to take a serious interest in medicine were the Pythagoreans. Alcmaeon (a young man in the old age of Pythagoras who was more interested in medicine than in philosophy) of Croton, although perhaps not strictly a Pythagorean was closely connected with the sect and appears to have exercised considerable influence upon the Hippocratic school.

Hippocrates Vol I Intro. P. XIII.

3 Introduction to Sus'ruta Samhita. Vol. I P. IX.
by K. L. Bhisagratna.

4 Pythagoras has been identified with Buddhagoorus as held by Colebrooke:—Buddhagoorus-Sanskrit; Putha-goras-Greek; Pytha-goras-English.

India in Greece-Pococke P. 364.

5 Cantor, the historian of Mathematics, was so much struck with the resemblance between Greek Geometry and the S'ulva Sûtras that he, as is natural to the European, concluded that the latter was influenced by the Alexandrian school of Hero (215 B. C.). The S'ulva Sûtras, however, date about the 8th Cen. B. C., and Dr. Thibaut has shown that the geometrical theorem of the 47th proposition, Bk. 1, which tradition ascribes to Pythagoras, was solved by the Hindoos at least two centuries earlier. Thus confirming the conclusion of V. Schroeder that the Greek philosopher owed his inspiration to India.

History of Hindu Chemistry by Dr. P. C. Roy P. XLI.

6 Jour. Asiatic Society Bengal 1875 P. 227.

7 Science of the S'ulba-Bibhuti Bhushan Dutta P. 104.

प्ररूढानि दर्शनगणितादीनि बहुशो विज्ञानानि गृह्णानेनानेन दार्शनिकविषयोपस-न्दब्धा विशेषतो लोकोपयोगिनी चिरप्रतिष्ठिता भारतीया भैषज्यविद्याऽपि गृहीता बहुशः सम्भवति । भारतीया भैषज्यविद्याऽपि पाथागोरसेन ग्रीसदेशे नीतेति सुश्रुतानुवादभूमिकायां K. L. भिषग्रत्नमहाशयेन, बेड्रो(Bedroe)महाशयेन, G. N. मुखोपाध्यायेनाप्युल्लिखितमस्ति । पाथागोरसेन, गोण्डलीयठाकुरेण, हिपोक्रिटसे प्रभावपातस्य च सानुयायिनां दार्शनिकानां भैषज्यविद्यासम्बन्धस्य दर्शनेन पाथागोरसस्यापि भैषज्यविज्ञानवत्त्वं बहुशः सम्भाव्यते । क्रोटनस्थानस्थः अल्कमेइनो (Alcmaeon) नाम पाथागोरससंस्थाया अप्यनुयायी आसीत्, वैद्य-विद्यानुरागी स हिपोक्रिटससम्प्रदाये पूर्णरूपेण स्वप्रभावं दर्शितवानित्युल्लेखदर्शनेन पाथागोरसस्यापि भैषज्यविद्यासम्बन्धिनी संस्थाऽऽसीदित्यप्यनुमीयते । पाथा-

---

1 The great philosopher (Pythagoras) imbibed his mysteries and metaphysics from the Brahmans of India. Mr. Pococke in his "India in Greece" identifies him with Booddhagurus or Buddha and it is but an easy inference to suppose that he carried many recipes and aphorisms of his Master's Āyurveda with him.

The Origin and Growth of Healing Art–Bedroe P. 162.

2 Introduction to Sus'ruta Samhita Vol. I P. VIII
by K. L. Bhisagratna.

3 The teaching of Pythagoras (B. C. 582), the founder of the Healing Art among the Greeks, is essentially Indian. He is said to have acquired his knowledge from the Egyptians, who, as will be shown further on, had borrowed their art from the Indians. Enfield in his History of Philosophy, says that Pythagoras learnt his doctrine from oriental philosophers, meaning the Hindoos. His philosophy bears such a resemblance to that of Buddha, that Mr. Pococke, in his India in Greece, identifies him with "Buddhagurus" or Buddha. If he borrowed philosophy from India, he may easily have borrowed the science of medicine from the same source.

Short History of Aryan Medical Science P. 190–191.
by H. H. Bhagvatsinhajee.

4 The Surgical Instruments of the Hindus Vol. I, by P. 344.
by G. N. Mukhopadhyay.

5 The first philosophers to take a serious interest in medicine were the Pythagoreans. Alcmaeon (a young man in the old age of Pythagoras) of Croton, although perhaps not strictly a Pythagorean was closely connected with the sect and appears to have exercised considerable influence upon the Hippocratic School.

Hippocrates Vol. I P. XI.

गोरसीयविद्याविषयाणामनुसन्धाने मानवशरीरे मानसिकशारीरिकविकृतिनिवृत्तये सङ्गीतप्रयोगाद्युपायोपयोगः, आकृतिपरीक्षया शारीरान्तर्विकारपरिज्ञानं, पशुमांस-भक्षणस्याहितावहत्वेन ततो निवर्तनस्य श्रेयस्त्वम्, आरोग्यसम्पत्तये पथ्यविषये समादरः, शारीरिकशक्तिवर्धकोपायानुसन्धानं, व्यक्तिभेदेन प्रकृतिवैषम्यात् सर्वेषा-माहारस्य नैकरूप्यमपि तु यथाप्रकृति तद्विधानम्, ईदृशा विषया अपि लभ्यन्ते इति; पाथागोरसस्य यावन्त आदेशास्तेषु शारीरसौष्ठवमापादयितुं स्वानुकूलपथ्यसेव-नादिनियमपरिपालनोपदेशाय विशिष्टस्थानं दीयते इति; पाथागोरससम्प्रदाये रोग-निवृत्तये अन्तरुपयोज्यौषधप्रयोगापेक्षया विशेषतः पथ्याहारविहारादिनियमपरिपा-लने, औषधे उपयोज्येऽपि यावच्छक्यं लेपादिबाह्यशारीरोपचारे विशेषदृष्टिरासीदिति[3]; B. C. ५३० वर्षे क्रोटनस्थानमुपेत्योपदेशान् दातुं प्रवृत्ते पाथागोरसे तत्रोपग-तैस्त्रिशतजनैस्तदुपदेशं स्वीकृत्य औषधोपयोगादपि पथ्याहारविहारादिपरिपालनेन शारीरस्वास्थ्यरक्षणाय शपथः कृतं[4] इति; बहून् देशान् पर्यटन् मिश्रदेशमुपगतः पाथागोरसस्तत्रागन्तुकानामपि ग्रहणलालसोपपादकं भैषज्यविद्याप्रचारविशेषं दृष्ट्वा विस्मयमवापेति[5]; क्रोटनप्रदेशे पाथागोरसेन सह सङ्गतेन पाथागोरससाम्प्रदायिकस्य

---

1 We hear of his (Pythagoras) memorial discipline, his monastic self-scrutiny, his employment of music to soothe disorderly passions, his knowledge of physiognomy which enabled him to detect even without trial, unworthy subjects, his peculiar diet, and his rigid care for sobriety as well as for bodily vigour. He is also said to have inculcated abstinence from animal food, a feeling so naturally connected with the doctrine of metempsychosis, that we may well believe him to have entertained it, as Empedocles also did after him.

History of Greece Vol. IV P. 322 by Grotes.

2 Yet on the other hand, it seems equally certain that the members of the order cannot have been subjected to the same diet, or training, or studies.

History of Greece Vol. IV P. 322—Grotes.

3 History of Greece Vol IV P. 325—Grotes.

4 That a select body of these adherents (of Pythagoras) three hundred in number, bound themselves by a sort of vow both to Pythagoras and to each other, adopting a peculiar diet, ritual and observances, as a token of union.

History of Greece Vol. IV P. 329—Grotes.

5 The medical art in Egypt, at the time when Pythagoras visited the country, was sufficiently far advanced to excite the attention of an inquisitive traveller—the branches of it minutely subdivided and strict rules laid down for practice. Herodotus II. 84; Aristotle Politics III. 10, 4. History of Greece Vol. IV P. 325—Grotes.

मीलोनामकस्य जामात्रा डेमोकेडिस(Demokedes)नाम्ना प्रवर्तितो भैषज्यविषयकः सम्प्रदायः B. C. तृतीयचतुर्थशताब्द्योः प्रचलित आसीत् इति च ग्रोट्स(Grotes)विदुषा निर्दिष्टतया भैषज्यशास्त्रसम्बन्धिन उपदेशान् ददानः, तदुपदेशग्राहिभिराद्रियमाणः, मिश्रे भैषज्यविद्योन्नतिं दृष्ट्वा प्रहृष्यन्, भैषज्यसम्प्रदायप्रवर्तकस्य डेमोकेडिसस्य स्वान्तेवासिसम्बन्धं समागमं च वहन्नयं पाथागोरसो भैषज्यविज्ञानस्यापि समादृतो ज्ञाता प्रवर्तयिता चासीदिति समर्थितं भवति । भारतदार्शनिकविषयग्राहितया मिश्रगतभैषज्यविद्याद्रष्टृतया चोल्लेखाद्भारते मिश्रे चाऽऽगतत्वेन ज्ञातस्य स्वास्थ्यसम्बन्धिभिर्बहुश उपदेशैस्तद्विद्याभिरुचिं प्रकाशयतः पाथागोरसस्य भैषज्यविषयविज्ञानविशेषाणां सञ्चयस्तद्विषये विस्मयमावहतो मिश्रात्, एतद्विषये पूर्वकालादेव प्रतिष्ठिताद्भारतादपि सञ्जातो भवितुमर्हति । इत्थं च ग्रोट्सनिर्दिष्टानां तदीयोपदेशगतस्वास्थ्यसम्बन्धिविषयाणां भारतीयायुर्वेदे लभ्यतया हिपोक्रिटसीयभैषज्यविज्ञानेऽपि भारतीयवैद्यकविषयसाम्यस्य बहुशोऽनुसंहितत्वेन च भारतसम्बन्धमनुदर्शयता पाथागोरसेन साक्षात् परम्परया वा भारतीयविज्ञानालोकेन पौर्वकालिकं ग्रीसभैषज्यविज्ञानमुद्भासितमिति समर्थयितुं हृदयं पुरः स्फुरति ॥

किञ्च, हिपोक्रिटसान्नातिपूर्वं ग्रीसे वर्तमानेषु त्रिषु भैषज्यसम्प्रदायेषु एकतमसम्प्रदायप्रवर्तकस्य एम्पीडोक्लिसस्यापि इरानभारतोपकण्ठप्रदेशपर्यन्तमुपगमनं, भारतीयदार्शनिकविद्याया ग्रीसे नयनं च P. C. रायमहोदयेन वर्णितमस्ति । भारते पाञ्चभौतिकवादवच्चातुर्भौतिकवादस्यापि पूर्वकालादुपलम्भः, अनेन एम्पीडोक्लिसेन चतुर्भूतवादस्य ग्रीसे अभूतपूर्वं नवप्रचारणं, नवभैषज्यसम्प्रदायस्याप्युद्भावनं, हिपोक्रिटसेन तदभ्युपगतचातुर्भौतिकशरीरवादस्य प्रत्याख्यानं, तेन पूर्वसम्प्रदायत्रये आवापोद्वापविधया परिष्कृत्या च स्वसम्प्रदायस्योद्भावनं चावगम्यमानमनेन हिपोक्रिटसपूर्वजातेन एम्पीडोक्लिसेन साक्षाद्भारतमेत्य किंवा इरानद्वारा भारतीयाया दर्शनविद्याया इव दार्शनिकविषयसम्पृक्ताया भैषज्यविद्याया अप्युपादानं विहितमेव स्यादिति निदर्शयति । एतद्द्वाराऽपि भारतीयं भैषज्यविज्ञानं ग्रीसे प्रविष्टं, हिपोक्रिटसीयहृदयेऽपि सङ्क्रान्तं भवितुमर्हति । एवमुपलक्षणेन इरानभारतादिप्राच्यदेशानुपेत्य भारतीयविद्यायाः साक्षात्परम्परया वा पाश्चात्यदेशोपसङ्क्रमणे द्वारभूता अन्येऽपि कति ग्रीकविद्वांसः पूर्वेतिवृत्तेषु निलीयावस्थिताः, विलुप्तेतिवृत्ता वा भवेयुः । स्पष्टोल्लेखं विना न परिच्छेत्तुं शक्यते ॥

---

1 The medical or surgical celebrity of Demokedes (Son-in-law of the Pythagorean Milo), to whom allusion has been made in a former chapter (P. 180 ff Vol. IV), is contemporaneous with the presence of Pythagoras at Kroton.

History of Greece Vol. IV P. 327-Grotes.

2 History of Hindu Chemistry by P. C. Ray Vol. I P. 22.

Amrit bazar Patrika, 1936.

न केवलं पूर्वकाले, हिपोक्रिटसस्य पश्चात्समयेऽपि भारतीयव्यवहारदर्शनार्थमुपेतस्य इविमेरसस्य (Evemerus) निदर्शनेनापि पूर्वपरम्परानुवृत्तां भारतीयसभ्यतामध्येतुं ततः पूर्वमपि कति ग्रीसदेशीया भारतमुपेताः स्युः । पूर्वतो भारतोपकण्ठमधिष्ठितैर्वा यवनैः कियती भारतीया सभ्यता स्वदेशे प्रतिसंक्रामिता स्यात् ॥

भारतीयविदुषां ग्रीसोपगमः न केवलं ग्रीसदेशीयानां प्राच्यदेशे आगमनम्, अपि तु भारतीयानामपि विदुषां वैद्यानां च पाश्चात्यदेशेषु उपगमनं, नयनं, प्रेषणं, समादरणमुपदेशनं चैवमादीन्यपि पूर्वेतिवृत्तेषूपलभ्यन्ते—

B. C. 330 सामयिकस्य प्रसिद्धगायकस्य अरिष्टाटलशिष्यस्य अरिष्टोक्सेनस(Aristoxenus)नामकस्य लेखतः ग्रीसदेशस्य एथेन्सराजधान्यां वर्तमानेन सॉक्रिटिस(Socrates B. C. 469-399)नाम्ना प्रसिद्धेन दार्शनिकेन सह मानवात्मविषये तदीयसिद्धान्तमुपहासरूपेण प्रतिवदतः कस्यचिद्भारतीयस्य मिथ आध्यात्मिकसम्भाषणस्यावगमेन, Eusebius विदुषाऽपि तत्संवादस्योल्लेखेन च B. C. चतुर्थशताब्द्याः पूर्वतोऽपि भारतीयानां यवनैः सह परिचय आसीदिति H. G. Rawlinson महाशयेन प्रकाशितालेखादपि अलेक्जेण्डरस्य भारतोपग-

---

1 Attention has repeatedly been drawn, by Garbe and others, to the striking resemblances between Indian and Greek philosophy. The parallels between the Eleatic and Sankhya schools, and between Orphism and Buddhism, are curiously exact. B. J. Urwick, in a recent work, "The Message of Plato", has pointed out that similar resemblances abound in Plato, especially in the 'Republic'. The doctrine of the Ideas is Vedanta pure and simple, and the Vision of Er the Pamphylian at the end of Book X, has a typically Indian ring. The three classes in the 'Republic,' Guardian, Auxiliaries and Producers, are the three Varnas of the Indian law books. This was noticed by Megasthenes, the Greek envoy to the court of Chandragupta Maurya in 302 B. C. "In many points," he says, "the teaching of the Brahmans agrees with that of the Greeks, for instance that the world has a beginning and an end in time, and that its shape is spherical; that the Deity who is its Governor and Maker, interprets the whole; that the first principles in the universe are different, but that water is the principle from which the order of the world has come to be; that besides the four elements there is a fifth substance from which the heavens and stars are made; that the earth is established in the centre of the universe. About generation and the soul their teaching shows parallels to the Greek doctrines, and on many other matters. Like Plato, too, they interweave fables

मात् पूर्वमपि भारतीयविदुषां ग्रीसदेशे उपगमः, ग्रीसभाषाया विज्ञानं, ग्रीसदेशीय-प्रसिद्धविद्वद्भ्योऽपि भारतीयानां विचारगौरवं च स्पष्टं प्रतीयते ॥

अलेक्झेण्डर-द्वारा भारतालोकप्रसारः

यत् खलु राष्ट्रमात्मसानभुञ्जिनीषति तत् तदात्वे विशारदैः समृद्धानि राष्ट्रान्तराणि दूरतोऽपि पर्यालोचयति । स्वस्य गौरवाधानाय तेषां विज्ञान-विशेषान् सङ्क्षेतुं प्रयतते च । समुन्नताया देशान्तरीयविद्यायाः सुयशःप्रसरणेन परिचयं भाषाविज्ञानं प्रयोगानुभवसाफल्यमनु श्रद्धाविश्वासातिशये तदीयग्रन्था उपादीयन्ते, तद्विदः संमान्यन्ते, तदीयप्रक्रियोपादीयते । बहुपूर्वसमयात् समुन्नतिपदमारूढं भारतीयं वैद्यक-विज्ञानं श्रवणालोकनज्ञानपर्यालोचनसमादरादिपूर्वमुपादातुं ग्रीकादिवैदेशिकविदुषां पूर्वसमयादेव भारते समागमनं न खल्वाश्चर्यावहम् । विजिगीषुराष्ट्रमभिगम्यराष्ट्राणां बलवीर्यसभ्यतापरिस्थितीः प्रथमतो विविच्यैव पादौ प्रसारयतीति भारतमभ्याग-च्छतो यवनपतेः प्रागपि भारतीयां परिस्थितिं यथावदवबोद्धुमनेके विचक्षणा यवना अत्रोपगताः स्युः । भारतोपकण्ठमधिष्ठितैर्वा यवनैरधिभारतं यवनानां दश उन्मी-

---

about the immortality of the soul and the judgments inflicted in the other world." These resemblances have been hitherto dismissed as coincidences or instances of parallel but independent development of thought, in view of the fact that Herodotus explicitly states that the Greek doctrine of metempsychosis came from Egypt, and that contemporary proof of any of connection between cultured Greeks and Indians has hitherto been wanting. The 'argumentum ex silentio', however, is always a weak one, and I recently came across a remarkable passage in Eusebius, which has apparently been overlooked by J. A. M'Crindle the author of chapter XVI of Book I of the Cambridge History of India and other authorities. It runs as follows.

("Aristoxenus, the musician, tells the following story about the Indians. One of these men met Socrates at Athens, and asked him what was the scope of his philosophy. 'An enquiry into the human phenomena,' replied Socrates. At this the Indian burst out laughing. 'How can a man enquire into human phenomena; he exclaimed,' when he is ignorant of divine ones ?")

The interest of this statement is obvious. Eusebius gives his authority for it—Aristoxenus, the musician, the pupil of Aristotle and a well-known writer on harmonics. His date is 330 B. C. So we have contemporary evidence of the presence in Athens, as early as the fourth century, of an Indian who knew Greek and actually discussed philosophy with Socrates. This must modify our views of the interrelationship of Hellenic and Hindu culture.

Amrit Bazar Patrika 1936.

लिता भवेयुः । विजिगीषया भारतमभ्युपेत्य कञ्चन प्रदेशमपि विजितवतो यवनेशस्य अलेक्जेण्डरस्य झटिति प्रतिनिवर्तने चिरकालात् प्रोषितानां स्वसैन्यानामशान्तिः केवलं न हेतुः प्रतीयते । अपि तु स्वसैन्यक्षुण्णं पूर्वागमनमार्गं परिहाय नवेन नौमार्गेण झटिति प्रतिनिवर्तने मुद्राराक्षसोक्त्यालोचनेन किञ्चन कारणान्तरमपि स्यादित्यालोच्यते । भारतं प्रविष्टस्यापि यवनेशस्य झटिति प्रतिनिवर्तनोल्लेखेन तदात्वे चाणक्यसाचिव्यमुपेतेन चन्द्रगुप्तेनाधिष्ठिते अन्तरान्तरोपजातानाघातानपि विषह्य स्वपूर्वसम्प्रदायरक्षणशीले भारते न तथा यावनप्रभावस्य प्रसरणमुपलक्ष्यते ॥

"तक्षशिलाकाश्युज्जयिनीविदर्भादिषु भारतीया विश्वविद्यालया आसन् । अलेक्जेण्डरेण तक्षशिलाया आक्रमणसमये तक्षशिला समस्ते एशियाखण्डे सर्वातिशायि भारतीयविद्यापीठमासीत् । तत्र सर्वाः कलाः, सर्वाणि विज्ञानानि, सैनिकीं विद्यां, भैषज्यविद्यां च शिक्षयद्भिर्बहुभिर्महाविद्वद्भिरधिष्ठितो देशदेशान्तरेभ्यः समागच्छद्भिर्बहुभिर्विद्यार्थिभिश्च समृद्धो महान् विश्वविद्यालय आसीत्; यो भारतीयविद्यानां प्रसिद्धतरं स्थानं बभूव । तत्रापि सर्वा विद्या अतिशय्य भैषज्यविद्यायामस्य विश्वविद्यालयस्य विशेषतः प्रसिद्धिः प्रतिष्ठा चासीत्" इति विलडूराण्ट (Will Durant)महाशयो वर्णयति । "तक्षशिला महत्तरोन्नतिशीला नगर्यासीत्" इति एरियन(Arrian)महाशयोऽपि निर्दिशति ॥

सिन्धुसमीपस्थमूषकराज्यवर्णने 'तत्प्रदेशीया जनाः १३० वर्षपर्यन्तमपि जीवन्ति स्म । तेषामेवं दीर्घायुष्यस्य परिमिताहार एव निदानम् । विद्यान्तरेभ्यो वैद्यकविद्यामेवाध्येतुं ते प्रवणीभवन्ति' इति अलेक्जेण्डरस्य इतिहासलेखकः एरियन्(Arrian)नामको वदतीति स्मिथमहाशयो वर्णयति । मूषकप्रदेशे त्रिंशद्-

1 (a) The oldest of the two thousand cities of northern India in Chandragupta's time was Taxila......Arrian describes it as "a large and prosperous city"; Strabo says, "it is large and has most excellent laws." It was both a military and university town.......and containing the most famous of the several universities possessed by India at that time. Students flocked to Taxila as in the Middle Ages they flocked to Paris; there all the arts and sciences could be studied under eminent professors, and the medical school especially was held in high repute throughout the Oriental World. Pp. 441-442.

(b) Taxila, at the time of Alexander's invasion, was known to all Asia as the leading seat of Hindu scholarship, renowned above all for its medical school. Story of Civilization-Will Durant P. 557.

2 "The inhabitants were believed to attain the age of a hundred and thirty years, their longevity being the result of good health secured by temperance in diet."

Early History of India—V. Smith P. 105.

धिकशतवर्षायुष्यस्यासाधारणतया दर्शनमलेक्जेण्डरस्य सिन्धुप्रदेशपर्यन्तमागमनं चात्र मूषकप्रदेशस्य विशेषोल्लेखे हेतुः स्यात् । स्ट्रैबो(Strabo)महाशयोऽपि 'They do not pursue accurate knowledge in any line, except that of medicine," एवं वर्णयति । पाथागोरसादीतिवृत्तान्तरेभ्यो भारते आध्यात्मिकादिविद्यान्तरेष्वपि गौरवस्य स्पष्टतया विद्यान्तरापेक्षया भैषज्यविज्ञाने तेषां पूर्णत्वमेवानेनापि लेखेन प्रकटीक्रियते । अन्येषु बहुशो भारतीयविद्वत्सु अजिगमिषत्सु अलेक्जेण्डरेण तक्षशिलातः सादरं सह नीतः कल्याण-(Plutarch reproduces as Sphines but the Greeks Called him Kalanos) नामको भारतीयो दार्शनिको विद्वान् तं ग्रीसाधिपतिं परितो वर्तमानेषु दार्शनिकविद्वज्जनेषु सर्वमहत्तरोऽतिसंमान्यश्चासीत् । पश्चाद्देहजिहासया चितामारोहतस्तस्य ग्रीसाधिपतिनाऽन्तिमसंमानगौरवमतिशयेन व्यधायि । एतस्य भारतीयविदुषो वृत्तं एरियन-स्ट्राबोविद्वद्भ्यामप्युल्लिखितमस्तीति रापसंन(Rapson)-महाशयेन वर्णितं लभ्यते । स कल्याणो विद्वान् ग्रीसपर्यन्तमपि गत आसीदिति म्याक्समूलरमहाशयो वर्णयति। एतदेकं निदर्शनमपि भारतस्य तदात्वेऽप्याध्यात्मिकं गौरवं कियदासीदिति दर्शयति ॥

तेन स्वसेनायां स्वेषु यवनवैद्येषु सत्स्वपि सर्पविषचिकित्सायास्तेषां ज्ञानाभावेन सर्पविषचिकित्सकानां भारतीयवैद्यानां, रोगान्तरभैषज्येष्वपि क्रियाकौशलातिशयदर्शनेन स्यात् भारतीयवैद्यानामलेक्जेण्डरेण स्वे स्कन्धावारे स्थापनस्य, स्वदेशं

---

1 (Strabo X V. C. 701)—Cambridge History of Ancient India Vol. I, P. 418; by E. J. Rapson.

2 Cambridge History of India Vol. I by E. J. Rapson P. 359; 381.

3 Maxmüller's History of Sans. Lit. P. 15 (P. O. Ed.)

4 The science continued to flourish down to the advent of the Greeks in India (327 B. C.). Arrian, the Greek historian, in describing the condition of India at the time of the invasion of Alexander the Great, refers to a curious fact, which reflects no small credit on the Hindu physicians of the day. Alexander had in his train several proficient Greek physicians, but these had to confess their inability to deal with cases of snake-bite, very common in the Punjab. Alexander was therefore obliged to consult Indian Vaidyas, who successfully treated these cases. The Macedonian king was so struck with their skill that, according to Nearchus, he employed some good Vaidyas in his camp, and desired his followers to consult these Indian physicians in cases of snake-bite and other dangerous ailments. In face of the facts that the European texicologists are still in search of a specific for snake-poison, the Indian physicians who lived some 2200 years ago might well be proud of

प्रतिनिवर्तमानेन तेन यवनाधिपेन भारतीयविदुषां सादरं सहनयनस्य, मार्गे स्वदेशमुपेत्यापि सर्पदष्टानां भारतीयद्वारा चिकित्सनस्य च तदीयवृत्तत उपलम्भेन आयुर्वेदीयः प्रभावः पश्चादपि ग्रीसदेशं प्रविशन्नालोक्यते ॥

भारतालोक-प्रसारे अशोक-शिलालेखः

न केवलं पूर्वकाल एव, पश्चादपि अशोकनृपतिसमये तदीयत्रयोदशसंख्यशिला-लेखानुसारेण अष्टयोजनशतान्तरालेषु अन्तियोक(योन)यवननृपस्य (Antiochos Theos B. C. 261–246 King of Syria), तुर्मयसस्य (Ptolemaeos Philadelphos, King of Egypt 285–247 B. C.), अन्तिकोननृपस्य (Antigonos Gonates of Macedonia (278–239

---

their skill. It is very likely that on his homeward march Alexander, or Sikander as he is called in India, took with him a few professors of Hindoo medicine. This supposition receives some support from the early history of Greek medicine.

Short History of Aryan Medical Science—Pp.189-190;
by H. H. Bhagvatsinhajee.

1 E. J. Rapson निर्मिते Cambridge History of India Vol. I P. 406 ग्रन्थे, "There was really indeed very little for a doctor to do in India except to cure snake-bites, since diseases were so rare among Indians —so at least, as we shall see, the Greeks believed." Nearchus Frags इति नियार्कसेन कथितमिति लिखितमस्ति । Arrian's Indica ग्रन्थे, "And Nearchus adds this, that Alexander had all the most skilful of the Indians in the healing art collected around him, and had caused proclamation to be made throughout the camp that if anyone were bitten he should repair to the royal tent, but these very same men were able to cure other diseases and pains also." P. 223. इति नियार्कसस्योक्त्युद्धारोऽस्ति । एतल्लेखतः आधुनिका आहितुण्डिका इव ते नासन्, अपि तु अष्टप्रस्थानान्तर्गते विषतन्त्रे इव भैषज्यान्तरविद्यास्वपि विज्ञानवन्त आसन्, ईदृशा भारतीयवैद्या अलेक्जेण्डरेण स्वयमगृह्यन्त अनायिषत चेति प्रतीयते । केम्ब्रिजहिस्ट्रीगते एतल्लेखे नियार्कसोक्तेः "but these very same men were able to cure other diseases and pains also." वाक्यानुपलम्भः केवलमाहितुण्डिकमिव प्रतिभासयन् कौतुकं जनयति ।

२ "......देवानां प्रियस्य यो धर्मविजयः. स च पुनर्लब्धो देवानां प्रियस्येह च सर्वेष्वन्तेष्वष्टस्वपि योजनशतेषु, यत्र अन्तियोको नाम यवनराजः परं च तस्मादन्तियोकाच्चत्वारो राजानस्तुरमयो नाम, अन्तिकोनो नाम, मगो नाम, अलीकसुन्दरो नाम, नीचाः चोडाः पाण्ड्या एवं ताम्रपर्णीया एवमेव हि दरदाः, विषवज्रेषु यवनकम्बोजेषु नाभके नाभकप्रान्तेषु भोजपितिनिक्येषु अन्ध्रपुलिन्देषु सर्वत्र देवानां प्रियस्य धर्मानुशिष्टिमनुवर्तन्ते । यत्रापि दूता देवानां प्रियस्य न यान्ति तत्रापि श्रुत्वा देवानां प्रियस्य धर्मवृत्तं विधानं धर्मानुशिष्टिं धर्ममनुविदधत्यनुविधास्यन्ति च" इति त्रयोदशः शिलालेखः ।

3 (a) Asoka. V. A. Smith P. 188;
(b) Asoka. Radhakumud Mukerji P. 166;
(c) Asoka. D. R. Bhandarkar P. 45-46.

B. C.), मगस्य (Magas of Cyrene to the West of Egypt died 258 B. C.), अलीकसुन्दरस्य (अलेकजेण्डरस्य) (Alexander of Epirus 272–258 B. C. मतान्तरेण Alexander of Corinth 252–244 B. C.) च देशेषु यवनकम्बोजेषु नीचचोलपाण्ड्यताम्रपर्णीयदरद्विषवज्रनाभकनाभप्रान्तभोजपितिनिक्यान्ध्रपुलिन्दादिष्वपि अशोकस्य धर्मविजयो धर्मानुशिष्टिश्च उपलभ्यते । एतल्लेखतो भारतीयतत्तत्प्रदेशेष्विव दविष्ठेषु पर्यन्तगतेषु सीरियामिश्रमेकडोनियापश्चिममिश्रैपिरसयवनकम्बोजादिदेशेष्वपि भारतीयधर्मप्रतिष्ठापनमशोकेन विहितमवगम्यते । कालचक्रव्याख्यायां विमलप्रभायामपि बुद्धनिर्वाणोत्तरं तत्तद्देशेषु तत्तद्भाषासु यानत्रयपिटकत्रयबौद्धग्रन्थानामनुवादेन धर्मप्रचारो निर्दिष्टोऽस्ति । तत्रापि पारसीकदेशस्य नीलनद्युत्तरे रुक्मदेशस्य चोल्लेखोऽस्ति ॥[1]

अशोकनृपतिना न केवलं धर्मविजयो धर्मानुशिष्टिश्च व्यधायि, अपि तु तदीये शाहावाजगडीप्रदेशस्थे—

"सर्वत्र विजिते देवानां प्रियस्य प्रियदर्शिनो राज्ञो ये चान्ता यथा चोडाः पाण्ड्याः सत्यपुत्रः केरलपुत्रस्ताम्रपर्णी अन्तियोको नाम यवनराजो, ये चान्ये तस्यान्तियोकस्य सामन्ता राजानः, सर्वत्र देवानां प्रियस्य प्रियदर्शिनो राज्ञो द्वे चिकित्से कृते मनुष्यचिकित्सा च पशुचिकित्सा च, औषधानि मनुष्योपगानि च पशूपगानि च यत्र यत्र न सन्ति सर्वत्र हारितानि च रोपितानि च । मार्गेषु वृक्षा रोपिता उदपानानि च खानितानि प्रतिभोगाय पशुमनुष्याणाम्" इति द्वितीयशिलालेखे[2] अशोकेन भारते तत्तत्प्रदेशेष्विव भारतबहिर्भूतेषु अन्तियोकस्य यवनराजस्य तस्य समन्ताद्वर्तिनामन्येषां नृपाणां च देशेष्वपि मनुष्याणां पशूनामपि द्विविधाश्चिकित्सासंस्थाः प्रवर्तिताः,

---

१ "इह तथागताभिसम्बुद्धे भगवति परिनिर्वृते सति सङ्गीतिकारकैर्यानत्रयं पुस्तके लिखितं, तथागतनियमेन पिटकत्रयं मगधभाषया सिन्धुभाषया, सूत्रान्तं संस्कृतभाषया, पारमितानयं मन्त्रनयं तन्त्रतन्त्रान्तरं संस्कृतभाषया प्राकृतभाषया अपभ्रंशभाषया संस्कृतशवरादिम्लेच्छभाषया इत्येवमादिः सर्वज्ञदेशितो धर्मः सङ्गीतिकारकैर्लिखितः । तथा बोटविषये यानत्रयं बोटभाषया लिखितं, चीने चीनभाषया, महाचीने महाचीनभाषया, पारसिकदेशे पारसिकभाषया, शीतानद्युत्तरे चम्पकविषयभाषया, वानरविषये (वानर)भाषया, सुवर्णाख्यं (सुवर्ण)विषयभाषया, नीलानद्युत्तरे रुक्मविषयभाषया, सुरम्माविषये (सुरम्मा)भाषया, एवं कोटिकोटिग्रामात्मकेषु षण्णवतिविषयेषु (षण्णवति)विषयभाषया लिखितम् । एवं द्वादशखण्डेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु नानासङ्गीतिकारकैर्यानत्रयं लिखितम्" इति ।

कालचक्रटीकायां विमलप्रभायां ताडपत्रीयायां ४४ पत्रे.

2 Inscriptions of As'oka by Hultzsch, P. 51, 66.

मनुष्याणां पशूनां चोपयोगीन्यौषधान्यपि व्यवस्थापितानि। औषधिवृक्षाः फलमूलादितरवोऽपि यथापेक्षं सर्वत्र नीता रोपिताश्चेति लेखेन भारत इव बाह्येषु अन्तियोकादीनां देशेष्वपि तदापर्यन्तमपि भारतीयचिकित्सापद्धतेर्भारतीयौषधानां च अपेक्षणं प्रवर्तनं प्रचारणं च स्फुटीभवति। त्रयोदशे धर्मविजयशिलालेखे अन्तियोकेन समं तुर्मया-ऽन्तिकोन-मगा-ऽलीकसुन्दरनृपाणां चतुर्णां स्पष्टमेवोल्लेखोऽस्ति। तत्र अष्टशतयोजनानि परितो वर्तमानतया च तद्देशानां निर्देशो दृश्यते। द्वितीये शिलालेखे अन्तियोको यवनराजस्तु नामग्राहं गृहीतोऽस्ति। अन्येषां तु 'ये चान्ये तस्यान्तियोकस्य सामन्ता राजानः' इति तस्य समन्ताद्वर्तितया सामान्यत एवोल्लेखदर्शनेऽपि अन्तियोकसाहचर्याद्भौगोलिकदृष्ट्या सीरियाप्रदेशं परितो वर्तमानतया सामन्तत्वोचित्याच्च त्रयोदशशिलालेखे अन्तियोकेन समं निर्दिष्टा ये तुर्मयान्तिकोनमगालीकसुन्दरनृपाः, त एव अत्रापि राजान इत्यवबोधिता भवेयुः। ग्रीसाधिपतेः अलेक्जेण्डरस्य प्राक्तनतया अशोकसामयिकैर्नृपान्तरैः सहैककालिकत्वाभावेऽपि भारते आगमनेन पूर्वैः परिचितस्य अलेक्जेण्डरस्य पौर्वकालिकं सम्बन्धं लक्ष्यीकृत्य अलीकसुन्दरशब्देनात्र प्रसिद्धं ग्रीसाधिपमलेक्जेण्डरमुपादाय ग्रीसदेश इत्यपि बोद्धुं शक्यते। परं समयवैषम्येण नृपान्तराणां तत्सामयिकतया च अत्र अलीकसुन्दरशब्देन ग्रीसाधिपतिमलेक्जेण्डरमनवबोध्य अशोकसामयिक एपिरसप्रदेशीयो मतान्तरेण कोरिन्थप्रदेशीयोऽलेक्जेण्डरो गृह्यते ऐतिहासिकैः। राजान इतिपददर्शनेन अशोकसमकालिक एवालेक्जेण्डरः स्यात्। तथात्वेऽपि अष्टशतयोजनान्तरालेषु परितो देशेषु धार्मिकप्रभावपातस्य, सीरियायाः समन्ताद्गतेषु देशेषु भारतीयभैषज्यप्रस्थानस्यापि विशेषतः प्रभावपातस्य, ग्रीसपूर्वस्रोतःस्थानत्वेनाभ्युपगते मिश्रेऽप्येतत्प्रभावालोकपातस्य चास्माच्छिलालेखद्वयादवगमेन, ग्रीसस्य मिश्रसीरियोपान्तवर्तितया, एपिरसकोरिन्थप्रदेशयोरपि ग्रीसान्तःपातितया, ग्रीसेन भारततदीयविद्ययोः परिचयस्य प्राप्ततया, ग्रीसाध्यात्मविद्यायां भारतीयदर्शनप्रभावोपलम्भेन, हिपोक्रिटसनाम्ना उत्तरोत्तरं ग्रन्थसङ्कलनस्य तद्ग्रन्थेष्वायुर्वेदीयविषयसाम्यस्याप्यवगमेन च दार्शनिके धार्मिके च विषये इव भैषज्यविज्ञानविषयेऽपि साक्षात् परम्परया वा अशोकसमयेऽपि भारतीय आलोको ग्रीसेऽपि विभाव्यते। तदात्वेऽपि भारतीयायुर्वेदविद्यायाः, भारतीयचिकित्सापद्धतेः, भारतीयौषधानां, भारतीयवैद्यानां, भारतीयवैद्यकग्रन्थानां च पाश्चात्यदेशेष्वपि कियानालोकः कियद्वा गौरवं चासीदित्यवबोधः पर्याप्तो भवति।

---

१ अनयोर्द्वितीयत्रयोदशशिलालेखयोः सीरियाधिपतेः अन्तियोकस्यैव यवनराजत्वेन निर्देशादलीकसुन्दरस्य तथात्वेनानिर्देशाच्च पूर्वकाले सिरियाप्रदेशगतजातेरेव यवनशब्देन व्यवहार आसीन्नु इति प्रतीयते। साम्प्रतिकानां तु यवनशब्देन ग्रीका एवाववोध्यन्ते इति धारणाऽस्ति। विचारणीयमेतत्।

2 Inscriptions of Asoka—Hultzsch Pp. 66-67.

ग्रीसभारतयोः पुराकालात् सम्बन्धः

"अद्यपर्यन्तं साधकविशेषानुपलम्भेऽपि प्राक्काले ग्रीसभारतयोर्मिथो यातायातवाणिज्यसम्बन्धदर्शनेन भारतीयवैद्यकविज्ञानं ग्रीसदेशीयानां श्रुतौ पतितं प्रतीयते । अलेक्जेण्डरसमयतस्तु बहुकालपर्यन्तं ग्रीसभारतयोर्घनिष्ठसम्बन्धस्यावगमेन, हिपोक्रिटस-ड्यासकोराइडिस(Dioscorides)ग्यालनादीनां लेखाद्यनुसन्धानेन च नानाविधौषधानि रोगनिवर्तनपद्धतयश्च यानि भारतीयभिषग्भिर्व्यवहृतानि, तानि अभ्यासिभिर्ग्रीसभिषग्भिरुपात्तानि प्रतीयन्ते" इति बक(Buck)[1]महाशयो निर्दिशति ॥

"भारतीये ग्रीसीये च प्राचीनवैद्यकविज्ञाने बहुशः साम्यं दृश्यते । तत्र ग्रीसीयविज्ञाने भारतीयविज्ञानस्य प्रभावं केचिन्न मन्यन्ते, केचन संदेरते; तद्विस्मयावहम् । हस्तलिखितप्राचीनपुस्तकोपलम्भात् प्राक् प्रसिद्धप्राचीनभारतीयग्रन्थानां समयावधारणं दुष्करमेवासीत् । परं भारतीयानां विज्ञानकलादिषु बहुशः शाखासु परनिरपेक्षभावेन विचारः, देशान्तरविज्ञानालोकस्यावधीरणं चासीत् । भारतीयभैषज्यविषयकेऽन्वेषणे अद्यत्वे बहुशो भारतीयविषयाणां भारतोपज्ञभाव आसीदित्यसौ पक्षो बहुभिरङ्गीक्रियते" इति[2]; "भारतीयाया: प्राचीनभैषज्यविद्याया आलोचने

1 Buck in his book, "The Growth of Medicine from the Earliest Time to 1800", seems to belittle the influence of the Old Indian Medicine on the Old Greek Medicine, the progenitor of the Present Western Medicine. But probing the history further he has to modify his opinion and say "that it is reasonable to suppose, although directly confirmatory evidence has not yet been discovered, that through the channels of trade between the two countries, some knowledge of the doings of the physicians of India must have reached the ears of their Greek brethren. On the other hand at a later period of history (after the invasion of Alexander the Great) the relations between the two countries became quite close and were kept up without a break for several hundred years. During the earlier part of this period, as appears from the writings of Hippocrates, Dioscorides and Galen, various drugs and methods of treatment employed by the physicians of India were adopted by the practitioners of Greece."

Fourth Oriental Conference Vol. II Pp. 425-426.

2 Neuberger says:—"The similarity between Indian and Greek medicine of the period is in its outline and in certain details so striking that it is hardly surprising that the originality of the former has frequently been questioned or even denied. The more so is this true since the dates of the more important Indian works are fixed with the greatest difficulty, and before the discovery of the most recent manuscripts they were quite indefinite.

तदीयगूढविचारसूक्ष्मबुद्धिविकासलेखसौष्ठवादीनामनुसन्धाने तदीयं स्थानमत्युच्चमासीदिति ज्ञायते" इति च न्यूबर्गर (Neuberger) विद्वानपि वर्णयति ॥

पाश्चात्यदेशैः सह भारतस्य पुराकालादेव मिथः परिचयः सम्पर्को व्यवहारश्च आसीदिति हेरोडोटसफीलोष्ट्रेटसप्रभृतयः प्राचीनाः पाश्चात्यविद्वांसोऽप्युल्लिखन्ति । जैसोडस्-आफिसेनस्-अफ्रिकेनस्-इत्यादिप्राचीनतत्तदाचार्यसंगृहीता लेखा अप्येतदेव द्रढयन्ति । प्रथमशताब्दीभवस्य प्लेनीनामकस्य ग्रीकविदुषो लेखादपि भारतीयानां वनस्पत्यौषधानां योगौषधानामपि विक्रयाय ग्रीसदेशे नयनम् इत्यादय उपलभ्यन्ते । ग्रीसभारतयोः पारस्परिकः सम्बन्धः पूर्वमप्यासीत्, भारतीयैः पूर्वप्रसाधितां पक्षाघाताम्लपित्तादिरोगेषु धत्तूरस्योपयोगितां यूरोपीयैरप्यनूपात्तामुल्लिखन् रायेलै(Royle)पण्डितः पाश्चात्येषु भारतीयविज्ञानप्रभावं दर्शयति । प्राचीनग्रीकवैद्यके भारतीयायुर्वेदस्य कैरप्यंशैरनुप्रभाव आसीत्, भारतीयानां ग्रीकानां च भैषज्यप्रणाल्यां समानता दृश्यते इति होमेल्टन् विद्वानपि संमन्यते । ब्यानर्जीमहाशयोऽपि तदेव विवृणोति ॥

In consideration of the outstanding independent achievements of the Indians in most branches of science and art, and of their aversion from foreign influences, the trend of opinion to-day, informed by recent discoveries is in favour of the originality of Indian medicine in its most salient features."

Neuberger. History of Medicine Vol. I P. 45.

1 Neuberger says.—"The medicine of the Indians, if it does not equal the best achievements of their race, at least nearly approaches them, and owing to its wealth of knowledge, depth of speculation and systematic consideration takes an outstanding position in the history of oriental medicine."

Neuberger. History of Medicine, Trans. by Playfair Vol. I P. 437

2 Pliny, the Roman contemporary of Dioscorides had also mentioned Indian medicinal plants and drugs. 'Hindu achievements in exact sciences' B. K. Sarkar P. 50-51. See also Intercourse between India and the Western World P. 102 by H. G. Rawlinson.

3 The smoking of dhattura leaves in asthma....are modern in Europe, but have come down in India since very old times (Royle) Vide-Hindu Achievements in exact Sciences by B. K. Sarkar P. 49. Antiquity of Hindu Medicine.

4 When we remember also that Pythagoras introduced Brahmanical system...that there was some Indian influence on the medicine of ancient Greece. The analogy between Hindu and Greek system of medicine is certainly much too close to be the result of accident." (W. Hamilton, History of Medicine Vol. I P. 43)—Hellenism in Ancient India P. 196 by G. N. Banerji.

5 "Nor do the Hindoos appear to have derived their know-

श्रीयुतरमेशचन्द्रदत्तमहाशयेन स्वकीयपुस्तकेऽपीत्थं लिखितं वर्तते ।

ledge of Medicine from any of their neighbours. The Greeks were the only people from whom they would have borrowed it; but besides the immeasurable distance and absence of frequent communication between the two countries in such remote times, the Hindoos were naturally so averse to travelling and so little desirous of intercourse with foreigners, that the hypothesis of their having borrowed the medical literature seems to stand on an exceedingly slender basis.' Hellenism in Ancient India. P. 191 G. Banerjee.

1 In Europe the antiquity of Hindu medicine is not yet generally known and recognised, and the habit of tracing the origin of all Aryan culture to the Greek style impedes an impartial inquiry. As Dr. Wise justly remarks, "Facts regarding the ancient history of medicine have been sought for only in the classical authors of Greece and Rome, and have been arranged to suit traditional theory which repudiated all systems which did not proceed from a Grecian source. We are familiar from our youth with classical history, and love to recall events illustrated by the torch of genius and depicted in our memories; and it requires a thorough examination of a subject, a careful weighing of new evidence, and a degree of ingeniousness not always to be found, to alter early impressions. Still candour and truth require us to examine the value of new facts in history as they are discovered, so as to arrive at just conclusions."

The Greeks themselves did not lay claim to the honour (which is now after claimed for them by modern writers) of originating ancient culture generally, or the science of medicine in particular. Nearchus (apud Arrian) informs of that "the Grecian physicians found no remedy against the bite of snakes, but the Indians cured those who happened to incur that misfortune." Arrian himself tells us that the Greeks, "when indisposed applied to their sophists (Brahmans), who, by wonderful, and even more than human means, cured whatever would admit of cure." Diosorides who lived in the first Century A. D., is the most copious author on the Materia Medica of the ancients, and Dr. Royle has in an exhaustive inquiry shown how much of his Materia Medica was taken from the more ancient Materia Medica of the Hindus. The same remark holds good with regard to Theophrastus, who lived in the third Century B. C., while even the physician Classias, who lived in the fifth Century B. C., wrote an account of India, which Dr. H. H. Wilson has shown,

उत्तरकालेऽपि भारतीयवैद्यो मंकनामकः अरबाधिपतेः (खलिफा) हारुनअलरसीद(A. D. 700)नामकस्य राजकुलमुपेत्य तदीयरोगं निरवारयत्, चरकीयविषतन्त्रस्य पर्शियनभाषायामनुवादं चाकरोत्, इति; Saleh (शल्य) नामकोऽपि भारतीयवैद्यः खलिफाहारुनअलरसीदस्य राजकुले आसीत्, स प्यालिष्टाइनप्रदेशे गत्वा तत इजिप्टप्रदेशमुपेत्य तत्रैव देहं जहौ, इति च आरब्यविदुषा इब्नअसेबनाम्ना निर्दिष्टमस्ति। एतद्दर्शनेन इतः पूर्वमपि कति भारतीया विद्वांसो वैद्याश्च दूरदूरमपि प्राप्ताः सम्भाव्यन्ते ॥

तदेवमुपदर्शितदिशा पाथागोरसादिसमयतः समये समये बहूनां ग्रीकजनानां विद्यालब्धये भारतोपगमस्य, भारताद्भारतोपकण्ठाद्वा भारतीयविषयाणामवगमस्य, भारतीयविदुषामपि केषाञ्चित् पूर्वकालात् ग्रीसदेशोपगमस्य, भारतीयविदुषां तत्र समादरस्य, भारतान्निवर्तने भारतीयवैद्यानामतिशयानुसन्धानेन ग्रीसाधिपतिना स्वदेशे नयनस्य, अशोकसमयेऽपि तदीयशिलालेखानुसारेण पाश्चात्यदेशेषु भारतीयभैषज्यप्रस्थानप्रचारस्य चेतिवृत्ततो लाभेन, हिपोक्रिटसनाम्ना प्रसिद्धानां सर्वेषां ग्रन्थानामपौर्वकालिकत्वस्य पश्चादपि विकसितविज्ञानमयानां लेखानां तत्र सम्मेलनस्य विद्वद्भिः परिदृष्टतया, भारतीयवैद्यके ग्रीसवैद्यकासाधारणलिङ्गानुपलम्भेन, प्रत्युत भारतीयवैद्यकच्छायालिङ्गानां ग्रीसवैद्यके बहुश उपलम्भेन च पुराकालादेव मिथः परिचयमितस्ततो यातायातं कुर्वद्भिः पाथागोरसादिभिर्भारतीयैर्वा भारतीयभैषज्यविज्ञानं न्यूनाधिकैरंशैः समये समये ग्रीसवैद्यकस्य शरीरपुष्टये सम्पादितमुपलक्ष्यते; हिपोक्रिटससमयतस्ततः कियतोऽपि पूर्वसमयतो वा उदिते वैज्ञानिके ग्रीसभैषज्ये मिश्रबेब्लोनियादिप्राचीनदेशान्तरविज्ञानानामपि प्रभावो न्यूनाधिकभावेन पतित एव, किन्तु ग्रीसभैषज्यं देशान्तराणामिव साक्षात् परम्परया वा भारतस्याप्यधमर्णभावं भजत्येवेति प्रतिभाति, न पुनः पश्चादुदिता ग्रीसस्य सविज्ञाना भैषज्यविद्या पूर्वतप्रतिष्ठिते भारतीयायुर्वेदवैद्यके लेशतोऽपि आलोकप्रदानाय बभूवेति अप्रतिहतं दर्शनमुन्मिषति ॥

महाविदुषा हिपोक्रिटसेन भैषज्यविषये देशान्तरेभ्यः प्रक्रियान्तरेभ्योऽपि वा उपयोगिनो विषयान् निरीक्ष्य स्वीयविचारनिकषोज्वलांश्च विषयानुपादाय भैषज्यविषये अत्युत्तमा निबन्धाः सम्पादिताः। येनासौ पाश्चात्यदेशीयवैद्यकस्य पितृपद-

contains notices of the natural products of India. But the chain of evidence is complete when Hippocrates is called the "Father of Medicine," because he first cultivated the subject as science in Europe, is shown to have borrowed his Materia Medica from the Hindus. We refer our readers for evidence to Dr. Royle's excellent essay. "It is to the Hindus," says Dr. Wise, "We owe the first system of medicine."

Civilisation in India Vol. II P. 249. (हिन्दू सभ्यताका इतिहास)

1 Ancient and Mediaeval India Vol. I Mrs. Manning P. 353.

मध्यतिष्ठत् । हिपोक्रिटसविचारे ये विषयास्तदीयपरिष्कृतविचारोद्भूताः स्युस्तेषु तदुपज्ञभाव एव स्यात् । परं ये भारतीयायुर्वेदविषयसंवादिनः शब्दा विषया विचारा वा दृश्यन्ते तेषु साक्षात् परम्परया वा भारतीयप्राचीनवैद्यकस्यैव प्रतिफलनं वक्तव्यं भवति । पूर्वतनबाह्यदेशीयभैषज्यसम्प्रदायानां भारतीयपूर्वाचार्यैरनुसृतत्वे भारतीयपूर्वाचार्यग्रन्थैरपि बाह्यसम्प्रदायानुरूपैरेव भवितव्यं, नच तथाऽस्ति । किन्तु पूर्वोपदर्शितरीत्या (पृ. १२४–२७) एकमूषाविविक्तनानाप्रतिमावदेकस्यामेव भूमिकायां निष्पन्ना एता विभिन्ना निबन्धनाकृतयः प्राचीनायुर्वेदीयादेकस्मादेवार्षस्रोतसः समुद्भूतमात्मानमवबोधयन्ति । इतः पूर्वतना अप्येतत्स्रोतोगता आर्षग्रन्था विषयविभेदेऽप्येतत्स्रोतःपातिन्यैवाकृत्या वर्तमानाः स्युरित्यनुमीयन्ते । ततश्च हिपोक्रिटसेन प्रवर्तितस्य पूर्वतनस्य वा ग्रीसवैद्यकस्यालोको वेदकालादनुस्यूततन्तौ इतिहासतो औगर्भिकदशा च तद्विगुणपूर्वकालेऽपि प्रौढतां दर्शयति भारतीयायुर्वेदवैद्यके पतितः स्यादिति वक्तुं जिह्वा प्रतिरुध्यते ॥

यद्यपि पञ्चसहस्रवत्सरात् पूर्वं ज्यौतिषविद्यायाः समुत्पादका अपि भारतीया एवेति पाश्चात्यविद्वांसोऽपि वदन्ति। परं, ग्रीसदेशे ज्यौतिषविद्योन्नतौ द्वितीयशताब्दीभवस्य कस्यचिद्यवनविदुषो भाषामयो जातकग्रन्थो विचारगौरवेण प्रसरन् भारतीयैरप्यादरणेन देववाण्यामनूदितो यवनजातकनाम्ना भारते यावनज्यौतिषविद्याया निदर्शनमभूत् । वराहमिहिरादयः पश्चात्तना ज्यौतिषाचार्या अपि यवनाचार्यं निर्दिशन्ति । कालक्रमेण यावना रमलताजिकादिविषया अपि भारतीयं विज्ञानमनुप्राविशन् । एवं रोमकसिद्धान्तोऽपि भारते प्रसिद्धिं प्राप । प्राचीनवैद्यकविषये त्वयमंशो यावनः प्रसाद इत्यत्र न किमपि साधकमुपलभ्यते । वैद्यकविषये प्राचीनः कोऽपि यावनोऽतिशयः सम्पर्कः सहयोगो वाऽभविष्यत्, तदा शारीरके शल्यप्रक्रियायां कायचिकित्सायामौषधेषूपचारेषु अन्यासु वा वैद्यकप्रक्रियासु काऽपि यावनी प्रतिच्छाया प्राचीनभारतीयायुर्वेदग्रन्थेषु सुतरामलप्स्यत ॥

1 The Hindoos were the first to cultivate Astronomical Science (Jyotisha). All modern astronomers admit the great antiquity of their observations. Cassini, Bailly and Playfair have stated that observations taken by Hindoo Astronomers upwards of 3000 years before Christ are still extant, and prove a considerable degree of progress already made at that period. The ancient Hindoos fixed the calendar, observed and predicted the eclipses, and were acquainted with the phases of the moon and the motions of the several planets. According to Colebrooke, they were more correct than Ptolemy in their notions regarding the precession of the equinoxes.

Short History of the Aryan Medical Science
Pp. 13–14; by H. H. Bhagvatsinhajee.

आत्रेयकश्यपादयः पूर्वाचार्याः 'काङ्कायनो नाम बाह्लीकभिषक्, बाह्लीकभिषजो वा, बाह्लीकास्त्वपरे' इत्यादिशब्दैः काङ्कायनं नामतोऽन्यांश्च बाह्लीकवैद्यान् बाह्यानपि ससंमानमाचार्यभावेन निर्दिशन्ति । आत्रेयकश्यपाभ्यामप्युल्लिखितोऽयं बाह्लीकदेशः ग्रीकानामाक्रमणात् पूर्वं बलखनाम्ना प्रसिद्धः इरानप्रदेशः । तदात्वे तत्रापि वैद्यविद्यायाः समुन्नतिः, साऽपि आत्रेयाद्युक्ताचार्यविशेषविमर्शश्रेण्यां काङ्कायनस्य निर्देशाद्भारतीयवैद्यप्रक्रियातो नातिविसंवादिनी केवलं तत्र तत्र विषये विचारविशेषमात्रमादधती प्रतीयते । सुश्रुतव्याख्याकारलेखस्य समूलत्वे तु सुश्रुताचार्यसतीर्थ्यश्रेण्यां काङ्कायनोल्लेखेन 'बाह्लीकभिषजां वर' इति निर्दिष्टे काङ्कायनेऽपि भारतीयस्रोतोगतमेव वैद्यकविज्ञानं स्फुटीभवति ॥

एवमपक्षपातं सबहुमानं बाह्यदेशविदुषोऽपि आचार्यकुक्षौ निक्षिप्य गुणग्राहितां कृतज्ञतां निदर्शयन्तः कश्यपात्रेयादयो भारतीयाचार्या भारतीयवैद्यकं यवनाचार्यैः प्रभावितं चेत् कथं तान्नाम्नाऽपि नोल्लिखेयुः ॥

यद्यपि शरीरवतां स्वास्थ्यसम्पत्तये न्यूनाधिकेन येन केनापि रूपेण भैषज्यमिव

ग्रीसे शस्त्रवैद्यकस्य पश्चात्प्रचारः

राज्यसम्बन्धेन मिथो राज्ञां संमर्दस्य पुराकालादेव सर्वेषु देशेषु जायमानतया तदनुषङ्गेणाहतप्रत्याहतोपचाररूपं शल्यचिकित्सनमपि केन चिदंशेन पुराकालेऽपि भवितुमर्हति । होमरलेखतो ग्रीसेऽपि शस्त्रवैद्यकस्य आभेव प्रतिभाति । तथाऽपि भारतीयं भैषज्यविज्ञानं नयद्भिः प्रतिसंक्रामयद्भिर्वा पाश्चात्यैः पाथागोरसादिभिः कायचिकित्साविज्ञानं यथा प्रथमतः प्रतिष्ठापितं, न तथा वैज्ञानिकं शस्त्रवैद्यकमपि । तत्तु कायचिकित्साविज्ञानोदयस्य पश्चात् समयान्तरेणैव ग्रीसे प्रचलितं प्रतीयते । मिश्रदेशे B. C. तृतीयशताब्द्यां सविज्ञानं शस्त्रवैद्यकमासीत्, ग्रीसदेशेनाऽभूतपूर्वं शस्त्रवैद्यकं B. C. प्रथमशताब्द्यां मिश्रदेशादधिगतमित्युल्लेख उपलभ्यते । हिपोक्रिटसीयलेखादपि तदात्वे तस्य शिराधमन्यस्थ्यादिशारीरकज्ञानं सामस्त्येन नासीदिति प्रतीयते । G. N. बेयानर्जीविदुषामपीयमेव दृष्टिः । हिपोक्रिटसस्य व्यायामलभ्यशारीरहिताद्बाह्यज्ञानवर्जमान्तरशारीरज्ञानं विशेषतो नासीदिति लिटरे(Littre)महाशयस्य मतं ग्रोट्सोऽप्युल्लिखति । हिपोक्रिटसीयग्रन्थे अंशत एव शारीरकज्ञानं दृश्यते, तदपि मिश्रतः प्राप्तमिति ग्रीसेतिवृत्ते लभ्यते । ग्रीसे अस्थिधमन्यादिविषयज्ञानस्य प्रदर्शकः पूर्वलेखविशेषो न

1 History of Sans. Lit. A. B. Keith P. 514.

2 Neither in his (Hippocrates') time nor for two centuries later, is there any distinct record of human dissection being practised by the Greeks. Hellenism in Ancient India—G. N. Banerji P. 191.

3 Littre—History of Greece by Grotes Vol. IV P. 325.

4 There are several treatises in the collection, of which the earliest, On Wounds of the Head, dates from the early part of the 4th Cen. B. C. It has affinities with certain Egyptian papyri and part of it may be of Egyptian origin. E. B. Vol. XI P. 585.

लभ्यते इति कीर्थमहाशयोऽपि वदति । सुश्रुतसदृशः प्राचीनशारीरकग्रन्थो ग्रीसदेशे पूर्वं नासीदिति ब्यानर्जी[2]महाशयोऽपि निर्दिशति ॥

शस्त्रवैद्यकस्य काश्यादिपूर्वदेशे प्रवृत्ततया भारतीयपश्चिमविभागे तक्षशिलादौ कायचिकित्साविज्ञानस्यैव पूर्वं वर्तमानतया पाश्चात्यैः प्रथमतः सन्निकृष्टात् पश्चिमविभागतः कायचिकित्साविज्ञानमेव नीतं, समयक्रमेण पूर्वदेशेऽपि स्वप्रसरणसम्पर्कपरिचयादावुपजाते तत्रत्यं शस्त्रवैद्यकविज्ञानमपि पश्चान्नीतमिति हैतुको विचारविशेषः कस्यचिद्विदुषो दृश्यते। परं तत्रेदमनुसन्धेयं भवति,—शस्त्रवैद्यकसम्प्रदायस्य काशिराजेन दिवोदासेन प्रतिष्ठापनात् प्राधान्येन काश्यादिपूर्वदेशीयत्वावगमेऽपि आत्रेयभेडकश्यपादिभिरपि धान्वन्तरा इतिबहुवचनान्तशब्दविशेषैः प्रस्थानान्तररूपेण निर्देशात् कायचिकित्साप्रधानेषु स्वोपदेशेष्वपि शस्त्रचिकित्सासम्बन्धिनां कतिपयविषयाणां सूचनाच्च आत्रेयादिभिः कायचिकित्साविज्ञानेनोज्ज्वलिते पश्चिमप्रदेशेऽपि शस्त्रवैद्यकविज्ञानं प्रचलितं, तत्साम्प्रदायिकाश्च बहव आसन्निति च ज्ञायते । तक्षशिलायामध्ययनेन विशिष्टवैदुष्यमवाप्तस्य जीवकस्य महावग्गादावुल्लिखितः शस्त्रचिकित्साकौशलातिशयस्तत्र शस्त्रचिकित्साविज्ञानस्यापि उत्कर्षं स्फुटीकरोत्येव । सुश्रुतसंहितायां दिवोदासशिष्यत्वेन निर्दिष्टाः सुश्रुतसतीर्थ्या नानादेशीया अप्यवबुध्यन्ते । तेषु शल्यविषये विशिष्टतन्त्रकर्तृतयोल्लिखितेषु स्वेन सह चतुर्ष्वा[3]चार्येषु पौष्कलावतस्योल्लेखोऽस्ति । प्राचीनगान्धारराजधानीत्वेनावगम्यस्य पुष्कलावतस्याभिजनसम्बन्धं वहन्नयं पौष्कलावतो भवितुमर्हति । तदीयोऽपि सम्प्रदायस्तक्षशिलापरिसरे प्रचलितः स्यात् । औपधेनवोऽप्याचार्यः पश्चिमप्रदेशीयः, बाह्लीकभिषक्काङ्कायन इव औरभ्रोऽपि आधुनिकभारताद्बाह्यः पश्चिमोत्तरप्रदेशीय इति पश्चात् तर्कयिष्यते । एवं दर्शनेन तक्षशिलागान्धारादिपरिसरप्रदेशेऽपि सौश्रुतसम्प्रदायस्य तत्राप्रसरणाभ्युपगमपक्षेऽपि पश्चिमतः प्रसिद्धत्वेन संभावितानामेषामाचार्यान्तराणां सम्प्रदायैरपि शस्त्रवैद्यकविज्ञानसमुद्धतामात्मनोऽवगमयति । जीवकस्य

---

1 The definite evidence of relation (bet. India and Greece) is rendered almost impracticable of attainment by absence of any early Greek lists of bones of the human body as reckoned in the Greek surgery. History of Sans. Lit. A. B. Keith P. 514.

2 No summary of Osteological doctrines, such as we find in the writings of Charaka and Sus'ruta, appears to exist in any of the known works of the earlier Greek medical works.

Hellenism in Ancient India by G. N. Banerji P. 194.

३ औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ।
सुश्रुतसंहितायां ४ अध्याये.

तक्षशिलायामध्ययनसमये तद्गुरुणा विहितस्य कपालभेदनस्य तत्रापि जीवकस्य विशेषदृष्टेश्च जातकग्रन्थात्, ततोऽधीत्य निवृत्तेन जीवकेन विहितस्य कपालभेदनस्यापि महावग्गलेखतोऽवगम्यमानतया तक्षशिलायामूर्ध्वजत्रुविभागीयशालाक्यविज्ञानस्यापि प्रचार आसीदिति वक्तुं शक्यते ॥

B. C. ३२७ वर्षे भारतमुपेतस्य अलेक्जेण्डरस्य प्रत्यावर्तनान्मरणादप्यनन्तरं B. C. ३०४ संवत्सरे मिश्रदेशे अलेक्जेण्ड्रियायामुद्घाटिते सङ्ग्रहालये (Museum) हिरोफिलस(Herophilus)एरासिस्ट्रेटस(Erasistratus) नामकाभ्यां शारीरकज्ञानसम्बन्धिलेखानां स्थापनं कृतं, यत् A. D. द्वितीयशताब्दीभवेन ग्रीसविदुषा ग्यालनेनान्विष्यापि न प्राप्तमित्युल्लेखो[1] दृश्यते। ग्यालनेनापि मिश्रादेव शारीरविज्ञानस्योपलब्धेः, विषयान्तराणां चानुसन्धानतो मिश्रदेशे तृतीयशताब्दीतः शारीरकस्य शस्त्रवैद्यकस्य च विशेषज्ञानमासीदित्यवगम्यते । ग्रीसदेशीयेषु मिश्रदेशीयेषु च शल्यवैद्यकशस्त्रेषु भारतीयशल्यवैद्यकशस्त्राणां साम्यमप्युपलभ्यते । ग्रीसवैद्यकशस्त्राणि सुश्रुतोक्तशस्त्रानुरूपाणीति G. N. मुखोपाध्यायोऽपि[2] ब्रवीति । हॉर्नलोऽप्येवमुल्लिखति[3] । तदिदं दृश्यमानं साम्यमपि भारतीयशस्त्रवैद्यकस्य यैः कैश्चिदंशैः प्रभावपातमनुमापयति ॥

भारते इतस्ततः प्रौढभावेन वर्तमाना नानाविद्याः, विशेषतो विद्यान्तरेभ्योऽपि शल्यवैद्यकविभागीयस्य कायचिकित्साविभागीयस्य च भैषज्यविज्ञानस्य तक्षशिलादिप्रदेशेषु प्रौढतरतां दृष्टवता गुणगौरवैः स्वदेशं समेधयितुं प्रयत्नवता महता ग्रीसाधिपेन अलेक्जेण्डरेण गान्धाराचार्यपौष्कलावतस्य सुश्रुतस्यापि वा सम्प्रदायेन तक्षशिलापुष्कलावतगान्धारादिप्रदेशेषु समृद्धस्य वैज्ञानिकशस्त्रवैद्यकस्यापि विशेषतः समादर उपग्रहणं च विहितमिति भारतीयचिकित्सकानां स्वे स्कन्धावारे स्थापनं स्वदेशे नयनस्य चेतिवृत्तं व्याख्यात्येव । विषयेभ्यो विरज्य वनस्थवृत्तिमुपाददानमाध्यात्मिकविद्वांसं कल्याणं (Kalanos) तक्षशिलानृपतेः प्रेषणप्रेरणसाहाय्यमप्यु-

1 (a) It is not until after the death of Alexander the Great, and the institution of the Museum at Alexandria (304 B. C.), that the great anatomists, Erasistratus and Herophilus recorded their discoveries. In the time of Galen none of their works remained extant. Hellenism in Ancient India P. 192 G. N. Banerji.

(b) Whatever was the case with Hippocrates, there is no doubt of the prevalence of dissection of the human body in the Alexandrian schools of Herophilus and Erasistratos in the third Century B. C.

History of Sanskrit Litrature P. 514-A. B. Keith.

2 Surgical Instruments of the Hindus Vol. 1 P. 342-343 by G. N. Mukhopadhyay.

3 Medicine of Ancient India Vol. I by Hoernle.

पादाय स्वदेशे विद्यागौरवाधानाय नीतवता तेन लोकोपयोगिनो विशेषतः संमर्द-वृत्तिभी[1] राजभिरपेक्षणीया शस्त्रभिषजः कायचिकित्सका अपि बहुशो नीता अवश्यं भवितुमर्हन्ति । अलेक्जेण्डरेतिवृत्ते इत्थंभावोपलम्भः, B. C. ३२७ वर्षे भारत-मुपेतस्य अलेक्जेण्डरस्य प्रत्यावर्तनान्मरणादप्यनन्तरमुद्घाटितायामलेक्जेण्ड्रियायां वैज्ञानिकशस्त्रवैद्यकस्योद्गतिदर्शनं च मिथः समेत्य तत्रापि भारतीयप्रभावपातं गुणाधायकं न किं प्रत्याययति ॥

इरानदेशे मिश्रदेशीयैश्चिकित्सकैः प्रथमडेरियसनृपतेश्चिकित्सनवृत्तस्योपल-म्भात् मिश्रदेशे B. C. तृतीयशताब्दीतः पूर्वमपि शल्यवैद्यकमासीदिति प्रतीयेत, परं तेषां तत्रासफलतावृत्तं तदीयामवस्थामपि ध्वनयति । मिश्रे पौर्वकालिकस्य शारीरकविज्ञानस्य निदर्शनं नाप्युपलभ्यते । सत्त्वेऽपि तत्र भारतीयः प्रभावः पश्चाद्दर्शयिष्यते ॥

ग्रीसदेशोपलब्धप्राचीनमूर्तिषु मांसपेशीनां यथावदङ्कनदर्शनेन तत्र शारी-रकज्ञानं विशेषतः पुराकालादेव आसीदित्यपि तर्कितुं न शक्यते । चित्रमूर्तिषु मांस-पेशीनामङ्कनं तु भारते सुमेरियाबेब्लोनियादिप्रदेशेष्वपि पूर्वकालत उपलभ्यते । चित्रमूर्तिषु बाह्यपेश्यादीनामङ्कने सौष्ठवमसौष्ठवं च चित्रकलायां कौशलमकौशलं चावबोधयतः । आन्तरशारीरकावयवपरिज्ञानस्यापि सद्भावे चित्रकलायां गुणाधान-मपि सम्भवतीत्यत्र न कस्यापि विमतिः । परं यथावच्चित्राङ्कनदर्शनमात्रेणान्तः-शारीरकावयवानामपि विशेषज्ञानं कल्पयितुं न शक्यते । शस्त्रवैद्यकोपयोगि शारी-रकविज्ञानं त्वान्तरं सूक्ष्मं बहुविषयोपबृंहितं विभिन्नमेव । अद्यत्वेऽपि चित्रकलायां निष्णाता अभ्यान्तरशारीरकज्ञानविनाकृताः, अन्तःशारीरकज्ञानपूर्णा अपि चित्रनि-र्माणे अकृतहस्ताश्च बहुशो दृश्यन्त एव । बाह्यमान्तरं चेदं विज्ञानं पृथक्पृथक्प्र-स्थानरूपमेवेति एकतो विज्ञानदर्शनं विज्ञानान्तरसमप्यवगमयितुं न प्रभवति ॥

यः खलु मिलाण्डरो नाम ग्रीसदेशीयः साकेतपर्यन्तं भारतमभ्येत्य पश्चाद् बौद्धधर्ममग्रहीत्, तदीयवृत्तसम्बन्धिनि मिलिन्दप्रश्ननामके बौद्धपालीग्रन्थे यवना-धिपं मिलाण्डरं प्रत्युपदेशे धन्वन्तर्यादीनामुल्लेखश्च पूर्वं (पृ. ६०) प्रदर्शित एव । बाणविद्धव्रणे मांसविकृत्यां त्रिदोषवृद्ध्या ज्वराद्युत्पत्तौ यथा व्रणं शस्त्रेणावकार्य क्षारा-

1 "Nārada, Dhanvantari, Aṅgiras and Kapila..................all these teachers knowing thoroughly and of themselves and without any omission, the rise of disease and its cause and nature and progress and cure and treatment and management—each of them composed his treatise in bloc..........."

Questions of King Milinda T. W. Rhys Davids Vol. XXXVI.

2 Suppose, in treating a wound...........an able physician and

दिभिः संशोध्य लेपेन शोथं निवर्त्य शस्त्रचिकित्सका भिषजश्चोपचरन्ति, तथा विधाने न पापम्, अपि तु लोकोपकार इति दृष्टान्तविधया व्रणोपचारे शस्त्रचालने व्रणबन्धे च तदीयाः सूक्ष्मा विशेषाः, स्थले स्थले विरेचनरोगोत्पत्तिनिदानौषधप्रयोगादीनां बहूनां वैद्यकविषयाणामुल्लेखाश्च तत्र सन्ति ॥

B. C. ६०० वर्षपूर्वमपि भारतीयभैषज्यविद्याऽतीवोन्नताऽऽसीत्, शस्त्रचिकित्सनम्, अस्थ्यादिज्ञानं, शारीरककौशलं चासीदिति; भारतीयप्राचीनवैद्यकग्रन्थेऽपि शारीरकविज्ञानस्य विशेषतो विवरणं सर्वेषां विस्मयावहमुपलभ्यते इति; हिपोक्रिटसीयसम्प्रदाये शवच्छेदनविद्याया विवरणं न लक्ष्यते, टेरियसस्य भारते आगमनमपि लभ्यते, ग्रीसीयशारीरकविज्ञानस्य मूलं भारतीयशारीरकविज्ञानमित्येतन्न प्रत्याख्यातुं शक्यते इति चैवमाद्यो भारतीयवैद्यकस्य गौरवोल्लेखाः हार्नले-(Hoernle) महाशयस्य बहुशो दृश्यन्ते ॥

---

surgeon were to anoint it with a rough, sharp, bitter stinging ointment to the end that the inflammation had gone down................. suppose he were then to cut into it with a lancet and burn it with caustic. And when he had causterised it, suppose he were to prescribe an alkaline wash, and anoint it with some drug to the end that the wound might heal up and the sick man recover his health. Now, tell me O King, "would it be out of cruelty that the surgeon thus smeared with ointment and cut with the lancet and causterised with the smell of caustic and administered a salty wash?"

The questions of King Milinda (translated by)
T. W. Rhys Davids Vol. XXXV.

1 Considering that we have no direct evidence of the practice of human dissection in the Hippocratic school, but know of the visit, about 400 B. C., of Ktesias to India, the alternative conclusion of a dependence of Greek anatomy on that of India cannot be simply put aside. P. IV.

Probably it will come as a surprise to many, as it did to myself, to discover the amount of anatomical knowledge which is disclosed in the works of the earliest medical works of India. Its extent and accuracy are surprising, when we allow for their early age—probably the sixth century before Christ—and their peculiar methods of definition.

Medicine of Ancient India—P. III; Vol. I by Hoernle.

एवमेव डीयज(Diaz), डाक्टरहर्श्रेबर्ग(Dr Hirschberg), डाक्टर हुइलेट(Dr Huillet), डाक्टर वाइज्(Dr Wise), विट्नी(Whitney) प्रभृतिभिर्महोदयैरपि समर्थितं वर्तते ॥

1 Professor Diaz of the Konigsberg university clearly detects the principles of Indian medicine in the Greek system.

Dr. Hirschberg of Berlin says—"The whole plastic surgery in Europe had taken its new light when these cunning devices of Indian workmen became known to us. The transplanting of sensible skin flaps is also an entirely Indian method." The same writer also gives credit to the Indians for discovering the art of cataract couching, "which was entirely unknown to the Greeks, the Egyptians, or any other nation."

He also adds in a learned paper, with regards to certain surgical operations, that, "the Indians knew and practised ingenious operations, which always remained unknown to the Greeks, and which even we Europeans only learnt from them with surprise in the beginning of this century. Pp. 178, 193.

Dr. Huillet, late of Pondicherry, assures us that "Vaccination was known to a physician Dhanvantari, who flourished before Hippocrates." P. 179.

The Hindoos knew human anatomy and something of physiology. "The Hindoo Philosophers," says Dr. Wise, "undoubtedly deserve the credit of having, though opposed by strong prejudice, entertained sound and philosophical views respecting uses of the dead to living; and were the first scientific and succesful cultivators of the most important and essential of all the departments of medical knowledge —practical anatomy." P. 179.

The ophthalmic and obstetric and other operations have been practised for ages in India and "our modern surgeons have been able to borrow from them (Hindoos) the operation of rhinoplasty."

Whitney says: "The medical science, although its beginning goes back even to the Veda, in the use of medicinal plants with accompanying incantations, is of little account, and its proper literature by no means ancient."

Introduction to Whitney's Sanskrit Grammar P. XXII.

प्राचीनमिश्रे भैषज्य-विज्ञानम्

प्राचीनानां ग्रीसदेशीयानामन्येषां च बहूनां विदुषां लेखानुसन्धाने ग्रीस-वैद्यकस्य मूलं मिश्रीयं स्रोतः प्राधान्येनावगम्यते । ग्रीसे वैज्ञानिक-वैद्यकोदयात् पूर्वमेव मिश्रे वैज्ञानिकं वैद्यकं प्रतिष्ठितमुपलभ्यते च । देशसन्निकर्षोऽपीदं सङ्गमयति । तेन मिश्रीयभैषज्यविज्ञान-बीजेभ्योऽपि ग्रीसे तदीयनवाङ्कुरा उदिताः प्रतीयन्ते ॥

मिश्रगतं भैषज्यविज्ञानमपि केनापि देशान्तरविज्ञानेनानुप्राणितमुत स्वस्यामेव भूमिकायां स्वबलेनैवोत्थितं प्रतिष्ठितं चेति निर्धारयितुमसाधारणानि विनिगमकानि परिच्छेत्तव्यानि भवन्ति । अशोकशिलालेखतस्तत्समये (B. C. 273–233) मिश्रेऽपि भारताद्भैषज्यसंस्थानां भेषजानां च प्रवर्तनस्य स्पष्टोपलम्भेन, भारताद्विदुषो भिषजश्च सादरं नीतवतोऽलेक्जेण्डरस्योपरममनु (B. C. 323) अलेक्जेण्ड्रियायामुदिते भैषज्यविज्ञानविशेषे भारतीयविज्ञानप्रभासम्पर्कस्य बहुशः सम्भावितया च एतत्समयतस्तु मिश्रेऽपि भारतीयभैषज्यविज्ञानप्रभानुवेधो वक्तव्य एव । अशोकशिलालेखेऽपि निर्दिष्टेन मिश्राधिपतिना तुरमय(Ptolemy Philadelphos)-नाम्ना अलेक्जेण्ड्रियायाः प्रसिद्धपुस्तकालयस्य स्थापनमथवा वर्धनं व्यधायि, तदीयपुस्तकालयस्य कार्याध्यक्षो भारतीयानां बहूनां ग्रन्थानामनुवादे समुत्सुक आसीदिति एपीफेनिस(Epiphanius)महोदयेन वर्णितमस्तीति भाण्डारकरीये अशोकनाम्नि पुस्तके दृश्यते । इरानग्रीसयोः (B. C. 479) सामयिके युद्धे प्लेटियारणस्थले ग्रीसवीरैः सह भारतीयसेनाया अपि संमर्दस्य पूर्वं (पृ. १५२) निर्दिष्टस्यानुसन्धाने इरानेन सह भारतस्य घनिष्ठो मैत्रीसम्बन्धश्च आसीदिति तु स्पष्टमेव । अभियातव्यस्य ग्रीसस्य भारतेन, अभ्यायातानां भारतीयानां ग्रीसेनाप्यवश्यं विज्ञेयतया ग्रीसभारतयोः हिपोक्रिटसतः पूर्वमपि मिथः परिचयो नासीदिति न वक्तुं शक्यते । तस्मिन् युद्धे भारतीयानामिव मिश्रीयानामपि सहभावेतिवृत्तोपलम्भेन मिश्रभारतयोरपि मिथः परिचयः सम्भवति । युयुत्सया परकीयदेशं यान्त्या भारतीयसेनया सह महाभारतकौटिलीयलेखानुसारेण भारतीयैर्भिषग्भिरपि भवितव्यमेव । तदात्वे न केवलं ग्रीसेन विशेषतः सहयोगिभिर्मिश्रीयैरपि भारतीयभिषजां परिचयलाभोऽनुमीयते । परं ततः प्राक्तनं मिश्रीयं भैषज्यविज्ञानं सापेक्षं निरपेक्षं वेति निर्णयो विचारमपेक्षते ॥

मिश्रगतं प्राचीनं भैषज्यविज्ञानं किमात्मकमासीदित्यनुसन्धाने एबिरस-पेपिरस-(Ebers Papyrus)नाम्ना ख्यातानि त्वक्पत्राणि प्राचीनभैषज्यविज्ञानचिह्नान्युपलब्धानि । येषु काहुन-पेपिरसस्य प्रायः B. C. 1850 समयम्, एडविन-स्मिथेनोपलब्धानां त्वक्पत्राणां प्रायः B. C. 1600 समयम्, एबिरस-पेपिरसस्य

1 Asoka–by D. R. Bhandarkar P. 158.

2 (a) History of Greece Vol. V P. 20; by Grotes.

(b) Greater India by Kalidas Nag No. 1, P. 15.

प्रायः B. C. उपसहस्रवर्षपूर्वं समयं सम्भावयन्ति । परमेषां समयनिर्देशे विदुषां मतभेदस्यापि दर्शनेन काल्पनिके समये न्यूनाधिकभावोऽपि सम्भवेत् । काहुन-पेपिरसपत्रे विरेचनादिविषयः, एडविन-स्मिथोपलब्धेषु त्वक्पत्रेषु शल्यसम्बन्द्धाः ४८ विषयाः, रोगपरिज्ञानं, प्रतीकारः, व्यवहारगतौषधानि, रोगचिकित्साप्रक्रिया च; एबिरस-पेपिरसपत्रे सर्पदंशनादयः क्षयान्ताः १७०, मतान्तरे ७०० रोगा निर्दिष्टाः सन्तीति च वर्णयन्ति विवेचकाः । "कतिपयानि रोगप्रतीकारव्यवस्थापत्राणि चोपलब्धानि । येषु कतिपयेषु पल्लीरुधिरं, शूकरकर्णदन्तमांसमेदांसि, कच्छपमस्तिष्कं, शयितायाः स्त्रियाः स्तन्यं, ब्रह्मचारिण्याः स्त्रिया मूत्रं, मनुष्यगर्दभश्वसिंहमार्जारयूकशुक्रमित्यादीन्यौषधानि निर्दिष्टानि दृश्यन्ते । कतिपयेषु मान्त्रिकी प्रक्रियाऽपि निर्दिष्टाऽस्ति । प्रायस्ते मान्त्रिकप्रयोगेषु विश्वासवन्त आसन् । द्वादशवंशस्य राज्ञ्या निखातशवेन सह चषकाणि (Vases), लघुदर्व्यः (Spoons) शुष्कौषधानि, मूलानि चोपलब्धानि" इत्यपि विलडूराण्टे (Will Durant) महाशयो निरूपयति । एवमुपलम्भेन मिश्रे पुराकालेऽपि भैषज्यप्रवृत्तिरासीदिति ज्ञायते । मिश्रे भैषज्यविद्यासम्बन्धिनो लेखास्त्वक्पत्र(पेपेरी)रूपेण मन्दिरेषु स्थाप्यमाना आसन् । राजकुलेऽपि मान्त्रिकभैषज्यप्रक्रिया, तस्याः प्रतिष्ठा चासीत् । मनुष्याणां देवानां चारोग्यसंपादकतया 'रा'नामकदेवताया निर्देशः एबिरस-पेपिरसपत्रे लभ्यते इत्यपि वदन्ति । भारते रविरिव तदीयो 'रा' देवः प्रतीयते ॥

असीरिया वेब्लोनिययोः पूर्वं भैषज्यज्ञानम्.

असीरिया–वेब्लोनियाप्रदेशेऽपि प्राचीनभैषज्यसम्बन्धिविषयोपलम्भः पूर्वं (पृ. १४८) दर्शित एव । वेब्लोनियनीयप्राचीननृपस्य हेमूर्वन् (Hammurabi B. C. 1900 मतान्तरेण B. C. 2500) नामकस्य सामयिकानां त्रयोदशलेखानां निर्गमनवृत्तमुपलभ्यते । यत्र साधुभावेन व्रणादिचिकित्सकानां प्रदेयं पारितोषिकद्रव्यं शस्त्रचिकित्सनादौ विपर्ययकर्तां दण्डनमित्यादयो विषयाः सन्तीत्युच्यते । मिथ्योपचारिणां चिकित्सकानां दण्डो मन्वादिभिरपि निर्दिष्टोऽस्ति । हेमूर्वन्नृपस्य सामयिकं पूर्णं वर्णनमनुपलभ्य तादात्विकी परिस्थितिर्नैतावता सम्यक् परिच्छिद्यते । तदुत्तरमसुर्वनिपालसमये भैषज्यविद्यायां विशेषोऽवगम्यते ।

---

1 The Story of Civilization P. 182-83; by Will Durant.

2 The Story of Civilization P. 183; by Will Durant.

3 E. R. E. Vol. VI P. 541.

4 E. R. E. Vol. IV P. 750.

५ चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ मनुस्मृतौ ९. २८४
भिषङ्मिथ्याचरन् दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ. २. २४२

6 History of Assyria by Olmstead P. 492.

येन पूर्वतः प्रवृत्तो मान्त्रिकोपचारः शैथिल्यमानीयत । परं तदात्वेऽपि मान्त्रिकी प्रक्रिया तत्रानुवर्तमानाऽऽसीत् । भैषज्यविद्यायां बेब्लोनियनीयं स्रोतो मिश्रस्य पूर्वस्रोत इत्युच्यते कैश्चिद्विपश्चिद्भिः ॥

मिश्रबेब्लोनियेरानचीनेषु भारतीयशब्दादिसाम्यम्.

मिश्रबेब्लोनियाऽसीरियाचाल्डियासुमेरियादिप्राचीनदेशीयसभ्यताया अनुसन्धाने भारतीयशब्दप्रतिच्छायानां शब्दानां भारतीयविषयप्रतिबिम्बायितानां विषयाणां तेषु तेषु प्राचीनस्थानेषूपलम्भः, किं बहुना इक्ष्वाकुप्रभृतीनां भारतीयपूर्वनृपनाम्नामपि सुमेरियाप्रदेशीयनृपनामसंवादोपलम्भः समसभ्यतासम्बन्धमनुदर्शयतीति, केषुचिदंशेषु क्वचन भैषज्यसम्बन्धिशब्दविषयविशेषादीनां बिम्बानुबिम्बभावोऽप्यस्तीति च (पृ. १४३–१५३) पूर्वं निर्दिष्टमस्ति । अन्येऽप्येवंरूपाः दृश्यन्ते—

भारते.	मिश्रे.	भारते.	बेब्लोनियायाम्.
सूर्यः(हरिः)	होरस	अहि	ई
ईश्वरः	ओसिरीस	सत्यव्रत	हसिसद्र
ईश्वरी	ईसिस्	अहिहन्	ईहन्
शिव	सेव	दहन	दगनु
शक्ति	सेखेत	चन्द्र	सिन
प्रकृति	पख्त	वायु	विन
श्वेत	सेत	मरुत्	मतु, मर्तु
मातृ	मेतेर	दिनेश	दियानिसु
सूर्यवंशी	सूरियस	मार्डिक	मर्दूक
क्षत्रिय	खेत	अप्	अप्सु
अत्रि	अत्तिस्	तमस्	त्यामत
मित्र	मिश्र	पुरोहित	पटेसिस
शरद्	सरदी	श्रेष्ठि	सेठ
रवि	रा	तैमात	तियामत्

भारत इव मिश्रे लिङ्गपूजनं वृषस्यादरः, बेब्लोनियायां पृथ्व्याः पूजा इत्यादयो बहवः समसभ्यतासम्बन्धा विज्ञायन्ते ॥

1 E. R. E. Vol. VI P. 541.
2 (a) The Modern Review, June 1910 P. 530–533.
(b) Ṛgvedic India by A. C. Das P. 228–233; 261–265; 178–180.
3 (a) The Modern Review–June 1910 P. 530–533.
(b) The Edinburgh Review (See Ibid).
(c) Phallism: London (1889), P. 54.

इरानीयानां प्राचीनमूलग्रन्थस्य जेन्दावस्तायाश्चतुर्षु भागेष्वेकतमः वेन्दिदादनामको विभागोऽस्ति। तदीयेषु प्रकरणेषु भैषज्यसम्बन्धिनो विषयाः सन्ति। तत्र सामावंशोद्भवः थ्रितो नाम सर्वप्रथमो वैद्य आसीत्, स रोगनिवृत्तये अहुरोमज्दानामकं तदीयं देवं सम्प्रार्थ्य सोमेन सह वर्धमाना रोगनाशिनीर्दशसहस्राण्योषधीर्लेभे; वनस्पतीनां हओमः (सोमः) राजाऽऽसीत्। स थ्रितः क्षश्रवैर्यात् सहरवराच रोगनिवर्तकोपायान् विज्ञाय शस्त्रचिकित्साविज्ञानं च प्राप्य ज्वरकासशिरोरोगक्षयादीन् रोगान् न्यवारयत् इत्यादीनीतिवृत्तानि, तत्तद्रोगविशेषोपचारादयः, वैद्यैरिन्द्रियौषधतन्निर्माणज्ञानवद्भिः सुशीलै रोगिप्रसादकैश्च भवितव्यमित्यादयः शिक्षाविशेषाश्च तत्र लभ्यन्त इति वर्ण्यते। जेन्दावस्थायां वैदिकसाहित्ये चालोच्यमानयोः तदीयदेवतानां वैदिकदेवतानां च शब्दसाम्यं न केवलं देवताविषये, तदीयगाथानामनुवादतः संस्कृतशब्दानां बहुशस्तौल्यमस्तीत्युपवर्ण्यते। प्राचीनभारतसम्प्रदाय इवाग्न्युपासनहोमेष्ट्यादियागप्रभृतयो विषयाः सन्तीति पूर्वं (पृ. १५२) वर्णितमेव। हओमशब्दितस्य सोमस्य प्रशंसा ओषधिराजत्वं यागोपयोगश्चैवमादयस्तत्र दृश्यन्ते॥

जेन्दभाषायां संस्कृतभाषायां च बिम्बानुबिम्बभावेनेत्थं शब्दा दृश्यन्ते—

संस्कृतम्.	जेन्द.	संस्कृतम्.	जेन्द.
सरस्वती	हरह्वयती	असुर	अहुर
सप्तसिन्धु	हप्तहिन्दु	देव	दैव
सोम	हओम	विश्वेदेव	विश्योदैव
नासत्य	नाहत्य	नराशंस	नैर्योसंघ
अर्यमन्	एर्यमन	वायु	वयु
विवस्वत्	विवङ्ह्वत्	वृत्रहा	वेरेत्रघ्न
काव्यउशनस्	कवउस	दानव	दानव
अध्वर्यु	रथ्वी	इष्टि	इश्ति
आहुति	आजूइति	होता	जओता
बर्हिः	वरेश्मन्	आप्री	आफ्री
गाथा	गाथा	पशु	पशु
अथर्वन्	अथ्रवन्	अहि	अजि
यज्ञ	यस्न	अपांनपात्	अपंनपाद्

इत्यादयो बहुशः शब्दास्तद्भवतत्समादिरूपेण एकच्छायावगाहिनो दृश्यन्ते। एतद्विषये Gatha by J. M. Chatterji & Yasna by L. Mills इत्यत्र विशेषतो निरूपितमस्ति। वेदे इव अवेस्तायामपि प्रधानदेवतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्यया

1 The Zendavesta Vol. I (S. B. E. Vol. IV) P. 225-230.
2 Essay on the Religion of the Parsis by M. Haug P. 267.

गण्यन्ते । एवं दर्शनेन प्राचीनेरानस्य प्राचीनभारतस्य च सम्बन्धो मिश्रासीरिया-बेब्लोनियादेशापेक्षयाऽपि घनिष्ठ आसीदिति प्रतीयते ॥

चीनदेशेऽपि प्राचीनभैषज्यविषयोपलम्भः पूर्वं (पृ. १५०) निर्दिष्ट एव । तद्देशीयस्य सर्वप्राचीनस्य भैषज्यग्रन्थस्य (B. C. 2597) समयो वर्ण्यते । चीनदेशे भारतीयस्य बौद्धधर्मस्य प्रभावपातः, तद्धर्मप्रचारकाणां भारतीयानां तत्रोपगमः, भारतीयग्रन्थानामपि तत्र पूर्वकालात् प्रचारः, महाभारतादिषु भारतीयप्राचीनग्रन्थेष्वपि चीनदेशस्य चीनांशुकादेः, तन्त्रग्रन्थेषु चीनाचारस्य निर्देशः, कौटिल्यार्थशास्त्रे चीनदेशागतवस्तुषु शुल्कव्यवस्थानिर्देशश्चेत्यादीनां मिथो व्यवहारसाधनानामुपलम्भेन वैदिकसमये स देशः केन नाम्ना व्यवहृत आसीदित्यज्ञानेऽपि चीननाम्ना तद्देशस्य भारतेन, भारतस्यापि तेन परिचयो मिथो यातायातवाणिज्यादिसम्बन्धश्च पूर्वकालादेवासीदिति स्पष्टीभवति । काश्यपसंहितायामपि चीनदेशस्योल्लेखोऽस्ति ॥

भारतचीनयोरन्तरावर्त्मगते काराशरनामकस्थाने वर्तमानायां प्राचीनकूचभाषायामपि भारतीयौषधवाचकशब्दविशेषाणां तत्समतद्भवादिरूपेणोपलम्भः पूर्वं (पृ. १५९) दर्शित एव ॥

प्राचीनभारतस्य देशान्तरसम्बन्धः

उपदर्शितदिशा असीरिया-बेब्लोनिया-मेसोपोटामिया-मिश्रादिप्राचीनोन्नतदेशेषु शाखोपशाखारूपासु प्राचीनपाश्चात्यजातिषु च, किं बहुना अमेरिकागतरेडइण्डियनचीनादिसुदूरपर्यन्तमपि अद्ययावदुपलब्धभारतीयग्रन्थभूगर्भोपलब्धविषयाचारव्यवहारादीनामायुर्वेदीयभैषज्यविद्यायाश्च तत्र तत्र न्यूनाधिकरूपेण तुलना परिदृश्यते । आथर्वणे यथा भूतादिवादप्रक्रियया मान्त्रिकप्रक्रियया च संवलितं भैषज्यं, प्राय एवंप्रकार एव भैषज्यसम्प्रदायः प्राचीनेषु प्रायः सर्वेषु देशेषु, प्रायः सर्वासु प्राचीनजातिषु च पूर्वोक्तदिशा विवेचकैरुपवर्ण्यते । नह्येवं विप्रकृष्टप्रदेशेषु बहुशोऽसाधारणाः संवादाः काकतालीयन्यायेन स्वतः समुद्भवितुं युज्यन्ते । ईदृशी प्राचीनभारतस्य प्राचीनदेशान्तराणां च बहुशोऽशेषु समानविषयता साक्षात् परम्परया वा मिथः परिचयं सम्पर्कं व्यवहारं चैकान्ततोऽवगमयति ॥

प्राचीनभारतस्य पुराकालादेव देशान्तरैः सह सम्बन्ध आसीदिति अनेकैर्विद्वद्भिरुल्लिखितं चास्ति । मिश्रदेशे तत्सन्निकृष्टस्थानान्तरेष्वपि भारतस्य वाणिज्यसम्बन्ध

---

1 The Surgical Instruments of the Hindus-Vol. I, P. 341; by G. N. Mukhopadhyay.

2 (a) History of Indian Shipping and Maritime activity from the earliest times—R. K. Mukarji.

(b) Intercourse between Indian and the Western World —H. G. Rawlison.

(c) Lassen's History of Indian Commerce.

आसीदिति तदात्वे (A. D. 100) मिश्रदेशस्थेन परिप्लसेनाम्नाऽप्युल्लिखितमस्ति ॥

सर विलियम जोन्स (Sir William Jones), मेजरविल्फोर्ड (Major Wilford), लुइस् ज्याकोलिओट्ट (Louis Jacolliot) प्रभृतिभिरपि[2] सभ्यताकलास्मृतिज्ञानानि भारतादेव मिश्रदेशेऽपि गतानीति प्रतिपादितं वर्तते ॥

"भारतीयभैषज्यविद्यायाः प्रभावो ग्रीसवैद्यके पतित इति अर्धेन मनसा पाश्चात्या लोका मन्यन्ते। मिश्रपार्सियाऽरेबियाद्वारा भारतीयं भैषज्यविज्ञानं ग्रीसे उपगतं, मिश्रपार्सियाऽरेबियादेशैरपि भारताल्लब्धम्" इति स्वमतमनुदर्शयन् जे. जे. मोदीमहाशयैः[3] "सर्वदेशीयानां भैषज्यपद्धतीनां मूलमेकमेव, पाथागोरसेन हिपोक्रिटसपूर्वजैर्वा ग्रीसदेशे यद्भैषज्यविज्ञानं प्रथमतो गृहीतं तदपि मिश्रदेशीयानामृषीणां साहाय्येन प्राप्तं, मिश्रीयैरपि रहस्यपूर्णात् पूर्वदेशादधिगतम्" इति वाइजमहोदयस्य मतमुपवर्णयति। यूरोपीयप्राचीनराष्ट्रेषून्नतेः प्रागेव भारतेन ज्यौतिषगणितविज्ञान-

---

1 The Periplus of the Erythraean Sea—P. 3.

2 Sir William Jones, in the report of the Royal Asiatic Society is led to believe that Egypt must have been in remote ages colonised by the Indian Aryans, and writers like Major Wilford consider the "Mishrasthana" of the Purans to be no other than "Mishra," the ancient name of Egypt. There is, on the other hand, no record of the Egyptians having ever migrated into India. Such circumstancial evidence has led some European writers—Louis Jacolliot among others—to affirm that if Egypt gave civilization to Greece and the latter bequeathed it to Rome, Egypt herself received her laws, arts and sciences from India. There is nothing in the Egyptian medicine which is not in the Indian system, and there is much in the elaborate Indian system that is wanting in the medical science of Egypt.

Short History of Aryan Medical Science Pp. 194-195.

3 It seems a half-hearted admission of the influence of the Indian Medicine on the Greek Medicine, and in making this admission........but he seems to forget India's indirect influece on Greek Medicine exerted through Egypt, Persia and Arabia. Now it has been proved that Greek Medicine to a considerable extent owed its knowledge to these countries;........owe their medical knowledge to India. Referring India's indirect influence on Greek medicine practised by Hippocrates & Pythagoras..............western medicine, Dr. Wise in his book "Hindu System of Medicine" says: "All these medical systems have a common source..................The Greecian philosophers were assisted by the Egyptian sages who appear to have obtained much of their knowledge from some mysterious nation of the East." Fourth Indian Oriental Conference Vol. II P. 426.

भैषज्यादिविद्यासून्नतिर्व्यधायि; सभ्यताया ज्ञानस्य च तत्त्वानामुद्गमः पूर्वदेशे बभूव; तत एव पश्चिमदिशि तेषां प्रतिसङ्क्रमणमभूत्, न तु पश्चिमतः पूर्वदेशे इति मोनियर विलियम्स (M. Monier Williams) महाशयोऽपि निरूपयति ॥

पूर्वसमये सिन्धोः पारेगतान् देशानप्यन्तर्निधाय तादात्विककेन्द्रभूतात् तक्षशिलाशरावतीपरिसरप्रदेशात् प्राच्यामासामदेशमवाच्यां चोलादिदेशान् याव-देकात्मतयाऽतिबहोः कालात् प्रतिष्ठितस्य प्राचीनभारतस्य प्रतीच्यां प्रतिवेशिस्था-नीयानां मिश्रादिदेशानां मिथो यातायातसम्पर्कपरिचयादिसिद्धये कियती दूरता व्याघातिका वक्तुं शक्येत ॥

वैदिक्यामप्यवस्थायां भुज्युप्रभृतीनां द्वीपान्तरगमनमनुद्रुह्युतुर्वसूनां पित्रा निष्कासितानां द्वीपान्तरोपगमेन वंशान्तरप्रवर्तनं, पाण्डवैर्दूरदूरदेशानामपि विजय-श्रवमादीनामुपलम्भेन भारतीयानां द्वीपान्तरयातायातादिकमवगम्यते इति पूर्वं (पृ. १४७) विवृतमेव । ऋग्वेदादिष्वपि सामुद्रिकनावामुल्लेखः, प्राचीनग्रन्थे-ष्वपि सामुद्रिकवणिजां शुल्कव्यवस्था चोपलभ्यते। वेदे 'पणि'नाम्ना देशान्तरेषु यायिनां श्रेणीरूपाणां वणिजां निर्देशो दृश्यते । एतादृशैरेव वणिग्जनैः पश्चिमैशिया-ग्रीसमिश्रसैमेटिकप्रदेशेषु प्रभावः पातित इति ए. सी. दासमहाशयोऽप्युल्लिखति । महाजनकशङ्खजातकयोरपि भारतीयवणिजां सिंहलबेबिलोनियासौवर्णभूमिप्रदेशेषु गमनमुल्लिखितमस्ति । कालिदासकविनाऽपि रघुमुपलक्ष्य पारसीकपर्यन्तमपि स्थलप-थेनाभियाने दृष्टिः प्रदत्ता वर्तते । पश्चादपि चीनदेशात् खोतानघाटीद्वारा स्थलपथेन भारतमुपेतस्य फाहियानस्य सिलोनप्रदेशान्नौमार्गेण स्वं चीनदेशं प्रति निवर्तनस्य, ग्रीसदेशे रोमदेशे च नौद्वारैव सौकर्येण सम्भविनो भारतीयहस्तिसिंहादिनयनवृत्तस्य, पश्चिमदिश्यपि भारतात् झटिति प्रतिनिवर्तमानस्य यवनेशितुरलेक्जेण्डरस्य महत्यै

1 (a) More than this the Hindus had made considerable advances in astronomy, algebra, arithmetic, botany and medicine, not to mention their superiority in grammar, long before some of these sciences were cultivated by the most ancient nations of Europe.

Vide-Sans. Eng. Dictionary, M. Monier Williams P. XXI.

(b) Is not the case that the earliest elements of Civilization and enlightenment have always originated in the East, and spread from the East to the West—not from the West to the East.

Ibid P. XXIII.

२ लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ।
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

3 Ṛgvedic India by A. C. Das P. 198–208.

4 Intercourse between India and the Western World by H. G. Rawlinson P. 5.

५ पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ॥ रघुवंशे ४ सर्गे.

सेनार्थे पर्याप्तानां नावामुपस्थितेरनुसन्धानेन, मिश्रमेसोपोटामियादिषु जलतटस्थ-पथादपि जलपथस्यानुकूल्येन च भारतस्य पाश्चात्त्यदेशैः सह पुराकालान्मिथो यातायातपरिचयसम्पर्कादिका व्यवहृतिर्न कथमपि व्याहन्यते ॥

धन्वन्तर्यादीनां पौर्वकालिकता.

भारतीयायुर्वेदविज्ञानस्रोतसो मूलोद्गममनुसन्धातुं दृष्टिमुन्नम्यालोचने—उपलभ्यमानायुर्वेदग्रन्थाचार्यतया ज्ञायमानानां धन्वन्तरिदिवोदासकाश्यपात्रेयाग्निवेशभेडसुश्रुतादीनामपि नार्वाचीनः समयः। धन्वन्तरेर्महाभारते, हरिवंशे, पुराणान्तरेषु (पृ. ५७), मिलिन्दपह्नोपालीग्रन्थे (पृ. ६०), अयोघरजातके (पृ. ६१) चोल्लेखेन; भीमसेनपुत्रस्य दिवोदासस्य हरिवंशे, महाभारते, काठकसंहितायां, प्रतर्दनपितृत्वेन दिवोदासस्य कौषीतकिब्राह्मणे, कौषीतक्युपनिषदि (पृ. ५७–५८), कातीयऋक्सर्वानुक्रमे, (पृ. ५९) महाभाष्ये च निर्देशेन; दिवोदासप्रतिष्ठापितत्वेन निर्दिष्टाया वाराणस्या महावग्गादावप्युल्लेखदर्शनेन (पृ. ५८); मारीचकाश्यपस्य महाभारते, ऋक्सर्वानुक्रमे, बृहद्देवतायाम् (पृ. ३३), अथर्वसर्वानुक्रमे च निर्देशेन; भेडनिर्दिष्टस्य गान्धारस्य नग्नजितः ऐतरेयशतपथब्राह्मणयोः (पृ. १००) निर्देशेन; भेडस्य आत्रेयान्तेवासितया गान्धारनग्नजित्साहित्येन, च निर्देशेन; आत्रेयस्य मारीचकश्यपेन, सवावयोद्धारमाचार्यतया भेडेन, कृष्णात्रेयनाम्ना च महाभारते निर्देशेन; भारद्वाजस्यापि महाभारते निर्देशेन च भारद्वाजधन्वन्तरिदिवोदासात्रेयमारीचिकाश्यपनग्नजिद्वारुवाहवार्योविदानां सन्निकृष्टकालिकेन मिथः सम्बन्धेन एते उपनिषत्कालिका आचार्या इति तत्र तत्र पूर्वमुपदर्शितमस्ति। उपनिषत्कालविचारे पाश्चात्यविद्वन्मतानां पूर्वं (पृ. ५९) प्रदर्शितत्वेऽपि कौषीतक्यैतरेययोः B. C. 2500 इति चिन्तामणिविनायकमहाशयेन, ज्यौतिषगणनानुसारेण B. C. 1850–2900 इति दीक्षितमहाशयेन समर्थितमस्ति। पालीलेखतो महावग्गलेखतः सिंहलब्रह्मदेशीयोपकथातस्तिब्बतीयमूललेखतोऽपि जीवकगुरुरात्रेय एवेति साधने प्रमाणानुपलम्भेन, आत्रेयस्य तक्षशिलोत्थानादुत्तरभवत्वे पाञ्चालगङ्गाद्वारपरिसरप्रदेशेषु बभ्रम्योपदिशता तेन विद्यापीठभावेन प्रसिद्धायास्तक्षशिलाया अवश्यमुपादेयत्वेन प्रत्युत तन्नाम्नोऽप्यनुपादानेन, मारिचकश्यपेन गृह्यमाणनामतया च आत्रेयपुनर्वसोरनर्वाचीनत्वस्यावधारणेनापि तिब्बतीयोपकथामादाय जीवकगुरुरात्रेयो बुद्धसमकालिक इत्याशङ्का नावतिष्ठते। जीवकगुरोरात्रेयत्वाभ्युपगमेऽपि गोत्रनाम्ना व्यवहृतोऽन्य एव कोऽप्यात्रेयः स्यात्, न त्वात्रेयपुनर्वसुरिति च पूर्वं (पृ. ७९–८२, १५७–१५८) निर्दिष्टमेव। जे. जे. मोदीमहाशयः सुश्रुतस्य B. C. 1500 समयं, डोरोथिया

1 Writing about practical anatomy, i. e., dissection, Sus'ruta, that famous Indian surgeon, and father of Indian surgery, who flourished in about 15th century B. C., has said.........

F. I. O. C. Vol. II P. 415-16.

च्यापलिनमहाशयो हिपोक्रिटससमयात् 1200 वर्षपूर्वं धन्वन्तरिसमयं वर्णयति । श्रीयुताक्षयकुमारमजूमदारमहाशयः जनकस्य विदेहराजस्य B. C. 2500, अगस्त्यस्य B. C. 2200, जावालस्य B. C. 2000, जाजलेः B. C. 1900, पैलस्य B. C. 1800, कवथस्य B. C. 1800, धन्वन्तरेः B. C. 1600, भैमरथेर्दिवोदासस्य B. C. 1500, चरकसुश्रुतसंहितयोः B. C. 1400, 1500 समयं [2]निर्दिशति । 'भारते भैषज्यविद्याऽपि बहोः पूर्वसमयादेवोन्नताऽऽसीत्' इति F. E. Keay[3] महाशयोऽपि ब्रवीति; 'धर्म-दर्शन-विज्ञान-कला-सङ्गीत-भैषज्यविद्यासु B. C. 1500 तः B. C. 500 पर्यन्तं भारतस्य तुलनां स्पर्धां च कर्तुं योग्यं किमपि राष्ट्रान्तरं नासीत्' J. C. इति चैटर्जीमहाशयोऽपि निरूपयति ॥

प्राचीनत्वेनावधारितेषु धन्वन्तर्यात्रेयकाश्यपादिमूलग्रन्थेषु मिश्रीयहिपोक्रिटसीयादिलेखेष्विव पश्चात्संस्करणवशेन केषाञ्चिदर्वाचीनत्वेन शङ्क्यमानानामंशानां प्रवेशाभ्युपगमेऽपि, जीर्णोद्धारप्रक्रियया नूतनशिल्पसङ्कीर्णानां प्राचीनमन्दिरभवनादीनां यथा सर्वांशतो नूतनत्वं वक्तुं न शक्यते तथैवात्रापि मौलिकं प्राचीनत्वं न कथमपि व्याहन्यते इत्येष विषयः पूर्वं (पृ. ११८–१२०) विवृत एव ॥

सुमेरियन्मिश्रादिप्रदेशानां पुरा काले तथोन्नतसभ्यताया उपलम्भे तत्सहयोगि भारतं तदात्वे मोहनिद्रया सुषुप्तं स्यादिति न खलु सम्भावयितुं शक्यते । पूर्वतने मिश्रदेशभूगर्भोत्सादिते शवशरीरे कपालभेदसन्धानाङ्क उपलब्धः, योऽद्यत्वेऽतिनिष्णातैरपि शल्यविद्भिः समुचितः समर्थ्यते । मिश्रदेशे विक्रमाब्दारम्भात् सार्धद्विशतवर्षपूर्वं (B. C. 301) शल्यविद्याया उन्नत्यवस्था, ततः शतद्वयवर्षानन्तरं तदनुविधानेन ग्रीसदेशेऽपि शल्यविद्योदय इतीतिहासविदामुल्लेखोऽस्ति ।

---

1 Dhanvantari, the founder of Hindu Medical science, declared, about a dozen centuries before Hippocrates, that "Health is positive· disease is negative," and how to turn the negative into positive was the problem he set himself to solve.

Some Aspects of Hindu Medical Treatment P. 11; by Dorothea Chaplin.

2 The Hindu History by Akshyakumar Mazumdar P. 474-76,791.

3 Medicine also received an early development in India as well as law. Ancint Indian Education P. 42; by F. E. Keay.

4 In fact between the years 1500 and 500 B. C., the people of India were so far advanced in religion, metaphysics, philosophy, science, art, music, and medicine, that no other nation could stand as their rival, or compete with them in any of these branches of knowledge. J. C. Chatterji. The Wisdom of the Hindus ed. by Brian Brown. P. XXV.

सौश्रुते शल्यविज्ञाने देशान्तरीयशल्यविद्यायाश्छायानुपलम्भेन समयविचारे अन्ततो गत्वाऽपि सुश्रुतस्य २६०० वर्षेभ्योऽर्वाचीनताया वक्तुमशक्यतया बहुशः पाश्चात्य-विद्वद्भिरपि तथैव निष्कृष्टमतोपवर्णनेन च देशान्तरीयेभ्यः प्रागेव सुश्रुतसमये भारतीया शल्यविद्या प्रौढावस्थामुपगता ज्ञायते। काश्यपसंहितायामात्रेयसंहिता-यामपि शल्यविद्याविषयोल्लेखेन ततः पूर्वमपि तत्प्रचार आसीदित्यवगम्यते। महा-वग्गीये जीवकेतिहासेऽपि कपालभेदनान्त्रवेधनादीनां शल्यप्रस्थानीयानां प्रस्थाना-न्तरीयाणां च भैषज्यानां भारते विशेषकौशलमीक्ष्यते। ततः प्रागपि रामायणमहा-भारतादियुद्धेषु यदैव जनानां मिथः संमर्दे बाणादीनां शल्यानि शरीरेष्वन्तर्मग्नानि निष्कासनीयान्यभूवंस्तदाऽपि तदुद्धरणविद्याया विज्ञेयतया शल्योद्धरणविद्यानाम्ना शल्यविद्या स्वस्याः सत्त्वमवबोधयति। किमेतावदेव, आयुर्वेदीयप्रवाहस्य पूर्वपूर्वो-द्गमालोचने अथर्वऋगादिष्वपि पूर्वोपदर्शितदिशा भग्नसन्धानादयः शल्यविषया उपलभ्यन्ते॥

भारतीय-स्रोतसो देशकाल-व्याप्तिः

उपलभ्यमानग्रन्था धन्वन्तर्यात्रेयकश्यपभेडादय एव नास्मिन्नायुर्वेदप्रस्थाने मूलाचार्याः, पश्चात्प्रसिद्धैः संहिताकर्तृभिः कश्यपात्रेयसुश्रुतादिभि-रेकैकप्रस्थानाचार्यपीठमधिष्ठितैः कति पूर्वाचार्या नाम्ना निर्दिष्टाः, कति तु विनैव नामनिर्देशमपरे परे इत्यादिशब्दैरेव सूचिताः। ततः पूर्वतमाः भारद्वाजाश्विनादयोऽपि संहिताकर्तृतया ज्ञायन्ते। आश्विनादिसंहितासु कालबलेनाद्यत्वे दर्शनपथमप्राप्तास्वपि तदीय-विषयवचनोद्धारादयः ताडपत्रीयज्वरसमुच्चयादिप्राचीनवैद्यकग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। आयु-र्वेदग्रन्थेभ्योऽश्वीन्द्रभरद्वाजादीनां परमाचार्यभावस्तत्परम्परयाऽस्य सम्प्रदायस्य प्रसरणं च विज्ञायते। अश्वीन्द्रादीनां भिषग्भावो वेदेऽप्युपवर्ण्यते। सेयं सम्प्रदायपरम्परा भारतीयं स्रोतः समुन्नमयति। एवमायुर्वेदीयः प्रवाहः पूर्वपूर्वतोऽनुसन्धीयमानो वैदिकात् समयादात्मन उदयं समृद्धिं चावबोधयति। तस्मात् प्राचीनतरसमयादेव वैदिकविज्ञानमहाशैलादुद्गच्छदायुर्वेदीयं स्रोतस्तत्तदाचार्यविचारधारोपबृंहितं बहून् समयान् बहून् देशांश्चाभिव्याप। भारतीयमिदं स्रोतो वंशाङ्कुर इव केवलमुपर्यु-परिभावेन वर्तमानं नासीत्, अपि तु नानाप्रदेशीयानां बहूनामाचार्याणामनुस-न्धानेऽपि समन्ततोऽपि प्रसृतमासीदिति प्रतीयते॥

काङ्कायनस्य सुश्रुतसतीर्थ्यभावो डल्हणेन प्रदर्शितोऽस्ति। काङ्कायनो हि 'बाह्लीकभिषक्, बाह्लीकभिषजां वरः' इति आत्रेयेण बाह्लीकदेशीयभिषगुत्तमत्वेन निर्दिष्टो दृश्यते। मारीचकश्यपेनापि एतन्मतं सनामग्राहं निर्दिष्टमस्ति। तेनाय-मपि तादात्विकैर्विज्ञातो बाह्यदेशीयः प्राचीनतमो दृश्यते। बाह्लीकभिषग्जनेषु मुख्यत्वेन ज्ञातस्यास्य काङ्कायनस्य दिवोदासशिष्यभावेऽवगम्यमाने भारतीयभैषज्य-विद्याया न केवलं भारते, अपि तु बहिरपि आदर्शभावेन प्रसरणं, भारतस्य तत्तत्प्र-देशेभ्य इव बाह्यप्रदेशेभ्योऽप्येतदधिगमाय जिज्ञासूनामन्तेवासिभावेनोपगमश्च

प्रतीयते । तस्य दिवोदासशिष्यत्वाभावेऽपि तदीयमतस्य भारतीयैः पूर्वाचार्यैरपि निर्दिष्टतया मिथः परिचयः स्पष्टीभवति ॥

न केवलं काङ्कायनः, औपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितभोजादयोऽपि दिवोदासान्तेवासिन आसन्निति सुश्रुतलेखतो ज्ञायते । अयोघरनाम्नि पालीजातके बुद्धस्य पूर्वजन्मावदानोल्लेखे अतीतवैद्याचार्यत्वेन धन्वन्तरिणा सह सुश्रुतसतीर्थ्ययोर्भोजवैतरणयोः पूर्वं (पृ. ६१) निर्दिष्टोऽप्युल्लेखः पूर्वकालसम्बन्धमेव प्रत्याययति । एवं दर्शनेन औपधेनवादयस्ते आचार्याः पौर्वकालिकाः, नामाद्यनुसन्धानेन नानादेशीयाश्चावबुध्यन्ते ॥

पौष्कलावतकरवीर्यौरभ्राद्याचार्येषु वितर्कः

पूर्वेषामभिधानानि पितुर्मातुराचार्यस्य गोत्रस्य देशस्य असाधारणगुणविशेषस्य वा सम्बन्धमुपादाय व्यवहृतानि प्रायशो दृश्यन्ते । तेन प्राचीनव्यक्तिविशेषाणां नाम्नो दर्शने देशव्यक्तिविशेषादिकं किन्नाम मूलमुपादायेत्थं व्यवहृतमिति जिज्ञासा निर्वक्तुं नयने उन्मीलयति । एतन्न्यायेन साधितशब्दात्मकाः पौष्कलावतादयो नामविशेषा अपि कञ्चन देशविशेषं व्यक्तिविशेषं वा मूलसम्बन्धितयोपादाय 'तत्र जातः, तत्र भवः' इत्याद्यर्थविशेषप्रत्ययेन निष्पन्ना भवेयुः ॥

तत्र पुष्कलावतो नाम न कोऽपि व्यक्तिविशेषो भारतीयेतिवृत्ते लभ्यते । किन्तु प्रदेशविशेषबोधकतया स शब्दो लभ्यते । पौष्कलावतो नाम 'पुष्कलावतदेशे भव' इत्यर्थमादाय देशनाम्ना तथा व्यवहृतः प्रतिभाति । पौष्कलावतो नाम भरतपुत्रेण पुष्कलेन निवेशित इति विष्णुपुराणे[1]ऽस्ति । वाल्मीकिरामायणे[2]ऽप्येतदुल्लेखोऽस्ति । आसन्दीवत्पस्त्यावच्चर्यणावदित्यादिभिर्वेददृष्टस्थाननामभिर्महाभारतोक्तवारणावतनाम्ना च सह सारूप्यं वहदिदं पौष्कलावतनाम स्वरूपेणापि भारतपश्चिमविभागीयप्राचीनदेशं प्रत्याययति । एतन्नाम्नी गान्धारराजस्य प्राचीना राजधानी चासीत् । अलेक्जेण्डरागमनसमयेऽपीयं नगरी गान्धारे प्राधान्येनासीत् । एरियन्-ष्ट्रेबो-टालेमीप्रभृतिभिर्बहुभिः प्राचीनग्रीसविद्वद्भिः सिन्धोर्नातिदूरे महानगरतया अस्या उल्लेखेन ग्रीकजनैरपि विशेषतः परिचिता कीर्तिता चेयमासीत्[3] । तत्प्रदेशीय एवायमाचार्यः पौष्कलावतः सम्भाव्यते । सुश्रुतेन शल्यप्रधानतन्त्रकर्तृतया सविशेषं निर्दिष्टोऽयं[4] शस्त्रवैद्यके गान्धारप्रदेशस्यापि पुरा प्रतिष्ठामवबोधयति ॥

---

1 Visṇu Purāṇa (Bk. IV. Ch. 4) trans. by H. H. Wilson Vol. III, P. 319.

2 Rāmāyaṇa–uttara, Chs. 101, 114, Lassen–J. A. S. B. 1840, P. 476.

3 Penkalaītis (Pukkalaoli–Pali; Puṣkalavatī Skt.), which is also of great size and not far from the Indus.

M'crindle's–Megasthenes & Arrian P. 184.

४ औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥ सुश्रुते. सू. स्था. अ. ४

करवीर्यशब्दः 'करवीरप्रदेशे भव' इत्यर्थमवबोधयन्निव भाति। करवीरपुरं दृषद्वत्यास्तटे आसीदित्युपलभ्यते । कालिकापुराणेऽप्यस्य करवीरपुरस्योल्लेखोऽस्ति। दृषद्वती वेदेऽपि प्रसिद्धा । करवीरपुरोद्भवत्वेन तस्य तथाऽभिहितत्वे तत्प्रदेशीयत्वमप्यस्याचार्यस्य सम्भवति। किंवा शस्त्रचिकित्साविद्वत्तया करगतं तत्कौशलरूपं वीर्यं वहन्नाचार्यविशेषोऽनेन नाम्ना प्रसिद्धोऽपि सम्भवति ॥

किञ्च—इरानदेशीयप्राचीनावेस्ताग्रन्थाभ्यन्तरे वेन्दिदादनाम्नि भैषज्यप्रकरणे तदीयशल्यचिकित्साविज्ञानस्य मूलाचार्यः क्षथ्रवैर्यनाम्ना कीर्तितोऽस्ति । अद्यत्वे व्यवह्रियमाणस्य वेन्दिदादशब्दस्य प्राचीनं स्वरूपं विदैवोदात इत्युच्यते । वैदिकसम्प्रदाये समीचीनभावावबोधकेषु सुरदेवादिशब्देषु तेषामसदर्थावभासेन किल सदर्थपर्यवसानाय असुरविदेवादिरूपेण प्रयोगस्य दर्शनेन तन्न्यायेन दैवोदातशब्देऽपि 'दिव'–शब्देन सह 'वि'–शब्दस्य सम्पर्केण भैषज्यविद्यायुतविभागबोधको विदैवोदातशब्दः अपभ्रंशभावेन दैवोदाससम्प्रदायमभिप्रैति किमु इति तर्कनाऽप्युदेति । अहुरमज्दात ओषधीन् क्षथ्रवैर्यात् सोहरवराच्च कायचिकित्साशस्त्रचिकित्साविज्ञाने च थ्रितोऽवाप्तवानिति, तत्र शस्त्रविज्ञानस्याद्य उद्भावकः क्षथ्रवैर्य इति चोल्लिख्यते[3]। थ्रितस्याप्याचार्यभावेन निर्दिष्टौ क्षथ्रवैर्यः सोहरवरश्च कौ इत्यनुसन्धातुं युज्येते। विदैवोदातशब्दे दैवोदासशब्दस्य प्रतिभानेन तत्साहचर्येण चिकित्साविज्ञानाचार्यविशेषे सोहरवरे सुश्रुतस्य, शल्यचिकित्साविज्ञानवोद्भावके क्षथ्रवैर्ये दिवोदासशिष्यस्य शल्यप्रस्थानाचार्यस्य सुश्रुतसतीर्थ्यस्य करवीर्यस्य शब्दतः कार्यतश्च सन्निकर्षेण काचन आभा उदेति । भारतीयपूर्वाचार्यकृतो निर्देशो बाह्लीकभिषजः काङ्कायनस्य भारतेन परिचयमिव, वेन्दिदादनिर्देशो भारतीयाचार्याणां दिवोदाससुश्रुतकरवीर्याणामिरानेन परिचयमभिव्यञ्जयति किमु ? । अवेस्तायां भारतीयशब्दविषयादीनां साम्यं पूर्वमुक्तमेव । तद्गतभैषज्यानुसन्धानेऽपि—

अथर्ववेदे	अवेस्तायाम्	अर्थः
तक्मन्	तफ्नु	ज्वरः
अप्वा	अजह्व	अपवाहः
पामा (सुश्रुतेऽपि)	पामन्	चर्मरोगः
शीर्षक्तिः	सारस्त्य	शिरोरोगः
सारणः	सारनं[4]	

1 Sanskrit-Wortlbuch Vol. I, P. 112; by O. Böhtlingk & R. Roth.
2 (a) Essays on the Religion of the Parsis by M. Hang P. 268.
(b) Zendavesta Part I (S. B. E. Vol. IV) P. LXX by J. Darmesteter.
3 Zendavesta Part I (S. B. E. Vol. IV) P. 226–27, J. Darmesteter.
४ सारणसारनशब्दयोरानुपूर्वीसाम्येऽपि वैदिकस्य अतीसारबोधकतया, अवेस्तागतस्य शिरोरोगबोधकतया निर्देशेन अर्थभेदो दृश्यते।

एवं कुरुघ(दुष्टव्रण), दुरुक(अश्मरी), अवोस्ति(शीर्णास्थि), दझु (ज्व)र- इत्यादिशब्देष्वपि कुरुक, दृषत्,···ऽस्थि, दाह इत्यादिसंस्कृतशब्दापभ्रंशता प्रतीयते। अन्येष्वपि शब्देष्वनुसन्धाने बहुशः साम्यं प्रतिच्छाया वोपलक्ष्येत । अवेस्तायां मानसं शारीरकं चेति द्विधा स्वास्थ्यं वर्ण्यते। सुश्रुतेऽपि "पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च" (सू. स्था. अ. २४) इति द्वैविध्योल्लेखोऽस्ति । अवेस्तायां मन्थ(मन्त्र), उर्वर(उर्वीरुह), केरेत(कर्तिका, कर्तरी, करपत्रं वा) इति मन्त्रवनस्पत्योषधि- शस्त्ररूपास्त्रयो रोगनिवर्तनोपायाः कीर्तिताः सन्ति । भारतीये भैषज्यसम्प्रदायेऽपि मन्त्रौषधशस्त्ररूपास्त्रिधा प्रतीकारोपायाः पूर्वानुवृत्ता दृश्यन्ते । अवेस्तायां 'गौकिरैन, इति, यस्य पश्चान्नवभाषायां 'गोकार्त' इति रूपं जातं, तस्य सर्वप्रधानौषधिवृक्षभा- वेन निर्देशोऽस्ति । यः शब्दो 'गोकर्ण' इति अश्वगन्धावाचकस्य संस्कृतशब्दस्य विकृतिरिव भाति । अश्वगन्धाया आयुर्वेदेऽपि प्राशस्त्यं कीर्त्यते । सोमस्य यज्ञसम्ब- न्धितया ओषधिभावेन चोभयथाऽप्युपयोग उभयत्र दृश्यते । अवेस्तायां भैषज्यवि- ज्ञानं, वैद्यः, रोगः, रोगनिवृत्त्युपायः इति भैषज्यस्य चत्वारः पादाः कीर्तिताः सन्ति । आयुर्वेदीयसम्प्रदायेऽपि भैषज्यविज्ञानं, वैद्यः, रोगः, परिचारक इति क्वचन अंशे गणनीयांशविभेदेऽपि धन्वन्तरिकश्यपात्रेयभेडादिभिश्चतुष्पादसिद्धान्त उपवर्णितो- ऽस्ति । थ्रितेन अहुरोमज्दातो विषप्रतीकाराय 'विसचित्तं,' शल्यचिकित्सार्थं सौव- र्णाग्रच्छुरिका च लब्धे इत्युपवर्ण्यते । विसचित्तमिति शब्दे 'विषचिकित्सा विषकृत्यं

---

1 E. R. E. Vol. IV P. 758 by L. C. Casartelli.

2 Ibid Vol. IV P. 758 by L. C. Casartelli.

3 (a) Zendavesta Part I (S. B. E. Vol. IV), P. 227.

(b) E. R. E. Vol. IV P. 758 by L. C. Casartelli.

4 It is curious to remark that Hindu medical science also distinguished the four feet (Pāda) of medicine, which, however, were reckoned as: the physician, disease, medicine, the nurse; while Hippocrates has a threefold division. (de morb, Vulg. i. l.)

E. R. E. Vol. IV P. 759 by L. C. Casartelli.

५ सुश्रुते—वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ सू. स्था. अ. ३४

काश्यपीये—भिषक्, भेषजम्, आतुरः, परिचारक इति । पृ. २५

चरके—भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । सू. स्था. अ. ९

6 (a) As Khṣhathravairya presides our metals it was a knife he received, 'of which the point and the base were set in gold.' He was therfore the first who healed with knife, as well as the first who healed with herbs.

Zendavesta Part I (S. B. E. Vol. IV), P. 227.

(b) E. R. E. Vol. IV, P. 758.

वा' अस्य शब्दस्य छायेव प्रतिभाति । भारतीये सम्प्रदायेऽपि कर्णवेधे सौवर्णसूच्याः, चूडाक्षुरकर्मणि सुवर्णसम्पृक्तक्षुरस्य उपादेयत्वं लभ्यते । सुश्रुते शल्यचिकित्साशस्त्रोपवर्णने 'तानि (शस्त्राणि) प्रायशो लौहानि भवन्ति' इत्युक्तमस्ति । यस्य व्याख्यायां 'लोहाः पञ्च सुवर्णादयः' इति सुवर्णप्रमुखभावेन निर्देशोऽस्ति । एवं दर्शनेन तदीयप्रथमवैद्यस्य त्रितस्याऽप्याचार्यभावेन निर्दिष्टस्यावबोधके क्षथ्रवैर्यशब्दे करवीर्य-क्षेत्रवीर्य-क्षतवीर्येत्यादिभारतीयसंस्कृतच्छायाया दृश्यमानतया भारतीयसम्प्रदाये ज्ञायमानः करवीर्योऽन्यो वाऽज्ञायमानः कश्चन भारतीयो भिषगाचार्य इव स प्रतिभाति ॥

तुङ्हाङ्गतहानलोपकब्धप्राचीनलेखे जीवकायबुद्धेन कृते भैषज्योपदेशे पूर्वं (पृ. ५४) निर्दिष्टे संस्कृतेन सह प्राचीनेरानभाषानुवादस्याप्युपलम्भो भारतीयभैषज्यविषयस्य प्राचीनेराने ग्रहणमादरं स्वभाषायामनूद्यापि प्रचारं च दर्शयति ॥

अवेस्तायां भैषज्यप्रस्थानोद्भावकत्वेन थ्रितस्य, रोगनिवृत्तेः प्रार्थनाकर्तृतया थ्रैतानस्य निर्देशेन, वेदेऽपि त्रितस्य त्रैतनस्य चोपलम्भेन वेदे अवेस्तायां च निर्दिष्टाविमौ शब्दसामीप्यादेकौ स्यातामिति बहूनां विदुषां दृष्टिरस्ति । ऋग्वेदे त्रैतनस्य सकृदुल्लेखेऽपि जिघांसया दीर्घतमसमृषिं जलाद्योः पातयतस्तदङ्गच्छेदकस्य दासजातीयस्य भावेन निर्देशदर्शनादश्विभ्यां भूयो रक्षितस्यापि दीर्घतमस ऋषेः प्रतिपक्षः कश्चन विपक्षः स त्रैतन इति प्रतीयते; परं नास्य भैषज्यसम्बन्धो वैदिकाल्लेखाल्लभ्यते । त्रितस्य ऋग्वेदेऽथर्ववेदे च बहुश उल्लेखेऽपि क्वचन त्रितशब्दोऽग्न्यादिदेवताविशेषपरत्वेन व्याख्यातोऽस्ति । यत्र मानवभावावबोधकः स शब्दोऽस्ति तत्र क्वचन सूक्तद्रष्टृषिभावेन त्रितस्योपलम्भोऽस्ति । बृहद्देवतायां यास्कनिरुक्तेऽपि ऋषित्वमुल्लिखितमस्ति । ईदृशेषु स्थलेषु त्वर्थान्तरमेव । यत्र तु वेदे 'आप्त्यः आप्त्यः त्रितः' इति, अवेस्तायाम् 'आथ्व्यः त्रितः' इति शब्दतो बहुशः साम्यं दृश्यते, तत्र परिवेदनदुःस्वप्नस्वर्णकारमालाकारादिदुष्कृतमार्जनस्थानत्वेनापि त्रितस्योल्लेखदर्शनेन वैदिके सम्प्रदाये हेयभावेन गृहीततया सुराणामसुर इव त्रितेऽपि विपक्षभावोऽवबुध्यते । त्रितस्य थ्रितस्य चैकत्वे वैदिकाश्विनभैषज्यसम्प्रदायस्येव इरानीयस्य थ्रितभैषज्यसम्प्रदायस्यापि समयो विशेषेणोपर्यारोहति । किन्तु त्रिते भैषज्यविषयसम्बन्धो न क्वापि वेदे दृश्यते । तैत्तिरीयसंहितायामेकत्र (१. ८. १०. २) आयुष्यदातृतया त्रितस्य प्रार्थनोपलम्भेन वैदिके त्रितेऽपि भैषज्यसम्बन्धो दृश्यत इति मार्टिन(Martin)विदुषा कथ्यते, तथाऽपि तत्र त्रितशब्दस्य अन्यार्थकत्वेन व्याख्याततया राजसूयप्राकरणिकतया च प्रकृते त्रिते भैषज्यविषयसम्बन्धस्ततोऽपि न स्फुटीभवति । विचारणीयोऽयं तर्कविषयः ॥

1 Essays on the Religion of the Parsis by M. Haug. P. 277–78.
२ ऋक् १. १५८. ३.
३ ऋक् ६. ४७. १४–१५ । अथर्व ६. ११३. १ । ६. ११४. ३ । १९. ५६. ४.
4 Essays on the Religion of the Parsis by M. Haug. P. 277–78.

औरभ्रशब्दो हि उरभ्रस्यापत्यमिति उरभ्रे भव इति वाऽर्थमादाय व्यक्तिविशेषस्य देशविशेषस्य वा वाचकादुरभ्रशब्दान्निष्पन्नः स्यात् । उरभ्रव्यक्तिः उरभ्रदेशो वा प्राग्भारते न ज्ञायते । उरभ्रशब्द उरणशब्दश्च मेषावबोधकतया प्रसिद्धौ, वेदेऽप्युपलभ्येते । सिन्धौ संगच्छन्त्या ऊर्णावत्या नद्या वेदेऽप्युल्लेखोऽस्ति । गान्धारे तदुत्तरदेशेषु च मेषप्राचुर्यं पुराऽपि कीर्त्यते । तत्प्राचुर्यसम्बन्धेनैव स्यात् नद्या अपि ऊर्णावतीति नाम निरुच्यते । "अध्वर्यवो य उरणं जघान" इति ऋङ्मन्त्रे (२. १४.४) इन्द्रेण हतस्य उरणनामकस्यासुरस्योल्लेख उपलभ्यते । बेबिलोनदेशस्य प्राचीननगरेष्वेकम् "उर" नामकं नगरमनुश्रूयते । यत् चाल्डियननानां समये अब्राहामस्य प्रधानस्थानं, सुमेरियननानां B. C. 3000 पूर्वसमये सेमेटिकसत्तायाः प्रारम्भे सारगानवंशजानन्तरम् 'उर गुर' नाम्नः 'उर एन गर' नाम्नो वा नृपस्य समये उरनगरं प्रधानं, बाबिलोनसमयस्यान्तपर्यन्तं धार्मिकवाङ्मययोर्विषययोः प्रसिद्धतरं चासीत् । उरनगरे प्राचीनस्य 'उर नम्मु' (Ur Nammu B. C. 2300-2200) नामकस्य 'बार्सिन' (Bursin)नामकस्य च नृपस्य शिलालेखौ प्राप्तौ[1] । असीरियन्प्रदेशीयपूर्वजातयः असुरत्वेनाभ्युपगम्यन्ते । इन्द्रेण हत उरणस्तद्देशीयः सम्भावयितुं शक्यते । उरशब्दस्य उरभ्रादिशब्देष्वनुगमस्तद्देशसम्बन्धसूचनाय चेतः संशाययति । उरप्रदेशे भारतीयशालवृक्षकाष्ठमुपलब्धमासीदिति ए. सी. दासो[2] वर्णयति । तद्देशवाचकस्य उरशब्दस्य सम्बन्धेन उरभ्रशब्दो निष्पन्नश्चेत् काङ्कायनेन बाह्लीकप्रदेश इव दिवोदासशिष्येणौरभ्राचार्येण उरप्रदेशोऽपि उपरञ्जितः किमु इति तर्कनास्थानमुदेति ॥

गोपुररक्षितनाम्ना निर्दिष्टौ गोपुरो रक्षितश्चेति द्वावाचार्यौ केचन मन्यन्ते । केचन समष्टिनाम्ना व्यवहृत एक एवेति मन्यन्ते । दाक्षिणात्यशिल्पग्रन्थे गोपुरस्य निर्देशात् दाक्षिणात्यदेशेषु गोपुरस्याद्यापि विशेषतः प्रसिद्ध्या च गोपुरनाम्ना व्यवहृत आचार्यो दाक्षिणात्योऽपि भवितुं संभवति । किन्तु महाभारते रामायणेऽपि गोपुरस्य पुरद्वारार्थकस्योपलम्भेन एतावतैव देशनिर्धारणं कर्तुं न शक्यते । किंवा गोपुरमिति अज्ञातनगरान्तरस्य सम्बन्धेन व्यवहृतो गोपुररक्षितोऽपि संभवति ॥

प्राचीनो भोजदेशः कान्यकुब्जदेशगतभागीरथ्या दक्षिणे तटे पञ्चदशषोडशक्रोशान्तराले आसीदित्युप[3]वर्ण्यते । दिवोदासान्तेवासी भोजाचार्यो भोजदेशसम्बन्धमादाय तन्नाम्ना व्यवहृतः सम्भवति ॥

---

1 Babylonian Life and History P. 221-23 by E. A. Wallis Budge.

2 Rigvedic India by A. E. Das P. 216-19.

3 Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India. by Nundo Lal Day. P. 33

उपधेनोरपत्यसम्बन्धमादाय औपधेनव इति निष्पद्यते। औपधेनवो नामाचार्योऽन्यत्र नोपलभ्यते। किन्तु उपगोरपत्यमौपगव इति पाणिनीयसूत्रोदाहरणे महाभाष्यकृता उपग्वपत्यरूपेण औपगवो निर्दिष्टोऽस्ति। विष्णुपुराणे मिथिलानृपतेः सीरध्वजस्य भ्रातुः काशिराजस्य कुशध्वजस्य वंशोद्भव एक उपगुर्लभ्यते। उपगुर्नाम वसिष्ठगोत्रोद्भव ऋषिविशेषोऽपि लभ्यते। औरवकौत्सनृपतिपुरोहितस्य सौश्रवस उपगोराख्यानं पञ्चविंशब्राह्मणे (१४. ६. ८) दृश्यते। औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इति महाभाष्यकृता (४. १. ३. ९०) लिखिततया छात्रसम्प्रदायप्रवर्तकत्वमौपगवस्यावगम्यते। सोऽयं प्रसिद्ध औपगव एव औपधेनवः किमु? पर्यायशब्दैरपि पूर्वेषां क्वचन व्यवहारो दृश्यते। कोऽयमौपधेनवः कुत्रत्यश्चेति न निश्चीयते॥

ईदृशास्तर्का दृढप्रमाणपर्येषणामन्तरेण न किमपि निश्चाययितुं प्रभवन्ति। तदपि दर्शितेन पथा तर्कितानीमान्याचार्यनामानि भारते तत्र तत्र प्रदेशेष्विव बहिर्दूरदेशेष्वपि धान्वन्तरसम्प्रदायालोकप्रसरणे द्वारसद्भावं सम्भावयन्ति। एवंन्यायेन न केवलं धान्वन्तरसम्प्रदायस्यैव, किन्तु विभागान्तरीयभैषज्यविज्ञानानामप्यालोकस्य परितः प्रसरणाय द्वाराणि भवेयुः। किमन्यत्, ऋग्वेदेऽपि प्रयुज्यमानस्य वैद्यवाचकस्य भिषक्-शब्दस्य औषधवाचकस्य भेषज-शब्दस्य च विकृतमाकारं स्फुटमवबोधयन्तौ बिजिष्क(Bejishke)बेषज(Beshaj)शब्दौ इरानदेशीयपर्शुभारतीयभाषायां, बिझिष्क(Bzhishk)बेझष्क(Bzhshkel)-शब्दौ आर्मिनियन्भाषायामप्युपलभ्येते इति पूर्वं (पृ. १५३) निर्दिष्टमस्ति। वैद्यौषधवाचकयोः प्रधानशब्दयोरपि एवंरूपेण पूर्वकाले दूरदेशान्तरप्रसरणेऽवगम्यमाने एतद्विद्याप्रस्थानविषयाणां परितः प्रसरणे न किमपि कौतुकम्। वाडेलमहाशयेन सुमेरियन्प्रदेशीयप्राचीनमुद्रागतैः साङ्केतिकाक्षरैः कल्पितानां तद्देशीयशब्दानां भारतीयशब्दानां च

बृगु–भृगु.	सख–शक्र.	गुधिया–गाधि.
वर्गव–भार्गव.	इन्दुरु–इन्द्र.	सुसिन–सुषेण.
गुर्गु–गर्ग.	असिस–अश्वि.	एमद्गल–मुद्गल.
हनक–जनक.	गलह–गालव.	ङर्बस–हर्यश्व.

एवंदिशा बहुशो बिम्बानुबिम्बभावेन साम्यं सम्भावितमस्ति[1]। किं बहुना धन्वन्तरिदिवोदासयोरपि तत्रोद्भावनं कृतम्। तद्गतपूर्वनृपादीनामिशवीयाब्दारम्भतः उपद्वित्रसहस्रवर्षपूर्वत्वं च दर्शितमस्ति। शालिहोत्रीये पूर्वं (पृ. २३) निर्दिष्टे आयुर्वेदशास्त्रकर्तृनिर्देशे गालवस्योल्लेखेन, चरकोपक्रमग्रन्थेऽप्यायुर्वेदप्रवर्तकाचार्येषु तन्नामोपलम्भेन च गालवोऽप्यायुर्वेदविद्यायामाचार्यभावेनावगम्यते। गालवस्य काशिराज-

1 Indo—Sumerian Seals deciphered. Makers of civilization in Race and History. by L. A. Waddell.

दिवोदाससङ्गमो मारीचकाश्यपाश्रमद्रष्टृत्वं च महाभारतोक्तमपि पूर्वं (पृ. ३२) निर्दिष्टमेव । तस्य गालवस्य अश्वलिप्साप्रसङ्गेन इतस्ततो दूरेऽपि पर्यटनं महाभारतलेखादायाति । सुमेरियन्प्रदेशीयपूर्वमुद्राद्दष्टो गल्हो नाम गालव इति वाडेलमहाशयेन सम्भाव्यते । मुद्गलमौद्गल्यादीनामपि भारते वैद्याचार्यतयोपलब्धिरस्ति । सुमेरियन्प्रदेशीये एमद्गले 'अजू' इति वैद्यविद्याज्ञानावबोधकं विशेषणमस्तीत्यपि वाडेलमहाशयेनोच्यते । यदि गल्ह–गालवयोः, एमद्गल–मुद्गलयोरैक्यं भवेत् तदा भारतीयायुर्वेदविद्याचार्यैः सुमेरियन्प्रदेशोऽप्युपरञ्जितः सम्भवेदिति वितर्कोऽप्युदेतुं शक्नोति । परमतिप्राचीनविषयतया प्राचीनमुद्राक्षराणामपि ऐकमत्येनानिश्चिततया तदीयेषु सम्भावितगालवजनकधन्वन्तरिदिवोदासादिषु भैषज्यवेत्तृत्वादेर्विषयस्यानुपलम्भेन च पूर्णतयाऽनुसन्धानं विना नैतावन्मात्रेण प्रकृते याथातथ्येन न किमपि वक्तुं शक्यत इत्यास्तां तावदेतत् । अस्यां काश्यपसंहितायां भोजनकल्पाध्याये (पृ. १७१) सात्म्याशनप्रसङ्गे काश्मीरचीनापरचीनादिभिः सह बाह्लीकदासेरकशातसाररामणदेशानामप्युल्लेखोऽस्ति । दासेरकदेशो मालवाप्रान्तीय इति कैश्चिदुच्यते[1] । परं महाभारतेऽनेकस्थलेषु[2] दासेरकोल्लेखे मालवस्य पृथगुल्लेखदर्शनेन मालवदेशादन्य एव स देश इति ततः प्रतीयते । शातसारः को देश इति च न प्रतीयते । तथाऽपि बाल्हीकरामणदेशसाहित्येन दासेरकशातसारयोरपि तत्सन्निकृष्टदेशविशेषत्वमनुमीयते । रामणदेशस्तु अरमेनिया-(Armenia) देश[3] इति निरूपितोऽस्ति । रामणपर्वतस्योल्लेखो जेन्दावस्तायामप्यस्ति । महाभारते[4] उत्तरीयनानाजातीनां निर्देशे हूणपारसीकचीनादिभिः सह रमणजातीनां, निषधस्योत्तरतो रमणवर्षस्य निर्देशश्च दृश्यते । एवमुल्लेखदर्शनेन अरमेनियाप्रदेशपर्यन्तमपि भारतीयपूर्वाचार्याणां परिचय आसीदित्यनुमातुं शक्यते ।

---

1 Dās'eraka—Malwa, Geographical Dictionary of Ancient & Mediaeval India, P. 54; by Nundo Lal Day.

२ भीष्मपर्वणि ११७. १३२–३३ । द्रोणपर्वणि ११. १६–१७ ॥

3 (a) Rāmaṇiyaka—A pleonastic form of Rāmaṇiya, that is Armenia (Mbh. Adi. Ch. 26.) P. 166.

The Geographical Dictionary of Ancient & Medieval India.
by Nundo Lal Day.

(b) Raemana Mount (going forwards the East) P. 288.
Zendavesta Part II (S. B. E. Vol. XXIII)-J. Darmesteter.

४ उत्तराश्चापरे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम ।
यवनाश्चीनकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ॥
सकृद्ग्रहाः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह ।
तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ॥ —भीष्मपर्वणि ९ अध्याये.
दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ —तत्रैव ८ अध्याये.

अलेक्जेण्डरेण सहनीतानाम्, अशोकसमये इतस्ततः प्रेषितानां च विदुषां कानि नामानीति इतिहासो निगूहते। 'यिशुखृष्टस्य समये मिश्रदेशे 'थेराप्यूत'नाम्ना प्रसिद्धाः केऽपि विरक्ता भिक्षुवृत्तय आसन्। येषां शिक्षाप्रभावो यिशुखृष्टेऽपि पपात। इमे पूर्वदेशाभिजनाः धर्मोपदेशेन साकं चिकित्सामपि कुर्वाणा आसन्। येषां नाम्ना पाश्चात्यचिकित्साशास्त्रे 'थेराप्यूतिक्स' नामको विभागविशेषोऽस्ति। एषां थेराप्यूतानां जीवनं भारतीयथेरो(स्थविर)भिक्षुकाणामिवासीत्। अशोकसमये पाश्चात्यप्रदेशेषु गतानां भिक्षुकाणां चिकित्सकानां च सन्ततय एते भवेयुः' इति भारतीयेहासग्रन्थे जयचन्द्रविद्यालङ्कारो वर्णयति। पोकाकमहाशयोऽप्येवमेव निरूपयति। देशान्तरीयेतिहासेष्वपि कति निलीना भवेयुः। देशान्तरेतिहासगतान्यपि कति भारतीयनामानि देशान्तरभाषासु बहुशो विकृत्या अपरिचेयभावमापद्य तद्देशीयव्यक्तिनामानीव प्रतीयमानानि स्युः। यथा हि कलोनस (Kalanos) नाम्नाऽभिहितो भारतीयः 'कल्याणः' इति विवेचकैर्निरूप्यमाणः स एवायमिति परिचीयते। एवंभावेन बहुशो विकारैर्विवेचकदृशो बहिर्भावेन च भारतीया अपि अपरिचेयभावेन देशान्तरीया इव प्रतीयमाना इतिहासगर्भगता भवेयुः। कतिपयेषु जायमाना सदसती प्रत्यभिज्ञासम्भावनाऽपि विचाराय दृशः प्रेरयति॥

चरकसुश्रुतकाश्यपभेडादीनां प्राचीनग्रन्थेषु गृहीतनाम्नां पूर्वाचार्याणामन्येषामपि नामान्येकैकश उपादाय यथावन्निर्वचनं, पर्यालोचनं, विषयानुसन्धानमपि आयुर्वेदीयपूर्वावस्थाया देशतः कालतः स्वरूपतोऽपि विवेकाय यं कमपि सालोकं मार्गमुपदर्शयेदेव, किन्तु विस्तारभयादिदानीमेतावत्येवोपरम्यते॥

वैदिकसाहित्यमूलकं भारतीयभैषज्यसमर्थनम्.

वैदिकसाहित्ये मान्त्रिकप्रक्रियाया उपलम्भेऽपि केवलभेषजप्रक्रियाया अपि नाल्पा न वा साधारणाः, अपि तु असाधारणा बहुशो विषया ऋग्वेदेऽपि दृश्यन्ते; अथर्ववेदे तु शारीरकाणि ओषधयः शस्त्रवैद्यकविषया रोगनिर्देशा रोगोपचाराश्चेत्येतादृशा भैषज्यविषया ओताः प्रोताश्चेति पूर्वं (पृ. ८-१२) निर्दिष्टमेव। षष्ट्यधिकत्रिशतास्थिज्ञानं शतसहस्रशः सिरो(हिरा)धमनीनां पौर्वकालिकं ज्ञानं मन्त्रलिङ्गादपि स्फुटीभवति। शतपथब्राह्मणेऽप्यस्थ्नां षष्ट्यधिकत्रिशतानां वर्णनमस्ति। वैदिक्यां

1 भारतीय इतिहासकी रूपरेखा भाग २ पृ. ५९९.

2 "India in Greece" by Pococke..

३ द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत।
तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च कीला अविचाचला ये॥ अथर्व. १०. ८. ४

४ शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्।
अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत॥ " १. १७. ३
इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत।
तासां ते सर्वासामहमश्मना बिलमप्यधाम्॥ " ७. ३६. २

५ शतपथे १२. १. ३। १२. २. ४। १२. ३. २।

यागप्रक्रियायां पाशुकविभागे न केवलं पशूनां, मनुष्याणामपि मेधेषु तत्तदवयवानां पृथक्करणं विनियोजनं च दृश्यमानं तद्विषयकं विज्ञानविशेषं व्यनक्ति। वपाहृदयाद्युद्धरणे हस्तकौशलमपि विज्ञानवर्धकमभ्यासं दर्शयति। "अथर्ववेदस्य दशमकाण्डद्वितीयसूक्ते शारीरकास्थ्यानुक्रमिकं समीचीनं च वर्णनं लभ्यते। वेदकालिकैर्भारतीयैः प्रथमं शरीरस्य शारीरकविज्ञानस्य च मिथः सम्बन्धमावहन्तो विषयाः परिज्ञाता आसन्" इति वैदिकविषये वैदुष्यवद्भ्यां कीथम्यॉकडोनलमहाशयाभ्यामपि लिखितमस्ति॥

ऋगथर्वयजुर्मन्त्रलिङ्गतो विशेषतो बह्वीनामोषधीनां ज्ञानं विनियोगश्च पूर्वं दर्शित एव। विकृतभग्नाद्यवयवानां रोहणसन्धानाद्यर्थमोषधीनां प्रार्थनाऽथर्ववेदे दृश्यते। ऋग्वेदे सोमस्य ओषधिराजत्वेन वर्णनमपि बहुश उपलभ्यते। सौमिकी याज्ञिकप्रक्रिया यदा प्रवृत्ताऽऽसीत् तया साकमेव सोमस्य प्रधानौषधिभावेन परिज्ञानं दृश्यते। अश्विनोर्दैवभिषग्भावं सोमाश्विनयोर्घनिष्ठं सम्बन्धं च बहुशो मन्त्रलिङ्गानि गमयन्ति। सुश्रुतेऽपि सोमस्यौषधिभावेन बहुशो निर्देशोऽस्ति। सोमस्य याज्ञिक्यां संस्थायां भेषजसंस्थायां च सम्बन्धविशेषावगमोऽप्येतद्विद्यायाः प्राचीनतरत्वं दर्शयति। अथर्वणि कुष्ठौषधवर्णनसूक्ते कुष्ठस्य इक्ष्वाकुकाम्यवसैः पूर्वकाले परिज्ञानस्य निर्देशदर्शनेन ओषधिविशेषाणामन्वेषणं परिज्ञानं च पूर्वकालादेव बहूनामासीदित्यपि मन्त्रलिङ्गतो लभ्यते। नैतावदेव, वेदमन्त्रः सहस्रश ओषधीनां शतशो भिषजां च तादात्विकीं प्रशस्तिमप्युद्गिरति। न केवलं वेदकाल एव, अपि तु त्रियुगात् पूर्वमप्योषधिपरिज्ञानमासीदिति 'या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा' इति वैदिकादेव मन्त्रलिङ्गाद्दृश्यते॥

---

1 The interest of the Vedic Indians seems early to have been attracted to the considerations of questions connected with the anatomy of the body. Thus a hymn of the Atharva Veda (X. 2) enumerates many Parts of the body with some approach to accuracy and orderly arrangement." F. I. O. C. Preedings Vol. IIP. 415.

२ सं ते मज्जा मज्ज्ञा भवतु समु ते परुषा परुः।
सं ते मांसस्य विस्रस्तं समस्थ्यपि रोहतु॥
मज्जा मज्ज्ञा सं धीयतां चर्मणा चर्म रोहतु।
असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु॥
लोम लोम्ना सं कल्पया त्वचा सं कल्पया त्वचम्।
असृक् ते अस्थि रोहतु छिन्नं सं धेह्योषधे॥ अथर्व. ४. १२. ३. ५

३ यं त्वा वेद पूर्व इक्ष्वाको यं वा त्वा कुष्ठ काम्यः।
यं वा वसो यमास्यस्तेनासि विश्वभेषजः॥

अथर्व. १९. ३९. ९

किञ्च–वैदिक्यां नक्षत्रेष्टौ शतभिषङ्नामकस्य नक्षत्रस्य याज्यानुवाक्यातैत्तिरीयमन्त्रयोः वरुणस्य शतभिषङ्नक्षत्रस्य च शतश ओषधीर्निष्पाद्य आयुष्यकारकत्वादिकमुपवर्ण्यते । तेनास्मान्मन्त्रलिङ्गाच्छतशो भेषजानां दातृतयाऽस्य नक्षत्रविशेषस्य तन्नाम्ना व्यवहारः पौर्वकालिकोऽवगम्यते । तत्रैव ब्राह्मणवाक्यान्तरे असुरप्रहारशतस्य चिकित्सनेन देवानामारोग्यलब्धिर्यस्मिन्नक्षत्रे बभूव स एव शतभिषगिति निर्वचनान्तरमपि सूचितमस्ति । कृत्तिकादिनक्षत्रकालो गणनयाऽप्यतिप्राचीनः । तेष्वेकतमनक्षत्रवाचकस्य शतभिषक्छब्दस्य वैदिके समयेऽपि निरूढस्यानुसन्धाने तावताऽपि शतसहस्रश ओषधीनां तदुपयोगानां ततो लाभानां चावगमोऽतिपूर्वकालादेवासीदिति प्रतीयते ॥

आध्यात्मिकप्रक्रियायामुपनिषत्स्वपि नाड्यादीनां विज्ञानं लभ्यते । योगमार्गेऽपि शारीराणां प्राणवहानां सूक्ष्माणामपि नाडीनां बहुशो विज्ञानं यथाकाममान्तरवायोः सञ्चारणनिरोधनादिकौशलं च लभ्यते । तान्त्रिक्यां पद्धत्यामपि षट्चक्रभेदनं, तत्तत्स्थानेभ्यो वर्णानामुत्पत्तिविभावनं, मूर्धभागे कर्णाक्षिनासिकादिसम्बन्धिनां तत्तदैन्द्रियकादिविज्ञाननाडीनामनुसन्धानं, ज्ञानवहनाडीनां केन्द्रस्थानीये गुरुपदे कुण्डलिनीतः समुत्थापिताया जीवशक्तेः संयोजनेन लाभास्वादनमित्यादयः सूक्ष्मा आन्तरविज्ञानविशेषा अन्तर्मुखीं विशेषसंविदमवभासयन्ति । महेञ्जोदारोभूगर्भोपलब्धयोगमूर्तीनां विन्यासवैशिष्ट्यमपि यौगिकान्तःक्रियाविज्ञानकौशलं प्राचीनतरं साधयति । वसन्त. जी. रेले(V. G. Rele)महाशयेन वैदिकमन्त्रानवलम्ब्य आन्तरनाडीचक्रादीनां तत्तदधिष्ठातृदेवतादीनां च विषयेषु बहुशः प्रकाश उद्भावितोऽस्ति ॥

---

१ (क) क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः । शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः ॥ (अनुवाक्या)
सायनः···तौ वरुणशतभिषजौ देवेभ्यो देवार्थं यजमानस्य दीर्घमायुः कृणुतः । तत्सिद्ध्यर्थं शतं शतसंख्याकानि सहस्रसंख्याकानि च भेषजान्यौषधानि धत्तः सम्पादयतः॥
(ख) यज्ञं नो राजा वरुण उपयातु । तन्नो विश्वे अभि संयन्तु देवाः ।
तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्जुषाणम् । दीर्घमायुः प्रतिरद्भेषजानि ॥ (याज्या)
सायनः····शतभिषगाख्यं तन्नक्षत्रं नोऽस्मभ्यं दीर्घमायुश्चिरकालमायुष्यं भेषजानि तदर्थान्यौषधानि च प्रतिरत् प्रकर्षेण ददातु ॥
तैत्तिरीयब्राह्मणे ३. का. १. प्र.

२ यच्छतमभिषज्यन् तच्छतभिषक् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे १. ५. २. ९
सायनः—यस्मिन्नक्षत्रेऽसुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभिषज्यन् अनायासेन चिकित्सितवन्तः तस्य शतभिषगिति नाम ॥

३ शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ कठोपनिषदि ६-१६

4 The Mysrious Kundalini—Vasant G. Rele.
The Vedic Gods as figures of Biology—Vasant G. Rele.

याज्ञवल्क्यस्मृतौ योगसम्बन्धेन शरीरोत्पत्तिप्रदर्शने सविवरणानि षष्ट्यधिकत्रिशतास्थीनि प्राणायतनानि सप्तशतसिरा नवशतस्नायून् द्विशतधमनीः पञ्चशतपेशीः केशरोमाणि रसादिपरिमाणानि हृदयनिर्गता द्वासप्ततिसहस्रनाडीश्च निरूप्यैतद्विज्ञानं योगोपयोगितया निर्दिष्टमस्ति । रामायणमहाभारतादिष्वपि शल्यवैद्यकादिविषयोऽस्तीत्युक्तमेव । कौटिलीयेऽपि शल्यवैद्यकादिसम्बन्धिनो विषया बहुशो लभ्यन्ते । तत्र चतुर्दशे औपनिषदाधिकरणे परघाताद्भुतोत्पादनभैषज्यमन्त्रयोगस्वबलोपघातप्रतीकारसम्बन्धिनो बहुश ओषध्यादीनां प्रयोगा अपि सन्ति ॥

वेदः खलु सांसारिकेषु सर्वसाहित्येषु वर्षिष्ठः सम्मान्यते लोकैः । प्राचीनतमहिताइटीमित्तानीजात्योर्मिथः सन्धिशिलालेखे नासत्यमित्रवरुणेन्द्रादिवैदिकदेवतानां साक्षितयोल्लेखस्य पूर्वं (पृ. १४३) निर्दिष्टस्यानुसन्धाने तदात्वे स्वप्रतिज्ञापालने साक्षितया वैदिकदेवतानामुपादानदर्शनमिदं वैदिकसभ्यतायाः केवलं तादात्विकत्वं नावबोधयति, अपि तु तदात्वे तावति दूरे भाषान्तरीयजात्यन्तरीयशिलालेखेऽपि वैदिकदेवतानां साक्षिभावेन निर्देशनं समुत्किरणं च दृश्यमानं वैदिकसभ्यतायाः सर्वोपरिभावेन प्रतिष्ठया प्रचारेण च सह पूर्वपरम्परयाऽनुवृत्तिं बहुपूर्वकालिकतां च दर्शयति । न केवलमेतावदेव, यौ खलु नासत्यौ भैषज्यविद्यायाः पूर्वाचार्यभावेन ऋग्वेदादिवैदिकसाहित्ये बहुशः कीर्तितौ दृश्येते, तयोरप्यत्र शिलालेखे उत्कीर्तनं भैषज्यविज्ञानस्यापि ततः प्राचीनतां ध्वनयति ॥

किञ्च—वैदिकीषु यज्ञसंस्थासु अश्वमेधस्य महती कक्षा प्रतिष्ठा चासीत् । परितो नृपतीनवनाम्य स्वं गौरवं ख्यापयितुमामुष्मिकं श्रेयश्च साधयितुं वीर्यवद्भिः प्राचीनतमैरप्यनेकैः राजभिरेतद्यागस्यानुष्ठानं बहुशः पूर्ववृत्तेषु दृश्यते । वेदकालादारभ्य प्रवर्तमानोऽयं यागोऽन्ततो वैदिकधर्मं पुनरुज्जीवयता पुष्पमित्रेणापि विहितस्तदीयं नाम सगौरवं प्रतिष्ठापयामास । समुद्रगुप्तस्य शिलालेखेऽपि यदुल्लेखः सम्मानदृशा वीक्ष्यते । सोऽयं यागः प्रायः श्रुतेः सर्वासु शाखासु संहितासु ब्राह्मणेषु श्रौतसूत्रेषु च निर्दिष्टोऽस्ति । ईदृशेऽश्वमेधे राजपरिषदि महर्षीणामग्रतः संवत्सरपर्यन्तं गीयमानासु तत्तद्गाथासु तृतीयेऽह्नि भेषजविद्याख्यानं गीयमानतया आश्वलायनसूत्रे[2] शाङ्खायनसूत्रेऽपि[3] निर्दिष्टमुपलभ्यते । अश्वमेधे भेषजविद्याकीर्तनमासीदिति म्याक्समूलर(Maxmuller)विदुषाऽप्युल्लिखितमस्ति[4] । वेदस्य ऋग्यजुःसामा-

---

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रायश्चित्ताध्याये यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ८४–११०

२ अथर्वाणो वेदः सोऽयमिति यद्भेषजं निशान्तं स्यात्तन्निगदेत् ।
आश्वलायनश्रौतसूत्रे ४. ७

३ अथर्ववेदो वेदः सोऽयमिति भेषजं निगदेत् । शाङ्ख्यायनश्रौतसूत्रे १६. १

4 A History of Ancient Sanskrit Literature-F. Maxmuller
P. 20. (P. O. W.)

थर्वप्रस्थानानां शतशः सहस्रशश्च शाखा विभक्ताः प्रतिपाद्यन्ते चरणव्यूहकृता। कालधर्मेण बहुशः शाखानामुच्छेदेऽपि उपलभ्यन्ते अद्यापि अनेकाः शाखाः। कतिपयशाखान्तराणां श्रौतस्मार्तसूत्रादीन्युपलभ्यमानानि तन्मूलश्रुतिशाखानां विलोपमप्यनुमापयन्ति। सोऽयं वेद आनुश्रविकप्रक्रियया तत्तच्छाखाविशेषरूपेण अतिपूर्वकालादार्याणामसङ्ख्यमहर्षीणां वसतिषु हृदयेषु मुखेषु च ओतप्रोतां विश्वव्यापिनीं महनीयामात्मनः स्थितिमवबोधयति। एतादृशे आम्नायसम्प्रदाये अश्वमेधसदृशस्य महनीययागस्याङ्गतया भेषजाख्यानं गीयमानमासीत्। यत् श्रुतेरध्ययनाध्यापनप्रक्रियया, अहरहः पारायणाभ्यासरीत्या, याज्ञिककल्पप्रयोगचर्चानुष्ठानार्त्विज्यादिवर्त्मना च आर्यवसतिषु समन्तादुद्घोष्यमाणं सत् मन्दिराद्यवस्थितकतिपयभैषज्यसम्बन्धिलेखविषयेभ्यः क्वचनोपलब्धशिलेष्टकादिगतभैषज्यविषयेभ्योऽन्यूनं महत्त्वं, व्यापिकां स्थितिं, वैदिकदेवताग्राहिलेखान्तरेभ्यः पूर्वप्रतिष्ठिताया वैदिकसभ्यताया उदयसहभावेनातिप्राचीनतां च भारतीयभैषज्यप्रस्थानस्य साधयति। इत्थं नानाशाखाप्रसृतऋगथर्वादिष्वपि बहुशोऽनुस्यूतविषयतया, यागीयप्रयोगेऽप्यन्तर्गीयमानाख्यानतया, आयुर्वेदनाम्ना वैदिकप्रस्थानविशेषेण पुराकालाद् विभक्ततया चातिप्राचीनाद्भारतीयाद्वैदिकान्मूलस्रोतसः परम्परया प्रवर्तमानतया निश्चितस्यास्य भारतीयभैषज्यविज्ञानस्य पूर्वोपक्रान्तं भारतीयत्वं सुसमर्थितं भवति॥

सत्यमुक्तं कोल्ब्रुक—(Mr. Colebrooke) महाशयेन—

"The Hindoos were teachers and not learners." इति;

तथा—"Is not the case that the earliest elements of civilization and enlightenment have always originated in the East, and spread from the East to the West—not from the West to the East." इति मोनियर विलियम्स महाशयेनापि॥

भारतीयभूगर्भतः प्राचीनभैषज्यदृष्टिः

यस्य भारतस्य खलु प्राचीना सभ्यता मिश्रमेसोपोटामियादिप्राचीनसभ्यतया सह संवदन्ती तामप्युल्लङ्घ्याग्रे गन्तुमिव समीहते, तादृशस्य भारतस्य महेञ्जोदारोप्रदेशभूगर्भोपलब्धानां निवासस्थलस्नानागारमलप्रणाल्यादीनामनुसन्धाने दृश्यमानमाधुनिकैः स्थापत्यविद्याकुशलैरप्यभिनन्दनीयं प्राचीननिर्माणमपि पञ्चसहस्रवर्षपूर्वमपि भारतीयं स्वास्थ्यवैद्यकविज्ञानं पूर्णतयाऽभिव्यनक्ति। तत्रैव भूगर्भान्महच्छ्यामगोलकमप्युपलब्धम्। यदनुसन्धाने डा. सनाउल्लानामकेन रसायनाचार्येण डॉ. हमीदनामकेन च भिषग्वरेण च परीक्ष्य 'शिलाजतुगोलकमिदं पर्वतीयप्रदेशादत्रोपगतम्, इदं मूत्ररोगादिषु बहुषु रोगेषूपयुज्यते, औषधकर्मण्येवास्य विशेषोपयोगः' इत्यादि विवरणं प्रदत्तम्। एवंविधेन परीक्षकाणां विवरणेन

सह तदुपलम्भवृत्तं सर जानमार्शल[1]महोदयेन प्रकाशितमस्ति । एवं शिलाजतुदर्शनं भैषज्यविद्याया आलोकाय उज्ज्वलं दीपकमिव प्रतिभाति । शिलाजतोरुपयोगो धन्वन्तर्यात्रेयकश्यपादिभिरपि बहुशो निर्दिष्टः । नावनीतकेऽपि तत्प्रयोगोऽस्ति । यस्य तादृशप्रदेशे नोद्भवः अपि तु दूरतः पर्वतप्रदेशादानयनं भवति, तस्य भैषज्यायैव प्राचीनैरपि उपयोगो निर्दिष्टः । यस्य महारसायनकल्पो महिमा च गीयते भारतीये आयुर्वेदे । चिरकालभूगर्भसमाधिना विनष्टानामौषधादीनामनुपलम्भौचित्येन औचित्यवतो यस्य कस्यचिदपि विषयस्य दैवादुपलम्भस्यासाधारणत्वेनानुसन्धेयतया ईदृशस्यासाधारणौषधवस्तुनश्चिरावस्थितस्योपलम्भो भारतीयं प्राचीनवैद्यकं समुद्योतयति । एतावति कालान्तरे इतराणि कानि वा वैद्यकचिह्नानि उपलभ्येरन् ॥

तत्रैव भूगर्भाद्ये खलु मृगा न तत्रोद्भविनः, अपि तूच्चहिमालयादिषु सम्भविनः तादृशानां शृङ्गाण्यप्यनेकशः पुञ्जीभूतान्युपलब्धानि । आथर्वण[2]संहितायां हरिणशृङ्गस्य क्षेत्रिय(क्षयकुष्ठापस्मारादि)रोगनाशनोपयोगिताया उपलम्भेन वैदिके समयेऽपि तस्य भेषजरूपेणोपादेयताऽऽसीदित्यवगमादत्रोपलब्धानां हरिणशृङ्गाणामप्यौषधार्थं सङ्ग्रहः स्यात् । हरिणशृङ्गाण्यद्यापि शृङ्गपुटाद्यौषधेषु भारतीयैरुपयोज्यन्त एव । तत्र हरिणशृङ्गाण्यौषधार्थं वाणिज्यार्थं सङ्गृहीतानि स्युरिति सर जानमार्शलमहोदयेनापि स्वाशय उद्घाटितोऽस्ति ॥

तत्प्रदेशे बहूनि धातुमृण्मयानि क्रीडनकान्यप्युपलब्धानि । काश्यपीये जातकर्मोत्तरीयाध्याये (पृ. २८४), चरकेऽपि जातिसूत्रीयाध्याये विनोदाय बुद्धिविकासाय च नानाविधपशुपक्ष्याद्याकृतीनां बालक्रीडनकानामुपवर्णनमप्युपलभ्यते । क्रीडनकानामप्यायुर्वेदीयविषयैः सह सम्बन्धो न खल्वाश्चर्यावहः । एवमुपलम्भेन भारतीया भैषज्यविद्या इतिहासदृशाऽपि पञ्चसहस्रवर्षेभ्य उपरि आरोहति ॥

---

1 "Pieces of a coal-black substance, have been found in the DK Area and VS Areas and have long been a puzzle.........Mr. Sanaullah, the Archaeological Chemist in India has now succeeded in identifying this substance. It is not an ink, but an ancient medicine called S'ilājit, which is very largely used at the present day in India as a cure for various ills. It is said to be a specific for dyspepsia, diabetes, diseases of the liver and spleen, to regulate the action of the heart and as a good respiratory stimulant and expectorant.

The analysis of this substance made by Dr. Hamid is given in Appendix I....It is the black S'ilājit which excludes from the rocks that have been found at Mohenjodaro. The localities in which it occurs are the lower, central and upper ranges of the Himalayas...."

Mohenjodaro & the Indus Civilization Vol. II-by John Marshall.

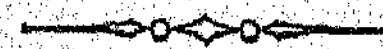
२ हरिणस्य रघुष्यदोधि शीर्षणि भेषजम् । सक्षेत्रियं विषाणया वि षूचीनमनीनशत् ॥ अनु त्वा हरिणो वृषा पद्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् । विषाणे विष्यगुष्पितं यदस्य क्षेत्रियं हृदि ॥

(अथर्व. ३।७। १-२.)

प्राचीनतत्त्द्देशभैषज्यविमर्शस्यावश्यकता.

इहेदमप्यनुसन्धेयं भवति–यथा हि महेञ्जोदारोभूगर्भाद्यनुसन्धानेन पञ्चसहस्रवर्षेभ्यो नार्वाचीनत्वं भारतीयसभ्यतायाः स्पष्टीभवति। तथैव प्राचीनलेखवस्त्वादीनां पूर्वलक्षणानां दर्शनेन मिश्रबेब्लोनियासीरियाचीनादिदेशानामपि सभ्यता चतुःपञ्चसहस्रवर्षेर्वर्षीयसी निश्चीयते। पुराकालेऽपि सभ्यतासमृद्धतया लक्ष्यमाणेष्वेषु प्राचीनदेशेषु बहुशो ज्ञानविज्ञानविशेषैरपि भवितव्यम्। तत्रापि विशेषतो जीवनोपयोगिन्या व्यावहारिकया भैषज्यविद्यया त्ववश्यमेव भवितव्यम्। समुन्नतानां प्राचीनदेशानां भैषज्यविषये आत्मीयानि पूर्वस्रोतांस्यपि भवेयुः। पेपेरीनिर्दिष्टानि पल्लीरुधिर-शूकरादिमांसमेदः-कच्छपमस्तिष्क-मनुष्यशुक्रौपधादीनि भारतीयायुर्वेदसम्प्रदाये प्रायः अनुपलभ्यमानानि तदीयासाधारणपूर्वस्रोतसः प्रवृत्तानीव प्रतिभान्ति। एवमन्यत्रापि स्वस्वपूर्वसम्प्रदायागता असाधारणा अपि विषयाः भवेयुः। बाह्लीकभिषजः काङ्कायनस्य निदर्शनेन अन्येऽपि कति वैदेशिका भिषजो भारतीयैः, भारतीया अपि वैदेशिकैर्विज्ञाता भवेयुः। अस्यां काश्यपसंहितायां खिलभागे सूतिकोपक्रमणाध्याये–"वैदेश्याश्च प्रयच्छन्ति विविधा म्लेच्छजातयः" इत्यत्र (पृ. २७३) वैदेश्या विविधा म्लेच्छजातय इति सामानाधिकरण्योल्लेखेन भारताद्बहिर्भूता बहुविधा म्लेच्छजातय एतद्ग्रन्थकृताऽपि परिज्ञाता अवगम्यन्ते। म्लेच्छशब्दो महाभारतहरिवंशादिप्राचीनग्रन्थेष्वपि दृश्यते। ययातेरुपाख्याने पितुराज्ञाया अननुपालनेन तुर्वसुरनुद्रुह्युश्च शापेन वेदबाह्यानां म्लेच्छानां वंशप्रवर्तका उल्लिखिताः सन्ति। प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यादिति कोशकृदुल्लेखेन भारतप्रत्यन्तदेशस्थानां म्लेच्छानामयं निर्देशः स्यात्। किं वा—पाणिनीयधातुपाठेऽपि म्लेच्छधातुरुपात्तः। महाभाष्यकृता पतञ्जलिना "तेऽसुराः हेलयो हेलय इति पराबभूवुस्तस्मान्म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्" इत्युल्लिख्य असुरा म्लेच्छतया निर्दिष्टाः। सिन्धुतटोपलब्धवस्तुषु बहुशः सङ्केतसाम्योपलम्भेन इरानियन्-असीरियन्प्रभृतिप्राचीनम्लेच्छजातीनां भारतीयानां च मिथः परिचयस्यावगत्या तदात्वे प्रसिद्धा इरानियन्-असीरियन्प्रभृतयो विशेषज्ञानवन्तो भारतबाह्या विविधा म्लेच्छजातयोऽत्र म्लेच्छशब्देनावबोधिता अपि सम्भवन्ति। सोऽयं वैदेश्यम्लेच्छवैद्योल्लेखः खिलभागगतत्वेन जीवकसमये वात्स्यसमये वा देशान्तरीयवैद्यकप्रक्रियाविशेषस्याप्यवगमेन तेन निर्दिष्टोऽपि सम्भवति। चरकेऽपि विमानस्थाने "विविधानि हि भिषज्यां शास्त्राणि प्रचरन्ति लोके" इति लोके नानाविधभेषजप्रशास्त्रचारो निर्दिष्टः। अद्यत्वे सौरचिकित्सा-जलचिकित्सा-भैषज्यचिकित्सा-शस्त्रचिकित्सादिनानाप्रक्रियाणां प्रचारवत् तदात्वे भारतेऽन्यत्र विदेशेऽपि प्रक्रियान्तरैरपि भैषज्यप्रचारोऽवबुध्यते। वेदकालादनुवर्तमानस्य भारतीयायुर्वेदसम्प्रदायस्य भारतीयत्व एव समर्थितेऽपि कालक्रमेण भारतीयविषयाणां वैदेशिकसम्प्रदायेषु, वैदेशिकसम्प्रदायविषयाणां भारतीयसम्प्रदाये न्यूनाधिकैरंशैरनुप्रवेशः प्रतिफलनमपि सम्भवति। प्राचीननानादेशगतानां प्राचीनभैषज्य-

विषयाणां यथावदनुसन्धानमन्तरा तदीयं तादात्विकं भैषज्यसम्बन्धिज्ञानं किमात्मकं किमवस्थं चासीत्, स्वीयमेव तेषामसाधारणं पूर्वस्रोतः, किं वा परकीयस्रोतसोऽपि प्रतिफलिता विषया आसन् इति नैतावता सामान्यदर्शनेन किमपि परिच्छेत्तुं शक्यते । तत्र तत्र गतानामुपरिकक्षाविषयाणां यथावद्विचारात् प्राक् परिच्छेददृष्टिः सम्भावनायामेव पर्यवस्यति, न पर्यन्तभूमिं प्रत्येति । प्राचीनदेशगतान् प्राचीनविषयानेकैकश उपादाय यथावदालोचनं यदि विधीयेत, तदा अस्मिन्नंशेऽनयोः सम्प्रदाययोः साम्यम्, अनयोर्वैषम्यं, समानानामेषां विषयाणामितोऽत्र प्रतिफलनम्, इमा एतदीया असाधारणाः पूर्वदृष्टय इति परिच्छेत्तुं कोऽप्यालोक उद्भवेत् । यद्यपि प्राचीनदेशानां पूर्वपरिस्थितेर्यथावदवगमकानि पूर्वचिह्नानि कालवशाद्बहुशो विलुप्तानीति सामस्त्येन यथावदवबोधो दुष्करः प्रतिभाति, तथाऽपि यान्यद्याप्यवशिष्टानि उपलभ्यन्ते, तेष्वपि विचारालोके उन्मील्यमाने किमप्यन्तःस्थितं स्वरूपं यथासम्भवं प्रकाशेत । मिश्रे प्राचीनभैषज्यसम्बन्धीनि त्वक्पत्ररोगप्रतीकारव्यवस्थापत्रादीनि यान्युपलभ्यन्ते, असीरियायां हेमूर्विन्-सामयिकाः शिलालेखगता भैषज्यसम्बन्धिनस्त्रयोदशलेखा उपलब्धाः, इरानीयप्राचीनावेस्ताग्रन्थे वेन्दिदादयस्नयश्तप्रकरणेषु भैषज्यसम्बन्धिनो ये विषया दृश्यन्ते, सुमेरियन्प्रदेशभूगर्भनिर्गता इष्टकोत्कीर्णलेखा बृटिशम्यूझियमसङ्ग्रहालये सङ्गृहीताः श्रूयन्ते, तेष्वपि भैषज्यसम्बन्धिनो विषयाः सन्तीत्युच्यते । चीनदेशेऽपि प्राचीनभैषज्यसम्बन्धिनो विषया लभ्यन्ते । गवेषणेऽन्येऽप्युपलभ्येरन् । ते नाद्यापि सम्यक्परीक्षिताः सन्ति । चतसृषु दिक्षु विचारदृशमप्रसार्य स्वस्वसाम्प्रदायिकपद्धतेरेव मौलिकत्वाभिनिवेशेन पर्यवष्टम्भे एकतः प्रवणा दृष्टिर्वास्तविक्याः परिस्थितेः परिच्छेदाय नौचित्यमावहति । तेन पूर्वेतिवृत्तैर्महेञ्जोदारादिनिर्गतपूर्ववस्तूपलम्भैः पूर्वविचारविशेषैश्च पञ्चसहस्रवर्षाधिकसभ्यतालोकेन नयनमुन्नमयतां पुराकालेऽपि मिथः परिचययातायातादिसम्पर्कं दर्शयतां भारतमिश्रेरानचाल्डियाबाह्लीकबेब्लोनियासीरियाचीनादिदेशानां पौर्वकालिक्यामुपरिकक्षायां विचारदृशमुन्नमय्य प्राचीनदेशानां ये यावन्तः प्राचीनभैषज्यविषया उपलब्धा उपलभ्येरंश्च तान् सर्वान् पुरो निधाय भारतीयप्राचीनायुर्वेदपरिस्थितिं चानुसन्धाय समविषमतुलनादृशा कुत्रत्याः के विषयाः किमुपक्रमाः, किमुपज्ञाः, कोंऽशः कुत्र प्रतिफलितः, कस्य प्रभाव आलोको वा कस्य गौरवाधानाय समृद्धये च बभूवेति विचारस्य समुचितोऽयमवसर उपस्थितोऽस्ति । अन्यालोकमुद्वहतोऽर्धवयस्कस्य ग्रीसवैद्यकस्य भारतीयवैद्यके प्रभावपातशङ्का यातयामैवेत्यलमतिविस्तरेण ॥

(५) उपसंहारपरिच्छेदः—

प्राचीनाचार्याणां गौरवानुसन्धानम्

विदितमेवैतद्विदुषां, पूर्वसमये धन्वन्तरिकश्यपात्रेयादिभिराचार्यैर्विचारशाणनिघर्षणेनोज्ज्वलीकृतानि सिद्धान्तरत्नानि पाश्चात्यविज्ञानभास्करप्रभातरलितदृष्टिभिरपि सम्प्रति सबहुमानं पर्यालोच्यन्ते, उपादीयन्ते, प्रशस्यन्ते चेति कियानगाधो विचारोदधिः पूर्वेषाम् । यत्र चिरं निरुद्धनिश्वासमवगाढैः पाणिपूरं रत्नान्यासाद्यन्ते । ईदृशा अत्युच्चा ग्रन्थविशेषाः पूर्वविभूतयो भारतस्य । एत एवाद्यत्वे उपलभ्यमाननिबन्धेषु सर्वप्राथम्यगौरवदृशा वीक्ष्यन्ते । एषां सूक्ष्मया दृशा विषयानुसन्धाने प्रत्येकवाक्यानि सारनिष्कर्षरूपाणि सूत्रमयानि ज्ञायन्ते । यानि परिष्कृतप्रज्ञावैभवैः प्रवचनेन विशालविषयदिग्दर्शनरूपतामानेतुं शक्यन्ते । भूगर्भाज्ञानारत्नानीव निशितप्रज्ञाविदलिताद्यदन्तर्भागात् संख्यातीतानि सिद्धान्तरत्नान्यासाद्यन्ते कृतश्रमैः । पुरा समये एवंविधाः सुसंस्कृता विचारा अवगम्यमानास्तादात्विकीं विमर्शोन्नतिं यथाऽवबोधयन्ति, ततः परमप्येवं क्रमेण विचारविवृद्धेरवगमाय नैकमपि निदर्शनं लभ्यते । शल्यप्रस्थाने सुश्रुतसंहितायाः पश्चात् केवलं वाग्भटप्रभृतिभिर्द्वित्रैर्लेशतः शल्यप्रक्रिया निर्दिष्टा । साऽपि सौश्रुतविज्ञानस्यैवांशतश्छायाग्रहणमनुभावयति । किंनामास्मिन् प्रस्थाने शल्यविज्ञानं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं परिनिष्ठितं च । ऐतिहासिकदृशाऽप्यन्ततो जीवकपर्यन्तमपि तथा विज्ञानकौशलमवगम्यते । तथोन्नतिभूमिकामारूढं तद्विज्ञानमेकपदे कुतो विलीनम् । शस्त्रक्रियायां लेशतो व्यत्ययेऽनर्थशङ्कासमुदयो वा, भीषणतादृशा परिहरणं वा, शमप्रधानैर्ब्राह्मणादिभिरुपेक्षणं वा, धर्मशास्त्रकारैश्चिकित्सावृत्तेरनभिनन्दनं वा, अध्यात्मवादविजृम्भणेन हिंसामयत्वानुसन्धानं वा, अहिंसावाददशपारमितासिद्धान्तविकासो वा, किन्नाम निदानं स्यात्, येन सर्वोपकार्यपि तद्विज्ञानं तद्धस्तकौशलं तदुपदेशनं तदुपकरणपरिष्करणं च द्रुतगत्या ह्रासमुपगच्छत् विद्वत्समाजहस्तादधो निपत्य भारते सम्प्रति विद्याविज्ञानशून्यासु नापितादिजातिषु लेशतोऽवशिष्यते । धन्वन्तरिसदृशैः पूर्वाचार्यैस्तथा समुन्नमितेयं पूर्वविद्याऽद्यत्वे तादृशानां हस्तमवलम्ब्य कार्श्येन वर्तमाना उत्तरोत्तरं ह्रासमुपेत्य हन्त ! दीपनिर्वाणवन्निर्वातुं प्रतीक्षते । गुणग्राहिभिरुन्नतिशीलैः पाश्चात्यविद्वद्भिरर्वाक्समयेऽश्रान्तप्रवर्तितैर्विचारैः परिष्करणैर्नवनवप्रयोगानुभवैश्चाऽपरिचेयरूपान्तरमापाद्य शल्यविद्या, गर्भभैषज्यं, बालभैषज्यं, कायचिकित्सा, विकृतिपरीक्षोपायविशेषादयश्चाद्यत्वे विशेषत उन्नतिपथमारोप्यन्ते । येन विगलितनिजपूर्वविद्याबलं भारतमपि सम्प्रति सर्वतः प्रसरन्त्याः पाश्चात्यप्रक्रियाया विज्ञानबलावष्टम्भेन हस्तकौशलेन साधु समुपक्रियते । न केवलं शल्यप्रस्थानमेतदवस्थं; शालाक्यादिप्रस्थानान्तराणि तु यथोद्भूतानि तथैव जराजीर्णभावमुपगतानि । कायचिकित्साप्रस्थाने पश्चादपि सहस्रशो भैषज्यविद्याविदः प्रादुरभूवन्, शतशो वैद्यकग्रन्थाश्च निरमीयन्त । येषां

समूहनेऽद्यापि महान् ग्रन्थराशिः समीक्ष्यते । परमात्रेयादिमहर्षिसमये यादृशाः सिद्धान्ता विचाराश्चान्तर्विज्ञानबलेनाहमहमिकया प्रादुर्भूय प्रस्थानमिममुज्ज्वलमकार्षुः, नातः परं तादृशा महर्घा अभिनवा विचारोन्मेषाः पुनस्तत्प्रकाशातिशयाय प्रादुर्बभूवुः । पूर्वानेव सिद्धान्तानुपादाय यथाकथमपि तथेतरथा भङ्गीभेदेन वा निदर्श्य कालवशेन नवानुभूतैरौषधादिभिः केवलं संवर्धिताः पूर्वानुवादरूपाः सङ्ग्रहरूपा वा निबन्धा उदेत्य नवानि शरीराणि भासयन्ति । भैषज्यविषये विशेषतः समीक्षणे धातुरसभैषज्यप्रस्थानं नवनवयोगौषधाद्याविष्करणेन नवानुभवानुसारेणानेकग्रन्थनिर्माणेन पश्चादपि समुपबृंहितमालोच्यते । यदिदानीमपि सर्वत्र आयुर्वेदीयभिषग्भिरेतदीयः पन्था उपयोगः प्रयोगः सफलता च उपादीयते । यदीयो विशेषप्रचारोऽद्याप्यायुर्वेदविद्यायाः प्रस्थानान्तराणां च संरक्षणं करोतीति नेयमत्युक्तिः स्यात् । प्राचीनैर्महर्षिभिरिव ततः परमपि भैषज्यकोविदैर्विमर्शपरम्परानुवृत्त्या नवनवाः सिद्धान्ता निरकासिष्यन्त, पूर्वेऽपि सिद्धान्ताः पर्यष्करिष्यन्त, अपूर्णांशा अपूरयिष्यन्त, आनुभविकाः संस्कारविशेषा उपादेक्ष्यन्त, उच्चविचारसम्भूतानि प्रौढतमानि निबन्धरत्नानि पुनः पुनर्निरमासिष्यन्त, तर्हि भारतीयमायुर्वेदविज्ञानमप्येतावता समयेनोन्नतिशिखरमारोक्ष्यत । कालवशेनोपेक्षया मालिन्यमुपेतस्य भारतीयायुर्वेदस्य गौरवमनुपश्यन्तो बहवो वैद्यवरा विपश्चितोऽस्याद्यत्वे प्रचाराय परिष्कारायोपष्टम्भाय समुन्मीलितदृशो नवविचारमयान् निबन्धान् प्रचारसंस्थाः परिष्कारमार्गानौषधनिर्माणशालादींश्च प्रादुष्कृत्य पुष्ट्यै प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । आप्ततमैः श्रीयुतगणनाथसेनमहोदयैः प्रत्यक्षशारीरसिद्धान्तनिदाननिर्माणेन प्राचीनशारीरावयवविज्ञाने रोगनिदानेऽपि विशेषान्तराणि बहुश उद्भावितान्यवलोक्यन्ते, श्रीयामिनीभूषणरायकविरत्नमहोदयेन रोगविनिश्चयशालाक्यविषप्रसूतिविषयाणि लघुतन्त्राणि निर्मितानि, डाक्टरबालकृष्णशिवराममुञ्जेमहाशयेनापि नेत्रचिकित्साविषये कोऽपि ग्रन्थः प्रकाशितो वर्तत इति संस्कृतभाषानिबद्धान् नवनिबन्धान् विलोक्य महदिदमाशास्थानमुदेति । जराजीर्णाऽपीयं भारतीयायुर्वेदविद्या जागरूकाणां सूक्ष्मधियामुद्योगिनां विपश्चितां भारतीयानामितरेषां च सहयोगिनामवलम्बरसायनेनैव च्यवन इव पुनर्यौवनमासादयिष्यतीत्याशास्यते । समयवशेन बहुषु विषयेषु वैज्ञानिकया प्रगत्या, परिष्कृतया रासायनिकप्रक्रियया, नवोद्भावितैर्दूरवीक्षणान्तर्वीक्षणादियन्त्रविशेषैः, नवोन्मेषवतां तत्तद्देशविदुषां साक्षाल्लेखनिबन्धादिद्वारा वा मिथो विमर्शैः, शारीरावयवसूक्ष्मेक्षिकया, प्रत्यग्रविचारमयानां शतशो निबन्धानां प्रकाशनेन च पाश्चात्यविद्वद्भिरद्यत्वे समुन्नतिपथमारोपितायां अनेकशाखायां भैषज्यविद्याया आलोचने प्राचीना भारतीयायुर्वेदविद्या केषाञ्चिद्विचारदृष्टौ स्थूलप्रतिभासमयी बालक्रीडामयी वा साम्प्रतं प्रतिभासतां नाम; परं दुर्गमगिरिनदीवनान्तरालदुष्करदेशान्तरोपगमतत्तद्विद्वदन्तरसम्पर्कविमर्शविशेषे पुरासमये वनमृगसहवासिभिरलब्धयन्त्रादिभौतिकसाधनविशेषैरपि केवलं प्रणिधानशक्तिनिशातान्तःप्रज्ञाबलावलम्बैः प्राचीना-

चार्यैरात्रेयकश्यपधन्वन्तर्यादिभिरुद्भाविता विचाराः, ये साम्प्रतिकोन्नततरविज्ञान-परिष्कृतदृष्टिभिरप्यद्यापि समाद्रियन्त एवेति महद्गौरवस्थानं समीक्ष्यते । भारतीयैरन्यैरपि एतद्विज्ञानसम्पदोऽधमर्णैरविस्मरणीय एषामनुग्रहः । ते ईदृशाः पूर्वे आचार्याः शतशः शिरोभिरभिनन्दनीया एवेति मे दृढः प्रत्ययः ॥

प्राचीन-ग्रन्थानां विलोपो रक्षा च.

दैवाद्युगादारभ्यार्याणां ज्ञानविज्ञानप्रवाहः संहिताब्राह्मणोपनिषत्सूत्रतन्त्र-भाष्यटीकोपटीकानिबन्धादिरूपेणानेकशाखाभिः प्रवहन्नृष्याचार्य-निबन्धकारादीनां विचारधाराभिरुपबृंह्यमाणो मानवक्षेत्रं विष्वक् सरसीकरोति । येनाद्यत्वे तस्य विज्ञानस्य शतशो विभागाः, प्रतिविभागमनेके पूर्वाचार्याः, तेषां तारतम्यवन्तो विभिन्ना विचारा अध्यवगम्यन्ते । परम्, आर्याणां मूलसर्वस्वभूतस्याद्यविज्ञानमहाकल्पतरोर्भगवतो वेदस्यापि कति शाखास्तदङ्गोपाङ्गान्यपि विच्छिन्नविकलाङ्गभावमापद्याद्यत्वे विलोपमुपागमन् । कति शाखा नामतोऽपि व्यलुप्यन्त । कासाञ्चित्संहिताब्राह्मणसूत्रादिषु क्वचित्किञ्चिदवशिष्यते । पूर्वेषां महर्षिप्रभृतीनामाचार्याणामुपदेशरूपा लेखा अपि विलोपमुपागमन् । केषाञ्चिदितराचार्यैः क्वचनोल्लिखिता मतविशेषा नाममात्राणि केवलमवशिष्यन्ते । हन्त कियतां नामान्यपि विलुप्तानि भवेयुः ! ॥

किं बहुना, एकस्मिन्नपि विषये उपलभ्यमानस्यैकस्यापि पूर्वग्रन्थस्य पृष्ठपर्यावर्तने कियन्तः ततोऽपि पूर्वे, तैरनुस्मृताः, तैस्तदात्वे विज्ञातग्रन्थाः, परिशीलितविचारविशेषा आचार्याः केवलं नामतोऽस्माभिरिदानीं ज्ञायन्ते । यास्कनिरुक्ततोऽन्येऽपि वेदार्थनिर्वक्तारः, पाणिनीयसूत्रतः शाकल्यगालवगार्ग्यापिशलिकाश्यपस्फोटायनादयः पूर्वे व्याकरणाचार्याः, पाराशर्यकर्मन्दशिलालिकृशाश्वादयो भिक्षुनटसूत्रादिप्रस्थानान्तराचार्याश्च, कौटिलीयार्थशास्त्रतः पराशरोशनोविशालाक्षकौणपदन्तभरद्वाजवातव्याधिबाहुदन्तीपुत्रपिशुनादयः पूर्वेऽर्थशास्त्राचार्याः, सायनीयवेदभाष्यतो मेधातिथिशाकपूण्यग्निस्वाम्यादयः पूर्वे वेदव्याख्यातारः, पूर्वोत्तरमीमांसासूत्रतः आश्मरथ्यकाशकृत्स्नौडुलोमिबादरिप्रभृतयः पूर्वे वेदोपनिषदर्थमीमांसकाः, एवमुपलभ्यमानश्रौतस्मार्तदर्शनज्यौतिषादिग्रन्थेभ्योऽपि सहस्रशः पूर्वे संहितातन्त्रसूत्रव्याख्याननिबन्धादिकर्तारो महर्षिप्रभृतयस्तत्तद्विषयाचार्याः केवलं नामशेषा विज्ञायन्ते । कियन्तो भारतीया दार्शनिकादयो बौद्धाश्च ग्रन्थाश्चीनतिब्बतभाषयोरनुवादरूपेणैव लभ्यमानाः केवलं छायारूपेण वर्तन्ते । उपसहस्रवर्षपूर्वभूता अपि बौद्धग्रन्थाः शतश उच्छिन्नाः । इत्येवं श्रुतिस्मृत्यागमवेदाङ्गोपाङ्गदर्शनादिषु बौद्धार्हतादिसम्प्रदायान्तरेषु च हन्त क्व वा रोमहर्षणो महान् विप्लवो न ! ! ॥

अस्मिन्नायुर्वेदीयविषयेऽपि उपलभ्यमानास्वमात्रेयसुश्रुतभेडसंहितास्वस्याः काश्यपसंहितायाश्चोल्लेखतः काप्यवार्योविदवामककैदेहकाङ्कायनहिरण्याक्षशौनकपा-

राशर्यगार्ग्यमाठरकौत्समौद्गल्यकुशिकसुभूतिमार्कण्डेयकरवीर्यप्रभृतयो बहवः प्राञ्च आयुर्वेदाचार्या ज्ञायन्ते, येषु केषाञ्चिद्वचनानि मतान्यपि तत्र तत्रोद्धृतान्युपलभ्यन्ते । क्व विलीनानि तेषां ग्रन्थरत्नानि । तेषां सर्वेषामुपलब्धिसम्भवे सङ्कलने महत्तम आयुर्वेदीयग्रन्थराशिः पुरो भवेत् । उपलभ्यमानच्छिन्नग्रन्थानामन्तस्तलमवगाह्य पर्यालोचने प्रातिभज्ञानालोकोज्ज्वलाः शतशो गभीरतत्त्वोपदेशा अनुभूयन्ते । यदि नामैवमेव नानाप्रस्थानेषु विभक्ताः पूर्वेषां सर्वेषां ग्रन्था अलप्स्यन्त, तदा कियद्भिः सद्विचाररत्नैरापूर्णान्यभविष्यन् विविदिषूणां हृदयभवनानि । कारुणिकैः पूर्वैर्महर्षिप्रभृतिभिर्विचारधारारसेन विज्ञानकल्पतरोः संवर्धनेनानुगृहीता अपि सर्वाङ्गपुष्टैः फलैर्वञ्चिता इवास्महे ॥

पुरासमयात् तदा तदोपजातैः प्राकृतिकैर्वैकृतिकैराकस्मिकैश्च क्षोभैः राष्ट्रीयैर्मिथो युद्धादिभिर्नैतिकैरुपद्रवैः, वारं वारं वैदेशिकनृपाणां विध्वंसिभिराक्रमणैः, साम्प्रदायिकैश्च परस्परं सङ्घर्षैः, तक्षशिलानालन्दाविक्रमशिलादिगतानां महतां पुस्तकालयानां भस्मसाद्धूलिसाद्भवनैः, जलाक्रयादिविप्लवैश्च सहस्रशः प्राचीनानि ग्रन्थरत्नानि विलयमवापुः । न केवलं पूर्वमेव, अद्यापि प्राचीनविद्यास्थानेषु ग्रामीणपर्णशालागतानां शतशो ग्रन्थानामग्न्युत्पाततः क्षणाद्भस्मीभावेन, कियतां पूर्वैर्विद्वद्भिः सङ्गृहीतानामपि तदीयपरिवारसन्तत्यादिषु संरक्षकस्याभावेनानास्थया प्राङ्मुखनदीप्रवाहविपणिविकिरणैर्भूगर्भालिञ्जरधूलिराशिष्वज्ञातवासचर्यया जराजीर्णतया कीटोदरपातादिना च अवशिष्टा अपि ग्रन्था उत्तरोत्तरं विनाशमुपयान्ति । सर्वमिदं पर्यालोचयतः कस्य विद्यानुरागिणो मनः शतधा न विदीर्येत । विद्यामयस्य प्राचीनकोशस्यैवं विलोपो महते खेदाय !!! ॥

अनभिमतं प्राचीनविद्याविनाशं प्रतिरोद्धुं शतशः कृतप्रयत्नाः पाश्चात्त्या भारतीयाश्च केचन गुणग्राहिणो दयालव इतस्ततो गवेषणार्थं पर्यटन्तो विनाशोन्मुखान् कति प्राचीनग्रन्थानासादयन्नुददीधरँश्च । खोटाङ्गादिप्रदेशभूगर्भादिभ्य उद्धृता बावरमेन्युस्क्रिप्टाद्याख्याभिः प्रसिद्धा नावनीतकादयो विकलाङ्गाः पूर्वलेखा अद्यत्वे निदर्शनीभवन्ति । चीनतिब्बतादिप्रदेशयात्रया तत्रोपलब्धेभ्यो मूललेखेभ्योऽनुवादेभ्यश्च केचन कैश्चिदुद्ध्रियन्ते च । बहुमुखैरभिनन्दनीय ईदृशानां प्रयासः । बहुशो विनाशोन्मुखा प्राचीनविद्या वदान्यानां गुणग्राहिणां श्रीमतां धीमतां च करावलम्बमेवावशिष्टात्मरक्षासाधनमपेक्षते । येऽद्याप्यवशिष्यन्ते पुरातनाः सद्ग्रन्थास्ते शतशः प्रयत्नैरपि गवेषणीयाः समुद्धरणीयाश्च शक्तिमद्भिरिति बलवती प्रत्याशा ॥

पुरातनवस्तूनि बहिर्दृशा, पुरातनलेखाश्चान्तर्दृशा प्राचीनां परिस्थितिं ज्ञपयन्ति । इमान्यन्तरेण किं नाम यथावद्विज्ञानसाधनं भवेदतीतसमयस्य । पूर्वकालस्य पदार्था लेखा वा ये केऽप्युपलब्धाः किमपि प्राक्तत्त्वं न्यूनाधिकभावेन दर्शयन्त्येव । सम्भावनीयकिञ्चित्कालपौर्वापर्येण प्राचीनसभ्यतासमसूत्रावनद्धेषु असीरियन्-

बेब्लोनियन्-सुमेरियन्-मिश्रादिप्राचीनजातीनां पाश्चात्यदेशेष्वपि कालधर्मानुयायिन्या परिणत्या अलेक्जेण्ड्रियागतविशालपुस्तकालयदहनादिभिः समये समये तत्रोपजातै राजनैतिकैः साम्प्रदायिकैश्च विप्लवैः पाश्चात्यदेशेष्वपि प्राचीना ऐतिहासिका विषया बहुशो विलोपमुपगताः स्युः । तथाऽपि तेषु नानावस्तुभिर्लेखेन च सह शवानां निखननस्य क्वचन मन्दिरकीर्तिप्रस्थ-(पीरामीड्)स्तूप-(ग्रूप)प्रभृतिषु इतिवृत्तलेखनस्य क्वचनेष्टकाशिलाधात्वादिषु ग्रन्थस्येतिवृत्तादीनां च चिरावस्थानायोत्किरणस्य च प्रक्रियायाः पुराकालात् प्रचलिततया तत्र तत्रोपलब्धैः पुरातनलक्षणैः असीरियन्-बेब्लोनियन्-सुमेरियन्-मिश्रादिप्राचीनदेशजातीनामानुक्रमिकप्राचीनसभ्यतापरिस्थितेः समयावधारणेन सह निर्धारणस्यानुकूल्येन अतिपूर्वकालादारभ्यानुवृत्तानां तदीयपूर्वविषयाणां परिज्ञानाय प्रायः सुलभः पन्थाः । भारतीये सम्प्रदाये तु आहितेनाग्निना पात्रादिभिः सह लौकिकाग्निना वा पूर्वकालाच्छवानां दहनस्य व्यवस्थित्या, अवशिष्टवस्त्वन्तराणामपि वितरणादिना उच्छिन्नप्रच्छिन्नभावेन, मन्दिरादीनामपि बहुवारोपजातैर्विघ्नैर्विलुप्ततया, प्राचीनरीत्यामानुश्रविकपद्धत्या संहितासूत्रादीनां प्राचीनग्रन्थानां लेखनाभिरुचेर्विरलतया पश्चाद्भूर्जताडपत्रादिषु विहितलेखानामपि चिरसमयवशेनान्तरान्तराभूतैः पारस्परिकैर्वैदेशिकैश्च क्षोभैर्बहुशो दग्धशीर्णध्वस्तभावोपगमेन भारतीयपुरातनलेखेतिवृत्तादीनामद्यत्वे खोतानकासगरादिभूगर्भगवेषणेन चीनतिब्बतादिगतलेखानुसन्धानादिना चाऽनुसन्धेयपुरातनेतिवृत्तलक्षणानामतिविरलीभावेन, पुराणादिकथानामुपलम्भेऽपि महाभारतीयगणेशोपाख्यानसदृशैरन्तराऽन्तराऽनुप्रविष्टैरर्वाचीनविषयान्तरैरालङ्कारिकदृष्ट्या प्रविष्टाभिरतिशयोक्तिभिस्तत्तत्साम्प्रदायिकहस्तक्षेपैः स्वस्वानुकूलरीत्या पूर्वविषयविलोपपरिवर्तनादिभिश्च मलिनीकरणेन, पुरातनांशानामपि देशान्तरीयलेखशिलालेखभूगर्भोपलब्धविज्ञानादिभिः संवादेन प्रामाण्यस्य साध्यमानतया च अद्यत्वे महेंजोदारोगर्भाद्युपलब्धसदृशानां पर्याप्तसाधनानामनवाप्तिं यावत् भारतस्य सामस्त्येन पूर्वपरिस्थितिर्दुर्ज्ञेयतामुपेत्य तथेतरथा वा कल्पयितुमप्युचितेवासीत् । परमद्यत्वे महेंजोदारोहरप्पादिप्रदेशभूगर्भानुसन्धानोपलब्धैस्तैस्तैर्विषयैः प्राचीनभारतीयपरिस्थितौ बहुश आलोकः प्रदीयते । भारते महेंजोदारोहरप्पादिसदृशाः पुरातनप्रदेशाः गङ्गातीरं यावद्बहुशः सम्भाव्यन्ते । कालक्रमेण अनुसन्धानविवृद्धौ तत्र तत्र भूगर्भेशय्यागताः पदार्थाः देशान्तरीयलेखादयश्च यथा यथा प्रकाशमापद्येरन्, यथा वा हरप्पामहेंजोदारोभूगर्भोपलब्धाः पुरातनाक्षरलेखाः केनाप्यंशेनाद्ययावत्पर्यालोचकैः पठ्यमाना अप्यनिश्चीयमानाः समयेन निर्धारितार्थाः पूर्वविषयान् प्रकाशयेयुः, तथा तथा प्राचीनभारतीयं पुरावृत्तं तदालोकेन बहुशः स्फुटीभावं लभेत ॥

अत्रेदमेकं वक्तव्यमपि विवेचकानां पुरः समुपस्थापनीयं प्रतिभाति—अद्यत्वे मुद्रायन्त्राणामितस्ततः प्रचारेण भारते देशान्तरेष्वपि प्रचलिता नवोपलब्धा अप्रकाशाश्च भारतीयग्रन्था बहुशः प्रकाशमुपयान्ति । येनैकस्यापि सहस्रशः प्रतीकान्या-

विभूय गृहे गृहे प्रसरन्तीति प्रचलितानामपि विशेषतो विकासः, अप्रकाशानामपि सर्वसाधारण्येन प्रकाशः, विनैवान्वेषणलेखनाद्यायासमल्पेनैव व्ययेन लाभश्चेति स्वपूर्वतनैरदृष्टाश्रुता अपि बहुशो ग्रन्था अञ्जसा द्रष्टुं परिशीलितुमपि प्राप्यन्त इति महत् सन्तोषस्थानं दृश्यते । परं मुद्रणे समर्घतादृशा मसीदार्ढ्येऽपि यथासम्भवं दुर्बलेषु कायगलपत्रेषु प्रकाश्यमानाः दृढताडपत्रकायगतपत्रलिखिततौल्येन चिरमवस्थातुं न पारयन्ति । येन पूर्वमुद्रितानि पुस्तकानि उपशतैरपि वर्षैरद्यत्वे विकृतवर्णानि शीर्णभावोन्मुखानि दृश्यन्ते । मुद्रितानां सौलभ्येन लेखनकलाया उत्तरोत्तरं ह्रास एव । पदच्छेदस्पष्टताशुद्ध्यादिभिर्मनो हरतां मुद्रितपुस्तकानां सौलभ्येन विद्यमानेष्वपि लिखितपुस्तकेषु न संरक्षणादरदृक् पतति । मुद्रितानां पुनर्मुद्रणमध्ययनाध्यापनपरम्परानुवृत्तानामेव सम्भवि, तदननुवृत्तानां न पुनर्मुद्रणमिष्यते । कति तादृशा ग्रन्था अद्यत्वे दुर्लभा दृश्यन्ते । मुद्रणदशा लेखनात्, सकृदुपजातमुद्रणदशा पुनर्मुद्रणाच्च उभयतो वञ्चितास्ते प्राचीनग्रन्था उत्तमा अपि सन्तः पूर्वमुद्रितपुस्तकायुरवसाने एकद्वशतवर्षैः सर्वत एकदैवोच्छिद्येरन् । कालवशेन आनुश्रविका अन्येऽपि बहवः प्राचीना विषया नास्तिभावमुपेता एव, अवशिष्यमाणाः प्राचीनानां गौरवसारका ग्रन्था अपि हस्ताच्च्युता उत्तरकाले नाम्नाऽप्यविज्ञेया भवेयुरिति महत्यनर्थशङ्का । तमिमं भाविनमनर्थं पूर्वतः पर्यालोच्याविलोपनीयानां ग्रन्थानां कतिपयान्यपि प्रतीकानि सुदृढस्थायिपत्रेषु मुद्रकैः प्रकाशयितुं प्रवृत्तिर्विधेया । येन कतिपयान्यपि प्रतीकानि सुचिरमवस्थाय नाल्पेन समयेन विलोपाय जायेरन् । पुस्तकालयेषु तादृशान्येव दृढप्रतीकानि बहुमूल्येनापि सङ्गृह्य रक्षणीयानि । नैतावदेव, कदाऽप्यविलोपनीयानि पूर्वसर्वस्वरूपाणि संहिताब्राह्मणसूत्रभाष्यादीनि त्वध्ययनपरम्परायां प्रविष्टान्यप्रविष्टान्यपि बहुव्ययेनापि ताडपत्रेषु दृढतरकायगतादिपत्रेषु वोत्तममस्या विलेख्य पुस्तकालयेषु संरक्षितुं विद्योद्धारव्रतानां श्रीमतां शुभा दृष्टिः प्रसरेत् । येन दृढकायगतपत्रलिखितानि सप्ताष्टशतवर्षायूंषि, ताडपत्रलिखितानि सहस्राधिकवर्षायूंषि अद्यत्वे इवातः परमपि सुचिरमवतिष्ठेरन् । भूर्जपत्रीयं पिप्पलादशाखासंहितापुस्तकमेकमप्यवशिष्टं चिरेणाद्य तच्छाखोपलब्धयेऽभूदेव । चिरं विलीनमपि प्रमाणवार्तिकं ताडपत्रीयविन्यासकवचरक्षितं सत् सहस्रं वर्षाणि गुहायां निलीयाप्यद्यत्वे पुनरुज्जीवति । किं बहुना, इष्टकोत्कीर्णलेखाः शिलालेखाश्च भूगर्भात् प्रादुर्भूय नाम्नाऽपि विलुप्तानां त्रिसहस्रवर्षपूर्वतनानामपि सभ्यतां प्रकाशयन्ति । नैतावदेव, महेञ्जोदारो–हरप्पादिनिर्गता मुद्राविशेषाः पञ्चसहस्रवर्षेभ्योऽपि पूर्वतनीं सभ्यतां प्रकाश्य भारतस्य प्राचीनं मुखं समुज्ज्वलयन्ति । तावदाधिक्यं मा भवतु नाम, तथाऽपि ताडपत्रीयलेखाः सहस्राधिकवर्षाणि तु न विलुप्येरन्नेव । इदमेव काश्यपसंहितापुस्तकं ताडपत्रीयत्वेनैव सम्प्रति चिरेणात्मनः प्रकाशेनाविलोपनिदर्शनमजनिष्ट । चिरसंरक्षणसाधनमिदं धीमद्भ्यः श्रीमद्भ्योऽवश्यमेव रोचेतेत्याशास्यते । इत्यलं बहुना ॥

नेपालग्रन्थमालायाः प्रथमप्रकाशः

श्रीश्रीश्रीमन्नेपालमहाराजानां युद्धशमसेरजङ्गबहादुरराणानां नानाविधपदवीविभूषितानां विद्यानुरागं स्वदेशोपलब्धप्राचीनग्रन्थविशेषप्रकाशनाभिरुचिं च बहुशः समभिनन्द्य उपोद्घातोपन्याससमन्वितेयं काश्यपसंहिता नेपालग्रन्थमालायाः प्रथमस्तबकरूपेण प्रकाश्यते ॥

साहाय्यसमादरः

एतस्मिन्नुपोद्घातलेखे प्राचामर्वाचां वा प्राच्यानां पाश्चात्यानां च येषां विपश्चितां ग्रन्था विचारविशेषाश्चोद्धृत्य निर्दिष्टाः सन्ति तेषां नितरामधमर्णोऽस्मि । कृतज्ञतया तदनुस्मरणमन्तरेण नान्यमृणनिर्यातनस्य पन्थानमवगच्छामि । एतद्ग्रन्थप्रकाशने संशोधने च श्रीयुतास्तमविद्वद्वरवैद्ययादवजीत्रिकमजीमहाभागानां सपरिश्रमं साहाय्यं बहु मानयँस्तेभ्यो धन्यवादानुपहरामि । अस्मिन् उपोद्घातलेखेऽसाधारणसहयोगदायितया प्रूफसंशोधनेऽपि साहाय्यदानेन पण्डितवरसोमनाथशर्मणेऽपि शतशो धन्यवादाः । डाक्टरगोकुलचन्द्रमहाशयेन माष्टर-इन्द्रविहारिशरणेन च यदत्र आङ्ग्लग्रन्थगतकतिपयस्थलसूचनादानं व्यधायि, तदनयोरप्युपकृतिं न विस्मरामि ॥

ईदृशे गहने विमर्शे न केवलमायुर्वेदीयग्रन्थानां संस्कृतग्रन्थान्तराणां च परिशीलनं पर्याप्तं भवति, अपि तु भारतीयानामिव ग्रीसमिश्रेरानादिदेशदेशान्तरीयेतिवृत्तानां परिज्ञानं, नानाभाषाविषयविज्ञानं, प्राच्यानां पाश्चात्यानां च विपश्चितां ग्रन्थाकाराः प्रकीर्णलेखरूपा ये यावन्तो विचाराः सन्ति तेषामनुसन्धानम् , ऊहापोहकौशलम् , अन्तरालोकोदयेन यथार्थवस्तुदृष्टिः, इतीदृशानि बहुशः साधनानि अग्रे गमयितुं पारयन्ति । ईदृशैः प्रदीपैरनुद्भासिते पथि सञ्चरितुं कृतसाहसस्यास्य जनस्य कतिपयाः पदन्यासाः कथमभिलक्षितस्थानस्य प्राप्तये भवेयुः । दुर्बलैरवयवैर्विषमे पथि सञ्चरणं साहसमिव प्रतिभासेत । परं 'नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः' इति न्यायेन यावद्बुद्धिबलोदयमुचिते वर्त्मनि वाचां विनियोगं वाग्देव्याः परिचर्यां मन्यमानो विशेषतः अपरिशीलितवैद्यविद्योऽपि आयुर्वेदप्रकाशकान् प्राचीनमहर्षीननुध्यायन् केवलमेतन्मुद्रणावसरं यावत् यथावसरलाभमायुर्वेदीयग्रन्थानामस्याः संहितायाश्च साहित्यदृशा पर्यालोचने यत्किमपि मनसि प्रतिभातमुपन्यस्य, अनभ्यस्तमार्गसुलभासु भ्रान्तिषु क्षमामभ्यर्थयन् , विद्यानुरागिणां महनीयानां विपश्चितानां विनोदाय, वैद्यमहाशयानां प्रोत्साहनाय चेममुपोद्घातपुष्पाञ्जलिं करकमलेषु उपहरामि ॥

विदुषां विधेयः—

नेपाल-काष्ठमण्डपराजधान्यां
वै० १९९४ श्रीधन्वन्तरिजयन्तीदिने. }

हेमराजशर्मा.

परिशिष्टम् ।

ज्वरसमुच्चये काश्यपसंहितायाः श्लोकसंवादः—

ज्वरसमुच्चयो नाम ज्वरविषयेऽनेकप्राचीनार्षमूकवचनानामेकत्र सङ्ग्रहरूपः प्राचीनो ग्रन्थः, यस्य मत्सङ्ग्रहालये ताडपत्रीयं पुस्तकद्वयमस्ति । तयोरेकं प्राचीनाक्षरलिखितमपूर्णं, यस्यान्ते लेखसमयः ४४ नेपालसंवत्सरो निर्दिष्टोऽस्ति । अपरं च पूर्णं नेवाराक्षरलिखितं लिप्यनुमानेन इतोऽष्टशतवर्षप्राचीनं सम्भाव्यते । पुस्तकलेखसमयोऽप्येवं प्राचीनः, तन्निबन्धनं कदा स्यात् । तत्र आश्विन-भारद्वाज-कश्यप-चरक-सुश्रुत-भेड-हारीत-भोज-जतूकर्ण-कपिलबलानां प्राचीनाचार्याणामेव ज्वरविषयकाः श्लोकास्तत्तन्नामनिर्देशेन सह सङ्गृहीताः सन्ति । अर्वाग्भवाचार्याणां वचनासङ्ग्रहोऽप्यस्य ग्रन्थस्य विशेषतः प्राचीनत्वमनुमापयति । अत्र ज्वरविषयकाणि बहूनि काश्यपवचनान्युद्धृतानि दृश्यन्ते, यान्यस्यां काश्यपसंहितायां बहुशः पूर्वभागे, क्वानिचित् खिलभागे दृश्यमानानि प्रायः सर्वाणि संवदन्ति । यानि नोपलभ्यन्ते, तान्यपि त्रुटितभागपातेन तथाभूतानि स्युः । क्वचन पाठभेदोऽपि दृश्यते, सोऽपि क्वचन मुद्रितैतत्पुस्तकपाठतः साधुः प्रतीयते । तद्गतान् पाठविशेषान् स्थूलाक्षरैः संसूच्य मुद्रितैतत्संहितापुस्तकपृष्ठाङ्कं पार्श्वे निर्दिश्य तदुद्धृता एतत्संहितागताः श्लोकाः संवादायाधो निर्दिश्यन्ते— मु. पृ.

"पूर्वोद्भवनिमित्तेन योऽपरो जायते गदः । २१
समुपद्रवमित्याहुरतीसारो यथा ज्वरे ॥
चिकित्सितं यथोत्पत्ति तेषामेके प्रचक्षते ।
उपद्रवाणामित्येके पूर्वं नेत्याह कश्यपः ॥"

"घृतं गुग्गुलु बिल्वं च देवदारुक एव च । १३२
एष माहेश्वरो धूपः सर्पिर्युक्तो ज्वरापहः ॥"

"शृणु भार्गव ! तत्त्वार्थं सन्निपातविशेषणम् । १७७
जानते भिषजो नैनं बहवोऽकृतबुद्धयः ॥
शीतोपचारात् सूतानां मैथुनाद्विषमाशनात् ।
प्रजागराद्दिवास्वप्नाच्चिन्तेर्ष्यालौल्यकर्शनात् ॥
तथा दुःखप्रजातानां व्यभिचारात् पृथग्विधात् ॥
शिशोर्दुष्टपयःपानात्तथा सङ्कीर्णभोजनात् ॥

---

१ ज्वरसमुच्चये कश्यपश्लोकास्तत्र तत्र प्रकरणे खण्डश उद्धृताः सन्ति । यावन्तः श्लोकाः सहभावेन निर्दिष्टा दृश्यन्ते तावन्तः " " इति सङ्केतेन निर्दिश्य, तेषां श्लोकसङ्घानां तत्र पौर्वापर्येऽप्यत्र मुद्रितपुस्तकानुसारेण पौर्वापर्यक्रमं प्रकल्प्य निर्दिष्टा इत्यवबोध्यम् ॥

विरुद्धकर्मपानान्नसेविनां सततं नृणाम्।
अभोजनादध्यशनाद्विषमाजीर्णभोजनात्॥
सहसा चान्नपानस्य परिवर्ताद्दतोस्तथा।
विषोपहतवाय्वम्बुसेवनाद्गरदूषणात्॥
पर्वतोपत्यकानां च प्रावृट्काले विशेषतः।
अवप्रयोगात् स्नेहानां पञ्चानां चैव कर्मणाम्॥
यथोक्तानां च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथोच्छ्रिताः।
त्रयो दोषाः प्रकुप्यन्ति क्षीणे चायुषि भार्गव!॥
ततो ज्वरादयो रोगाः पीडयन्ति भृशं नरम्।
सर्वदोषविरोधाच्च दुश्चिकित्स्यो महागदः॥
यथाऽग्निवज्रपवनैर्न स्यादभिहतो द्रुमः।
वातपित्तकफैस्तद्वत् क्रुद्धैर्देही न जीवति॥
विषाग्निशस्त्रैर्युगपन्न जीवन्ति यथा हताः।
सन्निपातार्दितास्तद्वन्न जीवन्ति तपस्विनः।
इत्थं तदुपरिष्टाच्च यथा प्रज्वलितं गृहम्।
न शक्यते परित्रातुं सन्निपातहत[स्तथा]॥
दिग्धबाणास्त्रयो व्याधाः परिवार्य यथा मृगम्।
घ्नन्त्यमी [कुपिता] स्तद्वत्त्रयो दोषाः शरीरिणम्॥
सङ्गता नियतं यस्मात् पातयन्ति कलेवरम्।
अन्ये च...सन्निपाताद्यतो वा सन्निपातनात्॥
अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिरकस्मान्मूत्रदर्शनम्।
अकस्माच्छीलविकृतिः सन्निपाताग्रलक्षणम्॥"
"तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्तालुशोषप्रमीलकाः। १७८
अरुचिस्तन्द्रिविड्भेदश्वासकासश्रमभ्रमाः॥"
"अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा च वर्धते। १७८
तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशोषो गलग्रहः॥"
निष्ठीवति कफं सासृक्कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूष्यते।
विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते......[१]॥"

काश्यपसंहिताया मूलताडपुस्तके १९२ तमपत्रलोपेन मुद्रितपुस्तके तत्स्थले (पृ. १७९) त्रुटितभागसंवादी विषयो मधुकोशव्याख्योद्धृतभालुकितन्त्रीयश्लोकेषु दृश्यत इति टिप्पणी प्रदत्ताऽऽसीत्। तस्यैव त्रुटितपत्रस्य सन्निपातप्रभेदविषयानुबन्धिनः श्लोका ज्वरसमुच्चये कतिपये कश्यपनाम्नोद्धृता दृश्यन्ते। तत्पूर्वोत्तरयोः

१ ज्वरसमुच्चयस्य प्राचीनजीर्णतया क्वचन विलुप्ताक्षरतया च तत्स्थानेऽत्र बिन्दुमालया निर्देशः क्रियते॥

१९१, १९३ पत्रयोर्वर्तमानाः श्लोका अप्यस्मिञ्ज्वरसमुच्चये संवदन्तीति तन्मध्यविन्यासोचितेषु विलुप्तश्लोकेषु केचन तत्र खण्डशः क्रमेण उपलब्धाः; तत्र मध्ये विलुप्तांशे पूरणीयाः श्लोका इमे—

"तस्य शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा पार्श्वसङ्ग्रहः ।
शिरोहृदयमन्यानां गौरवं पार्श्व[पीडनम्] ॥
उदरं दह्यते चास्य किञ्चिद्गुडगुडायते ।
सन्निपातः स विज्ञेयो मकरीति सुदारुणः ॥"

"तस्य तृष्णाज्वरग्लानिपार्श्वरुग्दृष्टिसंक्षयाः ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं दाह ऊरुसादो बलक्षयः ॥
सरक्तं चास्य विण्मूत्रं शूलं निद्राविपर्ययः ।
वितुद्यते गुदश्चास्य बस्तिश्च परिकृष्यते ॥
आयम्यते भक्ष्यते च हिक्कति प्रलपत्यपि ।
मूर्च्छते स्फुरते रौति नाम्ना विस्फोटको मतः ॥"

"तस्य दाहज्वरो घोरो बहिरन्तश्च वर्धते ।
शीतं च सेवमानस्य प्रकुप्येते कफानिलौ ॥
ततश्चैव त्रयो दोषा यथास्वैः स्वैरुपद्रवैः ।
युगपद् घ्नन्ति कुपितास्त्रिविधा इव पन्नगाः ॥
असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कीर्त्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाऽऽविष्टविग्रहः ॥"

"तस्य शीतज्वरः स्वप्नो गौरवालस्यतन्द्रयः ।
दाहस्तृष्णा भ्रमो मूर्छा छर्द्यरोचकहृद्द्रवाः ॥
ष्ठीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्रवाग्दृष्टिनिग्रहः ।
श्लेष्मणो निग्रहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥
तदाऽस्य पित्तं कुपितं कुर्यात् सोपद्रवं ज्वरम् ।
निगृहीते च पित्तेऽस्य भृशं वायुः प्रकुप्यति ॥
निराहारस्य बलवन्मेदो मज्जास्थि धावति ।
तस्यौषधं गभीरत्वाद्दृष्टं तद्दैर्घ्यकारणम् ॥
नष्टाङ्गचेष्टो हतवागाथामेन विनश्यति ।
अथ तुष्टा...ऊर्जे वा त्रिरात्रं नातिवर्तते ॥
मेदोनुगः सन्निपातः......सोऽतिदारुणः ।"

"अल्पशूलं कटि...मध्यदाहो ज्वरः क्रमा[त्] ।
भृशं कण्ठशिरोवक्त्रमन्याहृदयवाग्ग्रहः ।
प्रमीलकः कासश्वासहिक्काजीर्णविसंज्ञताः ॥

प्रथमोत्पत्तिकत्वेन शोधयन्ति कदाचन ।
एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणः ॥
शोथः सञ्जायते जन्तो................ ।
........वदन्त्येनं सन्निपातं सुदारुणम् ॥
त्रिरात्रोपेक्षितस्यास्य व्यर्थमाहारभेषजम् ॥"
"अन्तर्दाहो वि....................... ।
यत्नादाकर्षते श्लेष्मा हृदयं प्रतिभिद्यते ॥
इषुणेव हतं पार्श्वं तुद्यते क्षुद्यतेऽपि च ।
प्रमीलकश्वासहिक्का वर्धन्ते च दिने दिने ॥
...............[कण्ठः शू]कैरिवावृतः ।
स्वजनं नाभिजानाति कूजत्यपि कपोतवत् ॥
...वच्छ्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ।
दृष्टिश्रोत्रगुदभ्रंशो.................॥
...चाऽतिभजते ग्लानिं विपरीतानि चेच्छति ।
आयस्य बहुशः क्लेशात् सासृक् ष्ठीवति चाल्पशः ॥
एष कर्कोटको नाम सन्निपातः सुदारुणः ॥"
"विलापायामन......कम्पमूर्छारतिभ्रमाः ।
एकपक्षाक्षिघातं वा........विशेषणम् ॥
एष संमोहको नाम सन्निपातः सुदारुणः ॥"

इत उत्तरं मुद्रितपुस्तके संवादिनोऽन्ये तत्रत्याः श्लोकाः—

"सर्वस्रोतोभवं त्वस्य रक्तपित्तं प्रकुप्यति । १७९
विस्फोटैरग्निदग्धाभैश्चीयते च समन्ततः ॥
हृदयोदरमन्तश्च यकृत्प्लीहाऽथ.......... ।
पच्यते तु शरीरस्थ......धः पूयमेति च ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषणम् ।"
"स्तब्धाङ्गः स्तब्धदृष्टिश्च स तु शेते हतो यथा । १७९
विरिच्यतेऽतिमात्रं च पुरीषं बद्धनश्नतः ॥
सर्वेषां स्रोतसां पाकः............... ॥"
"शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकाः ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥
जृम्भाप्रजागरायामविप्रलापशिरोरुजः । १७९
मन्यास्तम्भेन मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषणम् ॥"
"त्रिदण्डवत्ससबलो यथा......स्त्रिपादवत् । १८०

---

१ एष श्लोकोऽत्र मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि यानि च।
कूटपालक इत्येष सन्निपातः सुदारुणः॥
व्याधिभ्यो दारुणेभ्यश्च वज्रशस्त्राग्नितो यदा।
सद्यो हन्ता महाव्याधिर्जायते कूटपालकः॥
कूटपालकविग्रस्तो न शृणोति न पश्यति।
न स्पन्दते न ब्रवीति नाभिष्टौति न निन्दति॥
केवलोच्छ्वासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः।
त्रिरात्रपरमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम्॥
तदवस्थं तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याभाषते जनम्।
धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्निशि॥
अन्यथा ब्रुवते चैके यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः।
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथाऽन्ये सद्मभोजितम्॥
आक्रुष्टमभिशस्तं च तथाऽन्ये मस्तकाहतम्।
कुलदेवार्चनहतं धर्षितं गृहदैवतैः॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकर्माणि चापरे।
वदन्ति सन्निपातं तु भिषजः कूटपालकम्॥
सद्यः स्वस्थस्य युगपद्यदा कुप्यन्ति ते त्रयः।
तदाऽभिवर्धते देहे पित्तको विषसंज्ञितः॥
विरुद्धभोजनात् कालात् परिमाणाच्च कर्मणाम्।
प्रकुप्यत्यनिलः शीघ्रं सोऽस्याग्निमुपहन्यते॥
तस्योपहतकायाग्नेः पूर्ववत्पिबतोऽश्नतः।
कफाद्भवति भूयिष्ठं यदादत्ते चतुर्विधम्॥
तं कफं वायुरादाय स्रोतांस्यस्य विधावति।
तस्य स्रोतांसि सर्वाणि......हन्ति च॥
पूरयित्वाऽपि वायोस्ते संरुद्धः........।
पित्तं प्रकोपयत्यस्य तत् पित्तं मारुतेरितम्॥
सर्वतः श्लेष्मणा रुद्धमन्योन्यमिथुनाश्रयात्। १८१
...हृल्लासमरुचिं.........विषूचिकाम्॥
रोगान्नानाविधाँश्चान्यान् कुर्वन्......देहिनः।
प्रकृतेर्वा..............वायुः प्रकुप्यति॥
यथा यथोद्बलत्वं वा प्राप्नुवन्ति गदा...।
तथैकद्व्युद्बलानाहुर्हीनमध्याधिकानपि॥
कूटस्थै......दोषैर्जायते कूटपालकः।
एवमेते विनिर्दिष्टाः सन्निपातास्त्रयोदश॥"

"लङ्घनं स्वेदनं नस्यं मर्दनं कवलग्रहः । १८२
एतान्यादौ प्रयुञ्जीत सन्निपातेषु युक्तिवित् ॥"
"स्वेदाध्याये यथाप्रोक्तः स्वेदः सर्वाङ्गिकस्तथा । १८२
तत्रास्य स्वेदयेद्युक्तो यत्र यत्रास्य वेदना ॥
"कफो हि वायुना क्षिप्तो विष्टम्भं पार्श्वयोर्हृदि । १८३
...रीकृतश्च पित्तेन शल्यवद्बाधते नरम् ॥
तस्य शुष्कस्य नीलस्य विलग्नस्य कृशात्मनः ।
दुःखनिर्हरणं कर्तुं तिक्तादन्यन्न भेषजात् ॥"
"तस्य तीक्ष्णानि नस्यानि तीक्ष्णाश्च कवलग्रहाः । १८३
स्वेदं दिवाजागरणं विदध्यात् पार्श्वशूलिनः ॥
मातुलुङ्गार्द्रकरसमुष्णं स(त्रि)लवणान्वितम् ।
अन्यद्वा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं विधापयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रस्विन्नश्च प्रभिद्यते ।
शिरोहृदयमन्यास्यं दृष्टिश्चास्य प्रसीदति ॥"
"पुनः पुनश्च निद्रायां कटु नस्याञ्जनं हितम् । १८३
तीक्ष्णद्रव्यैः सलवणैर्मातुलुङ्गरसद्रवैः ॥
फलाम्लयुक्तैरथवा कोष्णाः स्युः कवलग्रहाः ।
आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रिकम् ॥
आकर्षं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ।
तेनास्य हृदये श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ॥
लीनो व्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ।
पर्वभेदो ज्वरो निद्राश्वासकासगलामयाः ॥
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ।
सकृद्द्वित्रिचतुः कुर्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनः ॥"
"ज्वरशोषारुचिप्लीहयकृत्पाण्डुर्न जीवति । १८८
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वोपद्रवसंयुतः ॥
त्रिरात्रोपेक्षितश्चापि सन्निपातो न सिध्यति ।"
"सन्निपाते निवृत्ते तु यो व्याधिरवलम्बते । १८८
सोपद्रवं तं चिकित्सेत् स्वैः स्वैश्चिह्नैश्चिकित्सितैः ॥
एकाहारब्रह्मचर्यलघुपानान्नसेवनम् ।
अकर्मण्यमनायासः सुखशय्यासनस्थितिः ॥
दिवा जागरणं सद्भिः सुहृद्भिश्च समागमः ।
अन्याङ्गाच्छादनं नित्यं कदाचित्स्नानमेव च ॥

जाङ्गलस्वरसानुष्णान् कुलत्थरसशोधितान् ।
वास्तुकं तण्डुलीयं च संस्कृतं बालमूलकम् ॥
सेवते विधिवच्चैव द्वौ मासौ जीवितार्थिकः ।
त्रीन्मासाँश्चतुरो वाऽपि जिह्मत्वादस्य यक्ष्मणः ॥
सुशृतेन समश्नीयात् पयसाऽऽज्येन पैत्तिकः ।
शर्कराक्षौद्रयुक्तेन गवां क्षीरेण वा पुनः ॥
कर्पूरचूर्णं तृष्णायां वदने धारयेत् सदा । १८९
तैलानि गन्धपुष्पाणि नित्यं मुख्यानि धारयेत् ॥
औदकानूपमांसानि मास(ष)पिष्ट......... ।
मन्दजातानि मद्यानि गुरूण्यभिनवानि च ॥
पायसं कृसरं चुक्रं शष्कुलीं पानकं दधि ।
वर्जयेत्तानि सर्वाणि श्राद्धभोजनमेव च ॥
अश्वव्यायामसंक्लेशं शीताम्बु मदिरासवम् ।
अवश्यायं पुरोवातमत्युष्णं च विवर्जयेत् ॥
यानि तस्य प्रशस्यन्ते शुद्धभोज्यानि जीवक! ।
पथ्यानि चानुपानानि यथास्वं तानि मे शृणु ॥
गुडसर्पिषि पिप्पल्यः संस्कृता दधिसाधिताः ।
तथा मुख्यं गुडकृतं भक्ष्या मुद्गमयाश्च ये ॥
यवगोधूमसंस्कारा दाधिकं शुष्कमूलकम् ।
मुद्गामलकयूषश्च तिक्तयूषश्च सर्पिषा ॥
एवं श्रद्धाविनयनं भिषक्कुर्यादरोचके ।
अप्रमादेन धर्मार्थी चिकित्सेन्मतिमान् भिषक् ॥
सूतिकोपद्रवाध्याये(यच्च वक्ष्ये)खिलेषु ते ।
तदिहापि प्रयोक्तव्यं सन्निपातचिकित्सितम् ॥"
गुडूच्यामलकानां च स्वरसे साधितं घृतम् । खिल–२८३
कल्केन सारिवाशुण्ठीलोध्रदाडिमचन्दनैः ॥
तद्धि माङ्गल्यकं नाम विषमज्वरनाशनम् ।
ज्वराणां चापि सर्वेषामेतदेवामृतोपमम् ॥

एवं प्राचीनेऽस्मिन् ज्वरसमुच्चये एतत्संहितागतानां बहुशो वचनानामुद्धारोपलम्भः संवादश्च तावत्कालपर्यन्तं काश्यपसंहितायाः प्रचारं समादरं ग्रन्थकृद्भिः स्वप्रामाण्योपजीवनाय निर्देशनं चावगमयति । यस्मिन् खलु ग्रन्थे प्राचीनानामेवर्षीणां वचनानि सङ्गृहीतानि तत्रैवं काश्यपसंहितावचनानां संवादो न केवलं पूर्वभागस्य, अपि तु तदीयखिलभागस्यापि संवादेन तस्यापि प्राचीनतरत्वमुपोद्बलयति ॥

श्रीकाश्यपसंहिता
वा
वृद्धजीवकीयं तन्त्रम् ।
(कौमारभृत्यम्)

सूत्रस्थानम् ।

[1]
.... ।
.... ॥
किंवा लेहयितव्यं च किंवा लेहितलक्षणम् ।
अतिलेहितदोषाः के के च दोषा अलेहिते ॥
मन्दलीढस्य किं रूपं गुणदोषाश्च तत्र के ।
के लेहनोद्भवा रोगाः कश्च तेषामुपक्रमः ॥
एतन्मे भगवन् सर्वं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।
सुख(खं)दुःखं हि बालानां दृश्यते लेहनाश्रयम् ॥

१–वृद्धजीवकीयतन्त्रस्योपलब्धे ताडपत्रपुस्तके आद्यन्तभागयोर्मध्ये च खण्डिततया २९ प्रभति २६४ पर्यन्तमक्षराङ्कयुतानि पत्राणि, लुप्ताङ्कानि त्रीणि पत्राण्येतावन्त्येव विद्यन्ते। २९ तः २६४ पर्यन्तपत्रेष्वपि मध्ये मध्ये ३०–३२, ३५, ३६, ४०, ४७, ४८, ५०–७४, ७७, ७८, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८–९१, ९३–११३, ११५, ११६, ११९, १२१–१२४, १२७, १२९–१३१, १३४, १३५, १४२, १५५–१६६, १९२, २३५, २४७–२४९, २५१, २५२, २५४–२५८, २६०, संख्यपत्राणि खण्डितानि। एवं बहुशो विच्छेदेन विच्छिन्नांशास्तत्र तत्र बिन्दुमालया सूचिताः। सत्स्वपि पत्रेषु जीर्णतया मसीलोपतश्च लुप्ता दुर्वचाश्च वर्णपदादयो बिन्दुदानेन सूचिताः। मूलपुस्तकस्य २९ पत्रादारब्धोऽयं ग्रन्थः, एतन्मनसि निधाय पाठकैरवलोकनीयोऽयं ग्रन्थः॥

इति पृष्टो महाभागः कश्यपो लोकपूजितः ।
प्रश्नं प्रोवाच निखिलं प्रजानां हितकाम्यया ॥
यदन्नपानं प्रायेण गर्भिणी स्त्री निषेवते ।
रसो निर्वर्तते तादृक् त्रिधा चास्याः प्रवर्तते ॥
मातृपुष्ट्यर्थमेकांशो द्वितीयो गर्भपुष्टये ।
तृतीयः स्तनपुष्ट्यर्थं नार्या गर्भस्तु पुष्यति ॥
तादृक्प्रकृतयस्तस्माद्गर्भात् प्रभृति देहिनः ।
वातपित्तकफस्थूणास्तिस्रः प्रकृतयश्च ताः ॥
वातिकाः पैत्तिकाः केचित् कफिनश्चैव देहिनः ।
द्वन्द्वप्रकृतयश्चान्ये समस्थूणास्तथाऽपरे ॥
अरोगास्तु समस्थूणा वातिकाद्याः सदाऽऽतुराः ।
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता देहिनां वृद्धजीवक ! ॥
एता आश्रित्य तत्त्वज्ञो भेषजान्युपकल्पयेत् ।
य एता वेद तत्त्वेन न स मुह्यति भेषजे ॥
विल(ड)ङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य देहिनः ।
भेषजं मधुसर्पिर्भ्यां मतिमानुपकल्पयेत् ॥
वर्धमानस्य तु शिशोर्मासे मासे विवर्धयेत् ।
अथामलकमात्रं तु परं विद्वान्न वर्धयेत् ॥
अक्षीरा जननी येषामल्पक्षीराऽपि वा भवेत् ।
दुष्टक्षीरा प्रसूता या धात्री वा यस्य तादृशी ॥
दुष्प्रजाताभृशव्याधिपीडितायाश्च ये सुताः ।
वातिकाः पैत्तिका ये च ये च स्युः कफवर्जिताः ॥
स्तन्येन ये न तृप्यन्ति पीत्वा पीत्वा रुदन्ति च ।
अनिद्रा निशि ये च स्युर्ये च बाला महाशनाः ॥
अल्पमूत्रपुरीषाश्च बाला दीप्ताग्नयश्च ये ।
निरामयाश्च तनवो मृद्वङ्गा ये च कर्शिताः ॥

वर्चःकर्म न कुर्वन्ति बाला ये च त्र्यहात् परम् ।
एवंविधाञ्छिशूनाह लेहयेदिति कश्यपः ॥
................च मन्दाग्निजठरो जनः ।
निद्रालुर्बहुविण्मूत्रः स्वल्पो यो दृढगात्रकः ॥
कल्याणमातृकोऽजीर्णा गुरुस्तन्योपसेविता(तः) ।
सुतः सर्वरसाशिन्या ऊर्ध्वजत्रुरुजान्वितः ॥
आमे ज्वरेऽतिसारे च कामलाशोथपाण्डुषु ।
हृद्रोगश्वासकासेषु गुदबस्त्युदरामये ॥
आनाहे गण्डवैसर्पे छर्द्यरोचकयो(र्बले) ।
.....................हे सर्वग्रहेषु च ॥
न लेहयेदलसके नाहन्यहनि नाशितम् ।
न दुर्दिनपुरोवाते नासात्म्यं नातिमात्रया ॥
सेवितान्यन्नपानानि गर्भिण्या यान्यभ...... ।
तानि सात्म्यानि बालस्य तस्मात्तान्युपचारयेत् ॥
देशकालाग्निमात्राणां न च कुर्याद्व्यतिक्रमम् ।
द्रव्याणां लेहनीयानां विधिश्चैवोपदेक्ष्यते ॥
विघृष्य धौते दृषदि प्राङ्मुखी लघुनाऽम्बुना ।
आमथ्य मधुसर्पिर्भ्यां लेहयेत् कनकं शिशुम् ॥
सुवर्णप्राशनं ह्येतन्मेधाग्निबलवर्धनम् ।
आयुष्यं मङ्गलं पुण्यं वृष्यं वर्ण्यं ग्रहापहम् ॥
मासात् परममेधावी व्याधिभिर्न च धृष्यते ।
षड्भिर्मासैः श्रुतधरः सुवर्णप्राशनाद्भवेत् ॥
ब्राह्मी मण्डूकपर्णी च त्रिफला चित्रको वचा ।
शतपुष्पाशतावर्यौ दन्ती नागबला त्रिवृत् ॥
एकैकं मधुसर्पिर्भ्यां मेधाजननमभ्यसेत् ।
कल्याणकं पञ्चगव्यं मेध्यं ब्राह्मीघृतं तथा ॥

समङ्गा त्रिफला ब्राह्मी द्वे बले चित्रकस्तथा ।
मधु सर्पिरिति प्राश्यं मेधायुर्बलवृद्धये ॥
कुष्ठं वटाङ्कुरा गौरी पिप्पल्यस्त्रिफला वचा ।
ससैन्धवैर्घृतं पक्वं मेधाजननमुत्तमम् ॥
ब्राह्मी सिद्धार्थकाः कुष्ठं सैन्धवं सारिवा वचा ।
पिप्पल्यश्चेति तैः सिद्धं घृतं नाम्नाऽभयं स्मृतम् ॥
न पिशाचा न रक्षांसि न यक्षा न च मातरः ।
प्रबाधन्ते कुमारं तं यः प्राश्नीयादिदं घृतम् ॥
खदिरः पृश्निपर्णी च स्यतृ(न्दनः) सैन्धवं बले ।
केवुकेति कषायः स्यात् पादशिष्टो जलाढके ॥
अर्धप्रस्थं पचेदत्र तुल्यक्षीरं घृतस्य तु ।
घृतं संवर्धनं नाम लेह्यं मधुयुतं सदा ॥
निर्व्याधिर्वर्धते शीघ्रं संसर्पत्याशु गच्छति ।
पङ्गुमूकाश्रुतिजडा युज्यन्ते चाशु कर्मभिः ॥
स्वरसस्याढके ब्राह्मया घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
स(वत्सा)ऽजागोपयसामाढकाढकमावपेत् ॥
त्रिफलांऽशुमती द्राक्षा वचा कुष्ठं हरेणवः ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ॥
त्वक्पत्रबालकोशीरचन्दनोत्पलपद्मकम् ।
शतावरी नागबला दन्ती पाठा प्रियङ्गुका ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे जीवनीयश्च यो गणः ।
विडङ्गो गुग्गुलुर्जातिः............ ॥
.... ।
.... ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २९तमं पत्रम्[1] ।)

---

१ ३० पत्रतः ३२ पत्रपर्यन्तो ग्रन्थस्ताडपत्रपुस्तके खण्डितः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

.... ।
.... ॥
....................शकुनी कटुतिक्तके ।
स्कन्दषष्ठीग्रहौ ज्ञेयौ व्यापन्ने सान्निपातिके ।
पूतना स्वादुकटुके शेषाः संसृष्टदोषजाः ॥
बहुविण्मूत्रता स्वादौ कषाये मूत्रविग्रहः ।
तैलवर्णे बली तुल्या घृतवर्णे महाधनः ॥
यशस्वी धूमवर्णे तु शुद्धे सर्वगुणोदितः ।
तस्मात् संशोधनपरा नित्यं धात्री प्रशस्यते ॥
कषायपानैर्वमनैर्विरेकैः पथ्यभोजनैः ।
वाजीकरणसिद्धैश्च स्नेहैः क्षीरं विशुध्यति ॥
त्रिफला सत्रिकटुका पाठा मधुरसा वचा ।
कोलचूर्णं त्वचो जम्ब्वा देवदारु च पेषितम् ॥
सर्षपप्रसृतोन्मिश्रं पातव्यं क्षौद्रसंयुतम् ।
एतत् स्तन्यस्य दुष्टस्य श्रेष्ठं शोधनमुच्यते ॥
शृङ्गवेरपटोलाभ्यां पिप्पलीचूर्णचूर्णितम् ।
यूषपथ्यं विदध्याच्च ह्यन्नपानं च यल्लघु ॥
धातकीपुष्पमेला च समङ्गा मरिचानि च ।
जम्बूत्वचं समधुकं क्षीरशोधनमुत्तमम् ॥
नाडिका सगुडा सिद्धा हिङ्गुजातिसुसंस्कृता ।
क्षीरं मांसरसो मद्यं क्षीरवर्धनमुत्तमम् ॥
वाजीकरणसिद्धं वा क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ।
घृततैलोपसेवा च बस्तयश्च पयस्कराः ॥
पाठा महौषधं दारु मूर्वामुस्तकवत्सकाः ।
सारिवारिष्टकटुकाः कैरातं त्रिफला वचा ॥

गुडूची मधुकं द्राक्षा दशमूलं सदीपनम् ।
रक्षोघ्नश्च पटोलश्च गणः क्षीरविशोधनः ॥
लाभतः क्वथितस्तेषां कषायः स तु सेवितः ।
क्षीरं शोधयति क्षिप्रं चिरव्यापन्नमप्युत ॥
सक्षौद्रः कफसंसृष्टे सघृतः शेषयोर्भवेत् ।
नेत्येके श्लेष्मणः स्थानात् क्षीरं हि कफसंभवम् ॥
मसूराः षष्टिका मुद्गाः कुलत्थाः शालयो घृतम् ।
गव्यमाजं पयः काले लवणं चाप्यनौद्भिदम् ॥
आहारविधिरुद्दिष्टः स्तन्यशोधनकालिकः ।
गुर्वन्नस्नेहमांसानि दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥
शोधनाद्वा स्वभावाद्वा यस्याः क्षीरं विशुध्यति ।
तस्याः क्षीरप्रजनने प्रयतेत विचक्षणः ॥
मधुराण्यन्नपानानि द्रवाणि लवणानि च ।
मद्यानि सीधुवर्ज्यानि शाकं सिद्धार्थकादृते ॥
वराहमहिषादूर्ध्वं मांसानां च रसो हितः ।
लशुनानां पलाण्डूनां सेवनं शयनं सुखम् ॥
(क्रोधाध्व)भयशोकानामायासानां च वर्जनम् ।
अ…या भवति वत्स इति क्षीरविवर्धनम् ॥[1]
वटादीनां च वृक्षाणां क्षीरिकायाश्च वल्कलम् ।
पाक्यः कषायः क्वथितः क्षीरं तेन पुनः शृतम् ॥
पाक्यं गुडविडोपेतं सघृतं शालिमाशयेत् ।
अपि शुष्कस्तनीनां तत् क्षीरोपजननं परम् ॥
शालिषष्टिकदर्भाणां कुशगुन्द्रेत्कटस्य च ।
सारिवावीरणेक्षूणां मूलानि कुशकाशयोः ॥
पेयानि पूर्वकल्पेन श्रेष्ठं क्षीरविवर्धनम् ।
स्वभावनष्टे शुष्के वा दुष्टे साध्वीक्षिते हितम् ॥

---

१ 'अपया या भवेत्तस्या एतत् क्षीरविवर्धनम्' इति पाठश्चेत् साधु ।

अव्याहतबलाङ्गायुररोगो वर्धते सुखम् ।
शिशुधात्र्योरनापत्तिः शुद्धक्षीरस्य लक्षणम् ॥
संभवन्ति महारोगा अशुद्धक्षीरसेवनात् ।
तेषामेवोपशान्तिस्तु शुद्धक्षीरनिषेवणात् ॥
तृणं कीटं तुषं शूकं मक्षिकाङ्गमलाष्टकम्(ङ्गानि लोष्टकः) ।
केशोर्णास्थ्यादिकं विद्याद्वज्रमित्युपचारतः ॥
सहान्नपानेन यदा धात्री वज्रं समश्नुते ।
पच्यमानेन पाकेन ह्यनन्नत्वान्न पच्यते ॥
अपच्यमानं विक्लिन्नं वायुना समुदीरितम् ।
रसेन सह संपृक्तं याति स्तन्यवहाः सिराः ॥
सर्वस्रोतांसि हि स्त्रीणां विवृतानि विशेषतः ।
तत् पयोधरमासाद्य क्षिप्रं विकुरुते स्त्रियाः ॥
रूपाणि पीतवज्रायाः प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।
अजीर्णमरतिर्ग्लानिरनिमित्तं व्यथाऽरुचिः ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च शिरोरुग् द(क्ष)वथुग्रहः ।
कफोत्क्लेदो ज्वरस्तृष्णा विड्भेदो मूत्रसंग्रहः ॥
स्तम्भः स्रावश्च कुचयोः सिराजालेन संततः ।
शोथशूलरुजादाहैः स्तनः स्प्रष्टुं न शक्यते ॥
स्तनकीलकमित्याहुर्भिषजस्तं विचक्षणाः ।
कीलवत् कठिनोऽङ्गेषु बाधमानो हि तिष्ठति ॥
एष पित्तात्मना शीघ्रं पाकं भेदं च गच्छति ।
कफाच्चिरं क्लेशयति वातादाशु निवर्तते (विवर्धते) ॥
शाखाशिरोभिस्तु यदि विमार्गान्न प्रपद्यते ।
आकृष्यमाणं बालेन क्षिप्रं निर्धावति स्तनात् ॥
निर्दुह्यमानमुत्पीडाद्वज्रं सक्षीरशोणितम् ।
अथवाऽभ्येति सहसा प्रत्यक्षं चोपलभ्यते ॥

घृतपानं प्रथमतः शस्यते स्तनकीलके ।
स्रोतांसि मार्दवं स्नेहाद्यान्ति वक्त्रं च च्याव्यते ॥
निर्दोहो मर्दनं युक्त्या पायनं च गलेन च ।

(इति ताडपत्रपुस्तके ३३तमं पत्रम् ।)

शीताः सेकाः प्रलेपाश्च विरेकः पथ्यभोजनम् ॥
स्रावणं चाविदग्धस्य दोषदेहव्यपेक्षया ।
पक्कस्य पाटनं कुर्यान्मृजां विद्रधिवच्च तत् ॥
परवर्द्धितभोक्त्री च परालालिततर्पणा ।
परवेश्मरता धात्री मुच्यते स्तनकीलकात् ॥
दर्शनीयौ स्तनौ पीनौ सुजातौ संहतौ समौ ।
सुकरौ पर्यकीलौ च दृष्ट्वा त्वीक्ष(त्विच्छ)न्ति दुर्हृदः ॥
ततो रुजामवाप्नोति कार्यं तत्रावचारणम् ।
परिहृत्याममांसं तु निशि नेयं चतुष्पथम् ॥
एतच्छ्रुत्वा वचस्तथ्यमृषिपत्न्यः प्रहर्षिताः ।
प्रशंससुर्महात्मानं कश्यपं लोकपूजितम् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

इति क्षीरोत्पत्तिर्नामाध्याय ऊनविंशतितमः ॥ १९ ॥

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो दन्तजन्मिकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खलु भगवन् देहिनां जातानामभिवर्धमानानां कतिषु मासेषु दन्ता निषिच्यन्ते, निषिक्ताश्च कियता कालेन मूर्तीभवन्ति, मूर्तीभूताश्च कदोद्भिद्यन्ते, कानि चैषां पूर्वरूपाणि, के चोपद्रवाः, कश्चैषामुपक्रमः, किञ्च दन्तजन्म प्रशस्तमप्रशस्तं च किं, कस्माच्च स्वमङ्गमभिवर्धमानं प्राणसंशयाय भवति, कियन्तश्च दन्ताः, कति चैषां द्विजाः, कियता च कालेन पतन्ति, पतिता वा जायन्ते, दन्तसंपदसंपच्च कीदृशीति ॥ ३ ॥

अथोवाच भगवान् कश्यपः—इह खलु नृणां द्वात्रिंशद्दन्ताः, तत्राष्टौ सकृज्जाताः स्वरूढदन्ता भवन्ति, अतः शेषा द्विजाः । यावत्स्वेव च मासेषु दन्ता निषिच्यन्ते तावत्स्वहःसूद्भिद्यन्ते । यावत्स्वेव च मासेषु जातस्य सत उद्भिद्यन्ते तावत्स्वेव च वर्षेषु पतिताः पुनरुद्भिद्यन्ते । तत्र मध्ये द्वावुत्तरौ राजदन्तसंज्ञौ भवतः, तौ पवित्रौ, तस्मात्ताभ्यां खण्डे न श्राद्धमर्हति, अपवित्रो हि सः । तयोरुभयतः पार्श्वयोरपि वस्तौ(?), तयोरपि दंष्ट्रे, शेषाः स्वरूढा हानव्या इति चोच्यन्ते; तथाऽधस्तात् ॥४॥

तत्र कुमारीणामाशुतरमल्पाबाधकरं च दन्तजन्म, सुषिरत्वाद्दंशानां मृदुस्वभावाच्च; प्रकृष्टकालमाबाधाबहुलं तु कुमाराणामाचक्षते, घनत्वाद्दंशानां स्थिरस्वभावाच्च । दन्तानां निषेकमूर्तित्वोद्भेदवृद्धिपतनपुनर्भावनिवृत्तिस्थितिपरिक्षयचलनपतनदृढदुर्बलता जातिविशेषान्निषेकात् स्वभावान्मातापित्रोरनुकरणात् स्वकर्मविशेषाच्चेत्याचक्षते महर्षयः; तथाऽन्येऽपि शरीरवृद्धिह्रासगुणदोषप्रादुर्भावाः ॥ ५ ॥

नृणां तु चतुर्थादिषु मासेषु दन्ता निषिच्यन्ते । तत्र सदन्तजन्म च, पूर्वमुत्तरदन्तजन्म च, विरलदन्तजन्म च, हीनदन्तता च, अधिकदन्तता च, करालदन्तता च, विवर्णदन्तता च, स्फुटितदन्तता चामङ्गल्या भवति । तत्र शान्त्यर्थं मारुतीमिष्टिं निर्वपेत्, स्थालीपाकमनाहिताग्नेः प्राजापत्यमित्येके, तथाऽन्येष्वपि स्वाङ्गोनाधिकभावेषु, तथा तद्घोरं प्रशाम्यति ॥ ६ ॥

चतुर्विधं तु दन्तजन्माचक्षते—सामुद्गं, संवृतं, विवृतं, दन्तसंपदिति । तत्र सामुद्गं क्षयि, नित्यसंपातात्; संवृतमधन्यं मलिष्ठं; विवृतं वीतमनित्यलालोपहतमसंछन्नदन्तत्वादाशुदन्तवैवर्ण्यकरमासन्नाबाधमिति ॥ ७ ॥

चतुर्थे तु मासि दन्ता निषिक्ता दुर्बला भवन्त्याशुक्षयिणश्चामयबहुलाश्च, पञ्चमे स्पन्दनाश्च प्रहर्षिणश्चामयबहुलाश्च, षष्ठे प्रतीपाश्च मलग्राहिणश्च विवर्णाश्च घुणदन्ताश्च भवन्ति, सप्तमे द्विपुटाः स्फोटिनश्च राजिमन्तश्च खण्डाश्च रूक्षाश्च विषमाश्चोन्नताश्च भवन्ति, तथाऽष्टमे

---

१ हनुप्रदेशोद्भवा इत्यर्थः ।

मासि सर्वगुणसंपन्ना भवन्ति । पूर्णता समता घनता शुक्लता स्निग्धता श्लक्ष्णता निर्मलता निरामयता किञ्चिदुत्तरोन्नतता, दन्तबन्धनानां च समता रक्तता स्निग्धता बृहद्घनस्थिरमूलता चेति दन्तसंपदुच्यते । हीनोल्बणसितासिताऽप्रविभक्तदन्तबन्धनत्वमप्रशस्तमृषयो वदन्ति । तत् स्वभावाद्दन्तोदूखलकेषु यच्छोणितं गर्भे निषिक्तं तदेव जातस्य समन्ततोऽभिवर्धमानस्य क्रमेण..

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ३४ तमं पत्रम्[1] ।)

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

....

....

रोहिणी स्वयङ्गुसामूलं द्वे हरिद्रे बृहतीफलरसैर्घृतार्धवत् पचेत्, पच्यमानेऽपामार्गं चावपेत् । सिद्धेन कर्णपालीमहन्यहनि म्रक्षयेद्विमृद्नीयाच्च, आशु वर्धते पीना समा च पाली भवति । मधूच्छिष्टसर्जरसयववत्सकैरण्डान्यन्तर्धूमं दग्ध्वा तेन भस्मना म्रक्षितां कर्णपालीं विमृद्नीयात्, आशु वर्धते पीना समा च पाली भवतीति ।

तत्र श्लोकाः ।

नाभिषग्राजपुत्राणामन्येषां वा महात्मनाम् ।
कर्णान् विध्येत् सुखप्रेप्सुरिह लोके परत्र च ॥
आमच्छेदेऽत्ययो ह्यत्र कुवेधाद्वोपजायते ।
अभिषक् तत्र मन्दात्मा किं करिष्यत्यशास्त्रवित् ॥
कदा वेध्यं कथं वेध्यं कुत्र वेध्यं कथं व्यधः ।
हितोऽहितोऽत्ययः कश्च तत्राज्ञः किं प्रपत्स्यते ॥

---

१ अतः परं पत्रद्वयमग्रन्थस्ताडपत्रपुस्तके त्रुटितः ।

तस्माद्भिषक् सुकुशलः कर्णं विध्येद्विचक्षणः ।
शिशोर्हर्षप्रमत्तस्य धर्मकामार्थसिद्धये ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

इति चूडाकरणीयोऽध्याय एकविंशतितमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
स्नेहो द्वियोनिरुक्तश्चतुर्विकल्पश्चराचरसमुत्थः ।
सर्पिर्मज्जवसाख्यं खगमृगजलजप्रभवमाहुः ॥ ३ ॥
तैलानि चोद्भिदेभ्यस्तिलचूतसर्षपबिभीतबिल्वेभ्यः ।
एरण्डातसिशिग्रुमधूकमूलककरञ्जेभ्यः ॥ ४ ॥
घृततैलवसामज्ज्ञां पूर्वः पूर्वो वरोऽन्ये(न्त्ये)भ्यः ।
मुख्यं घृतेषु गव्यं संस्कारात् सर्वसात्म्याच्च ॥ ५ ॥
विनिहन्ति पित्तमनिलं पीतं सर्पिः कफं न च चिनोति ।
जनयति बलाग्निमेधाः शोधयति शुक्रं च योनिं च ॥ ६ ॥
उष्णं कफानिलघ्नं स्वरवर्णकरं तनुस्थिरीकरणम् ।
भग्नच्युतसन्धानं धातुव्रणशोधनं तैलम् ॥ ७ ॥
मज्जावसे विशेषाद्वातघ्ने वृष्यसंमते चैव ।
बलिनां तत्सात्म्यानां प्रजाबलायुःस्थिरीकरणे ॥ ८ ॥
नित्यानित्यात्मविधौ तिलतैलघृते बुधः प्रयुञ्जीत ।
एरण्डशङ्खिनीभ्यां स्रंसनमन्यद्रसायनं नास्ति ॥ ९ ॥
मज्जावसे वसन्ते, प्रावृषि तैलं, पिबेच्छरदि सर्पिः ।
सर्पिर्वा सर्वेषां सर्वस्मिन्छस्यते पातुम् ॥ १० ॥
अनुपानमुष्णमुदकं घृतस्य, तैलस्य यूषमिच्छन्ति ।
मज्जवसयोस्तु मण्डं, सर्वेषां कश्यपः पूर्वम् ॥ ११ ॥

शूलकफानिलतृष्णाहिक्कारोचकविबन्धगुल्मघ्नम् ।
व्रणधातुमृदूकरणं दीपनमुष्णोदकमुशन्ति ॥ १२ ॥
पादावशेषसिद्धं तद्दोषघ्नैः शृतं जलं मुख्यम् ।
पेयं कवलग्राह्यं स्नेहं हि तथा विलाययति ॥ १३ ॥
पयसि दधनि मधुमये तूक्ते नोष्णोदकं भवेत् पथ्यम् ।
पित्ते रक्तस्रावे गर्भच्यवने च गर्भदाहे च ॥ १४ ॥
ओदनविलेपिकाभ्यां रसमांसक्षीरदधियवागूभिः ।
काम्बलिकसूपयूषैः पेयाशनभक्ष्यविकृतीभिः ॥ १५ ॥
स्नेहप्रयोग इष्टः सोर्ध्वाधःकर्मभिः खला(डा)भ्यङ्गैः ।
चक्षुर्वदनश्रोत्रैर्धारणयोगश्च सात्म्यज्ञैः ॥ १६ ॥
पित्तानिलप्रकृतयः स्नेहं रात्रौ पिबेयुरुष्णे च ।
श्लेष्माधिको दिवोष्णे निर्मलसूर्ये लघुत्वे च ॥ १७ ॥
तृण्मूर्च्छोन्मादादीन् पूर्वो लभते विपर्ययेण पिबन् ।
आनाहारुचिपर्वण्युच्छूलं च समृच्छते शेषः ॥ १८ ॥

स्नेहाच्छपाने त्रिविधा तु मात्रा ह्रस्वाऽथ मध्या महती तृतीया ।
ह्रस्वा दिनार्धेन, दिनेन मध्या, जीर्यत्यहोरात्रवशात् प्रधाना ॥ १९ ॥
दीप्ताग्नयो बलिनः स्नेहनित्या उन्मादिनो धृतिविण्मूत्रसक्ताः ।
गुल्मार्दिताश्चाहिदष्टा विरूक्षा वैसर्पिणः प्रवरां ते पिबेयुः ॥ २० ॥
प्रमेहकुष्ठानिलशोणितारुचिविचर्चिकास्फोटविषेषु कण्डौ ।
मृदौ तथाऽग्नौ प्रवदन्ति मध्यां बले च मध्या अशने च ये स्युः ॥२१॥
बालेषु वृद्धेषु सुखोचितेषु जीर्णेऽतिसारे ज्वरकासयोश्च ।
येषां हि कोष्ठो न गुणाय रिक्तो मन्दाग्निकार्श्ये च कनीयसी स्यात् २२
दोषानुकर्षिण्यनुसारिणी च यत्नोपचर्या बलवर्धनी च ।
ज्येष्ठाऽथ मध्या न बलं निहन्ति त्वन्योन्ययोः(?) स्नेहयते सुखाच्च २३
ह्रस्वा परीहारसुखाऽविकारा वृष्याऽथ बल्याऽप्यनुवर्तनी च ।
देशं वयःकालबलाग्निसात्म्यान्यालक्ष्य मात्रां मतिमान् विदध्यात् २४

पित्तानिलार्त्माऽनिलपित्तरोगी क्षामः शिशुर्वर्णबलायुरक्तः(क्षी) ।
मेधेन्द्रियार्थी विषशस्त्रदाहैरार्ताः पिबेयुर्घृतमेव काले ॥ २५ ॥
प्रवृद्धमेदःकफमांसवाता नाडीकृमिव्याध्यनिलार्तदेहाः ।
क्रूरानुकोष्ठास्तनुवीर्यकामास्तैलं पिबेयुर्न तु तीव्रकुष्ठे ॥ २६ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ३७ तमं पत्रम् ।)

संशुष्कमेदःकफरक्तशुक्रा वातातपाध्वश्रमरौक्ष्यनित्याः ।
भृशाग्नयो वातनिपीडिताङ्गा वसां पिबेयुर्धृतिधातुकामाः ॥ २७ ॥
दीप्ताग्नयो घस्मराः स्नेहनित्याः क्लेशक्षमाः क्रूरकोष्ठानिलार्ताः ।
मज्जानमेतेषु भिषग्विदध्यात्स्नेहो भवेत्सात्म्यतो यस्य यो वा ॥ २८ ॥

व्यायाममद्यचिन्तामैथुननित्याः श्रमाध्वकृशदेहाः ।
स्नेह्यास्तथाविधाः स्युर्बलकालवयोग्निसात्म्यज्ञैः ॥ २९ ॥

न स्नेहयेद्गर्भिणीं न प्रसूतां न क्षीरपं नैव दग्धातिवृद्धौ ।
न श्लेष्मपित्तोपहतान्तराग्निं मूर्च्छारुचिग्लानिभृशामतृट्सु ॥ ३० ॥
बस्तौ न नस्तश्च विधिक्रियायां छर्द्यां ज्वरे विट्प्रकोपे कफे च ।
बृहत्त्वजाड्येषु गलामयेषु न स्नेहयेत् स्नेहमदात्ययेषु ॥ ३१ ॥

तेषां स्नेहाच्छपानान्ते(त्ते) वर्धन्ते व्याधयो भृशम् ।
असाध्यतां वा गच्छन्ति स्नेहपानाभिवर्धिताः ॥ ३२ ॥
वायोरप्रगुणत्वं रौक्ष्यं खरताऽधृतिर्ज्वलनहानिः ।
शुष्कग्रथितपुरीषं लक्षणमस्निग्धगात्रस्य ॥ ३३ ॥
धृतिर्मृदुपुरीषत्वं मेधापुष्ट्यग्नितेजसां वृद्धिः ।
काले शरीरवृत्तिः स्निग्धस्य वदन्ति लिङ्गानि ॥ ३४ ॥
गौरवजाड्योत्क्लेशाध्मानानि पुरीषमविपक्वम् ।
अरुचिरपि पाण्डुतन्द्रे वदन्त्यतिस्निग्धलिङ्गानि ॥ ३५ ॥
द्रवमितलघूष्णमन्नं काले सात्म्यं बलाग्निरुग्युक्तम् ।
स्वः स्नेहपानमिच्छन् भुञ्जीत शयीत गुप्तश्च ॥ ३६ ॥

उष्णोदकोपचारी जितेन्द्रियः स्यान्निवातशयनस्थः ।
व्यायामवेगरोषत्यागी स्नेहाच्छपोऽस्वप्नः[1] ॥ ३७ ॥
संस्निह्यति मृदुकोष्ठो नरस्त्रिरात्रेण, सप्तरात्रेण ।
स्नेहाच्छपानयोगाज्जीवक! यः क्रूरकोष्ठस्तु ॥ ३८ ॥
द्राक्षापीलुत्रिफलागोरसतप्ताम्बुतरुणमद्यानि ।
भुक्त्वाऽथ पायसं यो मृदुकोष्ठः स्रंस्य(स)ते नान्यः ॥३९॥
पित्तबहुलेतराल्पा ग्रहणी भवति मृदुकोष्ठिनां तस्मात् ।
सुविरेच्या मृदुकोष्ठाः प्रायः पित्तं ह्यधोभागि ॥ ४० ॥
तृण्मूर्छामुखशोषैः शब्दद्वेषाङ्गमर्दजृम्भाभिः ।
तन्द्रीवाग्देहसादैः स्नेहज्ञा(ज्ञोऽ)जीर्यतीत्याह ॥ ४१ ॥
जीर्णाजीर्णविशङ्की केवलमुष्णोदकं पिबेत् तद्धि ।
उद्गारस्य विशुद्धिं जनयति भक्ताभिलाषं च ॥ ४२ ॥
तैलेऽधिको(के) विदाहः, सर्पिषि मूर्च्छा, वसासु हृल्लासः ।
मज्जनि गौरवमेषां दोषैरल्पा प्रवृत्तिस्तु ॥ ४३ ॥
स्नेहाजीर्णे तृष्णा शूलं परिकर्तिका च यस्य स्यात् ।
समतीतजरणकाले तस्य प्रच्छर्दनं श्रेयः ॥ ४४ ॥
उद्गारस्य विशुद्धिः कांक्षा स्थिरता लघुत्वमविषादः ।
बलवागिन्द्रियसंपज्जीर्णे स्नेहे बलसुखे च ॥ ४५ ॥
कर्णाक्षिघ्राणबलं स्मृतिकेशौजसां वृद्धिधृतिपुष्टिः ।
शान्तिस्तद्व्याधीनां भुक्त्वाऽनु स्नेहपीतस्य ॥ ४६ ॥
पित्तानिलामयघ्नं बस्त्यूरुकटीदृढीकरं वृष्यम् ।
ऊर्जस्करं श्रमघ्नं विद्यात् स्नेहावपीडं तु ॥ ४७ ॥
वर्णस्वरमेधौजःशुक्रायुर्धृतिबलाग्निसंवृद्धिः ।
विण्मूत्रानिलवृत्तिः सुखेन संभोजनस्नेहात् ॥ ४८ ॥
ज्वरपाण्डुकुष्ठशोथास्तृण्मूर्छाच्छर्द्यरोचकोत्क्लेदाः ।
ग्रहणीन्द्रियोपघातस्तैमित्यानाहशूलाद्याः ॥ ४९ ॥

---

१ क्षपाशयनस्यात्र विहिततया अस्वप्न इति दिवास्वापनिषेधः ।

स्नेहापचारजास्ते रोगाः स्वेदोपपादिता ये(ते)षु ।
वमनविरेचनयोगा रूक्षाशनतक्रमूत्राद्याः ॥ ५० ॥
मात्राकालवियुक्तः स्नेहः सात्म्योपचारगुणहीनः ।
युक्तो व्यापदमृच्छति तस्मिन् संशोधनं पथ्यम् ॥ ५१ ॥
स्नेहद्वेषी क्षामो मृदुकोष्ठः स्नेहमद्यनित्यश्च ।
अध्वप्रजागरस्त्रीश्रान्ता नाच्छं पिबेयुस्ते ॥ ५२ ॥
तेषामन्नैर्विविधैः स्नेहस्य विचारणा सात्म्यम् ।
निर्दिष्टा मासाद्यैः कालाग्निवयःप्रकर्षाच्च ॥ ५३ ॥
गुरुपानभोज्यमांसैर्गुडदधितिलशाकदुग्धनिर्यूहैः ।
न स्नेहयेत् प्रमेहे न कुष्ठकफशोषरोगार्तान् ॥ ५४ ॥
तद्दोषघ्नैर्द्रव्यैः स्नेहैः सिद्धैर्यथास्वमविकारैः ।
स्नेह्यास्तथाविधाः स्युस्त्रिफलासव्योषलवणाद्यैः ॥ ५५ ॥
स्नेहितदेहस्यादौ स्वेदमनन्तरमथ प्रयुञ्जीत ।
सम्यक्स्निग्धस्विन्नैर्विशोधनमनन्तरं कार्यम् ॥ ५६ ॥

इति स्नेहाध्यायो द्वाविंशतितमः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
सम्यक्स्निग्धस्य भगवन् कथं स्वेदं प्रयोजयेत् ।
अनत्ययं भिषग्बाले द्रव्यं स्वेदोपगं च किम् ॥ ३ ॥
मन्दातिसम्यक्स्विन्नानां बालानां लक्षणं च किम् ।
कः स्वेद्यो न च कः स्वेद्य इत्युक्तः प्राह कश्यपः ॥ ४ ॥
शृणु स्वेदविधिं कृत्स्नं वृद्धजीवक ! तत्त्वतः ।
यथा बाले प्रयोक्तव्यः प्रयुक्तश्च यथा हितः ॥ ५ ॥
स्तैमित्यशूलकाठिन्यविबन्धानाहवाग्ग्रहैः ।
हृल्लासारुच्यलसकशीतासहनवेपनैः ॥ ६ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ३८ तमं पत्रम् ।)

वातश्लेष्मोद्भवं दृष्ट्वा पृथग्वा स्वेद इष्यते ।
वाते स्निग्धः कफे रूक्षो द्वयोः साधारणो मतः ॥ ७ ॥
बालानां कृशमध्यानां स्वेद आवस्थिको हितः ।
शीतव्याधिशरीराणां बालानां च विशेषतः ॥ ८ ॥
वृषणौ हृदयं चक्षुर्मृदु वा स्वेदयेन्न वा ॥
शेफोवङ्क्षणसन्धींस्तु मध्यमं, शेषमिष्टतः ॥ ९ ॥
कुमुदोत्पलपद्मानां पत्रैराच्छाद्य लोचने ।
वाससा वाऽथ श्लक्ष्णेन बाले स्वेदं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
मुक्तावलीचन्द्रकान्तशीताम्बुकरभाजनैः ।
स्पृशेदभीक्ष्णं हृदयं बालस्य स्वेदकर्मणि ॥ ११ ॥
कर्पूरचूर्णमास्येन धारयेत् स्विद्यतः सुखम् ।
फलाम्लयुक्तं खण्डं वा मृद्वीकां वा सशर्कराम् ॥ १२ ॥
शीतगौरवविष्टम्भशूलादीनां निवर्तने ।
तद्विपर्ययभावे च स्वेदं प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥ १३ ॥
विषादमूर्च्छातृड्दाहपित्तकोपारतिभ्रमाः ।
स्वराङ्गहानिर्वैह्वल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
तच्चिकित्सां प्रयुञ्जीत यथा वैसर्पिणां तथा ।
रागव्रणविसंज्ञाभिः कृच्छ्रसाध्यं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
वातस्याप्रगुणत्वं च गुरुत्वं स्तब्धगात्रता ।
मन्दस्विन्ने न च ग्लानिस्तृष्णादीनां च विभ्रमः ॥ १६ ॥
तत्र स्वेदं प्रयुञ्जीत भिषग्भूयो विचारयन् ।
बलकालवयोदोषान् पथ्यचेष्टाशनस्थितीः ॥ १७ ॥
स्वेदाभिनन्दिता सौख्यं मृदुता रोगदेहयोः ।
काले विसृष्टिः क्षुत्तृष्णा सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम् ॥ १८ ॥
पित्तात्मा पित्तरोगी च गर्भिणी मधुमेहिनः ।
क्षुत्तृष्णाशोषरोषार्ताः कामल्युदरिविक्षताः ॥ १९ ॥

कार्श्यमद्यविषार्ताश्च भृशाग्नितिमिरस्नुताः ।
भ्रष्टभग्नविदग्धाङ्गा न स्वेद्यास्ते कथंचन ॥ २० ॥
स्वरभेदप्रतिश्यायगलग्रहशिरोरुजि ।
मन्याकर्णशिरःशूले गौरवे श्वासकासयोः ॥ २१ ॥
कुक्षिपार्श्वकटीपृष्ठविड्ग्रहे मूत्रयक्ष्मणि ।
शुक्राघाते पक्षवधे कोष्ठानाहविबन्धयोः ॥ २२ ॥
विनामार्दितजृम्भासु हनुमन्याशिरोग्रहे ।
अङ्गमर्दे महत्त्वे च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥
शीतशोथामखल्वी(ल्ली)षु पाणिपादाङ्गमारुते ।
आयामाक्षेपशूलादौ स्वेदः पथ्यतमो नृणाम् ॥ २४ ॥
जन्मप्रभृति बालानां स्वेदमष्टविधं भिषक् ।
प्रयुञ्जीत यथाकालं रोगदेहव्यपेक्षया ॥ २५ ॥
हस्तस्वेदः प्रदेहश्च नाडीप्रस्तरसंकराः ।
उपनाहोऽवगाहश्च परिषेकस्तथाऽष्टमः ॥ २६ ॥
जातस्य चतुरो मासान् हस्तस्वेदं प्रयोजयेत् ।
अप्रमादी निवातस्थो विधूमाङ्ग्यूष्मणा शनैः ॥ २७ ॥
निवर्तमाने बालस्य सौकुमार्ये यथाक्रमम् ।
प्रवर्तमाने काठिन्ये तेषां स्वेदं प्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥
सन्ति चाप्यपरे बालाः सुकुमाराः सदासुखाः ।
घृतक्षीराशिनः कल्या ईश्वराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
मध्यमा मध्यमानां च दरिद्राणां च दुःखिनाम् ।
निषेकदेशसात्म्ये च तान् विद्यात् पण्डितो भिषक् ॥ ३० ॥
अविशेषेण बाधन्ते सर्वे सर्वान्नरान् गदाः ।
विशेषस्तु महान् दृष्टो दक्षिणाहारभेषजे ॥ ३१ ॥
देशकालवयोमात्रासर्वरुग्गुरुलाघवैः ।
स्वेदोऽतिरिक्तो हीनो वा हन्याद्बालं यथा विषम् ॥ ३२ ॥

तस्मादवेक्ष्य देशादीन् काठिन्यं सुकुमारताम् ।
शिशोः स्वेदं प्रयुञ्जीत यशोधन्या(र्मा)र्थसिद्धये ॥ ३३ ॥
गलकर्णशिरोमन्याकर्णाक्षिचिबुकोरसि ।
अभिष्यन्दात् समुच्छूने प्रदेहस्वेद इष्यते ॥ ३४ ॥
एरण्डवृषशिग्रूणां त्वक्पत्रैः कल्कसाधितैः ।
समूत्रबुक्क(किण्व)लवणैः प्रदेहः स्यात् सुखोष्मभिः ॥ ३५ ॥
शीतीभूतं तु निर्मृज्य लेपयेदपरापरम् ।
अनेकशस्तु विज्ञाय स्विन्नं स्वेदं निवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
द्रव्यैर्वातकफघ्नैश्च प्रदेहः शिग्रुवद्धितः ।
अन्यैरपि करीषैश्च गोखराश्वाविबस्तजैः ॥ ३७ ॥
वंशमुञ्जनलाद्यैश्च यथायोगं यथासुखम् ।
नाडीस्वेदं प्रयुञ्जीत निवाते वस्त्रसंवृतम् ॥ ३८ ॥
उष्णान् पुलाकानास्तीर्य पायसं कृसरादि वा ।
वाससान्तरिते(तं) बालमभ्यक्तं शाययेत् सुखम् ॥ ३९ ॥
पञ्चाङ्गुलोरुवूकार्कपत्रैर्वा स्नेहितोष्णितैः ।
प्रस्तरस्वेदमित्याहुरभीक्ष्णपरिवर्तिनः ॥ ४० ॥
पायसैः कृशरैर्मांसैरोदनैस्त्रिकठोरकैः[1] ।
उष्णैः सलवणस्नेहैरम्बरास्तरितैः सुखैः ॥ ४१ ॥
किण्वातसीदधिक्षीरसंयुक्तैः पिण्डकैः कृतैः ।
स्थानस्वेदनमिच्छन्ति सङ्करस्वेद उच्यते ॥ ४२ ॥
किण्वातसीदधिक्षीरलवणैः साम्लचिक्कणैः ।
कुष्ठादिभिश्च सस्नेहैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
खराजाविबिडालेन(लोन्द्र)द्वीपिसिंहतरक्षुजैः ।
.... ॥ ४४ ॥
.... ।

(इति ताडपत्रपुस्तके ३९ तमं पत्रम्[2] ।)

१ चरकीये स्वेदप्रकरणे सिकतापांशुपाषाणेत्युल्लेखदर्शनेनात्रापि त्रिकठोरपदेन तान्येवाभिप्रेतानि स्युः । २ अतः परं ४० तमं पत्रं ताडपत्रपुस्तके त्रुटितम् ।

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

.... ।
.... ॥
..........................प्रोक्तं चिकित्सितम् ।
अतः पञ्चजनात् कञ्चित्सम्यक्शुद्धं प्रकाङ्क्षितम् ।
लघुं विशदसर्वाङ्गं प्रसन्नेन्द्रियमिच्छुकम् ॥
सुखाम्बुसिक्तसर्वाङ्गमनुलिप्तं विभूषितम् ।
कृतपूजानमस्कारं मनोज्ञासनवेश्मगम् ॥
पुराणरक्तशालीनां मण्डपूर्वां सुसाधिताम् ।
यवागूं त्रिः स्रुतामुष्णां दीपनीयोपसंस्कृताम् ॥
भोजयेद्युक्तलवणां रूक्षां युक्ताशितो भवेत् ।
भाजनेषु सुहृद्येषु सुधौतेष्वपराह्णिके ॥
शिरोललाटहृद्ग्रीवावृषणे साक्षशङ्के ।
स्वेदश्चेत् पीतमण्डस्य सम्यक्शुद्धं तमादिशेत् ॥
उद्गारवातकर्मभ्यां विशुद्धाभ्यां दिने दिने ।
निरुपद्रवपुष्टिभ्यां सम्यक्शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
सुखोषितं जीर्णभक्तं द्वितीयेऽहनि भोजयेत् ।
यवागूं तु, तृतीयेऽह्नि दद्यादस्मै विलेपिकाम् ॥
दीपनोदकसंसिद्धां रूक्षामुष्णां ससैन्धवाम् ।
चतुर्थे मुद्गमण्डः स्यादोदनश्च सुसाधितः ॥
पुराणरक्तशालीनां भृष्टानां वा कृशात्मनः ।
निस्तुषाणां च मुद्गानां मण्डः स्यादु(द्यु)क्तवेषणः(सनः) ॥
ईषत्फलाम्लः कर्तव्यो मुद्गमण्डोऽह्नि पञ्चमे ।
ईषत्स्नेहः कृतः षष्ठे सप्तमे च विधीयते ॥
जाङ्गलानां रसं सिद्धं तनुकं मांसवर्जितम् ।
दिनेऽष्टमेऽथ नवमे दद्यात् स्नेहाल्पसंस्कृतम् ॥
दशमैकादशे चाह्नि लवणस्नेहसंस्कृतः ।
फलाम्लसिद्धो युक्तोष्णः शस्यते रसकौदनः ॥

उष्णोदकानुपानौ तु स्यातां वातकफात्मकौ ।
तत उत्तरकालं तु भोज्यसंसर्ग इष्यते ॥
एषां(ष) मण्डादिसंसर्गो सर्वव्याधिक्रियोपगः ।
एनं व्यभिचरन्मोहाद्दारुणांल्लभते गदान् ॥
ज्वरामकामलापाण्डुकर्णकुष्ठगलामयाः ।
हिक्कातिसारश्वयथुकासाद्या व्यभिचारजाः ॥
शूलातिसारौ शुद्धस्य शीतपानान्नसेवनात् ।
शोथोदरज्वरा अम्लभृशस्नेहदिवाशयात् ॥
कांक्षा बुभुक्षा वैशद्यं लघुता स्थिरता सुखम् ।
स्वस्थवृत्तानुवृत्तिश्च सम्यग्जीर्णान्नलक्षणम् ॥
विषादो गौरवं तन्द्री श्लेष्मसेकारतिभ्रमाः ।
स्वस्थवृत्तोपरोधश्च तदजीर्णस्य लक्षणम् ॥
आमं विदग्धं सश्लेष्म रसशेषं तथैव च ।
चतुर्विधमजीर्णं तु तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यथाभुक्तं भवेदामे, धूमोद्गारौ विदाहिनि ।
सश्लेष्मणि गुरुत्वं तु, रसशेषे तु हृद्द्रवः ॥
तन्द्रीशूलारतिग्लानितृड्विदाहारुचिभ्रमाः ।
अङ्गमर्दज्वरानाहाः सर्वेष्वप्यल्पशो गदाः ॥
सर्वैरसाध्यतोत्कृष्टैः क्रमशो याप्यसाध्यते ।
साध्यानां साधनं यत्तु तन्मे प्रवदतः शृणु ॥
आमस्योद्धरणं पथ्यं, विदग्धे प्रावृतः स्वपेत् ।
सश्लेष्मणि भवेत् स्वेदः, परिशोष्यो रसाधिके ॥
यदुक्तं पथ्यमशनं तदेवैतेषु शस्यते ।
दीर्घकालौषधानां तु मुद्गमण्डः सदाडिमः ॥
सस्नेहलवणव्योषः पेयो मांसरसोऽपि वा ।
बालमूलकयूषो वा हितः शाल्योदनस्तथा ॥

चिकित्सितं पञ्चजनान्(द्)राज्ञो राजोपमस्य वा ।
धनिनां निर्धनानां वा यथार्थमुपकल्पयेत् ॥
बलघ्नं दोषशमनं बलवर्णसुखावहम् ।
सम्यक् संशोधनं कृत्वा दीर्घमायुरवाप्नुते ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इत्युपकल्पनीयोऽध्यायश्चतुर्विंशतितमः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो वेदनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
उपास्यमानमृषिभिः कश्यपं वृद्धजीवकः ।
चोदितो दारुवाहेन वेदनार्थेऽभ्यचोदयत् ॥ ३ ॥
बालकानामवचसां विविधा देहवेदनाः ।
प्रादुर्भूताः कथं वैद्यो जानीयाल्लक्षणार्थतः ॥ ४ ॥
इति पृष्टो महाभागः कश्यपो लोकवृद्धपः ।
प्रोवाच वेदनास्तस्मै कारणैर्बालदेहजाः ॥ ५ ॥
भृशं शिरः स्पन्दयति निमीलयति चक्षुषी ।
अवकूजत्यरतिमानस्वप्नश्च शिरोरुजि ॥ ६ ॥
कर्णौ स्पृशति हस्ताभ्यां शिरो भ्रमयते भृशम् ।
अरत्यरोचकास्वप्नैर्जानीयात् कर्णवेदनाम् ॥ ७ ॥
लालास्रवणमत्यर्थं स्तनद्वेषारतिव्यथाः ।
पीतमुद्गिरति क्षीरं नासाश्वासी मुखामये ॥ ८ ॥
पीतमुद्गिरति स्तन्यं विष्टम्भिश्श्लेष्मसेवनम् ।
ईषज्ज्वरोऽरुचिर्ग्लानिः कण्ठवेदनयाऽर्दिते ॥ ९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ४१ तमं पत्रम्)

लालास्रावोऽरुचिर्ग्लानिः कपोले श्वयथुर्व्यथा ।
मुखस्य विवृतत्वं च जानीयादधिजिह्विकाम् ॥ १० ॥

ज्वरारुचिमुखस्रावा निष्टनेच्च गलग्रहे ।
कण्डू(ण्ठ)के श्वयथुः कण्ठे ज्वरारुचिशिरोरुजः ॥ ११ ॥
मुहुर्नमयतेऽङ्गानि जृम्भते कासते मुहुः ।
धात्रीमालीयतेऽकस्मात् स्तनं(न्यं) नात्यभिनन्दति ॥ १२ ॥
प्रस्रावोष्णत्ववैवर्ण्यं ललाटस्यातितप्तता ।
अरुचिः पादयोः शैत्यं ज्वरे स्युः पूर्ववेदनाः ॥ १३ ॥
देहवैवर्ण्यमरतिर्मुखग्लानिरनिद्रता ।
वातकर्मनिवृत्तिश्चेत्यतीसाराग्रवेदनाः ॥ १४ ॥
स्तनं व्युदस्यते रौति चोत्तानश्चावभज्यते ।
उदरस्तब्धता शैत्यं मुखस्वेदश्च शूलिनः ॥ १५ ॥
अनिमित्तमभीक्ष्णं च यस्योद्गारः प्रवर्तते ।
निद्राजृम्भापरीतस्य छर्दिस्तस्योपजायते ॥ १६ ॥
निष्टनत्युरसाऽत्युष्णं श्वासस्तस्योपजायते ।
अकस्मान्मारुतोद्गारः कृशे हिक्का प्रवर्तते ॥ १७ ॥
स्तनं पिबति चात्यर्थं न च तृषि(प्य)ति रोदिति ।
शुष्कौष्ठतालुस्तोयेप्सुर्दुर्बलस्तृष्णयाऽर्दितः ॥ १८ ॥
विशालस्तब्धनयनः पर्वभेदारतिक्लमी ।
संरुद्धमूत्रानिलविट् शिशुरानाहवेदनी ॥ १९ ॥
अकस्मादट्टहसनमपस्माराय कल्पते ।
प्रलापारतिवैचित्त्यैरुन्मादं चोपलक्षयेत् ॥ २० ॥
रोमहर्षोऽङ्गहर्षश्च मूत्रकाले च वेदना ।
मूत्रकृच्छ्रे दशत्योष्ठौ बस्तिं स्पृशति पाणिना ॥ २१ ॥
गौरवं बद्धता जाड्यमकस्मान्मूत्रनिर्गमः ।
प्रमेहे मक्षिकाका(क्रा)न्तं मूत्रं श्वेतं घनं तथा ॥ २२ ॥
बद्धपक्वपुरीषत्वं सरक्तं वा कृशात्मनः ।
गुदनिष्पीडनं कण्डूं तोदं चार्शसि लक्षयेत् ॥ २३ ॥

सशर्करातिमूत्रत्वं मूत्रकाले च वेदना ।
प्रततं रोदिति क्षामस्तं ब्रूयादश्मरीगदम् ॥ २४ ॥
रक्तमण्डलकोत्पत्तिस्तृष्णा दाहो ज्वरोऽरतिः ।
स्वादुशीतोपशायित्वं विसर्पस्याग्रवेदनाः ॥ २५ ॥
दह्यन्तेऽङ्गानि सूच्यन्ते भज्यन्ते निष्टनत्यति ।
विसूचिकायां बालानां हृदि शूलं च वर्धते ॥ २६ ॥
शिरो न धारयति यो भिद्यते जृम्भते मुहुः ।
स्तनं पिबति नात्यर्थं ग्रथितं छर्दयत्यपि ॥ २७ ॥
विषादाध्मानारुचिभिर्विद्यादलसकं शिशोः ।
विसूचिकालसकयोर्दुर्ज्ञाने लक्षणौषधे ॥ २८ ॥
दृष्टिव्याकुलता तोदशोथशूलाश्रुरक्तताः ।
सुप्तस्य चोपलिप्यन्ते चक्षुषी चक्षुरामये ॥ २९ ॥
घर्षत्यङ्गानि शयने रोदितीच्छति मर्दनम् ।
शुष्ककण्ड्वाऽर्दितं विद्यात्ततश्चार्द्रा प्रवर्तते ॥ ३० ॥
सुखायते मृद्यमानं मृद्यमानं च शूयते ।
शूनं स्रवति सस्योढा(?)मार्द्रायां शूलदाहवत् ॥ ३१ ॥
स्तैमित्यमरुचिर्निद्रा गात्रपाण्डुकताऽरतिः ।
रमणाशनशय्यादीन् धात्रीं च द्वेष्टि नित्यशः ॥ ३२ ॥
अस्नातः स्नातरूपश्च स्नातश्चास्नातदर्शनः ।
आमस्यैतानि रूपाणि विद्याद्वैद्यो भविष्यतः ॥ ३३ ॥
नाभ्यां समन्ततः शोथः श्वेताक्षिनखवक्त्रता ।
पाण्डुरोगेऽग्निसादश्च श्वयथुश्चाक्षिकूटयोः ॥ ३४ ॥
पीतचक्षुर्नखमुखविण्मूत्रः कामलार्दितः ।
उभयत्र निरुत्साहो नष्टाग्निरुधिरस्पृहः ॥ ३५ ॥
मूर्च्छाप्रजागरच्छर्दिधात्रीद्वेषारतिभ्रमैः ।
वित्रासोद्वेगतृष्णाभिर्विद्याद्बाले मदात्ययम् ॥ ३६ ॥

मुहुर्मुखेनोच्छ्वसिति पीत्वा पीत्वा स्तनं तु यः ।
स्रवतो नासिके चास्य ललाटं चाभितप्यते ॥ ३७ ॥
स्रोतांस्यभीक्ष्णं स्पृशति पीनसे क्षौति कासते ।
उरोघाते तथैव स्यान्निष्ठनत्युरसाऽधिकम् ॥ ३८ ॥
स्वस्थवृत्तपरो बालो न शेते तु यदा निशि ।
रक्तबिन्दुचिताङ्गश्च विद्यात्तं जन्तुकार्दितम् ॥ ३९ ॥
यदा तु ललिता धात्री सुखिनी सर्वभोगिनी ।
पश्यत्यभीक्ष्णं दुःस्वप्नं स्वयं क्षीरं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
बालो वि(ऽप)स्मरते चास्याः सहसाऽङ्कात् पतत्यपि ।
असज्जनेन संसर्गं याति संभोजनं तथा ॥ ४१ ॥
मृतापत्यावकीर्णाभिः परवृद्ध्यसहिष्णुभिः ।
अमङ्गलानि घोराणि पश्यत्याचरतेऽपि च ॥ ४२ ॥
सेवते विपरीतानि मृत्युं चोदयते शिशोः ।
सुप्ते शिशौ निलीयन्ते पक्षिणो दारुणोदयाः ॥ ४३ ॥
बिडालो लङ्घयत्येनं परधूमं च जिघ्रति ।
परावतारणबलिं प्रेक्षते लङ्घयत्यपि ॥ ४४ ॥
दुर्गन्धदेहवक्त्रत्वं नासिकाग्रे मलोद्भवः ।
अहृद्यरक्तमाल्यानां मातापुत्रनिषेवणम् ॥ ४५ ॥
भस्माङ्गारतुषादीनामधिरोहणसेवनम् ।
रोदित्यकस्मात्त्रसति छायाशीलविपर्ययः ॥ ४६ ॥
अल्पाशितोऽतिविण्मूत्रस्त्वविण्मूत्रो विपर्यये ।
भविष्यतां निमित्तानि ग्रहाणां वेदनाश्च ताः ॥ ४७ ॥
न यः शिरो धारयति क्षिपन्त्यङ्गानि दुर्बलः ।
श्वासाध्मानपरीताभ्यामन्तवच्चोपलक्ष्यते ॥ ४८ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ४२ तमं पत्रम् ।)

विनोद्यमानो बहुधा विनोदं नाभिनन्दति ।
तृट्श्रमीलकनिद्रार्तः कूजत्यपि कपोतवत् ॥ ४९ ॥
पीड्यमानस्य रूपाणि ज्वरच्छर्द्यतिसारिषु ।
वैद्यो दृष्ट्वैव जानीयात् कृच्छ्रं सर्वं न सिध्यति ॥ ५० ॥
इत्येता विविधाः प्रोक्ता वेदना बालदेहजाः ।
प्रायोद्भवानां रोगाणां कश्यपेन महर्षिणा ॥ ५१ ॥
तेषां चिकित्सितं स्वं स्वमविरुद्धं यथाक्रमम् ।
दृष्ट्वा चिकित्सितस्थाने दोषतश्चाभ्यु(प्यु)पक्रमेत् ॥ ५२ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति वेदनाध्यायः पञ्चविंशतितमः ॥ २५ ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्सासंपदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

चिकित्सासंपद्यथोपपद्यते तमुपायमनुव्याख्यास्यामः । चत्वारः खलु पादाश्चिकित्सितस्योपपद्यन्ते । ते यदा गुणवन्त उपपद्यन्ते तदा साध्यो व्याधिर्नातिवर्तते । तद्यथा–भिषक्, भेषजम्, आतुरः, परिचारक इति ॥३॥

तत्र भिषक् सुतीर्थो न्यायेनार्षज्ञानप्राप्तो विज्ञानवाननेकशो दृष्टकर्मा विदितसिद्धयोगो दक्षो दक्षिणः शुचिरनुद्धतवेषः सर्वभूतेषु बन्धुभूतः सिद्धिमान् धर्मार्थदर्शी सत्यदयादानार्जवनिरतो देवद्विजगुरुसिद्धानां पूजयिता चाभिगन्ता चोत्तरोत्तरप्रतिपत्तिकुशलो गुरुवृद्धसेवी न्यायाभिनिवेशी व्यपगतभयलोभमोहक्रोधानृतोऽपैशुन्योऽमद्यलौल्यः सुमुखश्चाव्यसनी चेति ॥ ४ ॥

तत्र भेषजसंपत्—सुभूमौ जातं, काले चोद्धृतं, काले चोत्पन्नम्, अविकारि, अग्नितोयजन्तुविण्मूत्रजरादिभिरनुपहतं, तत्तद्रोगयोग्यं, क्रमेण च विधिवदुपपादितमिति ॥ ५ ॥

तत्रातुरसंपत्—साध्यरोगता, सत्त्वबलबुद्धिशरीरेन्द्रियधृतितेजसां दार्ढ्यं, निदानपूर्वरूपातङ्कोपद्रवयात्रोपशयानुपशयानां यथावदाख्यानं, धान्या वा श्रद्दधानता, देवद्विजगुरुभिषग्भेषजसुहृदामभिनन्दनम्, आस्तिक्यं, विनयप्रधानता, यथोक्तकारित्वं, वशित्वं चेति ॥ ६ ॥

तत्र परिचारकसंपत्—विपक्वकषायता, आरोग्यं, शक्तिः, भर्तृभक्तिः, उपचारज्ञता, दाक्ष्यं, शौचम्, आशुकारित्वं, सर्वकर्मसु कौशलम्, अघृणित्वम्, अक्षुद्रपुत्रत्वम्, अद्वैविध्यं, दमो, जितक्रोधादिता, सहिष्णुता चेति ७

तत्र श्लोकाः ।

अस्य पादचतुष्कस्य मन्यन्ते श्रेष्ठमातुरम् ।
तदर्थं गुणवन्तो हि त्रयः पादा इहेप्सिताः ॥ ८ ॥
नेति प्रजापतिः प्राह भिषङ्मूलं चिकित्सितम् ।
भिषग्वशे त्रिवर्गो हि सिद्धिश्च भिषजि स्थिता ॥ ९ ॥
स युनक्ति प्रयुङ्क्ते च शास्ति च ज्ञानचक्षुषा ।
तस्माज्ज्ञाने सविज्ञाने युक्तः श्रेष्ठतमो भिषक् ॥ १० ॥
यदा चतुर्णां पादानां संपद्भवति जीवक ! ।
तदा धर्मार्थयशसां वैद्यो भवति भाजनम् ॥ ११ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति चिकित्सासंपदीयोऽध्यायः षड्विंशतितमः ॥ २६ ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो रोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

एको रोगो रुजाकरणसामान्यादिति **भार्गवः प्रमतिः**, द्वौ रोगौ निजश्चागन्तुश्चेति **वार्योविदः**, त्रयो रोगाः साध्ययाप्यासाध्या इति **काङ्कायनः**, चत्वारो रोगा आगन्तुवातपित्तकफजा इति **कृष्णो भारद्वाजः**, पञ्च रोगा आगन्तुवातपित्तकफत्रिदोषजा इति **दारुवाहो राजर्षिः**, षड्रोगाः षड्रसत्वादन्नपानस्येत्यृषिषद्वचः(?); सप्त रोगा वाताद्येकैकद्वित्रिदो-

षजा इति **हिरण्याक्षः**, अष्टौ रोगा वाताद्येकैकद्वित्रिदोषागन्तुनिमित्ता इति **वैदेहो निमिः**, अपरिसङ्ख्येयाः समहीनाधिकदोषभेदादिति **वृद्धजीवकः**; एवमनवस्थानमुपलभ्याह भगवान् **कश्यपो**–द्वावेव खलु रोगौ निजश्चागन्तुश्च, तावनेकविस्तराविति ॥ ३ ॥

हेतुप्रकृत्यधिष्ठानविकल्पायतनार्थतः ।
ज्ञेया रोगा असङ्ख्येयाश्चिकित्सानां च विस्तरात् ॥ ४ ॥
अधिष्ठानद्वयं तेषां शरीरं मन एव च ।
मानसानां च रोगाणां कुर्याच्छारीरवत् क्रियाम् ॥ ५ ॥
धातुस्थूणात्मवैषम्यं तद्दुःखं व्याधिसंज्ञकम् ।
धातुस्थूणात्मसाम्यं तु तत् सुखं प्रकृतिश्च सा ॥ ६ ॥
अव्याहतशरीरायुरभिवर्धेत वा कथम् ।
इत्यर्थं भेषजं प्रोक्तं विकाराणां च शान्तये ॥ ७ ॥
निजागन्तुनिमित्ता च द्विविधा प्रकृती रुजाम् ।
नखदन्ताग्निपानीयवधबन्धाधिदेवताः(तः) ॥ ८ ॥
शापाभिचारादागन्तुर्निजा वातादिहेतवः ।
वातपित्तकफानां तु देहे स्थानानि मे शृणु ॥ ९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ४३तमं पत्रम् ।)

सर्वगानामपि सतां प्रायः स्थानं च कर्म च ।
अधोनाभ्यस्थिमज्जानौ वातस्थानं प्रचक्षते ॥ १० ॥
पित्तस्यामाशयः स्वेदो रक्तं सह लसीकया ।
मेदः शिर उरो ग्रीवा सन्धिर्बाहुः कफाश्रयः ॥ ११ ॥
हृदयं तु विशेषेण श्लेष्मणः स्थानमुच्यते ।
आमपक्काशयौ स्थानं विशेषात् पित्तवातयोः ॥ १२ ॥
आगन्तुर्बाधते पूर्वं पश्चाद्दोषान् प्रपद्यते ।
निजस्तु चीयते पूर्वं पश्चाद्वृद्धः प्रबाधते ॥ १३ ॥
तस्मादागन्तुरोगाणामिष्यते निजवत् क्रिया ।
निजानां पूर्वरूपाणि दृष्ट्वा संशोधनं हितम् ॥ १४ ॥

हृदि श्लेष्मानुपश्लिष्ट[1]माश्यावं रक्तपीतकम् ।
तदोजो, वर्धते जन्तुस्तद्वृद्धौ, क्षीयते क्षये ॥ १५ ॥
मधुरस्निग्धशीतानि लघूनि च हितानि च ।
ओजसो वर्धनान्याहुस्तस्माद्बालांस्तथाऽऽशयेत् ॥ १६ ॥
वृद्धिवर्णबलौजोऽग्निमेधायुःसुखकारणम् ।
वातादिसाम्यं, वैषम्यं विकारायोपकल्पते ॥ १७ ॥
तेषामपरिमेयानां विकाराणां स्वलक्षणैः ।
आविष्कृततमान् व्याधीन् यथास्थूलान् प्रचक्ष्महे ॥ १८ ॥
अशीतिर्वातिका रोगाश्चत्वारिंशत्तु पैत्तिकाः ।
विंशतिः कफजाः प्रोक्ता वातरोगान्निबोध मे ॥ १९ ॥
[1]पादभ्रंशः [2]पादशूलं [3]नखभेदो [4]विपादिका ।
[5]पादसुप्ति[6]र्वर्तिखुडो [7]वातगुल्फो[8]ऽनिलग्रहः ॥ २० ॥
[9]गृध्रसी[10]पिण्डिकोद्वेष्टौ [11]जानुविश्लेष[12]भेदकौ ।
[13]ऊरुस्तम्भो[14]रुसादौ च [15]पाङ्गुल्यं [16]वातकण्टकः ॥ २१ ॥
[17]गुदभ्रंशो [18]गुदार्तिश्च [19]वृषणाक्षेपकस्तथा ।
[20]शेफःस्तम्भः [21]श्रोणिभेदो [22]वंक्षणानाह[23]विड्भेदौ(ड्ग्रहौ) ॥ २२ ॥
[24]उदावर्तोऽथ [25]कुब्जत्वं [26]वामनत्वं [27]त्रिकग्रहः ।
[28]पृष्ठग्रहः [29]पार्श्वशूलमु[30]दरावेष्ट[31]हृद्द्रवौ ॥ २३ ॥
[32]हृन्मोहो [33]वक्षसस्तोदो [34]वक्षोद्धर्षो[35]परोधकौ ।
[36]ग्रीवास्तम्भो [37]बाहुशोषः [38]कण्ठोद्ध्वंसो [39]हनुग्रहः ॥ २४ ॥
[40]दन्तचालौ[41]ष्ठभेदौ च [42]मूकत्वं [43]वाग्ग्रहस्तथा ।
[44]कषायास्या[45]स्यशोषौ च [46]घ्राणनाशो [47]रसाज्ञता ॥ २५ ॥
[48]बाधिर्यमु[49]च्चैःश्रवणं [50]कर्णशूलम[51]शब्दता ।
वर्त्मसंकोच[52] विष्टम्भौ[53] [54]तिमिरं [55]शूलमक्षिषु ॥ २६ ॥
[56]व्युदासो [57]भ्रूव्युदासश्च [58]शङ्खभेदः [59]शिरोरुजा ।
स्फुटनं [60]केशभूमेश्च [61]दण्डकाक्षेपको[62]ऽर्दितम् ॥ २७ ॥

1 श्लेष्मणाऽसम्पृक्तमित्यर्थः; एतदेव ग्रन्थान्तरे विशुद्धपदेन दर्शितम् ।

एकाङ्गकः पक्षवधः श्रमभ्रमविजृम्भिकाः ।
प्रलापो वेपथुर्ग्लानी रौक्ष्यं निद्रापरिक्षयः ॥ २८ ॥
श्यावारुणावभासत्वमनवस्थानमेव च ।
हिक्काश्वासौ विषादश्च वन्ध्यात्वं षाण्ढ्यमेव च ॥ २९ ॥
प्रतिश्यायः शरण्यश्च प्राधान्येनानिलात्मकाः ।
तेष्वनुक्तेषु चान्येषु वायोः स्वं रूपमुच्यते ॥ ३० ॥
शैत्यं रौक्ष्यं लघुत्वं च गतिश्चेत्यथ कर्म च ।
विशदारुणपारुष्यसुप्तिसंकोचवैरसम् ॥ ३१ ॥
शूलतोदकषायत्वशौषिर्यखरकम्पनम् ।
सादहर्षौ कार्श्यवर्तव्यासस्रंसनभेदनम् ॥ ३२ ॥
उद्वेष्टदंशभङ्गाश्च शोषश्चानिलकर्म तत् ।
मधुराम्लोष्णलवणस्तत्रोपक्रम इष्यते ॥ ३३ ॥
ओषः प्लोषो भ्रमो दाहो वमथुर्धूमकाम्लकौ ।
अन्तर्दाहो ज्वरोऽत्यौष्ण्यमतिस्वेदोऽङ्गदाहकः ॥ ३४ ॥
त्वग्दाहः शोणितक्लेदो मांसक्लेदोऽङ्गशीर्य(र)णम् ।
मांसपाकश्चर्मदलो रक्तविस्फोटमण्डले ॥ ३५ ॥
रक्तपित्तं च कोठाश्च कक्ष्या हारिद्रनीलके ।
कामला तिक्तवक्त्रत्वं रक्तगन्धास्यता तथा ॥ ३६ ॥
अतृप्तिः पूतिवक्त्रत्वं जीवादानं तमस्तृषा ।
मेढ्रपायुगलाक्ष्यास्यपाको हारिद्रमूत्रविट् ॥ ३७ ॥
इति प्रधानाः पित्तार्त्यः, स्वं रूपं तस्य वक्ष्यते ।
लाघवं तैक्ष्ण्यमौष्ण्यं च वर्णाः शुक्लारुणादृते ॥ ३८ ॥
वैगन्ध्यं कटुकाम्लत्वमीषत्स्नेहश्च पित्तजाः ।
दाहोष्णपाकप्रस्वेदकण्डूकोठस्रवादिभिः ॥ ३९ ॥
विद्यात् पित्तविकारार्तं कर्मैतत्, तदुपक्रमः ।
कषायतिक्तमधुरस्नेहस्रंसनशोषणाः ॥ ४० ॥

[1]स्तैमित्यं [2]गुरुताऽङ्गस्य [3]निद्रा[4]तन्द्राति[5]तृप्तयः ।
[6]मुखमाधुर्य[7]संस्राव[8]कफोद्गार[9]बलक्षयाः ॥ ४१ ॥
[10]हृल्लासोऽथ [11]मलाधिक्यं [12]धमनी[13]कण्ठलेपकौ ॥ ४२ ॥
[14]आमं च [15]गलगण्डश्च [16]वह्निसाद [17]उदर्दकः ।
[18]श्वेतावभासताऽङ्गानां तथा [19]मूत्र[20]पुरीषयोः ॥ ४३ ॥
कफजानामसंख्यानां प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
स्नेहशैत्यगुरुश्वेतमाधुर्यं कफलक्षणम् ॥ ४४ ॥
श्लक्ष्णता चामयोत्पत्तौ तस्य कर्माणि चक्षते ।
स्नेहादि चिरकारित्वं बन्धोपचयसुप्तयः ॥ ४५ ॥
विष्टम्भश्चेति, तत्र ज्ञः कषायकटुतिक्तकैः ।
रूक्षोष्णैश्चाप्युपचरेन्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४६ ॥
स्नेहस्वेदोपचारौ च तेषु कर्माणि पञ्च च ।
वातघ्नानां तु सर्वेषामनुवासनमुत्तमम् ॥ ४७ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ४४ तमं पत्रम् ।)

पित्तघ्नानां विरेकश्च वमनं श्लेष्मघातिनाम् ।
येषां चिकित्सितस्थानमर्थे तु परिकीर्तितम् ॥ ४८ ॥
तांस्तु रोगान् प्रवक्ष्यामि न ह्यत्रैतत् समाप्यते ।
महागदोऽथ संन्यास ऊरुस्तम्भस्त एकशः ॥ ४९ ॥
ज्वरव्रणामगृध्रस्यः कामला वातशोणितम् ।
अर्शांस्यपि तथाऽऽयामो द्विविधा व्याधयस्तु ते ॥ ५० ॥
वातासृक्श्वित्रशोथास्तु त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।
ग्रहण्यक्षिविकाराश्च कर्णरोगा मुखामयाः ॥ ५१ ॥
अपस्माराः प्रतिश्यायः शोषाणां हेतवो मदाः ।
चतुर्विधास्ते निर्दिष्टा मूर्च्छा क्लैव्यानि चैव हि ॥ ५२ ॥
तृष्णाच्छर्दिश्वासकासगुल्मप्लीहारुचिव्यथाः ।
हिक्कोन्मादशिरोरोगा हृद्रोगाः पाण्डुसंज्ञकाः ॥ ५३ ॥

एते पञ्चविधाः प्रोक्ताः, षड्विधानपि मे शृणु ।
उदावर्ता अतीसाराः, सवैसर्पा अथामयाः ॥ ५४ ॥
मेहिनां पिडकाः कुष्ठं सप्त सप्तोपलक्षयेत् ।
शुक्रदोषाः पयोदोषा मूत्राघातोदराणि च ॥ ५५ ॥
अष्टावष्टौ वदन्त्येतान् ग्रहास्तु दश कीर्तिताः ।
योनिव्यापत्क्रिमिमेहान् विंशतिं विंशतिं विदुः ॥ ५६ ॥
एते समासतः प्रोक्ताश्चिकित्सास्थानहेतवः ।
पूर्वोद्भवनिमित्तेन योऽपरो जायते गदः ॥ ५७ ॥
तमुपद्रवमित्याहुरतीसारो यथा ज्वरे ।
चिकित्सितं यथोत्पत्ति तेषामेके प्रचक्षते ॥ ५८ ॥
उपद्रवाणामित्येके पूर्वं नेत्याह कश्यपः ।
उभयत्रैव यद्युक्तं पानभोजनभेषजम् ॥ ५९ ॥
शान्तये तत् प्रयुञ्जीत न वर्धेते तथा ह्युभौ ।
यं वा तीव्रतरं पश्येद् व्याधिं विद्वान् स्वलक्षणैः ॥ ६० ॥
तमेवोपक्रमेतादौ सिद्धिकामो भिषग्वरः ।
यो हेतुः पित्तरोगाणां रक्तजानां स एव तु ॥ ६१ ॥
शोणितं कुपितं जन्तुं क्लिश्नाति बहुभिर्मुखैः ॥ ६२ ॥
वैवर्ण्यसंतापशिरोक्षिरोगदौर्बल्यदौर्गन्ध्यतमःप्रवेशाः ।
वैसर्पविद्रध्युपजिह्वगुल्मरक्तप्रमेहप्रदरातिनिद्राः ॥ ६३ ॥
मन्दाग्निता स्रोतसां पूतिभावः स्वरक्षयः स्वेदमदानिलासृक् ।
तृष्णाऽरुचिः कुष्ठविचर्चिकाश्च कण्डूः सकोठाः पिडकाः सकण्डूः ॥६४॥
अन्ये च रोगा विविधा अनुक्तास्तेष्वादितः स्रंसनमेव पथ्यम् ।
वैसर्पवच्चात्र वदन्ति सिद्धं रक्तावसेकं च विशोषणं च ॥ ६५ ॥
न त्वेव बालस्य विशोषणं हितं नैवातिसंशोधनरक्तमोक्षणे ।
स्निग्धैः सुशीतैर्मधुरैरदाहिभिस्तत्रोपचारोऽशनलेपसेचनैः ॥ ६६ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।
इति रोगाध्यायः सप्तविंशतितमः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो लक्षणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
भगवँल्लक्षणैर्बाला आयुष्मन्तो भवन्ति कैः ।
सुखिनो दुःखिनः कैः कैर्वैद्यो विद्यादनायुषः ॥ ३ ॥
कति सत्त्वानि मर्त्यानां सत्त्वानां लक्षणं च किम् ।
प्रशस्तं निन्दितं देहे यद्यत्तत्तदिहोच्यताम् ॥ ४ ॥
पञ्चावदानवचनं श्रुत्वा प्रोवाच कश्यपः ।
कृत्स्नं लक्षणविज्ञानं सत्त्वं निन्दितपूजितम् ॥ ५ ॥

इह खलु कुमाराणां वृद्धजीवक! स्निग्धतनुश्लक्ष्णताम्रा नखा आधिपत्याय भवन्ति, स्थूला आचार्याणां, राजीमन्तश्च दीर्घाश्चायुष्मतां, निम्नशुक्तितुषाकृतयो दरिद्राणां, रूक्षा दुःखभागिनां, पुष्पिता लुण्ठानां, श्वेता मण्डला अनायुषां, स्फुटिता अस्वतन्त्राणां, विवर्णा व्यसनिनां, समुन्नता निपिण्डान्ता अल्पाः सुखभागिनां, विपुलैर्नखैर्मध्यत्वमाह, स्थूलाः श्वेता विषमाश्च प्रव्राजयन्ति । पादैः पीनैः सुप्रतिष्ठितैरूर्ध्वलेखैरायुष्मन्तो धनवन्तोऽधिपतयः, स्वस्तिकलाङ्गलकमलशङ्खचक्रहयगजरथप्रहरणमङ्गलाङ्कितै राजानः, ताम्रैः स्निग्धैः सुभगाः, उत्कु(त्क)टकैर्मध्यधनायुषः, श्वेतैरधनाः, अलेखैः परकर्मकराः, बहुलेखै रोगिणः; सुवृत्तश्लक्ष्णपार्ष्णिभिः सर्वगुणोपपन्ना भवन्ति, हीनपार्ष्णिभिरनायुषः प्रजाहीनाः,चिपिटाः पारदारिकाः । अङ्गुलीनखपादैर्दीर्घैर्दीर्घायुषो, ह्रस्वैर्ह्रस्वायुषः । अङ्गुलीभिर्घनाभिर्भाग्यवन्तो, गूढपर्वाभिर्भोगिनः, स्थूलपर्वाभिराचार्याः, लोमशाभिरधनाः । खरपरुषतनुविषमस्फुटितमलिना पार्ष्णिरप्रशस्ता । उत्तरपादमुन्नतमसिरमलोमकं प्रशस्यते, विषमं विपरीतं च तस्कराणाम् । गुल्फौ गूढावल्पावलोमसिरौ प्रशस्येते, धननाशायोल्वणौ, विपुलौ परिक्लेशाय । प्रजङ्घा तन्वी प्रशस्यते, स्थूला पतिपुत्रद्रव्यसुखक्षयकरी स्तेनाय च । जङ्घे चानुद्वृद्धे असिरे अलोमिके प्रशस्येते, शुष्कस्थूलसिरालोमशे विपरीते, वैधव्यकर्यौ तु नारीणाम् । जानुनी च गूढे धन्ये ।

ऊरू मांसोपचितौ गूढसिरौ श्लक्ष्णौ प्रशस्येते । स्फिचौ निर्वृत्तावलम्बौ
(इति ताडपत्रपुस्तके ४५ तमं पत्रम् ।)
निर्व्रणावलोमशावविषमौ प्रशस्येते, शुष्कावनपत्यानां, लम्बौ प्रधाननाशाय, महान्तौ पौंश्चल्याय, अल्पकौ शीलवताम् । कुकुन्दरौ गम्भीरावलोमशौ प्रविभक्तौ समौ प्रशस्येते, लोमशौ प्रव्रज्यायै, प्रदक्षिणावर्तौ तु धन्यौ, विपुलौ दीर्घायुषां, श्लिष्टावनायुषाम् । जघनमुरसा तुल्यं प्रशस्यत इत्येके । कुमाराणामुरस्तु विशालतरं, जघनं तु कुमारीणां, न तु मध्याय कल्पते । वृषणौ प्रलम्बौ बृहतौ गौरस्य, कृष्णौ कृष्णस्य, गौरौ रक्तस्य, श्यामौ श्यामस्य, रक्तौ लोमशौ मध्यौ स्मृतौ, पीनौ प्रशस्येते, विपरीतौ दौर्भाग्यपुंस्त्वप्रजाहानिकरौ, स्वल्पावनायुषां, दुःखाय चैके, गोखरहयाजाविकाकृती तु सुभगानामायुष्मतां च विज्ञेयौ । प्रजननं मृदु दीर्घमुच्छ्रितं बृहत्ताम्रनिर्वृत्तमणि महाकोशं महास्रोतः प्रशस्यते, तनु ह्रस्वं लम्बि विकोशं श्वेतश्यावविसृतं वामावृत्तमप्रशस्तम् । मूत्रमनाविद्धमतनुकमनल्पमृजुवेगं प्रशस्यते, तद्विपरीतमतिगन्धि सवेदनमत्युष्णं विवर्णमनिमित्तकालमशब्दमप्रशस्तं; कन्यकानां च स्फालितमूत्रत्वमुभयोर्वाऽनपत्यकरम् । योनिः शकटाकृतिरपत्यलाभाय, पीना सौभाग्याय, लम्बाऽपत्यवधाय, मण्डला व्यभिचरणाय, उत्क्षिप्ताऽनपत्यत्वाय, सूचीमुखी दौर्भाग्याय, भृशविवृतसंवृतशुष्का लम्बा विषमा विलिङ्गा क्लेशलाभाय, मध्यनिबिडा कन्याप्रजननाय, उन्नता रमणीया मांसला पुत्रजन्मने, व्यञ्जनवती च धन्या, अतिलोमशा वैधव्यकरी, व्यञ्जनहीना त्वयशसे, पिप्लुमद्रसावती व्यभिचारप्रव्रज्यायै । तथैव लोमराज्युभयतो मध्यमागता नातिघना प्रशस्यते, वैधव्यायातिस्थूला, अतिस्थूलघनलोमा पौंश्चल्याय, अधोजाता दौर्भाग्याय, नाभिमतिवृत्ता मध्यत्वाय । कुक्षी समुन्नतौ प्रशस्येते, लोमशौ प्रव्रज्यायै, सिरालौ कुभोजनाय, निम्नौ दारिद्र्याय, समौ मध्यत्वाय, दक्षिणोन्नतौ पुत्रजन्मने, वामोन्नतौ विपरीतौ । ईषदुन्नतमुदरमशि-

१ 'जडुलः कालकः पिप्लुः' इत्यमरः, 'निरुकृष्णो मांसाङ्कुरः' इत्यष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामिन्दुः, जतुमणिरित्यस्य नामान्तरं; पिप्लुमती वसावती (मेदःस्विनी) चेत्यर्थः ।

थिलमकठिनमविपुलं प्रशस्यते, दारिद्र्याय शुष्कम्, उन्नतं भोगाय, विशालविषमं विषमशीलभोगाय कल्पते, भृशशुष्कमनपत्यं; स्त्रियाश्चाधस्तादुपचितमसिरमतिविपुलमवलिकमनायुषे, मध्यं नाभेरुपरिष्टादनायुषे, एकवलिकं धन्यं, द्विवलिकं बुद्धिलाभाय, त्रिवलिकं सौभाग्याय, चतुर्वलिकं प्रजायुषे, बहुवलिकमधन्यमनायुषे भवत्युदरम् । नाभिः गम्भीरा प्रदक्षिणा वृत्तोत्सङ्गिनी लोमसिरावर्तवर्जिता प्रशस्यते, गर्ताकृतिरनुन्नता सुखदुःखकरी, विषमोन्नताऽनायुष्या, स्वल्पाकृतिरनपत्या, विदेशस्था प्रव्राजयति, बृहती गम्भीरोन्नताऽऽधिपत्याय । नाभ्या पायुर्व्याख्यातः । पार्श्वे वृत्ते मांसले स्निग्धे अलोमसिरे प्रशस्येते, लोमसिरे प्रव्राजयेते । पृष्ठं सममुपरिविशालमसिरमलोमकमनावर्तकं प्रशस्यते, मध्ये निम्नमायुष्मतां, निर्भुग्नं दुःखभागिनां, संक्षिप्तमनायुषां, लोमशममैत्राणामल्पापत्यानां च । लोमस्कन्धो वणिग्भारजीवी कितवो रङ्गजीवी वा, शुष्कांसो दरिद्रः, तावुभौ दीर्घायुषौ कदाचित् प्रव्रजेतामपि; स्निग्धांसः कर्षकः, पीनांस आढ्यः, कठिनांसः शूरः, शिथिलांसोऽस(श)क्तः; उन्नतांसः पुमान् प्रशस्यते, श्रष्टांसा कन्या; विपरीते तद्गुणहानिः । कक्षावुन्नतौ पृथुलौ पीनौ सुव्यञ्जनौ प्रशस्येते, विपरीतावधन्यौ, भृशलोमशौ च नारीणाम् । तथा बाहू आनुपूर्व्योपचितौ गूढारत्नी[1] दीर्घौ जानुस्पृशौ प्रशस्येते, सिराततावायुष्मतां, पक्ष्म(क्ष)वन्तौ प्रजावताम्, असिरावप्रजानां, तिर्यक्सिरौ कृच्छ्रजीविनां, तिलवन्तौ प्रव्राजयतः, मशकलक्षणवन्तौ कलहाय । मणिबन्धने स्थूले पुंसः प्रशस्येते, तनू स्त्रियाः । उभयोरेव तिस्रो यवपङ्क्तयोऽच्छिन्नाः प्रशस्यन्ते, प्रथमा धन्या, द्वितीया मुख्या, तृतीया प्रजायुषे, सर्वाश्चेदविच्छिन्नाः स्निग्धा व्यक्तगम्भीरलिखिता आधिपत्याय, चतस्रो राजर्षेः, पञ्च षट् शतपुत्रस्य, सप्त देवनिकायानाम्, एकाऽपि चेदविच्छिन्ना व्यक्ता सुखायोपपद्यते ।..............................

१ 'निगूढकूर्परावित्यर्थः । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठतलाङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' इति मेदिनी ।

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ४६ तमं *पत्रम् ।)

....

....

स्त्रीणां चातिदीर्घाश्चातिह्रस्वाश्च निन्दिताः । केशभूमिः स्निग्धा लोहिता निर्मला निर्व्रणा च प्रशस्यते ॥

मत्तगजवृषभसिंहशार्दूलहंसगतयोऽधिपतयः, स्तिमितगतयो धन्याः, चपलगतयश्चपलसुखदुःखलाभिनः, तिर्यग्गतयस्त्वधन्याः स्खलनाश्चाङ्गविस्फोटिनश्चाप्रशस्ताः । तथा, अतिगौरमतिकृष्णमतिदीर्घमतिह्रस्वमतिकृशमतिस्थूलमतिलोमशमलोमशमतिमृद्वतिकठिनं च शरीरेष्व(रम)प्रशस्तमुच्यते । तथा बालानां रुषितरुदितस्वप्नप्रजागरक्रोधहर्षविसर्गादानपङ्क्तिस्थैर्यगाम्भीर्याणि युक्तानि गुणाधिकानि प्रशस्यन्त इति ॥

अत्र श्लोकाः—

यथा वक्त्रं तथा वृत्तं यथा चक्षुस्तथा मनः ।
यथा स्वरस्तथा सारो यथा रूपं तथा गुणाः ॥
त्रिविधं सत्त्वमुद्दिष्टं कल्याणक्रोधमोहजम् ।
श्रेष्ठमध्याधमत्वं च तेषां प्रोक्तं यथाक्रमम् ॥
अष्ट सप्त त्रिधा चैषां क्रमाद्भेदः प्रवक्ष्यते ।
सत्त्वानां, सत्त्वविज्ञानं हितमौषधकल्पने ॥
तपःसत्यदयाशौचदानशीलरतं समम् ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नं ब्राह्मं विद्याज्जितेन्द्रियम् ॥
प्रजावन्तं क्रियावन्तं धर्मशीलं जगत्प्रियम् ।
अनीर्ष्यमशठं प्राज्ञः प्राजापत्यं वदेच्छुचिम् ॥

---

* अस्याग्रे पत्रद्वयग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके । अत्र कररेखान्तराणि, ऊर्ध्वजत्ववयवानां केशान्तानां सविस्तरं निरूपणं स्यात् । स्त्रीणां चेत्यग्रिमवाक्ये केशा एवोपात्ताः स्युः ।

शौचव्रतेज्याध्ययनब्रह्मचर्यदयापरम् ।
जितमानमदक्रोधं वक्तारं चार्षमादिशेत् ॥

त्रिवर्गनित्यं विद्वांसं शूरमक्लिष्टकारिणम् ।
प्राहुरैन्द्रं महाभागमधिष्ठातारमीश्वरम् ॥

त्यक्तदम्भभयक्रोधं प्राप्तकारिणमीश्वरम् ।
समं मित्रे च शत्रौ च याम्यं विद्यात् सुनिश्चितम् ॥

अशुचिर्विशुचिः शूरः शीघ्रक्रोधप्रसादवान् ।
पुण्यशीलो महाभागो वारुणो वरुणप्रियः ॥

स्थानमानपरीचारधर्मकामार्थलोभिनम् ।
क्रोधप्रसादफलदं कौबेरं प्राहुरूर्जितम् ॥

श्लोकाख्यानेतिहासज्ञं गन्धमाल्याम्बरप्रियम् ।
नृत्तगीतोपहासज्ञं गान्धर्वं सुभगं विदुः ॥

ये चान्येऽपि शुभा भावाः शुद्धास्ते चापि सात्त्विकाः ।
एतत् कल्याणभूयिष्ठं शुद्धं **सत्त्वमिहाष्टधा** ॥

आरोग्यं प्रशमो रूपं ज्ञानविज्ञानमार्यता ।
दीर्घमायुः सुखात्यक्तं सामान्यं शुद्धलक्षणम् ॥

ईश्वरोऽसूयकश्चण्ड आत्मपूजोपधिप्रियः ।
सानुक्रोशभयो रौद्रो हन्ता शूरस्तथाऽऽसुरः ॥

क्रूरश्छिद्रप्रहारी च रोषेर्ष्यामर्षसन्ततः ।
*वैरमांसाशनायासः कलहार्थी च राक्षसः ॥

शुचिद्विडशुचिः क्रूरोऽभीरुर्भीषयिताऽऽविलः ।
मद्यमांसप्रियः शङ्की पैशाचो बहुभोजनः ॥

तीक्ष्णमायासबहुलं निद्रालुं बहुवैरिणम् ।
†अक्रुद्धभीरुं स्त्रैणं च सार्पं नित्योष्ठलेहिनम् ॥

---

* वैरे मांसाशने च आयासो यस्येत्यर्थः ।
† यावन्न क्रुध्यति तावद्भीरुरित्यर्थः ।

दानशय्यात्यलङ्कारपानभोजनमैथुनैः ।
नित्योपेतं प्रमुदितं याक्षं विद्यात् प्रभक्षणम् ॥
अहङ्कृता महाहारा वैरिणो विकृताननाः ।
विरूपा विकृतात्मानो भूतसत्त्वाँ निशाप्रियाः ॥
अमर्षिकुत्सिताहारवाग्घूनं नित्यशङ्कितम् ।
चलं दुर्मेधसं भीरुं शाकुनं विद्ध्यनोकसम् ॥
इत्येतद्राजसं सत्त्वं सप्तधा क्रोधकारितम् ।
व्यामिश्रगुणदोषं च रज एवोपलक्षयेत् ॥
आहारमैथुनपरं स्वप्नशीलममेधसम् ।
अथैवं पाशवं विद्यान्मृजालङ्कारवर्जितम् ॥
भीरुमप्रज्ञमाद्यूनं* कामक्रोधवशं गतम् ।
हिंस्रमात्मपरं विद्यान्मात्स्यं सुप्रजसं शठम् ॥
वधबन्धपरिक्लेशशीतवातातपक्षमम् ।
बुद्ध्यङ्गहीनमलसं वानस्पत्यं वदेदृजुम् ॥
इत्येतत्त्रिविधं सत्त्वं तामसं मोहसंभवम् ।
यच्चामेध्यमकल्याणं सर्वं तच्चापि तामसम् ॥
सत्त्वं प्रकाशकं विद्धि, रजश्चापि प्रवर्तकम् ।
तमो नियामकं प्रोक्तमन्योन्यमिथुनप्रियम् ॥
यदा यच्चाधिकं यस्य स देही तेन भावितः ।
शुभाशुभान्याचरति फलं भुङ्क्ते तथाविधम् ॥
समानसत्त्वा बालानां तस्माद्धात्री प्रशस्यते ।
उद्वेगवित्रासकरी विपरीता न शस्यते ॥
न जीवन्त्यथ जीवन्ति कृच्छ्रा धात्रीविपर्यये ।
समानसत्त्वा बालानां पुष्टिरायुर्बलं सुखम् ॥

* 'आद्यूनः स्यादौदरिकः' इत्यमरः ।

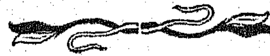
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
ओजः सत्त्वं च सर्वं च तत्सारं तु निबोध मे॥
त्वग्रोगरहितो भोगी प्रसन्नव्यञ्जनच्छविः।
सद्यःक्षतप्ररोहश्च त्वक्सारः सुतनूरुहः॥
रक्तसारोऽरुणाभासः..................

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ४९ तमं पत्रम्।)

(सूत्रस्थानस्यैतावानेव भाग उपलब्धः।)

१ अस्याग्रे पञ्चाशत्तमपत्रादारभ्य चतुःसप्ततितमपत्रपर्यन्तं पञ्चविंशतिपत्रात्मको ग्रन्थस्त्रुटितस्ताडपत्रपुस्तके। यत्र सूत्रस्थानस्यावशिष्टोंऽशः, निदानस्थानं संपूर्णं, विमानस्थानस्य कियदंशः स्यात्।

....

....

पृथक् पूजा हिताशनम् ।

तिथिनक्षत्रदेवार्चा ग्रन्थ्यवेक्षितजान् गदान् ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) कर्णायजयावष्ठीवनं (?) विमानम् ॥

शिष्योपक्रमणीयविमानाध्यायः ।

अथातः शिष्योपक्रमणीयं विमानमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खलु गुरुः शिष्यमभिगतं विद्यार्थिनं शिष्यगुणान्वितं विधिनोपनयेदुदगयने पुण्याहे नक्षत्रेऽश्वयुजि रोहिण्यामुत्तरास्वन्यस्मिन् वा । पुण्ये प्रागुदक्प्रवणदेशे गोमयेनाद्भिश्च गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्य; यथोक्तं तत्र लक्षणोल्लेखनाग्निप्रणयनपरिसमूहनपर्युक्षणब्रह्मप्रणीतास्तरणाज्योत्पवनाघाराज्यभागाग्निहोमान् कृत्वा, पालाशीः समिधो घृताक्ता जुहोति—अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, कश्यपाय स्वाहा, अश्विभ्यां स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, धन्वन्तरये स्वाहा, सरस्वत्यै स्वाहा, पूर्णभगाय स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा, इति हुत्वा; ब्राह्मणं हविष्यौदनेन दक्षिणावता तर्पयित्वा, देवांश्च बलिभिः, गुरवे पूर्णकुम्भं दक्षिणां दत्त्वा, 'दधिक्राव्ण' इति प्राङ्मुखो दधि प्राश्य, उपस्पृश्याद्भिः, परिक्रम्य प्रदक्षिणं, गुरोर्बाहुं संस्पृश्य ब्रूयात्-असावहं पुत्र इति, पादौ संस्पृश्य ब्रूयात्—असावहं शिष्य इति ॥ ३ ॥

अथ शिष्यगुणाः—क्षान्तिर्दाक्ष्यं दाक्षिण्यमानुकूल्यं शौचं कुले जन्म धर्मसत्याहिंसासामकल्याणज्ञानविज्ञानस्थितिविनिवेशः पाटवं यथोक्तकारित्वं ब्रह्मचर्यमनुत्सेको लोभेर्ष्याविवर्जनमिति; अतोऽन्यथा दोषैः स वर्ज्यः ॥४॥

अथ गुरुः–धर्मज्ञानविज्ञानोहापोहप्रतिपत्तिकुशलो गुणसंपन्नः सौम्य-दर्शनः शुचिः शिष्यहितदर्शी चोपदेष्टा च भिषक्शास्त्रव्याख्यानकुशल-स्तीर्थागतज्ञानविज्ञानः कल्योऽनन्यकर्माऽव्यावृत्तः शिष्यगुणान्वितश्च । अतोऽन्यथा दोषैर्वर्ज्यः ॥ ५ ॥

अथ शिष्यानुशासनं–भो सौम्येनानुकूलेन धार्मिकेण जितेन्द्रियेणा-हूताध्यायिना च भवितव्यं, सर्वनिवेदिना समानदुःखेन देशकालज्ञेन धृतिमता च भवितव्यं, लोभक्रोधमोहेर्ष्याप्रहासवैरमद्यमांसस्त्रीभ्यो निव-र्तयि(र्ति)तव्यं, गुरुशुश्रूषावशेषेणाध्येतव्यं, न चाननुज्ञातेन न चानभ्यर्च्य वा गुरुमसमाप्तविद्येन वा प्रचरितव्यम् ॥ ६ ॥

अथाध्ययनविधिः–गुरुः शुचिरुद्धृतहस्तः शुचौ देशे तद्वच्छिष्यायाव-हितायाथशब्दमोङ्कारं वा पूर्वं प्रयुज्य महाव्याहृतीरनूच्य सावित्रीं च त्रिरभ्यस्याऽधीष्व भो इत्युक्ते(क्त्वा) रूपमेकं निगदेत्, तं चानुपठेत्, तच्छिष्यो रूपहतं संस्थाहतं च कुर्यात्, ग्रहणशक्त्यवेक्षः खण्डन-संदर्शनापूर्वग्रहणानि सोढुं यथोक्तश्रवणं तस्याभ्यासो धन्यः, धारणाध्या-पनेनार्थतत्त्वाधिगमनं तु मोक्षाय । नानध्यायेष्वधीयीत, न गुरुव्यली-केषु, न पर्वसु, न सन्ध्यायां, न विद्युदुल्कानभ्रवर्षाऽसूर्यदर्शनेषु(?), न महोत्सवे, न भुक्तवान्, नाद्भुतदर्शने, न गोब्राह्मणगुरुपरात्मपीडायां, न पक्षिणीषु, नाप्यष्टकासु, नात्युच्चनीचप्लुतक्लीबस्वरैः, नामुखाद्गुरोः, नाल-क्षितं, न संदिग्धं, न च क्षुत्पिपासाव्याधिवैमनस्यादियुक्तोऽभ्यसेत् ॥७॥

अधीत्यानुज्ञातः प्रचरेच्छुक्लवासाः संह(य)तकेशोऽनुद्भ्रान्तो युगमात्राव-लोकी पूर्वाभिभाषी सुमुखः । न चातुरकुलमनाहूतः प्रविशेत्, प्रविशंश्च निमित्तानि लक्षयेत् । न च सर्वतोऽवलोकयेदन्यत्रातुरात् । न चातुरकुलेषु स्त्रीभिः प्रेष्याभिरपि सहोपहासं गच्छेत्, न चासामपूजापुरस्कृतं नाम गृह्णीयात्, मान्यस्थानेनैव तु ब्रूयात्, न च ताभिः संव्यवहारमतिप्रणयं

१ पूर्वोक्तैः शिष्यगुणैरपि यथासंभवविभिर्युक्त इत्यर्थः ।

२ चिकित्सार्थं व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ।

३ गुरुरेकैकविषयस्वरूपमुपदिशेत्, पुनरप्युपदेशं सुबोधायावर्तयेत्, शिष्यस्समुप-देशं शब्दस्वरूपावृत्त्या विषयावृत्त्या च दृढीकुर्यादिति भावः ॥

वा कुर्यात्, न च भर्तुरविदितं स्त्रीभ्यः किञ्चिदादद्यात्, न चाविदितः प्रदि(वि)शेत्, न च रहसि स्त्रिया सह ब्रूयादासीत वा, न चैनां विवृतां प्रेक्षेत विहसेद्वा, प्रणयन्तीं चोपेक्षेत, न च प्रकाशयेत्। न चातुरकुलगुह्यं बहिः प्रकाशयेत्, नातुरकुलदोषान् प्रथयेत्। दृष्टारिष्टमपि चातुरं न तत्त्वं ब्रूयात्, नित्यमाश्वासयेत्। न मृत्युपरिगतशरीरमसाध्यरोगमनुपकरणं चोपगच्छेत्, नौषधमक्रमेणोपदिशेत्, न पराधीनं कुर्यात्। न स्वयं कृतकमौषधं[१] प्रयुञ्जीत, शरीरौषधव्याधिवयसां चावस्थान्तरज्ञः स्यात्। नित्यसंभृतधूपाञ्जनौषधः स्यात्। न चान्यभिषग्भिर्विरोधं गच्छेत्[२]। संयुक्तश्च तैरौषधं प्रकल्पयेत्। प्रगल्भो निःशङ्क उपस्थितपदे विस्पष्टं विचित्रं मृदूपनयवद्ग्राहकमविरुद्धं धर्म्यं सदा ब्रूयात्। प्रजानां हि स्वस्तिकामो भिषगिह चामुत्र च नन्दत इति ॥ ८ ॥

अथान्यो भिषगभिषेदेत्तस्मै क्षमेत, साम्ना चानुनयेत्। पुनः पुनः कुत्सयन्तं तु विगृह्यादितो ग्रन्थेनाऽवकिरेत्, न चास्य वाक्यावकाशं दद्यात्। ब्रुवतोऽपि प्रोक्तं च ब्रूयात्—नैतदेवमिति। परिहसेत्, अपशब्दांश्चास्य विगृह्णीयात्, अर्थे कृच्छ्रे चैनमवतारयेत्, न चैनमवशः परुषयेत्, स्तोत्रगर्भैरेवैनं धर्षयेदिति ॥ ९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ७५ तमं पत्रम्।)

भो भिषक्! आयुः किं, किमायुर्वेदस्यायुर्वेदत्वं, किं चायुरित्युच्यते, कत्यङ्गश्चायुर्वेदः, कथं चाध्येयः, किमर्थं चाध्येयः, किञ्चास्याद्यं तन्त्रं, कश्चैषां धुर्यः, कतमं च वेदं श्रयति, किं नित्योऽनित्यः, किमाश्रयश्चायुर्वेदः, कानि चैषां सु(स्व)लक्षणानि तत्प्रकृतीनां, तिसृणां च वेदनानामतीतवर्तमानानागतानां कतमां भिषक् चिकित्सति, किं चास्यायुर्वेद(स्य)साधनं, किं पुण्योऽपुण्यः[३]? इति पृष्टो वा प्रतिब्रूयात्—भो तत्रायुर्जी-

---

१ कृतकं कृत्रिमम्।

२ अभ्यागच्छेदित्यर्थः।

३ आयुर्वेदो धर्म्योऽधर्म्यो वेत्यर्थः।

वितमित्युच्यते॥ 'विद्' ज्ञाने धातुः, 'विद्लृ' लाभे च, आयुरनेन ज्ञानेन विद्यते ज्ञायते, विन्दते लभ्यते न रिष्यतीत्यायुर्वेदः॥ कत्यङ्गश्चायुर्वेद इति अष्टाङ्गः; तस्य कौमारभृत्यं कायचिकित्सा शल्याहर्तृकं शालाक्यं विषतन्त्रं भूततन्त्रमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रमिति ॥ अत्राह—अङ्गान्येतानि, शरीरमस्य कतमत्, यदाश्रयन्त्यङ्गानि, अङ्गानि हि शरीराश्रयाणि भवन्ति; अत्राह—तस्य शरीरं धर्मः, धर्माश्रयं ह्यस्मिन् कर्म सिध्यतीति ॥ कथं चोत्पन्न इति; आह—अथर्ववेदोपनिषत्सु प्रागुत्पन्नः; स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः प्रजानां परिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत् सर्ववित्, ततो विश्वानि भूतानि। ततस्तं पुण्यमायुर्वेदमनन्तमायुषो वर्धनमाधारमाप्यायनममृतमश्विभ्यां कः प्रददौ, ताविन्द्राय, इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः कश्यपवशिष्ठात्रिभृगुभ्यः; ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थं धर्मार्थकाममोक्षशक्तिपरिपालनार्थं चेति, एवमुत्पन्नः ॥ कथं चाध्येय इति, गुरोरनुमतेनेति ॥ केन चाध्येय इति, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रैरायुर्वेदोऽध्येयः ॥ तत्रार्थपरिज्ञानार्थं पुण्यार्थं चात्मनः प्रजानुग्रहार्थं ब्राह्मणैः, प्रजासंरक्षणार्थं क्षत्रियैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः, शुश्रूषार्थमितरैः, धर्मार्थं च सर्वैः। सुखजीवितदानं हि सर्वधर्मस्याधिकं ब्रुवते; ततश्च पुण्य एवमायुर्वेदः। सुखजीवितदानतुष्टाश्च देहिनः कृतज्ञाय संविभजन्ति पुरःस्तुवन्ति च; तदस्य धर्मार्थकामनिर्वर्तकं भवतीति किमर्थं चाध्येय इत्यत्रोक्तम् ॥ किंचास्याद्यं तन्त्रमिति ?—

कौमारभृत्यमष्टानां तन्त्राणामाद्यमुच्यते ।
आयुर्वेदस्य महतो देवानामिव हव्यपः ॥

अनेन हि संवर्धितमितरे चिकित्सन्ति। बालस्य ह्यद्यमौषधमन्यत्, प्रमाणमन्य(दन्य) उपक्रमोऽन्ये च विशेषाः ॥ कं च वेदं श्रयति ? अथर्ववेदमित्याह; तत्र हि रक्षाबलिहोमशान्ति........प्रतिकर्मविधानमुद्दिष्टं विशेषेण, तद्वदायुर्वेदे, तस्मादथर्ववेदं श्रयति। सर्वान् वेदानित्येके, पद्यगद्यकथ्यगेयविद्याश्रयादिति; न चैतदेवम्, आयुर्वेदमेवाश्रयन्ते वेदाः। तद्यथा—दक्षिणे पाणौ चतसृणामङ्गुलीनामङ्गुष्ठ आधिपत्यं कुरुते, न च नाम ताभिः सह समतां गच्छति, एकस्मिंश्च पाणौ भवति, एवमेवायमृग्वे-

दयजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदेभ्यः पञ्चमो भवत्यायुर्वेद इति। किं कारणं? यथाहि वेदेषु सततं ब्रह्मज्ञैस्त्रिवर्गसंयुक्तं पुरुषनिश्रेयसं चिन्त्यते, एवमेवास्मिन्नपि वेदे निदानोत्पत्तिलिङ्गारिष्टचिकित्सितैः सततमेव हितसुखकरं त्रिवर्गसारभूतं पुरुषनिश्रेयसं चिन्त्यते; तद्यथा च विविधविज्ञानज्ञानोपपन्ना भाष्यवचनविदोऽष्टाङ्गया बुद्ध्योपपन्ना लङ्घनप्लवनस्थानासनगमनागमनसमर्था अपि च नाम मनुष्या अदेशज्ञानवन्तो नित्यमेव देशज्ञं दैशिकमन्वयुरेवमेव खलु वेदनासु शिक्षाकल्पसूत्रनिरुक्तवृत्तच्छन्दोयज्ञसंस्तरज्ञानसमुच्चयविशेषज्ञा आयुर्वेदमेवानुधावन्ति, तस्माद्ब्रूमः—ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदेभ्यः पञ्चमोऽयमायुर्वेदः। यतश्च व्याधितस्यारोग्यमरोगस्य च शेषाः क्रिया धर्मार्थकाममोक्षेषु निर्वर्तन्ते॥ किं नित्योऽनित्य इति, (नित्य इति ब्रूमः) कुतः? आर्षवचनप्रामाण्यादविनाशित्वात् साध्यासिद्धे[1]र्देशकालसामान्यादिति॥ किमाश्रय इति, वातपित्तकफाश्रयः। ते च द्वे द्वे देवते श्रिताः; मारुतमाकाशं च वातः श्रितः; अग्निमादित्यं च पित्तं; सोमं वरुणं च कफः; तास्तेषां देवताः। धर्मार्थकामानित्येके, सत्त्वरजस्तमांसीत्येके, साध्ययाप्यासाध्यत्वमित्येके॥ कानि चैषां स्वलक्षणानि तत्प्रकृतीनामित्यत्रोच्यते। तत्र, श्लेष्मा स्निग्ध०

....

.....................................[2]

(इति ताडपत्रपुस्तके ७६ तमं पत्रम्।)

(विमानस्थानस्यैतावानेव भाग उपलब्धः)

---

१ 'साध्यसिद्धेः' इति पाठो युक्तः, फलनिष्पत्तेरिति तदर्थः। साध्यासिद्धेरिति तु वाद्यभिमतस्यानित्यत्वरूपसाध्यस्य सिद्धेरित्यर्थेन संगमनीयम्।

२ अस्याग्रे पत्रद्वयग्रन्थो लुप्तस्ताडपत्रपुस्तके।

....

....

तस्मात् पञ्चैव खलु ऋतवोऽपि, तदनुपपत्तेर्नास्ति षट्त्वमिति; अत्रोच्यते–रसार्थमेषां षट्त्वं रसविमाने प्रोक्तम् ॥

स कः[1] कलासमूहं कालं द्विविधमकल्पयत्–शुभं चाशुभं च; तौ तुल्यप्र(परि)माणौ भूतवर्तमानानागतविभागात् । तत्र शुभ उत्सर्पिणी[2], अशुभोऽवसर्पिणी; ते पुनरुभे त्रिविधे युगभेदेन–आदियुगं देवयुगं कृतयुगमित्युत्सर्पिणी, त्रेताद्वापरकलियुगान्यवसर्पिणी; तयोरानन्त्यात् परिमाणं नोच्यते । तत्रादियुगदेवयुगेऽचिन्त्यप्र(परि)माणोद्भवे कर्मभोजनपानगतिवीर्यायुषि अनिर्देश्ये । कृतयुगे तु नारायणं नाम देहिनां संहननं शरीरमुत्पद्यते; तस्मात्तदाहुः—तस्य घनं निष्कपालं शिरः, अस्थीनि च सत्त्वास्पदान्याकृतयो वज्रगरीयस्यः, हृदि चास्य महासिरा दशैव, त्वगस्य शिरश्चाभेद्यमच्छेद्यं, सर्वतोऽस्य शुक्रं, योजनं चास्योत्सेधः, सप्तरात्रं चास्य गर्भवासः, सद्योजातस्य चास्य सर्वकर्माणि शक्यानि भवन्ति, न चैनं क्षुत्पिपासाश्रमग्लानिशोकभयेर्ष्याऽधर्मचिन्ताधिव्याधिजरा बाधन्ते, न च स्तन्यवृत्तिर्भवति, धर्मतपोज्ञानविज्ञानस्थितियुक्तिश्चाति भवति । तस्य पलितोपमार्ध(?)मायुरुत्कृष्टमाहुरिति ॥ अथ त्रेतायामर्धनारायणं नाम देहिनां संहननं शरीरमुत्पद्यते । तस्यैकास्थिप्रायं शरीरमाकुञ्चनप्रसारणवर्ज्यं, गर्भवासोऽस्याष्टमासिकः, स्तन्यजीविका च, द्वे शिरस्कपाले, पार्श्वयोरेकैकः सन्धिः उरसि च, त्र्यस्थि पृष्ठं, कोष्ठस्य सिरा विंशतिः, शुक्रं च, पलितोपम(?)चतुर्भागमायुरुत्कृष्टं पूर्वाच्चार्धगुणावसर्पणमिति ॥ अथ द्वापरे कैशिकसंहननं शरीरमुत्पद्यते केशमात्राणुसुषिरास्थि, अतिक्षिप्तसन्धि, महाहस्तिबलः(लं), सि-

---

१ कः ब्रह्मा ।

२ उत्सर्पति वर्धते उत्सर्पयति वर्धयति वा क्रमेणायुरादीन् भावानिति उत्सर्पिणी, उन्नतिकाल इति यावत्; अवसर्पति हीयते अवसर्पयति हापयति वा क्रमेणायुरादीन् भावानिति अवसर्पिणी, अवनतिकाल इति यावत् ।

रानुवेष्टितगात्रः(त्रं), गात्रसन्धिषु चास्य शुक्रं, पलितोपमा(?)ष्टभागमायुरुत्कृष्टं पूर्वाच्चार्धगुणावसर्पणमिति ॥ अथ कलियुगे प्रज्ञप्तिपिशितं संहननं शरीरमुत्पद्यते। तस्य षष्टिश्च त्रीणि चास्थिशतानि भृशसुषिराणि मज्जपूर्णानि नलवदासन्नवधानि[1], चत्वारि मांसपेशीशतानि, सप्त सिराशतानि हृदयमूलानि, नव स्नायुशतानि मस्तुलुङ्गमूलानि, द्वे धमनीशते तालुमूले, सप्तोत्तरं मर्मशतं, त्रीणि महामर्माणि, दश प्राणायतनानि, पञ्च हृदयानि, त्रीणि सन्धिशतान्येकाशीता(त्यधिका)नि, चतुर्दश कण्डराः, कूर्चा द्विचत्वारिंशत्, षट् त्वचः, सप्त धातवः, स्रोतांसि द्विविधानि, जातस्य पृथग्दन्तजन्म, दशमासं गर्भवासः, संवत्सरादूर्ध्वं प्रतितिष्ठति, वाचं च विसृजति; तस्य वर्षशतमायुरुत्कृष्टं, सुखदुःखाधिव्याधिजरामृत्युपरिगतः,....सर्वगात्रः, क्षुत्पिपासागौरवश्रमशैथिल्यचित्तेर्ष्यारोषानृतलौल्यपरिक्लेशमोहवियोगप्रायः, संसारगोचरः, आबाधबहुल इति द्वे द्वे युगे सत्त्वरजस्तमोन्वये विद्धि। इति पुरुषस्य सृष्टिकारणमुक्तम् ॥

समुदयकारणं तु ब्रूमः—अव्यक्तान् महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् खादीनि, ता अष्टौ भूतप्रकृतयः। चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि, तान्येव बुद्धीन्द्रियाणि; हस्तौ पादौ जिह्वा गुद उपस्थ इति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्चेन्द्रियार्थाः; अतीन्द्रियं तु मनः; इत्येते षोडश विकाराः। महदादि सर्वं क्षेत्रमव्यक्तमाचक्षते, क्षेत्रज्ञं तु शाश्वतमचिन्त्यमात्मानम्। अस्य लिङ्गानि—चेतनाहङ्कारप्राणापानोन्मेषनिमेषसुखदुःखेच्छाद्वेषस्मृतिधृतिबुद्धयः; तदभावे मृताख्या। शरीरेन्द्रियात्मसत्त्वसमुदयं पुरुषमाचक्षते, आत्मानमेके। ज्ञानस्याभावो भावश्च मनसो लक्षणं, तस्यैकत्वमणुत्वं च द्वौ गुणौ, प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादेकं, पृथक्(न[2])। समनस्कमिन्द्रियमर्थग्रहणसमर्थं भवति। खं वायुस्तेज आपः पृथिवीति पञ्च

---

१ नलवद्भङ्गुराणीत्यर्थः।

२ अत्र मनसोऽनेकत्ववादमाक्षिप्य एकत्ववादश्चरके इव व्यवस्थापितः। अस्मिन्नेवार्थे समनस्कमित्युत्तरवाक्यं साधकत्वेन संगच्छते। अतोऽत्र 'न पृथक्' इति सनकारपाठश्चेत् साधु।

महाभूतानि शरीरहेतुरुच्यते । शब्दादयस्तेषां गुणाः । गुणवृद्ध्याऽवस्थितानि महाभूतानि दिगात्मा मनः कालश्च द्रव्याणि । द्रव्याश्रया गुणाः । खस्याप्रतिघो लिङ्गं, वायोश्चलनं, तेजस औष्ण्यम्, अपां द्रवत्वं, पृथिव्याः स्थैर्यम् । मनःषष्ठानामिन्द्रियाणां त्रीणि त्रीणि विप्रकृष्टसन्निकृष्टवृत्तीनि । मनश्चक्षुः श्रोत्रमिति विप्रकृष्टवृत्तीनि, घ्राणं रसनं त्वगिति सन्निकृष्टवृत्तीनि । तत् सर्वं स्पर्शनलक्षणमाहुः; तद्यथा—पुरुषः सर्वतोगवाक्षं प्रासादमभिरूढस्तांस्तानर्थान् गवाक्षैरालोचयत्येवमयमात्मा शरीरस्थ इन्द्रियैरनुपहतैर्मनःप०

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ७९ तमं पत्रम्[1] ।)

असमानगोत्रीयशारीराध्यायः

....

....

प्राणस्तु बीजधातुं हि विभजत्यस्थिसंख्य(स्थ)या ।
प्रविष्टमात्रं बीजं हि रक्तेन परिवेष्ट्यते ॥
शुक्रादस्थ्यस्थितो मांसमुभाभ्यां स्नायवः स्मृताः ।
सर्वेन्द्रियाणि गर्भस्य सर्वाङ्गावयवास्तथा ॥
तृतीये मासि युगपन्निर्वर्तन्ते यथाक्रमम् ।
प्रस्पन्दते चेतयति वेदनाश्चावबुद्ध्यते ॥
सूक्ष्मप्रव्यक्तकरणस्तृतीये तु मनोऽधिकः ।
चतुर्थे स्थिरतां याति गर्भः कुक्षौ निरामयः ॥
गुरुगात्रत्वमधिकं गर्भिण्यास्तत्र जायते ।
मांसशोणितवृद्धिस्तु पञ्चमे मासि जीवक ! ॥
गर्भिणी पञ्चमे मासि तस्मात् कार्श्येन युज्यते ।
बलवर्णौजसां वृद्धिः षष्ठे मातुः श्रमोऽधिकः ॥

---

१ अस्याग्रे ८० तमं पत्रं त्रुटितं ताडपत्रपुस्तके ।

सर्वधात्वङ्गसंपूर्णो वातपित्तकफान्वितः ।
सप्तमे मासि तस्माच्च नित्यक्लान्ताऽत्र गर्भिणी ॥
अष्टमे गर्भिणीगर्भावाददाते परस्परम् ।
ओजो [1]रसवहायुक्तैः पूर्णत्वाच्छलयत्यपि ॥
तस्मात्तत्र मुहुर्ग्लाना मुहुर्हृष्टा च गर्भिणी ।
अत्ययं चाश्नुते तस्मान्न मासो गण्यतेऽष्टमः ॥
नवमादिषु मासेषु जन्म चास्य यथाक्रमम् ।
पूर्वदेहकृतं कर्म गर्भावाससुखासुखम् ॥
जातः स्मरति तावच्च यावन्नोपैति जीविकाम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥
(इति) शारीरेऽसमानगोत्रीयं नाम(शारीरम्) ॥

गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

जीवस्तु खलु भो सर्वगतत्वादीश्वरगुणसमन्वितः पूर्वशरीराच्चावक्रामति परशरीरं चोपक्रामति युगपत्, न कदाचिदपि बीजशोणितवाय्वाकाशादि-मनोबुद्धिभिर्वियुक्तपूर्वः, सर्वगतत्वाच्च न कस्यांचिद्योनौ नोपपद्यते स्वकर्म-फलानुभावादिति ॥ ३ ॥

गर्भस्य पुनर्भगवन्! के शरीरावयवा आकाशान्निर्वर्तन्ते, के वायोः, के तेजसः, केऽद्भ्यः, के पृथिव्याः, के चास्य मातृतः संभवतः संभवन्ति, के चास्य पितृतः, किमात्मनः, किंच सात्म्यतः, किंच रसतः, किंच सत्त्वतः, कुत्र चैते सर्वभावा अन्वायत्ता भवन्ति, कं चार्थमवेक्षन्ते; इति पृष्टो भगवान्

---

१ रसवहानाडीयोगादित्यर्थः । गङ्गाधरप्रकाशितचरकपाठसंवादादर्थौचित्याच्च पूर्णत्वा-दिति पाठः साधुरेव । गर्भस्य पूर्णत्वमोजोग्रहणे हेतुः संभवति, ओजस इतस्ततः संक्र-मणेन गर्भश्छलयत्यपीत्यर्थः ।

कश्यप उवाच—गर्भस्य खलु भो शब्दश्च श्रोत्रं च लाघवं च सौक्ष्म्यं च विवेकश्च मुखं च कण्ठश्च कोष्ठं चाकाशात्मकानि भवन्ति, स्पर्शश्च स्पर्शनं च रौक्ष्यं च प्रेरणं च धातुव्यूहनं च प्राणश्चापानश्च शरीरचेष्टा च वाय्वात्मकानि भवन्ति, रूपं च चक्षुश्च प्रकाशश्च पित्तं च पक्तिश्चोष्मा च शरीरवृद्धिश्च तैजसानि भवन्ति, रसश्च रसनं च शैत्यं च मार्दवं च द्रवश्च स्नेहश्च क्लेदश्च श्लेष्मा च मेदश्च रक्तं च मांसं च शुक्रं चाप्यानि भवन्ति, गन्धश्च घ्राणं च गौरवं च स्थैर्यं च मूर्तिश्च पार्थिवानि भवन्ति; तस्मात् पुरुषो लोकसंमितः प्रोच्यते । लोहितं च मांसं च नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषधारणं चामाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं चेति मातृजानि, केशाश्च रोमाणि च श्मश्रूणि च नखाश्च दन्ताश्चास्थीनि च सिराश्च स्नायवश्च धमन्यश्च शुक्रं चेति पितृजानि, आयुश्चात्मज्ञानं च मनश्चेन्द्रियाणि च प्राणापानौ च धारणं च प्रेरणं चाकृतिश्च स्वरवर्णोपचयविशेषाश्च सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ च स्मृतिश्चाहङ्कारश्च प्रयत्नश्चावस्थान्तरगमनं च सत्त्वं च नानायोनिषूपपत्तिश्चेत्यात्मजानि, आरोग्यं चोत्थानं च संतोषश्चेन्द्रियप्रसादश्च स्वरवर्णबीजसंपच्च मेधा च प्रहर्षभूयिष्ठता चेति सात्म्यजानि, शरीराभिनिर्वृत्तिश्च शरीराभिवृद्धिश्च प्राणाश्च बन्धश्च वृत्तिश्च पुष्टिश्चोत्साहश्चेति रसजानि । कल्याणरोषमोहात्मकं तु सत्त्वं त्रिविधमुक्तमग्रे, तत्रौपपादि(दु)कं[1] सत्त्वं मनश्च लयि(?) नित्यं शुभाशुभमिश्रभावानां स्पर्शी[2] इत्युच्यते । ते सर्वभावाः स्वकर्मण्यायत्ताः कालं चावेक्षन्ते । वायुर्हि कालसहितः शरीरं विभजति, संदधाति चेति ॥४॥

तत्र श्लोकाः—

शोणिताद्धृदयं तस्य जायते हृदयाद्यकृत् ॥
यकृतो जायते प्लीहा प्लीह्नः फुप्फुसमुच्यते ॥ ५ ॥

---

१ आत्मनः शरीरान्तरसंबन्धकारकमित्यर्थः ।
२ स्पर्शः इति वेदकमित्यर्थः ।

परस्परनिबन्धानि सर्वाण्येतानि भार्गव ! ॥
तेषामधस्ताद्विपुलं स्रोतः कुण्डलसंस्थितम् ॥ ६ ॥
जरायुणा परिवीतं स गर्भाशय उच्यते ॥
आमपक्वाशयौ तस्मिन्नन्नपानाश्रयौ गुदः ॥ ७ ॥
तस्मात् संजायते बस्तिः परिष्यन्दाच्च पूर्यते ॥
धमनीमुखसंस्थाने स्रोतसी चाप्यधः स्मृते ॥ ८ ॥
विण्मूत्रकृमिपक्वामकफपित्ताशयाः पृथक् ॥
सन्त्येते देहिनां कोष्ठे स्त्रिया गर्भाशयोऽष्टमः ॥ ९ ॥
शुक्रमज्जास्थि पितृतो मातृतो मांसशोणितम् ॥
षट्कोशं प्रवदन्त्येके देह०..................
.... ।
.... ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ८१तमं पत्रम् ।)

शरीरविचयशारीराध्यायः ।

....
....

(द्वात्रिंशत्तु मता दन्तास्तावन्त्यू)खलिकानि च ।
पाणिपादाङ्गुलास्थीनि षष्टिः स्युर्विंशतिर्नखाः ।
पाणिपादशलाकास्तु विंशतिः परिकीर्तिताः ।
पाणिपादशलाकानामधिष्ठानचतुष्टयम् ।
द्वे पार्ष्ण्योरस्थिनी कूर्चाश्चत्वारः पादयोः स्मृताः ।
द्वावेव हस्तमणिकौ चत्वार्याहुररत्निषु ।
जान्वस्थिनी द्वे संख्याते चत्वार्यस्थीनि जङ्घयोः ।
द्वावूरुनलकौ द्वे च ख्याते जानुकपालिके ।
द्वावंसावंसफलकावपि द्वावेव चाक्षकौ ॥

---

१ अस्याग्रे पत्रद्वयात्मको ग्रन्थो लुप्तस्ताडपत्रपुस्तके ।

द्वे बाहुनलके द्वे द्वे श्रोणितालूषके तथा ।
एकं जत्रु भगास्थ्येकं ग्रीवा पञ्चदशास्थिकी ।
भार्गवाऽस्थीनि पृष्ठ्यानि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
चतुर्दशास्थीन्युरसि हन्वस्थ्येकं तु निर्दिशेत् ।
शिरसस्तु कपालानि चत्वार्याहुर्मनीषिणः ।
चतुर्विंशतिः पार्श्वे च तावन्ति स्थालकानि च ।
चतुर्विंशतिरेवाहुः स्थालकार्बुदकानि च ।
द्वौ शङ्खौ परिसंख्यातौ द्वे हनुमूलबन्धने ।
ललाटनासिकागण्डकूटास्थ्येकं विनिर्दिशेत् ।
इत्यस्थिसंख्या सामान्याद्वृद्धिह्रासौ निमित्तजौ ।
दशैवायतनान्याहुः प्राणानां तानि मे शृणु ।
मूर्धाऽथ हृदयं बस्तिः कण्ठौजः शुक्रशोणितम् ।
शङ्खौ गुदं ततस्त्रीणि महामर्माणि चादितः ।
नाभिः प्लीहा यकृत् क्लोम हृद्वृक्कौ गुदबस्तयः ।
क्षुद्रान्त्रमथ च स्थूलमामपक्वाशयौ वपा ।
कोष्ठाङ्गानि वदन्ति ज्ञाः, प्रत्यङ्गानि निबोध मे ।
अक्षिणी नासिके कर्णौ स्तनावोष्ठौ कुकुन्दरौ ।
हस्तौ पादौ भ्रुवौ कूटौ बाहुजङ्घोरुपिण्डिकाः ।
सृक्किणी कर्णशष्कुल्यौ कर्णपुत्राक्षितारके ।
वृषणौ दन्तवेष्टौ च शङ्खकावुपजिह्विके ।
दन्तलोहाधिमूलानि द्वे द्वे सर्वाणि निर्दिशेत् ।
बस्तिर्बस्तिशिरः शेफः पृष्ठं सचिबुकोदरम् ।
ललाटमास्यं गोजिह्वा शिरो हृदयमेकशः ।
पाणिपादतलेष्वेव चत्वारि हृदयानि तु ।
शाखाहृदयसंज्ञानि पञ्चमं चेतनाश्रयम् ।
अक्षिबन्धानि चत्वारि विद्याद्विंशतिरङ्गुलीः ।

---

१ 'स्फिचौ गण्डौ वंक्षणौ च' इति पाठश्चेत् साधु ।

स्रोतांसि द्विविधान्याहुः सूक्ष्माणि च महान्ति च ।
महान्ति नव जानीयाद्दे चाधः सप्त चोपरि ।
नाभिश्च रोमकूपाश्च सूक्ष्मस्रोतांसि निर्दिशेत् ।
हृदयात् संप्रतायन्ते सिराणां दश मातरः ।
ऊर्ध्वं चतस्रो द्वे तिर्यक्चतस्रोऽधोवहाः सिराः ।
व्याप्नुवन्ति शरीरं ता भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
पर्णानामिव सीवन्यः सरणाच्च सिराः स्मृताः ।
यथा काष्ठमयं रूपं तृणरज्ज्वोपवेष्टितम् ।
भवेल्लिप्तं मृदा बाह्यं तथेदं देहसंज्ञकम् ।
अस्थीनि स्नायुबद्धानि स्नायवो मांसलेपनाः ।
सिराभिः पुष्यते नित्यं तस्य सर्वं त्वचा ततम् ।
त...तः (संततं) कर्णमूलाभ्यां धमनीनां शतं शतम् ।
तासु नित्योऽनिलस्तिष्ठन्नग्नीषोमौ बिभर्त्यधि ॥
साग्रे शतसहस्रे द्वे बहिरन्तश्च कूपकाः ।
रोमकूपानि तावन्ति जातान्येकैकशो यदि ॥
वृद्धिह्रासौ निषेकाच्च स्वभावाद्धिश्वकर्मणः ।
चतुर्भागविहीनानि स्त्रीणां विद्धि स्वभावतः ॥
कूपके कूपके चापि विद्यात् सूक्ष्मं सिरामुखम् ।
प्रस्विद्यमानस्तैः स्वेदं विमुञ्चति सिरामुखैः ॥
जातस्य वर्धमानस्य यूनो वृद्धस्य देहिनः ।
स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन द्रवाणि प्रमिमीमहे ॥
मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्माणि विट् तथा ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषट्सप्ताञ्जलिकाः स्मृताः ॥
शोणिताञ्जलयोऽष्टौ तु नव पक्तिरसस्य तु ।
दशैवाञ्जलयः प्रोक्ता उदकस्य त्वगाश्रयाः ॥
तेनोदकेन पुष्यन्ति धातवो लोहितादयः ।
अतीसारे पुरीषं च ततो मूत्रं प्रवर्तते ॥

व्रणे लसीका पूयं च पिच्छा चातः प्रवर्तते ।
भवन्ति तस्मिन् दुष्टे च दद्रुकण्डूविचर्चिकाः ॥
त्वगामयाः किलासानि पामा केशवधस्तथा ।
तदग्निमारुतोद्विद्धं(कू)पकैः स्वेद उच्यते[1] ॥
श्लेष्मणस्तु प्रमाणेन प्रमाणं तुल्यमोजसः ।
शुक्रस्यार्धाञ्जलिर्देहे मस्तिष्कस्य तथैव च ॥
एतत् प्रमाणमुद्दिष्टमुत्कृष्टं सर्वमेव तु ।
प्रज्ञाप्तपिशितीयस्य ततो मध्यं ततोऽधमम् ॥
शुक्रं तु षोडशे वर्षे संपूर्णं संप्रवर्तते ।
अन्योन्यसंश्रयाण्याहुरन्योन्यगुणवन्ति च ॥
महाभूतानि दृश्यानि दार्वग्नितिलतैलवत् ।
शरीरसंख्या निर्दिष्टा यथास्थूलं प्रकारतः ॥
देहावयवसूक्ष्मं तु भेदानन्त्यं सुदुर्वचम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति (शारीरस्थाने) शरीरविचयं नाम शारीरम् ।

जातिसूत्रीयशारीराध्यायः ।

अथातो जातिसूत्रीयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

जातौ जातौ खलु स्वभाव एवाकृतिभेदनिर्वर्तयिता भवति । स्वभावतो ह्यस्य वायुपरमाणवः संयोगविभागचेष्टाधिकारा आकुञ्चनप्रसारणकोष्ठाङ्गप्रत्यङ्गधातुचेतनास्रोतांसि विभजन्ति । समंत्यके धातुरिव निषिक्तः पुरुषः

---

१ 'यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमवाप्नोति' इति चरकः (शा. अ. ७)।

२ 'तद्यथा–कनकरजतताम्रत्रपुसीसकान्यवसिच्यमानानि तेषु तेषु मधूच्छिष्टबिम्बेषु (मधूच्छिष्टविग्रहेषु) तानि यदा मनुष्यबिम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते' इति चरकः (शा. अ० ३)।

पुरुषमभिनिवर्तयति, गौर्गामश्वोऽश्वमेवमादि । नृणानामपि तु मध्ये गर्भनिर्वृत्तिः । तत्र द्वयोर्दम्पत्योः स्वभावात् स्वकर्मपरिणामाद्वा प्रजाभिवृद्धिर्भवति, तौ धन्यौ; अतोऽन्यथा भिषजितव्यौ । स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनैः क्रमश उपचरेन्मधुरौषधसिद्धाभ्यां क्षीरघृतपुष्टं पुरुषं, स्त्रियं तु तैलमांसा(माषा)भ्यामित्येके; सात्म्यैरेवेति प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ८४ तमं पत्रम् ।)

यथा च पुष्पमध्ये फलमनिर्वृत्तं सुसूक्ष्ममस्ति न चोपलभ्यते, यथा चाग्निर्दारुषु सर्वगतः प्रयत्नाभावान्नोपलभ्यते, तथा स्त्रीपुंसयोः शोणितशुक्रे कालावेक्षे स्वकर्मावेक्षे च भवतः । षोडशवर्षयोर्हि शोणितशुक्रयोर्मध्ये[1] प्रभवतः; अर्वागपि यदाहारविशेषादारोग्याच्च पूर्णे भवत इति परिषत् ॥४॥

रजस्वलायाश्चेत् प्रथमेऽहनि गर्भ आपद्येत तं वातगर्भमाचक्षते विफलं वातपुष्पमिवोद्भिदानां; द्वितीयेऽहनि चेत् स्रंसते च्यवते वा; तृतीयेऽहनि सूतिकासने म्रियते, न वा दीर्घायुर्भवति, हीनाङ्गश्च जायते; अत ऊर्ध्वमृतुर्द्वादशाहं ब्राह्मणीनाम्, एकादशाहं क्षत्रियाणां, दशाहं वैश्यानां, नवरात्रमितरासाम् । ऋतुर्बीजकालमवेक्षत इत्याहुर्महर्षयः । अत ऊर्ध्वमकालजमाहुः । अकालजं हीनं दुर्बलमस्थिरमदृढमपीनमङ्कुरं धान्यमिव भवति ॥ ५ ॥

युग्मेष्वहःसु पुत्रकामोऽन्यत्र कन्यार्थी हर्षितस्तृप्तोऽनुरुद्धः स्त्रियमुपेयादिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अथ शुद्धस्नातां(ता)स्त्रियं(स्त्री)चतुर्थेऽहनि स्नानगृहे श्वेतेन एवाऽन्येन वाससाऽवगुण्ठ्यानवलोकयन्ती शुचिर्देवगृहं प्रविश्योद्धटाग्निं[2] प्रज्वलन्तं घृताक्षतेनाभ्यर्च्य ब्राह्मणमीश्वरं विष्णुं स्कन्दं च संप्रेक्ष्याभिवाद्य, निष्क्रम्य सूर्याचन्द्रमसाविति, न तु प्रेतपिशाचरक्षांसि; शुद्धस्नातमात्रा हि स्त्री यं वा पश्यति मनसा वाऽभिध्यायति तादृशाचारवपुषं प्रायेण

---

१ 'शोणितशुक्रे पूर्णे भवतः' इति पाठश्चेत् साधु ।

२ 'उद्वाहाग्निं' इति पाठश्चेत् साधु ।

जनयति; तस्माद्देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धाचार्यान् सतः पश्येत्, कल्याणमनाश्च स्यात् । न तु सन्ध्ययोः स्नानं मैथुनं वोपेयान्नान्यमना इति ॥ ७ ॥

तत ऋत्विक् पुत्रीयामिष्टिं निर्वपेत् । सिद्धमांसौदना वातघ्नौ(?) वाऽऽज्यभागौ, यवमयः पुरोडाशोऽष्टाकपालो, व्रीहिमयश्चरुः, उभौ वागायुर्युतौ प्रजायेते; न त्वदे................क्षे, 'आब्रह्मन् ब्राह्मण' इति यजमानभागमभिमन्त्र्य शेषं दम्पती प्राश्नीयाताम् । श्वेत ऋषभोऽश्वो वा हिरण्यं वा भिषजे सैव दक्षिणा, सैवमनाहिताग्नेः, शालाग्नौ नित्यं होमं हुत्वा, तेनैव मन्त्रेण हुतशेषं तौ प्रा(श्नीतः) । शयनीये मृदुस्वास्तीर्णोपहितेऽस्यै भर्ता............................त्र लक्ष्मणामद्भिरालोड्य, 'सोमः पवत' इत्येतेन शतजप्तेन सावित्र्या व्याहृतिभिः 'अपो देवीरुपसृज' इति मन्त्रेण नस्यं दत्त्वा, वामदेव्यं जपित्वा, दक्षिणेन पार्श्वेन स्त्रियं शाययीत, वामपार्श्वेन पुमानूर्ध्वोत्तरेणोपशयीत । शनैः प्रजार्थं चाचरेत् । बीजेऽवसिक्ते विधार्यावसर्पेत् । शीतोदकेन च शौचं कुर्यात् । तत ऊर्ध्वमग्निकर्मप्रतापायासव्यायामशोकादिवर्जनमिति ॥ ८ ॥

सा चेदिच्छेद्गौरमोजस्विनं शुचिमायुष्मन्तं पुत्रं जनयेयमिति, तस्या एवं शुद्धस्नानात् प्रभृति शुक्लयवसक्तूनां मधुघृताभ्यां श्वेतायाः श्वेतपुंवत्साया गोः क्षीरेण संसृज्य मन्थं राजते पात्रे कांस्ये वा सदा पाययेत्, शालिगौरयवक्षीरदधिघृतप्रायं च काले मात्रया अश्नीयात्, पुष्पाभरणवासांसि च शुक्लानि बिभृयात्, सायं प्रातश्च श्वेतमश्वं वृषभं वा पश्येत्, सौम्यहितप्रियकथाभिरासीत, अनुकूलपरिवारा च स्यादिष्टमपत्यं जनयति । या तु श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं पुत्रमिच्छेत् कृष्णं वा तत्र तादृगुपचारो भोजनवसनकुसुमालङ्काराणां, तादृग्देशानुचिन्तनं चेति । यवागूं तु कन्यार्थिनीभ्यो दद्यात्; क्षीरोदकतिलसिद्धास्तु वर्ण्याः । गौरश्यामकृष्णेभ्योऽन्ये वर्णा निन्दिताः ॥ ९ ॥

आहारश्चतुर्विधः, षड्रसाश्रयो, विंशतिविकल्पो गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवविकल्पात्; तेन त्वगादयः शुक्रान्ता धातव आप्यायन्ते । तेषां समानं वर्ध-

नमविरुद्धाशनम् । वातादीनां तु धातूनामन्ये धातव आप्यायिता(रो) भवन्ति; भुज्यमानं मांसं मांसस्य, शोणितं शोणितस्येति; तदधर्मभयादनिष्टं, तद्गुणैस्तु शुचिभिराहारैः क्षीणधातूनाप्याययेत् । शुक्रक्षये क्षीरघृतोपयोगो मधुरस्निग्धजीवनानां चान्येषामपि द्रव्याणामविदाहिनां प्रशस्यते, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवारुणीमण्डद्रवमधुराम्ललवणतक्रगुडत्रपुसोपक्लेदिनां, पुरीषक्षये यवान्नविकृतिकुल्माषमाषषष्टिकयावकगोरसाम्ललवणस्निग्धशाकोपयोगः, वातक्षये कटुतिक्तकषायलघुरूक्षशीतयवान्नोपयोगः, पित्तक्षये कटुलवणाम्लतीक्ष्णोष्णक्षाराणां, कफक्षये स्निग्धमधुरगुरुसान्द्रादीनाम् ॥ १० ॥

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ८५ पत्रम्[१] ।)

....

....

यानि द्रव्याणि पुण्यानि मङ्गल्यानि शुचीनि च ।
नवान्यभग्नखण्डानि पुन्नामानि प्रियाणि च ॥
गर्भिण्यै तान्युपहरेद्वासांस्याभरणानि च ।
न स्त्रीनपुंसकाख्यानि धारयेद्वा लभेत वा ॥
धूपितार्चितसंमृष्टं मशकाद्यपवर्जितम् ।
ब्रह्मघोषैः सवादित्रैर्वादितं वेश्म शस्यते ॥
(प्रातरुत्थाय)शौचान्ते गुरुदेवार्चने रता ।
अर्चेदादित्यमुद्यन्तं गन्धधूपार्घ्यवार्जपैः ॥
क्षीयमाणं च शशिनमस्तंयान्तं च भास्करम् ।
न पश्येद्गर्भिणी नित्यं नाप्युभौ राहुदर्शने ॥
सोमार्कौ सग्रहौ श्रुत्वा गर्भिणी गर्भवेश्मनि ।
शान्तिहोमपराऽऽसीत मुक्तयोगं तु याचयेत् ॥

१ अस्याग्रे ताडपत्रपुस्तके ८६ तमं पत्रं त्रुटितम् ।

न द्विष्यादतिथिं भिक्षां दद्यान्न प्रतिवारयेत् ।
स्वयं प्रज्वलिते चाग्नौ शान्त्यर्थं जुहुयाद्घृतम् ॥
पूर्णकुम्भं घृतं माल्यं पूर्णपात्रं घृतं दधि ।
न किञ्चित् प्रतिरुन्धीयान्न च बध्नीत गर्भिणी ॥
सूत्रेण तनुना रज्ज्वा स्तम्भनं बन्धनानि च ।
वर्जयेद्गर्भिणी नित्यं कामं बन्धानि मोक्षयेत् ॥
अथ हीमानि रूपाणि गर्भिण्या उपलक्षयेत् ।
यानि दृष्ट्वा विजानीयाद्बालजन्मा(न्म)न्युपक्रमेत् (मम्) ॥
मुखग्लानिः क्लमोऽङ्गानामक्षिबन्धनमुक्तता ।
कुक्षेश्च स्यादवस्रंसस्त्वधोभागस्य गौरवम् ॥
पृष्ठपार्श्वकटीबस्तिवंक्षणं चातितुद्यति ।
योनिप्रस्रवणौदार्यभक्तद्वेषारतिक्लमाः ॥
एतानि दृष्ट्वा रूपाणि कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
प्रविशेयुः स्त्रियो वृद्धाः कुशलाः शस्त[1]धाविताः ॥
गर्भिणीं सान्त्वयेयुस्ता हर्षयेयुः प्रियंवदाः ।
आश्वासयेयुर्धर्मार्थौ चोदयन्तं प्रजापतिम् ॥
लोकान् पुत्रवतीनां च सुखानि विविधानि च ।
कीर्तयेयुरपुत्राणां दुःखानि निरयादिषु ॥
अदितिं कश्यपं देवमिन्द्राणीमिन्द्रमश्विनौ ।
आयुष्मतां पुत्रवतां मङ्गल्यानां च कीर्तनम् ॥
तन्त्री[2]वर्णोऽल्पशः स्रावः पिच्छिलः पुत्रजन्मनि ।
किंशुकोदकसंकाशः पुत्रिकाजन्म शंसति ॥
सूतेरूर्ध्वं तु ये स्रावा निन्दितान् शमयेत्तु तान् ।
तस्या अस्यामवस्थायामुपयाचेत देवताः ॥

---

१ शस्ताः प्रशस्ताः, धाविताः शुद्धाश्चेत्यर्थः ।
२ गुडूचीरससदृश इत्यर्थः ।

अव्यावृते स्त्रिया गर्भे विवृते चापरामुखे ।
ग्राहीषु वर्तमानासु सा विवर्तेत गर्भिणी ॥
न तीक्ष्णं ग्राहिशूलेषु क्षिप्रं नारी प्रजायते ।
विलम्बिताभिरावीभिर्गर्भः क्लेशयते स्त्रियम् ॥
केचिदस्यामवस्थायां व्यायामं मुसलादिकम् ।
जृम्भाचङ्क्रमणाद्यं च भिषजो ब्रुवते हितम् ॥
वर्जनीयं तु तत् सर्वं भगवानाह कश्यपः ।
नार्याः प्रसवकाले हि शरीरमुपमृद्यते ॥
त्रयो दोषाः प्रकुप्यन्ति विचाल्यन्ते च धातवः ।
गर्भिणी तदवस्था हि यत्नधार्या विशेषतः ॥
अधिकं सौकुमार्यं हि गर्भिण्याः क्लेद्यमेव च ।
स्रावकाले विशेषेण विषादभयसंश्रयः ॥
एकपादो यमकुले पाद एक इह स्थितः ।
दृष्ट्वा दुःखं स्त्रियस्तस्या इत्येवं ब्रुवते मिथः ॥
तस्यास्त्वस्यामवस्थायां व्यायामो न प्रशस्यते ।
व्यायामः सेव्यमानो हि गर्भिणीमाशु नाशयेत् ॥
अतिचङ्क्रमणेनापि हन्याद्गर्भमुपस्थितम् ।
अत्ययं प्राप्नुयाद्घोरं देहान्तकरणं महत् ॥
उपविष्टाऽसकृत्तस्मादनिर्विण्णा(ऽ)त्रपान्विता ।
वृद्धस्त्रीद्रव्यसंपन्ना प्रजायेत प्रजार्थिनी ॥
वचा लाङ्गलिकी कुष्ठं चिरबिल्वैलचित्रकाः ।
चूर्णितं मुख(द्गु)राजिघ्रेत्तथा शीघ्रं प्रजायते ॥
आजिघ्रेद्भूर्जधूपं वा नमेरोर्गुग्गुलोस्तथा ।
अथ(धः) प्रपद्यते गर्भस्तथा क्षिप्रं विमुच्यते ॥

---

१ अपरामुखे जरायुमुखे इत्यर्थः ।
२ 'आवीषु' इति पाठश्चेत् साधु ।
३ 'न तीक्ष्णं' इत्यत्र ''तीक्ष्णेषु' इति पाठश्चेत् साधु ।

पार्श्वसन्धिकटीपृष्ठं तैलेनोष्णेन म्रक्षितम् ।
मृद्नीयुरवकर्षेयुः शनैः प्राज्ञ्यः स्त्रियः सुखाः(खम्) ॥
दुर्बलां पाययेन्मद्यमित्येके, नेति कश्यपः ।
पूर्वक्लिष्टा तथैवास्या(ऽसौ)यवागूं तृषिता पिबेत् ॥
यदा गर्भोदकं योनौ सशूलं संप्रवर्तते ।
कालेन चोदितो गर्भो विमुच्य हृदयोदरम् ॥
बस्तिशीर्षमधोभागमवगृह्णाति जन्मनि ।
ग्लानिश्च जायतेऽत्यर्थं योन्युत्पीडनभेदनम् ॥
इत्येतैः कारणैर्विद्याद्गर्भस्य परिवर्तनम् ।
अथास्याः प्रसवश्चेति ततः पर्यङ्कमारुहेत् ॥
प्रावारमुपधानं वा..................

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ८७ तमं पत्रम्[1]।)

(शारीरस्थानस्यैतावानेव भाग उपलब्धः[2])

१ अस्मिंश्च पत्रे ताडपत्रीयपुस्तके आपाततो दर्शने २२ किल पत्राङ्काः प्रतिभान्ति, परमत्र पूर्वापरग्रन्थसन्निकर्षौचित्येन ८७ तमत्रुटितपत्रस्थानीयत्वेनेदं निर्दिष्टम् ।

२ अस्याग्रे चतुष्पत्रात्मको ग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके ।

पञ्चममिन्द्रियस्थानम् ।

....

....

औषधभेषजेन्द्रियाध्यायः ।

(अथात औषधभेषजीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥)
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
औषधं भेषजं प्रोक्तं द्विप्रकारं चिकित्सितम् ।
तयोर्विशेषं वक्ष्यामि भेषजौषधयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥
औषधं द्रव्यसंयोगं ब्रुवते दीपनादिकम् ।
हुतव्रततपोदानं शान्तिकर्म च भेषजम् ॥ ४ ॥
उभयं तद्यदा जन्तोः कृतं न कुरुते गुणम् ।
क्षीणायुरिति सं(तं)ज्ञात्वा न चिकित्सेद्विचक्षणः ॥ ५ ॥
यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
कुक्षिः स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं यस्य विशुष्यति ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु मासार्धं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥
स्वप्नाधिपानगो नाशो ज्योतिषां पतनानि च ।
अग्निदाहोपशान्तिश्च पतनं गृहवृक्षयोः ॥ ८ ॥
गुहाटवीप्रवेशश्च स्वप्नं स्वप्ने विगर्हितम् ।
कृष्णां दण्डधरां नग्नां मुण्डां लोहितलोचनाम् ॥ ९ ॥
स्वप्ने दृष्ट्वैव जानीयाद्यमदूतानुपस्थितान् ।
दीर्घकेशस्तननखीं विरागकुसुमाम्बराम् ॥ १० ॥
स्वप्ने दृष्ट्वा स्त्रियं कृष्णां कालरात्रीं निवेदयेत् ।
गन्धान् पुष्पाणि वासांसि या रक्तानि निषेवते ॥ ११ ॥
यदा स्वप्ने शिशुर्वाऽपि तदा स्कन्दग्रहाद्भयम् ।
मयूरं कुक्कुटं बस्तं मेषं वा योऽधिरोहति ॥ १२ ॥
रक्तार्चितः सहैतैर्वा तत्रापि स्कन्दतो भयम् ।
घण्टां पताकां यः स्वप्ने विध्वस्तां भुवि पश्यति ॥ १३ ॥

शयनं शोणिताक्तं वा तत्रापि स्कन्दतो भयम् ।
रक्तपुष्पाम्बरधरा रक्तचन्दनरूषिता ॥ १४ ॥
नृत्यते सह भूतैर्वा स्कन्दापस्मारतो भयम् ।
रक्तपद्मवनं प्राप्य धात्र्यात्मानं यदाऽर्चति ॥ १५ ॥
बालं वा पद्ममालाभिस्तदा स्कन्दपितुर्भयम् ।
रक्तपुष्पवनं धात्री स्वप्नेऽग्निं वा यदा विशेत् ॥ १६ ॥
दह्यते वाऽग्निना बालः पौण्डरीकाद्भयं तदा ।
समुद्रादिषु तोयेषु निमग्ने रेवतीभयम् ॥ १७ ॥
शुष्ककूपनदीदर्शे निहन्याच्छुष्करेवती ।
मांसादान् पक्षिणो दृष्ट्वा शकुन्या ब(व)ध्यते शिशुः ॥ १८ ॥
अवडीनाभिदष्टस्तु सद्यो मरणमृच्छति ।
हरितालादिभी रङ्गैर्मण्डितः पीतकाम्बरः ॥ १९ ॥
मांसलोऽलङ्कृतः स्वप्ने तं हन्ति मुखमण्डिका ।
नक्षत्रग्रहचन्द्रार्कतारकाऽक्षिकनीनिकाः ॥ २० ॥
दृष्ट्वा प्रपतिताः स्वप्ने पूतनाभ्यो भयं भवेत् ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि नैगमेष्यां प्रपश्यति ॥ २१ ॥
कीटवृश्चिकसर्पैर्वा दष्टः स्याद्विषमृत्युकः[1] ।
श्वभिर्दुष्टैः खरैर्वाऽपि दक्षिणां याति मुण्डितः ॥ २२ ॥
कृष्यते मृद्यते तैर्वा ज्वरस्यान्तस्तदुच्यते ।
प्रार्थितं कल्पितं दृष्टमनुभूतं श्रुतं च यत् ॥ २३ ॥
भावितः पश्यति स्वप्ने ह्रस्वं दीर्घं दिवा च यत् ।
अफलाः सर्व एवैते निदानोक्तास्तु दोषजाः ॥ २४ ॥
यथा तु फलवान् स्वप्नो वृद्धजीवक ! तच्छृणु ।
अदृष्टमश्रुतानुक्तमकल्पितमभाषितम् ॥ २५ ॥

---

१ अत्र कीटादिदंशो विषेण मृत्युं सूचयतीत्युक्तम् । सुश्रुते तु 'उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वाऽपि यं दशेत् । आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च बुद्धिमान् ॥' इति शुभफलोल्लेखश्लोकपाठो मुद्रितपुस्तके दृश्यते, परं ताडपत्रीये सुश्रुतपुस्तके एष श्लोको नास्ति ।

कार्यमात्रं च यः स्वप्नो जीर्णान्ते फलवांस्तु सः ।
एतांश्चान्यांश्च दुःस्वप्नान् दृष्ट्वा रोगी विनश्यति ॥ २६ ॥
स्वस्थस्तु संशयं गत्वा धर्मशीलो विमुच्यते ।
यद्यदेव द्विजादीनां स्वप्ने शीतकृशात्मनाम् ॥ २७ ॥
मलिनाम्बरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ।
तेषामेव तु हृष्टानां शुद्धपुष्पाम्बरात्मनाम् ॥ २८ ॥
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभम् ।
प्रासादवृक्षशैलांश्च हस्तिगोवृषपूरुषान् ॥ २९ ॥
अधिरोहन्ति ये स्वप्ने तेषां स्वस्त्ययनं कृतम् ।
सूर्यसोमाग्निविप्राणां नृणां पुण्यकृतां गवाम् ॥ ३० ॥
मत्स्यामिषस्य चाषस्य दर्शनं पुण्यमुच्यते ।
शुक्लपुष्पादर्शच्छत्रग्रहणं तोयलङ्घनम् ॥ ३१ ॥
स्वरक्तदर्शनं चैव सुरापानं च शस्यते ।
गवाश्वरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ॥ ३२ ॥
रोदनं पतितोत्थानं रिपूणां निग्रहस्तथा ।
पङ्ककूपगुहाभ्यश्च समुत्तारोऽध्वनस्तथा ॥ ३३ ॥
एवंविधानि चान्यानि सिद्धये मुनयोऽब्रुवन् ।
अदारुणत्वं रोगाणां वैद्यभैषज्यसंभवम् ॥ ३४ ॥
धृतिर्जन्मानुकूल्यं च सत्त्वं धर्मश्च भूतये ॥

दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान्वेतरान् वा पूतः स्नातः सर्षपानग्निवर्णान् ।
हुत्वा सावित्र्या सर्पिषाक्तांस्तिलांश्च पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ।
कौमारभृत्यमतिवर्धनमुक्तमेतज्ज्ञात्वा हि देहगतमिन्द्रियमादिरूपैः ।
श-श्चिकित्सितपरांस्तु विवर्जयध्वं शास्त्रं च धर्ममतयः परिपालयध्वम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) वृद्धजीवकीये कौमारभृत्ये वात्स्यप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
ओषधभेषजीयं नामेन्द्रियम् ॥

समाप्तानि चेन्द्रियाणि ॥

(इन्द्रियस्थानस्यायमन्तिमोऽध्याय एवोपलब्धः)

षष्ठं चिकित्सितस्थानम् ।

....

....

ज्वरचिकित्सिताध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
प्रजापतिं समासीनमृषिभिः पुण्यकर्मभिः ।
पप्रच्छ विनयाद्विद्वान् कश्यपं वृद्धजीवकः ॥ ३ ॥
सूत्रस्थाने भगवता निर्दिष्टो द्विविधो ज्वरः ।
पुनरष्टविधः प्रोक्तो निदाने तत्त्वदर्शिना ॥ ४ ॥
तेषां ज्वराणां कतमो जातमात्रस्य जायते ।
पूर्वरूपं च रूपं च किञ्च तस्य चिकित्सितम् ॥ ५ ॥
इतरेषां ज्वराणां च पूर्वरूपं सलक्षणम् ।
चिकित्सितं च किं तेषामामजीर्णज्वरेषु च ॥ ६ ॥
क्षीरपस्य च किं पथ्यं, पथ्यं किंचान्नभोजिनः ।
क्षीरान्नभोजिनः किंच ज्वरितस्य शिशोर्हितम् ॥ ७ ॥
कां च वृत्तिं.....................................

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके ९२ तमं पत्रम्[1] ।)

1 अस्याग्रे अष्टपत्रात्मको ग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके ।

....

....

गर्भिणीचिकित्सिताध्यायः ।

संयोज्य मधुना शीतं क्षीरं मधु-रसाधिक(त)म् ।
शर्करा मधु तैलं च यष्टीमधुकफाणितम् ॥
एते हि लेहिता घ्नन्ति तथैव परिकर्तिकाम् ।
फाणितं तिलकल्कं च शर्करा मधुकं तथा ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं सद्यो हन्ति प्रवाहिकाम् ।
काश्मर्यवृक्षत्वक्कल्कं श्यामामूलं तथैव च ॥
यवागूं दधिमण्डेन सिद्धामल्पघृतां पिबेत् ।
किराततिक्तकं लोध्रं यष्टीमधुकमेव च ॥
पातव्यं मधुसंयुक्तं सद्यो हन्ति प्रवाहिकाम् ।
वर्षाभूमूलनिष्क्राथं योजयेद्देवदारुणा ॥
तत् पिबेन्मधुसंयुक्तं शूना स्त्री मूर्वया सह ।
पिप्पल्यङ्कोठमूलानि वाजिलेण्डरसं तथा ॥
माहिषेण पिबेद्दध्ना कामलायां चिकित्सितम् ।
मातुलुङ्गरसः पेयः सैन्धवेन सुयोजितः ॥
हृदि शूलस्य भैषज्यं श्रेष्ठमित्याह कश्यपः ।
पिप्पलीमूलकल्कस्तु पत्रं गन्धप्रियङ्गवः ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव हृदि शूलस्य भेषजम् ।
प्रियङ्गवोऽथ पिप्पल्यो भद्रमुस्तं हरेणवः ॥
क्षौद्रं बदरचूर्णं च षडङ्गं हृदयौषधम् ॥
स्निग्धो मांसरसः पथ्यः सैन्धवेनावचूर्णितः ।
माहिषे षष्टिका वाऽपि स्यादम्ले त्वचि मारुते ॥
भद्रदारुहरीतक्यौ सैन्धवं कुष्ठमेव च ।
सफाणितं घृतं चैव लेह ऊर्ध्वानिलापहः ॥

पिप्पल्यो गैरिकं भार्गी हिङ्गु कर्कटकी तथा ।
समाक्षिको भवेल्लेहो हिक्काश्वासनिबर्हणः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्ता नागरमेव च ।
दीपनीयं पिबेदेतं पयसा शर्करान्वितम् ।
नित्यं स्नाता च हृष्टा च शुक्लवस्त्रधरा शुचिः ॥
देवविप्रपरा सौम्या गर्भिणी पुत्रभागिनी ।
नैवोन्नता न प्रणता न गुरुं धारयेच्चिरम् ॥
उद्वेजनं तथा हास्यं संघातं चापि वर्जयेत् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति गर्भिणीचिकित्सितम् ॥

दुष्प्रजाताचिकित्सिताध्यायः ।

अथातो दुष्प्रजाताचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
ये स्त्रीणां दुष्प्रजातानां व्याधयः संभवन्ति हि ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि तेषां चैव चिकित्सितम् ॥ ३ ॥
याः कृच्छ्रेण प्रजायन्ते प्रसूताश्चामयन्ति याः ।
स्नेहस्वेदैस्ततस्तासां क्षिप्रं वायुः प्रशाम्यति ॥ ४ ॥
यवागूं दीपनीयां तु स्मृतिमान् दातुमर्हति ।
यथा शेते सुखं नारी नीरुजा शयने सुखे ॥ ५ ॥
रात्रौ निर्गमनात्रासात् सहसोत्पतनादपि ।
ईर्ष्याशोकभयक्रोधान्नानावेगविधारणात् ॥ ६ ॥
एतैश्चान्यैश्च नारीणां व्याधयः संभवन्ति हि ।
सूतिकानां दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनादपि ॥ ७ ॥
योनिपृष्ठकटीभेदशाखावायुरसृग्दरः ।
वाताष्ठीला च गुल्मश्च हृदि शूलं प्रवाहिका ॥ ८ ॥

---

१ रुणा भवन्तीत्यर्थः ।

पुरीषमूत्रसंरोध आध्मानं शूलमेव च ।
शूयते दुष्यते योनिर्योनिशूलं च दारुणम् ॥ ९ ॥
वेपथुरच्छर्दनं मोहो मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
ज्वरातिसारो वैसर्पो दद्रूपामाविचर्चिकाः ॥ १० ॥
किटिभान्यथ विस्फोटा गात्रे चार्धशिरोरुजा ।
हृद्रोगाश्चाक्षिरोगाश्च प्लीहा श्वयथुकामले ॥ ११ ॥
एते चान्ये च बहवो दुष्प्रजाताशरीरजाः ।
व्याधयः संप्रकुप्यन्ति चिकित्सितमतः परम् ॥ १२ ॥
द्वे पञ्चमूले भार्गी च मधुशिग्रुः शतावरी ।
उशीरं चन्दनं चैव श्वदंष्ट्रा मदयन्तिका ॥ १३ ॥
द्वे बले वसुकः पाठा पयस्या ह्यमृता तथा ।
वृषादनी सुगन्धा च तथा कार्या पुनर्नवा ॥ १४ ॥
मूर्वा गृध्रनखी मुस्ता मोरटस्तिल्वकस्तथा ।
इत्येतासां तु मूलानि यथालाभं समानयेत् ॥ १५ ॥
यवकोलकुलत्थानां त्रयः प्रस्थाः समास्ततः ।
एतान्यष्टगुणे तोये पाचयेद्भिषगुत्तमः ॥ १६ ॥
अष्टभागस्थितं तं तु परिपूतं निधापयेत् ।
तत्रावापमिदं दद्यान्मुष्टिकान्यौषधानि तु ॥ १७ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।
चव्यं द्वे रजनी चैव शृङ्गवेरं वचाऽभया ॥ १८ ॥
कुष्ठं रास्नाऽजमोदश्च विडङ्गं मरिचानि च ।
भद्रदारुरथैला च भार्गीकुटजतण्डुलाः ॥ १९ ॥
एतेषां कार्षिका भागा लवणानां पलं भवेत् ।
तैलप्रस्थं वसाप्रस्थं निष्क्वाथो द्विगुणो भवेत् ॥ २० ॥

क्षीरप्रस्थो दधिप्रस्थो जलप्रस्थस्तथैव च ।
मातुलुङ्गाम्रपेशीनां रसप्रस्थार्धयोजितम् ॥ २१ ॥
शनैर्मृद्वग्निना सिद्धमथैनमवतारयेत् ।
अभ्यञ्जनेषु पानेषु बस्तिकर्मणि चोत्तमम् ॥ २२ ॥
ये तु वातसमुत्थानाः सूतिकानामुपद्रवाः ।
सर्वेषां शमनं श्रेष्ठमेतत्रैवृतमुत्तमम् ॥ २३ ॥
एतेषामेव सर्वेषां कल्कं निष्काथ्य पाययेत् ।
यः कश्चित् सूतिकाव्याधिस्तं त्रिरात्रेण साधयेत् ॥ २४ ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ भार्गी च रास्ना द्वे च पुनर्नवे ।
शिग्रुर्हंसपदी.......................

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके १०१ तमं पत्रम् ।)

बालग्रहचिकित्सिताध्यायः ।

....

.......................श्वाभियाचनम् ।
ब्रह्मण्यभावात् क्रुद्धाऽपि प्राह सानुग्रहं वचः ।
एषां व्यतिक्रमाणां त्वं फलमाप्नुहि रेवति ! ॥
सर्वग्रहाणामेका त्वं तुल्यवीर्यबलद्युतिः ।
भविष्यसि दुराधर्षा देवानामपि पूजिता ॥

---

१ मूलताडपत्रपुस्तके एतत्पत्रप्रान्तस्य कीटदष्टतया शतस्थानीय एकोऽङ्को दृश्यते । लिपिरप्येतदीया पूर्वापरालोचने अत्रैव त्रुटितभागे पूरणे संवदति । पश्चात् खिलभागे अन्तर्वत्नीचिकित्सितस्योल्लेखेन तेन सह विषयसंगमनेऽपि तत्र पत्रत्रुटेरभावेन लिपिविसंवादेन पूर्वोक्तविषयस्य खिलभागे पुना रूपान्तरेण निरूपणस्य दर्शनेन, अत्र ग्रहपूतनाविषयात् पूर्वं गर्भिणीदुष्प्रजाताचिकित्सितप्रदर्शनस्यौचित्येन च १०१तमं किलैतत्पत्रमित्यत्र संनिवेशितम् । अस्याग्रे पत्रद्वयात्मको ग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके ।

नामभिर्बहुभिश्चैव त्वां वक्ष्यन्ति जना भुवि ।
वारुणी रेवती ब्राह्मी कुमारी बहुपुत्रिका ॥
शुष्का षष्ठी च यमिका धरणी मुखमण्डिका ।
माता शीतवती कण्डूः पूतनाऽथ निरुञ्चिका ॥
रोदनी भूतमाता च लोकमातामहीति च ।
शरण्या पुण्यकीर्तिश्च नामानि तव विंशतिः ॥
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति श्रद्दधाना जना भुवि ।
नैतेषां सर्वभूतेभ्यो भविष्यति भयं क्वचित् ।
सायं प्रातश्च नामानि यो जपेत्तव विंशतिम् ॥
शुचिर्नरः प्रजास्तस्य वर्धिष्यन्ति विपाप्मनः ।
तत उग्रेण तपसा स्कन्दमाराधयन् पुनः ।
तस्या मनीषितं ज्ञात्वा रेवतीमब्रवीद्गुहः ॥
भ्रातृणां च चतुर्णां वै पञ्चमो नन्दिकेश्वरः ।
भ्राता, त्वं भगिनी षष्ठी लोके ख्याता भविष्यसि ॥
यथा मां पूजयिष्यन्ति तथा त्वां सर्वदेहिनः ।
अस्मत्तुल्यप्रभावा त्वं भ्रातृमध्यगता सदा ॥
षण्मुखी नित्यललिता वरदा कामरूपिणी ।
षष्ठी च ते तिथिः पूज्या पुण्या लोके भविष्यति ॥
इत्येवं भगिनी जज्ञे षष्ठी स्कन्दस्य धीमतः ।
तस्मात् सा सततं पूज्या सा हि मूलं सुखायुषोः ॥
तस्माच्च सूतिकाषष्ठीं पक्षषष्ठीं च पूजयेत् ।
उद्दिश्य षण्मुखीं षष्ठीं तथा लोकेषु नन्दति ॥
इत्येवं रेवती जज्ञे सुरासुरनमस्कृता ।
वृद्धजीवक ! कर्माणि शृणु तस्याः प्रधानतः ॥
ज्वरातिसारो वैसर्पः पीडनेन्द्रियदूषणम् ।
आनाहः शूलमरुचिर्मि···नं श्वासकासतृट् ॥

निद्रानाशोऽतिनिद्रा च मुखपाको व्रणोद्भवः ।
एकाङ्गकः पक्षवधः क्षीरालसविसूचिकाः ॥
हिक्का मूर्च्छा मदो मोहो रोदनं स्तब्धनेत्रता ।
स्वरवर्णाग्निभेदश्च पाण्डुत्वं कामलाऽरतिः ॥
क्षीरदूषणनाशौ च शिरोरुग्घृदयद्रवः ।
नासाक्षिकर्णरोगाश्च त्रासकुञ्चनरोदनम् ॥
ये चान्ये चैव विविधा ये रोगा नानुकीर्तिताः ।
रेवतीरोषसंभूता भूयिष्ठं त उदाहृताः ॥
तस्मात् साधारणीं तस्याः क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ॥
अतश्च रेवतीमेके ग्रहमेके वदन्त्यपि ।
अश्वगन्धाऽजशृङ्गी च सारिवे द्वे पुनर्नवे ॥
क्षुद्रा सहा विदारी च कषायः परिषेचने ।
पलङ्कषा सर्जरसः कुष्ठं गिरिकदम्बकः ॥
देवदारु समञ्जिष्ठं सुरा तैलं सुवर्चिका ।
नलदं तुम्बरु त्वक् च समभागानि कारयेत् ॥
एतेन गात्रमभ्यज्य ततः संपद्यते सुखी ।
अश्वकर्णस्य पुष्पाणि धातक्यास्तिन्दुकस्य च ॥
ककुभस्य च पुष्पाणि दाडिमस्य धवस्य च ।
त्वक्क्षीरी मधुकं चैव क्षीरेण सह पाचयेत् ॥
ततो मात्रां पिबेद्बालस्ततः संपद्यते सुखी ।
एतेष्वेव घृतं पक्वमतीसारमरोचकम् ॥
हन्ति तृष्णारुचिच्छर्दीः शर्करामधुसंयुतम् ।
उलूकगृध्ररोमाणि कटुलाबूस्तथाऽजटी ॥
यवाः श्वेता घृतं गव्यं पेयोऽयं रेवतीनुदे ।
वरुणारिष्टकौ चोभौ पुत्रञ्जीवकचि(त्र)कौ ॥
एतेषां तु त्वचं बालो माता धात्री च धारयेत् ।
उपद्रवाँश्च शमयेद्दृष्ट्वा स्वैः स्वैश्चिकित्सितैः ॥

नक्षत्रे चास्य रेवत्यां पुष्टिकर्माणि कारयेत् ।
अतश्चोर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पूतनायाश्चिकित्सितम् ॥
यदुक्तं पूर्वभैषज्यं तच्च सर्वं प्रचारयेत् ।
असुरो दुन्दुभिर्नाम सुरासुरभयङ्करः ॥
स्कन्दमायोधयन्मोहात् क्रुद्धं दृष्ट्वा च षण्मुखम् ।
विवेश क्रौञ्चस्य गुहां मातुलस्य महागिरेः ॥
स्कन्दस्तं च महाशैलं मातुलं तं च दानवम् ।
शक्त्या जघान युगपत्ततो गुहवधाद्गुहः ॥
आसीद्वर्णपरिभ्रष्टस्तं समेत्य सुरासुराः ।
दिशः समुद्राः सरितो महाभूतानि तोयदाः ॥
पूत्यर्थं धूपयामासुस्ततः पूतोऽभवद्गुहः ।
यस्मिन् देशे तु भगवान् पूतः स्कन्दो महाबलः ॥
संजज्ञे पूतना तस्मात् सर्वलोकभयङ्करी ।
तामब्रवीद्गुहः पुण्यां पूतनामग्रतः स्थिताम् ॥
याहि त्वं भिन्नमर्यादा(न्)चेत्युक्ताऽऽह तथाऽस्त्विति ।
मलजा पूतना कौञ्जी (क्रौञ्ची) वैश्वदेवी च पावनी ॥
पञ्चनामेति चाप्युक्ता शृणु तस्याश्चिकित्सितम् ।
करञ्जशोभाञ्जनकावास्फोटा ह्यटरूषकः ॥
सप्तपर्णश्च निम्बश्च भार्गी च परिषेचनम् ।
सुरासौवीरकाभ्यां च हरितालं मनःशिला ॥
कुष्ठं सर्जरसं चैव तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं बृहती कण्टकारिका ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी मधूकं मधुकस्तथा ।
एतं संभृत्य संभारं क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ॥
छर्दिं हिक्कां च शमयेदेतत् सर्पिर्निषेवतः ।
कुक्कुटस्य पुरीषं च केशाश्चर्म पुराणकम् ॥

जीर्णां च भिक्षुसङ्घाटीं सर्पनिर्मोचनं घृतम् ।
धूपमेतं प्रयुञ्जीत सन्ध्याकाले सुखङ्करम् ॥
अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीमरिष्टामथ कर्कटीम् ।
सूत्रेण ग्रथिता एता धारयेत् पाणिपादयोः ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १०४ तमं पत्रम् ।)

यो यश्चाभिभवेद्व्याधिस्तं च तं च निवर्तयेत् ।
अक्षिरोगचिकित्साभिः शमयेदन्धपूतनाम् ॥
शीतङ्कारचिकित्साभिः शमयेच्छीतपूतनाम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥
पचेद्घृतं पञ्चमूल्या सैन्धवेन च पण्डितः ।
दीपनीयमिति प्रोक्तं सर्पिरेतन्महात्मना ॥
सक्षौद्रशर्करं लेह्यं शमयेच्छीतपूतनाम् ।
रास्ना पुनर्नवा कुष्ठं तगरं देवदारु च ॥
पत्रागुरुहरेण्वश्च गुडूची त्रिफला सिता ।
दशमूलं च तैः सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
विशुद्धं लेहयेद्बालं शाम्यते कटपूतना ।
बिल्वाङ्कोठौ कपित्थार्कौ कार्पासमटरूषकम् ॥
ऊरुपूगस्य पत्राणि वंशस्याश्मन्तकस्य च ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं शतपुष्पा पुनर्नवा ॥
एतैस्तैलं घृतं वाऽथ पयसा योजितं पचेत् ।
एतेन गात्रमभ्यज्य सक्षारं पाययेदिदम् ॥
मृद्वीकां च पयस्यां च श्रीपर्णीं सारिवां तथा ।
मधूकं नागपुष्पं च शीतपाकीयुतं पिबेत् ॥

---

१ मूलताडपत्रपुस्तके अनयोः १०४।१०५ संख्यतया स्वीकृतयोः पत्रयोः प्रान्तस्य कीटदंशेन आदिमे शतस्थानीयः, द्वितीयेऽन्तिमः पञ्चाङ्को दृश्यते; लिपिरपि पूर्वापरालोचने एतद्भाग एव संवदति, पश्चाद्रेवतीप्रकरणसत्त्वेन तेन सहास्य विषयसंगमनेऽपि तत्र पत्रत्रुटेरभावेन लिपिविसंवादेन च अत्र ९२–११४ योरन्तरा त्रुटितभागे १०४।१०५ संख्यत्वेन निर्धार्य समावेशः कृतः ॥

शर्करामधुसंयुक्तं तदा संपद्यते सुखी ।
अथास्य धूपनं दद्यात् सायं प्रातरतन्द्रितः ॥
गोलोम सर्पनिर्मोकं वचां सिद्धार्थकाँस्तथा ।
संसृज्य सर्पिषा तेन धूपयेत् सन्ध्ययोर्भिषक् ।
इत्यन्धपूतनायास्तु बिल्वाङ्कोठादि भेषजम् ॥
जातमात्रं पुरा स्कन्दमुमाशङ्करसन्निधौ ।
गन्धालङ्कारपुष्पाद्यैर्मण्डयामास षण्मुखम् ॥
इषुकं चित्रकं चास्य ललाटचक्षुषि(व्यधात्) ।
नासिकागण्डचिबुकवक्त्रे चित्रविशेषकान् ॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैनं रमयन्ति गणास्तथा ।
ततोऽब्रवीद्बालभावान्मातरं भगवान् गुहः ॥
एतमेव महादेवजटाभारं विभूषणम् ।
देहीति न च लेभे तं पुनः पुनरपि ध्रुवम् ॥
गुहस्त्वलभमानस्तं रुषितो ललितः सदा ।
अपविद्ध्य क्षितौ सर्वं निर्मृज्य मुखमण्डलम् ॥
ततः क्षुब्धास्त्रयो लोका नष्टज्ञाना विचेतसः ।
दम्पती चापि संविग्नौ ददतुश्चामृतोद्भवम् ॥
ततः प्रभृति सप्तानां चन्द्रः शिरसि दृश्यते ।
रुद्रस्कन्दादिनन्दीनां रेवत्याश्च महात्मनः ॥
अपविद्धं तु यत् क्रोधात् स्कन्देन मुखमण्डलम् ।
ततो ग्रहः सा बभूव दारुणा मुखमण्डिका ॥
निर्दहिष्यन्निव क्रोधात्ततस्तामब्रवीद्गुहः ।
अन्नं कुरु महाभागे सङ्कीर्णाकारकर्मणाम् ॥
तथाऽस्त्विति च सा प्राह स्कन्दस्य परिचारिका ।
एवं मुखार्चि(का) जज्ञे शृणु तस्याश्चिकित्सितम् ॥
कपित्थबिल्वतर्कारीबिम्बीगन्धर्वहस्तकाः ।
तैलमेतैस्तु संयुक्तं हितमभ्यञ्जनं शिशोः ॥

खुड्डाकं पञ्चमूलं च श्योनाकोऽथ मधूलिका ।
मधूकानि त्वचः क्षीरी पिप्पल्यस्तैर्घृतं पचेत् ॥
गव्यं क्षीरं गवां पक्कं शर्करामधुसंयुतम् ।
पिबेत् कोलमितं बालस्ततः संपद्यते सुखी ॥
कुष्ठं सर्जरसं चैव यवाः सर्पिश्च धूपनम् ।
सर्पवीरल्लचाषाणां जिह्वानां धारणं मणेः ॥
जीर्णे भोजनमभ्यस्य ततः शस्तं प्रदापयेत् ।
अतश्चोर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीतपूतनयाऽर्दिते ॥
नादेयी सुरसा बिम्बी कपित्थं जीवकस्तथा ।
नदीभल्लातकं श्यामा बिल्वं शीतशिवं तथा ॥
एतं (भिः) कषायं निष्क्वाथ्य परिषिञ्चेत् सुखाम्बुना ।
एतेन परिषिक्तस्य तैलमभ्यञ्जनं शृणु ॥
गोमूत्रं बस्तमूत्रं च मुस्तकं देवदारु च ।
कुष्ठं च सर्वगन्धाश्च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥
खदिरं रोहिणीसारं पलाशं ककुभत्वचम् ।
एतं संभृत्य संभारं क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ॥
तत् सिद्धं लेहयेत् काले शर्कराक्षौद्रमात्रया ।
शीतपूतनया ग्रस्तो मुच्यते पथ्यभोजनः ॥
गृध्रोलूकतरक्षूणां पुरीषाणि समानयेत् ।
अग्निको बस्तलोमानि पिचुमन्दश्च धूपनम् ॥
शीतपूतनया ग्रस्ते तच्चेदं च चिकित्सितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु सर्वेषां शृणु सामान्यभेषजम् ॥
अग्निमन्थः कुरबको वरुणः पारिभद्रकः ।
निशाऽनलः पोटगलः पूतिका रोहिषस्तथा ॥
एतेन परिषिक्तस्य तैलमभ्यञ्जनं शृणु ।
प्रियङ्गु रोचना चैव शतपुष्पा कुटन्नटम् ॥

तालीसपत्रं नलदं तथा चन्दनसारिवे ।
मधूकाङ्कोठमञ्जिष्ठापृथ्वीकाभूतिकानि च ॥
एतैस्तैलं समं सिद्धं मुद्गाम्लोदकसंयुतम् ।
एतेन बालमभ्यक्तं मुञ्चत्याशु पितृग्रहः ॥
बिम्बीकाश्मर्यमधुकं कुलत्था बदरा यवाः ।
खुड्डाकपञ्चमूलस्य निष्क्वाथं चात्र दापयेत् ॥
खर्जूरं मुस्तकं चैव नारिकेलफलानि च ।
नालिकाङ्कुरमृद्वीका मधूकं मधुकं तथा ॥
एतानि शुष्कचूर्णानि.....................
....
....

(इति ताडपत्रपुस्तके १०५ तत्रं पत्रम् ।)

ह्रीहल्लीमकचिकित्सिताध्यायः ।

....
....
....................दोऽग्निबलसंक्षयः ।
मूर्च्छा तृष्णा भ्रमस्तन्द्री विषादारुचिगौरवम् ॥
तस्य प्रतिक्रियां कुर्याद्वातपित्तहरीं बुधः ।
गुडूचीस्वरसे सिद्धं सक्षीरं माहिषं घृतम् ॥
उपस्निग्धं ततस्तं तु स्रंसयेद्बलकालवित् ।
रसेनामलकानां तु त्रिवृद्युक्तेन युक्तितः ॥
मधुराण्यविदाहीनि विरिक्तं नित्यमाशयेत् ।
दुर्बलस्य प्रयोज्या तु नित्यं गुडहरीतकी ॥
रक्तपित्तौषधं यच्च तच्चाप्यत्र प्रशस्यते ।
धात्रीफलानां पक्वानां स्वरसस्याढकं भवेत् ॥

१ अस्याग्रे अष्टपत्रात्मको ग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके ।

पिप्पल्यो मधुकं द्राक्षा चन्दनोशीरबालकम् ।
घृतप्रस्थं पचेदेतैः पक्के दद्याच्च शर्कराम् ॥
तल्लिहेन्मधुना प्रातः पथ्याशी नीरुजो भवेत् ।
एतत् पित्तोत्तरे कार्यं, शृणु वातोत्तरेऽपि तु ॥
कल्याणकं बलातैलं कौमारं[1] वा प्रयोजयेत् ।
कामलापाण्डुशोथानां तुल्यं कुर्याच्च भेषजम् ॥
पथ्याशिना च सततं सेव्याऽगस्त्यहरीतकी ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) प्लीहाहलीमकचिकित्सितम् ।

उदावर्तचिकित्सिताध्यायः ।

अथात उदावर्तचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

कषायकटुतिक्तरूक्षशीतपूतिशुष्कशाकवल्लूरपिण्याकसुनिषण्णकदुग्धिकाकोद्रवश्यामाकनीवारयवककट्ट(?)वेत्राग्रकर्कन्धूकपित्थबिल्वकरीरगाङ्गेरुकीलिकुचपारावतभव्यकाञ्जिकशुक्तारनालतुषोदकमुद्गकलायातसीप्रभृतिनिषेवणाद्रूक्षात्मनो वातभूयिष्ठप्रकृतेर्वेगविधारणादनिलः प्रकुपितो देहमूर्ध्वमुदावृत्य वायुनोदानेन प्रत्याहतो गुदमासाद्याशयं कृत्वाऽधोवहानि स्रोतांसि दूषयित्वा विण्मूत्रकफपित्तानिलशुक्रमार्गानुपरुणद्धि, तत आनाहमुपजनयति प्राणहरं, तल्लक्षणं वा। क्षीरमुपसेवमानस्य शिशोरचिरं वा कटीधारणाद्बस्तिगुदसंरोधनादतिरोदनात् प्रजागरादस्नेहात्क्षीरानुपसेवनाद्वेगविधारिण्या उपवासप्रमिताशनविषमाशनप्रजागरचित्तेर्ष्याव्यायामनित्यायाः क्षीरमामोद्यते वायुना; तत् पीयमानमुदावर्ताय संपद्यते । तत्र षडुदावर्ताः । वातविण्मूत्रशुक्रच्छर्दिक्षवथूनां संधारणादप्रवृत्तेश्च षण्णां षडुच्यन्ते। तदुदावर्तसामान्यात्तु तमेकमेवाहुरेके । तेषां नवेगान्धारणीयेऽध्याये लक्षणान्यौषधानि चोक्तानि। तानीहापि तु दारुणत्वादस्य व्याधेर्यत्किञ्चिदुपदेक्ष्यामः। शूलमूर्च्छादाहानाहाध्मानानि, प्रवृत्तिद्वेषो, वैवर्ण्यं, संज्ञानाशस्खलनपतन-

---

१ कुमारकल्याणघृतमित्यर्थः ।

विलपनतृष्णाहिक्काश्वासप्रस्वेदाऽङ्गारपरिकर्तिकाभिरभीक्ष्णं बाध्यते, बस्तिगुदहृदयपार्श्ववंक्षणोदरशूलमूरुसादो व्यथा चेत्युदावर्तलक्षणानि । पञ्चादौ पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥

पञ्चजनमादावुष्णलवणतैलाभ्यक्तं यथायोगं स्विन्नशरीरं फलवर्तिभिरुपक्रमेत् । विस्रंसितं च संतमुष्णस्निग्धमधुरलवणप्रायमशनं यवगोधूमषष्टिकशाकघृतप्रायमानूपौदकमांसप्रायं वाऽऽहारमनुपद्रवाय बलिने उपकल्पयेत् । कोशातकीकटुलाबुबीजपिप्पलीसैन्धवहिङ्गुवचाहरितालमनःशिलामाषचूर्णैर्गोमूत्रपिष्टैः फलवर्त्य उपवाता(कृता) घृताक्ते कटुतैलाक्ते वा गुदे शलाकया प्रणयेत् । पूर्ववदेव चोपचारः । भक्षणाच्छादनपरिषेकाशनानि तानि चास्य स्निग्धोष्णानि विदध्यात् । सक्तुवाट्यकुल्माषापूपवास्तुकयवशाकसुधापत्रत्रिवृच्छाकपञ्चाङ्गुलश्रीवारिकाश्रीफलासुवर्चलाकाकमाचीकलायपालक्यादिभिश्च शाकैर्घृतसिद्धैर्भोजयेद्यवान्नम् । त्रिवृत्पीलुयवोत्कारान् वा गोमूत्रेण पाययेत् । त्रिवृद्धरीतकीश्यामासुधाः क्षीरेण युक्ता मूत्रैर्वाऽऽनाहभेदनम् । त्रिफलादन्तीश्यामात्रिवृत्कम्पिल्लकपीलुस्वर्णक्षीरीवचासप्तलानीलिकाग्रहघ्नीचूर्णानि सुधाक्षीरेण गुटिका आमलकमात्रीः कृत्वा तत एकां भक्षयित्वोष्णोदकमूत्रानुपानादानाहैर्मुच्यते । एतान्येव त्रिफलादीनि क्षीरमूत्रवर्जितानि पञ्चकटुकपञ्चलवणहिङ्गुकुष्ठक्षारद्वयशतपुष्पापाठाश्रीफलयुतानि चूर्णानि कृत्वा बिडालपदकं क्षीरमद्योष्णवारिगोमूत्रान्यतमपीतमानाहशूलगुल्मभगन्दरार्शसां निर्णाशनं चूर्णं, नाराचकमित्युच्यते तत् ॥ ४ ॥

तत्र श्लोकाः—

यदि व्यतिक्रमेदेतानुदावर्त उपक्रमान् ।
युक्तोष्णलवणं तस्य निरूहमुपकल्पयेत् ॥ ५ ॥
आस्थापनं च............................
....
....

(इति ताडपत्रपुस्तके ११४ तमं पत्रम्[1])

---

१ अस्माग्रे पत्रद्वयात्मको ग्रन्थस्त्रुटितस्ताडपत्रपुस्तके ।

राजयक्ष्मचिकित्सिताध्यायः ।

....

....

...............(रोगा)नीकविनाशनम् ।
पिप्पल्यो विंशतिः श्रेष्ठा उदकार्धाढके शृताः ॥
चतुर्भागावशेषं तं छागक्षीरेण तावता ।
शृतं नित्यं पिबेच्छोषी तेनैवाश्नीत नित्यदा[1] ॥
विना वाऽन्नोदकं शक्त्या तत्प्रधानो विमुच्यते ।
द्वादशाब्दानतीतो वा स्निग्धस्विन्नो विशोधितः ॥
पिबेत् क्षीरेण पिप्पल्यः(लीः) पञ्च पञ्च च वर्धयेत् ।
शतं तथैव ह्रसयेद्भोजनोदकवर्जितः ॥
पिप्पलीवर्धमानं तु सर्वरोगविनाशनम् ।
पिप्पलीनां शतं वाऽपि शृतं तोयाढके सदा ॥
पादशिष्टं समक्षीरं श्रपयेत् पुनरेव तत् ।
कफाधिके तु सक्षौद्रं, सघृतं पवनाधिके ॥
पित्तोत्तरे शर्करया सेवमानः सुखी भवेत् ।
पिप्पलीवर्धमानं तु वातश्लेष्मोत्तरे हितम् ॥
सर्वत्र पिप्पलीक्षीरं हितं कालादिदर्शनात् ।
शरन्मुखे नागबलामूलान्युद्धृत्य शोषयेत् ॥
सन्निधाय नवे भाण्डे ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
स्त्रीशूद्रवर्जी विजने चूर्णं क्षीरेण पाययेत् ॥
प्रथमे दिवसे कर्षं ततश्चोर्ध्वं विवर्धयेत् ।
ततः पलं पलं नित्यं पाययेत् पयसा शुचिः ॥
जीर्णे तस्मिन् पिबेत् क्षीरं भक्तोदकविवर्जितः ।
मासात् सोपद्रवं शोषं हन्ति नागबला नृणाम् ॥

---

१ सर्वदा इत्यभिसन्धिः ।

प्रजामायुर्बलं मेधां प्रयताय ददात्यपि ।
षण्मासेन श्रुतधरः सर्वरोगविवर्जितः ॥
अशीतिकोऽपि च युवा भवेत् संवत्सरान्नरः ।
मण्डूकपर्ण्याः शुण्ठ्याश्च ब्राह्म्याश्च मधुकस्य च ॥
तद्गुणः सर्वरोगघ्नो विधिर्नागबलासमः ।
उद्वर्तितस्त्वजालेण्डैरजामूत्राभिषेचितः ॥
अजाक्षीरं पिबेन्नान्यदजाभिश्च वसेत् सह ।
अधस्तादवटेऽजानां वसञ्छोषी विमुच्यते ॥
आजं रसायनं ह्येतत् क्षयघ्नं बलवर्धनम् ।
हरीतकीनां श्रेष्ठानां द्वे शते जर्जरीकृते ॥
दशमूलसुधादन्तीकरञ्जाधोगुडासनाः ।
मयूरकं देवदारु निचुलं कुटजाटजी(?) ॥
कटङ्कटेरी बृहती रास्ना श्योनाकचित्रकौ ।
वरुणं चेति संकुट्य पञ्चविंशतिकैः पलैः ॥
षड्द्रोणेऽपां पचेदेतद्यावत् पञ्चाढकं स्थितम् ।
तस्मिन् पूते गुडतुलां दत्त्वा भूयश्च साधयेत् ॥
परिवृत्तं समालक्ष्य घृतभाण्डे निधापयेत् ।
मरिचानि विडङ्गानि भार्गीं शक्रयवांस्तथा ॥
आवपेत् कुटबीजानि पिप्पलीप्रस्थमेव च ।
मधुप्रस्थं च संसृज्य मासादूर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
पथ्याशी मात्रया काले मुच्यते कफजैर्गदैः ।
महाभयारिष्ट इति कश्यपेन प्रकल्पितः ॥
अपामार्गोऽश्वगन्धा च नाकुली गौरसर्षपाः ।
तिला बिल्वं च कल्कः स्यात् क्षयेषूद्वर्तनं हितम् ।
लशुनानां पलशतं निस्तुषं जर्जरीकृतम् ।
जलद्रोणेषु दशसु श्रपयेत् पादशेषितम् ॥

घृताढकद्वयं तत्र विपचेज्जीवनैः सह ।
आजस्य पयसो द्रोणं क्वाथं च दशमूलिकम् ॥
आवपेत्तद्धृतं गोप्यं प्रयोज्यं मासतः परम् ।
इन्द्राणीघृतमित्येतद्राजयक्ष्मविनाशनम् ॥
वन्ध्याषण्ढकवृद्धानां कामदं पथ्यभोजिनाम् ॥
लशुनं वाऽपि कल्पेन यथोक्तेनोपचारयेत् ।
घृतस्यार्धाढके गव्ये जर्जरं लशुनाढकम् ॥
घृतभाण्डे समावाप्य वर्षं धान्येषु गोपयेत् ।
षण्मासमष्टमासं वा चतुर्मासमथो ततः ॥
पेयं नागबलावच्च सर्वरोगैर्विमुच्यते ।
इन्द्राणीघृतकल्पेन द्राक्षासर्पिर्विपाचयेत् ॥
तथा पीलुघृतं चैव सर्वरोगैर्विमुच्यते ।
इष्टयो रोहिणीस्नानं तयोर्मङ्गलसेवनम् ॥
रुद्रपूजा धृतिः शौचं ब्रह्मचर्यं च शान्तये ।
षडेकादश चोक्तानि यानि रूपाणि यक्ष्मिणः ॥
त एवोपद्रवास्तेषामशान्तौ स्वं चिकित्सितम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) चिकित्सितेषु राजयक्ष्मचिकित्सितम् ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके ११७ तमं पत्रम् ।)

गुल्मचिकित्सिताध्यायः ।

अथातो गुल्मिनां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
वातादिसर्वरक्तोत्थाः कुक्षिहृत्पार्श्वबस्तिजाः ।
पञ्च पञ्चापदामग्र्या गुल्माः सूत्रे निदर्शिताः ॥ ३ ॥
चेष्टान्नपानसामान्या दोषाः प्रकुपिता नृणाम् ।
आमाशयमधिष्ठाय ततो गुल्मान् प्रकुर्वते ॥ ४ ॥

वातलेष्वन्नपानेषु वातलो यः प्रसज्जति ।
धावति प्लवतेऽधीते भृशं गायति नृत्यति ॥ ५ ॥
शीतवाताम्बुसेवी च शीतरूक्षकटुप्रियः ।
व्याधिक्लिष्टः कृशो रूक्षः सेवते तीक्ष्णमौषधम् ॥ ६ ॥
उदीरयति च्छर्दिं च बलाच्छर्दयतेऽपि वा ।
निरुणद्धि च वातादीन् तृषः पिबति वा बहु ॥ ७ ॥
शीघ्रयानेन वा याति व्यवायं वाऽतिसेवते ।
व्यायामाध्ययनस्त्रीषु बालो रूक्षश्च यो रतः ॥ ८ ॥
एतैश्चान्यैश्च कुपितो मारुतो दोषसंचयम् ।
करोति यत्र तत्रास्य स्थाने गुल्मो निचीयते ॥ ९ ॥
अग्निनाशोऽरुचिः शूलं च्छर्द्युद्गाराऽन्त्रकूजनम् ।
पुरीषवर्तनं कार्श्यं गुल्मानां पूर्वलक्षणम् ॥ १० ॥
शूलं मूर्च्छा ज्वरस्तोदः कार्श्यं तृ(कृ)ष्णाऽरुणात्म(भ)ता ।
पार्श्वांसाक्षकशूलं च वातगुल्मस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥
ऊषायणं ज्वरो दाहस्तृष्णाविड्भेदपीतताः ।
पित्तगुल्मे विजानीयात् पित्तलान्नोष्णसेविनः ॥ १२ ॥
रोमहर्षौ ज्वरश्छर्दिररुचिर्हृदयग्रहः ।
मूत्राक्षिनखविट्शौक्ल्यं शैत्यं च कफगुल्मिनः ॥ १३ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि लक्ष्यन्ते सान्निपातिके ।
रक्तगुल्मः स्त्रिया योनौ जायते न नृणां क्वचित् ॥ १४ ॥
दुष्प्रजाता(ऽऽम)गर्भा च गर्भस्रूर्बहुमैथुना ।
अन्वक्षगर्भकामा च बहुशीतार्तवा च या ॥ १५ ॥
उदावर्तनशीला च वातलान्ननिषेविणी ।
या स्त्री तस्याः प्रकुपितो वातो योनिं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
निरुणद्ध्यार्तवं तत्र मासिकं संचिनोति च ।
रक्ते च संस्थिते नारी गर्भिण्यस्मीति मन्यते ॥ १७ ॥

---

१ 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदम्' इत्यमरः । अतिशीघ्रमिति यावत् ।

स्तनमण्डलकृष्णत्वं रोमराजिः सदोहदा ।
गर्भिणीरूपमव्यक्तं भजते सर्वमेव तु ॥ १८ ॥
वि(अ)पाकपाण्डुकार्श्यानि भवन्त्यभ्यधिकानि तु ।
इत्येवंलक्षणं स्त्रीणां रक्तगुल्मं प्रचक्षते ॥ १९ ॥
अनेकदोषसंघातो गुल्मवद्गुल्म उच्यते ।
त्रिदोषजादृते गुल्माः सिद्ध्यन्ति न चिरोत्थिताः ।
गुल्मिनं प्रथमं वैद्यः स्नेहस्वेदोपपादितम् ॥ २० ॥
यथास्वदोषशमनैरौषधैः समुपक्रमेत् ।
बृंहणं चातिगुल्मेषु भृशं चातिविरूक्षणम् ॥ २१ ॥
अतिसंशोधनं चैव गुल्मिनां न प्रशस्यते ।
अभया पिप्पली व्योषं यावशूकोऽथ चित्रकः ॥ २२ ॥
सौवर्चलं विडङ्गानि वचा चेत्यक्षसंमिताः ।
सम्यक्पक्वं घृतप्रस्थं तत् पिबेच्च यथाबलम् ॥ २३ ॥
घृतं दशाङ्गमित्येतद्वातगुल्मनिवारणम् ।
सैन्धवं यावशूकश्च पिप्पली हस्तिपिप्पली ॥ २४ ॥
शुण्ठी चित्रक इत्येषां षड्भागाः पलिकाः पृथक् ।
तुल्यक्षीरं घृतं प्रस्थं पक्वं षट्पलमुच्यते ॥ २५ ॥
षट्पलं सर्वगुल्मेषु वैद्याः प्राहुर्यथाऽमृतम् ।
अभया पिप्पली द्राक्षा गुडूची सपुनर्नवा ॥ २६ ॥
लवणक्षारगन्धर्वभार्गीरास्नारसाञ्जनम् ।
तुल्यक्षीरं पचेदेतैर्घृतमक्षसमैर्भिषक् ॥ २७ ॥
शैशुकं नाम तत् सर्पिर्वातगुल्मनिवारणम् ।
स्निग्धस्विन्नसमाश्वस्तं गुल्मिनं स्रंसयेत्ततः ॥ २८ ॥
विरेचनेन मृदुना तैलेनैरण्डजेन वा ।
विरिक्तं च यथाकालं नातिरूक्षाणि भोजयेत् ॥ २९ ॥

---

१ एवंप्राय एव विषयश्चरके निदानस्थाने तृतीयाध्याये मुद्रितभेडसंहितायां चिकित्सास्थानस्य पञ्चमाध्याये (गुल्मचिकित्सायां) च प्रपञ्चितः ।

युक्ताम्ललवणोष्णानि युक्तस्नेहरसानि च ।
भोजयेद्गुल्मिनं नित्यं निदानगुरुवर्जकम् ॥ ३० ॥
न चातिभोजनं नित्यं शस्यते सर्वगुल्मिनाम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चव्यं चित्रकनागरम् ॥ ३१ ॥
बिल्वं कपित्थं बदरं वृषकं गणिकारिकाम् ।
हिङ्गुदाडिमजीवन्तीवृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ॥ ३२ ॥
पौष्करं शटिदन्त्यौ च लवणानि च सर्वशः ।
द्वौ क्षारावजमोदं च तुल्यं शुष्काणि चूर्णयेत् ॥ ३३ ॥
मातुलुङ्गरसेनैते वटका बदरोपमाः ।
कृताः सुखाम्बुना पेया मद्यैरम्लेन वा भिषक्! ॥ ३४ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं प्लीहशूलं च नाशयेत् ।
मयूरांस्तित्तिरीन् क्रौञ्चान् कपोतान् वनकुक्कुटान् ॥ ३५ ॥
यवगोधूमशालींश्च वातगुल्मी सदाऽश्नि(श्नी)यात् ।
यदि तु स्निह्यमानस्य वातगुल्मो न शाम्यति ॥ ३६ ॥
हितमास्थापनं तस्य तथैवाप्यनुवासनम् ।
क्षीरानुपानामभयां सगुडां संप्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
गुल्मिनां बद्धवर्चानां..................... ।
....
....

(इति ताडपत्रपुस्तके ११८ तमं पत्रम् ।)

कुष्ठचिकित्सिताऽध्यायः ।

....
....

खेदो वाऽतिखरत्वमङ्गानामतिश्लक्ष्णता वा वैवर्ण्यं रौक्ष्यं लोमहर्षः पिपासा

---

१ अस्याग्रे पत्रमेकं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके ।

गौरवं रागो दौर्बल्यं वेपथुः पिडकारुषां संभवश्चातिवेदना च क्षतविसर्पणमिति ॥

तत ऊर्ध्वमक्रियावतां कुष्ठानि जायन्ते । तत्र, श्यावारुणशूलकण्डूचिमिचिमखरत्वपारुष्यसंस्तम्भायामैर्वातोत्तराणि विद्यात्; दाहवेदनाज्वरविड्भेदोषायनपाकस्रावकोठानिकर्णा(?)क्षिप्रोत्थानैः शीतमधुरकषायसर्पिरनुशयैश्च पित्तोत्तराणि विद्यात्; श्वेतपाण्डुघनोत्सेधगुरुस्तैमित्यस्तम्भमहापरिग्रहाग्निसादैः शीतादितरानुशयैः कफोत्तराणि विद्यात्; व्याविद्धरूपबहुस्फुटितपरिस्रावकृमिदाहरुजोपेतशरीरावयवपातनमशुचिविगन्धिशोथबहुलमनेकोपद्रवं सान्निपातिकं रक्तत्वात् काकणमित्युच्यते । द्विदोषजानीतराणि; तान्यनुव्याख्यास्यामः—वातोत्तरे कपालकुष्ठं, पित्तोत्तरे त्वौदुम्बरं, कफोत्तरे मण्डलकुष्ठं, वातपैत्तिकमृष्यजिह्वं, पित्तश्लैष्मिकं पौण्डरीकं सिध्मं च, इति समासलक्षणम् । विस्तरतस्त्वष्टादश कुष्ठानि; तान्यनुव्याख्यास्यामः—सिध्मं च विचर्चिका च पामा च दद्रुश्च किटिभं च कपालं च स्थूलारुष्कं च मण्डलकुष्ठं च विषजं चेति नव साध्यानि; पौण्डरीकं च श्वित्रं च ऋष्यजिह्वं च शतारुष्कं चौदुम्बरं च काकणं च चर्मदलं चैककुष्ठं च विपादिका चेति नवासाध्यानि । सर्वं तु कुष्ठं त्वङ्मांसरुधिरलसीकाश्रयं स्पर्शघ्नं चेति; वर्धमानं च वैरूप्यकरं भवति । तत्तु(त्र) रजोध्वस्तमलाबुवारणपुष्पीपुष्पसदृशं सिध्मं; श्यामलोहितव्रणवेदनास्रावपाकवती विचर्चिका; कण्डूतोदपाकस्रावारुष्मती पामा; रौक्ष्यकण्डूदाहस्राववन्ति मण्डलानि वृद्धिमन्ति दद्रुः; कृष्णश्यावारुणखरपरुषस्राववृद्धिमन्ति गुरूणि प्रशान्तानि च पुनः पुनरुत्पद्यन्ते किटिभानि; कृष्णखरपरुषमलिनमनेकसंस्थानमण्डलं कण्डूलमृतुसन्धिघूर्णे चातिबाधते कपालाकृति कपालं; पिच्छास्राववेदनादाहकण्डूतोदज्वरवैसर्पमहाव्रणपरिग्रहं मृदुखरनिभं महारुष्कं; मण्डलैर्बन्धुजीवकुसुमोपमैर्दाहकण्डूवेदनास्राववद्भिर्मण्डलकुष्ठं; लूताकीटपतङ्गसर्पदशनदष्टमुपेक्षितं व्यभिचारेण खरीभवति कृच्छ्रसाध्यं विषजं; महाशयसमुत्सेधं जातं चिराद्भेदि पुण्डरीकपलाशवर्णं पौण्डरीकं; श्वेतभावाच्छ्वित्रं पञ्चविधमुत्तरत्रोपदेक्ष्यामः; ऋष्यजिह्वोपमं पारुष्यवैवर्ण्यगौरवर्णविक्लेदैर्ऋष्यजिह्वं;

नीललोहितपीतासितैरनेकैररुङ्भिः खरैः स्राविभिरुपद्रुतं शतारुष्कं; पक्कोदुम्बरफलसदृशमस्रावि जडमनेकमौदुम्बरं व्याख्यातं; काकणं हस्तिचर्मसदृशं खरं; वृद्धिमच्चर्मदलं; वैसर्पोद्भवं नित्यविसर्पि स्राववेदनाक्रिमिमदेककुष्ठं; पाणिपादाङ्गुष्ठौष्ठजङ्घादण्डदेशेषु स्फुटितस्राविवेदनावतीमविपाकिनीं विपादिकां विद्यात् । सर्वरोगाश्चैव मोहादुपेक्ष्यमाणा असाध्यतां यान्ति, असाध्यास्त्वाशु नृणां घ्नन्ति; तस्मादात्महितायाशु प्रयतेत ।

कुष्ठेष्वादौ वातोत्तरेषु घृताच्छपानमनेकशो मण्डान्तरितं प्रशस्यते, तिक्तसर्पिष इतरोत्तरयोः, वमनविरेचनास्था(पन)०.................

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके १२० तमं पत्रम्)

मूत्रकृच्छ्रचिकित्सिताध्यायः ।

....

....

कटीस्कन्धातिधरणात् पित्तं क्रुद्धं कफानिलौ ।
अनुसृत्य यदा बस्तिं दूषयन्ति तदाश्रयाः ॥
मूत्रकृच्छ्रं तदा जन्तोर्दारुणं संप्रवर्तते ।
सफेनमल्पमरुणं कालं वा शूलसंततम् ॥
मूत्रमानद्धवर्चस्त्वं वाताघातस्य लक्षणम् ।
सदाहवेदनं पीतमत्युष्णं बाष्पसंहितम् ॥
स्विद्यमानमुखो मूत्रं कुरुते पैत्तिके शिशुः ।
बहुलं कुरुते मूत्रमल्पबाधं सितं घनम् ॥
बस्तिगौरवशोथौ च मूत्राघाते कफात्मके ।
द्वन्द्वजं द्वन्द्वरूपेभ्यः सर्वेभ्यः सान्निपातिकम् ॥
रक्तजं पित्तवज्ज्ञेयं सरक्तस्य च मूत्रणात् ।

---

१ अस्याग्रे पत्रचतुष्टयात्मको ग्रन्थस्त्रुटितस्ताडपत्रपुस्तके ।

विशेषाः सन्निपातोत्थे मूर्च्छाभ्रमविलापकाः ॥
सर्वेषु कार्श्यमरतिररुचिः सानवस्थितिः ।
तृष्णाशूलविषादार्तिस्त एव स्युरुपद्रवाः ॥
चिरात् प्रमेहाः कुप्यन्ति सद्यः कृच्छ्राणि देहिनाम् ।
विशेषः कृच्छ्रमेहानां कृच्छ्रे दाहोऽति चेन्द्रिये ॥
कृच्छ्राण्याशु निवर्तन्ते प्रमेहास्तु प्रसङ्गिनः ।
पित्तप्रायाणि कृच्छ्राणि वातस्थानाश्रयाणि च ॥
तस्मात् सामान्ययोगेन चिकित्सा ह्युपदेक्ष्यते ।
शरमूलानि निष्क्वाथ्य शीतं पूतं च तज्जलम् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पिबेत् कृच्छ्रोपशान्तये ।
मधुकं शरमूलं च त्रिफला सितवारिका ॥
श्रृतं सशर्कराक्षौद्रं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।
तार्णस्य पञ्चमूलस्य रसं निष्क्वाथ्य पाययेत् ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं सर्वकृच्छ्रनिवारणम् ।
शतावरी पृथक्पर्णी कुलत्थबदराणि च ॥
शर्करामधुसंयुक्तो लेहो मूत्रग्रहापहः ।
विपरीतं प्रमेहेभ्यो मूत्रकृच्छ्रेषु कल्पयेत् ॥
औषधं पानमन्नं च, सुस्निग्धं मृदु शोधयेत् ।
मधुराणीक्षुविकृतीस्त्रपुसानि घृतं पयः ॥
सेवेत, वर्जयेन्नित्यं यत् संग्राहि विदाहि च ।
ऊषकोऽथ बृहत्यौ द्वे श्वदंष्ट्रा वसुकावुभौ ॥
श्रृङ्गवेरं यवाश्चैव दर्भौ वृक्षादनी बला ।
पिप्पली तैः श्रृतं क्षीरं घृतमात्रादि(वि)मूर्च्छितम् ॥
सरक्ते पाययेत् कृच्छ्रे क्षिप्रमेतेन सिध्यति ।
कनीयसीं पञ्चमूलीं कुलत्थं बदराणि च ॥
शर्करामधुसंयुक्तो लेहो मूत्रग्रहे हितः ।
ससैन्धवो रसः कार्यो मूत्राघाते घृतायु(न्वि)तः ॥

सतार्णपञ्चमूलो वा रास्नागोक्षुरकेण वा ।
द्वौ करञ्जौ निगर्भा(?) च कार्पासो मधुशिग्रुकः ॥
श्वदंष्ट्रा वसुकौ द्वौ च मृणालं चोत्पलानि च ।
पिप्पल्यः सैन्धवं चैव सूक्ष्मैला मरिचानि च ॥
एतैः सिद्धां पिबेद्बालो यवागूं ससुवर्चलाम् ।
एतैरेवौषधैर्लेहं शर्करामधुसंयुतम् ॥
प्रयुञ्जीत घृतं चैव पक्वं कृच्छ्रनिवारणम् ।
कनीयसी पञ्चमूली पञ्चकोलयवैः सह ।
कुलत्थमधुशिग्रूणि कार्यश्च सतिलो भवेत् ॥
मन्दस्नेहो रसस्त्वेष सौवर्चलयुतो भवेत् ।
मूत्राघाते प्रयोक्तव्यः शर्करासु विशेषतः ॥
एकत्रिदोषजैः कृच्छ्रैः शर्करास्तुल्यलक्षणाः ।
सुवर्णचूर्णसदृशास्तथा सर्षपसन्निभाः ॥
रोचनेव गवां पित्ते संभवन्त्यनिलात्मनाम् ।
वातेनोन्मथितं मूत्रं खजितं पापकर्मणाम् ॥
शर्कराः स्युर्विवृद्धास्ता अश्मर्यः संभवन्त्यथ ।
तदेतल्लक्षणं तासां नित्यमेव तु वेदना ॥
शर्करा सह मूत्रेण निर्धावत्यपि कस्यचित् ।
शल्यवत्यश्मरी बस्तौ वर्धमानाऽवतिष्ठते ॥
क्षीयते क्षीयमाणस्य पुष्यमाणस्य पुष्यति ।
तस्मान्न नित्यं रुजति तस्योद्धरणमिष्यते ॥
अश्मर्युद्धरणं तीक्ष्णमौषधं स्रोतईरणम् ।
साहसादतिबालेषु सर्वं नेच्छति कश्यपः ॥
इति ह स्माह भगवान् (कश्यपः) ।

(इति चिकित्सास्थाने मूत्रकृच्छ्रचिकित्सिताध्यायः ॥)

(इति ताडपत्रपुस्तके १२५ तमं पत्रम् ।)

अथातो द्विव्रणीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
सूत्रस्थाने भगवता द्वौ व्रणौ परिकीर्तितौ ।
तयोर्विस्तरमिच्छामि श्रोतुं लक्षणमेव च ॥ ३ ॥
अनुग्रहाय बालानां चेष्टाहारौषधानि च ।
इति पृष्टः स शिष्येण संपूज्याह प्रजापतिः ॥ ४ ॥
परतन्त्रस्य समयं प्रब्रुवन्न च विस्तरम् ।
न शोभते सतां मध्ये लुब्धः काक इवार्चितः ॥ ५ ॥
अवश्यं भिषजा त्वेतज्ज्ञातव्यमनसूयया ।
तस्मात् समयमात्रं भो शृणु बालहितेप्सया ॥ ६ ॥

अथ खलु द्वौ व्रणौ निजश्चागन्तुश्च । निजो वाताद्येकैकसर्वद्वन्द्वजः । क्षतभङ्ग(ग्न)विद्धपाटितदग्धच्छिन्ननिष्पिष्टाभिरू(लू)नशस्त्रतृणकाष्ठाग्निविषदन्तनखशापमन्त्रमूलकर्मादिज आगन्तुः । तस्य निजवदेव लक्षणमौषधं च स्वतर्केणानुविदध्यात् ॥ ७ ॥

स्तम्भकाठिन्याल्पस्रावशूलतोदस्फुरणकषायास्यत्वैर्वातिकं विद्यात्, ज्वरदाहमोहतृष्णाशुपाकलौहित्यावदारणारुचिदौर्गन्ध्यैः पैत्तिकं विद्यात्, स्तैमित्यशैत्यमार्दवमन्दवेदनास्नेहपाण्डवचिरकारित्वातिस्रावैः कफजं विद्यात्, सर्वरूपं सान्निपातिकं, द्विदोषं संसृष्टं विद्यात् ॥ ८ ॥

इत्यत्र श्लोकः—

सर्वव्रणानां प्रकृतिर्निरुक्ता दोषदर्शनात् ।
न हि दोषाननाश्रित्य व्रणः कश्चिच्छरीरिणः ॥ ९ ॥

तेषामुपक्रमं धात्रीबालनिग्रहौ, संशमनं, बन्धनम्, उत्क्लिन्नप्रक्षालनं, कल्कप्रणिधानं, शोधनं, रोपणं, सवर्णीकरणम्; इत्येतैः स्नेहपानसंभोजनोपनाहस्वेदोष्णपरिषेकमधुराम्ललवणैर्वातव्रणं, शीतोदकदुग्धपरिषेकशीतप्रलेपनमधुरकषायतिक्तकल्कघृतपानमुद्गशालिजाङ्गलोपचारैरुष्णाम्लकटुलवणबन्धनसंपूरणवर्जनैश्च पैत्तिकव्रणम्, उष्णतीक्ष्णतिक्तकटुकषायक्षारसंशोधनोपनाहस्वेदनोष्णवारिपरिषेकलङ्घनबन्धनस्रावणैः कफव्रणं शमयेत् ।

अतो युक्त्येतरान्। स्रावणपाटनदहनसीवनैषणसाहसादीन्यतिबालेषु न कुर्यादिति ॥ १० ॥

अत्र श्लोकाः—

जीर्णैः प्रक्षालितैर्वस्त्रैस्तथा बद्धं निधापयेत्।
यथौषधं न पतति बालकं च न पीडयेत् ॥ ११ ॥
वैसर्पः श्वयथुर्दाहो ज्वरस्तृडतिबन्धनात्।
शिथिलादनवस्थानं मध्यमस्तु प्रशस्यते ॥ १२ ॥
वातार्कतृणकाष्ठाम्बुमक्षिकादिभयाद्व्रणम्।
बन्धो रक्षति शीघ्रं च दह्यते न च खादति ॥ १३ ॥
ज्वरवैसर्पदाहार्तं रक्तपित्तोल्वणं व्रणम्।
न बध्नीयाद्विरह्नस्तु सर्वं प्रक्षालयेद्व्रणम् ॥ १४ ॥
द्वे हरिद्रे तिलाः सर्पिः सैन्धवं मधुकं त्रिवृत्।
अरिष्टपत्रमित्येष कल्कः शोधनरोपणः ॥ १५ ॥
शोधने रोपणे चैव युक्त्या क्षौद्ररसक्रिया।
तत्र निर्वापणे चोक्ता घृतेनोदकसक्तवः ॥ १६ ॥
समङ्गाधातकीपुष्पमग्रस्थामलकीत्वचम्।
घृतं कृष्णास्तिला मांसी कल्कोऽयं व्रणरोपणः ॥ १७ ॥
एतैरेवौषधैः सर्वैः सर्पिस्तैलमथो पचेत्।
व्रणरोपणमित्याहुः कट्फलं वाऽवचूर्णितम् ॥ १८ ॥
ज्वरदाहपिपासार्त्या पच्यमानं व्रणं वदेत्।
तेषां निवृत्तौ जानीयात् पक्वं पीनोन्नताकृतिम् ॥ १९ ॥
मर्मस्थश्चेदुपेक्ष्यः स्याद्बालं धात्रीं च पूरयेत्।
गोदध्ना म्रक्षितं चैनं बध्नीयाल्लवणान्वितम् ॥ २० ॥
अमर्मजं पाटयेद्वा नेत्येके पूर्वदर्शनात्।
रक्तक्षयादल्पभावाद्धन्याद्बालं कुपण्डितः ॥ २१ ॥
पाटितं वा प्र.........................
....
....

(इति ताडपत्रपुस्तके १२६ तमं पत्रम्।)

१ अस्याग्रे १२७ तमं पत्रं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके।

....

....

............(मञ्जि)ष्ठाऽथ मनःशिला ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रः सवर्णकरणः परम् ॥
त्रिफला जातिपुष्पाणि कासीसं लोहपत्रिका ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥
चतुष्पदानां त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमरुहा पुनः ॥

अथ खलु बालानामष्टौ पिडकाः स्वशरीरदोषात् स्वदोषाच्चोत्पद्यन्ते । तासां निदानलक्षणे प्रोक्ते; नामरूपचिकित्सां च ब्रूमः—शराविका च कच्छपिका च जालिनी च ताः कफप्रायाः, सर्षपिका चाऽलजी च विद्रधिश्च ताः पित्ताधिकाः, विनता वाताधिका, सर्वदोषजा त्वरुंषिका। तासां लक्षणानि—मध्ये निम्ना शराविका, श्लक्ष्णोन्नता कच्छपिका, सिराजालतनुच्छिद्रवती जालिनी, सर्षपाभाऽल्पाऽऽशुपाकिनी बहुला वा सर्षपिका, बहूपद्रवाऽऽशुपाकवैसर्पाऽलजी, विनता तूदरे पृष्ठे वाऽवगाढनीला रुजावती; मांसपाकस्तु पित्तप्रकोपो वा उत्पद्यते, स एव सन्धिषु मर्मसु वा विद्रधिरित्युच्यते, विदह्याशु अङ्गं विदीर्यत इति विद्रधिः, सा बहिरन्तश्चोत्पद्यते; ते चोभे बालानां कृच्छ्रसाध्ये । त्रिदोषजा त्वरुंषिका चतुर्विधा दोषभेदादेकैकाधिकसमदोषत्वात्; शूलतोदाटोपस्फुरणानाहपामा वातलिङ्गानि, ज्वरतृष्णादाहमोहमदप्रलापाः पित्तलिङ्गानि, शैत्यपैच्छिल्यबहुक्लेदारुचिस्तैमित्यानि कफलिङ्गानि, सर्वैः समदोषत्वम्, अन्यत्रापि च व्रणे पूर्वोक्तानि च लक्षणानि ॥

तत्र श्लोकाः—

पूर्वं सराविकाद्यासु सुस्निग्धस्य विरेचनम् ।
शस्यते च भिषक्! तासु व्रणकर्म यथोचितम् ॥
निवर्तनमपक्वासु पिडकासु प्रयोजयेत् ।
परिषेकैः प्रलेपैश्च घृतपानैर्हिताशनैः ॥
अरुंषिकासु सततं शिरसो मुण्डनं हितम् ।
स्नापनं म्रक्षणं चैव व्रणतैलैरनेकशः ॥

द्वे हरिद्रे त्रिकटुकं सैन्धवं वा (च) मनःशिला ।
सुवर्णजो जपा जातिर्वचा कुष्ठं रसक्रिया ॥
अश्वघ्नमूलोदकणादशमूलं फलत्रयम् ।
एतैर्गोमूत्रसंयुक्तैः प्रमृद्नीयादरुंषिकाम् ॥
एतैरेव पचेत्तैलं हन्ति तच्चाप्यरुंषिकाम् ।
अथ चेद्वेदनां दद्यात्तिलैरुद्वर्तयेत्ततः ॥
स्वादुना व्रणतैलेन नवनीतेन वा दिहेत् ।
अथो सलोहितां छिन्नां क्षुरेणारुंषिकां भिषक् ॥
तुल्याभ्यां क्षीरमूत्राभ्यां सिद्धोष्णाभ्यां प्रलेपयेत् ।
न चेदेवं निवर्तेरन् स्रावणं तु ततः परम् ॥
यदा पक्वेष्टकाचूर्णैरभीक्ष्णं गुण्ड्यते शिशुः ।
त्रपुसैर्वारुबीजं वा खादतोऽङ्गेषु शुष्यति ॥
मेदोऽभिवर्धनं चान्नं दिवास्वप्नं च सेवते ।
तस्य मेदः प्रकुपितं वायुना त्वचमाहृतम् ॥
मेदःपूर्णत्वचानद्धा जनयत्यरकीलिकाः[1] ।
लवकर्तन(तश्चैता) दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥
कर्कन्धुगोस्तनप्रख्या वर्धमाना भवन्ति च ।
तासां दहनमेवाग्रे तप्तैः स्नेहैर्गुडेन वा ॥
एकैकशो हितं जन्तोश्छित्वा वा क्षारसारणम् ।
बन्धनं क्षारसूत्रैर्वा व्रणकर्म ततः परम् ॥

विरुद्धाद्ध्यशनपूतिपर्युषितात्युष्णविषमाशनातुर.........णादवलङ्घनादवधूननाद्बीजानां कोद्रवशणबीजमूलकातसीकार्पासानां तुवरीकुलत्थादीनां दह्यमानानां गन्धाघ्राणात् तथा वस्त्रावकर्तनालभल्लातकास्थि........

....

....

(इति ताडपत्रपुस्तके १२८ तमं पत्रम्[2])

१ अरशलाकाकाराः कीलिका इत्यर्थः ।

२ अस्मात्परं पत्रत्रयात्मको ग्रन्थः खण्डितस्ताडपत्रपुस्तके ।

....

....

......................शालिपिष्टकसाधितम् ।
शीतं सशर्करक्षौद्रनवनीतं.... ....
....लेहयेन्नवनीतं वा लेहयेद्वा तपश्रितम् (?) ।
दीप्ताग्निमवसन्नाग्निं स्तन्येनैव तु धारयेत् ।
चपलानां तु बालानां सर्पतां वा तथा भृशम् ॥
तृणकाष्ठेष्टकाशस्त्रैरन्यैर्वाऽपि क्षतं भवेत् ।
आमच्छेदवदे(वेदं) दारुणस्तस्य चात्ययः ॥
संदध्यात्तं विनिर्मृज्य सिञ्चेदुष्णोदकेन च ।
अथातिरुधिरस्रावे संस्तम्भ्यः शीतवारिणा ॥
स्वेदयेद्वा प्रसङ्गे तु दहनं क्षारमेव वा ।
सहितं मधुसर्पिर्भ्यां बध्नीयात् पथ्यभोजिनः ॥
उभयोर्घृतपानं च विदध्याद्व्रणवत् क्रियाम् ।
शीतकालेषु भूयिष्ठं बालानां कुक्षिशायिनाम् ॥
स्वमूत्रोपहताङ्गानां मूत्रसंक्लिन्नवाससाम् ।
तृणेषु वा शयानानां स्नानोद्वर्तनवर्जिनाम् ॥
कृमिमत्कुणयूकानां संभवात्तैश्च भक्षणात् ।
गात्रं दद्रुलतां याति कटिदेशे विशेषतः ॥
म्रक्षणोद्वर्तनस्नानं गन्धधूपनिषेवणम् ।
बालानां शस्यते तत्र शय्यायाश्च विकल्पनम् ॥
नित्यमेव तु बालानां निशि स्नेहविमर्दनम् ।
हितं निद्राकरं बल्यं वर्धनं श्रमनाशनम् ॥
तस्माच्च शस्यते नित्यं बालानां परिमर्दनम् ।
महासेनस्य तुष्ट्यर्थं सृष्टः शक्रेण धीमता ॥
कुञ्जरो दुस्सहो नाम ऐरावण(त)बलद्युतिः ।
स स्कन्देनोपवाह्यश्च कृतः शाखविशाखयोः ॥

आभ्यां परमतुष्टाभ्यां ग्रामपोऽस्त्यश्मभिः कृतः ॥
उपग्रहाणां सर्वेषामाधिपत्यं च लम्भितः ।
स यदा क्रुध्यते जन्तोः पूजाकालेष्वपूजितः ॥
पक्षच्छिद्रेषु संध्यासु समाजेषूत्सवेषु च ।
स्वप्ने त्रासयते बालं चतुर्दंष्ट्रो महागजः ॥
सुबुद्ध्यते त्रास्यमानः सहसा वित्रसन् द्रुतम् ।
यत्रैतमङ्गं स्पृशति गण्डस्तत्रास्य जायते ।
मेदोलसीकापूर्णानि प्रसज्यन्ते बहून्यपि ॥
पच्यन्ते कानिचित्तेषां निरायान्त्यपराण्यपि ।
दुःसहं पूजयेत्तत्र पञ्चम्यां नागसत्तमम् ॥
कुलोचितेन न्यायेन तथा नश्यन्ति तान्यपि ।
घृतक्षीराशिनो नित्यं श्लैष्मिकस्यातिभोजिनः ॥
स्वपतो मांसमेदोऽसृग्वृद्धः संवर्तते गदः ।
तस्मान्मातासुतौ चात्र वमनेनोपपादयेत् ॥
शाल्यन्नमुद्गमण्डांस्तु सप्ताहं चोपचारयेत् ।
अशाम्यत्सु विवर्धत्सु शरदाहोऽपि शस्यते ॥
तथैषां छिद्यते मूलं पक्वेषु व्रणवत् क्रिया ।
इति विविधरोगभेषजं मुनिः शिशुजनहिताय कश्यपोऽब्रवीत् ।
तदिदमुपलक्ष्य पण्डितो भिषच्छिशुजनहिताय धारयेत् सदा ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति (चिकित्सास्थाने) द्विग्रगीयोऽध्यायः ॥

प्रतिश्यायचिकित्सिताध्यायः ।

अथातः प्रतिश्यायचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

गुरुमधुरशीतरूक्षाभ्यवहारात् सततं द्विविधं वा स्तन्यं पीत्वा पीत्वा स्वपतो नित्यं गुरुत्वाजीर्णयोश्च स्नानात् सश्लेष्मणश्च शीतोदकपानादवगाह-

नाच्च भुक्ते चातिपिबतो वेगविधारणाच्च सततं संरुद्धवेगस्याभ्यवहाराच्च नित्यं चानुपहितशायिनोऽतिपार्श्वशयनशायिनोऽपावृतमुखशायिनोऽन्यैश्च निदानैर्मन्दाग्नेर्विषमाशिनो वातः प्रकुपित ऊर्ध्वकफाशयं प्रदूष्य स्रोतांसि प्रतिश्याययति; स यदा मुखस्रोतांसि दूषयति तदा मुखरोगा जायन्ते, यदा श्रोत्रं तदा कर्णरोगाः, यदा नासिकामूलं प्रति कफं पित्तमसृग्वा श्याययति तदा प्रतिश्याय इत्युच्यते ॥ ३ ॥

तस्य प्रतिनद्धा इव शिरोमुखनासिका भवन्तीष्टानिष्टाव्यक्ताश्च ग(न्धाः) ...ते तस्य वातात् प्रतिबन्धः, कफादवैशद्यं, रक्तात् परिक्लेदः, पित्ताद्दौर्गन्ध्यं स्रोतस उपजायते ॥ ४ ॥

स एतदवस्थो जाड्यारोचकहृल्लासप्रतिघातार्थं भृशोष्णतीक्ष्णाम्ललवणेषु प्रसज्यते, ततोऽस्य पित्तं प्रकुप्यति । बलाभिवर्धनात्तस्य ज्वरं तृष्णामन्तर्दाहमरति......नी स्रोतसां वैगन्ध्यं पाकं च दिवाकरावर्तं चोत्पादयति ॥५॥

अतश्चैनं चतुर्विधमृषयो वदन्ति—वातिकः, पैत्तिकः श्लैष्मिकः, सान्निपातिक इति । तद्यथा–यो रौति न रमते जागर्त्यभीक्ष्णं क्षौति नासिका चोत्तानस्यापि तनुश्लेष्म..............................

(इति ताडपत्रपुस्तके १३२ तमं पत्रम् ।)

....

भवति स्निग्धोष्णलवणाम्लोपशयि चेत्तं प्रतिश्यायं वातिकं विद्यात्; ज्वरदाहपिपासाप्रलापितातालुशोषमुखनासिकाक्षिपाकैराशुकफसंपाकैः ... .(पैत्ति)कं विद्यात्; चिरकारित्वारोचकहृल्लासशिरोगौरवातिस्रावमन्दक्षवथुमन्याग्रहहृदयप्रलेपाविपाकैरुष्णकटुकषायरूक्षणोपशयैः प्रतिश्यायं कफजं विद्यात्, सर्वरूपं स्रोतोवैगन्ध्यकृमि.........(सान्निपातिकं विद्यात्) ॥ ६ ॥

(तत्र) श्लोकाः—

वातश्लेष्मोत्तरः प्रायः प्रतिश्यायस्त्रिदोषजः ।
बलाग्निवर्णशमनो निहन्ता चाप्युपेक्षितः ॥ ७ ॥
तस्मात् प्रथमतस्तस्मिन्नुपवासः प्रशस्यते ।

सुखोष्णं दीपनीयाम्बु पिबेद्वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ८ ॥
यथाशक्त्य..............................
........................दकेऽपि वा ॥
यवागूं रक्तशालीनामुष्णां त्रिलवणान्विताम् ।
पिबेद्यवानामथवा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥
अग्निप्रावरणोपेतो निवातशयनासनः ।
लघ्वन्नमुष्णं भुञ्जानो मुच्यते नातिसंपिबेत् ॥
वेष्टनं धूमपानं च.....................
........................गुडहरीतकीम् ।
जीर्णे च सर्पिषः पानं निशि भुक्त्वा प्रशस्यते ॥
अशाम्यमाने तेनापि पुराणं पाययेद्घृतम् ।
षट्पलं पञ्चगव्यं वा कल्याणकमथाभयम् ॥
यवान्नं च सदाऽत्युष्णं लवणस्नेहव(र्धि)तम् ।
पिप्प...............................
...................सं पिबेद्वा मरिचान्वितम् ॥
मरिचानि मुखे नित्यं धारयेदापरिक्षयम् ।
सैन्धवोष्णोदकोपेतां पिबेच्छुण्ठीं विमुच्यते ॥
पिप्पलीवर्धमानं वा युञ्जानो वा गुडाभयाम् ।
पथ्याशी रोगतत्त्वज्ञः सात्म्यज्ञश्च विमुच्यते ॥
पटोलपत्रत्रिफला.....................
..................प्रतिश्यायाद्विमुच्यते ।
अपानं सर्पिषाऽभ्यज्य निवाते स्वेदयेत् सदा ॥
विष्टम्भिगुरुशीतान्नं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ।
प्रतिश्यायस्य यत् प्रोक्तमेतत् सर्वं चिकित्सितम् ॥
अतिबालस्य तत् सर्वं धात्री कुर्यादशङ्किता ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति चिकित्सास्थाने प्रतिश्यायचिकित्सितम् ।)

उरोघातचिकित्सिताध्यायः ।

(अथात उरोघात)चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
स्वहेतुकुपिता दोषा उरोघातं चतुर्विधम् ।
कुर्वन्ति सेवमानानां लौल्यमध्यशनादि च ॥ ३ ॥
शीतज्वरः प्रतिश्यायः कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
उत्कासिक(का)मन्दक.................. ॥
....
........समेति समाख्याता सर्वरोगविनाशिनी ।
एषैव व्योषसहिता हन्त्युरोघातमुद्धलम् ॥
कफाधिके तु सक्षौद्रा लीढाऽऽरोग्याय कल्पते ।
पित्तश्लेष्मोत्तरो व्याधिरुरोघातस्त्रिदोषजः ॥
तस्मात् पित्तकफघ्नानि धात्री (नित्यं समाचरेत्) ।

(इति चिकित्सास्थाने उ)रोघातचिकित्सितम् ॥

अथातः शोफचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

वमनविरेचनोपवासव्याधिकर्शनापथ्याजीर्णेषु यः सदाऽत्यर्थलवणाम्लकटुक्षारोष्णोपसेवी भ(वति)........................... यनान्ते वा लवणादिषु प्रसज्यते, यथेष्टं च शीतोदकस्नानपानशयनव्यवायव्यायामादिभिर्व्यभिचरति तथा तद्गुणक्षीरा वा भवति, तस्याः श्वयथुर्नाम रोग उत्पद्यते दारुणश्चतुर्विधः । दोषा ह्यस्याः..................
....

.........पथः कृष्णारुणवर्णोऽल्पो रूक्षः पिपीलिकापूर्ण इव सवेदनः पीडितश्च निम्नो भवत्यनिमित्त(रुज)श्चोष्णस्नेहाभ्यां प्रशाम्यति तं वातिकं विद्यात्; नीललोहितपीत..........................

१

....

(इति ताडपत्रपुस्तके १३३ तमं पत्रम्[२]।)

कृमिचिकित्सिताध्यायः ।

....

....

.............च लाभतः समुपानयेत् ।
पादशेषे जलद्रोणे शृते सर्पिर्विपाचयेत् ॥
प्रस्थं सैन्धवसंयुक्तं तत् परं कृमिनाशनम् ।
विडङ्गघृतमित्येतल्लेह्यं शर्करया सह ॥
सर्वकृमीन् प्रणुदति वज्रो मुक्त इवासुरान् ।
तिक्तोष्णकटुरूक्षाणां मूत्राणां लवणस्य च ॥
स्नेहस्वेदोपसेवा च पथ्यं च कृमिनाशने ।
बहिःकृमीणां स्नानाद्यं द्विव्रणीये प्रकीर्तितम् ॥
अतिबालस्य तु शिशोर्धात्री सर्वं समाचरेत् ।
संशोधनैर्विशुद्धं च पथ्यान्नैश्च लघूकृतम् ॥
भावितं चौषधैः क्षीरममृतत्वाय कल्पते ।
अ(ना)त्युष्णं कटुतैलं तु गुदे दत्त्वा ससैन्धवम् ॥
स्वेदयेद्गुदमङ्गुल्या तथाऽऽशु लभते सुखम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

इति चिकित्सास्थाने कृमिचिकित्सितम् ॥

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः ।

अथातः पानात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

---

१ मूलताडपत्रपुस्तके अस्मिन् १३३ तमे पत्रे अग्रेतनेषु १३८ तमपत्रतः १५० तमपत्रपर्यन्तपत्रेष्वपि एकपार्श्वे विशेषतो मूषकदंशात् किल शकलापगमनेन प्रायः प्रतिपङ्क्ति न्यूनाधिकभावेन ग्रन्थावयवा विलुप्ताः सन्ति, तेनेत्थं बिन्दुमालाः पुनः पुनर्निवेशिताः।

२ अस्याग्रे पत्रद्वयात्मको ग्रन्थो लुप्तस्ताडपत्रपुस्तके ।

मद्यप्रवृत्तौ रोगस्तु प्रोच्यते त्रिविधो नृणाम् ।
पानात्ययो विभ्रमश्च पानापक्रम एव च ॥ ३ ॥
तत्र योऽध्युषिते पाने त्वजीर्णे पिबते नरः ।
तत् पानमत्ययं याति तस्मात् पानात्ययो मतः ॥ ४ ॥
विभ्रान्तानां तु पानानां सेवनात्(पानविभ्रमः) ।
सहसा पानविच्छेदः पानापक्रम उच्यते ॥ ५ ॥
दीपनं रोचनं वृष्यं रतिवैशद्यकारकम् ।
कार्श्यचित्तश्रमहरं हर्षणं बलवर्धनम् ॥ ६ ॥
युक्तोपसेवितं मद्यं सात्त्विकानां विशेषतः ।
प्रमोदारोग्यपुष्टीनां तन्मूलं चान्नभोजनम् ॥ ७ ॥
स्तन्यक्षये च धात्रीणामुत्पन्ने चाप्य...... ।
.........वातशूलेषु शीतके विषमज्वरे ॥ ८ ॥
नारीणां सुकुमारीणां रोगेषु विविधेषु च ।
सूतानां दुष्प्रजातानां योनिभ्रंशेऽतिमैथुने ॥ ९ ॥
दन्तजन्मनि बालानां पीडितानां पिपासया ।
तालुकण्ठौष्ठशोषे च रोदितेऽतिप्रजागरे ॥ २० ॥
वातश्लेष्मात्मके व्याधौ मद्यमाहुर्यथाऽमृतम् ।
तदेवातिप्रसङ्गेन पीयमानं पुनः पुनः ॥ ११ ॥
सर्वव्याधिमुखं प्रोक्तं विषवत् कारयत्यपि ।
मदात्ययं वातकरं कृच्छ्रसाध्यं करोति वा ॥ १२ ॥
तरुणं वाऽप्यजीर्णं वा यो मद्यमतिसेवते ।
लघुसत्त्वो निराहारो रसस्तस्य विदुष्यति ॥ १३ ॥
अनिलं रूक्षतीक्ष्णत्वात् पित्तमौष्ण्याद्विपाकतः ।
युगपत् कुपितौ दोषौ प्राप्तावामाशयं ततः ॥ १४ ॥
विष्टब्धश्लेष्मणा(ऽ)त्यक्तौ विप्लवेते महासिराः ।
ततो हृदयमूलासु विप्लुतासु सिरासु च ॥ १५ ॥

शरीरं क्लिश्यतेऽत्यर्थं तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
मुह्यते घृष्यते रौति दह्यते ज्वर्यते भृशम् ॥ १६ ॥
हृद्द्रवो वेपथुर्हर्षः पार्श्वशूलं शिरोरुजा ।
अरुचिः स्वेदविष्टम्भो विह्वलत्यतिसार्यते ॥ १७ ॥
शुष्यते............याति विलपत्यपि ।
एवं मदात्ययं विद्यात्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥
हृत्पार्श्वपर्वरुजनं प्रलापोऽतिप्रजागरः ।
उन्मत्त इव चाभाति पवनोत्थे मदात्यये ॥ १९ ॥
स्रोतःपाको ज्वरो दाहो विड्भेदः स्वेदपीतता ।
छर्दी रक्तप्रकोपो वा पीतं पश्यति पैत्तिके ॥ २० ॥
आ............सेकच्छर्दिशीतज्वरालसाः ।
तन्द्रा स्तम्भो विसंज्ञत्वं विषादश्च कफात्मके ॥ २१ ॥
श्वासकासभ्रमोत्सादविड्भेदानाहवेपकाः ।
शूलमोहौ च सामान्यौ सर्वरूपस्तु सर्वजः ॥ २२ ॥
भूयिष्ठमामप्रभवं प्रवदन्ति मदात्ययम् ।
तस्मान्मदात्यये पूर्वं हितं लङ्घनमेव तु ॥ २३ ॥
प्रकांक्षा लाघवं स्थैर्यमिन्द्रियाणां प्रसन्नता ।
रोगोपशान्तिर्वाक्छुद्धी रूपं सम्यग्विशोषिते ॥ २४ ॥
एतानि कृत्वा विकृतिं याति चातिविशोषणात् ।
असंप्राप्तिमथैतेषां जानीयात्तमलङ्घिते ॥ २५ ॥
इत्येतैः कारणैर्दृष्ट्वा विदग्धमदपीडितम् ।
पाययेत्तर्पणं काले शीतं दाडिमवारिणा ॥ २६ ॥
येनैव मद्येन भवेत् समुत्पन्नो मदात्ययः ।
तथैवोपहरेत् पातुं बहुशीतोदकान्वितम् ॥ २७ ॥
कायाग्निस्तन्मयो ह्यस्य सिरा रसवहास्तथा ।
मनश्च भावितं तेन तस्मात्तद्ध्यस्य भेषजम् ॥ २८ ॥

अथवा क्लान्तविक्लिष्टयथर्तुसुखवारिणा ।
स्नातानुलिप्तं प्रयतं मनोज्ञासनवेश्मगम् ॥ २९ ॥
पाययेत्तर्पणं युक्त्या हृद्यपात्रोपनायकम् ।
सक्तवः पारणा हृद्या अथवा लाजसक्तवः ॥ ३० ॥
विडसौवर्चलाजाज्यः सुशीतं दाडिमोदकम् ।
तन्मद्यमल्पतक्रं च रूषिताः सक्तवोऽल्पशः ॥ ३१ ॥
कुठेरभूस्तृणक्षौद्रजम्बीरसुमुखादयः ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १३६ तमं पत्रम्)

युक्ताम्लाः षाडवा मुख्याः पक्वापक्वाः सुगन्धिनः ॥ ३२ ॥
केशरं मातुलुङ्गानामार्द्रकं जीव(र)दाडिमम् ।
शर्करागुडखण्डानि जाङ्गलान्यामिषाणि च ॥ ३३ ॥
अम्लानम्लानि सिद्धानि संस्कृतानि विभागशः ।
उपोदिकां तक्रसिद्धां सिद्धां वा गुडचुक्रयोः ॥ ३४ ॥
एवंविधां त्ववक्षीरीं पानात्ययनिपीडितम् ।
यथालाभोपसंपन्नां पाययेत् सिद्धये भिषक् ॥ ३५ ॥
कानिचिद्‌ध्यत्र भक्ष्याणि कानिचित् स्वादयेद्बुधः ।
जिघ्रेत् पश्येत् पिबेत् किञ्चिच्छ्रद्धाजननकारणात् ॥ ३६ ॥
सुखं चास्यानुजानीयादृतुयोग्यं यथाक्रमम् ।
यच्च यच्चानुशेतेऽस्य तत्तदेवोपचारयेत् ॥ ३७ ॥
क्रमेण चास्य संसर्गमन्नपानेषु योजयेत् ।
दुकूलक्षौमकदलीपद्मपत्रादि सेवयेत् ॥ ३८ ॥
चन्दनानि च मुक्तानि शीतानि विविधानि च ।
उष्णानि त्वन्नपानानि रूक्षाणि च गुरूणि च ॥ ३९ ॥
अग्निसूर्योपसेवां च दिवास्वप्नं विशोषणम् ।
शोकाध्वमैथुनायासान् व्यायामांश्च विवर्जयेत् ॥ ४० ॥
मण्डा यवाग्वो यूषाश्च न शस्यन्ते मदात्यये ।
एवं चेन्नोपशाम्येत तत्रेमां कारयेत् क्रियाम् ॥ ४१ ॥

उशीरं तिन्तिडीकं च दाडिमस्वरसं मधु ।
पानात्यये पित्तकृते श्रेष्ठं तर्पणपानकम् ॥ ४२ ॥
काश्मर्यं दाडिमं द्राक्षाः खर्जूराणि परूषकम् ।
दद्यात् कुडवशस्तानि लोध्रादीनि तु युक्तितः ॥ ४३ ॥
लोध्रामलकमञ्जिष्ठाः सूक्ष्मं पि(ष्ट्वा)……… ।
तोयाढके स्रुतं स्थाप्यं सजाति वा सकेशरम् ॥ ४४ ॥
तृष्णां छर्दिमतीसारमदमूर्च्छाविलापकम् ।
अनवस्थानमरुचिं ग्लानिं चैतदपोहति ॥ ४५ ॥
लामज्जकमृणालत्वङ्मधुकान्युत्पलं तथा ।
पलं पलं गुडूच्या द्वे अष्टौ गुडपलानि तु ॥ ४६ ॥
जलाढके नवे भाण्डे गोपयेत् केशरान्वितम् ।
वातपित्तोत्तरं हन्ति मदं सोपद्रवं नृणाम् ॥ ४७ ॥
लोकसिद्धानि चान्यानि पानकान्युपकल्पयेत् ।
समद्यान्यन्नपानानि भूयिष्ठं चोपपादयेत् ॥ ४८ ॥
अथानुबन्धं कुर्वीत स रोगी च बली भवेत् ।
यथादोषं ततस्तस्य कुर्यात् संशोधनं बुधः ॥ ४९ ॥
मद्ययुक्तं त्रिवृच्चूर्णं पेयं स्यादनुलोमनम् ।
पानकेनाप्यवत् कार्यं समद्यगुडयुक्तया ॥ ५० ॥
वैसर्पदाहज्वरयोरेवं चोक्ता परिक्रिया ।
पिपासाज्वरदाहार्तैः सैव कार्या मदात्यये ॥ ५१ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ५२ ॥

इति चिकित्सास्थाने पाना(मदा)त्ययचिकित्सितम् ॥

फक्कचिकित्सिताध्यायः ।

अथातः फक्कचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

बालः संवत्सरा(पन्नः)पादाभ्यां यो न गच्छति ।
स फक्क इति विज्ञेयस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३ ॥
धात्री श्लैष्मिकदुग्धा तु फक्कदुग्धेतिसंज्ञिता ।
तत्क्षीरपो बहुव्याधिः कार्श्यात् फक्कत्वमाप्नुयात् ॥ ४ ॥
पित्तानिलप्रकृतिकी पटुक्षीरा पटुप्रजा ।
कुतः पङ्गुजडा मूका त्रिदोषक्षीरभोजिनः ॥ ५ ॥
हृदयात् संप्रवर्तन्ते मनःपूर्वाणि देहिनाम् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियावश्यौद्वा(?).........हितम् ॥ ६ ॥
तत्र वागिन्द्रियं त्वेकं द्विधा भिन्नं यथा करौ ।
अर्धेन शब्दं वदति गृह्णात्यर्धेन तं पुनः ॥ ७ ॥
तस्माच्च मूका भूयिष्ठं भवन्ति बधिरा नराः ।
वाङ्मूलं हि स्मृतं श्रोत्रं वाग्भ्रंशे भ्रश्यते हि तत् ॥ ८ ॥
मूलं वाच्छ्रोत्र म........च्च बधिरो नरः ।
ब्रवीति मूले हि हते हतावा......... ॥ ९ ॥
क्षीरजं गर्भजं चैव तृतीयं व्याधिसंभवम् ।
फक्कत्वं त्रिविधं प्रोक्तं क्षीरजं तत्र वर्णितम् ॥ १० ॥
गर्भिणीमातृकः क्षिप्रं स्तन्यस्य विनिवर्तनात् ।
क्षीयते म्रियते वाऽपि स फक्को गर्भपीडितः ॥ ११ ॥
निजैरागन्तुभिश्चैव........रो ज्वरादिभिः ।
अनाथः क्लिश्यते बालः क्षीणमांसबलद्युतिः ॥ १२ ॥
संशुष्कस्फिचबाहूरुर्महोदरशिरोमुखः ।
पीताक्षो हृषिताङ्गश्च दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १३ ॥
प्रम्लानाधरकायश्च नित्यमूत्रपुरीषकृत् ।
निश्चेष्टाधरकायो वा पाणिजानुगमोऽपि वा ॥ १४ ॥
दौर्बल्यान्मन्दचेष्टश्च मन्दत्वात् परिभूतकः ।
मक्षिकाकृमिकीटानां गम्यश्चासन्नमृत्युरुक् ॥ १५ ॥

विशीर्णहृष्टरोमा च स्तब्धरोमा महानखः ।
दुर्गन्धी मलिनः क्रोधी फक्कः श्वसिति ताम्यति ॥ १६ ॥
अतिविण्मूत्रदूषिकाशिङ्घाणकमलोद्भवः ।
इत्येतैः कारणैर्विद्याद्व्याधिजां फक्कतां शिशोः ॥ १७ ॥
गर्भिणीमातृकेनैव.......................... ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १३७ तमं पत्रम् ।)

.... ॥
.................मनाथानां विशेषतः ।
प्रदुष्टग्रहणीकाश्च प्रायशो बहुभोजिनः ॥
फक्का भवन्ति तस्माच्च भुक्तं तेषामपार्थकम् ।
मन्दाग्नित्वाद्रवो(सो)त्सर्गाद्बहुमूत्रपुरीषिणः ॥
.... ।
....
......................कारयेत् क्रियाम् ॥
कल्याणकं पिबेत् फक्कः षट्पलं वा यथाऽमृतम् ।
सप्तरात्रात् परं चैनं त्रिवृत्क्षीरेण शोधयेत् ॥
शुद्धकोष्ठस्ततः फक्कः पि............ ।
....
.... ॥
न तु ब्राह्मीघृतं शूद्रः पिबेत्तद्ध्यस्य नाशनम् ।
प्रजाक्षयेण युज्यन्ते शूद्रा ब्राह्मीं पिबन्ति ये ॥
मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति धर्मश्चैषां विलुप्यते ।
दीप................................ ॥
.... ।
.................ल्या वा रास्नया मधुकेन वा ॥
पुनर्नवैकपर्णीभ्यामेरण्डशतपुष्पयोः ।
द्राक्षापीलुत्रिवृद्भिर्वा शृतं क्षीरं प्रयोजयेत् ॥

एतानि त्वेव सर्वाणि संभृत्य मतिमान् भिषक् ।
मांसस्य........................... ॥
............पुनर्यूषं संस्कृतं क्षीरमेव वा ।
शाल्यन्नेन सहाश्नीयात् पिबेत्तं चापि नित्यशः ॥
तेन प्राणं च लभते याति रोगैश्च मुच्यते ।
तेनैव तैलं विपचेत् फक्कानां सर्वथोदितम् ॥
रास्नामधु....................... ।
...घृतं वा तैलं वा क्षीरं यूषमथो रसम् ॥
द्विःसंस्कृतं प्रयुञ्जीत सर्वरोगैर्विमुच्यते ।
कफाधिकं चेन्मन्येत मूत्रमिश्रं पयः पिबेत् ॥
प्रयोगेण हिताशी च फक्करोगैर्विमुच्यते ।
एरण्डांशुमतीबिल्व................ ॥
...........शास्ते कार्या दशपलाः पृथक् ।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं समावपेत् ॥
अपां पचेच्चतुर्द्रोणे कषायं पादशेषितम् ।
तैलप्रस्थं दधिप्रस्थं कषायं च पुनः पचेत् ॥
तत् सिद्धं गोपयेद्यत्नात् सर्वथा संप्रयोजयेत् ।
वन्ध्यापङ्गु......................... ॥
.........ते इक्ष्वाकोः सुबाहोः सगरस्य च ।
नहुषस्य दिलीपस्य भरतस्य गयस्य च ॥
एतेन लेभिरे पुत्रा गतिमायुर्बलं सुखम् ।
राज्ञां पूर्वोपदेशाच्च राजतैलमिति स्मृतम् ॥
अनुग्रहप्रवृत्तौ हि राज्ञामासी......... ।
....................................प्रशस्यते ॥
त्रिचक्रं फक्करथकं प्राज्ञः शिल्पिकनिर्मितम् ।
विदध्यात्तेन शनकैर्गृहीतो गतिमभ्यसेत् ॥
बस्तयः स्नेहपानानि स्वेदाश्चोद्वर्तनानि च ।

वातरोगेषु बालानां संसृष्टेषु विशे(षतः) ॥
.... ।
............जन्तोः सुखाश्च शय्यासनबस्तियोगाः ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

इति (चिकित्सास्थाने) फक्कचिकित्सितम् ।

धात्रीचिकित्सिताध्यायः ।

अथातो धात्रीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
.... ।
धात्रीचिकित्सां निखिलां वक्तुमर्हसि मे मुने ॥
सुखं दुःखं हि बालानां धात्रीमूलमसंशयम् ।
इति पृष्टः स शिष्येण स्थविरेण महातपाः ॥
धात्रीचिकित्सितं कृत्स्नं प्रोवाच वदतां वरः ॥
.... ।
....
......(पु)ष्पिकी धात्री तीक्ष्णाग्निर्वातपैत्तिकी ॥
समधातुः समाग्निस्तु विषमैर्विषमाग्निकी ।
आयुरारोग्ययोर्मूलं प्रजानां च समाग्निता ॥
विषमः सर्वरोगाणां मूलं ह्रास............

(इति ताडपत्रपुस्तके ११८ तमं पत्रम् ।)

.... ।
तीक्ष्णस्य बृंहणं नित्यं मन्दाग्नेर्दीपनक्रिया ॥
पथ्याशनं तु सततं विषमाग्नेः सुखावहम् ।
कल्याणकं षट्पलं वा प्रयोगेनोपयुज्यते ॥

यथाबलं यथायोगं पञ्चक............... ।
.... ॥
..................................ति यथाविधि ।
नतूपयोजयेत् क्षारं क्षारप्रायौषधानि वा ॥
प्रजाविनाशनः क्षारो धात्रीणां स न शस्यते ।
प्रक्षणोद्वर्तनस्नानं शुक्लाम्बरनिषेवणम् ॥
मृष्टमन्नं सुखा............................ ।
.... ॥
...............(ध)र्मरतिर्धात्रीणां सुखहेतवः ।
मेदस्विनीनां धात्रीणां सिराकर्म प्रशस्यते ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानामूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
ततः सा मेदसि क्षीणे स्रोतःसु विवृतेषु च ॥
.... ।
....................................यो रसः ॥
कृशां च नष्टपुष्पां च बृंहयेत्तेन सिद्ध्यति ।
बलामूलतुला धौता दशमूलं शतावरी ॥
गुडूची रोहिषं रास्ना वृश्चिकाली पुनर्नवा ।
वृषः सहचरोशीरसारिवामूर्वच........... ॥
.... ।
.....................काकजङ्घाऽशुमत्यपि ॥
अश्वगन्धा मृगैर्वारुः कालाऽथ नवमालिका ।
अतिमुक्तकशार्ङ्गेष्टाकपित्थं त्रिफलेति च ॥
दशमूलात् प्रभृत्येते भागा दशपलाः स्मृताः ।
यवाः कुलत्था माषाश्च........................ ॥
.... ।
.......................(जल)द्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥
तं कषायं परिस्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ।

अथेमान्यौषधान्यत्र पलिकानि निधापयेत् ॥
द्वे मेदे द्वे हरिद्रे च काकोल्यौ वृषजीवकौ ।
माषपर्णी........................... ॥
.... ।
त्वक्पत्रचन्दनोशीरं द्वे बले लवणद्वयम् ॥
मूर्वा श्वदंष्ट्रा शार्ङ्गेष्टा श्यामा द्राक्षा सुरोहिणी ।
मधुकं हस्तिपिप्पल्यः कुष्ठं व्याघ्रनखं वचा ॥
सूक्ष्मैलागुरुकाश्मर्यः शतपुष्पा परूषकम् ।
.... ।
...........................नि च ॥
शङ्खपुष्पी विशल्या च वृश्चिकाली मधूलिका ।
दाडिमादीनि चाम्लानि गुग्गुल्वादि सुगन्धि च ।
अक्षोटं पनसं भव्यं प्राचीनामलकानि च ॥
शतावरी विदारी च मधुपर्णी विषा(णिका) ।
.... ॥
................(क)षायार्धाढकं भवेत् ।
लवङ्गपुष्पं कर्पूरं स्पृक्काऽथ कटुकाफलम् ॥
आढकं तिलतैलस्य क्षीरद्रोणं च पाचयेत् ।
तत् सिद्धं प्रतिसंहृत्य बलातैलं निधापयेत् ॥
घृतभाण्डे दृढे दान्ते............... ।
.... ॥
................सां म्रक्षणेषु(प्र)शस्यते ।
शाखागतं कोष्ठगतमस्थिमज्जसिरागतम् ॥
बहिराभ्यन्तरायामं हनुस्तम्भं शिरोभ्रमम् ।
एकपक्षवधं शोषम्लानकार्दितगुल्मिनम् ॥
बधिरं वेप(मानं च)..................... ।
.... ॥

............(ऽ)पस्मारमुन्मादं कटपूतनाम् ।
कर्णशूलं शिरःशूलं अर्धं मारुतकुण्डलम् ॥
अशीतिं वातिकान्रोगान् योनिदोषांश्च विंशतिम् ।
रेतोदोषान् ग्रहान् सर्वान् बलातैलमपोहति ॥
वृद्ध्यां.................................. ।
.... ॥
.........ज्वरे जीर्णे तृतीयकचतुर्थके ।
नारीणां दुष्प्रजानानां योनिशूले श्रमेषु च ॥
नानातिसारज्वरयोः कफरोगेषु सर्वशः ।
नाजीर्णकृशमूर्च्छासु न च्छर्द्यां च प्रयोजयेत् ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १२९ तमं पत्रम्।)

एतेनैव विधानेन रास्नातैलं विपाचयेत् ।
निहन्ति रोगान् भूयिष्ठं य एते परिकीर्तिताः ॥
शतावर्या बदर्याश्च गुडूच्या मधुकस्य च ।
पुनर्नवाया द्राक्षायाः पीलोः सहचरस्य च ॥
वृषस्य नागवीर्याया अनन्ताशतपुष्पयोः ।
स्वनामपाकतैलानामेष एव (विधिः स्मृतः) ।
...............लं पक्वं तैले सहाचरे ॥
दद्यान्निर्मथ्य सततमेतदत्र विशेषणम् ।
श्योनाकतैलस्य विधिः स एव परिकीर्तितः ॥
कषाये मधुमांसस्य दद्यात्रिंशत्पलानि तु ।
कपित्थतैलस्य विधिः स एव परिकीर्तितः ॥
कपित्थानां तु पक्वानां तुलां दद्यात् स... ।
.....................देव प्रकीर्तितम् ॥
केवलं स्वरसस्यात्र दद्यात्तैलाच्चतुर्गुणम् ।
मीनतैलं च मीनानां कषायेण रसेन च ॥
पक्वं बलातैलमिव वातव्याधिषु शस्यते ।

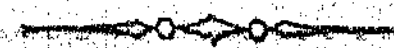
बलाकाहंसवल्गूनां क्रौञ्चसारसयोरपि ॥
आटीशकुनकानां च तैलान्याहुः स्वनामभिः।
................(दौर्ग)न्ध्यनाशनम्।
विधानं कीर्तितं पुण्यं षण्ढवन्ध्याप्रजाकरम्।
योनिनासामुखश्रोत्रदौर्गन्ध्ये पिच्छिलेषु च ॥
कपित्थतैलं पिचुभिर्धारयेयुः सदा स्त्रियः।
सहकाररसेनापि तद्वत्तैलं प्रशस्यते ॥
विविधानां च तैलानां हृद्या............
...................न्धानां च निषेवणम् ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धातॄणां शेषकर्म यत्।
स्नेहपानात् प्रसूतानां षष्ठीमल्लकभक्षणात्।
अतिमात्राशनाच्चैव विरुद्धाजीर्णभोजनात् ॥
षष्ठिग्रहः कुमाराणां जायते देहनाशनः।
असाध्यश्चानुष(ङ्गी च)...............
......(मिता)हारा धर्मशीला तपस्विनी।
जीर्णाशिनी च सततं षष्ठीमतितरत्यसौ।
प्राप्तायां वञ्चनायां च पञ्चकर्माणि कारयेत् ॥
अथवा तपसोग्रेण शिवं स्कन्दं च तोषयेत्।
अजीर्णं चापि धात्रीणां नित्यमेव न शस्यते ॥
अजीर्णदूषि(ता दोषा धात्रीणां जनयन्ति हि)।
......(ऽ)रुचिग्लानिमदमोहविचर्चिकाः ॥
पामाकुष्ठालजीगुल्महृद्रोगश्वासकासकाः।
हिक्कातन्द्राश्रमस्वासच्छर्द्यपस्मारविग्रहाः ॥
रक्तपित्तभ्रमोन्मादशूलशोषगलग्रहाः।
ऊरुस्तम्भः ससंन्यासस्तथाऽन्ये च महागदाः ॥
................................।
मितपथ्याशनान्मातुः पुत्रे तेषामसंभवः ॥

सुखोदयश्च धात्रीणां तस्मात्तदुपपादयेत् ।
वृद्धजीवक ! लोकेऽस्मिंस्त्रयो दुष्करकारिणः ॥
भिषग्धात्री च बालश्च त एव सुखदुःखिताः ।
परिज्ञानं विना वाताद्यौषधकल्पने शिशोः ॥
.... ।
शास्त्रानुसारचेष्टाभिरिङ्गितैर्नित्यदर्शनैः ॥
कर्तव्यं भेषजं बाले स कथं नाऽपराध्नुयात् ।
भिषक्कौमारभृत्यस्तैः कारणैर्नित्यदुःखितः ॥
दुष्करं चापि कुरुते युञ्जन् साधारणाः क्रियाः ।
गर्भिण्याः सह गर्भेण धात्र्याः सह सु(तेन च) ॥
.... ।
......................ज्ञातुमदूषकम् ।
धात्रीपुत्रशरीरार्थं स्वशरीरोपशोषणम् ॥
स्नेहात् प्राप्नोति सुबहून् क्लेशांश्चान्यान् सुदारुणान् ।
आशास्नेहकृपाधर्माद्रक्षणार्थं च मातरः ।
सहन्ते सर्वदुःखानि मानिनी चात्र कीर्त्यते ।
गर्भात् प्रभृति बालोऽपि................ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १४० तमं पत्रम् ।)

अधिकं पीड्यते दुःखैरकुर्वन्नपि तत् स्वयम् ।
तस्माच्च धात्री सततं शुभचेष्टाऽशनस्थितिः ॥
माता भवति पुत्राणां भुंक्ते पुत्रफलानि च ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) वृद्धजीवकीये कौमारभृत्ये चिकित्सास्थाने धात्रीचिकित्सिताध्यायः ॥
(स)माप्तानि च चिकित्सितानि ॥

अथ सप्तमं सिद्धिस्थानम्।

राजपुत्रीया सिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः।

अथातो राजपुत्रीयां सिद्धिं वक्ष्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
भगवन् राजपुत्राणामन्येषां वा महात्मनाम्।
कतिवत्सर(युक्तस्य बस्तिकर्म समीरि)तम् ॥ ३ ॥
स्नेहप्रमाणं किं बस्तौ बस्तयः के च तद्धिताः।
केषु रोगेषु शस्यन्ते बस्तयः केषु गर्हिताः ॥ ४ ॥
आस्थापनमवस्थायां कस्यां केषु गदेषु च।
बस्तिकर्मप्रमाणं किं.................. ॥ ५ ॥
..................................।
हिताहितं व्यापदः काः किं च तासां चिकित्सितम् ॥ ६ ॥
ऋषिमध्ये तथा पृष्टः प्रश्नान् प्रोवाच कश्यपः।
निबोध सम्यग्भवता महत्कार्यं प्रचोदितम् ॥ ७ ॥
बस्तिकर्म हि दुर्ज्ञानं बाल(केषु विशेषतः)।
.... ॥ ८ ॥
शिशूनामशिशूनां च बस्तिकर्मामृतं यथा।
भिषजामर्थयशसी, शिशोरायुः, प्रजां पितुः ॥ ९ ॥
अयमेकपदे हन्ति भेषजं दुरनुष्ठितम्।
तस्मादापन्नरोगेषु वातप्रायेषु देहिषु ॥ १० ॥
....................................।
(जन्मप्रभृति बालानां) बस्तिकर्मोपकल्पयेत् ॥ ११ ॥
इत्याह **गार्ग्यो**, नेत्याह बालत्वादि(द)ति **माठरः**।
मासेन शस्यते मासाद् बालो हि स्यादवस्थितः ॥ १२ ॥
अल्पान्तरत्वान्नेत्याह **तस्मात्रेयः पुनर्वसुः**।
चतुर्मास्योऽनुवास्य(स्तु).............. ॥ १३ ॥

............प्राह स्तन्यक्षीरघृताशनात्।
ऊर्ध्वाधो बृंहमाणस्तु रोगैः संतर्पणोद्भवैः॥
कृच्छ्रसाध्यो भवेद्बस्तस्तस्मात् संवत्सराद्धितम्।
तदा शक्यश्च शक्तश्च बालो व्रजति जल्पति॥
मति.................................।
..............................न्नभुक्॥
पाराशर्यस्तु नेत्याह तदा दुर्ललितो हि सः॥
त्रिवर्षस्यैव तु हितं नेति भेलस्तमब्रवीत्।
अल्पान्तरत्वाद्व्याघाताद्विप्रमाणामसंसहात्॥
षड्वर्षप्रभृतीनां तु भेल............।
.........षु पक्षेषु सूक्ष्मेष्वपि पुनः पुनः॥
निश्चयार्थं ततः सर्वे कश्यपं पर्यचोदयन्।
स तेभ्यो निश्चयं प्राह शिशूनां बस्तिकर्मणि॥
अधस्तनोऽन्नभोक्ता च चयदावा.........।
....

भिषक् पुण्याहे कनकरजतताम्रकांस्यत्रपुसीसलोहगजदन्ततरुवेणुशृङ्गास्थिनलानामन्यतमस्योपपत्त्यामत्रकं कारयेच्छ्लक्ष्णमव्रणमृजु गुलिकामुखं गोपुच्छ..
....

(इति ताडपत्रपुस्तके १४१ तमं पत्रम्[१]।)

....
....

नोष्णोदकपरिषेकगन्धशुक्लवसनकुसुमरोचनाप्रतिसराभ्यलङ्करणभोजनविनोदान् क्रमेण सुखानाप्नुयात्। प्रक्षणोत्सादनोष्णोदकपरिषेकभोजनान्यहन्यहनि प्रागनुवासनादिष्यन्ते। पश्चान्निरूहेभ्य अ..................
.........कोष्णोदकोपचारब्रह्मचर्योपसेवनं च विरिक्तवदिति परिषत्॥

---

१ अस्याग्रे पत्रमेकं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके।

तत्र श्लोकाः—

एतेन विधिना बस्तीन् दद्यादेकान्तरं भिषक् ।
अहन्यहनि बस्तीनां प्रणिधानं विनाशनम् ॥
स्नेहो गुरुः स्वभावेन बहुत्वाद्ध......... ।
..................च्छूलं ज्वरोऽरुचिः ॥
आनाहाध्मानक्लमयो विड्भेदः कुष्ठसंभवः ।
अपस्मारजडत्वाद्यास्तस्मादेकान्तरं हितः ॥
एकान्तरमपि प्राप्ते बस्तौ देये शरीरिणाम् ।
न देयो धातुवैषम्ये धातूनेव स सादयेत् ॥
........................(वि)चक्षणः ।
निरूहयेदर्थतस्तु ह्रासवृद्ध्या निरूहयन् ॥
जडीभवन्ति स्रोतांसि स्नेहदानात् पुनः पुनः ।
उद्घाटनार्थं शुद्ध्यर्थं तेषामास्थापनं हितम् ॥
निरूहकाले संप्राप्ते यो बालो न निरूह्यते ।
स.............................. ॥
स्विन्नं पर्युषितं जीर्णं निवातशयनादिकम् ।
स्वभ्यक्तमकृताहारं भिषग्बालं निरूहयेत् ॥
वातं मूत्रं पुरीषं च देहिनां विषमस्थितम् ।
अनुलोमयते शीघ्रं निरूहः साधु योजितः ॥
आमं जडत्वमरुचिं विष्टम्भं दो......... ।
........................दीपयत्यपि ॥
वस्त्रस्य धावनमिव दर्पणस्येव मार्जनम् ।
आस्थापनं नृणां तद्वत् प्राज्ञैः कालोपपादितम् ॥
अनुवासनवच्चास्य विधिः सर्वः प्रशस्यते ।
निरूहः पुनरावृत्तान्न तु वेगान् विधारयेत् ॥
निरुपद्रवमाश्वस्तं................ ।
.............णां विकारे स्नानमिष्यते ॥

हृद्रोगे पार्श्वशूलेषु कुष्ठेषु कृमिकोष्ठिषु ।
प्रमेहोदरगुल्मेषु वातशूले सकुण्डले ॥
संसृष्टदोषरोगेषु लीनगम्भीररोगेषु च ।
रक्ते श्लेष्मणि वा दुष्टे निरूहमुपकल्पयेत् ॥
............................येत् ॥
आकेशाग्रनखाग्रेभ्यो बस्तिर्बृंहयते नरान् ।
वर्णतेजोबलकरमायुष्यं शुक्रवर्धनम् ॥
योनिप्रसादनं धन्यं वन्ध्यानामपि पुत्रदम् ।
बस्तिकर्म(कृतं) काले बालानाममृतोपमम् ।
वातिकान् वातसंसृ(ष्टान्)................
................हबीजं सर्वं बस्तिरपोहति ।
यासां च गर्भाः स्रंसन्ते जाता वा न दृढाः सुताः ।
सुकुमार्यश्च या नार्यः सुभगा नित्यमैथुनाः ॥
बहुस्त्रीकाश्च ये बाला ईश्वराणामयौवनाः ।
संक्षीयन्तेऽतिसङ्गाद्वा ये च.......... ।
................तेषां प्रशस्तममृतं यथा ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति सिद्धिस्थाने) राजपुत्रीया सिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

त्रिलक्षणा सिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिलक्षणां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
त्रिविधं लक्षणं पश्येन्नृणां पञ्चसु कर्मसु ।
दुर्यो............................ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १४३ तमं पत्रम् ।)

........................च पण्डितः ।
शरीरयात्रां कायाग्निं शक्तिं वर्णं बलं स्वरम् ॥
दोषांश्च विकृतान् दृष्ट्वा यथादोषं विशोधयेत् ।
सर्वदोषाः प्रशाम्यन्ति बलमायुर्वपुर्वयः ॥
अग्निः प्रजाश्च.................. ।
.... ॥
विरेचनेन शुद्ध्यन्ति प्रसीदन्तीन्द्रियाणि च ।
धातवश्च विशुद्ध्यन्ते बीजं भवति कार्मुकम् ॥
मेदोदौर्गन्ध्यकफजै रोगैर्वान्तश्च मुच्यते ।
रोगोपशान्तिर्ह्रासो वा विशुद्धिर्लाघवासु... ॥
.... ।
(आमाश)यस्य पूर्णत्वं गौरवं हृदयस्य च ॥
शीतज्वरागमाध्मानं ष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः ।
शिरोग्रहोऽरुचिर्जाड्यमग्निसादोऽतिनिद्रता ॥
आलस्यं व्याधिवृद्धिश्च विद्याद्दुर्वान्तलक्षणम् ।
.... ॥
......सां च व्यथनमतिवान्तस्य लक्षणम् ।
यदा तु पित्तं रक्तं वा पुरीषं मिश्रमेव वा ॥
वमत्यविरसं शूली न स सिद्ध्यति कुर्वतः ।
आमपक्वाशयौ पित्तं गुदो गर्भाशयासृजी ॥
विरेक.................................. ।
......................क्षुद्वातमूत्रानुलोमता ।
लाघवं चाग्निदीप्तिश्च सम्यक्स्रंसितलक्षणम् ॥
कृच्छ्रविण्मूत्रता त्वक्षपिडका ज्वरसंभवः ।
अरुचिर्गौरवाध्माने दुर्विरिक्तस्य लक्षणम् ॥
मूर्च्छा शूलं गुदभ्रंशो वात............ ।
.... ॥

बृंहणं कर्शनं चैव द्विविधं नस्यकर्म तु ।
बृंहणं वातरुक्प्राये कफाधिक्ये तु कर्शनम् ॥
बृंहणं विविधैः स्नेहैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ।
रूक्षैर्वा कटुसिद्धैर्वा स्नेहैः कर्शनमुच्यते ॥
ते गुणा बृंहण.................. ।
.....................नस्यमुच्यते ॥
रोगशान्तिः प्रमोदश्च देहयात्रानुवर्तनम् ।
स्मृतिमेधाबलाढ्याप्तिरिन्द्रियाणां प्रसन्नता ॥
विद्धि सम्यक्कृते नस्ये दुर्योगस्तदलक्षणैः ।
उन्मादवातपित्तांश्च.................. ॥
...........................(हृ)द्रवौ ।
सूर्यावर्तो न तृप्तिश्च नस्येनात्यपतर्पिते ॥
अग्निदीप्तिर्वयःस्थानं पुष्टिर्वर्णो धृतिर्बलम् ।
वातानुलोमता शान्तिः स्वनुवासितलक्षणम् ॥
विषादस्तृप्तिररुचिर.................. ।
...........................णम् ॥
विष्टम्भो गाढवर्चस्त्वं रोगवृद्धिर्विवर्णता ।
वेपथुर्वातवृद्धिश्च रूपं दुरनुवासिते ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं यदा श्लेष्म विरिच्यते ।
विना मूत्रपुरीषेण.................. ॥
.... ।
निरुपद्रवता क्षुच्च निरूढः सम्यगुच्यते ।
विण्मूत्रनिग्रहः शूलमानाहो व्याधिसन्ततिः ॥
तन्द्री निद्राऽरुचिस्तृप्तिर्दुर्निरूढस्य लक्षणम् ॥
वातप्रकोपो बलवान् सर्वदेहो......... ।
.... ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १४४ तमं पत्रम्)

.... ।
..............(ब)स्तयः कर्मसंज्ञिताः ।
अन्तरेषु निरूहाः स्युरतश्चोर्ध्वं न दापयेत् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।
(इति सिद्धिस्थाने) त्रिलक्षणासिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वमनविरेचनीयासिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

........................मयस्वलक्षणैर्वमनेनोपपादयेद्विधिवदुपस्निग्धमग्निबलावेक्षी वा यथाशक्तिस्विन्नमुषितमपरेद्युर्विजीर्णभक्तं प्रातरेव दन्तकाष्ठाद्यनु........................कटफलनिचुलशिरीषादीनां लाभतः पल्लवान् सर्वशो वाऽऽहृत्यापां द्रोणमात्रेऽधिके वारिण्युत्क्वाथ्य ग्रहघ्नीकृतवेधनवचासैन्धवपिप्पलीवत्सकत्रपुसमदनबीजा............ ....(उप)विष्टमासने प्राङ्मुखो भिषगालोड्य तं कषायं ग्रहघ्न्यादिकल्कैर्नातिघनोष्णशीतमाकण्ठात् पाययेत्, यथाबलमरिष्टं वा पञ्चषट्कालोत्तरमथ विधायोत्पलकु(मुद)............... ......न वेगमुत्पन्नमवगृह्णीयात्, न वेगान्तरे विश्रमयेत्, उपसंगृहीतपार्श्वः स्यादीषन्न्युब्जः ॥

वमनं तु द्वित्रिवेगं कनीयः, चतुष्पञ्चवेगं मध्यमं, षट्सप्तवेगमुत्तममिति **कौत्सः**, श........................महतां कृशमध्यबलवतां योग्यमिति **पाराशर्यः**, व्याध्यवेक्षमिति भूयांसः ॥

अथैनं वान्तमुष्णाभिरद्भिराचाम्य निवाते प्राक्शिरसं शाययित्वाऽपामार्गपिप्पलीशिरीषान्यतमतण्डुला........................रितविलग्नस्य कफस्याकर्षणार्थं संक्षम्य तिष्ठन् प्रतिश्यायशिरोरोगाक्ष्यभिष्यन्दकर्णशूलकर्णपाकमन्याग्रहदन्तपुप्पुटकदन्तमूलशोथकण्ठगलग्रह......... ....स्य मण्डादिदिवाजागरोष्णोदकोपचार उपदिष्टः पथ्यतमः। शृङ्गवेरशृतमुदकं पिपासितः पिबेदीषदुष्णम्। अल्पशोऽपि

शीतं ह्यस्य प्रतिश्यायादीन् प्रको(पयति)........................
............कुष्ठहृल्लासज्वरारुचिनिद्रातन्द्रीरुपजनयति; तस्मादित्येतत् षड्वर्षादीनामर्थे तदुपदेक्ष्यामोऽतिबालो ह्यशक्त एनं विधिमनुष्ठानहिते चक्षुराख्याति न...........................दुपगृह्य देयमातङ्कशमनं विडङ्गमात्रं बदरास्थिमात्रं बदरमात्रमामलकमात्रमौषधं सर्वमेव संभृतं स्यात् । वमनोपगं विरेचनोपगं वा चातुर्मास्याष्टम........

(इति ताडपत्रपुस्तके १४५ तमं पत्रम् ।)

.........षु सर्वाणि सशर्कराणीति **वृद्धकाश्यपः**। तेषां पलाध्यर्धपलद्वित्रिपलान्यालोडनानि युक्त्या वा ततो विधार्य भिषग्धात्री वा कुशला कृत्तनखयाऽङ्गुल्याऽन्तर्मुखावयवा..........................
......थ सर्पेण गौतमी वाऽङ्गुली हीना स्यान्नस्यमेकेनेति **वृद्धकाश्यपः**, अतिबालस्य सक्षौद्रशर्करमपामार्गतण्डुलद्वयं त्रयं वेति **वैदेहो जनकः** ॥

अथ खलु..नैरतिबाले हि भगवन्! भिषग्वमनादीनि प्रयुञ्जानः कालमात्रावयोव्याधिबलाबलानामनभिज्ञो बालविनाशायात्मधर्मविनाशाय च संपद्यत इत्या(ह).........
.........................मिति **वार्योविदः**; धात्रीगुरुलघुत्वहेतोरिति **वात्स्यः**, धात्रीशर्मणि शिशुशर्मेति भूयांसः ॥

अथ भगवान् **कश्यपो**ऽब्रवीदसम्यगेतत् सर्वमप्यसाधकम.......
....................मिति ॥

तत्र श्लोकाः—

शिशोर्व्याधौ समुत्पन्ने धात्रीणामेव शोधनम् ।
अलं बालसुखायेति को लोके नावबुध्यते ॥
यस्तु कायगतस्तस्य दोषाणां पूर्वसंचयः ।
अनुद्धृते कथं तस्मिन्...............
...............(व्याधिस्तस्य)प्रशाम्यति ॥
अनागतविघातस्तु न वर्धयति वाऽऽशयम् ।
उभयोस्तु यदा सम्यक् शोधनं कुरुते भिषक् ॥

तदाऽऽरोग्यं भवत्याशु शिशोर्लेखा यथाऽश्मनि ।
दोषाणामाशयो धात्री भूधराः सरिता(मिव) ॥
.... ।
...............रोभूतो दोषो बालं प्रबाधते ॥
तयोः संशोधनमृते न शान्तिरिति धारणा ।
स्वयं छर्दयते यस्तु पीतं पीतं पयः शिशुः ॥
न तं कदाचिद्बाधन्ते व्याधयो देवमानुषाः ।
स्तनमौ..........................
.............................रार्यते ॥
मुखपाकं च बालानां कुर्याद्धात्र्या ज्वरं तथा ।
तस्माद्बलादिवाचूच्या दद्यादेवौषधं शिशोः ॥

अथ खलु विधिवदुपस्निग्धस्विन्नसुखोषितजीर्णाहार.............................(द)न्तीश्यामाकम्पिल्लकनीलिकासप्तलावचाविषाणिकादीनां पूर्वोक्तानां लाभतः कर्षिणां भागानर्धपलिनां वा प्रस्थद्विप्रस्थमात्रीष्वप्सु चतुर्भागावशेष.......................मूत्रसंयुक्तं नातिद्रवोष्णशीतं पाययेत् कालबलवयोगदावेक्षम् । बालं तु पूर्ववदाङ्केन प्रपाययेन्नवनीतेन वा सार्धमेतं लेहयेत्तपश्चित्तं वा नित्यं द्वित्रिवेगं चतु...

(इति ताडपत्रपुस्तके १४६ तमं पत्रम् ।)

मेकद्वित्रिप्रस्थम् । अत ऊर्ध्वमतियोगमाचक्षते । तत्रापि वमनवदुपचारः सर्व इति ॥

तत्र श्लोकाः—

पित्तान्तं वमनं कुर्यात् कफान्तं च विरेचनम् ।
स्वयं चोपरतं श्रेष्ठमनाबाधं त............ ॥
...............न तु वेगान् विधारयेत् ।
हस्तस्वेदं च शूलेषु बालकानां विधापयेत् ॥

षड्वर्षप्रभृतीनां तु पटस्वेदः प्रशस्यते ।

अथ खल्वतिबृंहणादतिरौक्ष्यादतिकार्श्यादतिमांसमेदो............ ....(ऽ)त्यल्पौषधत्वादौषधस्यातिघनत्वादतिद्रवत्वादत्युष्णत्वादतिशीतत्वादतिमधुरत्वादतिकटुत्वादतिलवणत्वादतिकषायत्वादत्यम्लत्वादतिक्षारत्वादतिबीभत्सरूपरसगन्ध(त्वात्)....................... ....न्नस्य पीतौषधस्य वा प्रचलायतः प्रस्वपतोऽन्यमनसः शीतवातशीतगृहशीतोदकशीताम्बरोपसेवनादुपानत्पादुकाग्निवर्जनाद्वेगविधारणाद्वेगप्रेरणात्........................(वमनविरेच)नौषधानां दुर्योगातियोगावुत्पद्येते; तयोर्लक्षणानि भवन्ति—आध्मानप्रतिश्यायविबन्धहृदयोपग्रहशूलपरिकर्तिकाच्छर्दिशिरोग्रहप्रवाहिकाहिक्काश्वासकासतालुशोषकण्ठ..............................(मुखवै)रस्यनिष्ठीविकोरोघातज्वरविषादस्रोतोमलप्रादुर्भावा दुर्योगलक्षणोपद्रवाः । श्रमदौर्बल्यविषादमोहस्मृतिश्रोत्रभ्रंशवाक्तनुत्वविप्रलापजीवादानपक्वाशयशूलाप्लवन... ....मुखहृदयशोषमन्यापार्श्वाक्षेपहृदयकम्पकेशमुखाङ्गरूक्षताकटिबस्तिवंक्षणशूलमेढ्रदाहगुदशूलपाकभ्रंशातीसारोरुकम्पजानुघातजङ्घावा.............................. च महागदा अतियोगादुत्पद्यन्ते ॥

वमनं च विरेकाय, विरेको वमनाय च ।
यदा भवति तं प्राहुरतियोगविपर्ययम् ॥

क्रूरकोष्ठोऽनुपस्निग्धोऽल्पेनौषधेन मृदुना................(प्रति)श्यायानाहकफप्रसेकाः । सश्लेष्मणि ज्वरेऽतीसारे चौषधं कुर्वतो विबन्ध उत्पद्यते मृद्वल्पौषधेन वा । अतिविस्रंसनाद्गुदभ्रंशानिलप्रकोपसंज्ञानाश... ....(परि)कर्तिकाः । स्नेहस्वेदहीनस्याजीर्णे पिबतश्चौषधं प्रवाहिकाशूलच्छर्दिहिक्काध्मानश्वासकासारोचकहृल्लासग्रहाः । अतिस्निग्धस्य शूलतन्द्रीनिद्रागुदस्रावशिरो............ ....

(इति ताडपत्रपुस्तके १४७ तमं पत्रम् ।)

दाहौष्ठसंवेष्टाग्निसादयक्ष्माणः । वेगविधारणाद्दोषत्रयप्रकोपश्चाल्पजीवादानोन्मादभ्रमाः । स्नेहस्वेदोपपन्नं मृदुकोष्ठमपि बहुनौषधेन य उपक्रमते तस्यौषधं जीवादानाय(संपद्यते)............गुणमवाप्नोत्यनिलं चास्य प्रकोपयति; स प्रकुपितः प्रलापोन्मादहिक्काश्वासकासतालुशोषतृष्णाशूलबाधिर्यवाग्ग्रहबीजोपघाततिमिरपुष्पोपघाताय(संपद्यते)............
..........मतिलवणमतिकषायमतिप्रतान्तकालमनुदीरितमवशेषितमौषधं वमनीयमुपकल्पितमस्य विरेचनाय संपद्यते । अजीर्णे सश्लेष्मणि वाऽतिद्रवमतिशीत..................यतो वा विरेचनं वमनाय संपद्यते; तमौषधविपर्ययमाचक्षतेऽतियोगं च । स्नेहनिरूहयोश्चोर्ध्वभावं च दोषाणां मन्दप्रवृत्तिर्दुर्योगोऽप्रवृत्तिरयोगः । तयो.........................
शोध(न)मिष्यते निरूहो वा । त(द)स्य परिकर्तिकाध्मानपरिस्रावाटोपशूलनिद्रातिविषादरोगोपशमाय भवति । त्रिफलाचित्रकोरुपूगदन्तीश्यामासिद्धं चैनं घृतं पाययेत् प्रयोगेण; (अथवा जीवनीयौषधसिद्धं सर्पिस्तैलं पयो वा बस्तिना दद्याद् विबन्धाटोपशूलपरिस्रावप्रवाहिकामारुतोपशान्तये)[1]......................त्रिफलाकाश्मर्यमृद्वीकागन्धर्वत्वङ्मूलशृतं वा पयो विबन्धपरिस्रावयोर्बस्तौ प्रशस्यते । गन्धर्वतैलं चास्यानुवासने प्रशस्यते सर्वानिलामयोपशमनं सिद्धं वा गन्धर्वकषायेण हिङ्गुदारु......
......................दारुबिल्वशलाटुपथ्यापूतिककल्केनाम्लकाञ्जिकयोपसिद्धेन पूर्ववदेवानुवासनं सर्वोपद्रवशमनमाहुरेतद्गन्धर्वतैलमित्युच्यतेऽनुवासनीयमिति ॥

तत्र श्लोकाः—

.... ।
......मानस्य तथाऽतिमात्रं शीताम्भसा लेहनमेव पथ्यम् ॥
तथोभयोः शीतकषायपान..........................
घृतेन चैनं सशिरस्कमाशु दिग्धं सुशीतेन जलेन सिञ्चेत् ॥

---

१ अथेत्यादिर्मारुतोपशान्तये इत्यन्तो भागो मूषकदंशलुप्तोऽपि आदर्शताडपुस्तके प्रान्तभागे कुतश्चिदानीय पूरितो दृश्यते ।

पादौ च धाव्यौ शिशिरो(दकेन)................

....ष्टः ।

सकट्फलं पद्मयवासमोचं सकेशरोशीरसमङ्गयुक्तम् ॥

एतैः सुपिष्टैः शिशिराम्बुयुक्तैः कल्कैस्तथा शीतपयोद्रुमाणाम् ।

प्रलिप्यमानं सशिरस्कपादं सं...................... ॥

.........................श्च शय्याशनपानभोज्यैः ।

संस्थापयेदत्ययमाशु विद्वान् गृहं यथा प्रज्वलितैकदेशम् ॥

द्रव्यैस्तु तैरेव यथोपपत्त्या शृते जले छागपयोऽर्धमिश्रे ।

संस्कृत्य शाल्युत्तमलाजपेयां...................... ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १४८ तमं पत्रम् ।)

.......................द्रुते च्छर्दिरुदीर्यते हि ।

अल्पाल्पकं चैव विलम्बितं च शीतं कषायं तु पिबेद्वरिष्ठम् ॥

फलाम्लवल्कश्च रसाञ्जनं च लोध्रं च तत्तण्डुलवारियुक्तम् ।

पिबेद्विरेके वमनेन वृद्धे तेनाशु शान्तिं लभते (हि बालः) ॥

....नाम् ।

तत् स्थापनं श्रेष्ठमुदाहरन्ति कपित्थसिद्धश्च रसश्च मध्वा ॥

जम्ब्वाम्रवेतसपयोद्रुमाग्रैस्तोयं विपक्कमथ दुग्धमिश्रम् ।

भूयः शृतं प्रवरमाहुरेतत् पाने तथा बस्ति(विधौ प्रयुक्तम्) ॥

....न्नमोचौ ।

धातक्यथैतैरुदकं पयो वा शृतं यवागूश्च हिताऽतियोगे ॥

मांसानि मुख्यानि च जाङ्गलानि संस्कृत्य यूषाम्रसकापयश्च (?) ।

साज्ये विदध्यादतियोगशान्त्यै.................. ॥

.......................सी विरेको गुदशूलपाकौ ।

उपद्रवाश्चापि न कीर्तिता ये सर्वे शमं यान्ति भवत्यरोगः ॥

स्वभ्यक्तगात्रस्य तु वातशूले स्वेदं यथायोग्यमुशन्ति वैद्याः ।

पेयां पिबेद्दीपन.................................. ॥

(इ)ति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति सिद्धिस्थाने)वमनविरेचनीयासिद्धि(र्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥)

नस्तःकर्मीयासिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो नस्तःकर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
शोधनं पूरणं चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ॥

कफानिलाधिकत्वे ष..................................कवृ-श्चीकापिप्पलीक्ष्वाकुक्षवकप्रवरकशिग्रुबीजशिरीषबीजापामार्गबीजनक्तमालबीजलसुनबीजमयूरकसैन्धवसौवर्चलवराङ्गत्वग्ज्योतिष्मतीविश्वभेषजाद्यन्यतमं द्वे त्रीणि.......................(धौ)तायां दृषदि बीजपूरकस्वरसमूर्च्छितमार्द्रकस्वरसमूर्च्छितं वा तयोर्वाऽन्यतमं क्षौद्रमृद्वीकासंयुतमाङ्के समवाप्येषदुष्णं कृत्वाऽऽतुराय प्राक्शिरसे शयानायोन्न(तनासाग्राय)..................................गलधमनीमुखललाटनासिकाशिरःश्मश्रुमुखमन्यादेशानर्हतः स्वेदयित्वा भिषग्भिषगनुमतो वा वामेनाङ्गुष्ठेनावनम्य नासिकाग्रं शिरस्तो भवेद् दक्षिणे...............
..................त्वन्यत्राल्पशोऽल्पशो दत्त्वा श्लेष्माणमाकर्षयेदभीक्ष्णं च हृदयादीनङ्गावयवान् स्वेदयेत् परिमृद्गीयादनु त्वल्पकफप्रसेचनात् । त्रिचतुष्पञ्च कृत्वेति वा..................................तः शुष्कचूर्णानि प्रधमनानि जिघ्रतो वस्त्रपुटिकाबद्धानि भवन्ति । क्षौद्रयुतानि त्ववपीडः स्यात् । मुखनासिकयोरलं कफं विघातयतीति परिषत् ॥

तैरेव कटुतैलमज्जामूत्रसिद्ध.. ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १४९ तमं पत्रम् ।)

बालाय धात्र्यङ्कगताय बलादुपगृह्य देयं; व्याधिर्ह्युपेक्ष्यमाणो विषवत् परिणमति, तस्मान्नातिद्रुतं नातिविलम्बितं नातिघनं नातितनुं नात्युष्णं नातिशीतं..................................द्वा पिपासतः पीतवतो वा नापके प्रतिश्याये नाजीर्णे न वातशिरोरोगज्वरयोर्न श्रमे न शिरःस्नातुकामस्य न सद्यःशिरःस्नातस्य न रजस्वलायाः..................
..........कर्म विदध्यादन्यत्रात्ययात् । तस्यातिद्रुतं दत्तमौषधं घ्राणानुपरुणद्धि, खानि चास्योपतप्यन्ते, श्वासकासहिक्कालालास्रावबाग्ग्रहाया-

साश्चोत्पद्यन्ते ।..............................वाऽत्युष्णं दाहं व्रणान् दिवाकरावर्तं चोत्पादयति । अतिशीतं विष्टम्भयति । अतिबहु सकृदाशु प्रत्यागच्छति । अल्पं शश्वदावेजयति । अतिबहुशो वातप्रको-.........................(अ)तितीक्ष्णमजस्रं स्मृतिभ्रंशोन्माद-वातादीन् प्रकोपयति । एतेनैवोपचारो व्याख्यातः ॥

अथ पीतवतो नस्यकर्मणा नासास्रावशिरोरोगगौरवकफप्रसेका.......................................पक्के प्रतिश्याये घ्राणोपघातपूतिनाससोर्मीरि(मिन्मिन ?)नासार्शांसि । अजीर्णप्रतिश्याये पार्श्वोपरोधकण्ठोद्ध्वंस-कासश्वासच्छर्दिज्वरारोचकारतयः । शिरःस्नातस्य.......................(ऽर्धा)वभेदकज्वराग्निनाशाः । वातज्वरादिषु तानेव रोगान् संतनोति । रजस्वलाया ऋतुर्व्यापद्यते । शुद्धस्नाताया योनिरुपशुष्यति । गर्भिण्या हीनाङ्गस्य....................पघातारोचकौ । बुभुक्षितस्य क्लमारुची । तृषितस्य कासश्वासकफच्छर्दयः । अथ खल्वेषां यथार्थमौषधमुपदेक्ष्यामः—रूक्षं स्निग्धं वोभयं हि नस्तःकर्म..............................(ते)षां स्वं स्वं चिकित्सितमविरुद्धम् । अयं चात्र विशेषः—मृद्वीकादाडिमजम्ब्वाम्रमुस्तशृतं कषायं शीतं स्रुतं पूतं सक्षौद्रशर्करं पाययेच्छर्द्याम् । पूर्ववच्च..............................प्रशस्यते । रक्तशालिमुद्गमण्डसैन्धवोष्णभोजनं च स्वेदलङ्घनकवलग्रहावपीडष्ठीवनानि च धूपनधूमपाने च प्रतिश्याये लङ्घनमिति परिषत् ॥

जीर्णे..

(इति ताडपत्रपुस्तके १५० तमं पत्रम्)

कफप्रसेके त्रिफलाचूर्णं ससैन्धवं सक्षौद्रं वा लिह्यात् । चक्षुषोरुक्तं सैन्धवमरीचरसाञ्जनमनःशिला वाऽजाक्षीरपिष्टा वर्त्यः कण्डूतिमिरोपदेहदूषिकाशमन्यो भवन्ति । रसक्रिया वा स.......................शिरोविरेचनधूमपानावपीडवमनविरेचननिरूहपथ्यभोजनानि शस्यन्ते । देवदारुतालीसमांसीमुस्तशिग्रुगन्धर्ववासकपुनर्नवाकल्कैः सक्षौद्रैस्तैलं पक्वमभीक्ष्णमुपचार्यमाणमस्य योऽतिनस्या.......................

............र्यं तृष्णालोः शीततो वेपमानस्य तीक्ष्णं शिरोविरेचनमनिलशङ्खहनुस्तम्भदिवाकरावर्तातिमोहानुपजनयति ज्वरं वा सोपद्रवं; तेषु कुमारतैलं यष्टीमधुकतैलं पुनर्नवातैलं घृतं वा तद्वत्संस्कृतं वा..त्रकं प्रशस्यते, जाङ्गलश्च संस्कृतो रसः । निद्रानाशे मत्स्यमांसदधियवगोधूमशालिषष्टिकान्नगुडसंस्कृतानि स्नेहलवणवेषणोपदंशयुक्तान्यानयन्ति निद्राम् । रजस्वलायाः स्नाताया गर्भिण्याश्च पुष्पाध्याययू(षाध्याय).......................येभ्योऽध्यायेभ्यो भेषजं विदद्ध्यात् । क्षीरं वा जीवनीयोपसिद्धमिति परिषत् ॥

तत्र श्लोकाः—

कुमारतैलमेतेषां व्याधीनां शमनं परम् ।
नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे पुराणं घृतमेव च ॥
लङ्घनं धूमधूपौ च स्वेदोष्णपरिषेचनम् ।
उपनाहोऽवपीडश्च श................ ॥
यवान्नं शालयो मुद्गधात्रीदाडिमसैन्धवम् ।
हितं नस्यविधौ भोज्यं तदा ह्यार्तस्य विभ्रमे ॥
नस्यकर्मणि बालानां स्तनपानां विशेषतः ।
कटुतैलं प्रयुञ्जीत घृतं वा सैन्धवान्वितम् ॥
बिन्दुं बिन्दुमथो द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा रोगदर्शनात् ।
अङ्गुल्या नासयोर्दद्यादपिदध्यात् क्षणं ततः ॥
तेनास्य पच्यते श्लेष्मा श्लेष्मणा न च बाध्यते ।
स्नानादीन् परिहारांश्च यथोक्तानुपचारयेत् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति सिद्धिस्थाने) नस्तःकर्मीयासिद्धि(र्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥)

क्रियासिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः क्रियासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

क्रियाणां सिद्धिमन्विच्छन्नित्यं ब्रूयाद्भिषग्नरः।
तैलपात्रमिवात्मानं.........रोगदर्शनात् ॥ ३ ॥
अजीर्णं मैथुनं यानमुच्चैर्भाष्यं दिवाशयम्।
अतिचङ्क्रमणस्थानमसात्म्यादि च वर्जयेत् ॥ ४ ॥
अजीर्णे वर्धते व्याधिः पुनः कार्श्यं च जायते।
क्रियायां मैथुनाच्छाण्ढ्यं पाण्डुत्वं च निगच्छति ॥ ५ ॥
योऽतीव नित्यं रमते यानाद्वातश्च कुप्यति।
अग्निसादो दिवास्वप्नात् कफवृद्धिर्ज्वरोऽरुचिः ॥ ६ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलं वाक्पार्श्वहनुसंग्रहः।
कण्ठोद्ध्वंसः श्रमो ग्लानिर्ज्वरश्चात्युच्चभाषणात् ॥ ७ ॥
कटीवङ्क्षणपादोरुजानुबस्त्यनिलामयाः।
शर्कराश्मरिखल्याद्या अतिचङ्क्रमणोद्भवाः ॥ ८ ॥
सुप्तताऽधरकायस्य तन्द्रीजाड्यादिविभ्रमाः।
वातशोणितहृल्लासप्रे.................॥ ९ ॥
वैवर्ण्यमरुचिर्ग्लानिः कण्डूपाण्डुज्वरभ्रमाः।
कामलाकुष्ठवैसर्पपामाद्याश्चाप्यसात्म्यजाः ॥ १० ॥
तेषां चिकित्सितं स्वं स्वमविरुद्धं विधापयेत्।
कृशान् संबृंहयेच्चापि कर्शयेत् परिबृंहितान् ॥ ११ ॥
अतिदीर्घमतिस्थूलं जर्जरं स्फुटितं तनु।
कुटि(लं)..................च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
अतिह्रस्वः खरः स्थूलस्तनुदीर्घचिरस्थिताः।
छिद्री महानुपहतो वर्जिता बस्तयो नव ॥ १३ ॥
अग्रासमतिनीतं च विन्यस्तमतिपीडितम्।
स्रुतं विलग्नं शिथिलं रुद्धवातं चिराचिरम् ॥ १४ ॥
प्रज्ञापराधजा दोषाः प्रणेतुर्बस्तिकर्मणि।
......................भगन्दरम् ॥ १५ ॥
जीवकर्षभसिद्धेन तं घृतेनानुवासयेत्।

निरूहयेत् स्रंसयेद्वा ततः संपद्यते सुखी ॥ १६ ॥
क्षीरं यवान्नशाकानि जाङ्गलान्यामिषाणि च ।
भोजयेत् स्नेहयुक्तानि गुदरोगोद्भवे शिशुम् ॥ १७ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति सिद्धिस्थाने) क्रियासिद्धि(र्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥)

(इति ताडपत्रपुस्तके १५१ तमं पत्रम्)

बस्तिकर्मीयासिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ।

(अथातो बस्तिकर्मीयां सिद्धिं) व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

......................गुदे मलाभिभूते गुदे समुपस्थितानिले वोपस्थितपुरीषे वा संस्थितश्लेष्मणि वा नेत्रे वा जिह्मे शिथिलवल्यपीडिते न स्नेहः पक्वाशयमनुप्राप्नोति । तमयोगं विद्यात् ॥ ३ ॥

यः......वातपित्तकफपुरीषमूत्राभिभूतस्य ....
.........गच्छन्नूर्ध्वं वा प्रपद्यते, विरिक्तस्रुतविशोषिततृषितबुभुक्षितश्रान्तचिन्तेर्ष्यायासशोकभयार्तस्य वा न प्रत्यागच्छति, तमतियोगं विद्यात् । तयोस्तृष्णामूर्च्छाहृल्लासज्वरदाहहृद्रोगश्वयथुशूलार्शःपाण्डुका(म)ला...
..................................तिस्तैमित्याद्या रोगा उत्पद्यन्ते । तत्रापि यथादोषं स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनफलवर्तिहितमिताशनादिभिः शममापद्यते ॥

तत्र श्लोकाः—

भृशमुत्पीडितो बस्तिर्बाहुल्याद्वातमूर्च्छितः ।
.... ॥
......पित्तकफसंमिश्रो मुखे निपतितेऽपि वा ।
विष्टम्भयति वा तीव्रं प्राणानुपरुणद्धि वा ॥
तृण्मूर्च्छास्वेदहृल्लासदाहगौरवविभ्रमाः ।
ऊर्ध्वमागच्छतस्तस्य रूपाण्येतानि लक्षयेत् ॥

एतानि रूपाण्युप(लभ्य)..................।
............(विश्रा)म्य विश्राम्य पुनः पुनश्च ॥
निपीडयेज्जातबलं बलेन शीताभिरद्भिः परिषेचयेच्च ।
वित्रासयेद्भीषयेद्रोदयेच्च ब्रूयान्मृतान् वा स्वजनेष्टबन्धून् ॥
बद्धान् हतान् विप्रकृतांस्तथैव शीताम्बुसिक्तैर्व्यजनै...।
.... ॥
कुष्ठं सुपिष्टं कुमुदेन सार्धं गव्यं च पित्तं प्रपिबेज्जलेन ।
गोमूत्रयुक्तामभयां पिबेद्वा युक्तं त्रिवृत् सैन्धवसप्तलाद्यैः ॥
विरेचनद्रव्यकषायसिद्धं सतैलमुष्णं लवणीकृतं च ।
निवृत्तदोषस्य सपञ्चमूलमास्थापनेऽत्यन्तमुशन्ति(वृद्धाः) ॥
.....................म्बुयुक्तेन रसेन चैनम् ।
संभोजयेज्जाङ्गलकेन शालीन् स्नानादि सर्वं परिहारयेच्च ॥
ततोऽस्य सात्म्याग्निबलाद्यवेक्ष्य संबृंहयेद्बस्तिभिरेव बालम् ।
आनाहिनं शूलरुजापरीतं सुस्निग्धगात्रं फलवर्तियोगैः ॥
विस्रंसयेत् पथ्यभुजं यथोक्तं...............।
...............गैश्च सकिण्वसिद्धार्थकमाषचूर्णैः ॥
ससैन्धवैस्तैलगुडोपपन्नैर्यवोपमाः फलवर्तीर्विदध्यात् ।
आनाहिनस्ताः प्रणयेदपाने षट् सप्त पञ्चेति वयोनुरूपम् ।
ताभिर्विरिक्ते लभते स शर्म विरेचयेत्तदसिद्धौ तु तीक्ष्णैः ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।
(इति सिद्धिस्थाने) बस्तिकर्मीयासिद्धि(र्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥)

पञ्चकर्मीयासिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खलु भगवन् देहिनां व्याधयः के वमनसाध्याः ? के न; के विरेचनसाध्याः ? के न; केऽनुवासनसाध्याः ? के न; के निरूह(साध्याः ?

के नः)..............................(भ)गवान् कश्यपः—
कफज्वरारुचिमुखवैरस्यकफप्रसेककफहृद्रोगविसूचिकाकासश्वासगलग्रहग-
लशुण्डिकागलगण्डगण्डमालारोहिणिकाविदारिकाधोरक्तपित्तहृल्लासप्रमेह-
हली(मक)..........................स्कन्दग्रहस्कन्दापस्मारस्क-
न्दपितृनैगमेषक्षीरगौरवक्षीरवृद्धिक्षीरघनत्वाजीर्णपरिकर्तिकाहृल्लासशूला-
टोपातिविरिच्यमानगरितविषपीताद्या वमनसाध्या इति ॥ ३ ॥

अत्र श्लोकः—

कफाधिकाश्च ये रोगा.................. ।
.... ॥

वृद्धजीवक ! पुष्पिण्यर्तुमती गर्भिणी कुटीगताऽल्पक्षीरा लघुक्षीरा नष्ट-क्षीरा क्षीरच्छर्दनपुत्रा प्रच्छर्दिनी सुभगा पण्डितमानिनी जाठरी वातज्वरी स्थूलोऽक्षिरोगी तृष्णालुर्मूर्च्छार्त्तान्निरूढोऽनुवासितः क्षतः क्षीणः सोप-

(इति ताडपत्रपुस्तके १५२ तमं पत्रम्)

.......................गैन्नोऽतिबालोऽतिवृद्धो गुल्मप्लीहोर्ध्वरक्तलोम-व्यापत्कर्णरोगशिरःकम्पार्दिताधीवभेदकसूर्यावर्तरेवतीपौण्डरीकशकुनीपूत-नामुखमण्डिकार्ताश्च न वाम्याः, अगर्भा गर्भकामा विवर्णक्षीरा स्रवत्क्षीरा मन्दाग्नयो...............वैसर्पशोणितार्शोविषमाग्निकुष्ठश्वयथुश्वित्रो-र्ध्वरक्तप्लीहगुल्ममधुमेहहलीमककामलापाण्डुरोगहृद्रोगक्रिमिकोष्ठापस्मारोप-स्तम्भोदावर्तकफोन्मादविद्रधिश्लीपदयोनि....................
.......द्या इति ॥

अत्र श्लोकः—

व्याकुलान् सन्निपातोत्थान् पैत्तिकान् कफपैत्तिकान् ।
संसृष्टान् कफमूलांश्च स्रंसनेनाभ्युपक्रमेत् ॥

अनुपस्निग्धरिक्तकोष्ठकृशस्थूलदुष्णाफ(दुर्बल ?)ललितसुकुमारश्रीधन-नष्ट.............................पक्षतपक्षहततृष्णाताल्वशोषोरु-स्तम्भार्दितहनुग्रहवातहृद्रोगरेवतीकेवलवातार्ताश्च न विरेच्याः ॥

प्रतिश्यायकासश्वासशोषहिक्कामुखशोषापस्मारगलग्रहरोहिणिका......

.... तिमुखार्बुदाधिमन्थनासार्शोलज्युपजिह्विकागलगण्डगण्डमालागलशुण्डिकाक्ष्यभिष्यन्दाश्च नस्ततो विरेच्याः ॥

दन्तचालहनुस्तम्भमन्यास्तम्भशिरोग्रहबाधिर्यकर्णशूलार्धावभेदकसूर्यावर्तापता(नक)..

............स्वरभेदवाग्ग्रहौष्ठस्फुरणतिमिरमुखनासिकादौर्गन्ध्याकालपलितखालित्यानिलात्मकार्ताश्च नस्तत उपस्नेह्या इति ॥

अत्र श्लोकः—

स्नेहयेद्वातिकान्नस्तः कफजांस्तु विरेचयेत् ।
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगांस्तद्धि तेषां परायणम् ॥

........................शोषमर्मवातप्लीहवातगुल्ममूत्रकृच्छ्रपक्वाशयशूलकुक्षिवातकुण्डलयोनिशूलोदावर्तसन्धिग्रहगात्रवेष्टगात्रभेदापतानकार्दिताल्पपुष्पानष्टपुष्पानष्टबीजाकर्मण्यबीजपरीता...............
.... (अनुवास्या इति) ॥

अत्र श्लोकः—

वातिका वातभूयिष्ठाः शोषणाः स्तम्भना गदाः ।
हुण्डना भञ्जनाश्चैव तेऽनुवास्या हितैषिणा ॥

हृदयग्रहपाण्डुत्वश्वयथूदरप्रमेहमधुमेहकुष्ठरोगार्शोभगन्दरराजयक्ष्मवैसर्प...............................कफरोगार्ताश्च नानुवासयेत् ॥

हृद्रोगोदावर्तवातगुल्मवातोदरविबन्धमूत्रग्रहबस्तिकुण्डलप्रमेहरक्तगुल्मयोनिजाड्योपरोधपार्श्वरुजामधुमेहकुष्ठश्वित्रभगन्दरापस्तम्भसंसृष्ट......
...........................हृदयद्रवक्रशव्याधिपरिगतरक्तातीसारमूर्च्छाशोथमैथुनश्रमभयचिन्तेर्ष्याप्रजागरहताश्च न निरूह्या इति ॥

अत्र श्लोकाः—

स्नेहप्रमाणं यद्बस्तौ निरूहस्त्रिगुणस्ततः ।
एके तु सममेवाहुर्वयःकालादिदर्शनात् ॥

निरूहं यदि वा बस्तिमल्पमल्पं महर्षयः ।
प्रशंसन्ति बहु त्वज्ञाः प्रसूतादत्ययो ध्रुवः ॥
य एते कफजा रोगा एते संतर्पणोद्भवाः ।
ते चापतर्पणीयाः स्युर्लङ्घनीयास्त एव च ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १५३ तमं पत्रम् ।)

य एव वातिका रोगास्तेऽपतर्पणजाः स्मृताः ।
त एव बृंहणीयाः स्युः संसृष्टास्तु ततः परम् ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानामूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
सर्वसंसृष्टरोगाणां स्नेहनं न तु बस्तिभिः ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति सिद्धिस्थाने) पञ्चकर्मीयासिद्धि(र्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥)

मङ्गलसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मङ्गलसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
मङ्गलान्येव सततं प्रजानामभिवर्धयेत् ।
सर्वे गृहस्थाः सेवेरन् दानानि च तपांसि च ॥ ३ ॥
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च नियतात्मनाम् ।
ददतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ ४ ॥
आमः पक्वोऽपि वा स्नेहो बस्ति......... ।
.............नित्ये च तच्चोक्तमनुवासनम् ॥
कषायैर्विविधैर्मिश्रः स्नेहः स्नेहैश्च मूर्च्छितः ।
सक्षौद्रमूत्रलवणो निरूहो दोषवाहनात् ॥
त्रिफलाश्वगन्धाभूतीकदशमूलपुनर्नवाः ।
बलागोक्षुरकोशीर.................... ॥
....................लीनानि कुट्टयेत् ।
अष्टभागावशेषं तं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

ततस्तेन कषायेण द्वौ प्रस्थौ तैलसर्पिषोः ।
पचेच्चतुर्गुणे क्षीरे कल्कं चेमं समावपेत् ॥
सैन्धवं मधुकं द्राक्षां शतपुष्पां महासहाम् ।
बीजानि चात्मगु(प्ताया)मोर्वारुकस्य च ॥
विडङ्गकुञ्चिकवचावृषकं शिरिवारिका ।
जीवनीयानि सर्वाणि दद्यात् खरबुषामपि ॥
शैशुको नाम स स्नेहो बस्तिकर्मणि शस्यते ।
बालानां सर्वरोगघ्नो निर्दिष्टः पुण्यकर्मणा ।
वमनं स्रंसनीयानि दशमूलं च शोधयेत् ।
तत्कषायं परिस्राव्य गोमूत्रलवणान्वितम् ॥
घृततैलार्धयुक्तोष्णं निरूहमुपकल्पयेत् ।
तेनास्य विलयं दोषा यान्ति वह्निश्च दीप्यते ॥
श्रेष्ठामदनबीजानामाढकं निस्तुषीकृतम् ।
विपाचयेदपां द्रोणे चतुर्भागावशेषितम् ॥
उपकुञ्चीखरबुषापिप्पल्यः सैन्धवं वचा ।
त्रपुसो............नि शतपुष्पा यवान्यपि ॥
स कषायः समायुक्तः क्षीरगोमूत्रकाञ्जिकैः ॥
सर्वानिलामयहरः स निरूहोऽर्धतैलिकः ।
त्रिफला सारिवा श्यामा बृहत्यौ वत्सकत्वचम् ॥
त्रायमाणाबलारास्नागुडूचीनिम्बकूलकम् ।
...........................(क)ल्पयेत् ॥
महासहा शक्रयवाः शतपुष्पाऽथ वत्सकः ।
मधूकांशुमतीद्राक्षाः समुद्रान्ताऽथ बालकम् ॥
क्षीरक्षौद्रघृतोपेतो निरूहः पित्तनाशनः ।
त्रिफलादारुभूतीककरञ्जद्वयचित्रकान् ॥
एकाष्ठीलां विषाणीं च................ ।
(कणा)मूलं त्रिवृद्दन्त्यौ पूर्वकल्पेन शोधयेत् ॥

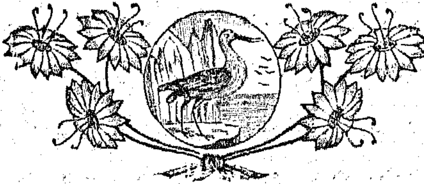
ऊर्ध्वाधःशोधनैः कल्कैर्युक्तो लवणतैलयोः ।
ईषदुष्णः सगोमूत्रो निरूहः कफनाशनः ॥
अयं तु सर्वदोषघ्नो निरूहः कत्तृणादिकः ।
कत्तृणोशीरभूतीकत्रिफला............ ॥
रास्नाश्वगन्धाश्वदंष्ट्राशिग्रुश्यामाः शतावरी ।
एलापुनर्नवाभार्ग्यः सपटोला गुडूच्यपि ॥
त्रिपलीनां जलद्रोणे पचेत् पादार्धशेषिते ।
ततस्तेन कषायेण पेष्याणीमानि योजयेत् ॥
वचाजमोदे मदनपिप्पली............ ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १५४ तमं पत्रम्)

....

....

(सिद्धिस्थानस्यैतावानेव भाग उपलब्धः ॥)

१ अस्याग्रे द्वादशपत्रात्मको ग्रन्थो लुप्तस्ताडपत्रपुस्तके ।

कल्पस्थानम् ।

धूपकल्पाध्यायः ।

.... ।
.... ॥
...................(कु)ष्ठं पूतिकमम्बरं वचा ॥
सर्षपा बस्तलोमानि धूपः स्याद्धिङ्गुसंयुतः ।
घृतं मेषविषाणं च वाजिकुञ्जरयोः खुरौ ॥
कपिशल्यकबभ्रूणां लोमभिर्धूप उत्तमः ।
घृतं सर्जरसः कृष्णो भल्लातकशिलेयके ॥
द्वे हरिद्रे जतूशीरसर्षपाः पुष्पमार्जकम् ।
विडङ्गं तगरं पत्रं वचा हिङ्गु सबालकम् ॥
कौमारो नाम धूपोऽयं युक्तो वर्धयति प्रजाः ।
घृतं सर्पस्य निर्मोको गृध्रकौशिकयोश्च विट् ॥
वचा हिङ्गु च धूपः स्यादपस्मारग्रहापहः ।
घृतं गुग्गुलु बिल्वं च देवदारु नमेरु च ॥
एष माहेश्वरो धूपो यवयुक्तो ग्रहापहः ।
आग्नेयस्तु स्मृतो धूपो गोबाला घृतसंयुताः ॥
ब्राह्मणानां विशेषेण सर्वरोगेषु शस्यते ।
घृतं हयखरोष्ट्राणां बालाः केशाश्च मातृकाः ॥
नखाश्चतुष्पदां लाभाद्धूपो भद्रङ्करः स्मृतः ।
पिशाचयक्षगन्धर्वभूतस्कन्दकफार्दिते ॥
धूपमेतं प्रयुञ्जीत यमिच्छेदगदं क्षणात् ।
घृतं सिद्धार्थको हिङ्गु देवनिर्माल्यमक्षताः ॥
सर्पत्वग्भिक्षुसंघाटी धूपो रक्षोघ्न उच्यते ।
घृतं सिद्धार्थकाः क्षौद्रं मेषशृङ्गमजापयः ॥

खरस्य मूत्रं बालांश्च सोमं चैवात्र योजयेत् ।
एष धूपोत्तमो नाम्ना परः प्रेतनिवारणः ॥
परः प्रेताभिभूतेषु पूतनायां च शस्यते ।
घृतं सिद्धार्थकाः श्वेताः कुष्ठं भल्लातकं वचा ॥
बस्तलोमानि तगरं भूर्जावर्तं सगुग्गुलु ।
दशाङ्गो नाम धूपोऽयं प्रयोज्यः सर्वरोगिषु ॥
अपस्मारे विशेषेण ग्रहेषूपग्रहेषु च ।
घृतं सिद्धार्थकाः श्वेताश्चोरकं सपलङ्कषम् ॥
शूकरी जटिला चेति धूपो मोह इति स्मृतः ।
स्मृतं श्रीवेष्टका···रलाक्षापद्मकचन्दनम् ॥
सदेवदारुसुरसं शालजं चेति योजयेत् ।
धूपोऽयं वारुणो नाम ग्रीष्मकाले प्रशस्यते ॥
शकुन्यां पौण्डरीके च रेवत्यां च कफाधिके ।
घृतं मज्जा वसा लाक्षा धूपोऽयं चतुरङ्गिकः ॥
अल्पदोषे कृशे बाले प्रयोज्यो ग्रहवैकृते ।
घृतं वचा तरक्षोश्च विष्ठा लोमानि चर्म च ॥
प्रसहानां पुरीषं च धूपो नन्दक उच्यते ।
घृतं कणा व्रीहितुषाः कपिलोमत्वचं वचा ॥
सर्षपाः कुष्ठमेला च कणधूपो ग्रहापहः ।
घृतं सर्पत्वचं बिल्वं सरः सिद्धार्थका जतु ॥
श्रीधूप इति निर्दिष्टः श्रीकामेषूपयोजयेत् ।
श्वविण्मूत्रं मयूराणां लोमान्यथ वचा घृतम् ॥
सर्षपाश्चेति धूपोऽयं ग्रहघ्न इति विश्रुतः ।
घृतं कुञ्जरदन्तं च तनुजान्यजमेषयोः ॥
गोशृङ्गमिति धूपोऽयं पुण्यः पुण्यजनावहः ।
घृतं स्थौणेयकं मांसी तगरं परिपेलवम् ॥

ह्रीबेरं शतपुष्पां च हरितालं मनःशिलाम्।
मुस्तं हरेणुकामेलां धूपार्थमुपकल्पयेत् ॥
शिशुको नाम धूपोऽयं सर्वरोगग्रहापहः।
धूपने चानुधूपे च प्रतिधूपे च भार्गव! ॥
घृतं सिद्धार्थका लाजाः कुशाः सह...... ।
सर्वतुल्या भवेद्ब्राह्मी धूपोऽयं ब्राह्म उच्यते।
ब्राह्मणक्षत्रवैश्येषु प्रयोज्यो भिषजा भवेत्।
सर्वरोगेषु सततं क्षिप्रं रोगान्निरस्यति ॥
घृतं श्वदंष्ट्रा वसुका हरिद्रे परिपेलवम्।
वचा भार्गी च धूपोऽयं प्रतिधूपः सुखावहः ॥
घृतं च पद्मकोशीरं वालकं केसरं रसम्।
प्रतिधूप इति ख्यातः सर्वरोगेषु शस्यते ॥
घृतं वानरलोमानि कुक्कुटाण्डं वचा यवाः।

(इति ताडपत्रपुस्तके १६७ तमं पत्रम्।)

सिद्धार्थकाश्च धूपोऽयं प्रतिधूपमहोदयः ॥
घृतं निम्बस्य पत्राणि मूलं पुष्पं फलं त्वचम्।
अरिष्टो नाम धूपोऽयमरिष्टं कुरुते क्षणात् ॥
घृतं निम्बस्य पत्राणि खरमूत्रं वचा जतु।
सर्षपाश्चात्र धूपोऽयं प्रतिधूपश्च शस्यते ॥
घृतं निम्बस्य पत्राणि जतुसर्जरसाक्षताः।
भासोलूकशकृच्चेति धूपोऽपस्मारनाशनः ॥
घृतं निम्बस्य पत्राणि सुरसाश्वघ्नयोस्तथा।
गोमेषबस्तबालाश्च धूपोऽयं सर्वरोगहा ॥
घृताक्षतं जातिपुष्पं मधु सिद्धार्थका वचा।
गणधूप इतिख्यातः सर्वभूतरुजापहः ॥
घृतं शल्लकिधूपश्च पुष्पं जातिशिरीषयोः।
नमेरुणा समायुक्तो धूपः स्वस्तिक उच्यते ॥

घृतं गुग्गुलुसंयुक्तं, देवदारु घृतान्वितम् ।
कालागुरु च सर्पिश्च, सर्षपाश्चापि सर्पिषा ॥
तृणमूलस्य पत्राणि सारं पुष्पफलं त्वचम् ।
पञ्च धूपाः समाख्याताः सघृता ग्रहनाशनाः ॥
गुग्गुल्वादीनि चैतानि दशाङ्गं च समापयेत् ।
गृहधूप इति ख्यातो न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
सिद्धार्थाश्चेति धूपास्ते चत्वारिंशदुदाहृताः ।
भिषक्सिद्धिकरा नृणां पुत्रदा रोगनाशनाः ॥
एतैर्बालान् समापन्नानरिष्टागारमेव च ।
वस्त्रशय्यासनाद्यं च बालानां धूपयेद्भिषक् ॥
पूर्वमेव भिषग्धूपं पुष्ययोगेन संहरेत् ।
उपोषितः शुचिः स्नातो मैत्राग्नेयोत्तरासु वा ॥
वाचयित्वा बलिं कृत्वा श्रुत्वा शब्दान्मनोऽनुगान् ।
चतस्रः शुचयः कन्याः कुट्टयेयुर(तन्द्रिताः) ॥
.........तं धूपं निदध्याद्भाजने नवे ।
गोपयेच्च सुपिहितं काले चैनं प्रयोजयेत् ॥
तत्कालमपि चापन्नः संभृत्याशु प्रयोजयेत् ।
ननु तस्मिन् ध्रुवा सिद्धिर्यथापूर्वोपकल्पिते ॥
आघ्रातपरधूपस्तु यदि न प्रतिधूप्यते ।
आशु तं रोगमाप्नोति तदर्थं धूप्यते पुनः ॥
धूपश्चैवानुधूपश्च प्रतिधूपश्च जीवक ! ।
त्रिविधो धूप उद्दिष्टः कर्मभेदाच्चिकित्सकैः ॥
कौमारभृत्यास्त्वपरे जङ्गमस्थावराश्रयात् ।
द्वियोनिं ब्रुवते धूपं कश्यपस्य मते स्थिताः ॥
कुतो धूपाः समुत्पन्नाः किंदैवत्याः किमाश्रयाः ।
कैर्नामभिर्मतास्तेषु दह्यमानेषु किं जपेत् ॥

---

१ एते चत्वारिंशद्धूपाः सिद्ध(अन्वर्थ)फला इत्यर्थः ।

एवं महाजनगतश्चोच्यते भिषजा भिषक् ।
तस्मान्निर्णयमेतेषां प्रश्नानां शृणु तत्त्वतः ॥
जाता जाता ऋषिसुता ह्रियन्ते राक्षसैर्यदा ।
तदा महर्षयः सर्वे वह्निं शरणमन्वियुः ॥
होमजापतपोयुक्तास्ततस्तुष्टोऽग्निरब्रवीत् ।
इमान् धूपान् प्रयच्छध्वं प्रयुङ्ध्वं च मदर्पितान् ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यो न भयं वो भविष्यति ।
जातेषु वर्धमाने च रोगे धात्र्यां च युङ्क्त ह ॥
ततस्ते मुनयस्तुष्टाः कश्यपं लोकवर्धनम् ।
ऋषिलोकहितं ज्ञात्वा युयुजुस्तत्र कर्मणि ॥
अग्नेः सकाशाद्धूपान् स संलब्ध्वा चाधिकोऽभवत् ।
अधृष्याः सर्वभूतानां कुमारास्ते च रक्षिताः ॥
एवं धूपाः समुत्पन्नाः प्रजानां हितकाम्यया ।
निर्दिष्टाश्चाग्निदैवत्या जङ्गमस्थावराश्रयाः ॥
विधूरस्यनुवाकेन सर्वमेवाभिमन्त्र्य च ।
प्रयुञ्जीत शिशौ रक्षां दह्यमाने जपेत्त्विदम् ॥

अग्निस्त्वा धूपयतु, ब्रह्मा त्वा धूपयतु, शिवस्त्वा धूपयतु, वसवस्त्वा धूपयन्तु, रुद्रस्त्वा धूपयतु, आदित्यस्त्वा धूपयतु, मरुतस्त्वा धूपयन्तु, साध्यस्त्वा धूपयतु, देवा ऋभवस्त्वा धूपयन्तु, विश्वे त्वा देवा धूपयन्तु, सर्वे

(इति ताडपत्रपुस्तके १६८ तत्रं पत्रम् ।)

त्वा देवा धूपयन्तु, छन्दांसि त्वा धूपयन्तु, पृथिवी त्वा धूपयतु, अन्तरिक्षं त्वा धूपयतु, द्यौस्त्वा धूपयतु, दिशस्त्वा धूपयन्तु, दिशां त्वा पतयो धूपयन्तु, देवीरापस्त्वा धूपयन्तु, शिवस्त्वा पवमानो धूपयतु, मित्रस्त्वा सविता सूर्यो धूपयतु, चन्द्रस्त्वा सोमो धूपयतु, नक्षत्राणि त्वा सुप्रजात्वाय धूपयन्तु, नक्षत्राणां त्वा देवताः सुमनसे धूपयन्तु, अहोरात्राणि त्वा शान्तये धूपयन्तु, ऋभवस्त्वा पुण्याय कर्मणि धूपयन्तु, संवत्सरास्त्वाऽऽयुषे ब्रह्मवर्चसे बलाय धूपयन्तु, प्रजापतिस्त्वा सुप्रजात्वाय धूपयतु,

अश्विनौ त्वाऽऽरोग्याय दीर्घायुष्ट्वाय सहसे शेव(श्रेय)से धूपयताम्, मातरस्त्वा स्निहा धूपयन्तु, पितरस्त्वा तनोरच्छेदाय स्वधायै धूपयन्तु, कुमारस्त्वा कौमाराय वसवे धूपयतु, शाखस्त्वा यौवनाय धूपयतु, विशाखस्त्वा मध्याय वयसे धूपयतु, नैगमेषस्त्वा जरसे धूपयतु, सर्वे त्वा देवा दिव्याय धाम्ने धूपयन्तु, सर्वे त्वा ऋषयो ब्रह्मवर्चसाय धूपयन्तु, सर्वास्त्वा नद्यः सुपीताय धूपयन्तु, सर्वे त्वा पर्वताः स्थैर्याय धूपयन्तु, सर्वास्त्वा ओषधयोऽन्नाद्याय धूपयन्तु, सर्वे त्वा वनस्पतयः सुव्रतानां श्रैष्ठ्याय धूपयन्तु, सर्वे त्वा पशवः शक्त्यै शान्त्यै धूपयन्तु, सत्येन त्वा धूपयाम्यृतेन त्वा धूपयाम्यृतसत्याभ्यां त्वा धूपयामि, नमो देवेभ्य इति जपेत् । इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति कल्पस्थाने) धूपनकल्पः ॥

लशुनकल्पाध्यायः ।

अथातो लशुनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
हुताग्निहोत्रमासीनं गङ्गाद्वारे प्रजापतिम् ।
पप्रच्छ स्थविरः काले प्रजानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥
भगवँल्लशुनोत्पत्तिं प्रयोगं चोपयोजने ।
श्रोतुमिच्छामि कालं च रोगान्, येषु न येषु च ॥ ४ ॥
व्यापदश्चास्य काः सन्ति, किं च तासां चिकित्सितम् ।
अन्नपानं च किं तत्र, परिहारः फलं च किम् ॥ ५ ॥
इति पृष्टः स शिष्येण मुनिराह प्रजाहितम् ।
शृणु सौम्य! यथोत्पन्नं लशुनं सपरायणम् ॥ ६ ॥
न लेभे गर्भमिन्द्राणी यदा वर्षशतादपि ।
तदैनां खादयामास शक्रोऽमृतमिति श्रुतिः ॥ ७ ॥
सव्येन परिरभ्यैनां बाहुना चारुणा स्निहा ।
क्रीडन्तीं सान्त्वयन् देवीं पतिर्भार्यामपाययत् ॥ ८ ॥

तस्यास्तु सौकुमार्येण ह्रिया च पतिसन्निधौ ।
अमृतस्य च सारत्वादुद्गार उदयद्यदा ॥ ९ ॥
यदृच्छया च गामागादमेध्ये निपपात च ।
ततोऽब्रवीच्छचीमिन्द्रो बहुपुत्रा भविष्यसि ॥ १० ॥
एतच्चाप्यमृतं भूमौ भविष्यति रसायनम् ।
स्थानदोषात्तु दुर्गन्धं भविष्यत्यद्विजोपगम् ॥ ११ ॥
लशुनं नामतस्तच्च भविष्यत्यमृतं भुवि ।
एवमेतत् समुत्पन्नं, शृणु तस्य क्रियाविधिम् ॥ १२ ॥
रसोऽस्य बीजे कटुको नाले लवणतिक्तकौ ।
पत्राण्यस्य कषायाणि, विपाके मधुरं च तत् ॥ १३ ॥
स्वादुस्तिक्तः कटुश्चात्र यथापरपरोत्कटाः ।
स्वादुत्वाद्गुरु सस्नेहं बृंहणं लशुनं परम् ॥ १४ ॥
रससाधारणत्वाच्च साधारणरुजापहम् ।
आयुष्यं दीपनं वृष्यं धन्यमारोग्यमग्रिमम् ॥ १५ ॥
स्मृतिमेधाबलवयोवर्णचक्षुःप्रसादनम् ।
मुखसौगन्ध्यजननं स्रोतसां च विशोधनम् ॥ १६ ॥
शुक्रशोणितगर्भाणां जननं ह्रीनिषेधयोः ।
सौकुमार्यकरं केश्यं वयसः स्थापनं परम् ॥ १७ ॥
अमृतोद्भूतममृतं लशुनानां रसायनम् ।
दन्तमांसनखश्मश्रुकेशवर्णवयोबलम् ॥ १८ ॥
न जातु भ्रश्यते जातं नृणां लशुनखादिनाम् ।
न पतन्ति स्तनाः स्त्रीणां नित्यं लशुनसेवनात् ॥ १९ ॥
न रूपं भ्रश्यते चासां न प्रजा न बलायुषी ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १६९ तमं पत्रम् ।)

सौभाग्यं वर्धते चासां दृढं भवति यौवनम् ॥ २० ॥
प्रमदाऽतिविधायापि लशुनैः प्राप्नुते मृजाम् ।
नचैनां संप्रबाधन्ते ग्राम्यधर्मोद्भवा गदाः ॥ २१ ॥

कटीश्रोण्यङ्गमूलानां न जातु वशगा भवेत् ।
न जातु वन्ध्या भवति न जात्वप्रियदर्शना ॥ २२ ॥
दृढमेधाविदीर्घायुर्दर्शनीयप्रजा भवेत् ।
अश्रान्तो ग्राम्यधर्मेषु शुक्रधाश्च भवेन्नरः ॥ २३ ॥
यावतीभिश्च समियात्तावत्यो गर्भमाप्नुयुः ।
नीलोत्पलसुगन्धिश्च पद्मवर्णश्च जायते ॥ २४ ॥
गात्रमार्दवमाप्नोति कण्ठमाधुर्यमेव च ।
ग्रहणीदोषशमनं परं कायाग्निदीपनम् ॥ २५ ॥
च्युतभग्नास्थिरोगेषु सर्वेष्वनिलरोगिषु ।
पुष्परेतोभ्रमे कासे कुष्ठरोगेषु सर्वशः ॥ २६ ॥
क्रिमिगुल्मकिलासेषु कण्ड्वां विस्फोटकेषु च ।
वैवर्ण्यतिमिरश्वासनक्तमान्ध्याल्पभोजने ॥ २७ ॥
जीर्णज्वरे विदाहे च तृतीयकचतुर्थके ।
स्रोतसामुपघातेषु गात्रजाड्योपशोषयोः ॥ २८ ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु कुण्डलेऽथ भगन्दरे ।
प्रदरप्लीहशोषेषु पाङ्गुल्ये वातशोणिते ॥ २९ ॥
लशुनान्युपयुञ्जीत मेधाग्निबलवृद्धये ।
मुच्यते व्याधिभिः क्षिप्रं वपुश्चाधिकमाप्नुते ॥ ३० ॥
नान्यत्तच्छ्लैष्मिके व्याधौ पैत्तिके वा प्रयोजयेत् ।
ह्रसिष्ठः स्थविरोऽनग्निः सूतिका गर्भिणी शिशुः ॥ ३१ ॥
आमे ज्वरेऽतिसारे च कामलायां तथाऽर्शसि ।
ऊरुस्तम्भविबन्धेषु गलवक्त्ररुजासु च ॥ ३२ ॥
सद्योवान्ते विरिक्ते च कृतनस्ये विशोषिते ।
तृष्णाच्छर्दिपरीतेषु हिक्काश्वासातिवृद्धिषु ॥ ३३ ॥
अधृतिष्वसहायेषु दरिद्रेषु दुरात्मसु ।
दत्तबस्तिनिरूहेषु लशुनं न प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥
अक्षीणाग्निबलानां तु सर्वरोगेषु शस्यते ।
पौषे माघेऽथवा मासे लशुनान्युपयोजयेत् ॥ ३५ ॥

वयस्थानि सुहृद्यानि निस्तुषाण्यविशोधितम् ।
कायाग्निकालसात्म्येन मात्रा स्यान्नियमोऽपि च ॥ ३६ ॥
चतुष्पली भवेन्मात्रा लशुनानां कनीयसी ।
षट्पली मध्यमा, श्रेष्ठा पलाष्टौ च दशाथ वा ॥ ३७ ॥
शतं षष्टिः शतार्धं च मात्राः स्युर्गणितेष्वपि ।
शुष्केषु बद्धबीजेषु, पलवद्धरितेषु तु ॥ ३८ ॥
अथवा यावदुत्साहं भक्षयेदपि मूर्च्छितः ।
पुण्येऽहनि नरो (धीरो)लशुनान्युपचारयेत् ॥ ३९ ॥
बह्वग्निके निरुद्वेगं निवातशरणः सुखी ।
मार्गकौशेयकार्पासकोवया(?)जिनकम्बलैः ॥ ४० ॥
वासोभिर्निर्मलैर्युक्तो भृशं चागरुधूपितैः ।
धूपैश्चूर्णैश्च युक्तः स्यान्नित्यं (विधृत)पादुकः ॥ ४१ ॥
लशुनान्यानयेदन्यस्त्वथान्य उपकल्पयेत् ।
पत्राणि वर्जयेदेषां बीजं नालं च कल्पयेत् ॥ ४२ ॥
सूक्ष्मच्छिन्नानि कृत्वा च सर्पिषा प्लावयेद्भृशम् ।
हैयङ्गवीनं तु घृतं तैलं बालोचितं नवम् ॥ ४३ ॥
प्लावनं यावदुत्साहं तिष्ठेयुश्चाप्लुतान्यपि ।
द्वित्रिपञ्चदशाष्टाहं प्रशस्तस्नेहभावितम् ॥ ४४ ॥
आत्मचिन्तामनुस्वापं दन्तकाष्ठं विवर्ज्य च ।
जीर्णाहारः सुखोत्थायी ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥ ४५ ॥
आसित्वा भक्षयेत्तानि सेव्यमुष्णोदकं सदा ।
उपदंशेऽपि दातव्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ॥ ४६ ॥
केसरं मातुलुङ्गानामथ वा जीवदाडिमम् ।
मूलकं वर्जयित्वा च दद्याद्धरितकान्यपि ॥ ४७ ॥
अङ्गानामपि भृष्टानां चूर्णं स्यादवचूर्णनम् ।
त्वक्पत्रशुण्ठीमरिचसूक्ष्मैलाजातिमिश्रितम् ॥ ४८ ॥
लवणान्यपि सर्वाणि लाभतस्तत्र चूर्णयेत् ।
सुजातं मद्यमप्यस्य युक्तितः समुदानयेत् ॥ ४९ ॥

लशुनान्यन्तरा खादेत् पिबेन्मद्यं तथाऽन्तरा ।
सुखमग्निमुपासीनो भक्षयेत्तृप्तये शनैः ॥ ५० ॥
उष्णोदकं वा मद्यं वा शृतं वाऽनुपिबेत् पयः ।
हेत्वग्निरोगसात्म्यज्ञो द्वितीयं न च भक्षयेत् ॥ ५१ ॥
ततः कलायचूर्णेन हस्तावुष्णोदकेन च ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १७० तमं पत्रम्)।

प्रक्षाल्य मुखमोष्ठौ च गुरुप्रावरणोऽग्निमान् ॥ ५२ ॥
ताम्बूलपत्रं सस्वार्कं(?)सजातीकटुकाफलम् ।
लवङ्गपुष्पकर्पूरकक्कोलकफलान्वितम् ॥ ५३ ॥
निष्ठीवन् धारयेदास्ये न च निद्रां दिवा भजेत् ।
तेनास्य विलयं श्लेष्मा याति मूर्च्छा च शाम्यति ॥ ५४ ॥
सौगन्ध्यं जायते चास्य दौर्गन्ध्यं च विनश्यति ।
तृषितस्तु पिबेदुष्णं दीपनीयशृतं जलम् ॥ ५५ ॥
अत्यन्तपैत्तिको वाऽपि कदुष्णं पातुमर्हति ।
शृतं मुस्तकशुण्ठीभ्यां सशुण्ठीबालकेन वा ॥ ५६ ॥
शुण्ठ्या वा केवलं कोष्णं निशि पीत्वा सुखं स्वपेत् ।
एतेन विधिना खादेत् पक्षं मासमृतुं तथा ॥ ५७ ॥
त्रिमासं हैमनं वाऽपि चतुरो वा जितेन्द्रियः ।
द्रव्यमासाद्य रोगं च यथाकालं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
रूक्षाणि तु न भक्ष्याणि तानि पित्तभयाद्बुधैः ।
अन्नमप्यल्पशो देयं शृणु यादृशकं हितम् ॥ ५९ ॥
कपालभृष्टपक्काः स्युर्यवगोधूममण्डकाः ।
रूक्षाः सुगन्धयो हृद्याः पूपटा लवणैर्युताः ॥ ६० ॥
शालीनां पोलिकाश्चोष्णा मुद्गकुल्माषसंस्कृतिः ।
सक्तुपिण्ड्यः सुलवणाः कुस्नेहाः पञ्चपट्टिताः ॥ ६१ ॥
लावैणतित्तिरिशशकपिञ्जलचकोरकाः ।
मांसार्थं जाङ्गलाश्चान्ये विधेया मृगपक्षिणः ॥ ६२ ॥

अभ्युष्णाः संस्कृतानम्ललवणस्नेहवेषणैः ।
मांसं शस्तं फलाम्लं वा कोलामलकदाडिमैः ॥ ६३ ॥
वास्तुको दाडिमे सिद्धश्चाङ्गेर्यामलकेन वा ।
बुर्बु(?)वृंषस्य वा पुष्पमथवा बालमूलकम् ॥ ६४ ॥
यः स्नेहं बहु भुञ्जीत रूक्षान्नं तस्य शस्यते ।
अल्पस्नेहाशिनो भोज्यं सुस्निग्धं तु निधापयेत् ॥ ६५ ॥
कुष्ठी श्वासी तमी कासी प्रमेही वातकुण्डली ।
ध्यायी प्लीह्यर्शसो गुल्मी भक्षयेयुर्विनाऽम्भसा ॥ ६६ ॥
भक्षितान्ते ततो यूषं विदध्यात् पानभोजने ।
लशुनानां पलं पिष्टं द्विपलं दाडिमस्य च ॥ ६७ ॥
द्विपलं द्विपलं दद्यान्मांसस्य घृततैलयोः ।
सुवेषणं सुलवणं सोष्णं क्षुधितमाशयेत् ॥ ६८ ॥
शालिषष्टिकगौराणां भक्तं तेनाल्पशो भजेत् ।
त्र्यहं सदधितक्रं तु यूषमस्योपपादयेत् ॥ ६९ ॥
ततस्त्र्यहे सशुक्तं तु मुद्गमण्डाद्यतः परम् ।
न पर्युषितमश्नीयाद्यूषं नित्यं तु साधयेत् ॥ ७० ॥
विरुद्धानि विदाहीनि वर्जयेच्छाकगोरसान् ।
अभिष्यन्दीनि चान्नानि मांसं भक्ष्यैक्षवाणि च ॥ ७१ ॥
अध्वानं मैथुनं चिन्तां शोकव्यायामशोषणम् ।
अहितं वर्जयेत् सर्वं निवातशयनासनः ॥ ७२ ॥
त्यजञ्छीतोपचारांश्च लशुनान्युपयोजयेत् ।
शीतोपचारात् स्नेहाच्च जलोदरमवाप्नुयात् ॥ ७३ ॥
स्नेहादण्डोपचाराच्च पाण्डुशोफरुजाभयम् ।
स्नेहाद्गुर्वन्नपानाच्च ग्रहणीदोषकामले ॥ ७४ ॥
कुमद्यमत्स्यगव्यैस्तु ज्वरकुष्ठक्षयाहतिः ।
रूक्षेभ्यश्चोष्णकाले च सर्वपित्तरुजाभयम् ॥ ७५ ॥
शूलातिसारसाध्मानहृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
हिक्का विसूचिका श्वासनिद्रेऽन्येऽत्राप्युपद्रवाः ॥ ७६ ॥

उपद्रवप्रतीकारः कार्यः स्वैः स्वैश्चिकित्सितैः ।
छर्द्यजीर्णविदाहेषु गौरवे कफसंभवे ॥ ७७ ॥
लङ्घयित्वा यथायोगं पथ्याशी पुनराचरेत् ।
विरेकं वमनं नस्यं कुर्याच्च कवलग्रहान् ॥ ७८ ॥
देहव्याधिबलापेक्षी तीक्ष्णांस्त्वस्य विवर्जयेत् ।
श्रद्दधानो भवेद्धीमान्न त्वरेतोद्विजेत वा ॥ ७९ ॥
अथ पथ्याशने वृत्ते सप्ताहात् सर्वभोजिनम् ।
निरुपद्रवमाश्वस्तं बलिनं लशुनादिनम् ॥ ८० ॥
पाययेत्रिफलायुक्तं सर्पिः सलवणं त्र्यहम् ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १७१ तमं पत्रम् ।)

न विहन्याद्यथाऽऽहारः पक्वमन्नं च भोजयेत् ॥ ८१ ॥
काये दोषोऽस्य यो लीनः स तेनाशु प्रशाम्यति ।
न च स्नेहकृतो दोषः पश्चात्तं संप्रबाधते ॥ ८२ ॥
पामा विस्फोटकाः कण्डूर्बाधिर्यं जाड्यसुप्तते ।
एते ह्येतं प्रबाधन्ते यद्यसौ न विरिच्यते ॥ ८३ ॥
तस्मान्मृदुविरेकः स्यात्रिवृत्त्रिफलया घृतम् ।
विदध्यात् सोष्णलवणमनु चोष्णोदकं पिबेत् ॥ ८४ ॥
गुरुदेवाग्निपूजाश्च भक्षयन् वर्जयेद्बुधः ।
स्नात्वा सुगन्धिर्हृद्यात्मा पूजयेद्गुरुदेवताः ॥ ८५ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि लशुने शेषकर्म यत् ।
बीजाढकं जलद्रोणे जर्जरीकृतमावपेत् ॥ ८६ ॥
जलानित्येऽग्नि···(?)वा गोपयेत् षष्टिकेषु वा ।
अव्याधिरमरप्रख्यो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ८७ ॥
यावद्वर्षस्थितं खादेत्तावद्वर्षशतान्यपि ।
जहाति च त्वचं जीर्णां जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ८८ ॥
लशुनानां पलं नित्यं पले द्वे वा घृतस्य तु ।
मधुनः किञ्चिदेव स्यात्तलीढ्वाऽनु पिबेत् पयः ॥ ८९ ॥

संवत्सरमजीर्णान्ते भुञ्जीत पयसौदनम् ।
सोऽपि सर्वरुजाहीनः शतवर्षाणि जीवति ॥ ९० ॥
आमानि यो न शक्नोति तस्य भृष्टानि सर्पिषि ।
पत्रपूपलिकावच्च संस्कृतान्युपयोजयेत् ॥ ९१ ॥
सिद्धानि सह मांसैर्वा यवाग्वा दाधिकेन वा ।
निर्मन्दकाश्च शस्यन्ते नानाद्रव्योपसंस्कृताः ॥ ९२ ॥
लशुनानां पलशतं जलद्रोणेषु पञ्चसु ।
क्वाथयेद्द्रोणशेषं तं पचेद्भूयो घृताढके ॥ ९३ ॥
आढकं पयसो दद्याद्गर्भं चेमं समावपेत् ।
लशुनानां पलशतं बीजानां श्लक्ष्णसंस्कृतम् ॥ ९४ ॥
दीपनं जीवनं वृष्यं यत्किञ्चित् सर्वमावपेत् ।
अक्षवद्दशमूलं च तत् सिद्धमवतारयेत् ॥ ९५ ॥
एतत् पाने च भोज्ये च हितं समधुशर्करम् ।
तेनैव विधिना तैलं बस्तिकर्मणि शस्यते ॥ ९६ ॥
क्लीबवन्ध्यातिवृद्धानामपि वीर्यप्रजाप्रदम् ।
विरेकवमनद्रव्यैः संस्कृते कुष्ठम्रक्षणम् ॥ ९७ ॥
श्वित्रनाडीक्रिमीणां च पानभोजनम्रक्षणे ।
प्रयुक्तमारोग्यकरं गन्धसर्पिरनुत्तमम् ॥ ९८ ॥
अथ गन्धमहन्नाम धनिनामुपदिश्यते ।
यं दृष्ट्वा भज्यते शीघ्रं साक्षादपि सदागतिः ॥ ९९ ॥
रोगानीकेन सहितः सहितश्च मरुद्गणैः ।
लशुनं न्यायतः खादेन्मुकुटं रचयेदपि ॥ १०० ॥
कुर्याल्लशुनमालां च शिरसः कर्णयोरपि ।
बहिः प्रावरणस्यापि कुर्याल्लशुनकम्बलम् ॥ १०१ ॥
हस्तयोः पादयोः कण्ठे बध्नीयाद्गुच्छितान्यपि ।
अधस्ताद्वाससश्चापि विदध्याच्छयनाशने ॥ १०२ ॥

---

१ शाकपत्रकृतपोलिका(पकौडी)वदित्यर्थः ।
२ मन्दजातं (अव्यक्तरसेषद्घनीभूतक्षीररूपं) दधि मन्दकं, तद्रूपा इत्यर्थः ।

दद्याल्लशुनचीराणि गृहद्वारेषु सर्वशः ।
भार्याणां भ्रातृपुत्राणां दासीनामुपचारिणाम् ॥ १०३ ॥
सर्वेषामात्मवत् कुर्यात् कृते गन्धवरे बुधः ।
अन्नपानानि सर्वाणि कुर्याल्लशुनवन्ति च ॥ १०४ ॥
वादयन्तु च वादित्रं गान्तु गीतानि चेच्छया ।
नटा भल्लाश्च मल्लाश्च दर्शयन्त्वात्मशिक्षितम् ॥ १०५ ॥
गन्धमाल्यान्नपानानि यथार्हमुपकल्पयेत् ।
दृष्ट्वा गन्धमहं वातो द्वारादेव निवर्तते ॥ १०६ ॥
देवदारुवने भैक्षं चरता छन्नरूपिणा ।
अवज्ञातेन रुद्रेण मुनिभार्या निरीक्षिताः ॥ १०७ ॥
ततस्तासां प्रजा नासीत्ततस्ताः शरणं ययुः ।
भद्रकालीमुमां देवः स च तुष्टोऽब्रवीद्वचः ॥ १०८ ॥
अयं गन्धमहो नाम तं कुरुध्वमृषिस्त्रियः ।
सर्वरोगविनाशाय बलरूपप्रजाकरम् ॥ १०९ ॥
उन्मादविषशापघ्नं वातानीकविशातनम् ।
अश्मनीव ध्रुवा लेखा प्रजाऽवश्यं भविष्यति ॥ ११० ॥
ततस्ता ब्रह्मवादिन्यश्चक्रुर्गन्धमहं तदा ।
लेभिरे चेप्सितान् कामाञ्छास्त्रं चेदं प्रचक्रिरे ॥ १११ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके १७२ तमं पत्रम् ।)
आख्यातं गुरुपुत्राय रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ।
भिषजा न प्रमादेन वक्तव्यं यत्रकुत्रचित् ॥ ११२ ॥
सम्यक् सुभूषितश्चाहं त्वयेदं प्राप्नुवन्मुने ! ।
यं पठित्वा भिषग्लोके न क्रियास्ववसीदति ॥ ११३ ॥
गिरिजं क्षेत्रजं चैव द्विविधं लशुनं स्मृतम् ।
अमृतेन समं पूर्वं तदलाभे परं हितम् ॥ ११४ ॥
देववैद्यद्विजपरैरुपयोज्यं च सिद्धये ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ११५ ॥

(इति) कल्पेषु लशुनकल्पः ॥

कटुतैलकल्पाध्यायः ।

अथातः कटुतैलकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
कटुतैलोपदेशं तु वक्ष्यामि प्लीहनाशनम् ।
न ह्यतः परमं किञ्चिदौषधं प्लीहशान्तये ॥ ३ ॥
प्लीहोदरिणमादौ तु बलिनं निरुपद्रवम् ।
कल्याणकेन वा स्निग्धं सर्पिषा षट्पलेन वा ॥ ४ ॥
मात्रया पाययेत्तैलं पथ्यचेष्टाशनस्थितिम् ।
पञ्चप्रयोगास्त्वस्योक्ता मात्रासातत्यभोजनैः ॥ ५ ॥
पलानि द्वादश ज्येष्ठा, मध्यमा षट्पला स्मृता ।
मात्रा चतुष्पली ह्रस्वा, यावद्वाऽग्निबलं भवेत् ॥ ६ ॥
स्नेहपीतोपचारं च विदध्यादखिलं भिषक् ।
प्रजागरनिवाताग्निस्नातक्र्याम्बरसेविनाम् ॥ ७ ॥
पीतमात्रे क्रमं विद्याद्यथा तन्द्री च जीर्यति ।
उद्गारशुद्धिवैशद्यलाघवानि जरां गते ॥ ८ ॥
कृशं चातिविरिक्तं च मण्डादिभिरुपक्रमेत् ।
बली मन्दविरिक्तश्च भुञ्जीत मृदुमोदनम् ॥ ९ ॥
ईषत्स्नेहाम्लयूषेण संस्कृतेन यथाबलम् ।
रोहीतमोचयोर्वश्यं कुर्यात् काम्बलिकं[1] सदा ॥ १० ॥
फलाम्लदीपनोपेतं कटुतैलोपसंस्कृतम् ।
तेनैनं भोजयेन्नित्यं यावत्प्राणो यथा भवेत् ॥ ११ ॥
लब्धप्राणं ततश्चैनं मात्रया पाययेत् सदा ।
कटुतैलं यथाशक्ति संस्कृतं नवमेव वा ॥ १२ ॥
द्राक्षाकाश्मर्यमधुकबालकोशीरचन्दनैः ।
कटुतैलं पचेत् क्षीरे प्लीह्नि दाहोत्तरे नृणाम् ॥ १३ ॥
जीर्णेऽपराह्ने चोद्वर्त्य लघुरुष्णोदकाप्लुतः ।
अभयां कटुतैलेन भृष्टां दधनि साधिताम् ॥ १४ ॥

---

१ 'दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः' इति सुश्रुतः ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत तथा काम्बलिकेन च ।
तच्चेद्विदाहं जनयेत् पिबेत् कल्याणकं ततः ॥ १५ ॥
मत्स्याः कटुकतैलं च दधि माषान् घृतं पयः ।
क्षारेण पारिजातस्य तत् पक्कमवचारयेत् ॥ १६ ॥
एतत्तैलघृतं प्रोक्तं प्लीहगुल्मनिवारणम् ।
दीपनं स्नेहनं बल्यं ग्रहणीपार्श्वरोगनुत् ॥ १७ ॥
कर्णिकारत्वचतुलां चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।
पादशेषे समक्षीरे कषाये तत्र पाचयेत् ॥ १८ ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य द्वौ प्रस्थौ दधिमाषयोः ।
दशमूलोपसंसिद्धरोहीतरसमावपेत् ॥ १९ ॥
क्षारजीवनवर्गं च सैन्धवं दीपनं च यत् ।
एतत् सिद्धं प्रयोगेण कर्णिकारीयमुत्तमम् ॥ २० ॥
उद्वर्तनं ब्रह्मचर्यं कटुतैलोपसेवनम् ।
सुखाः शय्यासनस्वप्नाश्चिन्तेर्ष्याभयवर्जनम् ॥ २१ ॥
वामपार्श्वोपशयनं दधिमत्स्योपसेवनम् ।
लघ्वल्पस्निग्धसेवा च शमयन्ति प्लिहोदरम् ॥ २२ ॥
कर्णिकारस्य वा कल्कश्चूर्णितः स्वरसोऽपि वा ।
कटुतैलेन तक्रैर्वा सेवितः प्लीहनाशनः ॥ २३ ॥
रागसर्षपतैलं वा पूर्ववत् प्लीहनाशनम् ।
सेवितं मात्रया नित्यं दधिमाषौदकाशिनाम् ॥ २४ ॥
रागसर्षपमुष्टिं तु पिष्टं काञ्जिकयोजितम् ॥
पिबेत् सलवणक्षारं भोज्यं काम्बलिकेन च ॥ २५ ॥
सप्ताहादतिवृद्धोऽपि प्लीहा प्रशममृच्छति ।
दाहश्चेदतिबाधेत रसक्षीरं च भोजयेत् ॥ २६ ॥
इत्याह भगवान् वृद्धो जीवको लोकपूजितः ।
बालानां महतां चैव प्लीहोदरनिवर्तनम् ॥ २७ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति कल्पस्थाने) कटुतैलकल्पः ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १७३ तमं पत्रम् ।)

षट्कल्पाध्यायः ।

अथातः षट्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
मारीचमृषिमासीनं सूर्यवैश्वानरद्युतिम् ।
विनयेनोपसङ्गम्य प्राह स्थविरजीवकः ॥ ३ ॥
भगवन्नक्षिरोगेण परिक्लिष्टस्य चक्षुषः ।
कदा संशमनं देयं किञ्च संशमनं हितम् ॥ ४ ॥
कः प्रयोगश्च तत्रोक्तः किञ्च तत्र हिताहितम् ।
इति पृष्टः स कल्याणं भगवान् प्रश्नमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अक्षिरोगेण बालेषु क्लिष्टं वाऽऽश्च्योतनादिभिः ।
रागश्वयथुशूलास्रनिवृत्तौ षडहात् परम् ॥ ६ ॥
अल्पशो वा निवृत्तेषु बाधमानेषु वाऽल्पशः ।
रागादिषु प्रयुञ्जीत काले संशमनं हितम् ॥ ७ ॥
दूषिका चोपलेपश्च दृष्टिव्याकुलताऽरतिः ।
वर्त्मशोथः शिरोरोगः स्रावशेषेऽक्षिपक्ष्मणि ॥ ८ ॥
एतानि दृष्ट्वा रूपाणि कुर्यात् संशमनं विधिम् ।
स्तनपं सह धात्र्या च स्थापयेत् पथ्यभोजने ॥ ९ ॥
चक्षुष्या पुष्पकं माता रोचनाऽथ रसाञ्जनम् ।
कतकस्य फलं षष्ठं तेषां कल्पान्निबोध मे ॥ १० ॥
जन्मतश्चतुरो मासान् पञ्च षड् वाऽक्षिरोगिणाम् ।
विघृष्य नारीस्तन्येन चक्षुषी प्रतिपूरयेत् ॥ ११ ॥
कांस्ये हिरण्यशकलं सस्तन्यक्षौद्रनाभिकम् ।
घृष्ट्वाऽक्षिणी पूरयेद्वा सर्वानक्षिगदाञ्जयेत् ॥ १२ ॥
एतैः कल्याणकैर्योगावृषिभिः संप्रकीर्तितौ ।
नाभ्यञ्जनकृतौ मुख्यौ कश्यपेन महर्षिणा ॥ १३ ॥
शरद्धेमन्तयोः पक्वां चक्षुष्यां ग्राहयेद्भिषक् ।
नवे कमण्डलौ चैनामनुगुप्तां निधापयेत् ॥ १४ ॥

ततः फलान्युपत्रिंशद्यवांश्च दश साधयेत् ।
शरावे पूतिकां बद्ध्वा गोमयालोडितां प्लुताम् ॥ १५ ॥
यवसिद्धौ भवेत्सिद्धा ततस्तां निस्तुषीकृताम् ।
स्तन्यपिष्टां प्रयुञ्जीत विशेषश्चोपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥
सरागे रोचनोपेता सस्रावे च ससैन्धवा ।
दूषीकामलशोथेषु प्रयोज्या सरसक्रिया ॥ १७ ॥
सपुष्पकां सगोमूत्रां ससैन्धवरसक्रियाम् ।
पिल्लिमाशोथजाड्येषु चक्षुष्यां संप्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
अम्ले ताम्रं च कांस्यं च विघृष्य मरिचं तथा ।
चक्षुष्यया समायुक्तं शमयत्यक्षिभूनिमान् ॥ १९ ॥
चक्षुष्यां रोचनां स्तन्यं पुष्पकं च समानयेत् ।
सर्वाक्षिरोगशमनो योगोऽयं संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥
एकाऽपि स्तन्यसंयुक्ता चक्षुष्या संप्रशस्यते ।
चक्षुष्याकल्प इत्येष, पुष्पकल्पं निबोध मे ॥ २१ ॥
निवाते पुष्पकं पूतमपराह्णे प्रयोजयेत् ।
निशि वा शुष्कचूर्णस्य पूरयित्वाऽक्षिणी स्वपेत् ॥ २२ ॥
रसाञ्जनेन वा सार्धं पुष्पकं मधुनाऽपि वा ।
स्तन्येन वा समायुक्तं सर्वानक्षिगदाञ्जयेत् ॥ २३ ॥
एत एव त्रयो योगाः स्तन्यक्षौद्ररसाञ्जनैः ।
रोचनायाः प्रशस्यन्ते सर्वाक्षिगदशान्तये ॥ २४ ॥
रसाञ्जनस्य चाप्येते त्रयो योगाः सहाम्भसा ।
कतकस्य फलस्यापि योगाश्चत्वार एव ते ॥ २५ ॥
अक्षिरोगप्रशमनाश्चक्षुषश्च प्रसादनाः ।
उक्तसूत्रानुसारेण बालानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
स्वादुर्विकासिनी शीता त्रिदोषशमनी शिवा ।
कषाया स्तम्भिनी स्निग्धा चक्षुष्या चक्षुषे हिता ॥ २७ ॥
रूक्षोष्णतिक्तलवणाऽनलघ्नी पिच्छिला घना ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १७४ तमं पत्रम् ।)

मङ्गल्या पापनाशनी रोचना पक्ष्मवर्धनी ॥ २८ ॥
तीक्ष्णमुष्णं मलहरं रक्तपित्तकफापहम्।
दृष्टिप्रसादनं चाशु पुष्पकं शीतमन्ततः ॥ २९ ॥
त्रिदोषशमनं रूक्षं षड्रसं चानुसारि च।
शोधनं पक्ष्मजननं चक्षुष्यं च रसाञ्जनम् ॥ ३० ॥
कषायमधुरं शीतमाशुदृष्टिप्रसादनम्।
विकासि ह्लादनं स्निग्धं चक्षुष्यं कतकं विदुः ॥ ३१ ॥
इदं तैलं तु वक्ष्यामि नाम्नोक्तं पाञ्चभौतिकम्।
प्रोक्तं तीर्थकरैः सर्वैः पञ्चेन्द्रियविवर्धनम् ॥ ३२ ॥
जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधुकं पिप्पली बला।
प्रपौण्डरीकं बृहती मञ्जिष्ठा त्वक् पुनर्नवा ॥ ३३ ॥
शर्कराऽंशुमती मेदा विडङ्गं नीलमुत्पलम्।
श्वदंष्ट्रा सैन्धवं रास्ना भवेदपि निदिग्धिका ॥ ३४ ॥
समभागैः पचेदेतैस्तैलं वा यदि वा घृतम्।
चतुर्गुणेन पयसा सम्यक्सिद्धं निधापयेत् ॥ ३५ ॥
नस्यमेतत् प्रयुञ्जीत यथा सिद्धौ निदर्शनम्।
अक्षिरोगैश्चिरोत्पन्नैर्नस्येनानेन मुच्यते ॥ ३६ ॥
तिमिरं पटलं काचं पिल्लमान्ध्याकुलाक्षिताम्।
दूषीकां स्रावरागौ च शोथं शूलं च नाशयेत् ॥ ३७ ॥
खालित्यं पलितेन्द्राख्यौ शिरोरोगमथार्दितम्।
दन्तचालं हनुव्याधिं पूतित्वं स्रोतसामपि ॥ ३८ ॥
प्रजागरं प्रलापं च वाग्ध्वंसं मूकतां जडम्।
बाधिर्यं हनुसंदंशं स्मृतिलोपं च नाशयेत् ॥ ३९ ॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति स्मृतिर्मेधा वपुर्बलम्।
स्नेहेनानेन वर्धन्ते मङ्गल्यं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४० ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः।

इति कल्पस्थाने षट्कल्पः ॥

शतपुष्पाशतावरीकल्पाध्यायः ।

अथातः शतपुष्पा(शता)वरीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
शतपुष्पाशतावर्यौ रसवीर्यविपाकतः ।
प्रयोगतश्च भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
इति पृष्टः स शिष्येण स्थविरेण प्रजापतिः ।
शतपुष्पाशतावर्यौ प्रोवाच गुणकर्मतः ॥ ४ ॥
मधुरा बृंहणी बल्या पुष्टिवर्णाग्निवर्धनी ।
ऋतुप्रवर्तनी धन्या योनिशुक्रविशोधनी ॥ ५ ॥
उष्णा वातप्रशमनी मङ्गल्या पापनाशनी ।
पुत्रप्रदा वीर्यकरी शतपुष्पा निदर्शिता ॥ ६ ॥
शीता कषायमधुरा स्निग्धा वृष्या रसायनी ।
वातपित्तविबन्धघ्नी वर्णौजोबलवर्धनी ॥ ७ ॥
स्मृतिमेधामतिकरी पथ्या पुष्पप्रजाकरी ।
भूतकल्मषशापघ्नी शतवीर्या शतावरी ॥ ८ ॥
तयोः प्रयोगं ब्रुवते कृत्वा दोषविशोधनम् ।
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु धृतिपथ्यान्नसेविनाम् ॥ ९ ॥
आर्तवं या न पश्यन्ति पश्यन्ति विफलं च याः ।
अतिप्रभूतमत्यल्पमतिक्रान्तमनागतम् ॥ १० ॥
अकर्मण्यमविस्रंसि किञ्जातमृतयश्च याः ।
दुर्बलाऽदृढपुत्राश्च कृशाश्च वपुषाऽथ याः ॥ ११ ॥
प्रस्कन्दना विवर्णाश्च याश्च प्रचुरसूतयः ।
स्पर्शं च या न विन्दन्ति याश्च स्युः शुष्कयोनयः ॥ १२ ॥
शतपुष्पाशतावर्यौ स्यातां तन्नामृतं यथा ।
पुमानप्युपयुञ्जानो यथोक्तानाप्नुते गुणान् ॥ १३ ॥
चूर्णितायाः पलशतं नवे भाण्डे निधापयेत् ।
तच्चूर्णं शतपुष्पायाः प्रातरुत्थाय जीर्णवान् ॥ १४ ॥

पलार्धार्धं पलार्धं वा पलं वा सर्पिषा लिहेत् ।
शक्त्या वा तस्य जीर्णान्ते भुञ्जीत पयसौदनम् ॥ १५ ॥
विस्रंसितोपचारं च विदध्यादत्र पण्डितः ।
उपयुक्ते पलशते यथेष्टांल्लभते सुतान् ॥ १६ ॥
अपि वन्ध्या च षण्ढा च सूयेते शतपुष्पया ।
युवा भवति वृद्धोऽपि बलवर्णौ लभेत च ॥ १७ ॥
तेजसा चौजसा बुद्ध्या दीर्घायुष्केन मेधया ।
युज्यते प्रजया धृत्या वलीपलितवर्जितः ॥ १८ ॥
अतो बिडालपदकं लिह्यान्मधुघृताप्लुतम् ।
मेधावी शतपुष्पाया मासाच्छ्रुतधरो भवेत् ॥ १९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १७५ तमं पत्रम्।)

अग्निकामस्तु मधुना, रूपार्थी क्षीरसर्पिषा ।
बलकामस्तु तैलेन, प्लीहकी कटुतैलयुक् ॥ २० ॥
कामलापाण्डुशोथेषु महिषीक्षीरमूत्रवत् ।
गुल्मी चैरण्डतैलेन, कुष्ठी खदिरवारिणा ॥ २१ ॥
शुष्कविण्मत्स्यवसया पिबेन्मांसरसेन वा ।
जीर्णमांसरसेनाद्यान्मुद्गमण्डेन कुष्ठिकः ॥ २२ ॥
शतपुष्पापलशतं जलद्रोणेषु पञ्चसु ।
पादावशेषं निष्क्वाथ्य पूतं भूयो विपाचयेत् ॥ २३ ॥
धात्रीचिकित्सिते वर्गः सामान्यो य उदाहृतः ।
तैलाढकं पचेत्तेन शनैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ २४ ॥
तत् पक्वं नस्यपानाद्यस्नेहम्रक्षणबस्तिषु ।
प्रशस्तमृषिणा नित्यं यथोक्तगुणलब्धये ॥ २५ ॥
य एव शतपुष्पाया विधिर्दृष्टोऽत्र सर्वशः ।
स एवोक्तः शतावर्या घृतं पाके तु शस्यते ॥ २६ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति कल्पस्थाने) शतपुष्पाशतावरीकल्पः ॥

रेवतीकल्पाध्यायः ।

अथातो रेवतीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वै खलु ह स्मैक एवेदं सर्वमासीत् । स कालमेवाग्रेऽसृजत । ततो देवाँश्चासुराँश्च पितॄंश्च मनुष्याँश्च सप्त च ग्राम्यान् पशूनारण्यानोषधींश्च वनस्पतींश्च । अथो स प्रजापतिरैक्षत, ततः क्षुदजायत, सा क्षुत् प्रजापतिमेवाविवेश, सोऽग्लासीत्, तस्मात् क्षुधितो ग्लायतीति । स ओषधीः क्षुत्प्रतीघातमपश्यत् । स ओषधीरादत् । स ओषधीरुषित्वा क्षुधो व्यत्यमुच्यत । तस्मात् प्राणिन ओषधीरशित्वा क्षुधो व्यतिमुच्यन्ते । कर्मसु च युज्यन्ते ॥ ३ ॥

स प्रजापतिरग्रीयमेव रसमासां यस्मादग्रहीत्, तस्मात् स तृप्त एव स्यात्। ऋजीषं प्राणिन ओषधीनां रसमश्नन्ति । तस्मादहरहः क्षुध्यन्ति प्रजाः ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्ह्यासां सारमघसत्, स प्रजापतिस्तृप्तस्तां क्षुधं काले न्यदधात् । ततः स कालः क्षुधितो देवाँश्चासुराँश्च ग्राभक्षयत ॥ ५ ॥

ते देवाश्चासुराश्च कालेन भक्ष्यमाणाः प्रजापतिमेव शरणमीयुः । स एभ्योऽमृतमाचख्यौ, तेऽमृतं ममन्थुस्तदभवदिति । को न्विदमग्रे भक्षयिष्यतीति । तं देवा एवाभक्षयन्त । ततो देवा अजराश्चामराश्चाभवन् । ते देवा अमृतेन क्षुधं कालं चानुदन्त। स कालः प्रतिनुन्न इमानि भूतानि तस्मादादत्ते, ततो देवानसुरा अभ्यषजन्त; तेऽन्योऽन्यं युयुधिरे । अथो दीर्घजिह्वी नामाऽसुरकन्या सा देवसेनामक्षिणोत् । ते देवाः स्कन्दमब्रुवन्–दीर्घजिह्वी नो बलं क्षिणोति, तां शाधीति। सोऽब्रवीत्–वरं वृणुतेति, ते देवा ओमित्यूचुः । सोऽब्रवीत्–वसुष्वेको रुद्रेष्वेक आदित्येष्वेकोऽहं स्यामिति । ते देवा ओमित्यूचुः; स तथाऽभवत् । सोमो धरोऽग्निर्मातरिश्वा प्रभासः प्रत्यूषश्चाहश्चैते पुरा सप्त वसव आसन्, तेषामष्टमो ध्रुवो

ऋजीषं नाम सारांशे गृहीतेऽवशिष्टं नीरसचूर्णम्, 'ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्' इति वेददीपे । तत्र सोमपदमुपलक्षणम् ।

नामाभवत् , ध्रुवो भवत्येषु लोकेषु य एवं वेद । अज एकपादहिर्बुध्नो हरो वैश्वानरो बहुरूपस्त्र्यम्बको विश्वरूपः स्थाणुः शिवो रुद्र इत्येते पुरा दश रुद्रा आसन् , तेषां गुह एकादशोऽभवच्छङ्करो नाम; सम एषु लोकेष्वस्य भवति (य एवं वेद) । इन्द्रो भगः पूषाऽर्यमा मित्रावरुणौ धाता विवस्वानंशो भास्करस्त्वष्टा विष्णुरिति द्वादश पुरा आदित्या आसन् । तेषां त्रयोदशो गुहोऽभवदहस्पतिर्नाम, तस्यैष त्रयोदशो मासोऽधिकस्तस्मात्तत्र तपति मुच्यते सर्वेभ्योऽर्तिभ्यो य एवं वेद । तस्मात् सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु छन्दःसु सर्वासु देवतासु स्कन्दो राजाऽधिपतिरित्युच्यते । तस्मै नमो नम इत्युक्त्वा सर्वानर्थानारभेत, सिध्यन्ति, य एवं वेद ॥ ६ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १७६ तमं पत्रम्)

अथो स दीर्घजिह्व्यै रेवतीमेव प्राहिणोत् । सा शालवृकी भूत्वाऽसुरसेनामभ्यवर्तत । अथो दीर्घजिह्वीमेवाग्रेऽभक्षयत् । तां हत्वा शकुनिर्भूत्वा सोल्का सविद्युत्साऽश्मवर्षा सर्वप्रहरणवर्षिणी बहुरूपाऽसुरानभ्यजयत्तेऽसुरा वध्यमाना बहुरूपया गर्भानीयुर्मानुषीणां चामानुषीणां च । अथो रेवती तानसुरान् गर्भेष्वपश्यत् मानुषीणां चामानुषीणां च । तत एनानवधीज्जातहारिणी भूत्वा । तस्माज्जातहारिणी पुष्पं हन्ति वपुश्च हन्ति गर्भांश्च हन्ति जातांश्च हन्ति जायमानांश्च जनिष्यमाणांश्च हन्ति, यद्भवत्यासुरमधार्मिकाणामपत्यमधर्मोपहतं विशेषेण । सैषा वृद्धजीवक ! रेवती बहुरूपा जातहारिणी पिलिपिच्छिकेति चोच्यते, रौद्रीति चोच्यते, वारुणीति चोच्यते । सैषा स्कन्दवराज्ञया सर्वजातिषु भूता याऽधार्मिकाणि मूढयत्यसतां विच्छेदाय । वृद्धजीवक ! तस्यास्तु निदानं चागमनं च पूर्वरूपं च निवर्तनं च भेषजं चोपदेक्ष्यामः । कस्मात् , संस(र्जने)ह्येषामासुराणामसतां सन्तोऽपि वध्यन्ते । संसर्गे हि जातहारिणी दिव्येन चक्षुषा दृश्यते । तस्यास्तु धर्म एव निवृत्तिकारणमुक्तमिति ॥ ७ ॥

अथ खलु या स्त्री त्यक्तधर्ममङ्गलाचारशौचदेवक्रिया देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसद्द्वेषिणी दुराचाराऽहङ्कृताऽनवस्थिता वैरकलिमांसहिंसानिद्रामैथुनप्रिया चण्डाऽरुन्तुदा दन्दशूका वावदूका विगतसाध्वसाऽथोऽकस्मात्-

प्रहसनाऽथोऽकस्मात्प्ररोदनाऽथोऽकस्माच्छोचनाऽनृतवादिनी घस्मराऽथो आहुः सर्वाशिनी स्वमतकारिणी पथ्यवचनभोजनत्यागिनी भृशमश्रद्दधाना परविजातोपहिंसिका स्वार्थपरा परार्थविलम्बिनी प्रतीपा भर्तरि, पुत्रेषु च निःस्नेहा, तैश्च नित्यशपथा, स्वश्वशुरननन्दादेवरानृत्विजमन्यान् वा तत्स्थानीयान्महतो वाऽवमन्यते तथैनान्मन्युना निर्दहन्त्यभिशपन्ति वा, सपत्नीं वा दुःशीला पापचक्षुरभिध्यायति, मन्त्रासदौषधकर्मभिर्वैनामभिचरति, मूर्ध्नि चाभिहन्ति बालं, न चैषां सुखदुःखज्ञा भवति, मित्रद्रोहिणी ह्यमङ्गलवादिनी शान्तिहोमजपदानबलिकर्मस्वस्त्ययनावष्ठीवनपरिचुम्बनपरिष्वजनपरिवर्जिता स्थानेष्वपि भवति; तस्या एभिः कर्मभिरन्यैश्चाशुभैः पूर्वैश्चेह कृतैरतिपानभोजनस्वप्नव्यायामसेवनैश्च छिद्रेष्वेतेष्वधर्मद्वारेषु जातहारिणी सज्जते । अथो पतिरस्या एवंशीलो भवति । तयोरसाध्यां जातहारिणीं विद्यात् । अथो दम्पत्यो-

(इति ताडपत्रपुस्तके १७७ तमं पत्रम्)

रेकतरोऽधार्मिको भवति कृच्छ्रा भवति । उभयोस्तु धार्मिकयोरार्जवयोरनभिमानिकयोररोगयोश्च प्रजा वर्धते । यदा वा स्त्री प्रथमगर्भिणी म्रियमाणापत्याभिरालिभिर्वाऽन्याभिरचौक्षाभिरशुभाभिरसतीभिरमानुषपरिगृहीताभिर्जातहारिणीसक्ताभिर्वा संयोगमुपैति, सह भुङ्क्ते, सह स्नाति, वस्त्रालङ्कारं वा ददाति, तासां स्नानमूत्रबलिभूमीराक्रामति, विशेषादार्तवोपहतानि चैतानि केशलोमनखोद्वर्तनकजीर्णवस्त्रावकर्तनान्याक्रामति, भोजनशेषं पानशेषमौषधशेषं गन्धशेषं पुष्पशेषं जीर्णोपानहौ वा दधाति, तदा जातहारिणी सज्जते । यदा वैनां प्रथमगर्भिणीं वा दर्शनीयां वपुष्मतीमरोगां पीनश्रोणिपयोधरोरूबाहुवदनामभिजायमानसौभाग्यां सुकेशीं विशालरक्तान्तलोचनामभिवर्धमानलोमराजिं स्निग्धकरचरणनखदष्टित्वचमतिसुकुमारीमक्लेशसहामनायासपरमां कालयोगादभिवर्धमानगर्भामुपचीयमानवपुषमाप्यायमानपयसं स्त्रियं गार्भिणीं दृष्ट्वा दुरात्मानोऽन्वीक्षन्ते न चास्याः शान्तिकर्म क्रियते तदाऽस्या जातहारिणी सज्जते ।

एतस्मात् कारणात् पुत्रीया काम्येष्टिरहन्यहन्युक्ता, सा ह्यस्याः पापं शमयति । तस्माज्जनन्याऽपि सह भोक्तुं नार्हति गर्भिणी ॥ ८ ॥

विशेषात् प्रथमे गर्भे प्रमादं चात्र वर्जयेत् ।
बहुयाज्यस्य विप्रस्य संप्रसक्तस्य याजने ॥ ९ ॥
विदुषोऽपि स्वदोषेण सज्जते जातहारिणी ।
आक्षेप्ता यश्च वादेषु दाम्भिकोऽहङ्कृतश्च यः ॥ १० ॥
सर्वे ते जातहारिण्या भक्ष्यभूताः सयाजकाः ।
रात्रौ यदा गतो मार्गात् पतिः पांसुलपादकः ॥ ११ ॥
स्पृशेदृतौ वा गर्भे वा तदाऽऽविशति रेवती ।
गृहीतां जातहारिण्या सेवित्वा यः स्त्रियं पतिः ॥ १२ ॥
भार्यामुपैति तत्कालं सज्जते जातहारिणी ।
गृहीतं जातहारिण्या गृहं नित्यं च वर्जयेत् ॥ १३ ॥
आददानं ततः किञ्चिद्गृह्णीते जातहारिणी ।
वधभेदाङ्ककरणैर्गवां बन्धनदोहनैः ॥ १४ ॥
गोपालस्य प्रजा हन्ति गोमाता जातहारिणी ।
महिष्युष्ट्र्यजपालानामेवमेव प्रजाक्षयम् ॥ १५ ॥
करोत्यधर्मसंजाता प्रसक्ता जातहारिणी ।
ब्रह्मस्वहारिणां लोके विषमानां दुरात्मनाम् ॥ १६ ॥
तस्कराणां शठानां च प्रजा हन्त्युग्ररेवती ।
रसनाः पापकार्याणां दुष्कुला भिन्नसेतवः ॥ १७ ॥
ये भवन्त्यनयप्राया निर्दयाः सर्वजातिषु ।
अरक्षिणस्तीक्ष्णदण्डा वृद्धानां शासनातिगाः ॥ १८ ॥
अनपेक्षितवृत्तान्ता अधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
राज्ञो यस्य च दौर्बल्यात् क्षयं यान्तीह च प्रजाः ॥ १९ ॥
गोब्राह्मणं विशेषेण हन्ति तं जातहारिणी ।
एवमेव दुरात्मानो राजमात्रा नृपाज्ञया ॥ २० ॥
प्रजा यदा प्रबाधन्ते हन्ति ताञ्जातहारिणी ।

वणिक् पण्योपघाती यो यश्चाप्यस्य[1] प्रतीक्षकः ॥ २१ ॥
अतिवार्धुषिकश्चैव हन्यन्ते बहुरूपया ।
कन्याया यश्च भूमेश्च हिरण्यस्याश्ववाससाम् ॥ २२ ॥
कुर्वन्ति येऽनृतान्येषां(घातिनी)जातहारिणी ।
सन्ध्ययोरप्सु रजसि शून्यदेवालयेषु च ॥ २३ ॥
मैथुनं यान्ति ये मोहाद्धन्ति ताञ्जातहारिणी ।
अधर्मद्वारमासाद्य यदा विशति रेवती ॥ २४ ॥
नारीं तदा भवन्त्यस्या रूपाणीमानि जीवक ! ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १७८[2]तमं पत्रम्)

प्रम्लायतस्तनोस्तस्या रूपाणीमानि, हीयते ॥ २५ ॥
दृष्टिर्व्याकुलतां याति यथाकालं न पुष्यति ॥
भ्रष्टसत्त्वा निरुत्साहा कुक्षिशूलनिपीडिता ॥ २६ ॥
भवत्यप्रियरूपा च तैस्तै रोगैरुपद्रुता ॥
विपरीतसमारम्भा विपरीतनिषेविणी ॥ २७ ॥
उच्छिष्टा विकृता धृष्टा सर्वार्थेषु प्रवर्तते ॥
अर्थसिद्धिर्न भवति संपच्चास्याः प्रलुप्यते ॥ २८ ॥
गोजाविमहिषीष्वस्या न जीवन्ति च वत्सकाः ॥
अयशः प्राप्नुते घोरं वैधव्यं वा निगच्छति ॥ २९ ॥
कुलक्षयं वा कुरुते प्रसक्ता जातहारिणी ॥
शास्त्रतस्त्रिविधामाहुर्मुनयो जातहारिणीम् ॥ ३० ॥
साध्यां याप्यामसाध्यां च तासां लक्षणमुच्यते ॥
आषोडशवर्षप्राप्ता या स्त्री पुष्पं न पश्यति ॥ ३१ ॥
प्रम्लानबाहुरकुचा तामाहुः शुष्करेवतीम् ॥
विना पुष्पं तु या नारी यथाकालं प्रणश्यति ॥ ३२ ॥

---

१ तदनुगामीत्यर्थः ।

२ मूलताडपत्रपुस्तके ७८–७९ पत्रयोः, ८०–८१ पत्रयोश्च मिथः पत्राङ्कव्यत्ययो दृश्यते, परं ग्रन्थसंलापने लेखकप्रमादाद्व्यत्ययमवधार्य सम्बद्धो ग्रन्थपौर्वापर्यविन्यासस्तदनुसारी पत्राङ्कविन्यासश्चात्र निर्दिष्टः ।

कृशा हीनबला क्रुद्धा साऽपि चोक्ता कटम्भरा ॥
वृथा पुष्पं तु या नारी यथाकालं प्रपश्यति ॥ ३३ ॥
स्थूललोमशगण्डा वा पुष्पघ्नी साऽपि रेवती ॥
कालवर्णप्रमाणैर्या विषमं पुष्पमृच्छति ॥ ३४ ॥
अनिमित्तबलग्लानिर्विकुटा नाम सा स्मृता ॥
अभीक्ष्णं स्रवते यस्या नार्या योनिः कृशात्मनः ॥ ३५ ॥
परिस्रुतेति सा ज्ञेया नारीणां जातहारिणी ॥
यस्यास्त्वालक्ष्यमालग्नमण्डं प्रपतति स्त्रियाः ॥ ३६ ॥
अण्डघ्नीमिति ह्याहुस्तां दारुणां जातहारिणीम् ॥
नातिनिर्वृत्तदेहाङ्गो यस्या गर्भो विनश्यति ॥ ३७ ॥
दुर्धरा नाम सा ज्ञेया सुघोरा जातहारिणी ॥
संपूर्णाङ्गं यदा गर्भं हरते जातहारिणी ॥ ३८ ॥
कालरात्रीति सा प्रोक्ता दुःखात् स्त्री तत्र जीवति ॥
यया विषज्जते गर्भः प्रतीतो वाऽथ मुच्यते ॥ ३९ ॥
स्त्रीविनाशाय सा प्रोक्ता मोहिनी जातहारिणी ॥
यस्या न स्पन्दते गर्भः स्तम्भनी नाम सा स्मृता ॥ ४० ॥
उदरस्थो यया क्रोशेत् क्रोशना नाम सा स्मृता ॥
दशैता जातहारिण्यो जीवमानासु मातृषु ॥ ४१ ॥
असाध्याः पुष्पघातिन्यः साध्या गर्भोपघातिकाः ॥
जायते तु मृतं नित्यं यस्या नार्याः सवे सवे ॥ ४२ ॥
नाकिनीमिति तां विद्याद्दारुणां जातहारिणीम् ॥
जातं जातमपत्यं तु यस्याः सद्यो विनश्यति ॥ ४३ ॥
पिशाची नाम सा घोरा मांसादी जातहारिणी ॥
द्वितीये दिवसे यक्षी, तृतीयेऽहनि चासुरी ॥ ४४ ॥
कलिर्नाम चतुर्थेऽह्नि, पञ्चमेऽह्नि च वारुणी ॥
षष्ठेऽहनि स्मृता षष्ठी, सप्तमेऽहनि भीरुका ॥ ४५ ॥
अष्टमे दिवसे याम्या, मातङ्गी नवमेऽहनि ॥

दशमे भद्रकालीति, रौद्री त्वेकादशेऽहनि ।
द्वादशे वर्धिका प्रोक्ता, त्रयोदशे च चण्डिका ॥ ४६ ॥
कपालमालिनी नाम चतुर्दशे च रेवती ।
ततः पक्षात् परे काले विज्ञेया पिलिपिच्छिका ॥ ४७ ॥
एताः षोडश निर्दिष्टा नामभिः कर्मभिः पृथक् ।
दारुणा जातहारिण्यो याप्या धर्मक्रियावताम् ॥ ४८ ॥
यस्यास्तु गर्भरूपाणि पञ्च षट् सप्त वा मुने ! ।
म्रियन्तेऽनन्तरं वश्या असाध्या जातहारिणी ॥ ४९ ॥
म्रियन्ते दारका यस्याः कन्या जीवन्त्ययत्नतः ।
कुलक्षयकरी नाम साऽसाध्या जातहारिणी ॥ ५० ॥
जातं जातमपत्यं तु यस्याश्च म्रियते स्त्रियाः ।
घोरा पुण्यजनी नाम साऽसाध्या जातहारिणी ॥ ५१ ॥
निष्पन्नं म्रियतेऽपत्यं यस्याः प्राक्षोडशाब्दतः ।
पौरुषादिनी सा प्रोक्ता असाध्या जातहारिणी ॥ ५२ ॥
बिभर्त्यन्यं यदा गर्भं तदा पूर्वः प्रमीयते ।
संदंशीति वदन्त्येनामसाध्यां जात(हारिणीम्) ॥ ५३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १७९ समं पत्रम्)

गर्भेणैकं ग्रहेणैकं मृत्युनैकेन युज्यते ।
एषा कर्कोटकीत्युक्ता दारुणा जातहारिणी ॥ ५४ ॥
यमजं म्रियते यस्या एकं वोभयमेव वा ।
तामाहुरिन्द्रवडवामसाध्यां जातहारिणीम् ॥ ५५ ॥
एकनाभिप्रभवयोरेकश्चेन्म्रियते पुरा ।
म्रियते तद्वदप्येकस्तामाहुर्वडवामुखीम् ॥ ५६ ॥
अथैवं वादिनमृषिं कश्यपं लोकपूजितम् ।
पुनरेव महाप्रश्नमपृच्छद्वृद्धजीवकः ॥ ५७ ॥
एकनाभिकयोः कस्मात्तुल्यं मरणजीवितम् ।
रोगारोग्यं सुखं दुःखं न तु तृप्तिः समानजा ॥ ५८ ॥

अथ खलु भगवान् कश्यप उवाच—

एकमेव हि तद् बीजं भिन्नं वायुबलादथ ।
समानकर्मकत्वात् प्राङ्नाड्यैकत्वं च जन्म च ॥ ५९ ॥
तुल्यं निषेकाद्वृद्धेश्च जन्मनः स्तनसेवनात् ॥
तस्मात्तुल्यं वयः प्रोक्तं सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ ६० ॥
लक्षणाकृतिवर्णाङ्गबलप्रकृतितुल्यता ॥
न तु तृप्तिविसर्गाणां पृथग्भावात् समानता ॥ इति ॥ ६१ ॥

अथ खलु वृद्धजीवक! त्रिविधैव जातहारिणी प्रोच्यते लोकभेदतः—दैवी, मानुषी, तिरश्चीनेति। तस्मात्त्रयो लोका भगवत्या रेवत्या बहुरूपया व्याप्ताः। इत्यतश्च सर्वलोकभयङ्करी रेवती पठ्यते। तां देवा अ(म)न्यन्त, तत एषां प्रजाः प्रावृध्यन्त; न एषां प्रजा विच्छेदमगमत्। नास्य प्रजा विच्छिद्यते य एवं वेद। तामथ रेवतीं सर्वलोकगुरुमभिव्यापिकां सर्वर्षीणां कश्यप एवाग्रे तपसोग्रेणाऽविन्दत। तस्मै प्रजां बहुलामाशीरायुष्मतीमविच्छिन्नां प्रादात्। ततः सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत्। रेवतीमेकशोऽभिज्ञश्च रेवतीकल्पं शिष्येभ्यः प्रादाज्जगद्धितार्थम् ॥ ६२ ॥

अतो वृद्धजीवक! निरुक्ता दैवी रेवती; मानुषीमत्र व्याख्यास्यामः—तत्र यथोक्तैरधर्मद्वारैर्यां यां स्त्रियमत्र प्रविशति, तां तां स्त्रियमनुवर्तयिष्यामः ॥ ६३ ॥

कस्मिन् वयसि काले वा कस्मिन् कर्मणि वा मुने ।
स्त्रियमाविशते क्रुद्धा भगवञ्जातहारिणी ॥ ६४ ॥

अथोवाच भगवान् कश्यपः—

रजस्वलां गर्भिणीं वा प्रसूतां वा कुटीगताम् ।
स्त्रियमाविशते क्रुद्धा त्रिषु कालेषु रेवती ॥ ६५ ॥
न चाधर्मरते नारीं विशते जातहारिणी ।
मातुः पितुः सुतानां च साऽधर्मेण प्रवर्तते ॥ ६६ ॥
................मातॄणां च प्रजाक्षयम् ।
आयुःक्षयं च बालानां करोत्येषा स्वकर्मजम् ॥ ६७ ॥

अथ खलु वृद्धजीवक! इमाः स्त्रियश्चतुर्विधा जातहारिण्याविश्य स्त्रियमत्र प्रविशति। वर्णां, वर्णान्तरां, लिङ्गिनीं, कारुकीमिति। ताः खल्वतो व्याख्यास्यामः। अथो वृद्धजीवक! ब्राह्मणीं समाविष्टां गृहानागतां स्त्रीं प्रत्युपतिष्ठतेऽभिवादयते संव्यवहरते संवदति संस्पृशति संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशत्युपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमाक्रामति वा तस्या ब्राह्मणी जातहारिणी भवति। अथो आहुः—सैवैनां ब्राह्मणी ऋतुमतीमवसिञ्चेत्। सैव तत्र प्रायश्चित्तिः। स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति। नास्या ब्राह्मणी जातहारिणी भवति, या एवं वेद। अथो वृद्धजीवक! क्षत्रियां जातहारिणीं समाविष्टां गृहानागतां स्त्रियं प्रत्युपतिष्ठतेऽभिवादयते संव्यवहरते संवदति संस्पृशति संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशत्युपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमा-

(इति ताडपत्रपुस्तके १८० तमं पत्रम्।)

क्रामति वा तस्याः क्षत्रिया जातहारिणी भवति। अथो आहुः—सैवैनां क्षत्रिया ऋतुमतीमवसिञ्चेत्, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः। स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति। नास्याः क्षत्रिया जातहारिणी भवति, या एवं वेद। अथो वृद्धजीवक! वैश्यां जातहारिण्या विष्टामथो महाशूद्रीं स्त्रीं प्रत्युपतिष्ठतेऽभिवादयते संव्यवहरते संवदति संस्पृशति संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशत्युपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमाक्रामति वा तस्या वैश्या जातहारिणी भवति, अथो शूद्रा, अथो महाशूद्री वा। अथो आहुः—सैवैनां वैश्याऽथो शूद्राऽथो महाशूद्री स्त्रियमृतुमतीमवसिञ्चेत्। सैव तत्र प्रायश्चित्तिः। स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति। नास्या वैश्या वा शूद्रा वा महाशूद्रा वा जातहारिणी भवति, या एवं वेद। अथो वृद्धजीवक! सूतमागधवेनपुक्कसाम्बष्ठप्राच्यकचण्डालमुष्टिकमेत(द)डौम्बडवाकद्रुमिडसिंहलोड्रखशशकयवनपह्लवतुखा(षा)रकम्बोजावन्त्यनेमकाभीरकहूणपारशवकुलिन्दकिरातशबरशम्बरजा जातहारिण्यो भवन्ति। अथो आहुः—तामेवैनां(ना)स्तिकनिषादप्रभृतीनां वर्णसंकराणां वा या स्त्रियो जातहारिण्याऽऽविष्टा गृहाणीयुस्ताः स्त्रीः प्रत्युपतिष्ठते, अभिवादयते, अभिनन्दयते, संव्यवहरति, संवदति, संस्पृशति, संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशति,

उपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमाक्रामति वा तस्याः एता वर्णसंकरजा जातहारिण्यो भवन्ति । अथो आहुः—तामेवैनां स्त्रियमृतुमतीमवसिञ्चेत् । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति । नास्या वर्णसङ्करा जातहारिणी स्त्री जातहारिणी भवति, या एवं वेद । अथो वृद्धजीवक ! लिङ्गिनी परिव्राजिका श्रमणका कण्डनी निर्ग्रन्थी चीरवल्कलधारिणी तापसी चरिका जटिनी मातृमण्डलिकी देवपरिवारिका वेक्षणिका वा जातहारिण्यो वा जातहारिण्याऽऽविष्टा वा गृहानुपेयात् तां प्रत्युपतिष्ठतेऽभिवादयते वा संव्यवहरते वा संस्पृशति संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशत्युपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमाक्रामति वा तस्या लिङ्गिनी जातहारिणी भवति । अथो आहुः—सैवैनां लिङ्गिनी स्त्रियमृतुमतीमवसिञ्चेत् । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति । नास्या लिङ्गिनी जातहारिणी भवति, या एवं वेद । अथो वृद्धजीवक ! अयस्करी जातहारिण्याऽऽविष्टा कार्ष्णायसेनार्हणेनाभ्यैत्यथो तक्ष्णीदारवेणाथो कुलाली मार्त्तिकेनाथो पदकरी चार्मणेनाथो मालाकारी मुक्तकुसुमेनाथो कुविन्दी तान्तुकेनाथो सौचिकी स्यूतेनाथो रजकी सुरक्तेनाथो नेजिका निर्णिक्तेनाथो गोपी तक्रेणाथो कारुकुणी(की)स्वेनार्हणेन जातहारिण्याविष्टा गृहानुपेयात् तां स्त्री प्रत्युपतिष्ठतेऽभिवादयते संव्यवहरते संवदति संस्पृशति संभुङ्क्तेऽभिहन्त्याक्रोशत्युपशेते पदमृतुनिर्माल्यवासोलङ्कारमाक्रामति वा तस्याः कारुकुणी(की)जातहारिणी भवति । अथो आहुः—सैवैनां कारुकी स्त्रियमृतुमतीमवसिञ्चेत् । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति । नास्याः कारुकीजातहारिणी भवति, या एवं वेद ॥६८॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १८१ तमं पत्रम् ।)

अत ऊर्ध्वं वृद्धजीवक ! तिरश्चीं जातहारिणीमनुव्याख्यास्यामः— पञ्चविधा ह्येषा प्रोच्यते । तद्यथा—शकुनी, चतुष्पदी, सर्पा, मत्सी, वनस्पतीरिति । ता एता प्रायेण सतामेव प्रसज्जन्ते । वृद्धजीवक ! ये शकुनीं वर्धन्तीं घ्नन्ति घातयन्ति वा तेषां शकुनिरूपा जातहारिणी प्रसज्जते

---

१ अर्हणेन उपहारेणेत्यर्थः स्यात् ।

महाग्रहः । सा काकी भासी कुक्कुटी मयूरी चाषी सारिका तैलपायिका उलूकी भोलन्तिका गृध्री श्येनी भारद्वाजी ततोऽन्यतमा वा भूत्वा स्वप्नेऽपूर्वान् दर्शयति, गर्भिणीं सूतिकां बिभीषयति, बालं चोत्रासयति, महावेगा महाप्राणा घोररूपा रौद्राऽनायतपक्षा वज्रतुण्डनखदशनदंष्ट्रा वैदूर्यज्वलनसदृशलोचना बहुविचित्रमहापत्रा कण्ठे कनकमणिविचित्रगुणधारिणी विविधकुसुमगन्धवसनमुसलोज्ज्वलधारिणी वरमुकुटा नूपुरकविकम्बूकदाङ्ग(टका)दकुण्डलवामघण्टापताकातपत्रोल्काविद्युन्मेघमालालङ्कृता, भगवतः कुमारवरस्य ग्रानी (?) च स्वसा च स्वप्ने धर्षयित्वा रोगागममनन्तरमस्य करोति । ततो मध्याह्नेऽर्धरात्रे वा संध्ययोर्वा सुप्ते वा बालगृहे निलीयते यथोक्तानामेकतमा; ततो बाल उच्चैः क्रोशति रोदिति त्रसते वेपते बिभेति ज्वर्यते विह्वलति निस्तनति मुह्यति विस्खलति सूच्यते शून्यते विस्रंस्यते रोगैरन्यैश्चोपद्रूयते । या त्वभीक्ष्णं शकुनीं स्त्री स्वप्ने पश्यति ततः साऽस्याः शकुनी जातहारिणी सज्जते । तस्या एव शकुन्या निभीतस्या (निलीनाया ?) एव पुरीषेण पक्षोदकेन वैनां वृद्धस्त्री शकुनिना(नीं) स्त्रीं तत्रावसिञ्चेत् । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं स्त्रियं करोति । नास्याः शकुनी जातहारिणी भवति या शकुनीं न हिनस्ति, या एवं वेद । अथो वृद्धजीवक ! ये गां घ्नन्ति घातयन्ति वा, गोमांसं चोपयुञ्जन्ते तेषां गोमाता जातहारिणी प्रसज्जते । एषा एनां स्वप्नेऽभिद्रवति गोपालो वा वत्सकपालो वा; असाध्या तस्या गोमाता जातहारिणी प्रसज्जति । अथो आहुर्गोमध्य एनां गोमूत्रपुरीषाभ्यामुपोषितां स्नपयेत्, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन गौः प्रजावतीं करोति । नास्या गोमाता जातहारिणी भवति, या गां न हिनस्ति, या एवं वेद । एवमेव महिषीणामजानामविकानां गर्दभीनां श्वाश्वतरीणामुष्ट्रीणां सूकरीणां मूषिकानां शुनीनां गलगोलिकानां गोपानां विष्वम्भराणां मृगादीनां चैवमेष विधिरुक्तः ॥ अथो वृद्धजीवक! सर्पीं गृहचारिणीमगृहचारिणीं वा स्त्री हन्ति घातयति वा, तस्याः सर्पी जातहारिणी प्रसज्जतेऽथो विषमृत्युमस्याः प्रजाया आहुः । एनां वल्मीके नाग-

कुले वा सिञ्चेदथो आहुर्वल्मीकशतमध्य इति । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । स्वेनैवैनां भागधेयेन प्रजावतीं करोति, नास्याः सर्पी जातहारिणी भवति । या सर्पान् न हिनस्ति, नास्याः प्रजाया विषमृत्युर्भवति या एवं वेद ॥ अथो वृद्धजीवक ! या मत्स्यमकरतिमिङ्गिलनक्रशङ्खशम्बूकसुखनकादीनि भूता-

(इति ताडपत्रपुस्तके १८२ तमं पत्रम्)

न्युदकचराणि हन्ति, तस्यास्तेनाधर्मेण रेवती क्रुद्धा प्रजा हिनस्ति; मत्सी वा मकरी शुक्तिः शङ्खी भूत्वा स्वप्ने पूर्वं हर्षयति, ततो हिनस्ति भूयिष्ठं; तस्या अप्सु प्रजा विनश्यति, जलत्रासेन एकैकरोगैर्वा । अथो आहुः- रोहिणीस्नानेनैवैनां प्रत्युदियात्, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः । या मत्स्यान् न हिनस्ति नास्या मत्सी जातहारिणी भवति, या एवं वेद ॥ अथो वृद्धजीवक ! ये वनस्पतीन् हिंसन्ति परिगृहीतानपरिगृहीतान् वा, तेषां वनस्पतिदेवता अभिक्रुध्यन्ति । अग्निर्वैश्वानरो नाम, सोमः पितृमान्नाम, स्वधिति शिवो नाम, आपो वरुणो नाम, भूमिर्निर्ऋतिर्नाम, गौर्वियन्नाम, गौः श्लोको नाम, देव पव(मा)नो नाम, आदित्यः पूषा नाम, दिशः काष्ठा नाम, इन्द्रो वरुणो नाम, वायुः प्राणो नाम; ता वै द्वादश वनस्पतीनां देवताः । एता एव वनस्पतीन् घ्नन्तं घ्नन्ति । अथो आहुर्वनस्पतिमध्ये विवृक्षेषु ता एव देवताः स्थालीपाकैर्यजेत । अग्निमाज्येन, सोमं श्यामाकेन, शिवं पायसेन, आपो दध्ना, भूमिं सप्तान्नकेन, ग्रामधूपैः गां वाऽग्निं पवमानं पिशितेन, पूषाणमन्नाद्यैः, दिशो मद्यैः, इन्द्रं हविष्यभोजनेनेति । अथो अस्या वनस्पतिदेवताः प्रजामेव प्रयच्छन्ति, या वनस्पतीन् न हिनस्ति । नास्या वनस्पतिदेवता जातहारिण्यो भवन्ति, या एवं वेदेति ॥ ६९ ॥

तत्र श्लोकाः—

अधर्मस्यातिसंवृद्ध्या रेवती लभतेऽन्तरम् ।
लब्ध्वाऽन्तरमतिक्रुद्धा नानारूपैर्यथोदितैः ॥ ७० ॥
अन्यैश्च दारुणतरैस्ततो हन्ति प्रजा इमाः ।
यौगपद्येन भार्या वा म्रियन्ते वा पृथक् पृथक् ॥ ७१ ॥
ग्रस्तस्य जातहारिण्या शिशो रूपाणि मे शृणु ।

सद्यो रूपं तु तत्रैकं यदुच्चैस्त्रस्तवाशितम्[1] ॥ ७२ ॥
स्तन्यदूषणमेवाग्रे ज्वरस्तन्द्री प्रमीलकः ।
शिरोभितापो वैवर्ण्यं भृशं वा पाण्डुपीतता ॥ ७३ ॥
तृष्णाऽतिसारो वैस्वर्यं तालुशोषः प्रहर्षणम् ।
मुखपाको मुखस्फोटो वैसर्पः पाण्डुकामले ॥ ७४ ॥
जागर्ति रोदिति भृशं पीड्यते च मुहुर्मुहुः ।
श्वसते कासते क्षौति शीतीभवति च क्षणात् ॥ ७५ ॥
निश्चेष्टो मृतकल्पश्च मुहुः स्थित्वा प्रचेष्टते ।
न पुष्यति यथाकालं स्तनं न प्रतिनन्दति ॥ ७६ ॥
अपूर्वं च जनं दृष्ट्वा भृशमुद्विजते शिशुः ।
बिडालनकुलाखूनां शब्देनाशु प्ररोदिति ॥ ७७ ॥
मृदुनाऽपि च रोगेण पीडामाप्नोति दारुणाम् ।
अभीक्ष्णं त्रसते सुप्तो न शर्म लभते सुखात् ॥ ७८ ॥
रूपाण्येतानि संलक्ष्य भेषजं न वृणोति यः ।
सोऽपत्यैः कुरुते कार्यं स्वप्नलब्धैर्धनैरिव ॥ ७९ ॥

अत ऊर्ध्वं वरणबन्धमुपक्रमिष्यामः। बन्धो हि गर्भिण्याः क्षयति प्रागष्टमान्मासात्, अत ऊर्ध्वं प्रतिषेधस्तस्यान्यत्र। वृद्धजीवक ! श्रद्दधानानां

(इति ताडपत्रपुस्तके १८३ तमं पत्रम्।)

धर्मक्रियावतां त्रिरात्रोपोषितानां भिषक्छुचिरुपोषितः प्रजावरणं बध्नीयात्; बद्धे चैनां दक्षिणाभिरिष्टाभिरर्चेत्, सा ह्यस्याः प्रजाः प्रयच्छति । तत्र संभारारोहिणीस्नानस्नाता । स्नपनमप्येके रात्रौ चेत् कुर्याद् गृहेषु, दिवा चेदरण्येऽनुगुप्तमुभयं दिग्बन्धं कृत्वाऽऽत्मरक्षामत्र विधायारभेत् तत्कर्म। अथ शुचौ देशे गोचर्ममात्रं गोमयेनाद्भिश्च स्थण्डिलमुपलिप्य भिषगहतवासाः स्नातोऽलङ्कृतः प्राङ्मुख उपस्पृश्योद्धृतहस्तस्तूष्णीमुपस्पृशेदशब्दवतीभिरफेनाभिरनुष्णाभिरद्भिर्ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयात्, द्विरोष्ठौ परिमृजेत्, तत्रिरित्येके। अक्षिणी कर्णौ नासिकेऽप्यपानं चोपस्पृशेत्। दुव्य-

1 सत्रासं रोदनमित्यर्थः ।

(दृश्ये)महति सूर्ये स्थण्डिलमभ्युक्ष्य, हिरण्यपाणिर्दर्भपिञ्जूलीनां गर्भवतीं गृहीत्वा, तया लक्षणमुल्लिख्य दर्भपिञ्जुलीमभ्युक्ष्य बहिर्निरस्यति, तत्राग्निं प्रणयति । यथापूर्वोक्तं परिसमूह्य, परिसंमृक्ष्य, प्रदक्षिणं बर्हिषा परिस्तीर्याग्नेः पुरस्तात् काञ्चनीं राजतीमुशीरमयीं दर्भमयीं वा प्रतिकृतिं प्रतिष्ठाप्य कुमारं षष्ठीं विशाखं च, दक्षिणतो ब्रह्माणमुत्तरत उदपात्रं, द्वाभ्यां दर्भाभ्यामच्छिन्नाग्राभ्यां समाभ्यां विष्टरबद्धाभ्यामाज्यमुत्पूय, आज्यमसि देवभोजनमसि तेजोऽसि चक्षुरसि श्रोत्रमसीन्द्रियमस्यायुरसि सत्यमसि हविरसीति । अथ जुहोति दर्भस्रुवेण आघारौ हुत्वा गर्भिणीं स्त्रियं स्नातामुषितां शुक्लवसनोपसंवीतामलङ्कृतां दक्षिणत उदङ्मुखीं सुखे पीठेऽथोपवश्य द्वौ दर्भौ हस्ते दत्त्वा, सा तूष्णीमासीत । अथ भिषगनुज्ञातो नित्यं होमं हुत्वाऽऽज्यभागौ हुत्वा मातङ्ग्या विद्यया जुहुयात् । मातङ्गी नाम विद्या पुण्या दुःस्वप्नकलिरक्षोघ्नी पापकल्मषाभिशापमहापातकनाशनी पातकी ब्रह्मर्षिराजर्षिसिद्धचारणपूजिताऽर्चिता मतङ्गेन महर्षिणा कश्यपपुत्रेण कनीयसा महता तपसोग्रेण पितामहादेवासादिता सर्वभयनाशनी सर्वलोकवशीकरणी स्वस्तिकरिणी शान्तिकरी प्रजाकरी बन्धनी विमला अमोघकल्याणी; य इमां विद्यां शुचिरावर्तयति सन्ध्ययोः पूतो भवति, नास्य सर्वभूतेभ्यो भयं भवति; य एनां शुचिरहन्यहनि जपति बहुपुत्रो बहुधन आयुष्माननमीवा सिद्धार्थश्च भवति, य इमां विद्यां श्राद्धे आवाहयत्यक्षयमस्य पितरश्च श्राद्ध अवतार्यन्ते । य इमां गोमध्ये जपेद् बह्वयोऽस्य भवन्ति गावः । य इमां स्त्रियमृतुस्नातां श्रावयते गर्भिणी भवति । य इमां गर्भिणीं श्रावयति पुत्रवती भवति । य इमां कृच्छ्रप्रसवां श्रावयत्याशु मुच्यते । य इमां म्रियमाणपुत्रां श्रावयति जीवत्पुत्रा भवति । यत्र चैव वेश्मनि सर्पान् रक्षांसि च गुह्यकान् वा विद्यात् तत्र सर्षपानष्टशताभिमन्त्रितानवकिरेत्, सर्वे नश्यन्ति । यो वा द्विष्यात् तस्य वा द्वारेऽवकिरेद्यः पूर्वमाक्रामति, स आर्तिमाप्नोति । दुर्गेषु जपतस्तस्कर-

(इति हस्तलिखितपुस्तके १८४ तमं पत्रम् ।)

मृगव्यालभयं न भवति । रूपे रूपेऽश्वमेधफलमवाप्नोति । सर्वतीर्थेषु स्नातो भवति । सर्वोपवासाः कृता भवन्ति । सर्वाणि दानानि दत्तानि भवन्ति । अर्थ-

विद्या, नचैतामूहेत् । नमो मातङ्गस्य ऋषि(वर्य)स्य सिद्धकस्य नम आस्तीकस्य, तेभ्यो नमस्कृत्वा इमां विद्यां प्रयोजयामि, सा मे विद्या समृद्ध्यतां, सत्थव हिलि मिलि महामिलि कुरुट्टा अट्टे ममटे तुम्बिपसे करटे गन्धारि केयूरि भुजङ्गमि ओजहारि सर्षपच्छेदनि अलगणिलगणि पंसुमसि ककिकाकण्डि हिलि हिलि बिडि बिडि अट्टे मट्टे अजिहट्टे कुक्कु कुक्कुमति स्वाहा । इत्येतया मतङ्गविद्यया शमीमयीनां समिधानमष्टशतं पालाशीनामश्वत्थमयीनामष्टशतं श्वेतानां पुष्पाणामष्टशतं सर्षपाणामग्निवर्णानामष्टशतं घृतं तैलं वसामित्युपकल्प्य, समध्वाज्यमेकध्यमालोड्य, युगपत्तिस्रः समिधो हुत्वा मन्त्रान्ते चाज्यं जुहोति; एवमष्टशतं हुत्वा प्रतिसरं लक्ष्मणापुत्रञ्जीवफलसमुद्रफेनप्रतिग्रथिता(तं)लम्बा(म्बं)ग्रहग्रीवासुशुक्तिजीवोर्णानां रुद्रमातङ्ग्या विद्ययाऽभिमन्त्र्य कण्ठे विसर्जयेत् । अथैषा विद्या रुद्रमातङ्गी भवति । नैनामूहेत् । नमो भगवतो रुद्रस्य मातङ्गि कपिले जटिले रुद्रशामे रक्ष रक्षेमं रिरक्षुमाज्ञापयेति स्वाहा । इत्येतया रुद्रमातङ्ग्या प्रतिसरं बध्नीयात् । बद्धे प्रतिसरे प्रजावरणं बद्धं भवति । नास्याः सर्वभूतेभ्यो भयं भवति, आशा समृद्ध्यते, जीवत्पुत्रा सुभगा चाविधवा च भवति । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा, यथापूर्वोक्तं शान्तिं जपित्वा, महाव्याहृतिभिर्हुत्वा, देवतामभ्यर्च्य, विसर्ज्य, बलिं कृत्वाऽग्निमभ्युक्ष्य, तूष्णीं ब्राह्मणान् साधून् पुत्रवत आयुष्मतश्चान्नवासोदक्षिणाभिरभ्यर्च्य, तत उपवसेत् । तत्सर्वमाहवनमुपसंगृह्य चतुष्पथे वोदके वा क्षीरवृक्षे वा निदधाति । एवमेतेन विधिना प्रजावरणं बद्धं भवति, नास्याः प्रजा न भवतीत्याह भगवान् कश्यपः ॥ अत ऊर्ध्वं सप्तरात्रं प्राजापत्यं चरुं पयसि शृतं प्रजापतये जुहुयात्, पूर्वोक्तं गोघृतमित्येके । प्रजाकामपशुकामाऽऽयुष्कामानामिति वा ॥ ८० ॥

इति प्रधानार्थमुदाहृतं परं नृणां हितार्थं भिषजां यशस्करम् ।
अलङ्घनीयं हि रहस्यमुत्तमं शुचिः प्रयुञ्जीत न तु प्रकाशयेत् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति कल्पस्थाने) रेवतीकल्पो नामाध्यायः ॥

---

१ आहवनं हवनोपकरणमिति यावत् ।

भोजनकल्पाध्यायः ।

अथातो भोजनकल्पं वक्ष्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

मारीचमासीनमृषिं पुराणं हुताग्निहोत्रं ज्वलनार्कतुल्यम् ।
तपोदमाचारनिधिं महान्तं पप्रच्छ शिष्यः स्थविरोऽनुकूलम् ॥ ३ ॥
किं लक्षणं भोः क्षुधितस्य जन्तोः पिपासितस्याथ तथोभयस्य ।
भृशे च मन्दे च कथं नु विद्यात्तृषाक्षुधे तत्र च किं हितं स्यात् ॥४॥
भोज्यानुपूर्वी च कथं हिता स्याद्भक्तं क देशे परिपच्यते च ।
किं लक्षणं भुक्तवतो महात्मन्मन्दाशितात्याशितयोश्च कानि ॥ ५ ॥
गुणाश्च दोषाश्च हि तत्र के स्युरत्युष्णशीताशनयोश्च के च ।
विपर्यये के च भवन्ति दोषाः क्षुत्तृष्णयोर्भोजनपानयोगात् ॥ ६ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १८५ तमं पत्रम्)

मण्डश्च केषां भवति प्रशस्तः केषां प्रशस्तो भगवन्न मण्डः ।
मण्डस्य सम्यक्क निषेवितस्य गुणाश्च दोषाश्च विपर्यये के ॥ ७ ॥
केषां यवागूरहिता हिता वा कृताकृतौ चाप्यथ मुद्गमण्डौ ।
यूषश्च कस्मै विरसः प्रदिष्टः समूलको वाऽथ सदाडिमो वा ॥ ८ ॥
सजाङ्गलो वा रसकौदनो वा संभोजनस्थानमथो हितं क ।
इत्येवमुक्त्वा समभूव जोषं प्रजापतिर्वाक्यमथो बभाषे ॥ ९ ॥
नासर्वविन्नो खलु मांसचक्षुः प्रश्नानिमान् वक्तुमिहोत्सहेत ।
उत्साहवर्णस्वरदृष्टिहानिर्विषादकार्श्यश्रमवाग्विकाराः ॥ १० ॥
भृशं च पीडा हृदयस्य जन्तोर्ग्लानिर्मुखस्यातिबुभुक्षितस्य ।
ताल्वोष्ठजिह्वागलगण्डशोषः श्रोत्राक्षिदौर्बल्यविषादमोहाः ॥ ११ ॥
स्मृत्यग्निमेधासुखवाक्यहानिर्जिह्वाविवृद्धिश्च पिपासितस्य ।
एतानि रूपाण्युभयानि विद्यात् पिपासिते चैव बुभुक्षिते च ॥ १२ ॥
विशोषणं तत्र शिरोरुजार्तिर्मूत्रग्रहो भुक्तवतश्च भेदः ।
तत्रान्नपानानि यथोपजोषं सात्म्यानि भोज्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥१३॥

तृष्णाबुभुक्षाभृशपीडिते तु सकृत् कृतं पूरणमप्रशस्तम् ।
ओजो हि दग्धं ज्वलनानिलाभ्यां पुनः पुनः शोषयते च पीतम् ॥१४॥
लोहं यथा तप्तमपोनिषिक्तं तत्रान्नपानस्य गतिः कथं स्यात् ।
सकृत्प्रपीतस्य वदन्ति चैके तृप्तिं प्रशस्तां भिषजोऽनुचिन्त्य ॥ १५ ॥
सकृत्प्रपीतस्य हि नश्यते क्षुद्यथा पृथिव्याः सकृदाप्लुतायाः ।
आदाय पित्तं पवनो ह्युदीर्ण ओजोदहां संजनयेद्धि तृष्णाम् ॥ १६ ॥
शिरोगतः स्थाननिरुद्धवेगो हृत्क्लोम संतापयते ततस्तृट् ।
शूलारताध्मानगुदप्रकोपज्वराङ्गदाहश्रममोहतृष्णाः ॥ १७ ॥
शय्यासनस्त्रीविषयेष्वभक्तिर्भवन्ति रूपाण्यपतर्पितस्य ।
आदातुमिच्छत्यपि यस्तु भूयो मध्यस्थता चेद्भवतीप्सितेषु ॥ १८ ॥
तद्देशकालौ भजते च युक्त्या मन्दाशितं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
अत्याशितानां वमनं प्रशस्तं मन्दाशितानामशनं तु युक्त्या ॥ १९ ॥
कालं च देशं च वयो बलं च समीक्ष्य चोपद्रवभेषजं च ।
दृष्टिप्रसादो वचनप्रसिद्धिः स्वरस्य गाम्भीर्यमदैन्यमूर्जाः ॥ २० ॥
इष्टेन्द्रियार्थेषु मनःप्रहर्षः स्निग्धं मुखं भुक्तवतश्च विद्यात् ।
कान्तिर्बलस्मृतिमेधावयांसि प्रमोदसत्त्वस्थितिरङ्गवृद्धिः ॥ २१ ॥
दृढेन्द्रियत्वं स्थिरताऽऽयुषश्च सम्यग्गुणा भुक्तवतो नरस्य ।
भोज्यस्य कालं मुनयो बुभुक्षां वदन्ति तृष्णामपि पानकालम् ॥२२॥
भोज्यानुपूर्वी तु यथा हिता स्यात्तां तु प्रवक्ष्यामि निबोध वत्स! ।
तृष्णाक्षुधौ चेद्युगपद्भवेतां तयोर्भिषक् तां प्रथमं चिकित्सेत् ॥ २३ ॥
पूर्वं पिपासां शमयेद्विपश्चित्रिभागसात्म्योचितपानयोगैः ।
ततोऽशनैः कुक्षितृतीयभागं संपूरयेद्भागमथावशिष्यात् ॥ २४ ॥
एवं हि भुञ्जानमथो पिबन्तं जितेन्द्रियं साहसवर्जितं च ।
आरोग्यमायुर्बलमग्निदीप्तिः प्रजा च मुख्या भजते सुखं च ॥ २५ ॥
बुभुक्षितो यस्तु पिबेत् पुरस्तादश्नाति चान्नानि पिपासितः सन् ।
तस्याशु रोगाः प्रभवन्ति घोरा विपर्ययादानभवा अपायाः ॥ २६ ॥

ज्वराङ्गदाहश्रमकार्श्यकुष्ठच्छर्दिभ्रमानाहविसूचिकास्तृट् ।
यक्ष्मातिसारौ गलतालुशोषो देहेन्द्रियार्थेन्द्रियवर्णहानिः ॥ २७ ॥
प्रतान्तभोक्तुर्विषमाशिनश्च तोयातिपस्यातिमहाशनस्य ।
विरोध्यजीर्णाधिविभोजनस्य वह्निः प्रशाम्यत्यपि चान्नकाले ॥ २८ ॥
तस्माच्च पूर्वं न जलं पिबेयुः स्नेहोपरिष्टान्न न चातिभुक्त्वा ।
(इति ताडपत्रपुस्तके १८६ तमं पत्रम्) ।
पीतं हि सद्यः शमयत्युदर्यं ततो ज्वराद्याः प्रभवन्ति रोगाः ॥ २९ ॥
स्नेहं समाक्रम्य विचित्रभोज्यैर्जलं पिबेन्मध्य इवा(द्या)शनस्य ।
भुक्त्वाऽपि पित्तप्रकृतिः पिबेच्च मात्रां च सर्वत्र हितं च सात्म्यम् ॥३०॥
जिह्वौष्ठताल्वन्त्रगलोदरौजो विदह्यते भुक्तफलं न वेत्ति ।
आनाहदुर्नामजलोदरासृग्वैसर्पतृष्णाक्षिशिरोरुजश्च ॥ ३१ ॥
अत्युष्णपानान्ननिषेवणेन रेतोऽसृगण्डोपचयश्च दुष्येत् ।
अग्निः क्षयं याति रसं न वेत्ति श्लेष्मा च पित्तं च निचीयतेऽस्य ॥३२॥
शीतान्नपानातिनिषेवणात्तु कफानिलारोचकशूलवाताः ।
हिक्का शिरोनेत्रगलग्रहाद्या आलस्यविण्मूत्रगुरुत्ववृद्धिः ॥ ३३ ॥
स्निग्धं च पूर्वं मधुरं च भोज्यं मध्ये द्रवं शीतमथो विचित्रम् ।
तीक्ष्णोष्णरूक्षाणि लघूनि पश्चाद्भोज्यानुपूर्वी खलु सात्म्यतश्च ॥३४॥
यः पैत्तिकः क्षीणकफो निरोगो मूर्च्छाश्रमात्यध्वनिपीडितश्च ।
अत्युष्णपानान्ननिषेवणाच्च दृष्टिर्हता मद्यनिषेवणाच्च ॥ ३५ ॥
शुष्कं कफं ष्ठीवति यश्च कृच्छ्रात् ष्ठीवंश्च यः क्लिश्यति निर्विकारः ।
क्लेशात् प्रसूते तृषिता च या स्त्री क्षीणेन्द्रियो यश्च मदात्ययार्तः ॥३६॥
मन्दाशिनो योषिति जागरूकाः संशोधनैर्ये मृदिताश्च मर्त्याः ।
दग्धाश्च वैसर्पविदाहिनश्च कासेन कोपेन मदेन चार्ताः ॥ ३७ ॥
उद्भ्रामितः पूगफलेन यश्च जग्धेन वा यो मदनेन मूढः ।
किंपाकभल्लातविषोपसृष्टाः क्षौद्राशिनो ये गरपीडिताश्च ॥ ३८ ॥
मद्यं पयस्तक्रमथो दधीनि येऽश्नन्ति वाराहमथापि मत्स्यान् ।
ताम्बूलपूगोन्मथिताश्च ये स्युः कालोचिता यस्य भवेच्च तृष्णा ॥३९॥

एते तथाऽन्येऽपि च तद्विधा ये तेषां जलं शीतमुशन्ति पथ्यम् ।
विष्टम्भतृष्णाग्निनिपीडिता ये तथा लभन्ते बलसत्त्वपुष्टीः ॥ ४० ॥
कौरुक्षेत्राः कुरवो नैमिषेयाः पाञ्चालमाणीचरकौसलेयाः ।
हारीतपादाश्वरशौरसेनाः मत्स्या दशार्णाः शिशिराद्रिजाश्च ॥ ४१ ॥
सारस्वताः सिन्धुसौवीरकाख्या ये चान्तरे स्युर्मनुजाः कुरूणाम् ।
उदग्विपाट्सिन्धुवसातिजाश्च काश्मीरचीनापरचीनखश्याः ॥ ४२ ॥
बाह्लीकदाशेरकशातसाराः सरामणा ये च परेण तेषाम् ।
एषामवक्षार्यशनादिरुक्ता सात्म्योचितत्वाद्भिषजा विधेया ॥ ४३ ॥
सा ह्यस्य तृष्णां शमयत्युदीर्णां बलं च पुष्टिं च रुचिं च धत्ते ।
वातानुलोम्यं प्रकृतिस्थतां च विण्मूत्रदेहेन्द्रियजां करोति ॥ ४४ ॥
संतर्पयत्याशु च तेन सैभ्यो हिता मता सात्म्यगुणेन चैव ।
पात्रेषु हृद्येषु सुपुष्पवत्सु भुञ्जीत देशे च मनोनुकूले ॥ ४५ ॥
तक्रं शुक्तं दधि मस्तुर्गुडं च द्राक्षा मुख्याः सुकृताः शक्तवश्च ।
शीतं हितं दाडिमवारि चार्यं स्यात् सैन्धवं भूस्तृणपल्लवाश्च ॥ ४६ ॥
तानि तृवृद्वासककारवृन्ताद्रसः कुठेरादिसमातुलुङ्गात् ।
स्यादार्द्रकयुताः शक्तवश्च सर्पिर्वरिष्ठं लघवः षाडवाश्च ॥ ४७ ॥
भक्ष्याश्च मुख्या लघवः सुपकाः सूपा रागाः पानकं मद्ययोगाः ।
अतो गणाद्युक्तिमवेक्ष्य कुर्यात् सात्म्यादवक्षारिमथो विधिज्ञः ॥४८॥
काशीन्सपुण्ड्राङ्गकवङ्गकाचान् ससा(ग)रानानूपकतौ(कौ)सलेयान् ।
पूर्वं समुद्रं च समाश्रिता ये किरातदेश्यानपि पूर्वशैलान् ॥ ४९ ॥
शाकैः समत्स्यामिषशालितैलैर्द्रव्यैश्च तीक्ष्णैः समुपक्रमेत ।
कफो हि तेषां निचितः स्वभावाद्विलीयमानः कृशतां करोति ॥५०॥
कलिङ्गकान् पट्टनवासिनश्च सदक्षिणान् वाऽपि च नार्मदेयान् ।
उच्चावचद्रव्यगुणान्विताभिः पेयाभिरेतान् समुपक्रमेत ॥ ५१ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके १८७ तमं पत्रम्)
तैलानि कङ्ग्वाढकीयावकाश्च मूलानि कन्दाश्चणकाः कलायाः ।
एतानि सात्म्यानि भवन्ति तेषां पेयास्तथोष्णाः परिसिद्धिकाश्च ॥५२॥

---

१ परिसिद्धिका मण्डविशेषः ।

पेया हि सिद्धा सह दाडिमेन तक्रेण चुक्रेण जलेन चोष्णा।
ससैन्धवा चाशु विहन्ति तृष्णां कालोपपन्ना मरिचार्द्रकाभ्याम् ॥५३॥
पित्तात्मनः सर्पिषि संस्कृता वा क्षीरोदके शर्करयाऽन्विता वा।
ज्वरातिसारश्रममोहकासान् हिक्कां च तृष्णां च हिनस्ति पेया ॥५४॥
यद्यस्य सात्म्यं च हितं च भोज्यं शरीरदेशप्रकृतौ स्थितं च।
तत्तस्य वैद्यो विदधीत नित्यं काले च हृद्यं लघु मात्रया च ॥ ५५ ॥
स्तनस्य वामस्य भवत्यधस्तादामाशयस्तत्र विपच्यतेऽन्नम्।
धातूनसः प्रीणयते विसर्पन् किट्टान्मलानां प्रभवोऽखिलानाम् ॥५६॥
दीप्ताग्नयो वर्णबलार्थिनश्च व्यायामनित्या बहुभाषिणश्च।
स्त्रीषु प्रसक्ताः क्षयिणो विनिद्रा रोगैर्विमुक्ताः कृशदुर्बलाश्च ॥ ५७ ॥
विशुष्कविण्मूत्रकफाध्वखिन्ना निपीड्यमाना विषमज्वरैश्च।
एते नरा मांसरसं पिबेयुः प्राग्भोजनाद्वातविकारिणश्च ॥ ५८ ॥
प्रक्लिन्नकाया गलवक्त्ररोगैरार्ताः क्षताः पित्तकफार्दिताश्च।
ज्वरातिसारग्रहशोकनिद्राप्रमेहपाण्ड्वामयकामलार्ताः ॥ ५९ ॥
विषान्विताश्चापि मदान्विता वा ये चोपसृष्टा विविधैर्गरैर्वा।
छर्द्यूरुविष्कम्भविकारिणश्च नैते नरा मांसरसं पिबेयुः ॥ ६० ॥
तक्रं तु तेषां भवति प्रशस्तं ससैन्धवं शर्करयाऽन्वितं वा।
सौवर्चलेनाथ बिडेन युक्तं मध्येऽपि चान्तेऽपि सनावनीतम् ॥६१॥
तक्रं हि सद्यो मथितं सुगन्धि रुचिं बलं पुष्टिमथो दधाति।
अम्लोष्णवैशद्यलघु स्वरो (?) वा निषेव्यमाणं ज्वलयत्युदर्यम् ॥६२॥
वान्ते विरिक्ते ज्वरिते विशुष्के महोपवासश्रमपीडिते च।
तृष्णातिसारोरुगदोपतप्ते वैसर्पपित्तामयघर्मिते च ॥ ६३ ॥
संसृष्टरोगेषु महाशनेषु विदह्यमानेषु जलोदरेषु।
सद्यःप्रसूतास्वपि चाङ्गनासु मण्डं विदध्यादपि कामलासु ॥ ६४ ॥
आमातिसारज्वरयोर्विबन्धे कफोद्भवे श्वासगलामयेषु।
हिक्कोपजिह्वागलशुण्डिकासु कासेऽक्षिरोगे शिरसो गुरुत्वे ॥ ६५ ॥

छर्दिश्रमोन्मादविसूचिकासु योन्यामये प्लीह्नि च पीनसे च ।
गुल्मेषु हृद्रोगहलीमकेषु वातप्रकोपेष्वथ केवलेषु ॥ ६६ ॥
धात्र्याः प्रवृद्धे पयसि प्रदुष्टे बालस्य निद्राकफवातवृद्धौ ।
मूत्राभिवृद्धौ हृदयद्रवे च निष्ठीविकालस्यविषादकेषु ॥ ६७ ॥
छर्देषु सर्वेषु तथा ग्रहेषु पृष्ठग्रहे यक्ष्मणि हृद्गदे च ।
चिन्ताश्रमोन्मादमदोपतापे मण्डं भिषङ्नोपदिशेद्विपश्चित् ॥ ६८ ॥
मण्डो हि पीतः कफिना गदे वा कफात्मके वर्धयते कफस्तान् ।
सोऽस्याग्निमुत्साद्य गदान् पुनस्तान् प्रकोपयन् कष्टतरान् करोति ॥६९॥
तस्मात्तु तेषां कफिनां नराणां न मण्डमाहुर्भिषजः प्रशस्तम् ।
स्यान्मुद्गमण्डोदक एव तेषां ससैन्धवव्योषयुतः सुखाय ॥ ७० ॥
कषायतिक्तः कटुपाकिभावात् कफं निहन्त्याशु हि मुद्गमण्डः ।
तस्मात् कृशं रोगविमुक्तदेहं दीप्तानलं वा सविलम्बिरोगम् ॥ ७१ ॥
व्यायामिनं वा बलिनं सरोगं यश्चोचितो गोरसमांसमत्स्यैः ।
संयोजयेत्तं विरसेन यूषणा साम्लेन वा गोरससाधितेन ॥ ७२ ॥
त्रिःप्रस्रुतो दीपनतोयसिद्धः स्यात्तण्डुलैः संपरिभृष्टकैर्वा ।
मुद्गैर्यवैश्चापि तथैव लाजैरुष्णः सुगन्धिर्विशदेन पीतः ॥ ७३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १८८ तमं पत्रम् ।)

मण्डः क्षणेनास्य बलं दधाति व्याधिस्तथा मार्दवमभ्युपैति ।
सर्वेन्द्रियाणि प्रकृतिं भजन्ते भोज्यानुपूर्वी च तथा कृता स्यात् ॥७४॥
मण्डं यथोक्तं पिबतो गुणास्ते विपर्यये चापि विपर्ययः स्यात् ।
य एव मण्डस्य भवन्ति योग्या................ ॥ ७५ ॥
लध्वी यवागूर्न विदह्यते च दोषानुलोम्यं विदधाति चोष्णा ।
पित्तं च माधुर्यगुणेन हन्ति भोज्यानुपूर्वीं क्रमशश्च युङ्क्ते ॥ ७६ ॥
सदाडिमा वातकफार्दितस्य, सशर्करा पित्तकफान्वितस्य ।
रसेन वा जाङ्गलकेन सिद्धा सगोरसा वा सह दाडिमैर्वा ॥ ७७ ॥
हितां नृणां मारुतपीडितानां गुल्मे तथा प्लीह्नि च पीनसे च ।
सभोजनस्नानविहारयानव्यायामसंभाषणगीतपथ्याम् ॥ ७८ ॥

तत्स्वस्थवृत्तौ च हितां वदन्ति रोगे निवृत्ते ज्वलने च मन्दे ।
रोगे निवृत्ते ज्वलने च दीप्ते रोगैर्विमुक्ताः कृशदुर्बलाश्च ॥ ७९ ॥
क्षीणेन्द्रिया वर्णबलाग्निहीना वातार्दिताः पित्तनिपीडिताश्च ।
ज्वरातिसारोदरपायुरोगचिन्तेर्ष्यपानाध्वगरोगतप्ताः ॥ ८० ॥
कासेन शस्त्रेण विषेण चैव निपीडिताः शोकहताश्च नित्यम् ।
व्यायामगेयाध्ययनश्रमार्ता धूमाग्निवातातपजागरार्ताः ॥ ८१ ॥
विदह्यमानाक्षिगलास्यनासा विषीदमानाः स्मृतिबुद्धिहीनाः ।
आनाहिनः शुष्कपुरीषमूत्रा भगन्दरार्शोग्रहकुण्डलार्ताः ॥ ८२ ॥
निष्पिष्टभग्नच्युतपी(डि)ताङ्गे शुद्धव्रणे मांसविवर्जिते च ।
जीर्णज्वरान्येद्युतृतीयकेषु नित्यज्वरे चापि चतुर्थके च ॥ ८३ ॥
रक्षःपिशाचोरगभूतयक्षक्षुद्व्रजतृष्णाग्निहिमाहताश्च ।
स्त्रीबालपुत्राल्पविशुष्कदुग्धा गर्भश्च यस्या न विवर्धते च ॥ ८४ ॥
नाप्यायते यः स्तनपश्च बालो जागर्ति नित्यं भृशरोदनश्च ।
चक्षुर्हतिर्यस्य च तीक्ष्णनस्यैर्विशोषणैर्वा प्रतिकर्मणा वा ॥ ८५ ॥
एते शृतं क्षीरमथाभ्यसेयुरलं शृतं यस्तु विरेचनीयः ।
क्षीरं हि सद्यो बलमादधाति दृढीकरोत्याशु तथेन्द्रियाणि ॥ ८६ ॥
मेधायुरारोग्यसुखानि धत्ते रसायनं चापि वदन्ति मुख्यम् ।
पुष्टिर्दृढत्वं लभते च गर्भो वन्ध्या च षण्ढश्च जरंश्च सूते ॥ ८७ ॥
पायुं पयः शोधयतेऽनुलोमं करोति वातं लघुतां नराणाम् ।
तस्माच्च सर्वेषु रसायनेषु रोगस्य चान्ते प्रवदन्ति दुग्धम् ॥ ८८ ॥
क्षीरं सात्म्यं, क्षीरमाहुः पवित्रं, क्षीरं मङ्गल्यं, क्षीरमायुष्यमुक्तम् ।
क्षीरं वर्ण्यं, क्षीरमाहुश्च केश्यं, क्षीरं सन्धानं, क्षीरमाहुर्वयस्यम् ॥८९॥
क्षीरं सर्वेषां देहिनां चानुशेते, क्षीरं पिबन्तं च न रोग एति ।
क्षीरात् परं नान्यदिहास्ति वृष्यं, क्षीरात् परं नास्ति च जीवनीयम्॥९०॥
शैत्यात् पयो वर्धयतेऽनिलं प्राक् पित्तात्मनस्तेन भिनत्ति वर्चः ।
ईषच्च शूलं कुरुते गुरुत्वात् स्नेहाद्विपाके शमयत्युभे द्वे ॥ ९१ ॥

माधुर्यतो वर्धयते शरीरं प्रसादयत्याशु तथेन्द्रियाणि ।
स्थैर्यं पयः सान्द्रतया करोति पैच्छिल्यतः शोधयतेऽन्तराणि ॥ ९२ ॥
विष्टभ्यते चापि कषायभावाद्वातात्मनस्तेन करोति शूलम् ।
स्नेहाच्च माधुर्यगुणाच्च शूलं पयो नियच्छत्यनुजीर्यमाणम् ॥ ९३ ॥
स्नेहाद्गुरुत्वात् सकषायशैत्याद्विस्रंस्य सद्यो बलमादधाति ।
सस्नेहशैत्यान्मधुरान्वयत्वात् कफात्मनां वर्धयते कफं च ॥ ९४ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके १८९ तमं पत्रम् ।)
एतद्धितं सात्म्यकषायभावात् पाकस्य तुष्टिं कुरुते न दोषम् ।
गौरं च वर्णं कुरुते सितत्वात् स्नेहं च सस्नेहतया करोति ॥ ९५ ॥
शैत्यात् कषायाद्घनसान्द्रभावात् संपर्कतश्चाभिषवाच्च भाण्डे ।
क्रमेण चोष्मोपचयान्निरुद्धं पयो दधित्वाय शनैरुपैति ॥ ९६ ॥
पयो हि वातातपपीडितं द्राक्कूर्चीभवत्येष हि तत्र हेतुः ।
औष्ण्याद्घनत्वादथ वर्धमानः संक्लेदनाच्चाभिषवाच्च दध्नः ॥ ९७ ॥
निर्वर्तयत्यम्लरसं पयोऽग्निर्मस्तुं तथा चाप्यतिवर्तमानः ।
ऊर्ध्वं सरश्चोत्प्लवते स्वभावात् किट्टं ततोऽधश्च निषीदतेऽस्य ॥ ९८ ॥
दिव्येन च ज्ञानबलेन दृष्टं सुखैः(ख्यैः)पुरा मन्थनमस्य युक्त्या ।
ततो घृतोदश्विदुपोपलभ्य गावः प्रतिष्ठाः सचराचरस्य ॥ ९९ ॥
तस्माच्चिरव्याधिनिपीडितानां मूर्च्छांगतानां पततां नराणाम् ।
परायणं क्षीरमुशन्ति वैद्या निद्रासुखायुर्बलकृत् पयो हि ॥ १०० ॥
मूढस्तु यः स्यान्मदनस्य बीजैर्भल्लातकैः पूगफलादिभिश्च ।
पयो हि तस्योपदिशेद्विपश्चिद्गुडोदकं वा शिशिरं पिबेत् सः ॥१०१॥
क्षीरेण चैनं सगुडेन नित्यं संभोजयेत् सर्पिषि संस्कृतेन ।
धान्वीरकार्तेऽपि तथैव कार्यं क्षीरं हि तस्यौषधमुक्तमग्र्यम् ॥१०२॥
आनूपजो जाङ्गलजो वरिष्ठः सुभूमिजातो गुरुबद्धचक्षुः ।
सामुद्रषण्डे(पौण्ड्रे)क्षुकवंशकानामिक्षुः प्रशस्तस्तु परः परो यः ॥१०३॥
स्वादुः शीतः पुष्टिकृद्दीपनीयः स्निग्धो वृष्यो वर्णचक्षुःप्रसादी ।
श्लेष्माणमुत्क्लेदयते च जग्धो रसस्तु पीतः कुरुते विदाहम् ॥१०४॥

भुक्त्वा पिबेदिक्षुरसं कफात्मा प्राग्भोजनात् पैत्तिकवातिकौ तु ।
संसृष्टदोषस्य हितोऽन्नमध्ये तथाहि सर्वे सुखमाप्नुवन्ति ॥ १०५ ॥
इति प्रकृत्येक्षुरसप्रकारा रोगांस्तु वक्ष्यामि हितार्थमेषाम् ।
ज्वरातिसारामगलामयेषु विसूचिकाकुष्ठवि(कि)लासकासे ॥ १०६ ॥
पाण्ड्वामये शूलजलोदरेषु छर्द्यां कफोद्रेकविरिक्तवान्ते ।
नस्तःक्रियाबस्तिनिरूहितेषु स्वरोपघातक्षयपीनसेषु ॥ १०७ ॥
प्रमेहशोथोरुगदेषु नाद्याद्रोगेष्वभिष्यन्दसमुत्थितेषु ।
ग्रहेषु सर्वेषु पयोऽतिवृद्धौ बालेऽतिनिद्रे कफरोगिते च ॥ १०८ ॥
इक्षुःप्रयोगो न हितो, हितस्तु येषामिमांस्तानपि मे निबोध ॥
जीर्णज्वरारोचकरक्तपित्तकासक्षतक्षीणकफक्षयेषु ॥ १०९ ॥
तृष्णाग्निवैसर्पमदात्ययेषु मूत्रामये कर्णशिरोक्षिवाते ॥
त्वङ्मांसवर्णद्युतिबुद्धिरेतोनिद्राबलौजोरुधिरक्षयेषु ॥ ११० ॥
येषामथोक्तं च पयः प्रशस्तं तेषां हितश्चेक्षुरसः शिशूनाम् ॥
कफप्रसेकारुचितृप्तिमोहशूलप्रतिश्यायगलामयार्तान् ॥ १११ ॥
प्रमेहहृल्लासजडाग्निनाशान् रसोऽतिपीतः कुरुते ज्वरं च ॥
इत्येष धन्यः प्रवरश्च कल्पो भोज्यं प्रति प्रश्न उदाहृतस्ते ॥ ११२ ॥
नृणां हितार्थं भिषजां च वृद्ध ! सुखस्य मूलं प्रवदन्ति धर्म्यम् ॥ ११३॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति कल्पस्थाने) भोजनकल्पः ।

विशेषकल्पाध्यायः ॥

अथातो विशेषकल्पं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
हुताग्निहोत्रमासीनं कश्यपं लोकपूजितम् ।
वृद्धो विशेषमन्विच्छन् पप्रच्छ विनये स्थितः ॥ ३ ॥
सूत्रस्थाने भगवता निर्दिष्टो द्विविधो ज्वरः ।
हेतुलिङ्गौषधज्ञानैः प्रतिपन्नोऽस्मि तं तथा ॥ ४ ॥

संशयस्त्वस्ति भगवन्! सन्निपातज्वरं प्रति ।
तत्र मे संशयं छिन्धि विशेषज्ञ! विशेषणैः ॥ ५ ॥
किमेकः सन्निपातोऽयं किं वा किं बहवो मुने! ।
(इति ताडपत्रपुस्तके १९० तमं पत्रम्)
एकश्चेत् किं समैर्दोषैरनेकत्वं कथं पुनः ॥ ६ ॥
वातपित्तकफानां तु त्रयाणां संप्रकुप्यताम् ।
क एषां प्रथमं दोषः प्रकुप्यति महामुने! ॥ ७ ॥
युगपद्वा प्रकुप्यन्ति दोषाः किं वाऽनुपूर्वशः ।
प्रकुप्यतां वा विषममेकैकश्येन वा पुनः ॥ ८ ॥
विशेषाः के महाभाग! दोषव्याससमासतः ।
सन्निपाताः कियन्तो वा कानि नामानि वा पृथक् ॥ ९ ॥
उपद्रवाश्च के तेषां परिहारविधिश्च कः ।
उपक्रमश्च कस्तेषां साध्यासाध्यवराश्च के ॥ १० ॥
इति पृष्टः स शिष्येण स्थविरेण प्रजापतिः ।
सन्निपातविशेषार्थमद्भुतं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
शृणु भार्गव! तत्त्वार्थं सन्निपातविशेषणम् ।
जानते भिषजो नैनं बहवोऽकृतबुद्धयः ॥ १२ ॥
शीतोपचारात् सूतानां मैथुनाद्विषमाशनात् ।
प्रजागराद्दिवास्वप्नाच्चिन्तेर्ष्यालौल्यकर्शनात् ॥ १३ ॥
तथा दुःखप्रजातानां व्यभिचारात् पृथग्विधात् ।
शिशोर्दुष्टपयःपानात्तथा संकीर्णभोजनात् ॥ १४ ॥
विरुद्धकर्मपानान्नसेविनां सततं नृणाम् ।
अभोजनादध्यशनाद्विषमाजीर्णभोजनात् ॥ १५ ॥
सहसा चान्नपानस्य परिवर्तादृतोस्तथा ।
विषोपहतवाय्वम्बुसेवनाद्गरदूषणात् ॥ १६ ॥
पर्वतोपत्यकानां च प्रतिकूले विशेषतः ।
अवप्रयोगात् स्नेहानां पञ्चानां चैव कर्मणाम् ॥ १७ ॥

यथोक्तानां च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथोच्छ्रिताः।
त्रयो दोषाः प्रकुप्यन्ति क्षीणे चायुषि भार्गव ! ॥ १८ ॥
ततो ज्वरादयो रोगाः पीडयन्ति भृशं नरम्।
सर्वदोषविरोधाच्च दुश्चिकित्स्यो महागदः ॥ १९ ॥
यथाऽग्निवज्रपवनैर्न स्यादभिहतो द्रुमः।
वातपित्तकफैस्तद्वत् क्रुद्धैर्देही न जीवति ॥ २० ॥
विषाग्निशस्त्रैर्युगपन्न जीवन्ति यथा हताः।
सन्निपातार्दितास्तद्वन्न जीवन्त्यतपस्विनः ॥ २१ ॥
द्वयं तदुपरिष्टाच्च यथा प्रज्वलितं गृहम्।
न शक्यते परित्रातुं सन्निपातस्तथा नृषु ॥ २२ ॥
दिग्धबाणास्त्रयो व्याधाः परिवार्य यथा मृगम्।
घ्नन्त्यनौषधयस्तद्वत्त्रयो दोषाः शरीरिणम् ॥ २३ ॥
संगता नियतं यस्मात् पातयन्ति कलेवरम्।
अन्यच्चाशु संनिपतत्यतो वा सन्निपातता ॥ २४ ॥
अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिरकस्मान्मूत्रदर्शनम्।
अकस्माच्छीलविकृतिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ २५ ॥
निर्दिष्टास्तस्य भेदास्तु भिषक्श्रेष्ठैस्त्रयोदश।
हीनमध्याधिकसमद्व्युद्बलैकोद्बलोद्भवाः[1] ॥ २६ ॥
वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति।
तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्तालुशोषप्रमीलिकाः ॥ २७ ॥
अरुचिस्तन्द्रिविक्लेदश्वासकासश्रमभ्रमाः।
पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ २८ ॥
अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा च वर्धते।
तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहः ॥ २९ ॥
निष्ठीवति कफं सासृक्कृच्छ्रात् कण्ठश्च दूयते।
विक्लेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते सप्रमीलकाः ॥ ३० ॥

---

१ प्रबलैकदोष-प्रबलद्विदोषभवा इत्यर्थः।

विधुफल्गू च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ ।
श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ ३१ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १९१[1] तमं [2]पत्रम् ।)

...............सन्निपातः सुदारुणः ॥
हीनाभिवृद्धमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयात् ॥
सर्वस्रोतोभवं त्वस्य रक्तपित्तं प्रकुप्यति ।
विस्फोटैरग्निदग्धाभैश्चीयते च समन्ततः ॥
हृदयोदरमन्त्रं च यकृत्प्लीहाऽथ फुप्फुसम् ।
पच्यतेऽन्तःशरीरस्थमूर्ध्वाधः पूयमेति च ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषणम् ।
मध्याभिवृद्धहीनैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ॥
तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयात् ।
स्तब्धाङ्गः स्तब्धदृष्टिश्च स तु शेते हतो यथा ॥
विरिच्यतेऽतिमात्रं च पुरीषं बह्वनश्नतः ।
सर्वेषां स्रोतसां पाक एतदत्र विशेषणम् ॥
वृद्धाभिहीनमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयात् ॥
जृम्भाप्रजागरायामविप्रलापशिरोरुजः ।
मन्यास्तम्भेन मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषणम् ॥
एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ।
समैर्दोषैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ॥

---

१ अस्याग्रे १९२ तमं पत्रं त्रुटितं ताडपत्रपुस्तके ।

२ अत्र त्रुटितग्रन्थस्य पूर्वापरग्रन्थयोर्यादृशो विषयस्तादृश एव माधवनिदानसंनिपातप्रकरणव्याख्ययोर्मधुकोशातङ्कदर्पणयोर्भालुकितन्त्रनाम्नोद्धृतेषु श्लोकेषु दृश्यते । तदीयपूर्वापरभागयोरेतत्संहितायाः १९१पत्रान्त१९३पत्रादिग्रन्थयोश्च बहुशो लेखविषयसंवाददर्शनेन लुप्त१९२पत्रीयविषयोऽपि तदीयमध्यभागगतश्लोकोक्तसंवादी स्यादिति विवेचनीयं विवेचकैः ।

त्रयाणामत्र दोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ।
त्रिदण्डवत् समबलान्यथो आहुस्त्रिपादवत् ॥
यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि तानि च ।
कूटपाकल इत्येष सन्निपातः सुदारुणः ॥
व्याधिभ्यो दारुणेभ्यश्च वज्रशस्त्राग्नितो यदा ।
सद्यो हन्ता महाव्याधिर्जायते कूटपाकलः ॥
कूटपाकलविग्रस्तो न शृणोति न पश्यति ।
न स्पन्दते न ब्रवीति नाभिष्टौति न निन्दति ॥
केवलोच्छ्वासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ।
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ॥
तदवस्थं तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याभाषते जनः ।
धर्षितो रक्षसा नूनमवेलायां चरन्निशि ॥
अन्वयं ब्रुवते चैके यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ।
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथाऽन्ये विषयोजितम् ॥
आक्रुष्टमभिशप्तं च तथाऽन्ये मस्तकाहतम् ।
कुलदेवार्चाविहतं धर्षितं गृहदैवतैः ॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकर्माणि चापरे ।
वदन्ति सन्निपातं तु भिषजः कूटपाकलम् ॥
सद्यः स्वस्थस्य युगपद्यदा कुप्यन्ति ते त्रयः ।
तदा निर्वर्तते देहे पिडका विषसंज्ञिता ॥
विरुद्धभोजनात् कालात् परिणामाच्च कर्मणाम् ।
प्रकुप्यत्यनिलः शीघ्रं सोऽस्याग्निमुपहन्त्यनु ॥
तस्योपहतकायाग्नेः पूर्ववत् पिबतोऽश्नतः ।
कफीभवति भूयिष्ठं यदादत्ते चतुर्विधम् ॥
तं कफं वायुरादाय स्रोतांस्यस्य विधावति ।
तस्य स्रोतांसि सर्वाणि सूक्ष्माणि च महान्ति च ॥
पूरयित्वा पिधायास्ते संरुद्धः पवनस्ततः ।
पित्तं प्रकोपयत्यस्य तत् पित्तं मारुतेरितम् ॥

सर्वतः श्लेष्मणा रुद्धमन्योन्यमिथुनाश्रयात् ।
ज्वरं हृल्लासमरुचिं पर्वभेदं विसूचिकाम् ॥
रोगान् नानाविधांश्चान्यान् कुर्वन्मृद्गाति देहिनम् ।
प्रकृतेर्वा विपर्यासात् प्रकृत्या वा प्रकुप्यति ॥
यथा यथोद्बलत्वं वा प्राप्नुवन्ति गदाधिपाः ।
तथैकव्यद्बलानाहुर्हीनमध्याधिकानपि ॥
कूटस्थे तु समैर्दोषैर्जायते कूटपाकलः ।
एवमेते विनिर्देश्याः सन्निपातास्त्रयोदश ॥
विपन्नस्तु रसो योऽस्य धातून् यात्यनिलेरितः ।
विषादं गौरवं मूर्च्छां कुर्याच्चास्याङ्गवेदनाम् ॥
स्वलक्षणेषु दोषाणां भिषक् प्राज्ञो न विभ्रमेत् ।
उदीरिता हि संसृष्टा दुर्बला एकदोषजाः ॥
सन्निपातेषु दाहार्तं यः सिंचेच्छीतवारिणा ।

(इति ताडपत्रपुस्तके १९३ तमं पत्रम् ।)

आतुरः स कथं जीवेद्भिषग्वा स कथं भवेत् ॥
सन्निपातेषु कम्पन्तं विलपन्तं च यो घृतम् ।
पाययेद्भोजयेद्वाऽपि तौ च स्यातामुभौ कथम् ॥
सन्निपातेषु तृष्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।
यः पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥
समुद्रतरणं ह्येतद्वदन्ति भिषजोऽश्मना ।
मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥
सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति देहिनम् ।
कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां स नार्हति ॥
सन्निपाते समुत्पन्ने किमादावभ्युपक्रमेत् ।
एतत् प्रश्नमतश्चोर्ध्वं चिकित्सोपक्रमं शृणु ॥
संमोहमत्र भूयिष्ठं भिषजो यान्त्यनिश्चिताः ।
अग्रे मूले च भैषज्यं कुर्वन्तो घ्नन्ति मानवान् ॥

यं दोषमुद्बलं पश्येत् सन्निपाते स्वलक्षणैः ।
तस्याग्रे निग्रहं कुर्यादित्यन्यभिषजो विदुः ॥
वृद्धजीवक ! नैवं तु वयं कुर्मश्चिकित्सितम् ।
असम्यग्दर्शिनस्ते तु य एवं भिषजो विदुः ॥
श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्व्याधौ त्रिदोषजे ।
निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःसूद्घाटितेषु च ।
लाघवं जायते सद्यस्तृष्णा चैवोपशाम्यति ॥
शिरोहृदयकर्णस्य पार्श्वरुक् चोपशाम्यति ।
जिह्वागुरुजडत्वं च दृष्टिश्चैव प्रसीदति ॥
तस्मात् पुनः पुनः कुर्याच्छ्लेष्मकर्षणमौषधैः ।
उदीर्णदोषं प्रथमे दिवसे वामयेन्नरम् ॥
विशोषितं न वमयेदमेध्यं हि वमेत्तथा ।
सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ॥
शीतोपचारि हि क्षौद्रं शीतं चात्र विरुध्यते ।
उष्णोपचारी सततं सन्निपाती प्रशस्यते ॥
वर्जयेच्च दिवास्वप्नं धृतिं सत्त्वं च संश्रयेत् ।
लङ्घनं स्वेदनं नस्यं मर्दनं कवलग्रहः ॥
एतान्यादौ प्रयुञ्जीत सन्निपातेषु युक्तिवित् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥
लङ्घनं सन्निपाते तु कुर्याद्वाऽऽरोग्यदर्शनात् ।
प्रकांक्षा लाघवं ग्लानिः स्वच्छता संप्रसन्नता ॥
उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।
अग्लानिगौरवाश्रद्धाविकृतिश्चाविशोषिते ॥
संमोहक्षामशैथिल्यवातरुक् चातिलङ्घिते ।
स्वेदाध्याये यथा प्रोक्ताः स्वेदाः सर्वाङ्गिकास्तथा ॥
तच्चास्य स्वेदयेत् प्रायो यत्र यत्रास्य वेदना ।
कफो हि वायुना क्षिप्तो विष्टब्धः पार्श्वयोर्हृदि ॥

खरीकृतश्च पित्तेन शल्यवद्बाधते नरम् ।
तस्याशुष्कस्य लीनस्य विलक्षस्य कृशात्मनः ॥
दुःखनिर्हरणं कर्तुं तीक्ष्णादन्यन्न भेषजात् ।
तस्य तीक्ष्णानि नस्यानि तीक्ष्णाश्च कवलग्रहाः ॥
स्वेदं दिवाजागरणं विदध्यात् पार्श्वशूलिनः ।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ॥
अन्यद्वा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं विधापयेत् ।
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रस्विन्नश्च प्रसिच्यते ॥
शिरोहृदयमन्यास्यं दृष्टिश्चास्य प्रसीदति ।
प्रमीलकस्तालुशोषः श्वासः कासश्च शाम्यति ॥
पुनः पुनश्च निद्रायां कटु नस्याञ्जनं हितम् ।
तीक्ष्णैर्द्रव्यैः सलवणैर्मातुलुङ्गरसद्रवैः ॥
द्रवाम्लयुक्तैरथवा कोष्णाः स्युः कवलग्रहाः ।
आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रिकम् ॥
आकर्षं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ।
तेनास्य हृदयश्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ॥
लीनो व्याकृष्यते शुष्के लाघवं चास्य जायते ।
पर्वभेदो ज्वरो निद्राश्वासकासगलामयाः ॥
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ।
सकृद्द्वित्रिचतुः कुर्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनः ।
श्लेष्मणा कृष्यमाणस्य सततं सन्निपातिनः ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १९४ तमं पत्रम् ।)

तृष्णा भवति शुष्कास्यहृत्कण्ठगलतालुनः ।
तस्य तृष्णाप्रशमनं पानीयमुपदेक्ष्यते ॥
दीपनं कफवातघ्नं त्रिदोषघ्नमथापि वा ।
तेनास्य पच्यते श्लेष्मा पक्वः स्थानं विमुञ्चति ॥

कफे विमुक्ते च ततो याति वातोऽनुलोमताम् ।
कफानिलानुलोम्येन पित्तमल्पबलीकृतम् ॥
सुचिकित्स्यं भवत्यस्य तस्य ह्यनुबलः कफः ।
अथैनं लङ्घितं ज्ञात्वा स्वल्पाबाधं प्रकाङ्क्षितम् ॥
दीपनीयोदके सिद्धां पेयामस्योपहारयेत् ।
शालीनां षष्टिकानां वा पुराणानां तु तण्डुलैः ॥
भृष्टैस्त्रिःप्रस्रुता रूक्षा सुखोष्णा लवणैर्युता ।
शस्यते नातिबहला नचैनं बहु भोजयेत् ॥
स चेज्जीर्यत्यविघ्नेन तं विद्याज्जीवितं नरम् ।
मुद्गमण्डस्तु तत्रैव तोये श्लेष्माधिके हितः ॥
सहार्द्रकः समरिचः ससौवर्चलसैन्धवः ।
मृद्वीकां भक्षयित्वाऽग्रे शर्कराक्षौद्रसंयुताम् ॥
पित्ताधिके चससितां पेयामेवावचारयेत् ।
न तु स्नेहान्नपानं वा गुरूण्यन्यानि वा भिषक् ॥
भोजयेत् संनिपातेषु तद्ध्यस्य विषभोजनम् ।
पेयामरोचकार्ताय भिषग्दद्यात् सदाडिमाम् ॥
नात्युष्णां नातिलवणां फलाम्लां यूषमेव वा ।
प्रदोषे भोजयेच्चैनं भुक्तमात्रे यथा स्वपेत् ॥
गुप्ते निवातेऽग्निमति सुखप्रावरणास्तृते ।
सप्ताहं भोजयेच्चैनमन्नवृद्ध्याऽल्पमल्पशः ॥
ततो विरसिकां दद्यात्तक्रदाडिमसाधिताम् ।
यथादोषं कषायांश्च सन्निपातज्वरापहान् ॥
सम्यक्परिणते चान्ने विदध्याज्जाङ्गलं रसम् ।
रूक्षोष्णव्योषलवणं तेन वा त्र्यहमाशयेत् ॥
ततो बदरमात्रस्तु स रसस्त्र्यहमिष्यते ।
दशमूलादिनिर्यूहे लावाद्यादानसंस्कृतः ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहो रसः स्यादनिलोत्तरे ।
सर्पिषा मुद्गनिर्यूहः प्रत्यादानेन संस्कृतः ॥

मन्दस्नेहाम्ललवणः कार्यः पित्तोत्तरे गदे ।
तथा कुलत्थनिर्यूहे शशाद्यादानसंस्कृतः ॥
सबालमूलकव्योषः किञ्चित्स्नेहः कफोत्तरे ।
जातप्राणं तु दृष्ट्वैनमीषद्रोगावलम्बितम् ॥
विस्रंसनेन मृदुनाऽऽभोज्य स्निग्धं विरेचयेत् ।
दोषशेषं तु तद्ध्यस्य विरिक्तस्योपशाम्यति ॥
इति क्रमः समुद्दिष्टः कषायानपि मे शृणु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ॥
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ।
रोचनो दीपनो हृद्यो लघुः सांग्राहिकः परः ॥
शटीपौष्करपिप्पल्यो बृहती कण्टकारिका ।
शुण्ठी कर्कटकी भार्गी दुरालम्भा यवानिका ॥
शूलानाहविबन्धघ्नं शट्याद्यं कफवातनुत् ।
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ॥
त्रिफला सदुरालम्भा नीली कम्पिल्लकस्त्रिवृत् ।
किराततिक्तकं पाठा वचा कटुकरोहिणी ॥
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ।
संशोधनः संशमनस्त्रिदोषघ्नोऽग्निदीपनः ॥
अष्टादशाङ्गमुदकमेतद्वा स्यात् सपार्वतम्[1] ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते प्रशस्तं तीर्थकर्तृभिः ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १९५ तमं पत्रम्)

दीपनं पञ्चमूलं वा शट्याद्यं वा प्रकल्पितम् ।
सपञ्चदशमूलं वा शृतं पेयं लघूदकम् ॥
सुखोष्णं वा भृशोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
पार्वत्याः पञ्चमूल्या वा शृतं तोयं सदीपनम् ॥
समुस्तकं पर्पटकमथवा सदुरालभम् ।
पेयं पित्तोत्तरे व्याधौ कोष्णं सर्वं च शस्यते ॥

---

१ समहानिम्बमित्यर्थः ।

पिप्पल्यादिर्वचादारुवयस्थासर(ला)न्वितः ।
पेयः कफोत्तरे सामे सहिङ्गुक्षारसैन्धवः ॥
दोषास्तेनाशु पच्यन्ते विबन्धश्चोपशाम्यति ।
अभया कट्फलं भार्गी भूतीकं देवदारु च ॥
वचा पर्पटकं मुस्तं धान्यकं विश्वभेषजम् ।
सहिङ्गुमाक्षिकः पेयो व्याधौ वातकफोत्तरे ॥
दुरालभा वचा दारु पिप्पली भद्ररोहिणी ।
महौषधं कर्कटकी बृहती कण्टकारिका ॥
क्वाथः सलवणः पेयः सन्निपातज्वरापहः ।
त्रिफला रोहिणी निम्बं पटोलं कटुकत्रयम् ॥
पाठा गुडूची वेत्राग्रं सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
किराततिक्तकं मुस्ता वचा चेत्येकतः शृतम् ॥
कफोत्तरं निहन्त्येतत् पानादग्निं च दीपयेत् ।
आरग्वधवचानिम्बपटोलोशीरवत्सकम् ॥
शार्ङ्गेष्टाऽतिविषा मूर्वा त्रिफला सदुरालभा ।
भद्रमुस्ता बला पाठा मधुकं भद्ररोहिणी ॥
कषाय एष शमयेज्ज्वरमाशु त्रिदोषजम् ।
जाड्यं सशोफमाध्मानं गुरुत्वं चापकर्षति ॥
मन्यास्तम्भमुरोवातमुरःपार्श्वशिरोरुजः ।
उपनाहैः सलवणैरभ्युष्णैरुपनाहयेत् ॥
चिरकालोपवासस्य नस्योष्णकवलग्रहैः ।
हृदयं क्षण्यते[1] जन्तोः पार्श्वकण्ठौष्ठतालु च ॥
क्षतोरस्को घनं श्लेष्म सरक्तं ष्ठीवते ततः ।
घ्रघूते चायम्यते मूर्च्छंस्तेन जन्तुर्विगच्छति ॥
दह्यते जठरं चास्य किञ्चिच्च परिकूजति ।
निद्रायते च पीत्वाऽऽशु जीर्णे जागर्ति चोदके ॥

---

१ क्षतयुक्तं भवतीत्यर्थः ।

लङ्घनोष्णोपचाराद्वा व्याधौ पित्तोत्तरे नृणाम् ।
तीक्ष्णौषधप्रयोगाच्च पित्तमस्य प्रकुप्यति ॥
पित्तोत्तरं सन्निपातमेभिर्ज्ञात्वा तु कारणैः ।
मुस्तादिक्वथितं तोयं शीतं समधुशर्करम् ॥
पाययेदातुरं काले तेन शर्म लभेत सः ।
विस्रस्यतेऽल्पमपि चेत्तेनैवाशु सुखी भवेत् ॥
त्रिफला पिप्पली श्यामा केसरं शर्करा त्रिवृत् ।
सक्षौद्रो मोदको ह्येष पित्तोत्तरमपोहति ॥
यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलद्वयस्य च ।
त्रिफलायाश्च निष्क्काथे सर्पिर्धीरो विपाचयेत् ॥
संहृत्य[1] कल्कानेतांश्च सुपिष्टान् भागकल्पितान् ।
मुस्ता पाठा वचा शुण्ठी रोहिणी चव्यचित्रकौ ॥
शृङ्गी दुरालभा शिग्रुः कैरातो रजनीद्वयम् ।
तेजोवती सोमवल्कः सप्तपर्णः सकेवुकः ॥
वयस्था पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।
छिन्नरुहा चातिविषा पत्रं निम्बपटोलयोः ॥
कण्डोपपुष्पी गोजिह्वा नक्तमालफलानि च ।
तुम्बुरुं पौष्करं मूलं मूलं च मदनार्कयोः ॥
क्षाराः सपञ्चलवणा हिङ्गुमात्रासमन्वितम् ।
(इति ताडपत्रपुस्तके १९६ तमं पत्रम्)
सिद्धमेतैर्यथान्यायं सर्पिः कटुकसंज्ञितम् ॥
पाययेन्मात्रया काले सन्निपातज्वरार्दितम् ।
लीनदोषावशेषं च विषमज्वरपीडितम् ॥
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं वातगुल्मं प्लिहोदरम् ।
श्वासं कासं च शमयेद्बलमग्नेश्च दीपयेत् ॥

---

१ समाहृत्य एकीकृत्येति यावत् ।

सन्निपातेषु भूयिष्ठं निवृत्तोपद्रवेष्वपि ।
श्लेष्मा च पार्श्वशूलं च निवर्तेत समश्नतः ॥
तस्याग्निं चिरकारित्वाद्भिषक् संदीपयेत् पुनः ।
न चातिविश्वसेद्वैद्यो जितो व्याधिर्मयेति ह ॥
कृशे विरुद्धसेवित्वाच्चिराद्दोषः प्रकुप्यति ।
व्यावृत्तश्च पुनर्हन्ति सन्निपातो यथा विषम् ॥
सन्निपातात् समुत्तीर्णो यदि जीवति मानवः ।
क्षीणौजोबलमांसात्मा शीर्णश्मश्रुशिरोरुहः ॥
स्वरस्मृतिपरिभ्रष्टः क्षीणशुक्रो हतेन्द्रियः ।
अव्यक्तवाग्विवर्णश्च मन्दाग्निश्च भवत्यसौ ॥
सन्निपातेन मुक्तस्तु चिरादाप्यायते नरः ।
दृष्ट्वा संभोजनीयश्च पुनर्जन्म हि तस्य तत् ॥
तदवस्थो व्यभिचरेद्यदि रोगानवाप्नुते ।
ज्वरशोषारुचिप्लीहयक्ष्मपाण्डून्न जीवति ॥
सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वोपद्रवसंयुतः ।
त्रिरात्रोपेक्षितश्चापि सन्निपातो न सिद्ध्यति ॥
सन्निपाते निवृत्ते तु यो व्याधिरवलम्बते ।
सोपद्रवाँस्ताँश्चिकित्सेद्यथास्वैः स्वैश्चिकित्सितैः ॥
एकाहारब्रह्मचर्यलघुपानान्नसेवनम् ।
अकर्मण्यमनायासः सुखशय्यासनस्थितिः ॥
दिवाजागरणं सद्भिः सुहृद्भिश्च सहासनम् ।
अभ्यङ्गाच्छादने चित्रं कदाचित् स्नेहमेव तु ॥
जाङ्गलाँश्च रसानुष्णान् कुलत्थरससाधितान् ।
वास्तुकं तण्डुलीयं च संस्कृतं बालमूलकम् ॥
सेवेत विधिवच्चैव द्वौ मासौ जीवितार्थिकः ।
त्रीन्मासाँश्चतुरो वाऽपि जिह्मत्वादस्य यक्ष्मणः ॥
सुशृतेन समश्नीयात् पयसाऽऽज्येन पैत्तिकः ।
शर्कराक्षौद्रयुक्तेन गवां क्षीरेण वा पुनः ॥

कर्पूरचूर्णं तृष्णायां वदने धारयेत् सदा ।
तैलानि गन्धपुष्पाणि नित्यं मुख्यानि धारयेत् ॥
औदकानूपमांसानि मासपिष्टतिलोत्कृतम् ।
मन्दजातानि मद्यानि गुरूण्यभिनवानि वा ॥
पायसं कृसरं चुक्रं शष्कुल्यो यावकं दधि ।
वर्जयेत्तानि सर्वाणि श्रद्धाभोजनमेव च ॥
अश्वव्यायामसंक्लेशं शीताम्बु मदिरासवम् ।
अवश्यायं पुरोवातमभ्युष्णं च विवर्जयेत् ॥
यानि तस्य प्रशस्यन्ते श्रद्धाभोज्यानि जीवक ! ।
पथ्यानि चान्नपानानि यथास्वं तानि मे शृणु ॥
गुडसर्पींषि पिप्पल्यः संस्कृता दधिसाधिताः ।
तथा मुख्यं गुडकृतं भक्ष्या मुद्गमयाश्च ये ॥
यवगोधूमसंस्कारा दाधिकं शुष्कमूलकम् ।
मुद्गामलकयूषश्च तिक्तसूपश्च सर्पिषा ॥
एवं श्रद्धाविनयनं भिषक्कुर्यादरोचके ।
अप्रमादेन धर्मार्थी चिकित्सेन्मतिमान् भिषक् ॥
सूतिकोपक्रमाध्याये यच्च वक्ष्ये खिले मुने ! ।
तदिहापि प्रयोक्तव्यं सन्निपातचिकित्सितम् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

इति (कल्पस्थाने) विशेषकल्पः ।

संहिताकल्पाध्यायः ।

अथातः संहिताकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
संहिताध्ययने युक्तः शुचिः साधुर्जितेन्द्रियः ।
वैद्यो वैद्यकुले जातो ग्रन्थे चार्थे च निष्ठितः ॥ ३ ॥
स पृष्टोऽन्येन वैद्येन प्रब्रूयात् संहिताविधिम् ।
कति स्थानमिदं तन्त्रं कस्मात्तन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥

स्थानानां कानि नामानि कर्माध्यायानि यानि च ।
(इति ताडपत्रपुस्तके १९७ तमं पत्रम्)
स्थाननामानुपूर्वीं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ५ ॥
अष्टौ स्थानानि वाच्यानि ततोऽतस्तन्त्रमुच्यते ।
अध्यायानां शतं विंशं योऽधीते स तु पारगः ॥ ६ ॥
सूत्रस्थाननिदानानि विमानान्यात्मनिश्चयः ।
इन्द्रियाणि चिकित्सा च सिद्धिः कल्पाश्च संहिता ॥ ७ ॥
सूत्रस्थानं चिकित्सा च त्रिंशदध्यायके उभे ।
निदानानि विमानाश्च शारीराण्यष्टकानि तु ॥ ८ ॥
सिद्धयो द्वादशाध्यायाः कल्पाश्चैवेन्द्रियाणि च ।
खिलान्यशीतिरध्यायास्तन्त्रं सखिलमुच्यते ॥ ९ ॥
धारणं ह्यस्य तन्त्रस्य वेदानां धारणं यथा ।
पुण्यं मङ्गल्यमायुष्यं दुःस्वप्नकलिनाशनम् ॥ १० ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्म्यमायतनं महत् ।
सुखप्रदं नृणां शश्वद्धनमानयशस्करम् ॥ ११ ॥
नाधार्मिको न चापुत्रो नाविद्वान्न च गर्हितः ।
नापूजितो नाविदितो लोके भवति पारगः ॥ १२ ॥
सततं चाप्यधीयानः सम्यगध्यापयन् भिषक् ।
इह लोके यशः प्राप्य शक्रलोके महीयते ॥ १३ ॥
दक्षयज्ञे वधत्रासाद्देवर्षीणां पलायताम् ।
रोगाः सर्वे समुत्पन्नाः संतापाद्देहचेतसोः ॥ १४ ॥
ज्वरो गुरुत्वाद्गुल्मस्तु धावतां प्लवनात् प्लिहा ।
भ्रमो विषादाद्विड्भेदो धावतां वेगधारणात् ॥ १५ ॥
तृष्णा च रक्तपित्तं च श्रमादुष्णे च धावताम् ।
हिक्काश्वासौ कफाधिक्याद्धावतां पिबतां जलम् ॥ १६ ॥
प्रागुत्पत्तिस्तथाऽन्येषां रोगाणां परिकीर्तिता ।
कृतत्रेतान्तरत्वेन प्रादुर्भूता यथा नृणाम् ॥ १७ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु विद्याबलयशोहराः ।
ततो हितार्थं लोकानां **कश्यपेन** महर्षिणा ॥ १८ ॥
पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा ।
तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे ॥ १९ ॥
जीवको निर्गततमा **ऋचीक**तनयः शुचिः ।
जगृहेऽग्रे महातन्त्रं संचिक्षेप पुनः स तत् ॥ २० ॥
नाभ्यनन्दन्त तत् सर्वे मुनयो बालभाषितम् ।
ततः समक्षं सर्वेषामृषीणां **जीवकः** शुचिः ॥ २१ ॥
गङ्गाह्रदे **कनखले** निमग्नः पञ्चवार्षिकः ।
वलीपलितविग्रस्त उन्ममज्ज मुहूर्तकात् ॥ २२ ॥
ततस्तदद्भुतं दृष्ट्वा मुनयो विस्मयं गताः ।
वृद्धजीवक इत्येव नाम चक्रुः शिशोरपि ॥ २३ ॥
प्रत्यगृह्णन्त तन्त्रं च भिषक्छ्रेष्ठं च चक्रिरे ।
ततः कलियुगे नष्टं तन्त्रमेतद्यदृच्छया ॥ २४ ॥
अनायासेन यक्षेण धारितं लोकभूतये ।
वृद्धजीवकवंश्येन ततो **वात्स्येन** धीमता ॥ २५ ॥
अनायासं प्रसाद्याथ लब्धं तन्त्रमिदं महत् ।
ऋग्यजुःसामवेदाँस्त्रीनधीत्याङ्गानि सर्वशः ॥ २६ ॥
शिवकश्यपयक्षांश्च प्रसाद्य तपसा धिया ।
संस्कृतं तत् पुनस्तन्त्रं वृद्धजीवकनिर्मितम् ॥ २७ ॥
धर्मकीर्तिसुखार्थाय प्रजानामभिवृद्धये ।
स्थानेष्वष्टसु शाखायां यद्यत्रोक्तं प्रयोजनम् ॥ २८ ॥
तत्तद्भूयः प्रवक्ष्यामि खिलेषु निखिलेन ते ।
(इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥)

(इति) वृद्धजीवकीये तन्त्रे कौमारभृत्ये वात्स्यप्रतिसंस्कृते
कल्पेषु संहिताकल्पो नाम द्वादशः ॥
समाप्तं च कल्पस्थानम् ॥ समाप्ता चेयं संहिता ॥
अतःपरं खिलस्थानं भवति ॥

नवमं खिलस्थानम् ।

विषमज्वरनिर्देशीयाध्यायः प्रथमः ।

अथातो विषमज्वरनिर्देशीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

कश्यपं सर्वशास्त्रज्ञं सर्वलोकगुरुं गुरुम् ।
भार्गवः परिपप्रच्छ संशयं संश्रितव्रतः ॥ ३ ॥

प्रोक्तं ज्वरचिकित्सायां विषमज्वरभेषजम् ।
न निर्दिष्टं भगवता विषमत्वस्य कारणम् ॥ ४ ॥

युक्तं सततकादीनां वैषम्यं विषमागतेः ।
अविसर्गी ज्वरः कस्मात् संततो विषमः स्मृतः ॥ ५ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १९८ तमं पत्रम्)

प्रेतज्वरो ग्रहोत्थश्च विषमः केन हेतुना ।
तदिदानीं यथाकालं वक्तव्योऽवयवाद्यथा ॥ ६ ॥

वक्तुमर्हसि तत्त्वेन सविशेषं सविस्तरम् ।
इति पृष्टः स शिष्येण प्रश्नं प्रोवाच कश्यपः ॥ ७ ॥

अल्पहेतुर्बहिर्मार्गो वैकृतो निरुपद्रवः ।
एकाश्रयः सुखोपायो लघुपाकः समो ज्वरः ॥ ८ ॥

विषमस्तद्विपर्यस्तस्तीक्ष्णत्वात् संततो मतः ।
तद्वत् प्रेतग्रहोत्था ये चत्वारो विषमागमात् ॥ ९ ॥

दुर्जयत्वा(दुर्ग्रहत्वा)दुग्रग्रहपरिग्रहात् ।
वैषम्यं संततादीनां दारुणत्वादुदाहृतम् ॥ १० ॥

तथा सततकादीनां चतुर्णां कालकारितम् ।
विषमत्वं प्रवक्ष्यामि ज्वराणां जायते यथा ॥ ११ ॥

समस्ता द्वन्द्वशो वाऽपि धमनी रसवाहिनीः ।
दोषाः प्रपन्नाः कुर्वन्ति विषमा विषमज्वरम् ॥ १२ ॥

ज्वरितो मुच्यमानो वा मुक्तमात्रश्च यो नरः ।
व्यायामगुर्वसात्म्यान्नमतिमात्रमथो जलम् ॥ १३ ॥
पायसं कृशरं पिष्टं पललं दधि मन्दकम् ।
पिण्याकमाषविकृतीर्ग्राम्यानूपं तथाऽऽमिषम् ॥ १४ ॥
एवंविधानि चान्यानि विरुद्धानि गुरूणि च ।
सेवते च दिवास्वप्नमजीर्णाध्यशनानि च ॥ १५ ॥
ज्वरोऽभिवर्धते तस्य विषमो वाऽऽशु जायते ।
दोषेष्वपरिपक्केषु कषायं यश्च सेवते ॥ १६ ॥
लौल्याद्वा स्नेहपानानि क्षीरं संतर्पणानि वा ।
दैवतानामभिध्यानाद्ग्रहसंस्पर्शनादपि ॥ १७ ॥
सद्यो वान्तो विरिक्तो वा स्नेहपीतोऽनुवासितः ।
शीतोपचारं गुर्वन्नं व्यवायं यश्च सेवते ॥ १८ ॥
तस्यापि सहसा वायुरस्थिमज्जान्तरं गतः ।
कुपितः कोपयत्याशु श्लेष्माणं पित्तमेव च ॥ १९ ॥
ततोऽस्य धातुवैषम्याद्विषमो जायते ज्वरः ।
सततोऽन्येद्युको वाऽपि तृतीयः सचतुर्थकः ॥ २० ॥
न च नोपशमं याति न च भूयो न कुप्यति ।
शमप्रकोपयोः कालं न चायमतिवर्तते ॥ २१ ॥
न च स्वभावोपशमं गच्छत्यनुशयात्मकः ।
न हि स्वभावशान्तानां भावानामस्ति संभवः ॥ २२ ॥
ज्वरप्रवेगोपरमे देही मुक्त इवेक्ष्यते ।
तथाऽप्यस्यामवस्थायामेभिर्लिङ्गैर्न मुच्यते ॥ २३ ॥
मुखवैरस्यकाटुक्यमाधुर्यादिभिरल्पशः ।
नात्यन्नलिप्साग्लानिभ्यां शिरसो गौरवेण च ॥ २४ ॥
पुनः पुनर्यथा चैष जायते तन्निबोध मे ।
निरुद्धमार्गो दोषेण विषमज्वरहेतुना ॥ २५ ॥

वायुस्तद्दोषकोपान्ते लब्धमार्गो यथाक्रमम् ।
दोषशेषं तमादाय यथास्थानं प्रपद्यते ॥ २६ ॥
स दोषशेषः स्वे स्थाने लीनः कालबलाश्रयात् ।
रसस्थानमुपागम्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ २७ ॥
उपक्रमविशेषेण स्वबलस्य व्ययेन च ।
क्षयं प्राप्नोति वृद्धिं च समानगुणसंश्रयात् ॥ २८ ॥
सोऽयं निवृत्तिं संप्राप्य यथा दीपः स्वभावतः ।
पुनः पुनः प्रज्वलति क्षीणतैलेन्धनोऽपि सन् ॥ २९ ॥
स्वमधिष्ठानमाश्रित्य शान्तः शान्तस्तथा ज्वरः ।
काले बलं दर्शयति क्षीणदोषेन्धनोऽपि सन् ॥ ३० ॥
स्वहेतुदोषमाश्रित्य नियतो नियमेन यः ।
अहोरात्रे दर्शयति कालहेतुकृतं बलम् ॥ ३१ ॥
द्विकालं स यथादोषं ज्वरः सततकः स्मृतः ।
स्थानमामाशयस्तस्य यं समाश्रित्य वर्तते ॥ ३२ ॥
उरस्त्वन्येद्युकस्थानमहोरात्रादुरश्च्युतः ।
दोषो रसं समासाद्य यदा दर्शयते बलम् ॥ ३३ ॥
तदाऽनुषङ्गी स्वे काले जायतेऽन्येद्युको ज्वरः ।
कण्ठस्तृतीयकस्थानमहोरात्राच्च्युतस्ततः ॥ ३४ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके १९९ तमं पत्रम् ।)

उरः प्रपद्यतेऽन्यस्मादहोरात्राद्यथाक्रमम् ।
रसधात्वाश्रितो दोष ऊष्मणा सह मूर्च्छितः ॥ ३५ ॥
तृतीयेऽहनि निर्वृत्तिं जनयेत् स तृतीयकः ।
शिरश्चतुर्थकस्थानं चतुर्थं समुदाहृतम् ॥ ३६ ॥
अहोरात्राच्च्युतः स्थानाद्दोषः कण्ठेऽवतिष्ठते ।
ततः पुनरहोरात्रादुरसि प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥
तृतीये चाप्यहोरात्रे रसधातौ प्रकुप्यति ।
चतुर्थकः स विज्ञेयश्शिरस्थायी महाज्वरः ॥ ३८ ॥

गम्भीरस्थानसंभूतो धातुसंकरदूषितः ।
दर्शयित्वा बलं काले जन्तोः शिरसि लीयते ॥ ३९ ॥
त्रिदोषसंभवत्वाच्च भूतसंस्पर्शनादपि ।
दुश्चिकित्स्यतमो ह्येष तस्माद्धेनमुपक्रमेत् ॥ ४० ॥
बलिभिः शान्तिहोमैश्च सिद्धैर्मन्त्रपदैस्तथा ।
पापापहरणं चास्य कर्तव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४१ ॥
भूतेश्वरं नीलकण्ठं प्रपद्येत वृषध्वजम् ।
चिरानुबन्धी विषमो यथाकालं विवर्धते ॥ ४२ ॥
एकाहाच्च व्यहाच्चैव त्र्यहाच्चतुरहात्तथा ।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा कस्मादेष न जायते ॥ ४३ ॥
तस्य त्वामाशयः स्थानमुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
स्थानमन्यत्ततो नास्ति स्थानाभावान्न जायते ॥ ४४ ॥
आग्नेयः स्यात् सततको वायव्यो हि द्वितीयकः ।
वैश्वदेवस्तृतीयः स्यादैशानस्तु चतुर्थकः ॥ ४५ ॥
कस्मात् परिक्षीणबलः क्षीणधातुबलौजसः ।
ज्वरो विवर्धते जन्तोर्मोक्षकाले विशेषतः ॥ ४६ ॥
गतेरभावाद्वाह्येन वायुनाऽभ्याहतक्रमः ।
सक्षीणवर्त्म्यनुगतः स्नेहवाय्वभिमूर्च्छितः ।
शान्तोऽपि तदुपादानाद्यथा दीपो न (ऽनु ?) दीप्यते ॥४७॥
तद्वद्धातुबले क्षीणे ज्वरः क्षीणबलोऽपि सन् ।
निरुपादानदोषत्वान्मोक्षकाले विशेषतः ॥ ४८ ॥
हेतुशेषमशेषेण दहन् दर्शयते बलम् ।
सप्रतीकारवैशेष्यात् प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ४९ ॥
पाकाद्वा शमनाद्वाऽपि शोधनाद्वा हृताधिके ।
स्वस्थानस्थे नरो दोषे शुद्धस्रोता विसृज्यते ॥ ५० ॥
निर्दिष्टो दोषपाकादेरस्माद्धेतुत्रयात् परम् ।
अन्यत्र चैव नान्योऽस्ति हेतुर्ज्वरविमोक्षणे ॥ ५१ ॥

कस्माद्दोषपरिक्षोभे प्रायशः शीतपूर्वकम् ।
निर्वर्तते ज्वरो जन्तोः पश्चाद्दाहः प्रवर्तते ॥ ५२ ॥
वायुर्व्यवायी विशदः शीतो रूक्षश्चलः खरः ।
पित्तमाग्नेयमुष्णं च तीक्ष्णमल्पं लघु द्रवम् ॥ ५३ ॥
सौम्यः शीतो गुरुः स्निग्धो बलवान् कफको बहु ।
कफो मन्दव्यवायी च चिरोत्थाननिवर्तनः ॥ ५४ ॥
वायुश्च शीतसामान्यात् कफस्यानुबलो बली ।
बलवान् हि गुणः सौम्य आग्नेयो दुर्बलः स्मृतः ॥ ५५ ॥
हेतुनाऽनेन महता श्लेष्मा हि बलवत्तरः ।
तस्मात् पूर्वं ज्वरे शीतं पश्चाद्दाहः प्रवर्तते ॥ ५६ ॥
स्ववेगपरिणामाच्च क्रियाभिश्च यदा कफः ।
उष्णाभिः प्रशमं याति तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ ५७ ॥
परीणामक्रियाभिर्वा शान्ते तस्मिन् सुखी भवेत् ।
हेतुरुक्तो महानेष यथावच्छीतपूर्वके ॥ ५८ ॥
अथ कस्माज्ज्वरो जन्तोर्जायते दाहपूर्वकः ।
स एव हेतुरत्रापि बलीयस्त्वादुदाहृतः ॥ ५९ ॥
अत्युदीर्णं यदा पित्तं वायुनाऽल्पेन मूर्च्छितम् ।
अनुबद्धं रसस्थाने श्लेष्मणाऽल्पबलेन च ॥ ६० ॥
दाहः पूर्वं तदा जन्तोः शीतमन्ते प्रवर्तते ।
सोद्वेपकः सप्रलापस्मृतिबुद्धिप्रमोहनः ॥ ६१ ॥
तावेतौ शीतदाहादी ज्वरौ संसर्गसंभवौ ।
असाध्यः कृच्छ्रसाध्यो वा दाहपूर्वो ज्वरस्तयोः ॥ ६२ ॥
प्रत्यनीकगुणाः सन्तो दोषा वातादयः कथम् ।
संभूय कुर्वते रोगान्नान्योऽन्यं शमयन्ति च ॥ ६३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २०० तमं पत्रम्)

स्वभावाद्दूषणाद्दोषा नान्योन्यशमनाः स्मृताः ।
यस्मात्तस्माद्बहुविधाः संसृष्टाः कुर्वते गदान् ॥ ६४ ॥

विरुद्धा गुणतोऽन्योन्यं कार्यं सत्त्वादयो यथा ।
शिरः संतप्यते कस्माज्ज्वरितस्य विशेषतः ॥ ६५ ॥
सति सर्वाङ्गतापे च शैत्यं भवति पादयोः ।
दोषैरावृतमार्गत्वादूर्ध्वगत्वाच्च तेजसः ॥ ६६ ॥
बाहुल्यादिन्द्रियाणां च शिरः संतप्यतेऽधिकम् ।
तेजसाऽतिप्रवृद्धेन सोमधातुः प्रपीडितः ॥ ६७ ॥
अधः प्रपद्यते तेन शैत्यं भवति पादयोः ।
ज्वरोष्मणाऽभिसंतप्ते प्रागुष्णादिक्रियाविधिः ॥ ६८ ॥
क्रियते नेतरः कस्माच्छीत उष्णस्य बाधकः ।
यथाऽग्न्यगारे संतप्ते कपाटपुटसंवृते ॥ ६९ ॥
भवत्यत्यधिकस्तूष्मा सर्वतः परितापनः ।
स एवोद्घाटितद्वारे मन्दीभवति तत्क्षणात् ॥ ७० ॥
एवमावृतमार्गेषु दोषैः स्रोतःसु देहिनाम् ।
ज्वरोष्मा वर्धते देहे यथाहेतुबलाश्रयम् ॥ ७१ ॥
उद्घाटनार्थं तत्तेषामुष्णोपक्रम इष्यते ।
स्तम्भनो हि गुणः शीत उष्णो विलयनः स्मृतः ॥ ७२ ॥
तस्मादुष्णाम्बु पानाय ज्वरिताय प्रदीयते ।
तेनास्य दोषाः पच्यन्ते कायाग्निश्चाभिदीप्यते ॥ ७३ ॥
ज्वरोष्मा मार्दवं याति विबन्धश्च प्रशाम्यति ।
तृष्णा निवर्तते चाशु प्रकांक्षा चोपजायते ॥ ७४ ॥
ऋते पित्तज्वरादुष्णो विधिः सर्वो ज्वरापहः ।
तत्राप्यनुष्णशीतादिरुपचारो विधीयते ॥ ७५ ॥
इति सप्त यथाप्रश्नं निर्दिष्टा विषमज्वराः ।
वक्ष्ये सततकादीनां चिकित्सां शृण्वतः परम् ॥ ७६ ॥
उपक्रमैः परिक्लिष्टं क्षीणधातुबलौजसम् ।
ज्वरः पुराणो रूक्षत्वादनुबध्नाति देहिनम् ॥ ७७ ॥

तस्मादस्य बलाधाने प्रयतेत विचक्षणः।
रम्यैर्विचित्रैराहारैर्हृद्यैः श्रद्धोपपादितैः॥ ७८॥
सुराग्रपानैर्मांसानां वैष्किराणां च भक्षणैः।
सर्पिषः पञ्चगव्यस्य पयसो लशुनस्य च॥ ७९॥
उपक्रमेच्चौषधानां प्रयोगैर्विषमज्वरम्।
दैवतेज्योपहारैश्च धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः॥ ८०॥
वातोत्तरं स्नेहपानैरभ्यङ्गैः सावगाहनैः।
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च बलिभिश्चाप्युपक्रमैः॥ ८१॥
पित्तोत्तरं तिक्तशीतैः शमनैः सविरेचनैः।
पयसा सर्पिषा चैव शीतैश्चाभ्यञ्जनैर्जयेत्॥ ८२॥
वमनैः पाचनीयैश्च लङ्घनैर्लघुभोजनैः।
रूक्षोष्णैश्चाप्युपचरेत् कषायैश्च कफोत्तरम्॥ ८३॥
रोमहर्षोऽङ्गमर्दश्च वातपित्तोत्तरे ज्वरे।
महाकल्याणकं सर्पिः पञ्चगव्यमथो पिबेत्॥ ८४॥
पीत्वा वा महतीं मात्रां सर्पिषः पुनरुल्लिखेत्।
तदहर्वा परेद्युर्वा पेयां समरिचां पिबेत्॥ ८५॥
राजमूलस्य वा क्वाथं पिबेत् प्रज्वरकं हविः।
क्रितोयं......मयोगश्चतुर्थकमपोहति॥ ८६॥
धारोष्णं वा पयः पीत्वा तद्वमेदिच्छया न वा।
शीतं वा मधुनाऽशीतं निम्बपत्रोदकं पिबेत्॥ ८७॥
सर्पिर्वा माहिषं पीत्वा हिङ्गुस्तोकसमन्वितम्।
तस्मिन् विदग्ध एवान्नं दध्ना भुञ्जीत केवलम्॥ ८८॥
नीलस्पन्दशिफा वाऽपि सुपिष्टा तण्डुलाम्बुना।
देया ज्वरतिथौ नस्ये मृगराजस्य वा वसा॥ ८९॥
हरीतकी वचा कुष्ठं निम्बपत्रं पलङ्कषा।
सिद्धार्थका यवाः सर्पिर्धूपो जीर्णज्वरापहः॥ ९०॥

मूलानि सहदेवाया कटुका रोहिणी वचा ।
तण्डुलोदकपिष्टोऽयं देहो दाहज्वरापहः ॥ ९१ ॥
सुरया सर्वगन्धैश्च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।
सर्षपा लसुनं हिङ्गु त्रिव्योषं रोचना वचा ॥ ९२ ॥
ऋक्षपित्तं बस्तमूत्रं करञ्जस्य फलानि च ।
ग्रहज्वराभिभूतानां नस्यकर्माञ्जनं हितम् ॥ ९३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २०१ तमं पत्रम्)।

सन्निपातविबन्धे च व्यालदष्टे च शस्यते ।
अर्शःसु योनिशूले च प्रलेपोऽयमनुत्तमः ॥ ९४ ॥
भीषणैर्हर्षणैश्चैव विचित्राद्भुतदर्शनैः ।
व्याक्षेपं मनसश्चास्य भिषक्कुर्याज्ज्वरागमे ॥ ९५ ॥
पानं चैतत् प्रदातव्यं स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ।
त्रिभण्टीमजगन्धां च नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ ९६ ॥
कल्कं वा कटुरोहिण्याः पिबेद्गोमूत्रसंप्लुतम् ।
चिकित्सायां च यत् प्रोक्तं तच्च कुर्याद्विधानवित् ॥ ९७ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति) खिलेषु विषमज्वरनिर्देशीयो (नाम प्रथमोऽध्यायः) ॥

विशेषनिर्देशीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विशेषनिर्देशीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

महर्षिं कश्यपं वृद्धं वेदवेदाङ्गपारगम् ।
सुखोपविष्टमव्यग्रमपृच्छद्वृद्धजीवकः ॥ ३ ॥
विषमाणां ज्वराणां ते सविकल्पं सविस्तरम् ।
यद्यथावच्च यावच्च प्रोक्तं वक्तव्यमादितः ॥ ४ ॥
सामान्येनापि सर्वेषां ज्वराणां विगतज्वर ! ।
वक्तुमर्हसि कार्त्स्न्येन परिशेषमतः परम् ॥ ५ ॥

इति संचोदितः प्राह प्रजापतिरिदं वचः ।
समासाभिहितं यच्च (यच्च) नाभिहितं हितम् ॥ ६ ॥
ज्वरितानां ज्वराणां च भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ।
अवस्थालक्षणोद्देशविशेषोपक्रमे क्रमात् ॥ ७ ॥
भैषज्यमनवस्थायां पथ्यमप्यवचारितम् ।
गुणं न किञ्चित् कुरुते दोषायैव तु कल्पते ॥ ८ ॥
प्रयुक्तं तदवस्थायाममृतत्वाय कल्पते ।
वाताद्दाह्याद्भीघातात् क्रोधाच्छोकाद्भयात् क्षयात् ॥ ९ ॥
श्रमाद्ग्रहाभिषङ्गाच्च वेगानां च विधारणात् ।
समुत्पन्ने ज्वरे जन्तोर्वमनं न प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
प्रयुक्तं कुरुते क्षिप्रं तीव्रं सोपद्रवं ज्वरम् ।
पूरणात्तु समुत्पन्ने ज्वरे ह्यमात्रया श्रयेत् ॥ ११ ॥
दोषे वृद्धेऽतिमात्रा च समुत्क्लिष्टे तथैव च ।
सन्निपातज्वरभयात्त्वरितं वामयेद्भिषक् ॥ १२ ॥
वामितं लङ्घनाद्येन क्रमेणोपक्रमेत्ततः ।
वमनानन्तरं चास्य कुर्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १३ ॥
तथाऽऽशु शिरसः शूलं गौरवं चोपशाम्यति ।
विबन्धश्चक्षुरादीनामरुचिश्च निवर्तते ॥ १४ ॥
जीर्णज्वरेऽप्यथैतेषु विकारेषु प्रदापयेत् ।
बहुदोषे बलवती मध्यदोषेषु मध्यमा ॥ १५ ॥
अल्पदोषे ज्वरे मृद्वी क्रिया कार्या विजानता ।
स्वानि रूपाणि कार्त्स्न्येन यदा व्याधौ विशेषतः ॥ १६ ॥
तीव्राणि व्यथितत्वं च शरीरस्योपलक्षयेत् ।
बहुदोषं तदा विद्यादल्पदोषमतोऽन्यथा ॥ १७ ॥
तथा मध्यबलेष्वेषु मध्यदोषं विभावयेत् ।
विबन्धारुचितृण्मूर्च्छा गात्रभेदः शिरोरुजा ॥ १८ ॥

प्रलापालस्यहृल्लासतन्द्रीदाहश्रमभ्रमाः ।
मूत्रप्रचुरता ग्लानिः पुरीषस्याविपक्वता ॥ १९ ॥
उत्क्लेशो गुरुकोष्ठत्वं लिङ्गान्यामज्वरे वदेत् ।
निवृत्तौ प्रायशश्चैषां संजाते ज्वरमार्दवे ॥ २० ॥
लघुत्वं चाष्टरात्रे च निरामज्वरमादिशेत् ।
आपातलक्ष्यः स्यादूष्मा तत्क्षणादेति मार्दवम् ॥ २१ ॥
अन्तर्लघुत्वमुत्साहो दोषपक्तिः प्रसन्नता ।
तृष्णादीनां मृदुत्वं च बहिर्मार्गगते ज्वरे ॥ २२ ॥
तत्राभ्यङ्गान् प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
अविपक्वा विपक्वा वा दोषा यस्य न निर्हृताः ॥ २३ ॥
न च व्याधेरुपशमो न चोत्साहो न लाघवम् ।
ग्लानिकार्श्ये न चात्यर्थं न च च्छन्दोऽशनं प्रति ॥ २४ ॥
अप्रकृष्टे (प्रकृष्टे) वा स काले दोषदुर्बलः ।
अतो विपर्ययाद्देही भवेदौषधदुर्बलः ॥ २५ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २०२ तमं पत्रम्)

पाचनैरविपक्वानां दोषाणां दोषदुर्बले ।
सम्यक्कुर्यादुपशमं पक्वानां च विरेचनैः ॥ २६ ॥
इतरस्यामयावेक्षं बलाप्यायनमिष्यते ।
समुदीर्णेषु सहसा दोषेष्वभिनवेषु च ॥ २७ ॥
बलवद् दुर्बले वाऽपि कषायं वाऽपि भेषजम् ।
संरक्षन् धर्मयशसी न प्रयुञ्ज्यात् कदाचन ॥ २८ ॥
यथा शरत्सु महतोः क्रुद्धयोरभिषक्तयोः ।
न धत्ते दुर्बला वेगं हस्तिनोरग्रवारणी ॥ २९ ॥
तथा बलं बलवतोस्तद्दोषौषधयोर्द्वयोः ।
संक्षुब्धयोर्न सहते संतप्ता देहिनस्ततः ॥ ३० ॥

---

१ शरदि मदेन मिथो व्यतिषक्तयोः क्रुद्धयोर्हस्तिनोर्वेगं दुर्बला हस्तिनी न सहते तथैव बलवतोर्दोषौषधयोर्वेगं पीडिता देहिनः सोढुं न शक्नुवन्ति, तेन दोषवृद्ध्यवस्थायां दुर्बले रोगिणि प्रबलं कषायमपि न प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

पुष्णाति दुर्बलं दोषाः कषायः स्तम्भयत्यतः ।
भूयोऽभिवृद्धास्ते प्राणान्निघ्नन्त्याशु शरीरिणः ॥ ३१ ॥
कषायेणाकुलीभूताश्चिरं संक्लेशयन्ति वा ।
भग्नवेगेषु दोषेषु विधिना लङ्घनादिना ॥ ३२ ॥
काले प्रयुक्तं भैषज्यं स्याद्विकारोपशान्तये ।
लङ्घनं स्वेदनं पेया त्रिविधा दीपनान्विता ।
ओदनस्त्रिविधो यूषः कषायस्त्रिविधो रसः ॥ ३३ ॥
सर्पिरभ्यञ्जनं बस्तिः प्रदेहः सावगाहनः ।
ज्वरापहः समुद्दिष्टो लङ्घनादिरयं क्रमः ॥ ३४ ॥
पच्यन्ते सप्तरात्रेण दोषाः सप्तसु धातुषु ।
तस्मात् कषायं सप्ताहे पाचनीयं विधापयेत् ॥ ३५ ॥
शमनं स्रंसनीयं वा यथावस्थमतः परम् ।
मन्दोष्मत्वात् स्थिरत्वाच्च गुरुत्वाच्च कफज्वरः ॥ ३६ ॥
परिपाकं चिरादेति तस्मादस्यौषधक्रमः ।
अष्टाहात् परतो वाऽपि यथापाकं विधीयते ॥ ३७ ॥
पक्वावशेषस्तेनाशु पच्यतेऽग्निश्च दीप्यते ।
दोषपक्त्याऽग्निदीप्त्या च ज्वरस्यापचयो ध्रुवम् ॥ ३८ ॥
तद्युक्तस्नेहसंस्कारान् रसानत्रावचारयेत् ।
ततः संशमनं कुर्याद्व्याधिशेषोपशान्तये ॥ ३९ ॥
प्रसादनार्थं धातूनां बलस्याप्यायनाय च ।
देशदोषाग्निसात्म्यर्तुयुक्तं चात्र प्रशोषणम् ॥ ४० ॥
त्र्यहं चतुरहं वाऽपि नातिमात्रमतः परम् ।
रूक्षत्वाज्ज्वर्यमाणाय देयं सर्पिर्ज्वरापहम् ॥ ४१ ॥
ज्वरितोऽनेन निर्वाति प्रदीप्तं चाम्बुना गृहम् ।
सर्पिः पित्तं शमयति शैत्यात् स्नेहाच्च मारुतम् ॥ ४२ ॥
समानगुणमप्येतत् संस्काराज्जीयते कफम् ।
अथ चेद्बहुदोषत्वात् कृतेऽपि शमने सति ॥ ४३ ॥

पक्वाशयगुरुत्वं च स्तिमितत्वं च लक्ष्यते।
स्वेदो विण्मूत्ररागश्च भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ४४ ॥
स्निग्धाय क्षामदेहाय दद्यात्तत्र विरेचनम्।
शूले पक्वाशयगते पार्श्वपृष्ठकटिग्रहे ॥ ४५ ॥
वातविण्मूत्रसङ्गे च निरूहः सानुवासनः।
बहिर्मार्गगते चापि ज्वरेऽभ्यङ्गादिरिष्यते ॥ ४६ ॥
नरस्य वातप्रकृतेर्यदि स्याद्वातिको ज्वरः।
ऋतौ च वातप्रकृतौ स दुःसाध्यस्त्रिसंकरः ॥ ४७ ॥
तथैव पित्तप्रकृतेः श्लैष्मिकस्य च देहिनः।
विपरीतप्रकृतयः सुखसाध्या ज्वरादयः ॥ ४८ ॥
एकद्वित्रिप्रकृतयो व्याधयः सर्व एव हि।
सुखदुःखाश्चिकित्स्याः स्युः प्रायशस्ते यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
समुत्क्लिष्टेषु दोषेषु त्रिविधं कर्म निश्चितम्।
शोधनं शमनं चैव तथा शमनशोधनम् ॥ ५० ॥
तत्र पुंसां बलवतां (मन्द)वह्निमतां सताम्।
तीव्रवेगामयानां च हितं शोधनमौषधम् ॥ ५१ ॥
बलिनामल्पदोषाणां नातिवृद्धविकारिणाम्।
नातिक्लेशसहानां च शमनं हितमुच्यते ॥ ५२ ॥
तथैव मध्यदोषाणां दुर्बलानां शरीरिणाम्।
बलवद्व्याधिजुष्टानां हितं शमनशोधनम् ॥ ५३ ॥
ऊर्ध्वं हरति यद्दोषानधश्चोभयतश्च यत्।
द्रव्यं विविधवीर्यत्वात्तद्धि संशोधनं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २०३ तमं पत्रम्)।

नाधो न चोर्ध्वं हरति यद्दोषाञ्छमयत्यपि।
न चोग्रगुणवीर्यं तद्द्रव्यं संशमनं विदुः ॥ ५५ ॥
नात्यर्थं शोधयति यद्दोषान् संशमयत्यपि।
तत्र मध्यबलोपेतं द्रव्यं शमनशोधनम् ॥ ५६ ॥

दशमूलशटीरास्नावयस्थापञ्चकोलकम् ।
शार्ङ्गेष्टा रोहिणी पाठा सरलो देवदारु च ।
मुस्ताऽमृता वृश्चिकाली कर्कटाख्या दुरालभा ॥ ५७ ॥
त्रायन्तीत्येवमादीनि शमनीयानि निर्दिशेत् ।
वचाकोशातकीनिम्बपिप्पल्यः कौटजं फलम् ॥ ५८ ॥
क्षारद्वयं सगोमूत्रं मदनं लवणानि च ।
त्रिफलाऽऽरग्वधो दन्ती नीलिनी सप्तला त्रिवृत् ॥ ५९ ॥
एवमादि तु यच्चान्यद्द्रव्यं शोधनमुच्यते ।
काश्मर्यामलकं द्राक्षा शीतपाकी परूषकम् ॥ ६० ॥
मधुकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हिङ्गु सैन्धवम् ।
पाठाऽजगन्धाऽतिविषा पथ्या मुस्ता कटुत्रिकम् ॥ ६१ ॥
रोहिणीत्येवमादि स्याद्द्रव्यं शमनशोधनम् ।
त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमित्येतद्दोषशान्तये ॥ ६२ ॥
दोषशान्तौ च धातूनां प्रसाद उपजायते ।
मलायनानां सर्वेषामव्याघातक्रियासु च ॥ ६३ ॥
दोषधातुमलैस्तस्मात् स्वे स्वे कर्मण्यवस्थितैः ।
स्वास्थ्यमुत्पद्यते नृणामस्वास्थ्यं तद्विपर्यये ॥ ६४ ॥
सम्यगाहारचेष्टाभ्यां यदा सात्म्यं यथेरितम् ।
समानां रक्षणं कुर्याद्दोषादीनां विचक्षणः ॥ ६५ ॥
कुपितानां प्रशमनं क्षीणानामभिवर्धनम् ।
क्षपणं चैव वृद्धानामेतावद्धि चिकित्सितम् ॥ ६६ ॥
तदेकत्वमनेकत्वमवस्थामुदयव्ययम् ।
दोषाणामातुराणां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ६७ ॥
यथावदौषधानां च भिन्नानां नामरूपतः ।
रसान् गुणांश्च वीर्यं च विपाकं च यथातथम् ॥ ६८ ॥
देशं कालमुपायं च प्रमाणं व्याधिमेव च ।
ज्ञात्वा चिकित्सा भिषजा प्रणेतव्याऽप्रमादतः ॥ ६९ ॥

ये यथा च समुद्दिष्टा योगाः स्वे स्वे चिकित्सिते ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या न तेष्वस्ति विचारणा ॥ ७० ॥
को हि नाम प्रणीतानां द्रव्याणां तत्त्वदर्शिभिः ।
नानाविधानामेकत्वे तत्कर्म ज्ञातुमर्हति ॥ ७१ ॥
किञ्चिदन्यरसं द्रव्यं गुणतः किञ्चिदन्यथा ।
वीर्यतश्चान्यथा किञ्चिद्विद्यादत्र विपाकतः ॥ ७२ ॥
अथ चैकत्वमागम्य प्रयोगे न विरुध्यते ।
उत्पद्यते यथार्थं च समवायगुणान्तरम् ॥ ७३ ॥
पृथक्पृथक्प्रसिद्धेऽपि गन्धे गन्धान्तरं यथा ।
गन्धाङ्गानां मनोह्लादि प्रत्यक्षं सामवायिकम् ॥ ७४ ॥
तस्मादार्षप्रयोगेषु प्रक्षेपापचयं प्रति ।
न प्रमाद्येदविज्ञाय दोषौषधबलाबलम् ॥ ७५ ॥
वयः शरीराग्निबलं त्ववेक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
मात्रां विकल्पयेदत्र प्रधानावरमध्यतः ॥ ७६ ॥
इति ज्वराणामुद्दिष्टो विशेषोऽयमुपक्रमे ।
यं विदित्वा तु कार्येषु विविधेषु न संभ्रमेत् ॥ ७७ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ७८ ॥

चूं[1] हृ ७५

(इति खिलेषु) विशेषनिर्देशीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २०४ तमं पत्रम्) ।

भैषज्योपक्रमणीयस्तृतीयाध्यायः ।

अथातो भैषज्योपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

---

१ 'चू' इति सप्ततेः, हृ इति पञ्चकस्य अक्षराङ्कनिर्देशरीतिः प्राचीनपुस्तकेषु, तथैवात्रापि मूलताडपत्रपुस्तके एतदध्यायान्ते श्लोकमानमादाय अक्षराङ्कसङ्केतनिर्देशोऽयम्, आद्यन्तगद्यवाक्यवर्जमध्यगतश्लोकानामत्र ७५ संख्याऽस्ति. एवमेवाग्रेऽपि क्वचित्क्वचिदेवंविधाः संख्यासङ्केता दृश्यन्ते ।

ब्राह्म्या श्रिया प्रज्वलन्तं ब्रह्मर्षिममितद्युतिम् ।
कश्यपं लोककर्तारं भार्गवः परिपृच्छति ॥ ३ ॥
आबाधकारणं व्याधिर्भेषजं सुखकारणम् ।
सम्यग्युक्तं तदमृतं स्यात्तदन्यद्विषवद्भवेत् ॥ ४ ॥
भेषजोपक्रमं तस्माद्भगवन्! वक्तुमर्हसि ।
औषधं किमधिष्ठानं कथं चास्योपदिश्यते ।
औषधञ्चौषधत्वं च भेषजत्वमथापि च ॥ ५ ॥
भैषज्यत्वागदत्वं च कषायत्वं तथैव च ।
यथा च गौण्येन रसा द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
प्राधान्येन यथा दृष्टो मधुके मधुरो रसः ।
अम्लः कपित्थे, लवणः सैन्धवे, नागरे कटुः ॥ ७ ॥
तिक्तस्तिक्तकरोहिण्यां, कषायश्चाभयां प्रति ॥ ८ ॥
सत्येवं रसनानात्वे संयोगः सर्व एव हि ।
कषायत्वेन निर्दिष्टः कुतः किं चात्र कारणम् ।
कति के चौषधगुणा भेदाश्चास्य कति स्मृताः ॥ ९ ॥
कति चौषधकालाश्च काले काले च को विधिः ।
कस्यां कस्यामवस्थायां पातव्यं भेषजं न वा ॥ १० ॥
कथं च पेयं पीतस्य परिहार्यं च किं भवेत् ।
जीर्यमाणस्य किं रूपं किं च जीर्णस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥
विभज्य वयसस्त्रित्वं कथं मात्रा विधीयते ।
अधोभागोर्ध्वभागानां दोषसंशमनी च या ॥ १२ ॥
जीवनीया च या मात्रा दीपनीया च या स्मृता ।
मात्रा संशोधनी या च स्नेहमात्रा च या भवेत् ॥ १३ ॥
सर्वमेतद्यथातत्त्वं कीर्तयस्व महामुने! ।
जातमात्रमुपादाय यावद्वर्षशतं परम् ॥ १४ ॥
इति शुश्रूषमाणाय शिष्याय वदतांवरः ।
आचचक्षे यथान्यायं भैषज्योपक्रमं प्रति ॥ १५ ॥

अयं हेतुरिदं लिङ्गमस्य चायमुपक्रमः ।
इति तावत् परं सूक्ष्मं व्याधिज्ञानं प्रचक्षते ॥ १६ ॥
अस्मादप्यौषधज्ञानमाहुः सूक्ष्मतरं बुधाः ।
तदहं तेऽभिधास्यामि कात्स्न्र्येनैव निबोध मे ॥ १७ ॥
पथ्यसेविनमारोग्यं गुणेन भजते नरम् ।
अपथ्यसेविनं क्षिप्रं रोगः समभिमर्दति ॥ १८ ॥
स रोगो द्विविधश्चोक्तः शारीरो मानसस्तथा ।
आधयो मानसास्तत्र शारीरा व्याधयः स्मृताः ॥ १९ ॥
साध्योऽसाध्यश्च याप्यश्च त्रिविधं रोगलक्षणम् ।
वातपित्तकफा दोषाः शारीरव्याधिहेतवः ॥ २० ॥
सत्त्वेतरं च द्वन्द्वं च मानसामयहेतवः ।
धृतिवीर्यस्मृतिज्ञानविज्ञानैर्मानसं जयेत् ॥ २१ ॥
शारीरं भेषजैः कालयुक्तिदैवव्यपाश्रयैः ।
स पुनर्द्विविधो व्याधिरागन्तुर्निज एव च ॥ २२ ॥
आगन्तुर्बाधते पूर्वं पश्चाद्दोषान् प्रपद्यते ।
निजस्तु चीयते पूर्वं पश्चाद्वृद्धः प्रबाधते ॥ २३ ॥
तस्मादागन्तुरोगाणां पश्यन्ति निजवत् क्रियाः ।
निजानां पूर्वरूपाणि दृष्ट्वा संशोधनं हितम् ॥ २४ ॥
संशोधनं सप्तविधं तदायत्तं चिकित्सितम् ।
तच्चायत्तं चतुष्पादे पादश्चौषधमुच्यते ॥ २५ ॥
ओषधं युक्त्यधिष्ठानं दैवाधिष्ठानमेव च ।
युक्तिर्वमनकर्मादि दैवं यागादि कीर्त्यते ॥ २६ ॥
ओसो नाम रसः सोऽस्यां धीयते यत्तदोषधिः ।
ओसादारोग्यमाधत्ते तस्मादोषधिरोषधः ॥ २७ ॥
भिषग्विज्ञाननेयत्वाद्भेषजं भिषजो विदुः ।
भिषग्जिते हितत्वाच्च भैषज्यं परिचक्षते ॥ २८ ॥

अगदत्वं च युक्तस्य गदानामपुनर्भवात् ।
कण्ठस्य कषणात् प्रायो रोगाणां वाऽपि कर्षणात् ॥ २९ ॥
कषायशब्दः प्राधान्यात् सर्वयोगेषु कल्प्यते ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवद्देशजं नवम् ॥ ३० ॥
अजग्धमविदग्धं च द्रव्यं गुणवदुच्यते ।
मात्रावल्लघुपाकं च हृद्यं दोषप्रवाहणम् ॥ ३१ ॥
अल्पपेयं महावीर्यं प्रीणनं बलरक्षणम् ।
व्यापत्तावल्पदोषं च मन्दग्लापनमेव च ॥ ३२ ॥
संस्कारगुणसंपन्नं राजार्हं भेषजं मतम् ।
तद्धि सिद्धमसिद्धं च शीतमुष्णं द्रवं घनम् ॥ ३३ ॥
कोष्णं सस्नेहमस्नेहमिति भिन्नमनेकधा ।
तदामयवयोभेदात् सप्तधैव विभज्यते ॥ ३४ ॥
चूर्णं शीतकषायश्च स्वरसोऽभिषवस्तथा ।
फाण्टः कल्कस्तथा क्वाथो यथावत्तं निबोध मे ॥ ३५ ॥
सूक्ष्मचूर्णीकृतं चूर्णं नानाकर्मसु युज्यते ।
ग्रहण्यामविकारेषु व्रणवत्स्वञ्जनादिषु ॥ ३६ ॥
शीतः शीतकषायः स्यादन्तरिक्षाम्बुसंप्लुतः ।
स पित्तज्वरदाहासृग्विषमूर्च्छामदापहः ॥ ३७ ॥
तद्वदेव निशाव्युष्टोऽभिषवः साधु साधितः ।
प्रशान्ताग्निबलक्षोभः सौम्यः स्वरससङ्गतः ॥ ३८ ॥
द्राक्षेक्ष्वामलकादीनां पीडनात् स्वरसः स्मृतः ।
स संशमनसंयोगे नानारोगेषु कल्पते ॥ ३९ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके २०५ तमं पत्रम्)
क्वथितस्त्वान्तरिक्षेण वारिणाऽर्धावशेषितः ।
सकृद्वा फाणितः फेनं कषायः फाण्ट उच्यते ॥ ४० ॥
सोऽल्पदोषबले बाले लघुव्याधौ च शस्यते ।
कल्कः कल्कीकृतो योज्यः पानलेपावलेहने ॥ ४१ ॥

---
1 कीटाद्यदूषितमित्यर्थः ।

केवलद्रव्यपेयत्वाद्विकार्षी दुर्जरश्च सः ।
पादस्थितो भवेत् क्वाथो युक्तोऽवह्नग्नितेजसा ॥ ४२ ॥
स वयोबलसंपन्ने गुरुव्याधौ च शस्यते ।
सप्तधैवं विभज्यैतद्दशधा प्रविचारयेत् ।
पूर्वं भक्तस्य मध्येऽधः समुद्गं समुहुर्मुहुः ॥ ४३ ॥
सभक्तं भक्तयोर्मध्ये ग्रासग्रासान्तरे परः ।
पूर्वं भक्तस्य भैषज्यं न करोति बलक्षयम् ॥ ४४ ॥
आमाशयगतान् दोषान्निहन्त्याशु च पच्यते ।
अन्नसंस्तम्भिते देहे च्छर्द्युद्गारव्यथादयः ॥ ४५ ॥
न भवन्ति यतस्तस्मात्तद्देयं दुर्बलीयसे ।
मध्येभक्तं ह्युभयतो रुद्धमन्नेन भेषजम् ॥ ४६ ॥
तदन्तराशये दोषान् सुखेनैव नियच्छति ।
शमयत्याश्वधो भक्तमुरःकण्ठशिरोगदान् ॥ ४७ ॥
व्यत्यासेन च सामुद्गं दोषे तूर्ध्वमधोगते ।
मुहुर्मुहुः श्वासकासहिक्कातृट्छर्दिशान्तये ॥ ४८ ॥
हितं बलाग्निरक्षार्थं सभक्तं दुर्बलात्मनाम् ।
स्त्रीबालवृद्धललितक्षतक्षीणौषधद्विषाम् ॥ ४९ ॥
व्याधौ मन्देऽनले तीक्ष्णे भक्तयोर्मध्य इष्यते ।
क्षीणक्षीणाल्पशुक्राणां वाजीकरणमौषधम् ॥ ५० ॥
ग्रासे विधेयं चूर्णं च यदग्निबलवर्धनम् ।
ग्रासान्तरे च्छर्दनीयं धूमपानं च शस्यते ॥ ५१ ॥
अभक्तमौषधं पीतं व्याधिमाशु बलीयसाम् ।
हन्यात्तदेवेह बलं बलवद्दुर्बलीयसाम् ॥ ५२ ॥
एतानौषधकालांस्तु विभजेद्दशधा दश ।
क्षीणधात्विन्द्रिये शान्ते क्लान्ते तान्ते बुभुक्षिते ॥ ५३ ॥
भैषज्यदग्धकोष्ठे च भेषजं नावचारयेत् ।
क्रुद्धे विषण्णे शोकार्ते रात्रौ जागरिते तथा ॥ ५४ ॥

विदग्धाजीर्णभक्ते च भेषजं नावचारयेत् ।
कर्मातिभाराभिहते निरूढे सानुवासिते ॥ ५५ ॥
उपोषिते विरिक्ते च भेषजं नावचारयेत् ।
यत्किञ्चिदप्युपात्तान्ने मूर्च्छिते घर्मतापिते ॥ ५६ ॥
सद्यःपीतोदके चैव भेषजं नावचारयेत् ।
अवस्थाविपरीतं च भेषजं नावचारयेत् ॥ ५७ ॥
ऊनद्वादशवर्षाणां नैकान्तेनावचारयेत् ।
अवचारितमेकान्तेनाहन्त्यहनि चौषधम् ॥ ५८ ॥
असमत्वागतप्राणदोषधातुबलौजसाम् ।
अत्यन्तसुकुमाराणां कुमाराणां बलायुषी ॥ ५९ ॥
क्षीणातिवृद्धक्रुद्धानां क्षीणधात्विन्द्रियौजसाम् ।
एकान्तेनौषधं पीतं सूर्यस्तोयमिवाल्पकम् ॥ ६० ॥
व्याधिदोषबलाग्निभ्यो हीनं तेभ्योऽधिकं च यत् ।
अजिज्ञासितपूर्वं च गुणैश्चोक्तैर्विवर्जितम् ॥ ६१ ॥
अरोगसात्म्यं दुर्युक्तमनिष्टं मनसश्च यत् ।
यस्य पीतस्य पाकान्ते दोषः सूक्ष्मोऽपि लक्ष्यते ॥ ६२ ॥
व्याधेश्च प्रशमो न स्यात्तच्च वर्ज्यं विजानता ।
यच्चातुरबलं हन्ति व्याधिवीर्यं निहन्ति च ॥ ६३ ॥
तदेवास्यावचार्यं स्यादाव्याध्युच्छेददर्शनात् ।
कामं व्याधौ प्रशान्तेऽपि शमदानाच्छमौषधम् ॥ ६४ ॥
तदेवाल्पं विधातव्यं सकृद्द्विस्त्रिर्यथाबलम् ।
पुण्येऽहनि नमस्यादौ देवद्विजभिषग्गुरून् ॥ ६५ ॥
पूर्वाह्णे प्राङ्मुखायास्मै सुखासीनाय साधवे ।
बुभूषमाणाय भिषक्श्रद्धावद्भेषजं शुचिः ॥ ६६ ॥
इदं हन्त[1] पिब चेति संप्रयच्छेदुदङ्मुखः ।

१ पञ्चयज्ञान्तर्गते मनुष्ययज्ञे मनुष्येभ्यो हन्तशब्देन दानविधानवदत्रापि मनुष्येभ्य औषधदाने आर्यसम्प्रदायसम्भवो हन्तशब्दप्रयोगः, नत्वत्र खेदवाचको हर्षवाचको वाऽयं शब्दः, किन्तु त्यागविशेषवाचक इति ध्येयम् ।

अतिचङ्क्रमणस्थानशयनासनभाषणम् ॥ ६७ ॥
क्रोधशोकदिवास्वप्नविरुद्धान्नहिमातपान् ।
पीतौषधो न सेवेत तथा स्त्रीवेगधारणम् ॥ ६८ ॥
विजृम्भाः शब्दविद्वेषो मुखशोषोऽरतिः क्लमः ।
तन्द्रीरुद्वेष्टनं सादो लिङ्गं जीर्यति भेषजे ॥ ६९ ॥
सृष्टिर्विण्मूत्रवातानां शरीरस्य च लाघवम् ।
उद्गारशुद्धिर्वैशद्यं वैमल्यं हृदयस्य च ॥ ७० ॥
प्रकांक्षा कुक्षिशैथिल्यमन्नकालस्य लक्षणम् ।
वयस्त्रिधा विभज्यादौ मात्रा वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७१ ॥
गर्भबालकुमाराख्यमित्येतत्त्रिविधं वयः ।
यौवनं मध्यमं वृद्धमेतच्च त्रिविधं पुनः ॥ ७२ ॥
वर्षावरः क्षीरपः स्याद्यावत् पिबति वा पयः ।
वयस्तद्बालमस्माच्च यावत् षोडशवार्षिकः ॥ ७३ ॥
अन्नादः सर्व एव स्यात् कौमारे वयसि स्थितः ।
अतः परं धातुसत्त्वबलवीर्यपराक्रमैः ॥ ७४ ॥
वर्धमानैश्चतुस्त्रिंशद्युवा वर्षाण्युदर्कतः ।
धात्वादिभिः स्थिरीभूतैः यावदासप्ततिर्नरः ॥ ७५ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके २०६ तमं पत्रम् ।)
मध्यो धात्वादिभिः पश्चात् क्षीयमाणैर्यथाक्रमम् ।
वृद्धो भवति मन्दात्मा प्रवृत्तिर्यावदायुषः ॥ ७६ ॥
विकल्पनाऽन्या वृद्धस्य तस्य षोडशवार्षिकी ।
भवेद्भेषजमात्रा तु क्षीयमाणोत्तरोत्तरा ॥ ७७ ॥
शतिके शताधिके वाऽपि क्षीरान्नादवदिष्यते ।
जातमात्रस्य मात्रा स्यात् सर्पिष्कोलास्थिसंमिता ॥ ७८ ॥
पञ्चरात्रं भवेद्यावद्दशाहमधिकं ततः ।
कोलार्धसंमितं यावद्विंशद्रात्रमतः परम् ॥ ७९ ॥
कोलमात्रं भवेद्यावन्मासं मासद्वयेऽधिकम् ।
द्विकोलसंमितं सर्पिस्तृतीये मासि शस्यते ॥ ८० ॥

शुष्कामलकमात्रं तु चतुर्थे मास्युदाहृतम् ।
पञ्चमे मासि षष्ठे च ह्यार्द्रामलकसंमितम् ॥ ८१ ॥
तदेवाभ्यधिकं किञ्चिद्विहितं सप्तमाष्टमे ।
क्षीरान्नादस्य बालस्य प्रायेणाहारसंकरात् ॥ ८२ ॥
भवत्यनियतो वह्निः पक्तौ बह्वनिलात्मनः ।
तस्याऽन्यावेक्षिकी तस्मात् स्नेहमात्रा विधीयते ॥ ८३ ॥
अन्नादस्य तु भूयिष्ठं समो भवति पावकः ।
तस्यामलकमात्रस्य सर्पिषः पानमिष्यते ॥ ८४ ॥
तदेवाग्निबलं वीक्ष्य वर्धमानस्य वर्धयेत् ।
क्षीरपस्य कुमारस्य क्षीरान्नादस्य चोभयोः ॥ ८५ ॥
देयं स्नेहचतुर्भागं भेषजस्य यथामयम् ।
घृतेन पाययेद्बालं यावत् स्यादष्टमासिकः ॥ ८६ ॥
मासादतोऽष्टमाज्जन्तोर्जलपिष्टं प्रदापयेत् ।
अतः परं यथाशास्त्रं कुमारस्यान्नसेविनः ॥ ८७ ॥
वक्ष्यामि विविधां मात्रां भेषजानां विभागशः ।
मुचूटिं[1] वा प्रकुञ्चं वा प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम् ॥ ८८ ॥
आतुरस्य प्रमाणेन समेतव्यं चिकित्सिते ।
अग्रपर्वाङ्गुलिग्राह्या चूर्णमात्रा तु पाणिना ॥ ८९ ॥
चूर्णानां दीपनीयानामेषा मात्रा विधीयते ।
द्विगुणा जीवनीयानां तथा संशमनस्य च ॥ ९० ॥
ऊर्ध्वभागे त्वर्धमात्रा तथैव च विरेचने ।
वातपित्तकफघ्नानां कषाये तु प्रदापयेत् ॥ ९१ ॥
द्वौ दापयेत प्रसृतौ शर्करामधुसंयुतौ ।
प्रसृतं च्छर्दनीयस्य निष्क्वाथस्य प्रदापयेत् ॥ ९१ ॥
तथा वैरेचनीयस्य प्रसृतं नात्र संशयः ।
द्विगुणां जीवनीयस्य तथा संशमनस्य च ।
दीपनीयस्य कल्कं तु अक्षमात्रं प्रदापयेत् ॥ ९२ ॥
द्विगुणं जीवनीयस्य तथा संशमनस्य च ।

---

1 मुचूटिर्मुष्टिः । प्रकुञ्चः पलम् ।

अक्षार्धं छर्दनीयस्य तथा वैरेचिकस्य च ॥ ९३ ॥
स्नेहमात्रामतो वक्ष्ये वमने सविरेचने ।
वमने वमनीयाभिरोषधीभिः सुसंस्कृते ॥ ९४ ॥
मात्रावत्तु घृतं दद्याद्वमने कफसंभवे ।
अर्धमात्रा भवेद्देया विरेके सर्पिषस्तथा ॥ ९५ ॥
वैरेचनैर्विपक्वस्य पित्ते प्रकुपिते सति ।
मात्राऽधश्चोर्ध्वभागा च श्लैष्मिकस्य प्रशस्यते ॥ ९६ ॥
दीपनैः शमनीयैश्च जीवनीयैश्च साधितम् ।
तथाऽपि कुपिते वाते दोषे पक्वाशये स्थिते ॥ ९७ ॥
कुक्षिग्रन्थिषु पार्श्वे च सक्ते देयं विरेचनम् ।
शमनैर्दीपनीयैश्च पाचनीयैश्च साधितम् ॥ ९८ ॥
चतुर्भागगुणं दद्यान्मात्रायाः कुम्भसर्पिषः ।
पादार्धहीनं पादोनमर्धं वाऽपि यथाक्रमम् ॥ ९९ ॥
सर्पिर्विदद्याद्बालेषु संप्रधार्य वयोबले ।
निष्क्वाथानां सकल्कानां चूर्णानां सर्पिषस्तथा ॥ १०० ॥
इत्युक्ता विविधा मात्रा मात्रामूलं चिकित्सितम् ।
तस्मादग्निमृतुं सात्म्यं देहं कोष्ठं वयो बलम् ॥ १०१ ॥
प्रकृतिं भेषजं चैव दोषाणामुदयं व्ययम् ।
विज्ञायैतद्यथोद्दिष्टां मात्रां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १०२ ॥
अप्रमत्तः सदा च स्याद्भेषजानां प्रयोजने ।
ओषधी नामरूपाभ्यां जानन्ति वनगोचराः ॥ १०३ ॥
अजपालाश्च गोपाश्च न तु कर्मगुणं विदुः ।
योगं तु तासां योगज्ञा भिषजः शास्त्रकोविदाः ॥ १०४ ॥
मात्राबलविधानज्ञा जानते गुणकर्म च ।
कर्मज्ञो वाऽप्यरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १०५ ॥
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ।
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ॥ १०६ ॥
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतोपमम् ।
ओषधं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १०७ ॥

विषं च विधिना युक्तं भैषज्यायोपकल्पते ।
अग्निर्यथा प्रज्वलितः क्रुद्धश्चाशीविषो यथा ॥ १०८ ॥
असिधारा यथा तीक्ष्णा प्रभिन्नो वाऽपि कुञ्जरः ।
तथौषधमसंयुक्तमवैद्येनावचारितम् ॥ १०९ ॥
विपर्ययेण मात्राया निरुणद्ध्यस्य जीवितम् ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा पृष्ट्वा कार्याकार्यक्रियां ततः ॥ ११० ॥
ओषधानि प्रसिद्धानि यानि स्युर्बहुशो भिषक् ।
रसतो वीर्यतश्चैव तानि तत्रावचारयेत् ॥ १११ ॥
अतोऽन्यथा ह्यमात्रज्ञो युक्त्यागमबहिष्कृतः ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २०७ तमं पत्रम्)
कृशं रोगपरिध्वस्तं सुकुमारं समाति(धिं)कम्[1] ॥ ११२ ॥
तीक्ष्णौषधप्रयोगेण हन्ति चाप्यतिमात्रया ।
महारोगं महाहारं महासत्त्वं महाबलम् ॥ ११३ ॥
मृद्वल्पौषधयोगेन क्लेशयत्यातुरं भिषक् ।
उपक्रम्यो बली तस्माद्दुर्बलो निरुपक्रमः ॥ ११४ ॥
मध्यं युक्तैरुपक्रम्य न चाहारान्निवर्तयेत् ।
कृशं विश्राम्य विश्राम्य पथ्यैरोषधसाधनैः ॥ ११५ ॥
धारयेद्वर्धयेदग्निमग्नौ वृद्धे हि जीवति ।
यथाऽनिलः पित्तकफासृजश्च नित्याः शरीरे निहिता नराणाम् ॥
तथैव बालेष्वपि सर्वमेतद्द्वयोस्तु रूपं तु तदल्पमल्पम् ॥ ११७ ॥
यथाऽल्पदेहस्य तदल्पमल्पं तथाऽन्नपानौषधमल्पमल्पम् ।
बुद्ध्या विमृश्येह भिषग्विदध्यात् मात्रा हि देहाग्निवयःप्रधानाः ॥
इतिह स्माह भगवान् कश्यपः ।
अलष्क (१३४[2])
(इति) खिलेषु भैषज्योपक्रमणीयाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

---

१ आधिग्रस्तमित्यर्थः सम्भवति ।
२ अत्र अलष्क इत्यक्षराङ्कोल्लेखेन १३४ श्लोकमानमायाति, परमत्र ११६ श्लोका एव भवन्ति, तेन कतिपये एतत्प्रकरणमध्यगताः श्लोकाः पूर्वमेव विलुप्ताः किमु ।

यूषनिर्देशीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो यूषनिर्देशीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
यूषादिव्यञ्जनोपेतं भोज्यं पथ्यतरं भवेत् ।
स्वस्थानामातुराणां च विशेषारोग्यकारकम् ॥ ३ ॥
अतश्च सर्वभूतानामाहारः स्थितिकारणम् ।
न त्वाहारादृतेऽस्त्यन्यत् प्राणिनां प्राणधारणम् ॥ ४ ॥
न चाहारसमं किञ्चिद्भैषज्यमुपलभ्यते ।
शक्यतेऽप्यन्नमात्रेण नरः कर्तुं निरामयः ॥ ५ ॥
भेषजेनोपपन्नोऽपि निराहारो न शक्यते ।
तस्माद्भिषग्भिराहारो महाभैषज्यमुच्यते ॥ ६ ॥
स ह्याहरणसामान्याद्दृष्ट एकविधो बुधैः ।
द्विविधो वीर्यभेदेन, त्रिविधो दोषभेदतः ॥ ७ ॥
भक्ष्यभोज्यादिभेदेन तथैवोक्तश्चतुर्विधः ।
पञ्चभूतात्मकत्वाच्च पुनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
स एव पुनरुद्दिष्टः षड्विधः षड्रसाश्रयात् ।
पुनर्द्वादशधा भिन्नो द्वादशप्रविचारतः ॥ ९ ॥
चतुर्विंशतिधा भूयः कालादीनां विकल्पतः ।
प्रवर्तते तमाश्रित्य धर्मार्थादिचतुष्टयम् ॥ १० ॥
स्वस्थयात्रा चिकित्सा च तमेवाश्रित्य वर्तते ।
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्बुद्धिरुत्साहः पौरुषं बलम् ॥ ११ ॥
सौस्वर्यमोजस्तेजश्च जीवितं प्रतिभा प्रभा ।
आहारादेव जायन्ते एवमाद्या गुणा नृणाम् ॥ १२ ॥
तदात्मवान् हितमितं काले भुञ्जीत षड्रसम् ।
यथा च यच्च भोक्तव्यं ये च भोग्य(ज्य)गुणागुणाः ॥ १३ ॥
तत्ते भोज्यविभागीये सर्वं वक्ष्याम्यतः परम् ।
अत्र ते संप्रवक्ष्यामि नानाद्रव्योपसंस्कृतान् ॥ १४ ॥

---

१ सुस्वरतेत्यर्थः ।

नानारोगोपशमनान् यूषान् स्थविरजीवक ! ।
रोचनो दीपनो वृष्यः स्वरवर्णबलाग्निकृत् ॥ १५ ॥
प्रस्वेदजननो मुख्यस्तुष्टिपुष्टिसुखावहः ।
यूषः स्नेहोष्णभावाच्च वातं, स्नेहकषायतः ॥ १६ ॥
पित्तं, कफं कटुष्णत्वात् संस्काराच्च नियच्छति ।
यूषधातुं वदन्ति ज्ञा द्रवीकरणपाकयोः ॥ १७ ॥
द्रवीकरोति भोज्यानि पक्वः सद्यूष इत्यतः ।
द्रव्यै(वै)र्बहुविधैर्द्रव्यैस्तथा चान्यैरतण्डुलैः ॥ १८ ॥
यूष इत्युच्यते सिद्धो, यवागूस्तण्डुलैः सह ।
मुद्गयूषो विरसिका यूषो दाडिमकस्तथा ॥ १९ ॥
चित्रकामलकानां च द्वौ यूषौ परिकीर्तितौ ।
पञ्चकोलकयूषौ द्वौ संग्राही दीपनस्तथा ॥ २० ॥
धान्ययूषोऽथ कौलत्थः फलयूषश्च भार्गव ! ।
पुष्पयूषः पत्रयूषो वल्कयूषस्तथैव च ॥ २१ ॥
मुख्यः पल्लवयूषश्च महायूषस्तथैव च ।
रास्नायूषो महायूषश्चाङ्गेर्या मूलकस्य च ॥ २२ ॥
पुनर्नवातिबलयोर्गुडक(का)म्बलिकस्तथा[1] ।
मुख्यत्रिकटुयूषश्च लशुनैर्वास्तुकेन च ॥ २३ ॥
पञ्चविंशतिरित्येते यूषाः कश्यपनिर्मिताः ।
यूषाः कषायमधुरा कषायाम्लाश्च भार्गव ! ॥ २४ ॥
द्विविधा विहिताः सर्वे सर्वे च द्रवयोनयः ।
कृताऽकृताऽकृतकृताः[2] पित्तश्लेष्मानिलात्मसु ॥ २५ ॥
रोगेषु स्नेहयोगाच्च ते यूषास्त्रिविधाः स्मृताः ।
त एव पाचनाः प्रोक्ताः कर्षणा बृंहणास्तथा ॥ २६ ॥
शीतोष्णमिश्रवीर्यत्वान्नानाद्रव्योपसंश्रयात् ।
लवणव्योषणस्नेहपक्तिसंस्कारयुक्तयः ॥ २७ ॥

---

१ ग्रन्थान्तरेषु निर्माणविशेषदर्शनेऽपि गुडकाम्बलिकोऽयमत्रैव वक्ष्यमाणो ग्राह्यः ।

२ चरकसिद्धिस्थानटीकायां चक्रपाणिः-"अकृतयूषः स्नेहलवणाद्यसंस्कृतः, कृतयूषः स्नेहलवणादिसंस्कृत" इति ।

सिद्धा यूषेषु विदुषो न वक्ष्यामि पुनः पुनः।
दोषभेदेन यूषास्ते संख्याताः पञ्चसप्ततिः ॥ २८ ॥
तथैव यापनादित्वात् पञ्चाशत्तु रसाश्रयात्।
एके यूषास्तथैकेषां यत्किञ्चिद्व्यञ्जनं द्रवम् ॥ २९ ॥
अग्नौ सिद्धमसिद्धं तु रागखाडवपानकम्।
यमकस्नेहसिद्धास्तु ते यूषा घृततैलयोः ॥ ३० ॥
शस्यन्ते वातरोगेषु वर्चःशोषाभिघातयोः।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां भाराध्वश्रममैथुनैः ॥ ३१ ॥
क्लान्तानां पतनाद्यैश्च यूषोऽयमेक इष्यते।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि वर्गो यश्चापि दीपनः ॥ ३२ ॥
निर्यूहः सर्वयूषाणामन्यस्मात् पाञ्चकर्मिकात्।

(इति ताडपत्रपुस्तके २०८ तमं पत्रम्)

क्वाथो निर्यूह आदानं कषायश्चेति तत् समम् ॥ ३३ ॥
गर्भः कल्कस्तथाऽऽवापः पाकः संस्कार उच्यते।
निस्तुषाणां पुराणानां मुद्गानां दीपनाम्बुना ॥ ३४ ॥
मुद्गमण्डस्तनुत्वात् स मुद्गयूषो घनोऽल्पशः।
मुद्गतक्राम्लसिद्धस्तु यूषो विरसिका स्मृतः ॥ ३५ ॥
स एव दाडिमोदश्वित्कृतो रोचन उच्यते।
स्मृतो दाडिमयूषश्च मुद्गदाडिमसंस्कृतः ॥ ३६ ॥
मुद्गामलकनिर्यूहो धात्रीयूषोऽभिधीयते।
इत्येते पञ्च यूषास्तु विहिताः पाञ्चकर्मिकाः ॥ ३७ ॥
काम्यांस्त्वन्यान् प्रवक्ष्यामि यूषानामयदर्शनात्।
सिद्धश्चित्रकनिर्यूहे समूलस्कन्धपत्रके ॥ ३८ ॥
ख्यातश्चित्रकयूषस्तु ग्रहणीदोषशूलनुत्।
प्लीहार्शोगुल्मकुष्ठघ्नो हृद्रोगकफवातजित् ॥ ३९ ॥
तद्वन्मूलकयूषोऽपि स वै संस्कारमीक्षते।
शटीकर्कटकीबिल्वमाजपौष्करधातकी ॥ ४० ॥

दधित्थं दाडिमफलं चाङ्गेरीससमङ्गयोः ।
पञ्चकोलकयूषोऽयं परः सांग्राहिकः स्मृतः ॥ ४१ ॥
स एव दीपनोपेतो लवणैश्चापि दीपनः ।
अखण्डितानां धान्यानां सर्वेषां समभागिनाम् ॥ ४२ ॥
निर्यूहः स्यादृते माषतिलनिष्पावसर्षपात् ।
धान्ययूषः स्मृतो मुख्यो द्वीपदाडिमसंस्कृतः ॥ ४३ ॥
दधिमण्डेऽथ वा सिद्धस्तक्रे वा रोगदर्शनात् ।
शिरःकर्णाक्षिरोगेषु हृद्रोगेऽर्धावभेदके ॥ ४४ ॥
अरुचौ चातिसारे च कार्यः सतिलमाषकः ।
कुलत्थानां तु निर्यूहे कौलत्थो यूष उच्यते ॥ ४५ ॥
सन्निपातानिलकफव्याधीन् हन्ति विरूक्षणः ।
कपित्थबिल्वबदरद्राक(?)दाडिमचूतजैः ॥ ४६ ॥
फलयूषं(षः)फलैरामैर्जीर्णातीसारनाशनम् (नः) ।
शणशाल्मलिधातक्यः पद्मसौगन्धिकैः सह ॥ ४७ ॥
कोविदारात् कर्बुदारात् पुष्पैर्यूषं प्रकल्पयेत् ।
असृग्दरे रक्तपित्ते दाहे चोदरचक्षुषोः ॥ ४८ ॥
तैलाम्लाभ्यामृते सिद्धः पुष्पयूषः सदाडिमः ।
बिल्वशोभाञ्जनैरण्डबलारास्नाम्रवारिणा ॥ ४९ ॥
पत्रनिष्क्वाथयूषः स्यात् पत्रयूषोऽनिलापहः ।
दाडिमाम्रातजम्बूनां चिरबिल्वस्य च त्वचः ॥ ५० ॥
निष्क्वाथ्य दधिमण्डेन वल्कयूषोऽतिसारनुत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकालापलाशजैः ॥ ५१ ॥
पल्लवैः कमलानां च घृतदाडिमसंस्कृतः ।
पित्तरोगेषु सर्वेषु गर्भच्यवनदाहयोः ॥ ५२ ॥
मुख्यः पल्लवयूषोऽयं हितः कटुकिनीषु च ।
पुनर्नवाया रास्नायाश्चाङ्गेरीबलयोस्तथा ॥ ५३ ॥

पृथग्यूषाः समाख्याता वातघ्ना दधिसर्पिषा ।
रोहितापोतमत्स्यानां निर्यूहं साधयेज्जले ॥ ५४ ॥
तं क्वाथं साधयेद्भूयः शुक्तकाञ्जिकमस्तुभिः ।
द्रवाणि कुडबीजानि गुडपञ्चपले शृतः ॥ ५५ ॥
एष काम्बलिको रूक्षः कटुतैलेन वा कृतः ।
वातरोगप्रशमनो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ५६ ॥
रतिनिद्रारुचिकरस्तिलतैलेन वा कृतः ।
दीपनं पञ्चमूलं च फलानि मधुराणि च ॥ ५७ ॥
पूर्ववत् सर्वधान्यानि धान्यकं मरिचानि च ।
काकोलीक्षीरकाकोलीकाश्मर्याणि परूषकम् ॥ ५८ ॥
बदराणि कुलत्थाश्च रास्नैरण्डपुनर्नवाः ।
द्वे पले गोक्षुरः शिग्रुपलाशतरुणानि च ॥ ५९ ॥
जलद्रोणे पचेदेतं निर्यूहं पादशेषितम् ।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि प्रस्थशस्तैलसर्पिषी ॥ ६० ॥
मूलकानामपत्राणां तरुणानां शतं भवेत् ।
एष सिद्धो महायूषो व्योषसंस्कारसंस्कृतः ॥ ६१ ॥
सर्वरोगेषु भूयिष्ठं संसृष्टेषु प्रशस्यते ।
अत्यग्निषु विनिद्रेषु स्तब्धाङ्गच्छुबुकाक्षिषु (?) ॥ ६२ ॥
निर्यूहेण समं दद्यान्मांसनिर्यूहमेव तु ।
कार्यः सतिलकल्को वा जीर्णातीसारशान्तये ॥ ६३ ॥
उक्तो लशुनयूषस्तु स्वकल्पे वातनाशनः ।
सूपाश्च रसकाश्चैव त्रिविधाः प्राङ्निदर्शिताः ॥ ६४ ॥
स्विन्नानि मूलकान्यप्सु निष्पीड्य तरुणो विभुः ।
परिभृज्य ततः स्नेहे तत आदानमावपेत् ॥ ६५ ॥
एष मूलकयूषस्तु सर्वरोगविनाशनः ।
अनम्लोलदक(लावक?)रसः संस्कृतो जलसर्पिषोः ॥ ६६ ॥

१ रोतायाः पोतमत्स्यानां बालमत्स्यानामित्यः ।

भवेत् पित्तोपशमनस्तैलभृष्टोऽनिलापहः ।
एते यूषाः स्वतन्त्रोत्था उक्ता व्याससमासतः ॥ ६७ ॥
यवागूरपि वक्ष्यामि नानाद्रव्योपसंस्कृताः ।
नानारोगोपशमनीः शृणु वृद्धैकविंशतिम् ॥ ६८ ॥
ओदनस्य विलेप्याश्च यवाग्वाश्च किमन्तरम् ।
शुश्रूषे भगवन्नेतदित्युक्तः प्राह कश्यपः ॥ ६९ ॥
ओदनो विशदः सिद्धः सुस्विन्नो निस्रुतो मृदुः ।
तण्डुलैः सकलप्रायैरक्षीणैश्चापि पच्यते ॥ ७० ॥
अस्विन्नत्वमवक्लेदस्त्वसाकल्यमनिस्रवः ।
विरसोऽविशदः शीत ओदनस्य विपर्ययाः ॥ ७१ ॥
द्रवाद्विंशतिभागेन तण्डुलैः सह साधयेत् ।
तथा पञ्चदशाख्येन यवागूर्दशकेन वा ॥ ७२ ॥
विंशतेः स्फुटितैः सिक्थैस्तुल्याधोमध्यतोपरि ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २०९ तमं पत्रम्)।
अहस्तहार्या पेया स्याद्यवागूः सपरिग्रहा ॥ ७३ ॥
घना विशीर्णा शीता च न चावक्षीणतण्डुला ।
पिच्छिला विशदाऽहृद्या यवाग्वा दोषसंग्रहः ॥ ७४ ॥
तक्रसिद्धा यवागूस्तु दधिसिद्धा च ते घने ।
संस्कृते हस्तहार्ये ते प्रतिषिद्धे क्रियावताम् ॥ ७५ ॥
उष्णा घना प्रशिथिला दलितैस्तण्डुलैः कृता ।
विलेप्या गुणदोषांस्तु यवाग्वा इव निर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
दीर्घोपवासिनां नृणां क्षीरपेया प्रशस्यते ।
शीतपित्तोपशमनी बृंहणी वर्चबन्धनी ॥ ७७ ॥
शूलघ्नी दीपनी पेया दीपनीयोपसाधिता ।
पाचनी पचनी चोक्ता कषायैर्वर्चबन्धनी ॥ ७८ ॥

---

१ विंशतिभागजलसिद्धा स्फुटितसिक्था उपर्यधोर्ध्वभागेषु समानरूपा द्रवतया हस्तेन ग्रहीतुमयोग्या पेया, ग्रहीतुं योग्या तु यवागूरित्यर्थः ।

विल्वं दधित्थं सह दाडिमेन सव्योषचाङ्गेरिकृता यवागूः ।
सांग्राहिणी दीपनपाचनी च सपञ्चमूलाऽनिलपीडिते तु ॥ ७९ ॥
बला वृषत्पण्यर्थ शालपर्णी स्याद्दाडिमं विल्वशलाटुयुक्तम् ।
पेया हिता पित्तकफातिसारे तोयं च तत्तत्र वदन्ति पेयम् ॥ ८० ॥
एषैव दध्ना रुचिवर्धनी स्यान्निर्वाहिकां हन्ति तिलोपसिद्धा ।
रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णमसृग्दरं गर्भपरिस्रवं च ॥ ८१ ॥
सदाडिमा सातिविषाऽथ साम्ला पेया भवेदामविपाचनीया ।
स्यात् कण्टकारीरसगोक्षुराभ्यां सफाणिता मूत्रगदे यवागूः ॥ ८२ ॥
सुवर्चिकाक्षारविडङ्गशिग्रुसपिप्पलीमूलकृता यवागूः ।
तक्रोपसिद्धा क्रिमिनाशनी स्याद्गुल्मेऽथ कासे ग्रहणीगदे च ॥ ८३ ॥
मृद्वीकलाजामधुपिप्पलीभिः ससारिवा तृड्शमनी यवागूः ।
विषं निहन्त्याशु तु सोमराज्या, वराहनिर्यूहकृता तु बल्या ॥ ८४ ॥
कार्श्यार्थमिष्टा तु गवेधुकानां, सर्पिष्मती सैन्धवयुग्बलाय ।
द्विपञ्चमूलोदकसाधिता तु श्वासं च कासं च कफं च हन्ति ॥ ८५ ॥
शाकैः समांसैः सतिलैः समाषैः सर्पिष्मती स्नेहनभेदनी तु ।
जम्ब्वाम्रयोरस्थिदधित्थविल्वैस्तैरम्लयुग्वर्चविबन्धनी तु ॥ ८६ ॥
तक्रोपसिद्धा तु घृतामये स्यात्, पिण्याकयुक् सैव तु तैलरोगे ।
उपोदिकादध्युपसाधिता तु मदं विदाहं च नयेत् प्रसादम् ॥ ८७ ॥
शाकैरभृष्टैः परिभृष्टकैश्च रोगातुरावेक्ष्युपकल्पयेत्ताः ।
लोके प्रसिद्धं यन्मानं तर्कमानं तुलाधृतम् ।
तत्तत्रेऽस्मिन् प्रमाणं स्याद्वक्तव्यं तत्र नास्ति मे ॥ ८८ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) खिलेषु यूषनिर्देशीयो (नाम चतुर्थोऽध्यायः) ॥

---

१ अत्रार्धमात्रमन्तेऽवशिष्टमर्धान्तरं त्रुटितं सम्भाव्यते ।

भोज्योपक्रमणीयाध्यायः पञ्चमः ।

अथातो भोज्योपक्रमणीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खल्वस्माभिः पूर्वं यद्रसविमानेऽभिहितं कालादिचतुर्विंशतिविधमाहारमानं, तस्येदानीं प्रतिविकल्पविशेषानुपदेक्ष्यामः । किं कारणम्? न ह्याहारादृते प्राणिनां प्राणाधिष्ठानं किञ्चिदप्युपलभामहे । स सम्यगुपयुज्यमानो जीवयति, सर्वेन्द्रियाणि ह्लादयति, धातूनाप्याययति, स्मृतिमतिसर्वबलौजांस्यूर्जयति, वर्णप्रसादं चोपजनयति; असम्यगुपयुज्यमानस्त्वसुखेनोपयोजयति । तस्मात् काले सात्म्यं मात्रावदुष्णं स्निग्धमविरोधि शुचौ देशे शुचिषु पात्रेषु शुचिपरिचरेणोपनीतं प्राङ्मुखस्तूष्णींस्तन्मना आस्वादयन्नातिद्रुतं नातिविलम्बितं नात्युष्णं नातिशीतं नातिरूक्षं नातिस्निग्धं नातिबहु नातिस्तोकं नातिद्रवं नातिशुष्कं नाकांक्षितो न प्रतान्तो नैकरसं वाऽऽरोग्यायुर्बलार्थी समश्नीयात् ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र—

आरोग्यं दोषसमता सर्वाबाधनिवर्तनम् ।
तदर्थमृषयः पुण्यमायुर्वेदमधीयते ॥ ४ ॥
रसायनानि विधिवत्तदर्थं चोपयुञ्जते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवाप्तिश्च तदाश्रया ॥ ५ ॥
तदात्मवांस्तदर्थाय प्रयतेत विचक्षणः ।
अन्नाभिलाषो भुक्तस्य परिपाकः सुखेन च ॥ ६ ॥
सृष्टविण्मूत्रवातत्वं शरीरस्य च लाघवम् ।
सुप्रसन्नेन्द्रियत्वं च सुखस्वप्नप्रबोधनम् ॥ ७ ॥
बलवर्णायुषां लाभः सौमनस्यं समाग्निता ।
विद्यादारोग्यलिङ्गानि विपरीते विपर्ययम् ॥ ८ ॥
आरोग्यं भोजनाधीनं भोज्यं विधिमवेक्षते ।
विधिर्विकल्पं भजते विकल्पस्तु प्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥
स्वस्थानस्थेषु दोषेषु स्रोतःसु विमलेषु च ।
जातायां च प्रकाङ्क्षायामन्नकालं विदुर्बुधाः ॥ १० ॥

कालेऽश्नतोऽन्नं स्वदते तुष्टिः पुष्टिश्च वर्धते ।
सुखेन जीर्यते न स्युः प्रतान्ताजीर्णजा गदाः ॥ ११ ॥
सात्म्यं नामाहुरौचित्यं सातत्येनोपसेवितम् ।
आहारजातं यद्यस्य चानुशेते स्वभावतः ॥ १२ ॥
सात्म्याशी सात्म्यसाद्गुण्याच्छतं वर्षाणि जीवति ।
न चाप्यनुचिताहारविकारैरुपसृज्यते ॥ १३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २१० तमं पत्रम्)

लघूनां नातिसौहित्यं गुरूणामल्पशस्तथा ।
मात्रावदश्नतो भुक्तं सुखेन परिपच्यते ॥ १४ ॥
स्वस्थ(स्वास्थ्य)यात्राग्निचेष्टानामविरोधि च तद्भवेत् ।
उष्णं हि भुक्तं स्वदते श्लेष्माणं च जयत्यपि ॥ १५ ॥
वातानुलोम्यं कुरुते क्षिप्रमेव च जीर्यते ।
अन्नाभिलाषं लघुतामग्निदीप्तिं च देहिनाम् ॥ १६ ॥
स्निग्धं प्रीणयते देहमूर्जयत्यपि पौरुषम् ।
करोति धातूपचयं बलवर्णौ दधाति च ॥ १७ ॥
सुमृष्टमपि नाश्नीयाद्विरुद्धं तद्धि देहिनः ।
प्राणानस्याऽऽशु वा हन्यात्तुल्यं मधुघृतं यथा ॥ १८ ॥
अविरुद्धान्नभुक् स्वास्थ्यमायुर्वर्णं बलं सुखम् ।
प्राप्नोति, विपरीताशी तेषामेव विपर्ययम् ॥ १९ ॥
शुचिपात्रोपचरणः शुचौ देशे शुचिः स्वयम् ।
भुञ्जानो लभते तुष्टिं पुष्टिं तेनाधिगच्छति ॥ २० ॥
नानिष्टैरमनस्यैर्वा विघातं मनसोर्च्छति ।
तस्मादनिष्टं नाश्नीयादायुरारोग्यलिप्सया ॥ २१ ॥
प्राङ्मुखोऽश्नन्नरो धीमान् दीर्घमायुरवाप्नुते ।
तूष्णीं सर्वेन्द्रियाह्लादं मनःसात्म्यं च विन्दति ॥ २२ ॥
एतदेव च मात्रां च पक्तिं युक्तिं च तन्मनाः ।
तस्मात्तत्प्रवणोऽजल्पन् स्वस्थो भुञ्जीत भोजनम् ॥ २३ ॥

आस्वाद्यास्वाद्य योऽश्नाति शुद्धजिह्वेन्द्रियो रसान् ।
स वेत्ति रसनानात्वं विशेषांश्चाधिगच्छति ॥ २४ ॥
अतिद्रुतं हि भुञ्जानो नाहारस्थितिमाप्नुयात् ।
भोज्यानुपूर्वीं नो वेत्ति न चान्नरससंपदम् ॥ २५ ॥
नातिद्रुताशी तत्सर्वमनूनं प्रतिपद्यते ।
प्रसादमिन्द्रियाणां च तथा वातानुलोमताम् ॥ २६ ॥
शीतीकरोति चान्नाद्यं भुञ्जानोऽतिविलम्बितम् ।
भुङ्क्ते बहु च शीतं च न तृप्तिमधिगच्छति ॥ २७ ॥
शैत्याद्बहुत्वाद्वैरस्याद्भुक्तं क्लेशेन पच्यते ।
अत्युष्णभोजनाज्जिह्वाकण्ठौष्ठहृदयोदरम् ॥ २८ ॥
दह्यते न रसं वेत्ति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।
मुखाक्षिपाकवैसर्परक्तपित्तभ्रमज्वरान् ॥ २९ ॥
अतिशीताशिनः शूलं ग्रहणीमार्दवं घृणा ।
कफवाताभिवृद्धिश्च कासो हिक्का च जायते ॥ ३० ॥
रूक्षं करोति विष्टम्भमुदावर्तं विवर्णताम् ।
ग्लानिं बह्वशितं वायोः प्रकोपं मूत्रनिग्रहम् ॥ ३१ ॥
अतिस्निग्धाशिनस्तन्द्री तृष्णाजीर्णोदरामयाः ।
भवन्ति कफमेदोत्था रोगाः कण्ठोद्भवास्तथा ॥ ३२ ॥
विष्टम्भोद्वेष्टनक्लेशचेष्टाहानिविसूचिकाः ।
ज्ञेया विकारा जन्तूनामतिबह्वशनोद्भवाः ॥ ३३ ॥
अतिस्तोकाशिनोऽल्पाग्निविकाराः कृशता भ्रमः ।
अतृप्तिर्लघुता निद्राशकृन्मूत्रबलक्षयः ॥ ३४ ॥
अतिद्रवाशनाज्जन्तोरुत्क्लेशो बहुमूत्रता ।
पार्श्वभेदः प्रतिश्यायो विक्लेदश्चोपजायते ॥ ३५ ॥
अतिशुष्काशनं चापि विष्टभ्य परिपच्यते ।
पूर्वजातरसं जग्ध्वा कुर्यान्मूत्रकफक्षयम् ॥ ३६ ॥

मोहात् प्रमादाल्लौल्याद्वा यो भुङ्क्ते ह्यप्रकाङ्क्षितः ।
अविपाकारुचिच्छर्दिशूलानाहान् समृच्छति ॥ ३७ ॥
प्रतान्तभोक्तुस्तृण्मूर्च्छा वह्निसादोऽङ्गसीदनम् ।
ज्वरः क्षयोऽतिसारो वा मन्दत्वं दर्शनस्य च ॥ ३८ ॥
दौर्बल्यमदृढत्वं च भवत्येकरसाशनात् ।
दोषाप्रवृद्धिर्धातूनां साम्यं वृद्धिर्बलायुषोः ॥ ३९ ॥
आरोग्यं चाग्निदीप्तिश्च जन्तोः सर्वरसाशनात् ।
तस्मादेकरसाभ्यासमारोग्यार्थी विवर्जयेत् ॥ ४० ॥
कालसात्म्यादिनाऽनेन विधिनाऽश्नाति यो नरः ।
स प्राप्नोति गुणांस्तज्जान्न च दोषैः प्रबाध्यते ॥ ४१ ॥
स्थिरत्वं स्वस्थताऽङ्गानामिन्द्रियोपचयं बलम् ।
कफमेदोऽभिवृद्धिं च कुर्यान्मधुरसात्म्यता ॥ ४२ ॥
दन्ताक्षिकेशदौर्बल्यं कफपित्तामयोद्भवम् ।
लघुतामग्निदीप्तिं च जनयेदम्लसात्म्यता ॥ ४३ ॥
रक्तप्रकोपं तैमिर्यं तृष्णां दुर्बलशुक्रताम् ।
पालित्यं बलहानिं च कुर्याल्लवणसात्म्यता ॥ ४४ ॥
पक्तेरुपचयं कार्श्यं रौक्ष्यं शुक्रबलक्षयम् ।
पित्तानिलप्रवृद्धिं च कुर्यात् कटुकसात्म्यता ॥ ४५ ॥
क्लेदाल्पतां वातवृद्धिं दृष्टिहानिं कफक्षयम् ।
त्वग्विकारोपशान्तिं च जनयेत्तिक्तसात्म्यता ॥ ४६ ॥
कफपित्तक्षयं वायोः प्रकोपं पक्तिमार्दवम् ।
कुर्याद्रक्तोपशान्तिं च कषायरससात्म्यता ॥ ४७ ॥
ओजस्तेजो बलं वर्णमायुर्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
जायते सौकुमार्यं च घृतसात्म्यस्य देहिनः ॥ ४८ ॥
तथैव क्षीरसात्म्यस्य परं चैतद्रसायनम् ।
दृढोपचितगात्रश्च निर्मेदस्को जितश्रमः ॥ ४९ ॥

---

१ नितान्तभोक्तुः निरन्तरं भक्षणशीलस्येति यावत् ।

बलवान् तैलसात्म्यः स्यात् क्षीणवातकफामयः ।
चक्षुष्मान् बलवाञ्छ्लेष्मी दृढसत्त्वो दृढेन्द्रियः ॥ ५० ॥
दृढाश्रयो मन्दरुजो मांससात्म्यो भवेन्नरः ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २११ तमं पत्रम्।)
अहितं यस्य सात्म्यं स्यादसात्म्यं च हितं भवेत् ॥ ५१ ॥
स शनैर्हितमादद्यादहितं च शनैस्त्यजेत् ।
आदौ तु स्निग्धमधुरं विचित्रं मध्यतस्तथा ॥ ५२ ॥
रूक्षद्रवावसानं च भुञ्जानो नावसीदति ।
भागद्वयमिहान्नस्य तृतीयमुदकस्य च ॥ ५३ ॥
वायोः संचरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ।
ततो मुहूर्तमाश्वस्य गत्वा पादशतं शनैः ॥ ५४ ॥
स्वासीनस्य सुखेनान्नमभ्यर्थं परिपच्यते ।
वीणावेणुस्वनोन्मिश्रं गीतं नाट्यविडम्बितम् ॥ ५५ ॥
विचित्राश्च कथाः शृण्वन्[1] भुक्त्वा वर्धयते बलम् ।
सुखस्पर्शविहारं च सम्यगाप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥
अतिस्निग्धातिशुष्काणां गुरूणां चातिसेवनात् ।
जन्तोरत्यम्बुपानाच्च वातविण्मूत्रधारणात् ॥ ५७ ॥
रात्रौ जागरणात् स्वप्नाद्दिवा विषमभोजनात् ।
असात्म्यसेवनाच्चैव न सम्यक् परिपच्यते ॥ ५८ ॥
हिताहितं यदैकध्यं भुक्तं समशनं तु तत् ।
पूर्वभक्तेऽपरिणते विद्यादध्यशनं भिषक् ॥ ५९ ॥
क्षुत्तृष्णोपरमे जाते शान्तेऽग्नौ प्रमृताशनात्(नम्) ।
विषमं गुणसंस्कारात् क्रमसात्म्यव्यतिक्रमात् ॥ ६० ॥
विरुद्धं पयसा मत्स्या यथा वा गुडमूलकम् ।
स्यादजीर्णाशनं नाम व्युष्टाजीर्णे चतुर्विधे ॥ ६१ ॥

---

१ शृण्वन् भुक्त्वेत्यनन्त्यपदक्रमस्वरसतो भोजनसमये गीतवाद्यादिश्रवणं रुचिवर्धकत्वेन बलवृद्ध्यादिजनकतया आधुनिकपाश्चात्यसंप्रदायवदनुकूलं प्रतीयते, 'अजल्पन्नहसँस्तन्मना भुञ्जीत' इति चरकोक्तेः, 'शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसेवेत' इति सुश्रुतोक्तेश्च संवादो यद्यपेक्षेत तदा 'भुक्त्वा शृण्वन्' इति पदव्यत्ययेनान्वयो विधेयः ।

तथैवात्यशनं ज्ञेयमतिमात्रोपयोगतः ।
स....तान्यामयोत्पत्तौ मूलहेतुं प्रचक्षते ॥ ६२ ॥
आहारसात्म्यं देशेषु येषु येषु यथा यथा ।
प्रोक्तं तथोपदेष्टव्यं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ६३ ॥
चतुर्विंशतिरित्येते विकल्पाः समुदाहृताः ।
भिषजा ह्युपदेष्टव्या राज्ञो राजोपमस्य वा ॥ ६४ ॥
अन्येषां वा वसुमतां यशोधर्मार्थसिद्धये ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥
(इति) खिलेषु भोज्यविभागीयो (नाम पञ्चमोऽध्यायः) ॥ ५ ॥

रसदोषविभागीयाध्यायः षष्ठः ।

अथातो रसदोषविभागीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
रसदोषविभागज्ञः प्रकोपोपशमं प्रति ।
भिषग्भिषक्त्वं लभते विपर्ययमथान्यथा ॥ ३ ॥
तस्माद्दोषविकल्पांश्च विकल्पांश्च रसाश्रयान् ।
प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं सविशेषं सविस्तरम् ॥ ४ ॥
व्यासतस्तु ज्वरादीनां व्याधीनां दोषभेदतः ।
द्विषष्टिधा कल्पनोक्ता स्थूलसंख्या त्वतः परम् ॥ ५ ॥
एकैकशस्त्रयो द्वन्द्वैर्नव सर्वे त्रयोदश ।
क्षीणाधिकसमैश्चान्यैर्दश द्वौ च प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥
तेषां विभागं वक्ष्यामि विस्तरेण यथाक्रमम् ।
एकैकशस्त्रयो ज्ञेया वातपित्तकफैर्गदाः ॥ ७ ॥
समैर्द्वन्द्वैस्त्रयः षट् तु विषमैर्नव ते स्मृताः ।
व्यधिकैकाधिकैः षट् च हीनमध्याधिकैश्च षट् ॥ ८ ॥
एकः समैस्त्रिभिर्दोषैरित्यातङ्कास्त्रयोदश ।
दोषैरेतैर्विवृद्धैः स्युर्विकल्पाः पञ्चविंशतिः ॥ ९ ॥
दोषैः क्षीणैरपि गदा दृष्टैवं पञ्चविंशतिः ।
द्विक्षीणैरेकवृद्धैः स्युरेकक्षीणैर्द्विरुद्बलैः ॥ १० ॥

षट् षट् क्षीणाधिकसमैर्दश द्वौ चापरे गदाः ।
इति द्विषष्टिसंख्यैषा विकाराणां विकल्पशः ॥ ११ ॥
वातपित्तकफैरेको दश स्यात् प्रकृतिस्थितैः ।
रसानां तु विकल्पाः स्युरेकैकश्येन षट् स्मृताः ॥ १२ ॥
पूर्वः पूर्वः परैर्युक्तो द्विकाः पञ्चदशापरे ।
रसेषु त्रिषु पूर्वेषु विकल्पाः स्युस्त्रयोऽधिकाः ॥ १३ ॥
द्विकेषु त्रिष्वथैकैकं संयोज्य कट्वकादिभिः ।
कट्वादिषु तथा पूर्वैः स्वाद्वम्ललवणैः पृथक् ॥ १४ ॥
अष्टादशैते द्वाभ्यां च त्रिकाभ्यां विंशतिस्त्रिकाः ।
पूर्वोत्तराभ्यां मधुरव्योषादिभ्यां यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
ये द्विकास्त्रिषु पूर्वेषु योज्यास्ते त्रिभिरुत्तरैः ।
प्रत्येकशो नवैते स्युर्विकल्पाः षडिहान्यथा ॥ १६ ॥
युक्ताः स्वाद्वम्ललवणाः पृथक् कट्वादिभिस्त्रिभिः ।
कट्वादयस्तथा पूर्वैरित्येते दश पञ्च च ॥ १७ ॥
चतुष्काः पञ्चकाः षट् स्युरेकैकस्य विवर्जनात् ।
षड्भिरेको रसैस्तेषां कल्पनेयं त्रिषष्टिधा ॥ १८ ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशदसंयुक्तास्तु षड्रसाः ।
षडेव त्रिषु युज्यन्ते रसा दोषेषु योगतः ॥ १९ ॥
क्वचिदेकः क्वचिद्द्वौ च दोषवृद्ध्या क्वचित्त्रयः ।
हीनमध्यातिवृद्धानां दोषाणां तु यथाक्रमम् ॥ २० ॥
हीनमध्याधिकैरेवं रसैः कुर्यादुपक्रमम् ।
क्षुद्बलैकोद्बलानां च समानां चैव तद्विधैः ॥ २१ ॥
वृद्धानां क्षपणं कार्यं मध्यानां यापनं तथा ।
क्षीणानां वर्धनं चैव रसवृद्धिप्रमाणतः ॥ २२ ॥
विशेषोऽत्र यथायोगं कार्यो रसविपर्ययात् ।

(इति तालपत्रपुस्तके २१२ तमं पत्रम् ।)

एवं द्विषष्टिदोषाणां रसैरेषां द्विषष्टिभिः ॥ २३ ॥

साम्यं तैः षड्भिरेवैकः स्वस्थवृत्तौ प्रयुज्यते ।
कटुतिक्तकषायांस्तु रसान् प्राज्ञो यथाक्रमम् ॥ २४ ॥
योगतः कफजे व्याधौ भैषज्यमवतारयेत् ।
प्रयुक्तः कटुकः पूर्वं पैच्छिल्यं गौरवं च यत् ॥ २५ ॥
श्लेष्मणस्तं निहन्त्याशु तिक्तस्तस्मादनन्तरम् ।
ह्रासयत्यास्यमाधुर्यं कफं संशोषयत्यपि ॥ २६ ॥
संगृह्णाति कषायश्च स्नेहं चास्यावकर्षति ।
तिक्तस्वादुकषायाः स्युः क्रमशः पैत्तिके हिताः ॥ २७ ॥
आमान्वयत्वात् पित्तस्य पूर्वं तिक्तोऽवचारितः ।
पाचयत्याशु तं पक्वं ततस्तु मधुरो रसः ॥ २८ ॥
शैत्याद्गुरुत्वात् स्नेहाच्च माधुर्याच्च नियच्छति ।
तद्द्रवत्वविघातार्थं कषायश्चावचारितः ॥ २९ ॥
रौक्ष्याद्विशोषिभावाच्च विशोषयति तैजसम् ।
वातिके लवणः पूर्वं संयोगादवचारितः ॥ ३० ॥
प्रक्लेदिभावाज्जयति विबन्धं मातरिश्वनः ।
निहन्ति शैत्यमुष्णत्वाद्गुरुत्वाच्चापि लाघवम् ॥ ३१ ॥
तथैवाम्लो रसः पश्चात्तस्मिन्नेवावचारितः ।
जडीकृतानि स्रोतांसि तैक्ष्ण्यादुद्घाट्य मारुतम् ॥ ३२ ॥
अनुलोमयति क्षिप्रं स्निग्धोष्णत्वाद्विमार्गगम् ।
अम्लादनन्तरं पश्चात् प्रयुक्तो मधुरो रसः ॥ ३३ ॥
वायोर्लघुत्वं वैशद्यं रूक्षत्वं च व्यपोहति ।
गुरुत्वात् पिच्छिलत्वाच्च स्निग्धत्वाच्च यथाबलम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्ताः सर्वरोगेषु रसानां प्रविचारणाः ।
दृश्यन्ते प्रायशो योगा रोगेषूक्ता ज्वरादिषु ॥ ३५ ॥
कटुतिक्तकषायाश्च रसतो मधुरास्तथा ।
वातज्वरे यथापूर्वं पेयायूषरसादिषु ।
लवणोऽम्लश्च युज्येते रसौ संस्कारयोगिनौ ॥ ३६ ॥

ततो विदारिगन्धादिर्मधुरः संप्रयुज्यते ।
पित्तज्वरे यथा तिक्तः शार्ङ्गिष्ठादिः प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥
मधुरः सारिवादिश्च, कषायश्चाभयादिकः ।
पिप्पल्यादिर्यथापूर्वं कटुकः कफजे ज्वरे ॥ ३८ ॥
आरग्वधादिकस्तिक्तः, कषायस्त्रिफलादिकः ।
सर्वत्रैवानया युक्त्या यथोद्दिष्टान्रसान् बुधः ॥ ३९ ॥
यथादोषं यथायोगं प्रयुञ्जीत यथेप्सितम् ।
प्रक्षेपैरवकर्षैश्च द्रव्याणामन्यथाऽन्यथा ॥ ४० ॥
यथा वा वीणया वीणी तन्त्रीणां स्वरकोविदः ।
उत्कर्षैश्चावकर्षैश्च स्वरान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
विन्दन् नानाविकल्पैश्च ग्रामरागांश्च दर्शयेत् ।
स्वरमण्डलतत्त्वज्ञो विकल्पैर्बहुविस्तरैः ॥ ४२ ॥
तथैव शास्त्रतत्त्वज्ञो योगज्ञः प्रतिपत्तिमान् ।
व्याधौ बलाबलज्ञश्च प्रकृतिज्ञश्च योगवान् ॥ ४३ ॥
उत्कर्षैश्चावकर्षैश्च प्रयोगाञ्छास्त्रकोविदः ।
केवलैः शीतवीर्यैश्च तथैवोष्णैश्च वीर्यतः ॥ ४४ ॥
शीतैरुष्णैश्च संपृक्तैर्द्रव्यैर्योगान् प्रयोजयेत् ।
कार्त्स्न्यतश्च प्रयुञ्जीत यथावदनुपूर्वशः ॥ ४५ ॥
समुच्चयैर्विकल्पैश्च नानारससमुच्छ्रयैः ।
युञ्जीत बहुधा योगान्नृत्तं गीतवशादिव ॥ ४६ ॥
समस्योक्तं पृथक्चोक्तं संप्रधार्य बलाबलम् ।
द्विषष्टिर्दोषभेदा ये निर्दिष्टास्तानतः परम् ॥ ४७ ॥
स्थानानि दश संगृह्य प्रवक्ष्यामि सविस्तरम् ।
त्रय एकैकशस्तेषां ये च वृद्धास्त्रयः समाः ॥ ४८ ॥
समैरेकश्च सप्तैते क्षयवृद्ध्या चतुर्दश ।
स्थानवृद्ध्या भवेत्तेषां चत्वारिंशोत्तरं शतम् ॥ ४९ ॥

व्युदस्यैतानतः शेषा ये त्रिंशद्दश चाष्ट च ।
ते भेदं यान्त्यमेयत्वाच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५० ॥
द्वन्द्वानां विषमाणां तु षण्णामन्यतमं बुधः ।
स्वस्थानाद्वर्धयेत्तावद्यावत् स्यात् स्थानमष्टमम् ॥ ५१ ॥
एकैकशो द्विशश्चैव चतुर्विंशद्भवन्ति ते ।
ह्रासेनैकैकशश्चापि विंशन्नव च भेदतः ॥ ५२ ॥
एवमेते त्रिपञ्चाशद्द्वन्द्वेनैकेन दर्शिताः ।
एषैव युक्तिः शिष्टानां द्वन्द्वानां स्यान्न संशयः ॥ ५३ ॥
शतत्रयं भवत्येवमेषामष्टादशोत्तरम् ।
द्व्युद्बलैकोद्बलानां च तावदेव विनिर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
हीनमध्याधिका दोषाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।
स्वस्थानात् सप्तमं स्थानमेकैकश्येन यान्ति ते ॥ ५५ ॥
द्वौ च द्वौ च समस्ताश्च तेषां षट् सप्तकास्तथा ।
भवन्ति ह्रासयेत्तांश्च यथा(स्था)नमधःक्रमात् ॥ ५६ ॥
पञ्चाशीतिमतस्तेषां भेदानां परिचक्षते ।
एष एव विकल्पः स्याच्छेषाणां प्रविभागशः ॥ ५७ ॥
शतानि सप्त षष्टिश्च द्वौ च भेदा भवन्ति ते ।
एवं सहस्रं भेदानां वृद्धैस्त्रीणि शतानि च ॥ ५८ ॥
दोषैर्नवतिरष्टौ च क्षीणैस्तावन्त एव ते ।
द्विक्षीणैरेकवृद्धैः स्युः षट् च त्रीणि शतानि च ॥ ५९ ॥
यावन्त्येव च भेदानामेकक्षीणैर्द्विरुद्बलैः ।
क्षीणाधिकसमैः षट् च षट् च षट् च शतानि च ॥ ६० ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २१३ तमं पत्रम्)

क्रम एवात्र भागः स्याद्यो द्वन्द्वेषु निदर्शितः ।
चतुर्दश विनिर्दिष्टाः सविकल्पास्तयोः पृथक् ॥ ६१ ॥
तैः सार्धमेषां सर्वेषां कार्त्स्न्येनैव विभावयेत् ।
सहस्राणि च चत्वारि शतं षष्ट्युत्तरं तथा ॥ ६२ ॥

एतावन्तो ज्वराद्यानां भेदाः प्रोक्ता यथागमम् ।
अथैतेषु चतुर्योगविभागगतिकर्मतः ॥ ६३ ॥
सहस्रं सन्निपातानां विद्यात् सनवकं भिषक् ।
अत ऊर्ध्वं रसानां तु वक्ष्यते भेदविस्तरः ॥ ६४ ॥
कर्मस्थानानि दोषाणां भाववृद्ध्या यथाक्रमम् ।
तथा रसानां षट् कुर्यात् स्थानानीति विनिश्चयः ॥ ६५ ॥
तदेव कर्म सर्वेषां द्विकादीनां क्षयं विना ।
भवत्येवं द्विकानां तु पञ्चषष्ट्युत्तरं शतम् ॥ ६६ ॥
त्रिकानां च सविंशानि षट्शतानि विनिर्दिशेत् ।
चतुष्कानां सहस्रं च पञ्चषष्ट्युत्तरं वदेत् ॥ ६७ ॥
पञ्चकानां शतान्यष्टौ स्याच्छतं च षडुत्तरम् ।
षष्ठकानां शते द्वे तु शतं चैकादशोत्तरम् ॥ ६८ ॥
संयुक्तानां विकल्पोऽयं सविकल्पाः षडेककः ।
समानां रसभेदानामेकमेकं तु पिण्डितम् ॥ ६९ ॥
त्रिसप्ततिर्भवत्येषां सहस्रत्रयमेव च ।
रसदोषविकल्पानामतिसौक्ष्म्यादतः परम् ।
न वक्ष्यामि महाभाग ! नतु बुद्धिपरिक्षयात् ॥ ७० ॥

अतः परमिदानीं रसभेदान् विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायाः षड्रसाः । एषामिदानीं रसानां विकल्पास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तत्रैकैकश्येन षट् । तद्यथा—मधुर एव, अम्ल एव, लवण एव, कटुक एव, तिक्त एव, कषाय एव ॥ ७१ ॥

पूर्वः पूर्वः परैर्युक्तो द्विकः; ते पञ्चदश भवन्ति । तत्र मधुरः पञ्चभिरम्लादिभिर्युज्यते । तद्यथा—मधुराम्लः, मधुरलवणः, मधुरकटुकः, मधुरतिक्तः, मधुरकषाय इति । अम्लश्चतुर्भिर्लवणादिभिः; तद्यथा—अम्ललवणः, अम्लकटुकः, अम्लतिक्तः, अम्लकषाय इति । लवणस्त्रिभिः कटुकादिभिः; तद्यथा—लवणकटुः, लवणतिक्तः, लवणकषाय इति । कटुकस्तिक्तकषायाभ्यां द्वाभ्यां; तद्यथा—कटुतिक्तः, कटुकषाय इति ।

तिक्तः कषायेन च । तद्यथा—तिक्तकषाय इति । ते पञ्चदश एव । ते द्विकाः पञ्चदशविकल्पा भवन्ति; मधुरसंयोगेन पञ्च भवन्ति, अम्लसंयोगेन चत्वारः, लवणसंयोगेन त्रयः, कटुसंयोगेन द्वौ, तिक्तसंयोगेनैक इति । पूर्वेषु त्रिषु रसेषु मधुराम्ललवणेषु त्रयोऽधिका निष्पद्यन्ते । मधुराम्लः, मधुरलवणः, अम्ललवण इति ॥ ७२ ॥

एषां त्रयाणां द्विकानामेकैको द्विकस्त्रिभिरितरैः कटुतिक्तकषायै रसैर्योज्यः; ततस्त्रिका निष्पद्यन्ते । तद्यथा—मधुराम्लकटुः, मधुराम्लतिक्तः, मधुराम्लकषायः; मधुरलवणकटुः, मधुरलवणतिक्तः, मधुरलवणकषायः; अम्ललवणकटुः, अम्ललवणतिक्तः, अम्ललवणकषाय इति । उत्तरेषु त्रिषु रसेषु कटुतिक्तकषायेषु त्रयो द्विका निष्पद्यन्ते; तद्यथा—कटुतिक्तः, कटुकषायः, तिक्तकषाय इति; एषां त्रयाणां द्विकानामेकैको द्विकस्त्रिभिरितरैर्मधुराम्ललवणै रसैर्योजयितव्यः, तत्र त्रिका निष्पद्यन्ते । तद्यथा—कटुतिक्तमधुरः, कटुतिक्ताम्लः, कटुतिक्तलवणः; कटुकषायमधुरः, कटुकषायाम्लः, कटुकषायलवणः; तिक्तकषायमधुरः, तिक्तकषायाम्लः, तिक्तकषायलवण इति। पूर्वे चोत्तरे च । पूर्वे च त्रयः, मधुराम्ललवणत्रिक एकः; उत्तरे च त्रयः, कटुकतिक्तकषायत्रिक एकः । त एते त्रिका विंशतिर्भवन्ति; प्रथमेन सूत्रेणोक्ता नव, नव च द्वितीयेन, तृतीयेन द्वाविति ॥ ७३ ॥

पूर्वेषु त्रिषु रसेषु मधुराम्ललवणेषु त्रयोऽधिका ये पूर्वोक्तास्ते परेषां त्रयाणां रसानां कटुकतिक्तकषायाणां पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्द्विकैः अत्यकैकश्येन योजयितव्याः; तेन चतुष्का निष्पद्यन्ते । तद्यथा—मधुराम्लकटुतिक्तः, मधुराम्लकटुकषायः, मधुराम्लतिक्तकषायः, मधुरलवणकटुतिक्तः, मधुरलवणकटुकषायः, मधुरलवणतिक्तकषायः, अम्ललवणकटुतिक्तः, अम्ललवणकटुकषायः, अम्ललवणतिक्तकषाय इति । पूर्वे मधुराम्ललवणा उत्तरैः कटुकतिक्तकषायैरेकैकशो युज्यन्ते । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटुः, मधुराम्ललवणतिक्तः, मधुराम्ललवणकषाय इति । उत्तरे त्रयः कटुकतिक्तकषायाः पूर्वैर्मधुराम्ललवणैरेकैकशो युज्यन्ते, ततश्चतुष्का निष्पद्यन्ते । तद्यथा—कटुतिक्तकषायमधुरः, कटुतिक्तकषायाम्लः, कटुतिक्तकषायलवण

इति। एते चतुष्काः पञ्चदश; पूर्वसूत्रोक्ता नव, द्वितीयसूत्रोक्तास्त्रयः, तृतीयसूत्रोक्तास्त्रयः; इत्येते चतुष्काः पञ्चदश ॥ ७४ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २१४ तमं पत्रम्)

षट् पञ्चकाः । षण्णां रसानां मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणामेकैकमपनयितव्याः, षट् पञ्चका निष्पद्यन्ते । तद्यथा—अम्ललवणकटुतिक्तकषायः, मधुरलवणकटुतिक्तकषायः, मधुराम्लकटुतिक्तकषायः, मधुराम्ललवणतिक्तकषायः, मधुराम्ललवणकटुकषायः, मधुराम्ललवणकटुतिक्त इति । त एते षट् पञ्चकाः । षड्भिर्मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैरेकः । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय इति । त एवमेते रसास्त्रिषष्टिधा[1] भिन्नाः; तत्र संयुक्ताः सप्तपञ्चाशत्, असंयुक्ताः षट् ॥ ७५ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ७६ ॥

(इति) खिलेषु रसदोषविभागीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संशुद्धिविशेषणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः संशुद्धिविशेषणीयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

सिद्धौ विशोधनाख्यायामनुक्तं यद्विशेषणम् ।
ऊर्ध्वानुलोमयोः सर्वं तत् प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ ३ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्रावृडादिषु ।
श्लेष्मणः शिशिराद्येषु, वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ ४ ॥

प्रावृट्शरद्धेमन्ताख्या विसर्गस्त्वृतवस्त्रयः ।
शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मश्चादानसंज्ञिताः ॥ ५ ॥

विसर्गादानयोर्मध्ये बलं मध्यं शरीरिणाम् ।
आद्यन्तयोस्तु दौर्बल्यमन्ताद्योरुत्तमं बलम् ॥ ६ ॥

हेमन्ते स्निग्धशीताभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ।
चितोऽपि शैत्यात् प्रस्कन्नः कफो नात्र प्रकुप्यति ॥ ७ ॥

स कुप्यति हिमापाये संतप्तो भास्करांशुभिः ।
तस्मात् संशोधनं तत्र कर्तव्यं वमनोत्तरम् ॥ ८ ॥

---

[1] एष एव त्रिषष्टिविधो रसविकल्पश्चरकसूत्रस्थाने २६ अध्याये; सुश्रुतोत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये चोपवर्णितः ।

ग्रीष्मे निष्पीतसारत्वाद्रसानां विचितोऽपि सः ।
औष्ण्यातिरेकात् कालस्य वायुरत्र न कुप्यति ॥ ९ ॥
रवेरम्बुदसंरोधात् प्रकुप्यत्यम्बुदागमे ।
बस्तिकर्मोत्तरं तत्र प्रतिकर्म विशिष्यते ॥ १० ॥
अपां चैवौषधीनां च वर्षास्वम्लविपाकतः ।
चितमप्यत्र तत् पित्तं वर्षाशैत्यान्न कुप्यति ॥ ११ ॥
दिवाकरांशुसंतप्तं शरत्काले प्रकुप्यति ।
विरेचनोत्तरं चात्र विधातव्यं विशोधनम् ॥ १२ ॥
दोषप्रकोपे सर्वस्मिन् काले कार्यमनन्तरम् ।
न हि हेत्वीरितो दोषः कश्चित्कालमुदीक्ष्यते ॥ १३ ॥
औचित्यादार्तवो दोषप्रकोपो न तथा भृशः ।
यथा हेतुकृतस्तस्मात् क्षिप्रमेनमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥
वमनैश्च विरेकैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
तथा स्वास्थ्यमवाप्नोति रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १५ ॥
स्थौल्यामपाण्डुताकर्णकोठारुःपिडकोद्भवः ।
निद्रानाशोऽरतिस्तन्द्रीरुत्क्लेशः कफपित्तयोः ॥ १६ ॥
श्रमदौर्बल्यदौर्गन्ध्यमालस्यं सीदनं क्लमः ।
भक्तद्वेषोऽविपाकश्च क्लैब्यं बुद्धेरुपप्लवः ॥ १७ ॥
बृंहणैस्तृप्यतोऽपि (स्या)द्बलवर्णपरिक्षयः ।
दुःस्वप्नदर्शनं चेति बहुदोषस्य लक्षणम् ॥ १८ ॥
बलिनः स्थिरदेहस्य तस्य संशोधनं भिषक् ।
कुर्यात्, संशमनं चैव मध्यदोषबलस्य तु ॥ १९ ॥
अल्पदोषबलस्यापि यथाकालं विशोषणम् ।
अथ संशोधनार्हे तु स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ २० ॥
वमनं स्रंसनं वाऽपि यथावदुपकल्पयेत् ।
स्नेहः पीतोऽनिलं हन्ति कुरुते देहमार्दवम् ॥ २१ ॥
सङ्गं मलानां निघ्न(ह)न्ति, स्वेदः स्निग्धस्य देहिनः ।
स्रोतःसु लीनं सूक्ष्मेषु दोषं द्रवयति, द्रवम् ॥ २२ ॥

शोधनं हरति क्षिप्रं यथावत् संप्रयोजितम् ।
मन्त्र[1]पूतमबीभत्सं हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २३ ॥
सबीभत्सं तु वमनं तथा तद्योगमर्च्छति ।
स्निग्धो वमेत्तृतीयेऽह्नि चतुर्थे स्रंसनं पिबेत् ॥ २४ ॥
विकारजाते तद्युक्तं स्वस्थवृत्तौ तु कामतः ।
कफवृद्धिकरं भोज्यः श्वः पाता वमनं नरः ॥ २५ ॥
विरेचनं द्रवप्रायं स्निग्धोष्णविशदं लघु ।
तथोत्क्लिष्टकफत्वाच्च पुरीषस्य च लाघवात् ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वं चाधश्च दोषाणां प्रवृत्तिः स्यादयत्नतः ।
विषे विसर्पे श्वयथौ वातरक्ते हलीमके ॥ २७ ॥
कामलापाण्डुरोगे च नातिस्निग्धं विरेचयेत् ।
नातिस्निग्धशरीराय विदध्यात् स्नेहसंयुतम् ॥ २८ ॥
स्निग्धाय रूक्ष(क्षं,)रूक्षाय कामं स्नेहविरेचनम् ।
स्निग्धाभारं रथात् (?) को वा स्रंसनं सहते नरः ॥ २९ ॥
घृतकुम्भाद्यथा तोयमयत्नेन निरस्यते ।
निरस्यते तथा दोषः स्निग्धाद्देहाद्विरेचनैः ॥ ३० ॥
स्निग्धं विष्यन्दयत्यङ्गं स्वेदो(दः)स्निग्धार्द्रमि[2]न्धनम् (?) ।
ततः स्विन्नशरीरस्य दोषान् हरति भेषजम् ॥ ३१ ॥
यथा हि मलिनं वासः क्षारेणोत्क्लेश्य वारिणा ।
शोध्यते शोधनैस्तद्वदुत्क्लेश्य विधिवद्बलात् ॥ ३२ ॥
वामितं लङ्घयेल्लङ्घ्यं (लङ्घितं) लघु भोजयेत् ।
तस्य वान्तविरिक्तस्य क्रमः पेयादिरिष्यते ॥ ३३ ॥
तेनाग्निर्वर्धते सूक्ष्मैरिन्धनै[3]रारणयो यथा (रिन्धनैररणेर्यथा) ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २१५ तमं पत्रम् ।)

---

१ आशीर्भिरभिमन्त्रितामिति चरके सुश्रुते श्लोकमन्त्रयोरप्युल्लेखस्य दर्शनेन अत्रापि मन्त्रशब्देन मन्त्र एव ग्राह्यः ।

२ अत्र स्नेहार्द्रमिन्धनमिव स्वेदः स्निग्धमङ्गं विष्यन्दयतीति पदयोजने यथाऽऽर्द्रे इन्धने स्नेहनं विधाय ज्वालने स्वेदेन रसनिष्यन्दः, एवमेव शरीरेऽपि स्नेहनं कृत्वा स्वेदने दोषनिःसरणं भवतीति भावः प्रतीयते, परं यथेत्यादिपदमपेक्ष्यते । एतदादर्शपुस्तके पाठो भ्रष्टः किल ।

३ अरणिसंभवो वह्निः सूक्ष्मैरिन्धनैरिव वान्तविरिक्तस्य जाठराग्निर्लघुभोजनैर्वर्धते इति भावः । अत्रापि मूलपाठो विभ्रष्टः ।

समुत्थितेऽग्नौ संजाते म(ब)ले देहे च निर्मले ॥ ३४ ॥
वाससीवार्पितो रागः सिद्धिं यात्युत्तरो विधिः।
यश्चात्र वा यदाबाधः स्यादयोगादियोगतः ॥ ३५ ॥
समासव्यासतस्तस्य सिद्धौ सिद्धिरुदाहृता।
ततोऽन्नप्रविचारस्य विकल्पः संप्रवक्ष्यते ॥ ३६ ॥
सर्वत्र त्रिविधा पेया संसर्गादौ विधीयते।
अकृतादिविकल्पेन ततो यूषस्ततो रसः ॥ ३७ ॥
व्यपेतलवणा पूर्वा दीपनीयाम्बुसाधिता।
तानि(सा च)क्षुद्रा, द्वितीया स्यात् किञ्चिल्लवणदीपना ॥ ३८ ॥
तद्वदेव तृतीया तु संस्कृता स्नेहमात्रया।
अव्यक्तलवणस्नेहो यूषस्त्वकृतको मतः ॥ ३९ ॥
मन्दाम्ललवणस्नेहसंस्कारः स्यात् कृताकृतः।
व्यक्तस्नेहाम्ललवणः कृतयूषः सुसंस्कृतः ॥ ४० ॥
एवमेव रसं विद्यादिमं पेयादिकं क्रमम्।
सकृज्जघन्या द्विर्मध्या त्रिः श्रेष्ठा शुद्धिमर्हति ॥ ४१ ॥
इमां पेयादिसंसर्गीं सर्वसंशोधनोपगाम्।
आरोग्यकामः सेवेत स्वास्थ्ये प्रकृतिभोजनम् ॥ ४२ ॥
वर्जयित्वा विरुद्धान्नं गुर्वसात्म्यं च यद्भवेत्।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रमाणादिप्रयोजनम् ॥ ४३ ॥
वमनीयकषायस्य चत्वारोऽञ्जलयः परा।
मात्रा, मध्या त्रयो, ह्रस्वा द्वौ, तदर्धा विरेचने ॥ ४४ ॥
पुरुषं पुरुषं प्राप्य दोषाणां च बलाबलम्।
मदनस्य फलक्वाथः पिप्पलीसर्षपान्वितः ॥ ४५ ॥
ग्रहण्या वा स एवाऽथ पटोलारिष्टवत्सकैः।
युक्तो वाऽथ प्रियङ्गूनां कल्केन मधुकस्य च ॥ ४६ ॥
वमनार्थे विधेयः स्यान्मधुसैन्धवमूर्च्छितः।
न त्वजीर्णे, हितं त्वत्र लवणोष्णाम्बु केवलम् ॥ ४७ ॥

तद्धि सर्वं समुत्क्लिश्य मुखेनाशु विनिर्हरेत् ।
यद्येवमामं विष्टम्भान्नापैति तत उत्तरम् ॥ ४८ ॥
वचाजगन्धामदनपिप्पलीभिस्तदुद्धरेत् ।
अन्यैर्वा कल्क(ल्प)विहितैर्बीभत्सोद्वेजनौषधैः ॥ ४९ ॥
अङ्गुल्युत्पलनालाद्यैर्गलावतुदनैः सुखैः ।
तत्पार्श्वोदरपृष्ठानां पीडनोन्मर्दनैरपि ॥ ५० ॥
पीतवन्तं च वमनं मुहूर्तमनुपालयेत् ।
विदाहपूर्वः स्वेदोऽस्य यदा भवति सर्वतः ॥ ५१ ॥
विष्यन्दमानं जानीयात्तदा दोषं भिषग्वरः ।
लोमहर्षेण चान्वक्षं स्थानेभ्यश्चलितं तथा ॥ ५२ ॥
आध्मानोद्वेष्टनाभ्यां च निर्दिशेत् कोष्ठमाश्रितम् ।
हृल्लासास्यपरिस्रावैश्चामुखीभूतमुद्धरेत् ॥ ५३ ॥
उष्णाम्बु लवणोपेतं पीत्वाऽऽकण्ठं पुनः पुनः ।
यावत् स्युरष्टौ षड्वाऽपि वेगाश्चत्वार एव वा ॥ ५४ ॥
आपित्तदर्शनाद्वाऽपि दोषोच्छित्तेरथापि वा ।
मानप्रमाणतो वैकार्ध्यर्धद्विप्रस्थसंमितम् ॥ ५५ ॥
पीतादभ्यधिकं यत् स्यात् सदोषस्तद्विनिर्गमे ।
निरामगन्धं सोद्गारं यावत् पीतमपिच्छिलम् ॥ ५६ ॥
यदा विकलुषं वान्तं दृश्यतेऽम्बु प्रतिग्रहे[1] ।
कुक्ष्युरःकण्ठशिरसां लाघवं रोगमार्दवम् ॥ ५७ ॥
क्लमकार्श्ये न चात्यर्थमुत्साहो विशदात्मता ।
सद्यो निर्हृतदोषस्य लिङ्गान्येतानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
शिरोगतं ततश्चास्य त(तै)लैः स्विन्नस्य देहिनः ।
दोषावशेषं नस्येन धूमपानेन वा हरेत् ॥ ५९ ॥
यथाशुद्धि ततश्चैनं संसर्गेणोपपादयेत् ।
हरीतक्या ग्रहण्या वा कल्पोक्तं स्याद्विरेचनम् ॥ ६० ॥

---

१ पतद्ग्रहे इत्यर्थः। 'पीकदानी' इति भाषायाम् । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्ये पृष्ठे पतद्ग्रहे' इति मेदिनी ।

पिप्पलीसैन्धवोपेता पथ्या वा त्रिवृतायुता ।
शृतं चारग्वधफलं क्षीरेणाथ रसेन वा ॥ ६१ ॥
त्रिफला वा त्रिवृद्युक्ता सघृतव्योषसैन्धवा ।
तथा गन्धर्वतैलं वा श्रेष्ठं स्नेहविरेचनम् ॥ ६२ ॥
दशमूलकषायेण जाङ्गलानां रसेन वा ।
द्राक्षाक्काथेन वा युक्तमथवा दीपनाम्बुना ॥ ६३ ॥
त्रिवृद्द्राक्षाभयानां वा गवां मूत्रेण संयुता ।
सद्राक्षा त्रिवृता वा स्यादथवा त्रिवृताष्टकम् ॥ ६४ ॥
पथ्या त्रिजातकं त्र्यूषं विडङ्गामलकं घनम् ।
समानि, षड्गुणा त्वत्र शर्कराऽष्टगुणा त्रिवृत् ॥ ६५ ॥
चूर्णं ज्वरश्रमश्वासकासपाण्ड्वामयक्षयान् ।
हन्यात् क्रिमिविषार्शांसि मूत्रकृच्छ्रं च देहिनाम् ॥ ६६ ॥
दशावरे, पञ्चदश मध्यमे, त्रिंशदुत्तमे ।
वेगा द्वित्रिचतुष्प्रस्थप्रमाणाः स्युर्विरेचने ॥ ६७ ॥
विट्पित्तकफसंमिश्राः सवाताः स्युर्यथाक्रमम् ।
पित्तावसाना वमने कषायकफमूर्च्छिताः ॥ ६८ ॥
सम्यग्योगेऽतियोगेऽतिप्रवृत्तिः शोणितोत्तरा ।
अयोगे त्वप्रवृत्तिः स्याद्विपरीताऽल्पशोऽपि वा ॥ ६९ ॥
विभ्रंशः कर्मणो भ्रंशः केवलौषधनिर्गमः ।
सर्पिष्पानं विकारे स्यादतियोगानुबन्धजे ॥ ७० ॥
मधुकादिविपक्कं वा तैलं तत्रानुवासनम् ।
दुर्वान्तं दुर्विरिक्तं वा स्निग्धदेहं बलान्वितम् ॥ ७१ ॥
बहुदोषं दृढाग्निं च पाययेदपरेऽहनि ।
दुर्बलं क्रमशो भूयः स्निग्धस्विन्नं विशोधयेत् ॥ ७२ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २१६तमं पत्रम् ।)

न तु दुश्छर्दनं जातु क्रूरकोष्ठमथापि वा ।
तयोः संशमनैर्दोषान् बस्तिभिर्वा शमं नयेत् ॥ ७३ ॥

अहृद्यमतिदुर्गन्धमजीर्णं चाति वा बहु ।
यस्यानुलोमिकं पीतमूर्ध्वं याति कफावृतम् ॥ ७४ ॥
तं वामितं लङ्घितं वा परिस्निग्धं विरेचयेत् ।
अत्यर्थस्निग्धदेहस्य विशुद्धामाशयस्य वा ॥ ७५ ॥
मारुतस्यानुलोम्यस्य यस्याधो वमनं व्रजेत् ।
तस्य संसर्गमात्रेण परिशुद्धिर्विधीयते ॥ ७६ ॥
दुर्बलस्याल्पदोषस्य मृदु संशोधनं हितम् ।
विगृहीताचिराद्दोषैः स्तोकं स्तोकं व्रजत्यधः ॥ ७७ ॥
उष्णाम्बुपानं तत्र स्यादानुलोम्यकरं परम् ।
दोषो भवेद्वा सोद्गारो नोर्ध्वं नाधश्च गच्छति ॥ ७८ ॥
सशूले भेषजे जन्तोः स्वेदं तत्रावचारयेत् ।
मात्राविरिक्ते सोद्गारमौषधं क्षिप्रमुद्धरेत् ॥ ७९ ॥
अतिप्रवृत्तौ जीर्णेऽस्मिन् स्तम्भनीयैरुपक्रमेत् ।
दीप्ताग्नेः क्रूरकोष्ठस्य बहुदोषस्य देहिनः ॥ ८० ॥
सोदावर्तस्य निर्वाह्य पुरीषं फलवर्तिभिः ।
सुस्निग्धस्विन्नगात्रस्य भिषग्दद्याद्विरेचनम् ॥ ८१ ॥
यदसक्तं महावेगैः सुखेनाशु प्रवर्तते ।
अनाबाधकरं नातिग्लपनं दोषशोधनम् ॥ ८२ ॥
अव्यापन्नगुणोदर्कं मात्रायुक्तं सुसंस्कृतम् ।
पीतमेकाग्रमनसा सम्यक्च्छुद्धिकृदावहेत् ॥ ८३ ॥
दीप्ताग्नयः कर्मनित्या ये नरा रूक्षभोजिनः ।
शश्वद्दोषाः क्षयं यान्ति तेषां वाय्वग्निकर्मभिः ॥ ८४ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।
स्वस्थवृत्तौ न ते शोध्या रक्ष्या वातविकारतः ॥ ८५[1] ॥
विज्ञायैवंविधं वैद्यः संशुद्धिं कर्म(तुं)मर्हति ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।
(इति) खिलेषु संशुद्धिविशेषणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ अनयोः ८४-८५ श्लोकयोः प्रायः संवादिनौ चरककल्पस्थाने १२ अध्याये ७८-७९ श्लोकौ ।

बस्तिविशेषणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथातो बस्तिविशेषणीयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
बस्तिदानात् परं नास्ति चिकित्साऽङ्गसुखावहा ।
शाखाकोष्ठगता रोगाः सर्वार्धाङ्गगताश्च ये ॥ ३ ॥
तेषां समुद्भवे हेतुर्वातादन्यो न विद्यते ।
तथा कफस्य पित्तस्य मलानां च रसस्य च ॥ ४ ॥
विक्षेपणे संहरणे वायुरेवात्र कारणम् ।
जेता चास्य प्रवृद्धस्य बस्तितुल्यो न कश्चन ॥ ५ ॥
तदुपार्धं[1] चिकित्सायाः सर्वं वातचिकित्सितम् ।
कर्म कालश्च योगश्च तिस्रः संज्ञा यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
वक्ष्ये निरुक्तनिर्देशसंख्यादोषविकल्पतः ।
बाहु................तेः कर्मसंज्ञितम् ॥ ७ ॥
अत्युदीर्णबले जाते प्रयोज्यं तद्यथाविधि ।
तदर्धकलनात् कालः स हि मध्यबलान्वये ॥ ८ ॥
पवने पित्तसंसृष्टे विधातव्यो विजानता ।
अल्पत्वात् स्नेहबस्तीनां युक्तेर्योगः स लाघवात् ॥ ९ ॥
प्रयोज्यः कफसंसृष्टे नातितीव्रबलेऽनिले ।
अन्वासनाश्चतुर्विंशतिर्निरूहाः षट् च कर्मणि ॥ १० ॥
(द्वादशाऽन्वासनाः काले) निरूहाश्चात्र वै त्रयः ॥ ११ ॥
त्रय एव निरूहाः स्युर्योगे पञ्चानुवासनाः ।
कर्मादीनां त्रिपञ्चाशद्बस्तिसंख्या निदर्शिता ॥ १२ ॥
पञ्चादौ कर्मणि स्नेहाश्चत्वारोऽन्ते तथाऽनयोः ।
मध्ये षण्णां निरूहाणामन्तरेषु त्रयस्त्रयः ॥ १३ ॥
आदावन्तेऽन्तरे चैव काले स्नेहास्त्रयस्त्रयः ।
योगे निरूहान्तरितास्त्रयोऽन्ते द्वाविति क्रमात् ॥ १४ ॥

---

१ तदुपार्धं बस्तिक्रियाऽर्धप्रायमित्यर्थः । यावन्ति वातचिकित्सितानि तेषु बस्तिकर्म अर्धप्रायं भवतीति भावः । चरकसिद्धिस्थानेऽपि बस्तिकर्मणो वातचिकित्सार्धत्वं निदर्शितम् ।

प्रोक्तो विभागनिर्देशस्तद्विकल्पमतः शृणु ।
सप्त पञ्च त्रयो वाऽऽदौ वाते (स्नेहास्त्व)गर्हिताः ॥ १५ ॥
जघन्यौ पित्तकफयोरेतावेव कदाचन ।
तां तामवस्थामन्वीक्ष्य दोषकालबलाश्रयाम् ॥ १६ ॥
उत्कर्षेञ्चावकर्षेञ्च बस्तीन् द्रव्याणि वा भिषक् ।
कुर्याद्योगे तथोत्कर्षमपकर्षं तु कर्मणि ॥ १७ ॥
काले तदुभयं चैव वीक्ष्य दोषबलाबलम् ।
वाते समांशः स्निग्धोष्णो निरूहः पानतैलिकः ॥ १८ ॥
षड्भागस्नैहिकौ पित्ते सक्षीरौ स्वादुशीतलौ ।
त्रयः समूत्रास्तीक्ष्णोष्णाः श्लेष्मण्यष्टाङ्गतैलिकाः ॥ १९ ॥
सकृत् प्रणिहितो वातमाशयस्थं निरस्यति ।
सपित्तं सकफं द्विस्त्रिरत ऊर्ध्वं न शस्यते ॥ २० ॥
शस्यतेऽत्र रसक्षीरयूषाशनविधिः क्रमात् ।
अथवा बलकालाग्निदेशप्रकृतिसात्म्यतः ॥ २१ ॥
एता दोषविकल्पान्ता निर्दिष्टा बस्तियुक्तयः ।
एष चाप्यपरः कल्पश्चतुर्भद्र इति स्मृतः ॥ २२ ॥
चत्वारो बस्तयः पूर्वमन्ते चत्वार एव च ।
तयोरास्थापनं मध्ये कल्पः सोऽयं निरत्ययः ॥ २३ ॥
द्विस्त्रिर्वाऽर्थवशादेष क्रियमाणः सुखावहः ।
ज्वरादिभिः परिक्लिष्टे हीनवर्णबलौजसि ॥ २४ ॥
जातानुवासनावस्थे बलपुंस्त्वाग्निवर्धनाः ।
अयुग्मा बस्तयो देया न तु युग्माः कथञ्चन ॥ २५ ॥
विषमा विषमैरेव हन्यन्ते बस्तिभिर्गदाः ।
एकस्त्रयो वा कफजे, पैत्तिके पञ्च सप्त वा ॥ २६ ॥
वाते नवैकादश वा यो यदाप्नोति वा समम् ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २१७ तमं पत्रम् ।)
इति सूक्ष्मविचित्रार्थमुक्तं व्याससमासतः ॥ २७ ॥

विज्ञायैतत् प्रयोक्तव्यं यथा वक्ष्याम्यतः परम् ।
गम्भीरानुगता यस्य क्रमेणोपचिता मलाः ॥ २८ ॥
कुपिता वातभूयिष्ठा बस्तिसाध्या विशेषतः ।
संपन्नस्य सहिष्णोश्च कर्म तस्य परायणम् ॥ २९ ॥
अतो मध्यस्य कालः स्यादव(र)स्यावरस्तथा ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य वामितस्य यथाक्रमम् ॥ ३० ॥
स्निग्धस्विन्नस्य तु पुनर्विरिक्तस्य क्रमे गते ।
दत्तानुवासनस्यास्य यथायोगं ततस्त्र्यहात् ॥ ३१ ॥
क्षणिकस्य प्रशान्तस्य निरूहमुपलक्षयेत् ।
त्रिभिरन्वासितस्यातः सप्ताहाः कर्मकालयोः ॥ ३२ ॥
पुनरास्थापनं कार्यं योगः स्यात् पञ्चमेऽहनि ।
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य काल्यमप्रातराशिनः ॥ ३३ ॥
कोष्ठानु साऽऽमं शाखाभ्यः सम्यक्संवाहितस्य च ।
निरूहं योजयेत् प्राज्ञः सर्वोपकरणान्वितः ॥ ३४ ॥
हैमे रौप्येऽथवा कांस्ये सुमृष्टे भाजने समे ।
प्रक्षिप्यैकैकशो द्रव्यं यत् क्रमेणोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥
भिषङ्निरूहं मृद्नीयात् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।
पूर्वमेवात्र निक्षेप्यं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥ ३६ ॥
सैन्धवस्यार्धकर्षं च तैलं च मधुनः समम् ।
ततश्च कल्कप्रसृतं क्वाथं कल्कचतुर्गुणम् ॥ ३७ ॥
प्रसृतौ मांसनिर्यूहान्मूत्रप्रसृतमेव च ।
द्वादशप्रसृतो बस्तिरित्येवं खजमूर्च्छितः ॥ ३८ ॥
यथार्थं च यथावच्च प्रणिधेयो विजानता ।
स्याच्चेद्विवक्षा द्रव्याणां प्रक्षेपं प्रति कस्यचित् ॥ ३९ ॥
तत्र वाच्यमिदं व्यस्तक्रमसंयोगकारणम् ।
मङ्गल्यं मङ्गलार्थाय मधु पूर्वं निषिच्यते ॥ ४० ॥

पैच्छिल्यं बहुलत्वं च कषायत्वं च माक्षिके ।
भिनत्ति लवणं तैक्ष्ण्यात् सङ्घातं च नियच्छति ॥ ४१ ॥
मधुनोऽनन्तरं तस्माल्लवणांशो निषिच्यते ।
ततस्तैलं विनिक्षिप्तमेकीभावाय कल्पते ॥ ४२ ॥
कल्कः संसृज्यते चाशु क्वाथश्च समतां व्रजेत् ।
स्नेहकल्ककषायाणामेवं संमूर्च्छने कृते ॥ ४३ ॥
मूत्रं पटुत्वं कुरुते वीर्यं चोद्भावयत्यपि ।
सम्यगेवं विमृदितः स्रोतोभ्यः कफमारुतौ ॥ ४४ ॥
विष्यन्दयति पित्तं च क्षिप्रं चैव हरत्यपि ।
अतोऽन्यथा मृद्यमानो न श्लेषमधिगच्छति ॥ ४५ ॥
असम्यङ्मथितः श्लिष्टो बस्तिर्नार्थाय कल्पते ।
तत एष क्रमो दृष्टो निरूहस्योपयोजने ॥ ४६ ॥
प्रमाणं च प्रकृष्टस्य प्रसृतेर्यदुदाहृतम् ।
तस्मात् प्रमाणादुत्कर्षो (वयोबलव)दिष्यते ॥ ४७ ॥
अपकर्षस्तु कर्तव्यः संप्रधार्य वयोबलम् ।
गुणतस्तूभयत्वेन दृष्ट्वा व्याधिबलाबलम् ॥ ४८ ॥
उत्कर्षणं यदङ्गेन तदङ्गेनापकर्षयेत्[1] ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाणां द्रव्याणामुपकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
स्वाद्वम्ललवणोष्णानामुत्कर्षं नातिमात्रशः ।
वातव्याधौ भिषक्कुर्यात् स्नेहस्य तु विधापयेत् ॥ ५० ॥
रूक्षाणां शीतवीर्याणामपकर्षं च युक्तितः ।
स्वादुतिक्तकषायाणां व्याधौ पित्तोत्तरे भिषक् ॥ ५१ ॥
उत्कर्षमपकर्षं तु कुर्यात्तीक्ष्णोष्णयोस्तथा ।
तीक्ष्णोष्णरूक्षद्रव्याणामुत्कर्षं तु कफोत्तरे ॥ ५२ ॥
विपर्ययं विपर्यये गुणानां च प्रकल्पयेत् ।
संसृष्टदोषे संसृष्टगुणद्रव्याणि योजयेत् ॥ ५३ ॥

---

१ येन क्रमेण मात्रोत्कर्षः क्रियते तेनैव क्रमेण मात्राह्रासं कुर्यादित्यर्थः ।

आस्थापनं दुष्प्रयुक्तं भवत्याशीविषोपमम् ।
सुप्रयुक्तं तदेवेह प्राणिनाममृतोपमम् ॥ ५४ ॥
प्रायो यत्र गुणाधिक्यं सम्यग्योगेन लक्ष्यते ।
तदप्रमादं कुर्वीत बस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ॥ ५५ ॥
न हि तादृग्विधं किञ्चित् कर्मान्यदुपपद्यते ।
क्षिप्रं रोगाभिघाताय रोगाणां चोपपत्तये ॥ ५६ ॥
व्याध्यातुराग्निभैषज्यबलं प्रकृतिमेव च ।
वयः शरीरमौचित्यं सौकुमार्यं सहिष्णुताम् ॥ ५७ ॥
प्रधार्य बुद्ध्या मतिमाँस्तत्तत्कर्मविचारणम् ।
अवस्थायामवस्थायां कुर्यात् सम्यगतन्द्रितः ॥ ५८ ॥
नातिशीतं न चात्युष्णं नातितीक्ष्णं नचेतरम्(त्) ।
नातिरूक्षमतिस्निग्धं नातिसान्द्रं न च द्रवम् ॥ ५९ ॥
नातिमात्रं न चात्यल्पं निरूहमुपकल्पयेत् ।
अतिशीतोऽतिशैत्येन स्कन्नो वातबलावृतः ॥ ६० ॥
भृशं स्तम्भयते गात्रं कृच्छ्रेण च निवर्तते ।
अत्युष्णः कुरुते दाहं मूर्च्छां चाशु निरेति च ॥ ६१ ॥
अतितीक्ष्णस्तथैवास्य जीवादानं करोति वा ।
मन्दो न दोषान् हरति दूषयत्येव केवलम् ॥ ६२ ॥
कर्षयत्यतिरूक्षश्च मारुतं च प्रकोपयेत् ।
स्निग्धोऽतिजाड्यं कुरुते व्यापादयति चानलम् ॥ ६३ ॥
क्षपयत्यतिसान्द्रस्तु नवा नेत्रा[1]द्विनिष्क्रमेत् ।
अतिद्रवोऽल्पवीर्यत्वादयोगायोपपद्यते ॥ ६४ ॥
अल्पमात्रो न(चा)प्येति कृच्छ्राद्वाऽपि निवर्तते ।
अतिमात्रोऽतियोगाय तस्मादेते विगर्हिताः ॥ ६५ ॥
यथावन्मूर्च्छितो [2]मृत्स्नो भोज्योष्णलवणः समः ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २१८ तमं पत्रम्)
बालकाष्ठौष्ठजिह्वानां योनिदाहप्रवर्तकः ॥ ६६ ॥

---

१ बस्तिनेत्रादित्यर्थः । २ मसृण इत्यर्थः ।

श्रोणिबस्तिकटीपार्श्वनाभिमूलोदराश्रितः ।
सम्यक्समुच्छ्रयं कृत्स्नं वीर्यतः प्रतिपद्यते ॥ ६७ ॥
ऊर्ध्वभागैर्बलात् क्षिप्तो मारुतैरिव पावकः ।
पित्तस्थानमतिक्रम्य स्वल्पमाक्षिपते कफम् ॥ ६८ ॥
तीक्ष्णो मात्राशतादूर्ध्वं नातितीक्ष्णः (प्रयुज्यते) ।
न तिष्ठति, मृदुस्तिष्ठत्यधिकं वाऽपि यापनः ॥ ६९ ॥
आनुलोम्यादपानस्य गुदस्यारोपणाद्भृशम् ।
तद्द्वितीयस्तृतीयो वा कालमल्पतरं तथा ॥ ७० ॥
दोषान् स्थूलांश्च सूक्ष्मांश्च गम्भीरानुगतानपि ।
विष्यन्दयति विपर्णान् (ष्टब्धान्)सपुरीषान् प्रकर्षति ॥ ७१ ॥
न कुर्याद्व्यापदः काश्चित् सुखेन च निवर्तते ।
युक्तो युक्तेन भिषजा स बस्तिः संप्रशस्यते ॥ ७२ ॥
वयसः स्थापनो वृष्यः स्वरवर्णबलाग्निकृत् ।
वातपित्तकफानां च मलानां चापकर्षणः ॥ ७३ ॥
बालवृद्धवयस्थानां क्षिप्रमूर्जस्करः परम् ।
सर्वेन्द्रियाणां वैशद्यं कुरुते चाङ्गमार्दवम् ॥ ७४ ॥
एवमेते समाख्याता निरूहस्य गुणागुणाः ।
पुरीषं मारुतः पित्तं कफश्च क्रमशो यदा ॥ ७५ ॥
प्रवर्तन्ते च फेनं च शङ्खस्फटिकसन्निभम् ।
सम्यङ्निरूढगात्राणां मार्दवं जनयेत् परम् ॥ ७६ ॥
अन्नाभिलाषो वैशद्यं लघुता वाऽथ मार्दवम् ।
सृष्टविण्मूत्रवातत्वमिन्द्रियाणां प्रसन्नता ॥ ७७ ॥
अयोगे विपरीतं स्यादतियोगेऽतिवर्तनम् ।
कफपित्तासृजां मांसप्रक्षालननिभस्य वा ॥ ७८ ॥
हिक्का कम्पस्तृषा ग्लानिर्गात्रभेदस्तमः क्लमः ।
निद्रानाशः प्रलापश्च यत्र चाप्युपजायते ॥ ७९ ॥

सम्यङ्निरूढमाश्वस्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ।
तनु वा(ना) भोजयेन्मात्रां जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ८० ॥
भुक्तवन्तं च तैलस्य प्रसृतेनानुवासयेत् ।
वायुः प्रशाम्यते तेन निरूहेण प्रचालितः ॥ ८१ ॥
आस्थापनो बस्तिरयं गुदनिर्वापणं नरः ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं यथोक्तमनुवासनम् ॥ ८२ ॥
दीप्ताग्नेर्दृढदेहस्य सोदावर्ते विमार्गगे ।
श्रोणिवंक्षणसंस्थे च वाते शस्तं दिने दिने ॥ ८३ ॥
तस्य पक्वाशयगतः स्नेहमात्रां प्रभञ्जनः ।
बलवान् बलवत्यग्नौ वारिवत् स विशोधयेत् ॥ ८४ ॥
न च तैलात् परं किञ्चिद्द्रव्यमस्त्यनिलापहम् ।
स्नेहाद्रौक्ष्यं गुरुत्वाच्च लघुत्वं मारुतस्य तु ॥ ८५ ॥
औष्ण्याच्छैत्यं निहन्त्याशु तैलं पुष्टिं करोति च ।
मनःप्रसादः(दं) स्नेहं च बलवर्णमथापि च ॥ ८६ ॥
स्यात् स्निग्धविटपस्कन्धः कोमलाङ्कुरपल्लवः ।
मूले सिक्तो यथा वृक्षः काले पुष्पफलप्रदः ॥ ८७ ॥
स्नेहबस्तेर्नरस्तद्वद्दृढकायो दृढप्रजः ।
वातात्मकैर्विकारैश्च पूर्वोक्तैर्नाभिभूयते ॥ ८८ ॥
पञ्चमूलाढकेऽध्यर्धं फलानामाढकं भवेत् ।
यवकोलकुलत्थानां कुडवाः स्युस्त्रयः पृथक् ॥ ८९ ॥
चतुर्भागावशिष्टं तु पश्चादष्टगुणे जले ।
मस्तुनश्चाढकेनैतत्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९० ॥
कुष्ठस्य शतपुष्पाया वचाया मधुकस्य च ।
कुटजस्य च बीजानां बीजानां मदनस्य च ॥ ९१ ॥
यवान्याः पिप्पलीनां च हरेण्वा देवदारुणः ।
बिल्वस्य देवपुष्पस्य रास्नाया मुस्तकस्य च ॥ ९२ ॥

सूक्ष्मैलायाः प्रियङ्ग्वाश्च भागैरक्षसमैः पृथक् ।
सिद्धं सुलवणं पूतं निदध्याद्भाजने शुचौ ॥ ९३ ॥
एतन्मन्दनिरूढानां बस्तिव्यापत्सु चोत्तमम् ।
फलतैलमिति ख्यातमुदावर्तनिवर्तनम् ॥ ९४ ॥
तथैवोदरिणां सिद्धं गुल्मिनां क्रिमिकोष्ठिनाम् ।
पृष्ठश्रोण्यूरूजङ्घासु वातेष्वप्रगुणेषु च ॥ ९५ ॥
निरूहसाध्या ये केचिद्विकाराः समुदाहृताः ।
ताञ्जयेद्बस्तिनाऽनेन मूत्राघातांश्च नाशयेत् ॥ ९६ ॥
एरण्डमूलत्रिफलाबलारास्नापुनर्नवाः ।
गुडूच्यारग्वधो दारु पलाशो मदनं फलम् ॥ ९७ ॥
मूलं तुरङ्गगन्धायाः पञ्चमूलं कनीयसम् ।
पलप्रमाणान्येतानि जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ९८ ॥
अष्टभागावशेषं तं परिपूतं समाहरेत् ।
कर्षप्रमाणान्येतानि श्लक्ष्णपेष्याणि कारयेत् ॥ ९९ ॥
शताह्वा मधुकं मुस्ता प्रियङ्गुर्हपुषा वचा ।
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं पिप्पल्यः कौटजं फलम् ॥ १०० ॥
खजेन मथितः कोष्णः सतैलमधुसैन्धवः ।
समूत्रमांसनिर्यूहो निरूहः साधुयोजितः ॥ १०१ ॥
लेखनो दीपनो बल्यो ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ।
पार्श्वपृष्ठकटीशूलं पार्श्वजङ्घोरुजा रुजः ॥ १०२ ॥
एरण्डबस्तिः शमयेन्मारुतं च कफावृतम् ।
युक्तमात्रोष्णलवणः स्नेहबस्तिर्विधीयते ॥ १०३ ॥
समासतः स द्विविधस्तस्य मात्रा प्रचक्ष्यते ।
प्रकुञ्चः कन्यसी मात्रा, ततोऽध्यर्धा तु मध्यमा ॥ १०४ ॥
(इति ताडपत्रपुस्तके २१९ तमं पत्रम्)।
उत्तमा द्विपला मात्रा मात्राबस्तौ तु भार्गव ! ।
अपस्तनस्यार्धपलं (लाऽ) परिहार्या निरत्यया ॥ १०५ ॥

१ अस्तनन्धयस्य बालस्येत्यर्थः ।

कर्षत्रयं त्रिवर्षस्य, चतुर्वर्षस्य वै पलम् ।
षड्वर्षस्य तु बालस्य स्व एव प्रसृतः स्मृतः ॥ १०६ ॥
द्वौ द्वौ द्वादशवर्षाणां चत्वारः प्रसृतास्तथा ।
देयाः षोडशकादीनां पूर्वाह्णे वाऽन्तरेषु च ॥ १०७ ॥
यावन्मध्यं वयो, वार्धे त्वपकर्षेद्यथाक्रमम् ।
समीक्ष्य देहदोषाग्निबलं प्रकृतिमेव च ॥ १०८ ॥
स्नेहप्रमाणं यद्बस्तौ निरूहस्त्रिगुणस्ततः ।
अतिव्यवायव्यायामपानयानाध्वसङ्गिनः ॥ १०९ ॥
वयस्थाः स्नेहसात्म्याश्च येषां चाग्निबलं दृढम् ।
येषां चाधः प्रकुपितो वायुर्वातात्मकाश्च ये ॥ ११० ॥
तेषूत्तमां प्रणिदधेत् स्नेहमात्रां विचक्षणः ।
य एभ्यो मध्यमावस्थाः पुरुषास्तेषु मध्यमाम् ॥ १११ ॥
वयोव्याधिबलावेक्षामितरामितरेषु च ।
इति कर्मादिबस्तीनां त्रितयं समुदाहृतम् ॥ ११२ ॥
निर्देशश्च विकल्पश्च प्रविभागश्च कार्त्स्न्यतः ।
यच्च यस्मिन् विधातव्यं या मात्रा येषु युज्यते ॥ ११३ ॥
निरूहयुक्तिः स्नेहश्च निरूहश्च प्रकीर्तितः ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ११४ ॥ अड (१११)

इति खिलेषु बस्तिविशेषणीयो (नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥) उ (८) ।

रक्तगुल्मविनिश्चयाध्यायो नवमः ।

अथातो रक्तगुल्मविनिश्चयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
भगवन्तमृषिश्रेष्ठं सर्वशास्त्रविदां वरम् ।
कश्यपं भार्गवो धीमान् पर्यपृच्छत् प्रजापतिम् ॥ ३ ॥

रक्तगुल्मः कथं स्त्रीणां जायते दुरुपद्रवः ।
अथ कस्मात् कुमाराणां कन्यानां च न जायते ॥ ४ ॥
रक्तगुल्मः कथं चासौ रक्तगुल्म इति स्मृतः ।
कस्मान्निश्चेतनत्वेऽपि गर्भचेष्टा विचेष्टते ॥ ५ ॥
दूरान्तरं न त्वनयोश्चेतनाचेतनावतोः ।
विप्रकृष्टान्तरेऽप्यस्मिन् गर्भशोणितगुल्मयोः ॥ ६ ॥
केचिद्विशेषं नेच्छन्ति केचिदिच्छन्ति लिङ्गतः ।
तयोर्विशेषो यद्यस्ति किमर्थं स उपेक्ष्यते ॥ ७ ॥
युक्तो गर्भे दोहदस्य क्षीरस्य च समुद्भवः ।
आपाण्डुगण्डतादीनां लिङ्गानां च समुद्भवः ॥ ८ ॥
न युक्तमिव पश्यामि तस्मिन्नेषां समुद्भवम् ।
रक्तगुल्मेऽथ दृश्यन्ते लिङ्गान्येतानि तत् कथम् ॥ ९ ॥
कस्मादादशमान्मासात् परिपाकं नियच्छति ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषट्सप्ताष्टनवादिषु ॥ १० ॥
मासेषु भेदं नाप्नोति प्रायो गर्भवदास्थितः ।
नारीणां सुकुमारीणां स कष्ट इति मे मतिः ॥ ११ ॥
उपक्रम्यः कथमयं कश्चास्योपक्रमः स्मृतः ।
कस्यां कस्यामवस्थायां का का वाऽस्यावचारणा ॥ १२ ॥
कस्मिन् काले च निर्भेद्यो भेदनीयं च किं भवेत् ।
विनिर्भिन्ने च किं कार्यमेतदाचक्ष्व मे विभो ! ॥ १३ ॥
इति पृष्टः स शिष्येण प्रोवाच वदतां वरः ।
रक्तगुल्मस्तु नारीणां जायते येन हेतुना ॥ १४ ॥
येन चैष कुमाराणां कन्यानां च न जायते ।
तत् सर्वमभिधास्यामि विस्तरेण निबोध मे ॥ १५ ॥
विण्मूत्रक्रिमिपक्वामकफवाताशयाः पृथक् ।
सप्तैते देहिनां कोष्ठे स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः ॥ १६ ॥
रजोवहाः सिरा यस्मिन् रजः प्रविसृजन्त्यतः ।

पुष्पभूतं हि तद्दैवान्मासि मासि प्रवर्तते
विपर्ययात्तदेवेह तत्रैव तु निचीयते ॥ १७ ॥
अनेन हेतुना स्त्रीणां रक्तगुल्मो हि जायते ।
तदाशयस्य चाभावात् पुरुषाणां न जायते ॥ १८ ॥
हीनयोन्यास्तु बालायाः कार्यं गच्छति शोणितम् ।
अथ पूर्णस्वभावायाः कायं योनिं च गच्छति ॥ १९ ॥
गर्भमङ्गे भावयति, किञ्चित् स्तन्याय कल्पते ।
पक्तये शोणिताद्य(दे)स्तु शेषः कायं समिन्धति ॥ २० ॥
तथैव गर्भः सूतायाः सद्यः स्तन्याय कल्पते ।
शेषं तु रुधिरीभूतं कायं योनिं च सर्पति ॥ २१ ॥
धातुषु प्रतिपूर्णेषु शरीरे समवस्थिते ।
संचितं रुधिरं योनिः पुनः कालेन मुञ्चति ॥ २२ ॥
यदा रक्तवहा रक्तं प्रदोषान्नानुपद्यते ।
विमार्गाद्योनिमन्वेति (विकृति) स्तेन जायते ॥ २३ ॥
तथैव रक्तगुल्मोऽपि हेतुनाऽनेन जायते ।
यदा ऋतुमती नारी प्रासान् वेगान् विधारयेत् ॥ २४ ॥
ह्रिया त्रासाद्व्यवायाद्वा वर्तमानानधोगतान् ।
एवमादिभिरप्यन्यैरुदावृत्तैः प्रकोपितः ॥ २५ ॥
वायुः शोणितमादाय प्रतिस्रोतः प्रपद्यते ।
गर्भाशयमुदावृत्तस्तस्या वहति शोणितम् ॥ २६ ॥
मारुतश्च्युतगर्भाया यदा मिथ्योपचर्यते ।
तस्याः स वायुरुद्वृत्तः प्रतिघातात् सशोणितः ॥ २७ ॥
गत्वा गर्भाशयं रुद्धः स्थिरत्वमुपपद्यते ।
संवृत्तं शोणितं तत्र मारुतो विषमं गतः ॥ २८ ॥
रजोवहाः समावृत्तः संस्तम्भयति गर्भवत् ।
स गुल्मः स्पन्दतेऽभीक्ष्णं मारुतेन समीरितः ॥ २९ ॥

दर्शयन् यानि रूपाणि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ।
कासते शूल्यते चैव ज्वर्यतेऽथातिसार्यते ॥ ३० ॥

मन्यते सर्वगात्राणि मूर्च्छितानि गुरूणि च ।
तमोऽस्या जायतेऽभीक्ष्णं कार्श्यं चैव निगच्छति ॥ ३१ ॥

वमत्यभीक्ष्णशो भुक्तमन्नं चास्यै न रोचते ।
जायन्ते चोदरे गण्डा नीलं चास्याः प्रदृश्यते ॥ ३२ ॥

स्तनान्तरं च नाभिश्च लोमराजी च मूर्च्छिता ।
ओष्ठौ च कृष्णौ भवतस्तथैव स्तनचूचुकौ ॥ ३३ ॥

पयोधरौ प्रसिच्येते दोहदं च निगच्छति ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २२० तमं पत्रम्) ।

नानारसान् प्रार्थयते निष्ठीवति मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥

शुभादुद्विजते गन्धाद्वर्णश्चास्याः प्रसीदति ।
गर्भिण्या यानि रूपाणि तानि संदृश्य तत्त्वतः ॥ ३५ ॥

वर्षाणि हरति व्याधिं गर्भोऽयमिति दुःखिता ।
केनचित्त्वथ कालेन निर्भेदं यदि गच्छति ॥ ३६ ॥

ततो गुल्मप्रमुक्ता सा ज्ञातिमध्ये प्रभाषते ।
गर्भिण्यहं चिरं भूत्वा प्रच्युते गर्भशोणिते ॥ ३७ ॥

गर्भरूपं न पश्यामि तत्र मे संशयो महान् ।
तामिदं प्रतिभाषन्ते सर्वग्रामकुतूहलाम् ॥ ३८ ॥

दिव्यो गर्भो व्यतिक्रान्तो नैगमेषेण ते हृतः ।
इत्येनामबुधाः प्राहुर्हृतं सर्वमशोभनम् ॥ ३९ ॥

परिस्रुत इति प्राहुः कुशला ये मनीषिणः ।
गुल्मश्चय इति प्रोक्तो रक्तं रुधिरमुच्यते ॥ ४० ॥

रक्तस्य संचयस्तेन रक्तगुल्म इति स्मृतः ।
गर्भवच्चेष्टते नायं किंतु सादृश्यदर्शनात् ॥ ४१ ॥

गर्भोऽयमिति मन्वाना मनसा तद्विभाविनी ।
नारी विचेष्टते तास्ता गर्भचेष्टाः पृथग्विधाः ॥ ४२ ॥
दोहदं यत् करोतीति शृणु तत्रापि कारणम् ।
य एव हि रसाः प्रायो धातूनां वृद्धिहेतवः ॥ ४३ ॥
तेषामेवाभिलाषः स्याद्योनिसाधर्म्यतत्त्वतः ।
वातपित्तान्वितं रक्तं चीयमानं विकारवत् ॥ ४४ ॥
कट्वम्ललवणादीनां रसानां [1]गृद्धिमावहेत् ।
गर्भिण्यस्मीति तत्प्रीतिप्रेमसंकल्पसंभृतः ॥ ४५ ॥
प्रस्रुतो जायते नार्यास्तेन स्तन्यं प्रवर्तते ।
सर्वा रसवहा नाड्यः समन्तान्नाभिमाश्रिताः ॥ ४६ ॥
गर्भो विवर्धमानश्च संपीडयति ताः स्त्रियाः ।
तद्वच्च रक्तगुल्मोऽपि पीडयन्नुपचीयते ॥ ४७ ॥
ताभिश्च पीड्यमानाभिर्न सम्यग्वर्तते रसः ।
आपाण्डुगण्डतादीनि लक्षणानि भवन्त्यतः ॥ ४८ ॥
कथं प्रकर्षते कालमिति तत्रापि मे शृणु ।
विवृद्धेरिह सारूप्याद्गर्भोऽयमिति निश्चिता ॥ ४९ ॥
संरक्षतेऽभिघातेभ्यः कुक्कुट्यण्डमिवाङ्गनाः ।
तदपायकरान् हेतून्न कथंचन सेवते ॥ ५० ॥
श्रमोपवासतीक्ष्णोष्णक्षारादीनि च सर्वशः ।
स एवं याप्यमानस्तु यथाकालं प्रकर्षते ॥ ५१ ॥
व्यापत्तिहेतुमासाद्य कालेनाल्पेन वा पुनः ।
भेदं गच्छत्यधस्ताद्धि जलकुम्भ इव क्षतः ॥ ५२ ॥
केचिदिच्छन्ति गुल्मस्य मासादादशमात् परम् ।
परिपाकं फलस्येव स्वकालपरिणामतः ॥ ५३ ॥
तस्मिंश्च काले स व्याधिः स्यान्नान्नितदुरुपक्रमः ।
तत्रोपक्रममिच्छन्ति तस्य कर्तुमतो बुधाः ॥ ५४ ॥

1 गृद्धिं गर्धामभिलषामित्यर्थः ।

अप्राप्तकालो याप्यः स्याद्गर्भवद्युक्तिकोविदैः ।
नापक्वो भिद्यते व्याधिरिति मत्त्वा यथाभवम् ॥ ५५ ॥
विशेषं रक्तगुल्मस्य गर्भस्य च निबोध मे ।
अङ्गप्रत्यङ्गवान् गर्भस्तैरेव च विचेष्टते ॥ ५६ ॥
रक्तगुल्मस्तु वृत्तः स्याल्लोष्टवच्च विचेष्टते ।
स्थानात् स्थानं व्रजन् गर्भो व्याविद्धं परिवर्तते ॥ ५७ ॥
नाभेरधस्ताद्गुल्मोऽयमव्याविद्धं विवर्तते ।
आनुपूर्व्येण गर्भश्च अहन्यहनि वर्धते ॥ ५८ ॥
विपरीतं हि गुल्मस्तु मन्दं मन्दं विवर्धते ।
तां तामवस्थां गर्भस्तु मासि मासि प्रपद्यते ॥ ५९ ॥
गर्भिणी नानिमित्तं च ज्वर्यते दह्यतेऽपि वा ।
गुल्मिनी ह्यनिमित्तं तु ज्वर्यते दह्यतेऽपि वा ॥ ६० ॥
अस्मिन् विशेषेऽपि सति संदेहो जायते महान् ।
नानागर्भविकाराणां सङ्कराद्भिषजे मतः ॥ ६१ ॥
संभूय सह संमन्त्र्य भिषग्भिः शास्त्रकोविदैः ।
काले चिकित्सां कुर्वीत यथा वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ६२ ॥
अल्पान्तरावुभावेतौ गर्भो गुल्मश्च रक्तजः ।
तद्यथावद्विदित्वाऽऽदौ क्रियां कुर्याद्भिषग्वरः ॥ ६३ ॥
यो हि गुल्मे गर्भ इति गर्भे वा गुल्म इत्यपि ।
क्रियां कुर्यादयशसा एनसा चैव युज्यते ॥ ६४ ॥
अतस्तु संशये जाते कुर्यात् साधारणीः क्रियाः ।
नोपक्रमेदविदितं रोगं कश्चिच्चिकित्सकः ॥ ६५ ॥
अथ काले त्वसंपूर्णे संदिग्धे चापि दर्शने ।
हेतुना केनचिद्रक्तं स्रवेत्तं चाशु वारयेत् ॥ ६६ ॥
पूर्णे प्रसवकाले तु न रक्तं प्रतिवारयेत् ।
तत्रानुवासनं दद्याद्द्रवं स्निग्धं च भोजनम् ॥ ६७ ॥

विधिनाऽनेन गर्भश्चेत् सुखेन प्रसविष्यति ।
अथवा रक्तगुल्मः स्यात् सोऽप्यकृत्स्नेन भेत्स्यते ॥ ६८ ॥
एतस्मात् कारणाद्रक्तं प्रवृत्तं न निवार्यते ।
रक्तगुल्मे प्रथमतो युक्त्या स्नेहोपपादनम् ॥ ६९ ॥
शस्तं बाहुसिरायाश्च वेधनं पाकवारणम् ।
तथा संशमनीयं च दोषशेषावकर्षणम् ॥ ७० ॥
कल्याणकं पञ्चगव्यं षट्पलं तिक्तमेव वा ।
सरुजां पाययेन्नारीं दोषवित् कर्मकोविदः ॥ ७१ ॥
तीक्ष्णैरास्थापयेदेनां युक्तितश्चानुवासयेत् ।
पथ्यानि भोजयेच्चैव क्षीरयूषरसादिभिः ॥ ७२ ॥
अन्नपानानि रूक्षाणि विदाहीनि गुरूणि च ।
व्यायामं मैथुनं चिन्तां गुल्मिनी तु विवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२१ तमं पत्रम्)

ज्वरारुचिश्वासकासशोषकार्श्यारतिव्यथाः ।
शोफश्चोपद्रवा गुल्मे तांश्चिकित्सेत् स्वभेषजैः ॥ ७४ ॥
बिल्वश्योनाकनिर्यूहे साधितैर्जाङ्गलै रसैः ।
शैथिल्यकरणार्थं च रक्तगुल्मस्य भोजयेत् ॥ ७५ ॥
यूषेण वा कुलत्थानां लावसंस्कारिकेन वा ।
चालनार्थं विरेकं च त्रिवृत्त्रिफलया पिबेत् ॥ ७६ ॥
वायोरुपशमार्थं च फलतैलानुवासिताम् ।
आस्थापयेत् सकृद् द्विर्वा शूलाटोपनिवृत्तये ॥ ७७ ॥
तुल्यं मधु च तैलं च ताभ्यामुष्णोदकं समम् ।
द्वौ कर्षौ शतपुष्पायाः कर्षार्धं सैन्धवस्य च ॥ ७८ ॥
एतेनास्थापयेन्नारीं दशमूलादिकेन वा ।
बलं चाप्याययेत्तस्या रसैः क्षीरैश्च संस्कृतैः ॥ ७९ ॥
उपक्रमेत्ततश्चूर्णैरेतैः शोधनपातनैः ।
हरीतकी वचा हिङ्गु सैन्धवं साम्लवेतसम् ॥ ८० ॥

यवानी यावशूकं च चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
हरीतकीयवक्षारसौवर्चलमिति त्रयम् ॥ ८१ ॥
घृतयुक्तं पिबेद्युक्त्या रक्तगुल्मस्य भेदनम् ।
पत्रैलापिप्पलीशुण्ठीचूर्णं वा विडसंयुतम् ॥ ८२ ॥
नागरं शुक्तिचूर्णं वा पिबेद्गोमूत्रसंप्लुतम् ।
सूक्ष्मैलाकुञ्चिकाचव्यपिप्पलीचित्रकस्य वा ॥ ८३ ॥
कल्कं बल्वजयूषाद्यैः पिबेन्मण्डोदकेन वा ।
अपरापातनोद्दिष्टैरौषधैश्चापि भेदयेत् ॥ ८४ ॥
अतिप्रवृत्तं रुधिरं ग्लानिं जनयते यदि ।
विनिर्हृते गुल्मदोषे सावशेषेऽपि वा भिषक् ॥ ८५ ॥
पुनरास्थापनोक्तेन तत्र कुर्याद्भिषग्जितम् ।
अनुबन्धभयाच्चैव शनैस्तदनुशोधयेत् ॥ ८६ ॥
पद्मादीनि समूलानि दग्ध्वा तद्भस्म संहरेत् ।
गाढयित्वा च तत्क्वाथं चूर्णैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ८७ ॥
शुण्ठीपिप्पलिकुष्ठैश्च चव्यचित्रकदारुभिः ।
दर्विप्रलेपितं सिद्धमभ्यसेत्तेन शुद्ध्यति ॥ ८८ ॥
शिलाजत्वभयारिष्टं कल्पेनाभ्यस्य मुच्यते ।
यच्चापि पञ्चगुल्मीये चिकित्सितमुदाहृतम् ॥ ८९ ॥
तदिहापि प्रयोक्तव्यं प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ९० ॥
(इति) खिलेषु रक्तगुल्मविनिश्चयो (नाम नवमोऽध्यायः) ॥ ९ ॥

अन्तर्वत्नीचिकित्सिताध्यायो दशमः ।

अथातोऽन्तर्वत्नीचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
सूक्ष्मां चिकित्सां वक्ष्यामि गर्भिणीनां विभागशः ।
तथा गर्भश्च नारी च वर्धते रक्ष्यतेऽपि च ॥ ३ ॥

गर्भिणीनां ज्वरः कष्टः सर्वव्याधिषु पार्थिव ! ।
ज्वरोष्मणाऽभितप्तस्तु गर्भो यात्येव विक्रियाम् ॥ ४ ॥
तस्माज्ज्वरचिकित्सां तु पूर्वमेव निबोध मे ।
क्षुच्छ्रमाभ्यञ्जनाद्रौक्ष्यादौष्ण्यापक्वविधारणात् ॥ ५ ॥
स्नेहस्वेदौषधानां च विभ्रमात्तेजसोऽपि च ।
सन्तापान्मनसश्चापि पर्वतानां[1] तथैव च ॥ ६ ॥
गन्धाच्च तृणपुष्पाणां गर्भिण्या जायते ज्वरः ।
गर्भिणीं ज्वरितां नारीमेकाहमुपवासयेत् ॥ ७ ॥
ततो दद्यादलवणां पेयां स्नेहविवर्जिताम् ।
तीक्ष्णानि त्वन्नपानानि स्वेदमायासमेव च ॥ ८ ॥
वर्जयेज्ज्वरिता नारी यवागूं केवलां पिबेत् ।
यवाग्वा ह्रसिते दोषे यूषैरन्नानि दापयेत् ॥ ९ ॥
यूषैस्तु ह्रसिते दोषे रसं वा क्षीरमेव वा ।
दापयेन्मतिमान् प्राज्ञो न त्वौषधविधिर्हितः ॥ १० ॥
अनुबन्धे तु दोषस्य गर्भकालमपेक्ष्य च ।
मासाच्चतुर्थात् प्रभृति भिषग्भेषजमाचरेत् ॥ ११ ॥
शारीरं तु ज्वरं ज्ञात्वा वातपित्तकफात्मकम् ।
मध्यां क्रियां प्रयुञ्जीत संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ १२ ॥
उपद्रवबलं ज्ञात्वा सत्त्वं चापि समीक्ष्य तु ।
गर्भावस्थां तु विज्ञाय लेखनानि प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
उत्पन्नायां तु तृष्णायां नात्युष्णं प्रपिबेज्जलम् ।
वातश्लेष्मसमुत्थे तु ज्वरे [2]नीरं विषायते ॥ १४ ॥
अथ पित्तकृते चापि शृतशीतं प्रशस्यते ।
कुप्यपाषाणनिष्पक्वं शीतं तृष्णानिबर्हणम् ॥ १५ ॥
ज्वरे तु तरुणे दृष्टो विधिरेष विशेषतः ।
भग्नवेगे तु कर्तव्यं तृष्णाप्रशमनैः शृतम् ॥ १६ ॥

---

१ आरोहणादिति पूरणीयम् । किंवा 'पर्वतारोहणात्तथा' इति वा पाठः स्यात् ? ।
२ नीरं शीतजलमित्यर्थः स्यात् ।

ज्वरं ज्वरं समासाद्य शीतं वा यदि वेतरम्(त्) ।
शिरोरोगे तु कर्तव्यो यथावद्भेषजक्रमः ।
भग्नवेगे ज्वरे कृत्स्ने गुरु नैव प्रशस्यते ॥ १७ ॥
तरुणे तु ज्वरे नार्या अभ्यङ्गो न प्रशस्यते ।
गर्भे तु तरुणे दत्तो गर्भघाताय कल्पते ॥ १८ ॥
गर्भिणीनां तु नारीणां नस्ततो नानुसेचयेत् ।
नस्यदानेन गर्भिण्याः प्राणस्तु परिहीयते ॥ १९ ॥
कुणिर्वा यदि वाऽन्धश्च जायते दुर्बलेन्द्रियः ।
धूमपानेन गर्भिण्या धूमतेजोहतो भृशम् ॥ २० ॥
विवर्णो जायते गर्भः पतेद्वाऽपि विशांपते ! ।
शिरोविरेके गर्भिण्याः संक्षोभात्तु भयेन वा ॥ २१ ॥
मारुतः कुपितो देहे गर्भघाताय कल्पते ।
अथवा वातरोगी तु गर्भो भवति पार्थिव ! ॥ २२ ॥
स्वेदेन तरुणे गर्भे पित्तं प्रकुपितं भृशम् ।
च्यावयेदाशु गर्भं तु तस्मात् स्वेदं विवर्जयेत् ॥ २३ ॥
स्वेदः स्थिरे तु विहितो गर्भवैवर्ण्यकारकः ।
वमनं तरुणे गर्भे स्वैर्गुणैर्गर्भघातकम् ॥ २४ ॥
नाभिप्रपीडनोत्कारात् संक्षोभाच्च विशेषतः ।
गर्भिण्यास्तरुणे गर्भे स्रंसनं न प्रशस्यते ॥ २५ ॥
गुरुत्वादुष्णतीक्ष्णत्वाद्दाहनाच्चास्य घातकम् ।
आस्थापनं तु तरुणे गर्भे नार्या न शस्यते ॥ २६ ॥
अनुवासनं च मतिमानिति शास्त्रविनिश्चयः ।
आस्थापनं सानुवासं करोति स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥
हीनाङ्गं स्राविणं वाऽपि गर्भमित्येष निश्चयः ।
तस्मादेतानि मतिमान् गर्भिण्या न प्रदापयेत् ॥ २८ ॥
इमानि दद्यात् संचिन्त्य रोगावस्थाविशेषवित् ।
विदारिगन्धां कलशीं तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ २९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२२ तमं पत्रम्)

मधुकं भद्रदारुं च क्वाथः शर्करया युतः।
वातज्वरहरो देयो मातुलुङ्गरसाप्लुतः॥ ३०॥
वर्गो विदारिगन्धादिः क्वथितो नातिशीतलः।
भद्रदारुसमायुक्तो वातज्वरहरो मतः॥ ३१॥
एरण्डो वरुणश्चैव बृहत्यौ मधुकं तथा।
वातज्वरहरः क्वाथो रास्नाकल्कसमायुतः॥ ३२॥
द्विपञ्चमूलनिष्क्वाथः कोष्णो वा यदि वा हिमः।
रास्नाकल्कसमायुक्तो वातज्वरहितो मतः॥ ३३॥
जीर्णे तु भोजने पेया तन्वी लवणवर्जिता।
कुष्ठं सयष्टीमधुकं रास्ना गिरिकदम्बकः॥ ३४॥
शताह्वा पद्मकं चैव सारिवोशीरमुत्पलम्।
मुस्ता शृगालविन्ना च करविन्दी तथा वचा॥ ३५॥
पयस्या हंसपादी च तथा पुन्नागमेव च।
कर्षप्रमाणान्येतानि दधिमण्डेन पेषयेत्॥ ३६॥
तत(सम?)स्तमेषामङ्गानां निष्क्वाथं क्वाथयेद्भिषक्।
भागाश्च दशमूलस्य कार्या द्विपलसंमिताः॥ ३७॥
बलातिबलयोश्चैव कुर्यादर्धपलं भिषक्।
कोरण्डमधुशिग्रूणि मदयन्ती च ते त्रयः॥ ३८॥
यवकोलकुलत्थानां भागाः स्युः प्रस्थसंमिताः।
निष्क्वाथ्यैतानपां द्रोणे शेषमाढकसंमितम्॥ ३९॥
तत्र दद्यात् प्रतीवापं यत् पूर्वमुपकल्पितम्।
क्षीरं तथैव गोमूत्रं वारुणीं दधि चोत्तमम्॥ ४०॥
भिषक्कुडवमात्राणि तिलतैलेन योजयेत्।
अवहृत्याग्निना सिद्धमीषत्क्षोदायितं यदि॥ ४१॥
उष्णेनैतेन तैलेन सर्वगात्राणि म्रक्षयेत्।
वातज्वरं निहन्त्येतन्म्रक्षणैस्त्रिभिरेव तु॥ ४२॥
एषोऽभ्यङ्गः स्थिरे गर्भे यथावत् संप्रशस्यते।

क्षीरं क्षीरयवागूर्वा रसो वा जाङ्गलो हितः ॥ ४३ ॥
जीर्णज्वरे सदा नार्या वातघ्नैरौषधैः शृतः ।
अथ पित्तकृते चापि क्वथितं सारिवादिकम् ॥ ४४ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत् कल्यमुत्थितम् ।
पयस्या क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकानि च ॥ ४५ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पानकं पैत्तिके ज्वरे ।
नीलोत्पलं पयस्या च सारिवा मधुकं मधु ॥ ४६ ॥
पिप्पल्यो मरिचोशीरं लोध्रं लाजा सशर्करा ।
एतत् क्षीरसमायुक्तं खजेन मथितं पिबेत् ॥ ४७ ॥
गर्भिणी ज्वरिता क्षिप्रं पित्तात्तेन प्रशाम्यति ।
नलवञ्जुलमूलानि गुन्द्रामूलानि चाहरेत् ॥ ४८ ॥
सहां च सहदेवां च मार्कवं पाटलिं तथा ।
क्षीरिणां च प्रवालानि तथा जम्ब्वाम्रयोरपि ॥ ४९ ॥
उत्पलं सारिवोशीरं चन्दनं पद्मपत्रकम् ।
श्लक्ष्णान्येतानि पिष्टानि प्रदेहः शीतलो भवेत् ॥ ५० ॥
पित्तज्वरहरो नार्यास्तर्पणो घृतसंयुतः ।
यवपिष्टस्य कुडवो मञ्जिष्ठार्धपलं तथा ॥ ५१ ॥
अम्लप्रस्थशते [1] तैलं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
दाहज्वरहरं तैलं प्रशस्तं ज्वरनाशनम् ॥ ५२ ॥
अथ श्लेष्मज्वरे नारीं रास्नाक्वाथं सुशीतलम् ।
क्षौद्रेण सह संयुक्तं पाययेदिति कश्यपः ॥ ५३ ॥
भद्रदारुकनिष्क्वाथो रास्नाक्षौद्रसमायुतः ।
अथवा चन्दनक्वाथः पिप्पलीक्षौद्रसंयुतः ॥ ५४ ॥
श्लेष्मज्वरहरः पेयो रास्नावासामृताशृतः ।
श्रीपर्णिकामृतानां तु निष्क्वाथो मधुयोजितः ॥ ५५ ॥

---

१ तिलोद्भवमित्यर्थः ।

पेयः सयष्टीमधुको ज्वरे श्लैष्मिकपैत्तिके।
महतः पञ्चमूलस्य क्वाथः श्लैष्मिकवातिके॥ ५६॥
रास्नाकल्कसमायुक्तः पेयः कल्यमिति स्थितिः।
क्वाथो विदारिगन्धादेः शर्करामधुयोजितः॥ ५७॥
वातपित्तज्वरे पेय इति ह स्माह कश्यपः।
पित्तज्वरे हिमा पेया पथ्या क्षीरमथापि च॥ ५८॥
जीर्णे पित्तहरैः पक्वो यूषस्तु चणकैस्तथा।
श्लेष्मज्वरे सुखोष्णा तु पेया नार्याः प्रशस्यते॥ ५९॥
तथैव मुद्गयूषोऽथ मौलको रस एव च।
सुसात्म्यश्चेति कर्तव्यो व्याधावस्मिन् विशेषतः॥ ६०॥
संसृष्टे तु भिषक् प्राज्ञो योजयेत यथाबलम्।
सन्निपातसमुत्थाने त्रिदोषशमनं हितम्॥ ६१॥
अथ या मद्यपा नारी शृणु तस्याश्चिकित्सितम्।
वातिके पैत्तिके वाऽपि श्लैष्मिके च विशांपते!॥ ६२॥
ज्वरे दद्यात् सुरां नार्या जलेनार्धेन योजिताम्।
सुरया वासयित्वैनां ततः कल्पं[1] प्रदापयेत्॥ ६३॥
हरेणुमुद्गचुच्चूनां[2] कर्कट्याश्च रसेन तु।
रसेन किञ्चिदम्लेन लघून्यन्नानि भोजयेत्॥ ६४॥
लवणस्नेहहीनानि मृदूनि सुरभीणि च।
आहारेण गदे भग्ने मद्यस्योपरमे कृते॥ ६५॥
यथोक्ता तु क्रिया पथ्या यथास्वमिति कश्यपः।
अतिसारे तु गर्भिण्याः समुत्पन्ने भिषग्जितम्॥ ६६॥
वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके च प्रवक्ष्यते।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैस्तथैवात्यशनादपि॥ ६७॥
भयोद्वेगविघाताद्वा संघातात् पूरणात् क्षयात्।

(इति ताडपत्रपुस्तके २२३ तमं पत्रम्।)

---

१ कल्पं तत्तत्प्रयोगोक्तम्। २ चुच्चूः शाकविशेषः।

कन्दमूलफलैरामैर्दुष्टतोयनिषेवणात् ॥ ६८ ॥
रौक्ष्याद्बुभुक्षया छो(शो)काद्बुर्वभिष्यन्दिभोजनात् ।
अन्धातोश्च स(मु)द्रेकादतीसारः प्रवर्तते ॥ ६९ ॥
आमातिसारे संजाते पाचनानि प्रदापयेत् ।
कुटजस्य च बीजानि मुस्ता पाठा तथैव च ॥ ७० ॥
अजमोदाऽथ सरलं तथा चातिविषा शुभा ।
आमे श्लेष्मान्विते पेयमेतत् पिष्टं सुखाम्बुना ॥ ७१ ॥
पाठाचन्दनभागश्च कुटजस्य फलानि च ।
तथा चातिविषा मुख्या पिष्टमेतद्धिताम्बुना ॥ ७२ ॥
आमे पित्तान्विते पेयमिति ह स्माह कश्यपः ।
हिङ्गुसैन्धवनागाश्च बृहत्यौ कौटजं फलम् ॥ ७३ ॥
तथा पिप्पलिमूलं च मुख्या चातिविषा नृप ! ।
आमे वातोत्थिते पेयमेतत् पिष्टं सुखाम्बुना ॥ ७४ ॥
बृहत्यादिस्तु पातव्यः सन्निपातसमुत्थिते ।
पक्वसंग्रहणे पथ्यः सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ७५ ॥
श्लैष्मिके मधुसंयुक्तस्तण्डुलोदकसंयुतः ।
अम्बष्ठादिगणः पेयो भिन्नवर्चोविबन्धनः ॥ ७६ ॥
अथवा कौटजं पिष्ट्वा फलं क्षौद्रेण संयुतम् ।
धातकी मरिचं लोध्रं कट्वङ्गं देवदारु च ॥ ७७ ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं श्लेष्मातीसारनाशनम् ।
तण्डुलोदकपिष्टं वा केसरं नलिनस्य तु ॥ ७८ ॥
मधुयुक्तं पिबेन्नारी श्लेष्मातीसारनाशनम् ।
न्यग्रोधादिस्तु निर्यूहः क्षौद्रेण मधुरीकृतः ॥ ७९ ॥
पित्तातिसारशमनः कुशलैः परिकीर्तितः ।
कणा धातकिपुष्पं च मधुकं बिल्वपेशिका ॥ ८० ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तवृद्धिविनाशनम् ।
पद्मं समङ्गमाम्रास्थि मधुकं पद्मकेसरम् ॥ ८१ ॥

लोध्रं मोचरसश्चैव शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।
पित्तातिसारशमनो योग एष विधीयते ॥ ८२ ॥
एरण्डवर्जं खुड्डाकं पञ्चमूलं शृतं हितम् ।
कालाकटङ्गसंयुक्तं वातातीसारनाशनम् ॥ ८३ ॥
पद्मं समङ्गमाम्रास्थि बृहती बिल्वपेशिका ।
श्लक्ष्णपिष्टं पिबेद्दध्ना वातातीसारनाशनम् ॥ ८४ ॥
पिप्पल्यो धातकी पद्मं समङ्गा मोचजो रसः ।
मत्स्यण्डिकेन्द्रधान्यं च पिष्टमेतन्नृपोत्तम ! ॥ ८५ ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं सशूले वातिके हितम् ।
मुस्ताबिल्वशलाटूनि अनन्ता मधुकं तथा ॥ ८६ ॥
श्लक्ष्णपिष्टं पिबेद्दध्ना सर्पिर्गुडसमायुतम् ।
वातातीसारशान्त्यर्थं यथावदिति कश्यपः ॥ ८७ ॥
पिप्पल्यो धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेसरम् ।
पद्मा मोचरसश्चैव दीर्घवृन्ततरोस्त्वचः ॥ ८८ ॥
केसरं चेति चूर्णानि श्लक्ष्णान्येतानि चूर्णयेत् ।
घृतं मत्स्यण्डिका क्षौद्रं लेहीभूतानि लेहयेत् ॥ ८९ ॥
लेहः कल्याणकस्त्वेष सर्वातीसारनाशनः ।
काश्मर्यमूलत्वक्कल्कः श्यामामूलं तथैव च ॥ ९० ॥
यवागूं दधिमण्डेन सिद्धामल्पघृतां पिबेत् ।
प्रवाहिकार्ता सततं तथा संपद्यते सुखी ॥ ९१ ॥
किराततिक्तकं लोध्रं यष्टीमधुकमेव च ।
फाणितं तिलकल्कश्च शर्करामधुसंयुतम् ॥ ९२ ॥
तण्डुलोदकमित्येतत् प्रतिहन्ति प्रवाहिकाम् ।
कपित्थबिल्वमाषाणां कल्कानक्षसमान् पृथक् ॥ ९३ ॥
तथा कोमलमोचाऽपि पिप्पलीशृङ्गवेरयोः ।
अर्धप्रस्थं भवेद्दध्नो गौडमद्यकृतः खटः (डः) ॥ ९४ ॥

घृतक्षौद्रेण सहितः पीतो हन्ति चिरोत्थिताम् ।
वाहिकां जीर्णभक्षायाः प्राणस्य बलवर्धनः ॥ ९५ ॥
बाणमूलस्य निष्क्वाथस्त्रपुषीबीजसंयुतः ।
शर्करामधुसंयुक्तो रक्तातीसारनाशनः ॥ ९६ ॥
पद्मं समङ्गा मधुकं चन्दनं पद्मकेशरम् ।
पयसा मधुसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ९७ ॥
तिलान् कृष्णान् समङ्गा च यष्टीमधुकमुत्पलम् ।
पिबेदामेन पयसा रक्तातीसारनाशनम् ॥ ९८ ॥
मौचो रसस्तिला लोध्रमुत्पलं कमलं तथा ।
पिबेत् क्षीरेण संयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ९९ ॥
पयस्या चन्दनं लोध्रं पद्मकेसरमेव च ।
पयसा मधुसंयुक्तं पिबेद्रक्तातिसारिणी ॥ १०० ॥
रक्तं निर्वाहते यावत् कृच्छ्रात् सगुदवेदनम् ।
कुप्यपाषाणतप्तेन पयसा भोजितां ततः ॥ १०१ ॥
मधुकं घृतमण्डेन त्वथैनामनुवासयेत् ।
गर्भिण्या वातिकी यस्या जायते परिकी(क)र्तिका ॥ १०२ ॥
बृहतीबिल्वमानन्तैर्यूषं कृत्वा तु भोजयेत् ।
परिकी(क)र्तिकायां गर्भिण्याः पैत्तिकायामिदं हितम् ॥ १०३ ॥
मधुकं हंसपादी च वितुन्नकमथापि च ।
पाययेन्मधुसंयुक्तं सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १०४ ॥
श्लैष्मिकायां तु कर्तव्यं यथावत्तन्निबोधत ।
कण्टकारी श्वदंष्ट्रा च अश्वत्थं चेति तत् समम् ॥ १०५ ॥
संपन्नलवणं कृत्वा भोजयेत् पाययेदपि ।
अथ चेदत्र गर्भिण्याः पार्श्वस्योपग्रहो भवेत् ॥ १०६ ॥
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहतीं कण्टकारिकाम् ।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाकं काश्मर्यमथ पाटलिम् ॥ १०७ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२४ तमं पत्रम्)

यूषं कृत्वा तु संपन्नं भोजयेत् पाययेदपि ।
अथ चेदत्र गर्भिण्या मुखपाको भवेदिह ॥ १०८ ॥
हरिद्रादारुनिष्क्वाथं ग्राहयेत् कवलं ततः ।
ततः स्नेहेन कृत्वा तु ततः स्याच्छर्करोदकम् ॥ १०९ ॥
लोध्रोदकेन कृत्वा तु कुर्यात्तत्प्रतिसारणम् ।
अनन्तां च समङ्गां च घृषीं मोचरसं तथा ॥ ११० ॥
मधुना सह(म)मश्नीयात्ततः संपद्यते सुखी ।
आक्षेपके समुत्पन्ने तथैवाप्यपतानके ॥ १११ ॥
मातुलुङ्गरसः पेयो बिडसैन्धवसंयुतः ।
अग्निमन्थस्य निर्यूहः क्वथितो वरुणस्य वा ॥ ११२ ॥
लावो वा तैत्तिरो वाऽपि रसः स्निग्धः प्रशस्यते ।
पानार्थं वातशमनो वादूलो रस एव च ॥ ११३ ॥
असंसृष्टे तु कर्तव्यो विधिरेष सुखावहः ।
पित्तोपसृष्टे तु हितो जाङ्गलो मधुरो रसः ॥ ११४ ॥
श्रृतो मधुरकैः सर्वैर्दाडिमाम्लसमायुतः ।
वातश्लेष्मसमुत्थे तु व्यम्लस्तु कटुको रसः ॥ ११५ ॥
यवक्षारेण संयुक्तो जाङ्गलः सततं हितः ।
मृद्वः पाणितापाश्च पित्तवर्ज्ये हितास्तथा ॥ ११६ ॥
घृतसेकोऽथवा कार्यो जीर्णे गर्भे विशेषतः ।
उष्णो वा यदि वा शीतो व्याधिमासाद्य तत्त्वतः ॥ ११७ ॥
अथ छर्दिचिकित्सां तु प्रोच्यमानां निबोधत ।
मातुलुङ्गरसो लाजाः कोलमज्जा तथाऽञ्जनम् ॥ ११८ ॥
तथा दाडिमसारश्च शर्करा क्षौद्रमेव च ।
एष वातात्मिकां छर्दिं हन्ति लेह्यो विशेषतः ॥ ११९ ॥
दाडिमाम्लो रसः पक्वो हृद्यो लवणवर्जितः ।
वातच्छर्दिहरो राजन्! माहिषो वा सुसंस्कृतः ॥ १२० ॥

१ चर्मचव्या रस इत्यर्थः ।

शर्करामधुसंयुक्तं लाजचूर्णसमायुतम् ।
चातुर्जातककल्केन हृद्यं पुष्पैः सुवासितम् ॥ १२१ ॥
पित्तच्छर्दिप्रशमनं हितं तण्डुलधावने ।
हिता लाजमयी पेया सिताक्षौद्रेण संयुता ॥ १२२ ॥
जाङ्गलो वा रसः पथ्यो शर्करामधुरीकृतः ।
आम्रजम्बूप्रवालानि सितानि सुशृतानि तु ॥ १२३ ॥
क्षौद्रयुक्तानि पेयानि श्लेष्मच्छर्द्यां विशेषतः ।
भोजनार्थे हितं यूपं मुद्गैर्दाडिमसारि(धि)तम् ॥ १२४ ॥
व्यपेतस्नेहलवणं हृद्यं छर्दिविनाशनम् ।
सन्निपातसमुत्थायां संसृष्टान्यवचारयेत् ॥ १२५ ॥
क्रिमिजायां तु कर्तव्यं यत् पुरस्तात् प्रवक्ष्यते ।
वर्षाभूमूलनिष्क्वाथं योजयेद्भद्रदारुणा ॥ १२६ ॥
तत् पिबेन्मधुसंयुक्तं शोफं स्त्री पूर्वया सह ।
पिप्पल्यङ्कोठमूलानि वाजिलिण्डरसस्तथा ॥ १२७ ॥
दधि माहिषमित्येतत् कामलायाश्चिकित्सितम् ।
मातुलुङ्गरसः पेयः सैन्धवेन सुयोजितः ॥ १२८ ॥
वातिके हृदि शूले तु प्रधान इति निश्चयः ।
प्रियङ्गवोऽथ पिप्पल्यो भद्रमुस्ता हरेणवः ॥ १२९ ॥
क्षौद्रं बदरचूर्णं च पिबेत् पित्तार्दिते हृदि ।
पिप्पलीचूर्णकल्कस्तु पत्रं चोचं प्रियङ्गवः ॥ १३० ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव लेहः श्लेष्मार्दिते हृदि ।
कुलीरशृङ्गी शरटं भार्गी पिप्पल्य एव च ॥ १३१ ॥
वातकासहरो लेहो मातुलुङ्गरसप्लुतः ।
मधूलिका तु गोक्षीरी पिप्पली शर्करा तथा ॥ १३२ ॥
द्राक्षाक्षौद्रसमायुक्तो लेहो वै पित्तकासहा ।
पिप्पल्यस्त्रिफला रास्ना भद्रदारु समाक्षिकम् ॥ १३३ ॥

श्लेष्मकासहरो लेहः कुशलैः परिकीर्तितः ।
मधुकं शङ्खचूर्णं च जीवलाक्षाऽथ माक्षिकम् ॥ १३४ ॥
लेहः शर्करया युक्तः क्षतकासविनाशनः ।
मयूरस्य तु रोमाणि श्वाविच्छल्यकयोरपि ॥ १३५ ॥
पिप्पलीतण्डुलाश्चैव कोलमूलं च तत्समम् ।
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेच्छ्वासकफापहम् ॥ १३६ ॥
गुडो रास्नाऽथ पिप्पल्यो द्राक्षा समरिचा तथा ।
हरिद्रा च समङ्गानि चूर्णान्येतानि लेहयेत् ॥ १३७ ॥
तैलेन श्वासकासेषु तमके चैव पूजितः ।
अभयाऽऽमलकं वाऽपि शल्यकस्य त्वचा युतम् ॥ १३८ ॥
अन्तर्गृहं सहोष्ट्रास्थि दधितैलेन लेहयेत् ।
पिप्पल्यामलकी मुस्ता तथा फाणितशर्करा ॥ १३९ ॥
हरीतकीति चूर्णानि मधुतैलेन लेहयेत् ।
शमनं सर्वकासानां श्वासानां च प्रशस्यते ॥ १४० ॥
भद्रदारुहरीतक्यौ सैन्धवं कुष्ठमेव च ।
घृतं च फाणितं चैव लेह ऊर्ध्वानिलापहः ॥ १४१ ॥
पिप्पली गैरिकं भार्गी हिङ्गु कर्कटकी तथा ।
समानि च भवेल्लेहो हिक्काप्रशमनः स्त्रियाः ॥ १४२ ॥
(पिप्पली) पिप्पलीमूलं मुस्ता तगरमेव च ।
दीपनीयं भवेदेतत् क्षीरेण तु समाक्षिकम् ॥ १४३ ॥
शतावरी दर्भमूलं मधुकं क्षीरमोरटः ।
पाषाणभेदकोशीरं कतकस्य फलानि च ॥ १४४ ॥
एषां क्वाथरसं कल्कं क्षीरं वा पाययेद्भिषक् ।
मूत्रग्रहेषु सर्वेषु सिद्धमित्याह कश्यपः ॥ १४५ ॥
वातगुल्मस्य भैषज्यं योनिगुल्मस्य चाप्यथ ।
यथावत् पूर्वमुद्दिष्टं समासेन चिकित्सितम् ॥ १४६ ॥
वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके च विशेषतः ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २२५ तमं पत्रम् ।)

चतुर्थे मासि नारीणामिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ १४७ ॥
सर्पिर्भिरन्नपानैर्वा क्षीरेणेक्षुरसेन वा ।
वामयेत् फलयुक्तेन यथावदिति कश्यपः ॥ १४८ ॥
चतुरङ्गुलसिद्धेन रसेन पयसाऽपि वा ।
विरेचयेत्तु मतिमान् य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ १४९ ॥
पूतीकपत्रैर्भृष्टैर्वा पुष्पैर्वाऽऽर्ग्वालकस्य वा ।
अम्लां यवागूं प्रपिबेन्नातिवेगा यथा भवेत् ॥ १५० ॥
एरण्ड(पत्रं) क्षीरेण वातरोगान्विता पिबेत् ।
वातमूत्रविरोधे तु शूले वाऽपि समुत्थिते ॥ १५१ ॥
पञ्चमे मासि गर्भिण्या व्यक्ताम्लवणं ततः ।
आस्थापनं हितं नार्या मधुरं चानुवासनम् ॥ १५२ ॥
ग्रन्थीनां पिडकानां च शोथे चैव विशाम्पते ! ।
रोहिण्यां विद्रधौ वाऽपि षष्ठमासे विशेषतः ।
यथास्वं भेषजं कुर्याद्दारुणं शास्त्रपारगः ॥ १५३ ॥
पीनमांसोपशमनं क्षारकर्माग्निकर्म च ।
भग्नास्थिश्लेषणं चैव शस्त्रकर्म तथैव च ॥ १५४ ॥
सप्तमे मासि नारीणां सर्वमेतत् प्रयोजयेत् ।
दष्टा सर्पेण पीता वा या विषं गर्भिणी नृप ! ॥ १५५ ॥
वमनादिर्विषघ्नैस्तु संसृष्टः स्यादुपक्रमः ।
पाठाऽमृता सोमवल्कं द्वे सहे कुटजं तथा ॥ १५६ ॥
क्षीरक्वथितमेतत्तु पेयं नार्या विषापहम् ।
शिरीषं पाटलीमूलं तण्डुलीयकमेव च ॥ १५७ ॥
सिन्दुवारितमूलं च मूलं सहचरस्य च ।
निष्क्वाथ्य साधयेत् पेयां प्रक्षुद्रां विषनाशनीम् ॥ १५८ ॥
खडयूषादिकं चापि युक्त्याऽन्नमशितं हितम् ।
द्वितीये वक्ष्यते यच्च स्थाने तच्चापि कारयेत् ॥ १५९ ॥

१ आरग्वधरसेनेत्यर्थः ।

गर्भिणी दुर्बलाकारा या भवत्यासिता सती ।
ज्वरश्चाभिद्रवत्येनां तस्या गर्भो विपद्यते ॥ १६० ॥
बहु भुङ्क्ते तु याऽत्यर्थं बहुशो बहुमूर्च्छिता ।
भवेत्तस्याः पतेद्गर्भो गर्भिण्यास्तु न संशयः ॥ १६१ ॥
नेत्रे सुस्तोत्थिताकारे कर्णौ पादौ च शीतलौ ।
केशाश्च जटिला यस्यास्तस्या गर्भो विपद्यते ॥ १६२ ॥
उपरिष्टात्तु यो नाभ्या उभे पार्श्वे निषेवते ।
मध्ये वा तिष्ठते नार्याः सोऽपि गर्भो विपद्यते ॥ १६३ ॥
रुक् सन्धिमोक्षे यस्याः स्यान्मृष्टान्ने चारुचिस्तथा ।
निश्चेष्टस्वप्नकामायास्तस्या गर्भो विपद्यते ॥ १६४ ॥
सन्धिशोथोऽङ्गपाकश्च विक्रामश्च गुरुर्भवेत् ।
यस्यास्तस्याः सुतो जातो म्रियते नात्र संशयः ॥ १६५ ॥
शोचन्त्याः परिदेविन्याः प्रध्यायिन्यास्तथैव च ।
अङ्गुलीस्फोटशीलाया जातः पुत्रो न जीवति ॥ १६६ ॥
दुर्गन्धि च पयो यस्या जटिलाश्च शिरोरुहाः ।
मलिनाश्च ततस्तस्या जातः पुत्रो न जीवति ॥ १६७ ॥
पूतिगन्धि मुखं यस्याः शूलं चैवोपजायते ।
निद्रा वाऽभिद्रवत्येनां मूढगर्भा न जीवति ॥ १६८ ॥
मयूरग्रीवसंकाशं या पश्यति हुताशनम् ।
शूनपादमुखी चैव मूढगर्भा न जीवति ॥ १७० ॥
पार्श्वशूलं च तृष्णा च संज्ञानाशस्तथैव च ।
श्वासश्च वर्त्मरोधश्च यस्याः साऽपि न जीवति ॥ ७११ ॥
कटिग्रहो योनिशूलं पूतिगन्धि मुखं तथा ।
संज्ञानाशः प्रलापो वा गर्भिण्याः सा न जीवति ॥ १७२ ॥
नासा तु काकवद्यस्याः स्रस्तनेत्रा च या भवेत् ।
तथा शकुन्तगन्धा च गर्भः शस्त्रेण मुच्यते ॥ १७३ ॥

---

१ पादन्यास इत्यर्थः । दुःखेन पादन्यास इति यावत् ।

अजाश्वगन्धा श्वेता या मायूरं मांसमिच्छति ।
गर्भस्तस्यापि शस्त्रेण नार्या निर्ह्रियते नृप ! ॥ १७४ ॥
रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तमाल्यानुलेपना ।
स्मयते सा शयाना वा श्मशानं याऽधिरोहति ॥ १७५ ॥
मूढगर्भा सगर्भा वा गर्भिणी सा विनश्यति ।
खरं वराहं महिषं श्वानमुष्ट्रं तथैव च ॥ १७६ ॥
स्वप्नेऽधिरोहते या तु सगर्भा सा विनश्यति ।
नित्यस्नाता च मृष्टा च शुक्लवस्त्रधरा शुचिः ॥ १७७ ॥
देवविप्रपरा सौम्या गर्भिणी तु सदा भवेत् ।
बहुपुत्रामनन्तां च ईश्वरीं मुदितां तथा ॥ १७८ ॥
ब्राह्मीं च सहदेवां च तथा चैवेन्द्रवारुणीम् ।
जीवकर्षभकौ भार्गीं समङ्गां च तथैव च ॥ १७९ ॥
रोहपादान् वटशुङ्गानात्मगुप्तां तथैव च ।
अरिष्टं पूतनां केशीं शतवीर्यां च पार्थिव ! ॥ १८० ॥
सहस्रवीर्यां चैतानि प्राजापत्येन संहरेत् ।
संदधेदथ पुष्येण धारयेदुत्तरेषु च ॥ १८१ ॥
त्रैवृतं तु मणिं कृत्वा तं श्रोण्यां गर्भिणी सदा ।
प्रजाता शिरसा राजन् ! धारयेत् कारयेत्तथा ॥ १८२ ॥
सूतिकाया विशेषेण रक्षोघ्नानि हितानि च ।
ज्वराद्यानां विकाराणां यत्र यत्रेह लक्षणम् ॥ १८३ ॥
अन्नादानां प्रवक्ष्यामि तज्ज्ञेयं गर्भिणीष्वपि ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥
(इति) खिलेष्वन्तर्वत्नीचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सूतिकोपक्रमणीयाध्याय एकादशः ।

अथातः सूतिकोपक्रमणीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

उपक्रमं तु सूतानां सविशेषमतः परम् ।
संप्रवक्ष्यामि कार्त्स्न्येन तन्निबोध यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
गर्भात् प्रभृति सूतायां भिषग्भवति कार्यवान् ।
कथं नु काले संपूर्णे सूयेदित्यपरापरम्[१] ॥ ४ ॥
प्राप्ते प्रसवकाले च भयमुत्पद्यते यतः ।
अस्मिन्नेकः स्थितः पादो भवेदन्यो यमक्षये[२] ॥ ५ ॥
सूतायाश्चापि तत्र स्यादपरा चेन्न निर्गता ।
प्रसूताऽपि न सूता स्त्री भवत्येवं गते सति ॥ ६ ॥
दुष्प्रजातामयाः सन्ति चतुःषष्टिरिति स्थितिः ।
योनिर्भ्रष्टा क्षता चैव विभिन्ना मूत्रसङ्गिनी ॥ ७ ॥
सशोफस्राविणी चैव प्रसुप्ता वेदनावती ।
पार्श्वपृष्ठकटीशूलं हृदि शूलं विषूचिका ॥ ८ ॥
प्लीहा महोदरत्वं च शाखावातोऽङ्गमर्दकः ।
भ्रूक्षेपको हनुस्तम्भो मन्यास्तम्भोऽपतानकः ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २२६ तमं पत्रम् ।)

मक्कलो विद्रधिः शोफः प्रलापोन्मादकामलाः ॥ ९ ॥
दौर्बल्यं भ्रमली कार्श्यं भक्तद्वेषोऽविपाचकः ।
ज्वरातिसारौ वैसर्पश्छर्दिस्तृष्णा प्रवाहिका ॥ १० ॥
हिक्का श्वासश्च कासश्च पाण्डुर्गुल्मश्च रक्तजः ।
आनाहाध्मापने चोभे वर्चोमूत्रग्रहावपि ॥ ११ ॥
मुखरोगोऽक्षिरोगश्च प्रतिश्यायगलग्रहौ ।
राजयक्ष्माऽर्दितं कम्पः कर्णस्रावः प्रजागरः ॥ १२ ॥
उष्णवातो ग्रहाबाधस्तनरोगोऽथ रोहणी ।
वाताष्ठीला वातगुल्मरक्तपित्तविचर्चिकाः ॥ १३ ॥
इत्येते सूतिकारोगाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः ।
तेभ्यः सर्वेभ्य एवासौ रक्षितव्या कथं त्विति ॥ १४ ॥

---

१ उत्तरोत्तरमित्यर्थः । २ यमलोके इत्यर्थः ।

तद्विदामपि संमोहो भिषजामुपजायते ।
किं पुनर्येऽल्पमतयः परतन्त्रोपशिक्षिताः ॥ १५ ॥
तस्मात् सुनिश्चितार्थेन तद्विद्येनाऽनुदर्शिना ।
अप्रमत्तेन संभाव्यं सूतिकानामुपक्रमे ॥ १६ ॥
तदुपक्रमसामान्यं विशेषोपक्रमं तथा ।
वक्ष्यामि व्यासतो देशविदेशकुलसात्म्यतः ॥ १७ ॥
प्रजातमात्रामाश्वास्य सूतां शङ्कां विजा(प्रसा)विका(?) ।
न्युब्जां शयानां संवाह्य पृष्ठे संश्लिष्य कुक्षिणा ॥ १८ ॥
पीडयेद्दृढमुदरं गर्भदोषप्रवृत्तये ।
महताऽदुष्टपट्टेन कुक्षिपार्श्वे च वेष्टयेत् ॥ १९ ॥
तेनोदरं स्वसंस्थानं याति वायुश्च शाम्यति ।
चर्मावनद्धामासन्दीं बलातैलोष्णपूरिताम् ॥ २० ॥
अप्यासीत सदा सूता तथा योनिः प्रसीदति ।
प्रियङ्गुकानां कृसरैः स्वभ्यक्तां स्वेदयेत्ततः ॥ २१ ॥
स्विन्नामुष्णाम्बुना स्नातां विश्रान्तां विगतक्लमाम् ।
कुष्ठगुग्गुल्वगुरुभिर्धूपयेद्घृतसंयुतैः ॥ २२ ॥
ततोऽग्निबलव(वि)द्वीक्ष्य त्र्यहं पञ्चाहमेव वा ।
मण्डानुपानमन्वक्षं पिबेत् स्नेहं हिताशिनी ॥ २३ ॥
स्नेहव्युपरमेऽश्नीयादल्पस्नेहामसैन्धवाम् ।
यवागूं त्र्यहमेवात्र पिप्पलीनागराश्रिताम् ॥ २४ ॥
स्याद्व्यपेतौषधा पश्चात् सस्नेहलवणोत्तरा ।
कुलत्थयूषः सस्नेहलवणाम्लस्ततः परम् ॥ २५ ॥
तथैव जाङ्गलरसः शाकानीमानि चाप्यतः ।
घृतभृष्टानि कूष्माण्डमूलकैर्वारुकानि च ॥ २६ ॥
स्नेहस्वेदौ च सेवेत मासमेकमतन्द्रिता ।
उष्णोदकोपचारं च स्वस्थवृत्तमतः परम् ॥ २७ ॥

१ 'शङ्कः प्रियंवदे' इत्यमरः; प्रियंवदा प्रसाविका इति स्यात् ।

त्रिविधं देशमाश्रित्य वक्ष्यामि त्रिविधं विधिम् ।
आनूपदेशे भूयिष्ठं वातश्लेष्मात्मका गदाः ॥ २८ ॥
तत्राभिस्यन्दभूयस्त्वादादौ स्नेहो विगर्हितः ।
मण्डादिरत्र कर्तव्यः संसर्गोऽग्निबलावहः ॥ २९ ॥
स्वेदो निवातशयनं सर्वमुष्णं च शस्यते ।
नियतं जाङ्गले देशे वातपित्तात्मका गदाः ॥ ३० ॥
तदत्र स्नेहसात्म्यत्वात् स्नेहादिः स्यादुपक्रमः ।
कार्यः प्रजातमात्राया विशेषश्चात्र बुध्यते ॥ ३१ ॥
कुमारप्रसवे तैलं कुमारीप्रसवे घृतम् ।
पिबेज्जीर्णे यवागूं च दीपनीयोपसंस्कृताम् ॥ ३२ ॥
पञ्चाहं सप्तरात्रं वा ततो मण्डाद्युपक्रमः ।
देशे साधारणे चास्या हितः साधारणो विधिः ॥ ३३ ॥
वैदेश्याश्च प्रयच्छन्ति विविधा म्लेच्छजातयः ।
रक्तं मांसस्य निर्यूहं कन्दमूलफलानि च ॥ ३४ ॥
कुलसात्म्यं च बुध्येत यस्मिन् यस्मिन् यथा यथा ।
औचित्यात् कुलसात्म्यस्य तत्तथैवानुवर्तते ॥ ३५ ॥
अतो नैकान्तिकत्वाच्च सूतिकोपक्रमस्य च ।
देशं च जातिसात्म्यं च संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
उक्तं तद्व्याधिभैषज्यं दुष्प्रजातोपचारिके ।
केषांचिदिह वक्ष्यामि व्याधीनामत उत्तरम् ॥ ३७ ॥
सर्वेषामेव रोगाणां ज्वरः कष्टतमो मतः ।
तदस्यादौ विधिं वक्ष्ये निदानाकृतिभेषजैः ॥ ३८ ॥
षड्विधस्तु प्रसूतानां नारीणां जायते ज्वरः ।
निजागन्तुविभागेन निदानं तस्य मे शृणु ॥ ३९ ॥
वेगसंधारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामादत्यसृक्क्षयात् ।
शोकादत्यग्निसंतापात् कट्वम्लोष्णातिसेवनात् ॥ ४० ॥

दिवास्वप्नात् पुरोवाताद्गुर्वभिष्यन्दिभोजनात् ।
स्तन्यागमाद्व्रहाबाधादजीर्णाद्दुष्प्रजायनात् ॥ ४१ ॥
ज्वरः संजायते नार्याः षड्विधो हेतुभेदतः ।
स एव पूर्वरूपेषु व्यभिचीर्णो विरोधिभिः ॥ ४२ ॥
संसृष्टैः स्नेहशीताम्बुस्नानपानाशनादिभिः ।
सन्निपातज्वरो घोरो जायते दुरुपक्रमः ॥ ४३ ॥
तस्य तीव्राभिरावीभिः प्रततं वाहनश्रमैः ।
शैथिल्यं चागते देहे संक्षुब्धेष्वनिलादिषु ॥ ४४ ॥
क्लान्तेष्विन्द्रियमार्गेषु सारशून्येषु धातुषु ।
एकोऽपि दोषः कुपितः कृच्छ्रतो वहते महत् ॥ ४५ ॥
परिजीर्णं यथा वस्त्रं मलदिग्धं समन्ततः ।
क्लेशेन शोध्यते तज्ज्ञैः प्रदश्य तत्तदाश्रयम् ॥ ४६ ॥
तथा शरीरं सूतायाः परिक्लिष्टं परिस्नुतम् ।
भृशं दोषबलैर्दिग्धं क्लेशेन परिशोध्यते ॥ ४७ ॥
यथा च जीर्णं भवनं सर्वतः श्लथबन्धनम् ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २२७ तमं पत्रम् ।)

वर्षवातविकम्पानामसहं स्यात्तथाविधम् ॥ ४८ ॥
तथा शरीरं सूतायाः खिन्नं प्रस्रवणश्रमैः ।
वातपित्तकफोत्थानां व्याधीनामसहं भवेत् ॥ ४९ ॥
दोषैरेव शरीराणि धार्यन्ते सर्वदेहिनाम् ।
तेषु क्षीणेषु सूताया ज्वरः संतापलक्षणः ॥ ५० ॥
देहं सन्तापयत्याशु शुष्केन्धनमिवानलः ।
तद्धेतुमात्रवृद्धानां दोषाणां तु यथोच्छ्रयम् ॥ ५१ ॥
कुर्यादुपशमं धीमान् धातूनां च प्रसादनम् ।
षड्भिर्मासैः प्रसूताया धातवो रुधिरादयः ॥ ५२ ॥
प्रत्यागच्छन्त्यरोगाया यथास्वं परिसंस्थितिम् ।
एतच्चान्यच्च संचिन्त्य चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥

अतः परं ज्वराणां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
विषमोष्माऽङ्गमर्दश्च जृम्भथू रोमहर्षणम् ॥ ५४ ॥
कषायविरसास्यत्वं शीतद्वेषोष्णकामते ।
दन्तहर्षः प्रलापश्च शुष्कोद्गारः प्रजागरः ॥ ५५ ॥
आध्मानमङ्गसंकोचो वातज्वरनिदर्शनम् ।
तृष्णा दाहः प्रलापश्च वमथुः कटुकास्यता ॥ ५६ ॥
पीतास्यनखदन्ताक्षिविण्मूत्रत्वं च लक्ष्यते ।
कण्ठस्य शोषः सर्वं च प्रदीप्तमिव मन्यते ॥ ५७ ॥
भ्रमः शीताभिलाषश्च पित्तज्वरनिदर्शनम् ।
उष्णाभिकामता कासः शिरोरुग्गात्रगौरवम् ॥ ५८ ॥
मन्दोष्मता प्रतिश्यायः शुक्लमूत्रपुरीषता ।
निद्रा तन्द्रीर्हिमद्वेषः ष्ठीवनं मधुरास्यता ॥ ५९ ॥
गात्रसादोऽन्नविद्वेषः कफज्वरनिदर्शनम् ।
मुहुः शीतं मुहुर्दाहो मुहुरूष्मा समोऽसमः ॥ ६० ॥
कृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वं वाताङ्गास्त्राभिसंजनम्[1] ।
दाहस्तृष्णा प्रलापश्च पित्ताद्विक्षिप्तचित्तता ॥ ६१ ॥
गुरुत्वं कण्ठसंरोधः कफाच्च प्रतिशीततता[2] ।
सन्निपातज्वरस्यैतल्लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ६२ ॥
तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा नार्याः स्तन्यं प्रवर्तते ।
पयोवहानि स्रोतांसि संवृतान्यभिघट्टयेत् ॥ ६३ ॥
करोति स्तनयोः स्तम्भं पिपासां हृदयद्रवम् ।
कुक्षिपार्श्वकटीशूलमङ्गमर्दं शिरोरुजाम् ॥ ६४ ॥
एतत् स्तन्यागमोत्थस्य ज्वरस्योक्तं स्वलक्षणम् ।
स हि पीयूषसंशुद्धौ क्रममात्रेण तिष्ठति ॥ ६५ ॥
ग्रहावलोकितत्रासवाताघातावधूननैः ।
ज्वर्यते चेत् प्रसूता स्त्री तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६६ ॥

---

१ वातेन अङ्गानामस्त्राणां चाऽभिधर्षणमित्यर्थः । २ शैत्योपरि शैत्यमित्यर्थः ।

उद्वेपको निष्टननं चक्षुषो विभ्रमः श्रमः ।
कम्पनं हस्तनेत्राणां हारिद्रमुखनेत्रता ॥ ६७ ॥
क्षणेन श्यावताऽङ्गानां क्षणेन च सवर्णता ।
सुप्रबोधः सह…क्रोशः केशलुञ्चनम् ॥ ६८ ॥
पवनज्वररूपाणि भूयिष्ठानि करोति च ।
विधिर्ग्रहघ्नोऽस्य हितः क्रमो यश्चानिलज्वरे ॥ ६९ ॥
श्लेष्माभिष्यन्दिनीं स्थूलामक्लिन्नामल्पनिःस्रुताम् ।
विदग्धभक्तां स्निग्धां च लङ्घनेनोपपादयेत् ॥ ७० ॥
रूक्षां निःस्रुतरक्तां च कृशां वातज्वरार्दिताम् ।
क्षुत्तृष्णाभिहतां क्लान्तां शमनेनोपपादयेत् ॥ ७१ ॥
तस्यास्तदहरेवेह पेयादिः क्रम इष्यते ।
लङ्घितायाश्च मण्डादिरित्येष द्विविधः क्रमः ॥ ७२ ॥
पेया हि दीपयत्यग्निं धातून् संशमयत्यपि ।
गर्भदोषावशेषघ्नो मण्डो दोषविपाचनः ॥ ७३ ॥
तस्मात् पेया च मण्डश्च क्रमादौ विहितौ हितौ ।
अकृतश्च कृतश्चैव द्विस्त्रिर्यूषरसौ तथा ॥ ७४ ॥
स्वेदोऽपतर्पणं युक्त्या पाचनौषधसेवनम् ।
कषायोऽभ्यञ्जनं सर्पिर्ज्वरघ्नः परमो विधिः ॥ ७५ ॥
शीतोपवासे व्यायाममायासमहिताशनम् ।
तद्धेतुसेवनं चैव क्षिप्रं ज्वरबलावहम् ॥ ७६ ॥
गर्भाशये च्युते नार्या दोषास्तदनुगामिनः ।
च्यवन्ति तस्माद्वमनं नस्यं बस्तिर्विरेचनम् ॥ ७७ ॥
न कार्यमल्पदोषायाः शरीरे परिसंस्थिते ।
तदेव युक्तितः कार्यं वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ ७८ ॥
वमनं वा विरेकं वा तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
न ह्यतिच्युतदोषाया ज्वरितायाः प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

संतप्ते तूष्मणा देहे धातवः परिपाचिताः ।
भूयस्तीक्ष्णौषधं प्राप्य गच्छेयुरमितां गतिम् ॥ ८० ॥
उत्क्लिश्यमाने हृदये कफे चाप्युरसि स्थिते ।
कफज्वरे क्षमे देहे विदध्याद्वमनं मृदु ॥ ८१ ॥
अरुचौ कण्ठसंरोधे कफे चैव शिरोगते ।
अशक्यमाने कवले नस्यं तत्र विधापयेत् ॥ ८२ ॥
संसर्गपाचिते दोषे ज्वरे च मृदुतां गते ।
पञ्चाहात् सप्तरात्राद्वा कषायमवचारयेत् ॥ ८३ ॥
पाचनीयं तु पञ्चाहात् सप्ताहादानुलोमिकम् ।
कफपित्तज्वरे दद्यात् पञ्चाहे शमनौषधम् ॥ ८४ ॥
स्वभावतैक्ष्ण्यादल्पेन कालेन परिपच्यते ।
दुर्बलत्वाच्च धातूनां च्युतत्वादामयस्य च ॥ ८५ ॥
वातज्वरे जितेऽभ्यङ्गैस्तथैव रसभोजनैः ।
पक्वाशयस्थे विमले विदध्यादानुलोमिकम् ॥ ८६ ॥
भोजयेल्लघु चाप्यन्नं तनुभिर्जाङ्गलै रसैः ।
यश्च नैवं शमं याति वातपित्तात्मको ज्वरः ॥ ८७ ॥
सर्पिस्तं शमयेदाशु दावाग्निमिव तोयदः ।
विमलेऽग्नौ मृदौ (व्याधौ) सर्पिरेव परायणम् ॥ ८८ ॥
स्नेहवध्यास्तु भूयिष्ठं व्याधयो दुष्प्रजातयः ।
सन्निपातज्वरे नार्या मारुते च बलीयसि ॥ ८९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२८ तमं पत्रम् ।)

संस्कृतं रसयूषाभ्यां पुराणं सर्पिरिष्यते ।
तत्र वातज्वरे तावत् प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ ९० ॥
क्रव्यादानां च मांसानि धान्यमाषतिला यवाः ।
दशमूलमपामार्गभण्ड्येरण्डाटरूषकाः ॥ ९१ ॥
अश्वगन्धां श्वदंष्ट्रां च वंशपत्रं च संहरेत् ।
इत्येष संकरस्वेदः सकरीषोऽम्लसंयुतः ॥ ९२ ॥

वातज्वरेऽवचार्यः स्यात् संसर्गादौ सुखावहः ।
द्वे पञ्चमूल्यौ वृश्चीवमेकेषीकां पुनर्नवाम् ॥ ९३ ॥
सहस्रवीर्यां नादेयीं शतवीर्यां शतावरीम् ।
विश्वदेवां शुकनसं सहदेवां सनाकुलीम् ॥ ९४ ॥
रास्नाजगन्धे पूतीकं देवाह्वां देवताडकम् ।
बले द्वे हंसपादीं च क्काथार्थमुपसंहरेत् ॥ ९५ ॥
कृष्णागरुं व्याघ्रनखं शतपुष्पां पलङ्कषाम् ।
कायस्थां च वयस्थां च चोरकं जटिलां जटाम् ॥ ९६ ॥
अपेतराक्षसीं यक्षगुहां महोष्ट्रलोमिकाम् ।
हरेणुकां हैमवतीं कैरवं सुवहां वचाम् ॥ ९७ ॥
वृश्चिकालीं च भार्गीं च श्यामां शिग्रुं च कल्कशः ।
संहृत्य तैलं विपचेद्वातज्वरनिबर्हणम् ॥ ९८ ॥
महतः पञ्चमूलस्य पिबेत् क्काथं ससैन्धवम् ।
पेयो विदारिगन्धाया निष्क्काथो वा ससैन्धवः ॥ ९९ ॥
रास्नां सरलदेवाह्वयष्टीमधुकसंयुताम् ।
बृहतीं सरलं दारुं भार्गीं वरुणकं तथा ॥ १०० ॥
एरण्डमूलं रास्नां च वृश्चिकालीं च संहरेत् ।
एतदुत्क्कथितं कोष्णं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ १०१ ॥
पिबेदन्तरपानं च बिल्वमूलश्टतं जलम् ।
पञ्चमुष्टिकयूषेण युक्ताम्ललवणेन च ॥ १०२ ॥
भुञ्जीत भोजनं काले जाङ्गलानां रसेन वा ।
यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ १०३ ॥
क्काथे दधियवक्षारचव्यचित्रकनागरैः ।
पिप्पलीभिश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं पिबेत् ॥ १०४ ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ।
श्यामातिल्वकसिद्धेन सर्पिषा च विरेचयेत् ॥ १०५ ॥

स चेद्वातोल्बणत्वाच्च वेपथुर्नोपशाम्यति ।
स्वभ्यक्तामुष्णतैलेन धूपयेत् सुरदारुणा ॥ १०६ ॥
सुखोष्णैरम्लपिष्टैश्च सर्वगन्धैः प्रलेपयेत् ।
स्योनाकवासावंशानां तर्कार्यैरण्डयोस्तथा ॥ १०७ ॥
अपामार्गस्य काश्मर्या भङ्गोष्णाम्लेऽवगाहयेत् ।
सुखावगाढामाश्वस्तां मांसाद्याजिनकम्बलैः ॥ १०८ ॥
कुष्ठगुग्गुलुधूपेन घृतमिश्रेण धूपयेत् ।
उष्णानि चान्नपानानि......... ॥ १०९ ॥
उष्णो वर्ज्यश्च पवनः पित्ते चोष्णं विरुद्ध्यते ।
अतीक्ष्णोपद्रवं तस्मात् पित्तज्वरमुपक्रमेत् ॥ ११० ॥
कषायतिक्तमधुरैः प्रदेहाभ्यञ्जनौषधैः ।
शार्ङ्गिष्ठां मरुवां पाठां नक्तमालं सवत्सकम् ॥ १११ ॥
निम्बमारग्वधोशीरमासुतं[1] मधुना पिबेत् ।
स्थिराद्यं पञ्चमूलं च केसरं सकशेरुकम् ॥ ११२ ॥
गोपीं पर्पटकोशीरं धान्यकं चेति साधयेत् ।
पादावशिष्टं तच्छीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ११३ ॥
मुस्तद्विसारिवोशीरयष्टिकालोध्रपद्मकैः ।
ससप्तपर्णैरष्टाङ्गैर्वार्यर्धाढकमासुतम् ॥ ११४ ॥
तन्निशामुषितं पूतं पातव्यं शर्करायुतम् ।
कर्षेण कटुरोहिण्याः श्लक्ष्णपिष्टेन चान्वितम् ॥ ११५ ॥
सर्वाभिषवराजोऽयं सर्वज्वरनिवारणः ।
मृद्वीका नागपुष्पं च मरिचान्यथ शर्करा ॥ ११६ ॥
पत्रमेला च चव्यं च पानकं पैत्तिके ज्वरे ।
भद्रश्रीस्तिन्दुको मुस्ता पयस्या मधुकं वचा ॥ ११७ ॥
कषाय एषां पातव्यो ज्वरातीसारनाशनः ।
पिबेन्मुद्गरसं वाऽपि पृश्निपर्णीस्थिरायुतम् ॥ ११८ ॥

---

१ आसवीकृतमित्यर्थः; "सन्धानाच्चिरकालाम्लमासुतं परिकीर्तितम्" ।

सारिवाचन्दनोशीरद्राक्षापञ्चकसाधिताम् ।
लाजपेयां पिबेच्छर्दिमूर्च्छादाहज्वरापहाम् ॥ ११९ ॥
मुद्गयूषेण वाऽश्नीयान्मधुरेण रसेन वा ।
मधुकं केसरं गोपी निम्बपत्रं कशेरुकम् ॥ १२० ॥
शर्करामधुसंयुक्तो लेहो मुखविशोधनः ।
शान्तवेगे ज्वरे चास्यै दद्यान्मृदु विरेचनम् ॥ १२१ ॥
चतुरङ्गुलमृद्वीकात्रिवृत्कल्केन बुद्धिमान् ।
प्रदिहेद्दारुसंयुक्तैस्तालीसोशीरचन्दनैः ॥ १२२ ॥
मधुकस्य च कल्केन कल्केन तगरस्य च ।
तैलमभ्यञ्जनं सिद्धं पीतं ज्वरमपोहति ॥ १२३ ॥
पटोलस्य गुडूच्याश्च रोहिण्यारग्वधस्य च ।
चन्दनस्य च कल्केन सिद्धं सर्पिर्ज्वरापहम् ॥ १२४ ॥
चन्दनाद्येन वा सिद्धं पटोलाद्येन वा घृतम् ।
पाययेत्तिक्तसर्पिर्वा तित्तिराद्यमथापि वा ॥ १२५ ॥
अम्लानि चान्नपानानि तथोष्णकटुकानि च ।
पित्तज्वरे विवर्ज्यानि प्रत्यनीकानि चाचरेत् ॥ १२६ ॥
सम्यक्संसर्गयोगेन भग्नवेगं कफज्वरम् ।
जयेद्भेषज्यपानैश्च सर्पिषाऽभ्यञ्जनेन च ॥ १२७ ॥
बृहत्यौ पुष्करं दारु पिप्पल्यो नागरं शटी ।
क्वाथमेषां पिबेदुष्णमादौ दोषविपाचनम् ॥ १२८ ॥
द्विपञ्चमूलीं भार्गीं च कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
नागरं पिप्पलीं दारुं पिबेद्वा सैन्धवान्वितम् ॥ १२९ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२९ तमं पत्रम्)

पटोलं धान्यकं मुस्ता मूर्वा पाठा निदिग्धिका ।
कषाय एषां पातव्यः षडङ्गो मधुसंयुतः ॥ १३० ॥
नागरामरदारुभ्यां श्रृतमुष्णं पिबेज्जलम् ।
बालमूलकयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १३१ ॥

कटूष्णद्रव्ययुक्तेन मन्दस्निग्धेन भोजयेत् ।
पिबेद्गोमूत्रसंयुक्तं त्रिवृत्कल्कविरेचनम् ॥ १३२ ॥
काले कल्याणकं सर्पिः पिबेद्वा दाशमौलिकम् ।
लाक्षा मुस्ता हरिद्रे द्वे शताह्वा भद्ररोहिणी ॥ १३३ ॥
देवपुष्पा वचा दारु सरलं चेति तैः समैः ।
पचेत्तैलं तदेतेन कुर्यादभ्यञ्जनं भिषक् ॥ १३४ ॥
कुष्ठागरुव्याघ्रनखं मांसी धान्यकसामकम् ।
वक्रं हरेणुं ह्रीबेरं स्थौणेयं केसरं त्वचम् ॥ १३५ ॥
एले द्वे सरलं दारु मूर्वा कालानुसारिवा ।
बार्हिष्ठं शतपुष्पा च पृथ्वीका देवपुष्पकम् ॥ १३६ ॥
एतैर्हि समभागैस्तु तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतदभ्यञ्जनादेव कफज्वरमपोहति ॥ १३७ ॥
शेषं वातज्वरहितं कार्यमत्र चिकित्सितम् ।
मधुराण्यन्नपानानि स्निग्धानि च गुरूणि च ॥ १३८ ॥
कफज्वरे विवर्ज्यानि प्रत्यनीकानि चाचरेत् ।
सन्निपातज्वरस्यातः प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ १३९ ॥
स सर्वलक्षणोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्योऽल्पलक्षणः ।
बलहीनस्य नष्टाग्नेः सर्वथा नैव सिद्ध्यति ॥ १४० ॥
किमङ्ग ! सूतिकानां तु क्षीणधातुबलौजसाम् ।
तथाऽपि यत्नमातिष्ठेदानृशंस्याद्भिषग्वरः ॥ १४१ ॥
सन्निपातेषु दोषेषु यो दोषो बलवान् भवेत् ।
तमेवादौ प्रशमयेच्छेषदोषमतः परम् ॥ १४२ ॥
अल्पान्तरबलेष्वेषु दोषेषु (मति)मान् भिषक् ।
श्लेष्माणमादौ शमयेत् स ह्येषामनुबन्धकृत् ॥ १४३ ॥
गुरुत्वात् कृच्छ्रपाकित्वादूर्ध्वकायाश्रयात्तथा ।
तस्माज्ज्वरेण दुर्दिष्टं वातपित्तकफात्मके ॥ १४४ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कार्यं चिकित्सितम् ।
सामान्येन तु वक्ष्यामि तद्विशेषं भिषग्जितम् ॥ १४५ ॥
कुशकाशश्वदंष्ट्रार्कसुधैरण्डपरू(षकैः) ।
......न्नयवद्रोणं चर्मण्यास्तीर्य युक्तितः ॥ १४६ ॥
स्वेदयेत् सूतिकां तत्र गुरुप्रावरणावृताम् ।
नागरं दशमूलं च कट्वङ्गं दारुकद्वयम् ॥ १४७ ॥
पिप्पल्यस्त्रिफला भार्गी कर्कटाख्या दुरालभा ।
ससैन्धवः कषायोऽयं ज्वरे पूर्वापराह्णिके ॥ १४८ ॥
मधुहिङ्गुसमायुक्तो देयः सायाह्निके ज्वरे ।
पटोलमुस्तामधुकरोहि............ ॥ १४९ ॥
सर्पिषा सह पातव्यं सन्निपातेऽनिलोत्तरे ।
एतदेव त्रिफलया युक्तं च सुरदारुणा ॥ १५० ॥
पाययेन्मधुनाऽऽलोड्य सन्निपाते कफोत्तरे ।
एलामधूकमधुकशीतपाकीपरूषकैः ॥ १५१ ॥
त्रिफलासारिवापाठामञ्जिष्ठाचतुरङ्गुलैः ।
पित्तोत्तरे त्वभि(न्यासे) पिबेत् समधुशर्करम् ॥ १५२ ॥
भार्गी शृङ्गी त्रिवृद्दन्ती दशमूली दुरालभा ।
कट्वङ्गं त्रिफला शुण्ठी पिप्पली चेति तैः शृतम् ॥ १५३ ॥
क्राथं ससैन्धवक्षारं पाययेच्चानुलोमिकम् ।
गोमूत्रयुक्तां त्रिवृतां केवलां वा वचां पिबेत् ॥ १५४ ॥
अनुलोमं गते दोषे संजाते ग्रहणीबले ।
............ततः सर्पिर्वा साधु संस्कृतम् ॥ १५५ ॥
मधुकेनातिविषया रोहिण्या भद्रदारुणा ।
सिद्धं सर्पिः पिबेत् काले सन्निपातज्वरापहम् ॥ १५६ ॥
कल्याणकं महान्तं वा पञ्चगव्यमथापि वा ।
शीतोष्णैरौषधैस्तैलं सर्वैरेवोपसंस्कृतम् ॥ १५७ ॥

अभ्यञ्जनं विधातव्यं यच्चान्यत्त्रिमलापहम् ।
हरीतक्या प्रियंग्वा च मालत्याऽऽम(लकेन) च ॥ १५८ ॥
मु(ख)प्रक्षालनं कार्यं वासया खदिरेण वा ।
श्लक्ष्णपिष्टं तथाऽऽम्रास्थि रसाञ्जनसमन्वितम् ॥ १५९ ॥
दन्तमांसौष्ठजिह्वानां प्रधानं प्रतिसारणम् ।
सन्तप्यमाने शिरसि दधिसर्जरसाक्षतैः ॥ १६० ॥
साश्वगन्धैर्मधुयुतैर्ललाटमुपलेहयेत् ।
लघ्वन्नकृतसंसर्गे निरष्टाहपरे ज्वरे ॥ १६१ ॥
संसर्गे सन्निपाते वा सप्रलापेऽनिलोत्तरे ।
सशूलबद्धविण्मूत्रे सश्वासे च विशेषतः ॥ १६२ ॥
पुराणसर्पिःसंस्कारो विधेयो जाङ्गलो रसः ।
दशमूलकुलत्थानां यवानां कुवलस्य च ॥ १६३ ॥
कुलीरशृङ्ग्या रास्नायाः शटीपुष्करमूलयोः ।
भार्ग्या दुरालभायाश्च निर्यूहे साधु साधितः ॥ १६४ ॥
तेनास्य विगुणो वायुर्ज्वरश्चास्य प्रशाम्यति ।
पाचनीयैरुपक्रान्ते भग्नवेगे सति ज्वरे ॥ १६५ ॥
पक्वावशेषे च मले बले मन्दत्वमागते ।
पेयं सुशीतं सक्षौद्रमिदं संशमनद्वयम् ॥ १६६ ॥
पिप्पली सदुरालम्भा मृद्वीका वा सपिप्पली ।
गुडूच्यामलकानां च स्वरसे साधितं घृतम् ॥ १६७ ॥
कल्केन सारिवाशुण्ठीलोध्रदाडिमचन्दनैः ।
तद्धि मङ्गल्यकं नाम विषमज्वरनाशनम् ॥ १६८ ॥
ज्वराणां चापि सर्वेषामेतदेवामृतोपमम् ।
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ अचूष्क (१७४)
(इति) खिलेषु सूतकोपक्रमणीयो (नामैकादशोऽध्यायः) ॥ ११ ॥

---

१ अष्टौ दिनान्यतिक्रान्त इत्यर्थः ।

जातकर्मोत्तराध्यायो द्वादशः ।

अथातो जातकर्मोत्तरमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खलु शिशोर्जातस्य तत्कर्मण्यभिनिर्वृत्ते प्रथम एव मासि कृतरक्षाहोममङ्गलस्वस्त्ययनस्य सूर्योदयदर्शनोपस्थानं, प्रदोषे चन्द्रमसः ॥ ३ ॥

चतुर्थे मासि स्नातालङ्कृतस्याहतवाससा संवीतस्य ससिद्धार्थकमधुसर्पिषा रोचनया चान्वालब्धस्य धात्र्या सहान्तर्गृहान्निष्क्रमणं देवतागारप्रवेशनं च। तत्राग्निं प्रज्वलन्तं घृताक्षतैरभ्यर्च्य ब्रह्माणमीश्वरं विष्णुं स्कन्दं मातॄंश्चान्यानि च कुलदैवतानि गन्धपुष्पधूपमाल्योपहारैर्भक्ष्यैश्च बहुभिर्बहुविधैः संपूज्य, ततो ब्राह्मणवाचनं कृत्वा, तेषामाशिषो गृहीत्वाऽभिवाद्य च गुरून् पुनः स्वमागारं प्रविशेत्। प्रविष्टं चैनमनेन मन्त्रेणाभ्युक्ष्य भिषग्वर्तेत ॥ ४ ॥

"शरच्छतं जीव शिशो ! त्वं देवैरभिरक्षितः ।
द्विजैरप्याशिषा पूतो गुरुभिश्चाभिनन्दितः" इति ॥ ५ ॥

षष्ठे मासि पुण्याहेऽभ्यर्च्य देवतां, द्विजांश्च भोजनेन सन्तर्प्य दक्षिणाभिः स्वस्ति वाच्य च, गृहमध्ये वास्तुमध्ये वा शुचौ देशे गोमयेनाद्भिश्च चतुर्हस्तमात्रं स्थण्डिलमुपलिप्य मण्डलं चतुरस्रं वा, हिरण्यसुवर्णरजतताम्रकांस्यशीसायसानि मणयो मुक्ताप्रवाला(दयः)सर्वे, सर्वाणि धान्यानि व्रीहयः सर्वसतालेष्टक (?) क्षीरदधिघृतमधुगोमयगोमूत्रकार्पासादीनि, बालक्रीडनकानि पिष्टमयानि, तद्यथा—गोगजोष्ट्राश्वगर्दभमहिषमेषच्छागमृगवराहवानररुरुशरभसिंहव्याघ्रकपितरक्षुवृककूर्ममीनशुकसारिकाकोकिलकलविङ्कचक्रवाकहंसक्रौञ्चसारसमयूरक्रकरचकोरकपिञ्जलचरणायुधवर्तकाकाराणि, शैलकगृह(क)रथकयानकस्यन्दनकशलिकाजिज्झरिकाखैरिकेशीकातुम्बीकादुष्प्रवाहकभद्रकसंचोलकपीठप........न्दिकादुहितृकाकुमारकगोलगन्दुकादीन्यन्यानि च स्त्रीकौतुकानीति, भिषक् तस्य मण्डलं सन्निधाय वसुधायै अर्घ्यं दत्त्वाऽनेन मन्त्रेण—॥६॥

---

१ प्राचीनास्तत्तदाकाराः क्रीडनकविशेषा इमे । प्रतिकृत्यर्थे कप्रत्ययः ।

त्वमग्रजा त्वं प्रभवाऽव्यया च लोकस्य धात्री सचराचरस्य ।
त्वमीज्यसे त्वं यजसे महीह मात्रेऽव नः(पा)हि कुमारमेनम् ॥ ७ ॥
तं ब्रह्मा अनुमन्यतां स्वाहा ।

ततस्तं मण्डलमध्ये तथैव स्नातमलङ्कृतमहतवाससं कुमारं प्राङ्मुखमुपवेशयेन्मुहूर्तं, मुहूर्तमुपविश्य यद्धस्ताभ्यां प्रथमं गृह्णीत परिमृशेद्वा कृष्याद्वा तद्भागी भविष्यतीति हृदि निमित्तं कृत्वोत्थाप्योत्तरकालमवहितया धात्र्याऽन्वितः कुमारेण वा एतैरेव क्रीडनकैस्तैजसैरितरैश्च लघुभिरखरैरतीक्ष्णैरवक्त्रङ्गमैरनवोपस्करैराकर्षणाहरणशक्तै रुचिभिर्घोपवद्भिर्विनोद्यमानः सोपाश्रयास्तरणोपेतायां भूमौ प्रतिदिनमभ्यासार्थं सकृदुपविशेदिति ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकाः—

उपलिप्ते शुचौ देशे शस्त्रतोयाग्निवर्जिते ।
उपविष्टं सकृच्चैनं न चिरात् स्थापयेद्बुधः ॥ ९ ॥
स्तैमित्यं कटिदौर्बल्यं पृष्ठभङ्गः श्रमो ज्वरः ।
विण्मूत्रानिलसंरोधाध्मानं चात्युपवेशनात् ॥ १० ॥
आसीनस्यातिबालस्य सततं भूमिसेवनात् ।
आसन्नान्येव दुःखानि निर्घातं गात्रभेदनम् ॥ ११ ॥
निघाताज्जर्जराङ्गत्वं वेदना ज्वरसंभवः ।
ततो न वृद्धिर्बालस्य कठोराङ्गत्वमेव च ॥ १२ ॥
मक्षिकाक्रिमिकीटानां वेलाझञ्झानिलस्य च ।
सर्पाखुनकुलादीनां गम्यो भवति नित्यशः ॥ १३ ॥
तस्मान्नातिचिरं नैको न बालो न च रोगितः ।
उपवेश्यो भवेद्बालो नापुण्याहकृतादिकः ॥ १४ ॥ इति ॥

तस्मिन्नेव मासि विविधानां फलानां प्राशनं, भिषगनुतिष्ठेत् । तद्धि दन्तजातस्यान्नप्राशनं दशमे वा मासि प्रशस्तेऽहनि प्राजापत्ये नक्षत्रेऽऽभ्यर्च्य देवतां ब्राह्मणांश्च समांसेनान्नेन दक्षिणावता स्वस्ति वाच्य

गोमयोपलिप्ते स्थण्डिले दर्भानास्तीर्य सुमनसोऽवकीर्य चतुर्षु स्थानेषु गन्धमाल्यालङ्कृतान् पूर्णकलशान् स्वस्तिकांश्च स्थाप्य क्रीडनकविहितानि पूर्ववदुपकरणानि सर्वाण्येवोपकल्प्य लावककपिञ्जलतित्तिरचरणायुधानामन्यतमस्य मांसेनान्यैश्च विचित्रसुसंस्कृतकामिकैर्व्यञ्जनैः समुदितमन्नपानं मध्ये निधाय ततो भिषक् सुतमलङ्कृतमहतवस्त्रपरिहितमनुष्ठितरक्षाविधानं कुमारं प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखमुपवेश्याग्निं प्रज्वाल्यान्नं सर्वव्यञ्जनोपेतं गृहीत्वाऽनेन मन्त्रेण जुहुयात्—॥ १५ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २३१ तमं पत्रम्)

यथा सुराणाममृतं नागेन्द्राणां यथा सुधा ।
तथाऽन्नं प्राणिनां प्राणा अन्नं चाहुः प्रजापतिम् ॥ १६ ॥
तदुद्भवस्त्रिवर्गश्च लोकाश्चैव यथा ह्यमी ।
जुहोमि तस्मात्त्वय्यन्नमग्नेऽमृतसुखोपगम् ॥ १७ ॥
प्रजापतिरनुमन्यतां स्वाहा ।

हुतशेषस्याङ्गुष्ठमात्रं सुमृदितं कृत्वाऽऽलभ्य बालं ततोऽस्य मुखे दद्यात्रीणि पञ्च वा वारान्, प्राश्योपस्पृशेच्चैनम्; उत्थाप्योर्ध्वं द्वादशमासिकस्यान्नमभिलषतोऽल्पशश्चेमानि दद्यादिति ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः—

शालीनां षष्टिकानां वा पुराणानां विशेषतः ।
तण्डुलैर्निस्तुषैर्भृष्टैः क्षालितैः साधिता द्रवाः ॥ १९ ॥
सस्नेहलवणा लेह्या बालानां पुष्टिवर्धनाः ।
गोधूमानां तथा चूर्णं यवानां वाऽपि सात्म्यतः ॥ २० ॥
विडङ्गलवणस्नेहैः पक्वोष्णं लेहनं हितम् ।
भृशं भिन्नपुरीषस्य कोद्रवाणां निधापयेत् ॥ २१ ॥
मृद्वीकामधुसर्पींषि दद्यात् पित्तात्मनः सदा ।
मातुलुङ्गरसोपेतं वाते सलवणाशनम् ॥ २२ ॥

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा देशाग्निबलकालवित् ।
यदा वा क्षुधितं पश्येत्तदैनं सात्म्यमाशयेत् ॥ २३ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) खिलेषु जातकर्मोत्तरं नाम (द्वादशोऽध्यायः) ॥ १२ ॥

कुक्कुणकचिकित्सिताध्यायस्त्रयोदशः ।

अथातः कुक्कुणकचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
यदा माता कुमारस्य मधुराणि निषेवते ।
मत्स्यं मांसं पयः शाकं नवनीतं तथा दधि ॥ ३ ॥
सुरासवं पिष्टमयं तिलपिष्टाम्लकाञ्जिकम् ।
अभिष्यन्दीनि सर्वाणि काले काले निषेवते ॥ ४ ॥
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवा शेते विसंज्ञा च विबुध्यते ।
तस्य दोषाः प्रकुपिता दूरं गत्वा च तिष्ठते ॥ ५ ॥
दोषेणावृतमार्गायास्ततः स्तन्यं च दुष्यते ।
प्रदुष्टदोषसंज्ञं तु यदा पिबति दारकः ॥ ६ ॥
लवणाम्लनिषेवित्वान्मातापुत्रौ रसादिह ।
आहारदोषात्तस्यास्तु बालस्यानन्नभोजिनः ॥ ७ ॥
अनुप्रवेशादाक्षेपादुष्णसत्त्वावनादपि ।
जायते नयनव्याधिः श्लेष्मलोहितसंभवः ॥ ८ ॥
अभीक्ष्णमस्रं स्रवते न च क्षीवति दुर्मनाः ।
नासिकां परिमृद्नाति कर्णं वाञ्छ(ञ्च)तिदुःखितः ॥ ९ ॥
ललाटमक्षिकूटं च नासां च परिमर्दति ।
नेत्रे कण्डूयतेऽभीक्ष्णं पाणिना चाप्यतीव तु ॥ १० ॥

स प्रकाशं न सहते अश्रु चास्य प्रवर्तते ।
वर्त्मनि श्वयथुश्चास्य जानीयात्तं कुक्कुणकम् ॥ ११ ॥
तस्य चिकित्सितं श्रेष्ठं व्याख्यास्यामि यथा तथा ।
धात्रीं तु तस्य वामयेद्युक्तं चैव विपाचयेत् ॥ १२ ॥
तस्या वान्तविरिक्ताया निर्दुह्य च स्तनावुभौ ।
भोजनानि च सर्वाणि यथायुक्तं प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
पथ्यं भुञ्जीत खादेत विपरीतं च वर्जयेत् ।
प्रयता शुद्धवस्त्रा स्यादक्लिष्टाऽमलिना तथा ॥ १४ ॥
ततो वर्त्मनि बालस्य निर्भुज्याथ प्रमृज्य च ।
निर्भुच्य रुधिरं दुष्टं कुर्यात्क्षीरोऽवसेचनम् ॥ १५ ॥
एरण्डं रोहिषं चैव त्वक्क्षीरीं वरुणं तथा ।
निष्काथमेतत् कृत्वा च कुमारं परिषेचयेत् ॥ १६ ॥
फणिज्झकस्य पत्राणि सुरसस्य च पीडयेत् ।
जातिप्रसन्नामण्डेन यष्टीमधुकमेव च ॥ १७ ॥
एतदाश्चोतनं तस्य शारदेन जलेन तु ।
त्र्यहमेतत् प्रयुञ्जीत त्र्यहं वाऽपि विधानवित् ॥ १८ ॥
ने(भे)कराजस्य पत्राणि बिल्वस्याच्छवनांतथा ।
सुराग्रमण्डसंपिष्टं श्रेष्ठमाश्चोतनं मतम् ॥ १९ ॥
कोलान्युत्क्वाथ्य कल्कं वा यष्टीमधुकसंयुतम् ।
नेत्रामये मुखालेपः कश्यपस्तत्प्रशंसति ॥ २० ॥
ने(भे)कराजीं च नीलीं च सुरसं गौरसर्षपाः ।
हरिद्रां चैव तत् सर्वं कल्कं कुर्वीत भागशः ॥ २१ ॥
एतदालेपनं कुर्याद्रोगघ्नं नयनामये ।
वेदनामक्षिरोगं च क्षिप्रमेवापकर्षति ॥ २२ ॥
हरिद्रात्वचमाहृत्य पिप्पलीं चाथ भागशः ।
वरप्रसन्नया मण्डं कुर्यादञ्जनवर्तिकाम् ॥ २३ ॥
पिल्लिका चोपलेपश्च नेत्रयोस्तेन शाम्यति ।

अथास्याश्च्योतनं कुर्यात् सौवीरकमनुत्तमम्[1] ।
प्रपौण्डरीकं लोध्रं च हरिद्रां शर्करां मधु ॥ २४ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २३२ तमं पत्रम् ।)

परिषेको भवेच्छ्रेष्ठो जलेनोष्णेन योजयेत् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु योग एष प्रशस्यते ॥ २५ ॥
आचार्यानुमतं श्रेष्ठं रात्रौ चैनं प्रयोजयेत् ।
आटरूषकपत्राणि मधूकं सैन्धवं तथा ॥ २६ ॥
पुण्डरीकस्य पत्राणि तथा नीलोत्पलानि च ।
सुखोदकेन संयुक्तः परिषेको हितो भवेत् ॥ २७ ॥
कफात्मके त्वभिष्यन्दे सिद्धमेतं नराधिपः ।
अमृतायास्तु निष्क्वाथे कुष्ठं च गुडमेव च ॥ २८ ॥
विनीय पिष्टं तोयेन परिषेकोऽक्षिरोगिणाम् ।
परिषेकास्तु बालानां दन्तजन्मनि ये मया ॥ २९ ॥
कीर्तितास्ते प्रयोक्तव्याः परिभूताक्षिरोगिषु ।
गव्येन मधुना पिष्ट्वा शङ्खेन सह सैन्धवम् ॥ ३० ॥
सप्तरात्रं प्रलेप्यं तु तेन स्रौतसमञ्जनम् ।
तं पिष्ट्वा गुडिकां कृत्वा छायायां परिशोषयेत् ॥ ३१ ॥
पुष्ये सर्वास्तु सिद्धास्ता गुडिकाः पत्रसन्निभाः ।
पृश्निपर्ण्यास्तु भागौ द्वावंशुमत्यास्तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
त्रयश्चैवोरुपूगस्य बृहत्या भागमेव तु ।
रजसश्चायसश्चाथ तथा ताम्रायसस्य च ॥ ३३ ॥
अजाक्षीरेण पिष्ट्वा तु शोषयेद्गुटिकां कृताम् ।
अजानां लिण्डिकाभिस्ताः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ ३४ ॥
तथैवार्द्राश्च शुष्काश्च बालानामक्षिरोगके ।
रसाञ्जनं च यन्मुख्यं हरिद्रात्वचमेव च ॥ ३५ ॥

---

१ सौवीरकमत्र संधानविशेषः ।

प्रसंन्नयाऽञ्जनं त्वेतत् कुर्यादञ्जनवर्तिकाम् ।
पिप्पलीं शृङ्गवेरं च समभागानि पेषयेत् ॥ ३६ ॥
सुराग्रेण ततः कुर्यात् पिल्लिकाञ्जनवर्तिकाम् ।
अथवाऽतिभवेन्नेत्रशूलं बालस्य लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
स्तब्धनेत्रश्च दृश्येत तत्रेमं विधिमाचरेत् ।
पिप्पलीं शृङ्गवेरं च पर्णानि सुरसस्य च ॥ ३८ ॥
कालमालकपर्णानि तथैव च कुठेरकम् ।
तं प्रपिष्य सुराग्रेण कुर्यादञ्जनवर्तिकाम् ॥ ३९ ॥
पिल्लिकामुपदेहं च न चिरादेव नाशयेत् ।
कपित्थस्याथ बिल्वस्य खदिरस्य च पेषयेत् ॥ ४० ॥
अजाक्षीरस्य पात्रं च ततः श्च्योतनमुत्तमम् ।
कपित्थस्याऽटजीनां च पत्राणि सुरसस्य च ॥ ४१ ॥
अजाक्षीरेण पिष्टानि कुर्यादाश्च्योतनं भिषक् ।
मधुकं पर्वतीयां च हरिद्रां पेषयेत् समाम् ॥ ४२ ॥
अजाक्षीरेण तत् कुर्यादाश्च्योतनमनुत्तमम् ।
सर्पिर्मण्डं सुराग्रं च ऐन्द्रीं चन्दनमेव च ॥ ४३ ॥
सलिलेन प्रपिष्टानि कुर्यादञ्जनवर्तिकाम् ।
पद्मकं चोत्पलं चैव मधुकं च प्रपेषयेत् ॥ ४४ ॥
अक्षिरोगे मुखालेपमजाक्षीरेण शर्कराम् ।
शृङ्गवेरोऽथ मञ्जिष्ठा कार्पासकुलकानि च ॥ ४५ ॥
सलिलेन प्रपिष्टानि मुखालेपनमुत्तमम् ।
त्रिफलामञ्जनं चैव तथैव च रसाञ्जनम् ॥ ४६ ॥
मधुना समभागानि कुर्यादाशु रसक्रियाम् ।
पिप्पलीं शृङ्गवेरं च मरिचानि तथाऽञ्जनम् ॥ ४७ ॥
त्रिफलां शङ्खनाभिं च सैन्धवं ताम्रजं रजः ।
एते भागाः समाः पिष्टाश्छायायां गुडिकाः कृताः ॥ ४८ ॥

---

१ प्रसन्ना सुराग्रं च सुराया उपरितनो मण्डभागः । २ पर्वतीयां हरिद्रां दारुहरिद्रामित्यर्थः ।

शोषयित्वा विकारेषु नैकजेषु प्रदापयेत् ।
तिमिरे तोयसंसृष्टा कोथके मार्कवेन तु ॥ ४९ ॥
रसेन पिष्ट्वा सिद्धस्य द्राक्षाक्षुद्रोदकेन तु ।
गुडिका कोकिला नाम चक्षुर्व्याधिषु संमता ॥ ५० ॥
हितभोजिषु योक्तव्या बालेषु भिषगुत्तमैः ।
निर्यासो नक्तमालस्य घृतमण्डेन साधितः ॥ ५१ ॥
स्तन्यक्षीरेण तिमिरे कण्डौ चैव हितो भवेत् ।
सुवर्णगैरिकं लाक्षा सैन्धवं मरिचानि च ॥ ५२ ॥
सशर्करं त्रिकटुकं गुडिकां ह्युपकल्पयेत् ।
एषा लोहितिका नाम गुडिका तु स्मृता बुधैः ॥ ५३ ॥
प्रयोक्तव्याऽक्षिसंरम्भे क्षिप्रं निर्वाणमिच्छता ।
पिप्पल्यस्त्रिफला चैव वचा कटुकरोहिणी ॥ ५४ ॥
षडेताः समभागाः स्युः सप्तमं ताम्रजं रजः ।
जलपिष्टा भवेदेताः सूर्यतप्ताः पुनः पुनः ॥ ५५ ॥
गुडिकाः कारयेत्ता हि छायायां परिशोषयेत् ॥ ५६ ॥
रूक्षां घृतेन पिष्टां दुग्धेनाजेन कोथके दद्यात् ।
पाशवरसेन तिमिरे राजिषु मधुकेन देया तु ॥ ५७ ॥
कोथके मर्मजे सर्वा सर्वाभिष्यन्द एव च ।
सैन्धवेन समायुक्ता हन्यात् कण्डूं जलान्विता ॥ ५८ ॥
द्वीपिशत्रोश्च पत्राणि निष्क्राथमुपहारयेत् ।
एतेन चाक्षिरोगं तु कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ५९ ॥
सरलं मधुकं चैव देवदारुं च पेषयेत् ।
कल्केनैतेन वदनं वेदनासु प्रलेपयेत् ॥ ६० ॥
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशिलां क्षौद्रेण सह संयुताम् ।
आश्च्योतनं प्रयुञ्जीत नेत्रव्याधिविनाशनम् ॥ ६१ ॥
शर्करां शृङ्गवेरं च स्तन्यं गोपित्तमेव च ।

रसाञ्जनं समधुकं कुर्यादाश्च्योतनं भिषक् ॥ ६२ ॥
हरिद्रां शङ्खनाभिं च सलिलेन प्रपेषयेत् ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २३३ तमं पत्रम्)
क्षीरस्य मात्रया चैव कुर्यादाश्च्योतनं हितम् ॥ ६३ ॥
हरिद्रां पर्वतीयां तु सूर्यतेजसि पाचयेत् ।
ताम्रपट्टेषु पिष्टां च सारसेनावसेचयेत् ॥ ६४ ॥
शीतं च परिपूतं च स्तन्येन सह संयुतम् ।
आश्च्योतनं प्रयुञ्जीत नेत्रव्याधिविनाशनम् ॥ ६५ ॥
सर्पिषश्च भवेद्भागः क्षौद्रेण द्विगुणं भवेत् ।
तत्काले प्रलिपेद्बालो नेत्रव्याधौ प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥
हरिद्रां शङ्खनाभिं च भद्रमुस्तं च काढकम् ।
पिष्ट्वा व्याघ्रनखं चैव मधुकं चैव भागशः ॥ ६७ ॥
शिरीषबीजं प्रथमं ताभ्यां कुर्वीत पूपिकाम् ।
ताम्रपात्रे सतैलास्ताः सूर्यतेजसि पाचिताः ॥ ६८ ॥
द्वादशेऽह्नि निवाते च नीरजस्काः प्रयत्नतः ।
शिलामये ततो भाण्डे तैलं तां चैव पूपिकाम् ॥ ६९ ॥
आतुराण्यथ नेत्राणि तैलेनानेन पूरयेत् ।
व्याधिमाशु नृणां हन्ति प्रयोगश्चेत् प्रशस्यते ॥ ७० ॥
हरीतकीमामलकीं हरिद्रां गिरिजामपि ।
मधुकं च समं सर्वं सलिलेन प्रपेषयेत् ॥ ७१ ॥
एतदाश्च्योतनं मुख्यं व्याधीनां शमनं हितम् ।
स्थविराणां शिशूनां च एतदाश्च्योतनं हितम् ॥ ७२ ॥
हरिद्राशकलीकानामार्द्राणां कर्षमावपेत् ।
ताम्रपात्रे मितं दद्यात् सारमस्याढकं मितम् ॥ ७३ ॥
दशभागावशेषं तु मृद्वग्निमुपसाधितम् ।
शीतं च परिपूतं च मुख्यमाश्च्योतनं हितम् ॥ ७४ ॥
शकलींकमथाक्षीणां धारयेन्नयनामये ।

ग्रीवायामुत्तमाङ्गे वा तथा रोगात् प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥
आलक्तकमूलानि वास्तुकस्य यवस्य च ।
आघृष्य नव (?) एषां तु मूर्ध्नि कुर्वीत कण्टकान् ॥ ७६ ॥
अक्षिरोगं शिरोरोगं सर्वमेतेन शाम्यति ।
बलामतिबलां चैव त्रिवृतां चैव गर्भिणी ॥ ७७ ॥
सव्ये पाणिपुटे कृत्वा पीडयेत्तमपूर्वशः ।
तं रसं क्षौद्रसंसृष्टं कण्ठमस्याः प्रलेपयेत् ॥॥ ७८ ॥
सपिप्पलीशृङ्गवेरां हरितालमनःशिलाम् ।
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशिलां सुमनाकोरकाणि च ॥ ७९ ॥
ससमोऽत्र गुडस्यांशो मधुना सह पेषितः ।
एषा कल्याणिका नाम सर्वरोगरसक्रिया ॥ ८० ॥
मरिचं शृङ्गवेरं च समभागानि कारयेत् ।
दधिनाऽम्लेन पिष्ट्वा तु ताम्रपट्टं प्रलेपयेत् ॥ ८१ ॥
ससरात्रं प्रलिप्यैव ततो दध्ना प्रपेषयेत् ।
वर्त्योऽथ तनुकाः कार्या दद्यात् कौतुकमञ्जनम् ॥ ८२ ॥
मृदुपूर्वमदोषं तु मात्रायुक्तं च भेषजम् ।
सादेश्यात्तत्कुलीनां (?) च कुर्याद्बाले भिषक् क्रियाम् ॥ ८३ ॥
कटुकीया हि केचित् स्यान्म(स्युर्म)धुरीयास्तथाऽपरे ।
मृदु तस्मै उपक्राम्यस्तीक्ष्णमप्यल्पमाचरेत् ॥ ८४ ॥
इति वार्योविदायेदं महीपाय महानृषिः ।
शशंस सर्वमखिलं बालानामथ भेषजम् ॥ ८५ ॥
लोध्रं सयष्टीमधुकं तु पिष्टं घृतेन भृष्टं तु निबध्य वस्त्रे ।
क्वाथं गुडूच्याः परिमृज्य तस्मै निहन्ति सर्वाक्षिगतान्विकारान् ८६
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ ८७ ॥　१७ श्लोक (८४) ।

(इति) वृद्धकाश्यपीयायां संहितायां कुकुणकचिकित्साध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

विसर्पचिकित्सिताध्यायश्चतुर्दशः।

अथातो वैसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः॥ २॥
कश्यपं भिषजां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम्।
हुताग्निहोत्रमासीनमपृच्छद्वृद्धजीवकः॥ ३॥
भगवन् मण्डलीभूतं त्वग्रक्तं मांसमेव च।
विदहन् दृश्यते व्याधिराशीविषविषोपमः॥ ४॥
दुःसहः सुकुमाराणां कुमाराणां विशेषतः।
तस्य दारुणरूपस्य दीप्ताग्निसमतेजसः॥ ५॥
समुत्पत्तिं च रूपं च चिकित्सां च महामुने!।
वक्तुमर्हसि तत्त्वेन बालानां हितकाम्यया॥ ६॥
इति पृष्टः स शिष्येण प्रोवाचेदं महामुनिः।
दक्षक्रोधाद्भगवतो रुद्रस्यामिततेजसः॥ ७॥
संदष्टौष्ठपुटस्यौष्ठाद्यद्रक्तं प्रापतद्भुवि।
लोहिताङ्गोऽभवत्तस्माद्वैसर्पश्चाग्निसन्निभः॥ ८॥
तस्मान्निर्दाहिनावेतौ भृशं पीडाकृतौ नृणाम्।
विविधं सर्पणाद्देहे वैसर्पस्तु निरुच्यते॥ ९॥
क्षताद्व्रणादथोत्पिष्टादामच्छेदाद्विधारणात्।
दध्यम्लमन्दकसुराशुक्तसौवीरकस्य च॥ १०॥
तिलमाषकुलत्थानां पलाण्डोर्लशुनस्य च।
ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानामतिसेवनात्॥ ११॥
विरोधिगुर्वभिष्यन्दिपूतिपर्युषिताशनात्।
दिवास्वप्नादजीर्णाच्च शाकपिष्टान्नसेवनात्॥ १२॥
विषोपहतवाय्वम्बुवस्त्रपानान्नसेवनात्।
एवमादिभिरप्यन्यैर्दुष्टा वातादयः शिशोः॥ १३॥
वैसर्पं जनयन्त्याशु रक्तादीन् संप्रदूष्य तु।
एवमेव प्रकुपितैर्दोषैर्दुष्टं यदा पयः॥ १४॥

सेवते तस्य तद्दोषाद्वैसर्पः संप्रजायते।
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लैष्मिको द्वन्द्वजास्त्रयः॥ १५॥
सन्निपाताच्च सप्तैते वैसर्पाः समुदाहृताः।
न विना रक्तपित्ताभ्यां वैसर्पो जातु जायते॥ १६॥
रक्ताश्रयो रक्तभवः पित्तं रक्ते व्यवस्थितम्।
तस्माद्रक्तावसेकोऽत्र भेषजं परमुच्यते॥ १७॥
बलकालवयोदोषदेशदेहव्यपेक्षया।
लक्षणान्यत उर्ध्वं तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ १८॥
हेतुभिः पूर्वमुद्दिष्टैर्यदा प्रकुपितोऽनिलः।
रक्तादीन्यभिदूष्याशु वै............... ॥ १९॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २२४ तमं पत्रम्)[1]

वातरक्तज्वर......स्फोटांश्चैव न...येत्।
ऊर्ध्वाधःशुद्धदेहानां बहिर्मार्गाश्रिते मले।
आदितश्चाल्पदोषाणां क्रियां कुर्यादिमां भिषक्॥
लङ्घयित्वा यथाकालं कषायैः समुपक्रमेत्।
प्रदेहैः परिषेकैश्च स्नेहैरभ्यञ्जनैरपि॥
रक्तावसेकैः पथ्यैश्च पानान्नौषधसेवनैः।
वातवैसर्पिणं पूर्वमनुबन्धविशेषतः॥
पुराणं[2] प्रपुराणं वा कौम्भं वा पाययेद्घृतम्।
तैलं सलवणं चास्य क्षिप्रमभ्यञ्जने हितम्॥
आरनालेन सुरया बलया वा विपाचितम्।
मधुकस्य च कल्केन गुडूच्या स्वरसेन च॥
तुल्यक्षीरं पचेत्तैलं तदस्याभ्यञ्जने हितम्।
बलां रास्नां बृहत्यौ द्वे वर्चीवं सपुनर्नवम्॥
पाटलां सुपर्वीं चैव मधुकं देवदारुकम्।

---

१ अस्याग्रे एकं पत्रं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके।

२ उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारसनिभं गीतं प्रपुराणमतः परम्॥ स्थितं वर्षशतं श्रेष्ठं कौम्भं सर्पिस्तदुच्यते।

पिष्ट्वा विपक्वं दध्ना च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥
बिल्वाग्निमन्थकाश्मर्यश्योनाकैरण्डपाटलैः ।
पयसा चाम्बुना वाऽपि शृतेन परिषेचयेत् ॥
भृष्टैः पयसि निर्वातैरतसीतिलसर्षपैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलिम्पेद्वा वातवैसर्पपीडितम् ॥
सुपर्वीं सुरभीं रास्नां वर्चीवं सपुनर्नवम् ।
एकाष्ठीलां पलाशं च देवदारुं च पेषयेत् ॥
जलेनाम्लेन वा तेन स्निग्धोष्णेन प्रलेपयेत् ।
तिल्वकेन त्रिवृतया नीलिन्या वा पृथक्पृथक् ॥
विपक्वं पाययेत् सर्पिः समस्तैर्वा विरेचनम् ।
आभिः क्रियाभिः प्रशमं न प्रयाति यदाऽनिलः ॥
स्वभ्यक्तं स्वेदयेद्वस्त्रैर्वेशवारेण वा पुनः ।
उक्ताभिराभिः स्निग्धाभिः पायसैः कृसरेण वा ॥
शुष्कमूलककल्कैर्वा कल्कैः शोभाञ्जनस्य वा ।
सुखोष्णैः प्रदिहेदेनं नात्युष्णं वाऽऽचरेद्विधिम् ॥
स्वेदैः प्रशान्ते त्वनिले प्रकुप्येत् पित्तमग्निवत् ।
यथा न च प्रकुप्येत पित्तं वायुश्च शाम्यति ॥
तथा भिषक् प्रयुञ्जीत वातपित्तहरीं क्रियाम् ॥
पैत्तिके तिक्तकं सर्पिरुक्तं ज्वरचिकित्सिते ।
निरामं पाययेद्वैद्यः स्निग्धं ज्ञात्वा विरेचयेत् ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तथा चन्दनसारिवाम् ।
मृद्वीकां च विदारीं च काश्मर्याणि परूषकम् ॥
वासाशृतं पिबेदेतद्वैसर्पज्वरनाशनम् ॥
उशीरं मधुकं द्राक्षां काश्मर्याण्युत्पलानि च ।
कशेरुकामिक्षुगण्डं परूषकफलानि च ॥
पूर्वकल्पेन पेयानि ज्वरवैसर्पशान्तये ।
कैरातं मधुकं लोध्रं चन्दनं सबिभीतकम् ॥

पद्मोत्पलं नागपुष्पं नागरं सदुरालभम् ।
निष्क्वाथ्य शीतं मधुना पेयं वैसर्पशान्तये ॥
पटोलं चन्दनं मूर्वां गुडूचीं कटुरोहिणीम् ।
मुस्तां पाठां सयष्टीकां पूर्वकल्पेन पाचयेत् ॥
व्याघातकं हरिद्रे द्वे कुटजं कटुरोहिणीम् ।
गुडूचीं मधुकं चैव चन्दनं चेति तत् पिबेत् ॥
पिचुमन्दं पटोलं च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।
गुडूचीं मधुकं चैव चन्दनं चेति तत् पिबेत् ॥
पिचुमन्दं पटोलं च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।
त्रायमाणां सयष्टीकां पिबेद्वैसर्पशान्तये ॥
पटोलनिम्बमुस्तानां चन्दनोशीरयोरपि ।
मुस्तकामलकोशीरसारिवाणामथापि वा ॥
दद्यात् कषायं पानेन पित्तवैसर्पशान्तये ।
पटोलमुस्तामलकश्रृतं वा सघृतं पिबेत् ॥
उदुम्बरत्वङ्मधुकं प्रियङ्ग्वो नागकेशरम् ।
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं प्रदेहः सघृतो हितः ॥
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजाम्बवैः ।
त्वग्भिः सुपिष्टैरालेपः शतधौतघृताप्लुतैः ॥
श(क)कुभोदुम्बराश्वत्थवटलोध्रत्वचः समाः ।
वेतसत्वक् सशालूका नऽ.........पेषयेत् ॥
सहविष्कः प्रलेपोऽयं दाहरागनिवारणः ।
उशीरं चन्दनं चैव शाड्वलं शङ्खमुत्पलम् ॥
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलः ।
ह्रीबेरं चन्दनोशीरं मञ्जिष्ठां कुमुदोत्पलम् ॥
शारिवां पद्मकिञ्जल्कं प्रलेपनमनुत्तमम् ।
विदारीं चन्दनोशीरं तथा चन्दनसारिवाम् ॥

मधुकं क्षीरशुक्लां च दद्या(दालेप)नं भिषक् ।
तालीशं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठां चन्दनद्वयम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं प्रलेपो दाहनाशनः ।
मुक्ताशङ्खप्रलेपैश्च शुक्तिस्फाटिकगैरिकैः ॥
सघृतैः प्रदिहेदेनं समस्तैर्लाभतोऽपि वा ।
कदलीकुशकाशानां तथैव नड(ल)वेत्रयोः ॥
मूलानि चन्दनोशीरं पद्मकर्षभजीवकम् ।
कुमुदोत्पलप(त्राणि मू)र्वासौगन्धिकानि च ॥
मृणालविशशालूकतृणशोले(शाली)क्षुवालिकाः ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं तालीशं सकशेरुकम् ॥
इक्षुवेतसमूलानि सानन्ताः क्षीरिणां त्वचः ।
शतावरीं समञ्जिष्ठां कुम्भीकामिति संहरेत् ॥
संक्षोद्यैतानि मतिमान् वासयेत् सलिले निशि ।
रसं तमथ निस्राव्य परिषेकं तु दापयेत् ॥
घृतं वा विपचेदेभिर्म्रक्षणं पयसा सह ।
एतेनैव कषायेण पयस्तुल्यं पचेद्भिषक् ॥
चतुर्भागावशिष्टं च खजेनाभिप्रमन्थयेत् ।
तत्रोत्थितं घृतं भूयः पयसाऽष्टगुणेन तु ॥
कल्कैः पयस्यामधुकचन्दनानां विपाचितम् ।
अभ्यङ्गे भोजने पाने दद्याद्वैसर्पनाशनम् ॥
घृतेन परिषेक्त.........................न्तर ।
यष्टीमधुकतोयेन क्षीरेणेक्षुरसेन वा ॥
वटादिवल्कतोयेन शीतेन परिषेचयेत् ।
प्रदिहेद्वा वटादीनां कल्केन सघृतेन तु ॥
तथा सहस्रधौतेन (शतधौतेन) वा पुनः ।
सर्पिषा प्रदिहेदेनं दाहे क्षीरोत्थितेन वा ।

सदाहराम(ग)पाके तु श्वयथौ विप्रसर्पति ॥
अन्तर्विशुद्धदेहानां जलौकाभिर्हरेदसृक् ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २३१ तमं पत्रम्)

निःस्राव्य दुष्टं रुधिरं कुर्याद्रक्तप्रसादनम् ॥
सघृतैः क्षीरिणां कल्कैर्यथोक्तैः शीतलैरपि ।
आदितः श्लेष्मवैसर्पे वमनं संप्रकल्पयेत् ॥
लङ्घनं वाऽल्पदोषाणां ततः कुर्यादिमां क्रियाम् ।
मुस्तां पाठां हरिद्रे द्वे कुष्ठं तेजोवतीं वचाम् ॥
शार्ङ्गिष्टां त्रिफलां मूर्वामग्निं हैमवतीमपि ।
वत्सकातिविषे चैव तथा कटुकरोहिणीम् ॥
निष्क्वाथ्य पाययेदेनं पिष्टैस्तैश्च प्रलेपयेत् ।
आरग्वधं सोमवल्कं कुटजातिविषे घनम् ॥
पाठां मूर्वां सशार्ङ्गिष्टां कुष्ठं च विपचेद्भिषक् ।
तत्कषायं पिबेत् काले सुपिष्टैस्तैश्च लेपयेत् ॥
तेनास्य कण्डूः कोठानि शोफश्चाशु प्रशाम्यति ।
शृतं वाऽप्यमृताशुण्ठीपर्पटैः सदुरालभैः ॥
पिबेत् कषायं मधुना वैसर्पज्वरपीडितः ।
त्रिफलोशीरमुस्तानि एरण्डं देवदारु च ॥
निष्क्वाथ्य परिषेक्तव्यो निम्बपत्रोदकेन वा ।
शिग्रुत्वक्सुरसास्फोटकालमालफणिज्झकैः ॥
साटरूषैः शृतं तोयं प्रदद्यात् परिषेचनम् ।
खदिरोदकसेको वा गोमूत्रेणाथवा हितः ॥
गृहधूमं हरिद्रे द्वे मालतीपल्लवानि च ।
विडङ्गं द्वे हरिद्रे च पिप्पल्यस्तललण्डिका(?) ॥
मुस्ताऽमृता हरिद्रे द्वे पटोलारिष्टपल्लवाः ।
कुटजातिविषे मुस्तं कुष्ठं चेति प्रपेषयेत् ॥
आगारधूमं रजनी सैन्धवं च प्रलेपनम् ।

श्लोकार्धविहिता ह्येते योगाः स्वल्पघृतायु(न्वि)ताः ॥
प्रदेहार्थे प्रयोक्तव्याः शोफकण्डूरुजापहाः ।
सप्तपर्णं सखदिरं मुस्तमारग्वधत्वचम् ॥
कुरण्टकं देवदारु प्रलेपनमनुत्तमम् ।
पलाशभस्म चैकाङ्गं लेपो गोमूत्रसंयुतः ॥
सक्षारं सार्षपं तैलमथवाऽपि ससैन्धवम् ।
अभ्यङ्गार्थे प्रयोक्तव्यं तैलं कारञ्जमेव वा ।
कुष्ठसैन्धवचूर्णं वा तैलाक्तस्यावघर्षणम् ॥
स्वर्जिकातिविषे मुस्तं त्वगेलेल्वार्थ(लैल्वालु)वत्सकैः ।
शताह्वागरुकुष्ठैश्च पिष्टैस्तैलं विपाचयेत् ॥
तदस्याभ्यञ्जने योज्यं कण्डूकोठारुनाशनम् ।
शिग्रुमूलमहिंस्रां च पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
तेनास्याभ्यञ्जयेद्गात्रं कुष्ठतैलेन वा पुनः ॥
एतेन विधिना व्याधिर्यदि नैवोपशाम्यति ।
कण्डूमद्भिः सदाहैश्च मण्डलैर्विदहेदपि ॥
ततो विरेचनं दद्याद्रक्तं चास्यावसेचयेत् ।
विनिर्हृते दुष्टरक्ते कुर्याद्रक्तप्रसादनम् ॥
सघृतैस्त्रिफलाकल्कैर्मधुकोदुम्बरान्वितैः ।
इति वातादिजानां ते वैसर्पाणां चिकित्सितम् ॥
समासव्यासयोगैश्च पृथक्त्वेन च कीर्तितम् ।
एतदेव च संसृष्टं संसृष्टेषु प्रयोजयेत् ॥
यवान्नं शालयो मुद्गा मसूराः सहरेणवः ।
भोजनार्थे पुराणाः स्युर्जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ॥
मसूरिकाः सविस्फोटाः कक्ष्यां पामां तथैव च ।
संसृष्टपित्तरक्तोत्था वैसर्पवदुपक्रमेत् ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ।

(इति) उत्तरेषु खिलस्थाने मार्गचीयायां संहितायां वैसर्पचिकित्साध्यायश्चतुर्दशः १४॥

चर्मदलचिकित्सिताध्यायः पञ्चदशः ।

अथातश्चर्मदलचिकित्सितं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

अथ खलु भगवन्तमृषिगणपरिवृतं ब्राह्म्या श्रिया देदीप्यमानमृषिश्रेष्ठं कश्यपमभिवाद्य पप्रच्छ भार्गवः—भगवन् ! क एष चर्मदलो नाम व्याधिर्विसर्पमाणोऽग्निदग्धोपमरूपोऽत्याबाधकरो बालानामङ्गेषूपपद्यते, कथं चोत्पद्यते क्षीरपानां कुमाराणां ? क्षीरान्नादानां तु(च), नवाऽन्नादवयःस्थानाम् ? अत्र को हेतुः ? किमात्मकः ? कतिविधः ? कानि चास्य लक्षणानि ? उपद्रवाश्च के ? इत्येवं व्याख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

अथ भगवानब्रवीद्वत्स ! श्रूयतामिह खलु क्षीरपानां कुमाराणां स्तन्यदोषेण, क्षीरान्नादानां स्तन्यदोषेणाहारदोषेण च, सुकुमाराणामस्थिरधातूनां बालानां गर्भशय्योचितमृदुशरीराणां वस्त्राङ्काधारणोष्णानिलातपस्वेदोपनाहस्वमलमूत्रपुरीषसंस्पर्शाशौचपाणिपीडनाऽतीवोद्वर्तनकुलप्रवृत्त्यादिभिरुपायैर्मुखगलहस्तपादवृषणान्तरकट्यङ्गसन्धिषु चोत्पद्यते ॥ ४ ॥

नचान्नादवयःस्थानामिति किं कारणं ? स्थिरकठिनसंहतत्वगस्थिधातूनां तथा नित्यव्यायामोपचितगात्राणां क्लेशं सहतां न भवत्येष व्याधिरिति ॥५॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २३७ तमं पत्रम्)

वायुभूयिष्ठत्वाद्वाय्वात्मकमेवोदाहरन्ति । चर्मदलमिति चर्मावदारणात् । स चतुर्विधो—वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिकः, सान्निपातिक इति ॥ ६ ॥

तत्र या बालस्य माता वा धात्री वा रूक्षसमुदाचाराहारोदावर्तनोपवसनशीला तथाऽतिचङ्क्रमणव्यायामक्लेशानत्यर्थमुपसेवते तस्या वायुः प्रकुपितः स्तन्यं दूषयति । तस्य लक्षणम्—उदके प्रक्षिप्तं प्लवते विच्छिद्यते छत्रायते श्यावावभासं, रसेन तिक्तकषायं विरसं चेति । तत् पिबतो जन्तोरिमानि रूपाणि भवन्ति—सकण्डूस्फुटितपरुषश्यावावभासान्यङ्गे मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, तनूनि सविसर्पीणि चिमिचिमान्वितानि तथा फेनिलानि; विप्लुतं तनु विवर्णमतिसार्यते; प्रवेपकमुखशोषरोमहर्षान्वितश्च वातचर्मदलः ॥ ७ ॥

---

१ आधारणमतिशयेन धारणमिति यावत् ।

यदा तु धात्री क्रोधसंतापोष्णाम्ललवणकटुकविदग्धाध्यशनविवशा(ता)नुपसेवते तस्याः पित्तं प्रकुपितं वायुना विक्षिप्यमाणं स्तन्यवहाभिः सिराभिरनुसृत्य स्तन्यं दूषयति । तस्य लक्षणानि—उदके प्रक्षिप्तं हरितरक्तासितावभासं भवत्यथ रसेन कट्वम्ललवणतिक्तं, स्पर्शेनोष्णमिति । तत् पिबतो जन्तोरिमानि रूपाणि भवन्ति—रक्तनीलावभासानि श्यावपीताभानि शुष्कच्छवीन्युष्णानि कुथितदोषपूर्णानि मण्डलान्युत्पद्यन्तेऽस्य विसर्पीणि त्वङ्मांसदारणानि प्रभिन्नानि पद्मपत्रप्रकाशान्यग्निदग्धोपमानि भवन्ति । अतोऽतिसार्यते हरितपीतगुदपाककरमभीक्ष्णं, दाहमुखशोषच्छर्दियच्च(पीत)वदनान्वितश्च पित्तचर्मदलः ॥ ८ ॥

अथ या धात्री गुर्वम्ललवणमधुराभिष्यन्दिदिवास्वप्नालस्याहितानि चात्यर्थमुपसेवते तस्याः प्रकुपितः श्लेष्मा वायुना समुदीर्यमाणः स्तन्यमभिदूषयति । तस्य लक्षणं—जले निषीदत्यधस्ताद्रूपेण सान्द्रं स्नेहबहलं स्पर्शेन शीतपिच्छिलं रसेन मधुरमिति । तत् पिबतो जन्तोरिमानि रूपाणि भवन्ति—शीतस्तिमितस्निग्धसान्द्रैर्मण्डलैः श्वेताभैर्बहुभिर्नात्यर्थवेदनाकरैः सर्षपमात्रीभिः पिडकाभिरुपचितैश्चिरपाकिभिः सकण्डूतोदयुतैरुपचीयते, ततोऽस्य प्रतिश्यायारोचकाङ्गगौरवकासपाका उत्पद्यन्ते, बहुलं पिच्छिलं चाऽनुबद्धमतिसार्यते, निष्टनति श्लेष्माणं छर्दयति, तन्द्राभिभूतः श्वेतताल्वोष्ठश्च भवतीति श्लेष्मचर्मदलः ॥ ९ ॥

यदा तु त्रिदोषसंसृष्टं क्षीरमनुपिबति तदाऽस्याङ्गे मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति कृष्णरक्तावभासानि दग्धगुडप्रकाशानि वा त्रिभिर्गुणैरन्वितानि क्षिप्रपाकीनि विगन्धीन्यवदीर्णानि पूतिकुणपविस्रावीणि चेति । तैः स सर्वावनद्धाङ्गो निष्टनत्यनिशं कृच्छ्रेण रोदिति स्तनं नाभिनन्दति, कृष्णमरुणवर्णावभासं चाऽतिसार्यते । सोऽसाध्यः सन्निपातात्मक इति ॥ १० ॥

छर्दितृष्णाज्वराध्मानश्वयथुहिक्काश्वासस्वरभेदोपद्रवान्वितश्च प्रत्याख्येयः ॥ ११ ॥

---

१ कुथितानि दुर्गन्धयुक्तानीत्यर्थः ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

नोपक्रमेदसाध्यं तु साध्यं यत्नेन साधयेत् ।
यत् पश्येद्द्वन्द्वजं रूपे पाकं वा रूपतोऽधिकम् ॥ १२ ॥
तस्य तस्य विदित्वा तु क्रियां सम्यक् प्रयोजयेत् ।
येनोपक्रम्यमाणोऽपि शान्तिं नैति पुनः पुनः ॥ १३ ॥
तेनैवोत्पातरोगोऽयं न विश्वासः कथञ्चन ।
तस्मात् सम्यगुपक्रम्यो यथा वक्ष्ये चिकित्सितम् ॥ १४ ॥

तत्रादितश्चैव धात्रीं स्नेहाभ्यङ्गस्वेदोपपन्नां नीलिकाचूर्णयुतं सर्पिः पाययेत्, त्रिवृच्चूर्णघृतं वा । ततः संसर्गोपपादितालघुस्निग्धैर्यूषैर्दाडिमसैन्धवयुतैर्मृदुमोदनमश्नीयान्निवातशयनासनपरा । व्यायामाजीर्णमैथुनं च नानुचरेत् । विदारिगन्धैरण्डबृहतीगोक्षुरकपुनर्नवापृश्निपर्ण्य इति कषायमेनां पाययेत् स्तन्यशोधनार्थं, द्विपञ्चमूलकषायं वा । रास्ना सुगन्धा नाकुलीति कल्कः स्तनालेपः, तथाऽजगन्धाऽवल्गुजकबृहतीकण्टकारिकायुतः प्रदेहः, शताह्वामधुकाजगन्धाकाश्मर्यबृहतीकण्टकारिकाबलापीलुगुडूचीकल्को वा भद्रमुस्तात्व(ग)गरुकल्को वा पुराणसर्पिस्तिलकल्को वेति । अथोरुपूगपलाशपाटलिरास्नाक्वाथः परिषेकः, पयसा वा सुखोष्णेन चेति । देवदारुरास्नाबर्हिणमज्जेति तैलं विपक्कमभ्यञ्जनीयं, बिल्वदेवदारुचूतशुक्तिफलविपक्कं वा द्विबलाबिल्वमूलसुरदार्वाम्रपेशिकाविपक्कं वेति वातचर्मदलचिकित्सितमुक्तम् ॥ १५ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २३८ तमं पत्रम्)

अथ पैत्तिके वक्ष्यामः । तद्यथा—धात्रीं स्नेहाभ्यङ्गोपपन्नां वमनविरेचनेनोपक्रमेत्, निम्बोदकपिप्पलीकल्केन वामयेत् पिप्पलीलवणयुक्तेन वा दोषनिर्हरणार्थं, मृद्वीकेक्षुरसाभयादिभिर्विरेचयेन्मृद्वीकामलकसंयोगेन वा आरग्वधफलमज्जकषायसंयुक्तेन वा क्षीरेणेति यथाबलं वीक्ष्य । संसर्गं कारयेद्यवाग्वा यूषकृताकृतविधानेन वा । काश्मर्यमधुकपरूषकशीतपाक्य इति कृत्वा सुशीतं शर्करामधुलिखितं कषायं पाययेत् स्तन्यशोधनार्थं,

पयस्यासारिवामृतामधूकमृद्वीकानां कषायं शर्करायुतं चेति । प्रपौण्डरीकसारिवोशीरचन्दनकल्कः स्तनालेपः, मधुकक्षीरशुक्लाचन्दनरसाञ्जनतुङ्गयुतः प्रदेहः, यष्टीमधुकचन्दनकल्को वा, मधुकचन्दनभद्रमुस्तामञ्जिष्ठारसाञ्जनकल्को वा, रसाञ्जनसारिवामधुकचन्दनोशीरकल्को वा, ककुभोदुम्बराश्वत्थवटनलमूलशालूकवञ्जुलकल्को वा घृतयुतः, बिशमृणालपद्मकमञ्जिष्ठापद्मरसाञ्जनकल्को वेति। मधुकमधुपर्णीवेडवेतसशतावरीनलमूलकदलीकुशकाशपद्मोत्पलेक्षुविदारीवटोदुम्बरत्वग्जम्बूकुम्भीका मधुरा चेत्येतानि जलाढके पक्त्वा चतुर्भागावशेषे घृतप्रस्थं पाचयेत् कषायद्विगुणक्षीरेण सगर्भः स्यान्मञ्जिष्ठावितूर्णकपयस्याधातक्युशीरचन्दनक्षीरकाकोलीप्रपौण्डरीकक्षीरशुक्लातालीसमृद्वीकेति सुपिष्टं विदध्यादेतेन सिद्धेनाभ्यज्य ततोऽवचूर्णयेल्लोध्रमधुकदारुहरिद्रामलकीत्वक्पत्रचूर्णैनैतेनेत्येवम्, अस्माज्ज्वरदाहरागपाकव्रणादयश्चोपशाम्यन्तीति पित्तचर्मदलचिकित्सितमुत्तमम् ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं श्लैष्मिके वक्ष्यामः—अथ धात्रीं पूर्वेण विधिनोपचार्य निम्बकषायमदनफलसिद्धां व्यक्तलवणां यवागूं पाययेन्मदनफलतिलपिष्टतण्डुलसिद्धां वा वमनविधानेन सुखसलवणस्निधायाः श्लेष्मोद्धरणार्थं च पिप्पल्युष्णोदकं पीत्वा च्छर्दयेत्, कृतवमनायाः शिरोविरेचनं विदध्यान्मुद्गसतीनवेत्राग्रपटोलनिम्बमुस्तकानामन्यतमपरिगृहीतेन यूषेण मृदुमोदनं भोजयेत् । कुटजफलमुस्ताप्रियङ्गुशार्ङ्गिष्टापाठालोध्रगुडूचीमूर्वेत्यक्षमात्राणि यथालाभं सुखोष्णोदकेनानुपिबेत्, पाठाशृङ्गवेरकल्कं वा, कुटजफलपाठाकल्कं वा, किराततिक्तकमुस्ताचूर्णं वा मधुना लिहेत् । भद्रमुस्तारिष्टपटोलमूर्वादारुहरिद्रात्रिफलासप्तपर्णत्वगित्येतैः कषायमासुतं मधुना पाकव्यपदेशतश्चोपयोजयेत्, मुस्तकमालतीपत्रकल्केन स्तनावालेपयेत् । अथ विरेचनं त्रिवृत्त्रिफलोष्णोदकलवणसंयुक्तमुपयोज्य यूषश्चाहारविधिः । कुटजारिष्टारग्वधमदनस्वादुकण्टकमुस्तकनक्तमालयुतः प्रदेहः, कुष्ठशुकनासारोहिणीमुस्तककिराततिक्तातिविषायुतो वा, सुरसशिग्रुमुस्ताकालमालकविडङ्गहिङ्गुपर्णीति वा, त्रिफलादारुहरिद्राकल्को वा हरिद्रारसाञ्जनकल्को वेति । भद्रमुस्तोशीरास्फोटाटरूषकहरिद्राकरञ्जसुमनारिष्टसिद्धं तैलमभ्यञ्जनीयमिति ॥१७॥

भवति चात्र श्लोकः—

एषा चर्मदलोत्पत्तिर्व्याख्याता वर्णरूपतः ।
साध्यासाध्यविधानैश्च (प्रतीकार्यो) यथाक्रमम् ॥ १८ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ १९ (८५) ।

(इति) खिलेषु चर्मदलचिकित्सा(ध्यायः पञ्चदशः) ॥ १५ ॥

अम्लपित्तचिकित्सिताध्यायः षोडशः ।

अथातोऽम्लपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णादामे चामे च पूरणात् ।
पिष्टान्नानामपक्वानां मद्यानां गोरसस्य च ॥ ३ ॥
गुर्वभिष्यन्दिभोज्यानां वेगानां धारणस्य च ।
अत्युष्णस्निग्धरूक्षाम्लद्रवाणामतिसेवनात् ॥ ४ ॥
फाणितेक्षुविकाराणां कुलत्थानां च शीलनात् ।
भृष्टधान्यपुलाकानां पृथुकानां तथैव च ॥ ५ ॥
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नादतिस्नानावगाहनात् ।
अन्तरोदकपानाच्च भुक्तपर्युषिताशनात् ॥ ६ ॥
वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामन्यतमो यदा ।
मन्दीकरोति कायाग्निमग्नौ मार्दवमागते ॥ ७ ॥
एतान्येव तथा भूयः सेवमानस्य दुर्मतेः ।
यत्किञ्चिदशितं पीतं देहिनस्तद्धि दह्यति ॥ ८ ॥
विदग्धं शुक्ततां याति शुक्तमामाशये स्थितम् ।
तदम्लपित्तमित्याहुर्भूयिष्ठं पित्तदूषणात् ॥ ९ ॥
जन्तोर्यदनुबध्नाति लौल्यादनियतात्मनः ।
अविशुष्के यथा क्षीरं प्रक्षिप्तं दधिभाजने ॥ १० ॥
क्षिप्रमेवाम्लतामेति कूर्चीभावं च गच्छति ।
रसधातौ तथा व्यम्ले भुक्तं भुक्तं विदह्यते ॥ ११ ॥

अव्यापन्ने त्वधिष्ठाने जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
प्रेर्यमाणः समानेन प्रश्वासोच्छ्वासयोगतः ॥ १२ ॥
धम्यमान उदानेन सम्यक् पचति पाचकः ।
इत्युद्दिष्टं समुत्थानं, लिङ्गं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १३ ॥
विड्भेदो गुरुकोष्ठत्वमम्लोत्क्लेशः शिरोरुजा ।
हृच्छूलमुदराध्मानमङ्गसादोऽन्त्रकूजनम् ॥ १४ ॥
कण्ठोरसी विदह्येते रोमहर्षश्च जायते ।
सामान्यलक्षणं त्वेतद्विशेषश्चोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥
वाताच्छूलाङ्गसादौ च जृम्भा स्निग्धोपशायिता ।
पित्ताद्भ्रमो विदाहश्च स्वादुशीतोपशायिता ॥ १६ ॥
कफाद्गुरुत्वं छर्दिश्च स्याद्रूक्षोष्णोपशायिता ॥ १७ ॥
व्याधिरामाशयोत्थोऽयं कफपित्ते तदाश्रये ।
तस्मादादित एवास्य मूलच्छेदाय बुद्धिमान् ॥ १८ ॥
अक्षीणबलमांसस्य वमनं संप्रकल्पयेत् ।
नान्यो मान्यः क्र(मो) ह्यस्य शान्तये वमनादृते ॥ १९ ॥
मूलच्छेदादिव तरोः स्कन्धशाखाविपर्यये ।
दोषशेषश्च वान्तस्य यः स्यात्तदनुबन्धकृत् ॥ २० ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २३९ तमं पत्रम् ।)

तस्योपशमनं कुर्याल्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
सात्म्यकालोपपन्नैश्च योगैः शमनपाचनैः ॥ २१ ॥
दोषोत्क्लेशे न सहसा द्रवमौषधमाचरेत् ।
वमनीयादृते तद्धि न सम्यक् परिपच्यते ॥ २२ ॥
चेष्टाहारविशेषेण किञ्चित् परिणते ततः ।
पीतं तु कुरुते यस्माच्छमपाचनभेदनम् ॥ २३ ॥
नागरातिविषे मुस्ता नागरातिविषेऽभया ।
त्रायमाणा पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ २४ ॥
त्रयस्त्रिकार्षिका ह्येते पातव्या दोषदर्शनात् ।

किराततिक्तक्काथो वा रोहिण्या वाऽथ केवलः ॥ २५ ॥
संसर्गहृतदोषस्य विशुद्धामाशयस्य च ।
यत्नेनाग्निसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २६ ॥
यथा गोमयचूर्णाद्यैः सूक्ष्मैः सन्धुक्षितोऽनलः ।
क्रमेणाप्यायितबलो दहत्यार्द्रमपीन्धनम् ॥ २७ ॥
तथा विशुद्धदेहानां कायाग्निः समुदीरितः ।
पाचयत्यन्नपानानि सारवन्त्यपि देहिनाम् ॥ २८ ॥
सम्यक्परिणतेष्वेषु न स्युरामान्वया गदाः ।
जायते च तदोत्साहस्तुष्टिः पुष्टिर्वपुर्बलम् ॥ २९ ॥
ततः क्रमविशेषेण जातप्राणस्य देहिनः ।
पक्वाशयगतान् दोषान् स्रंसनेन विनिर्हरेत् ॥ ३० ॥
लवणाम्बुना सुखोष्णेन क्षीरेणेक्षुरसेन वा ।
मधूदकेन तिक्तैर्वा वमनं संप्रकल्पयेत् ॥ ३१ ॥
त्रिफला त्रायमाणा च कटुका रोहिणी त्रिवृत् ।
पञ्चैषामर्धपलिकास्त्रिवृता त्वर्धभागिका ॥ ३२ ॥
पीत्वा विरेचनं ह्येतदम्लपित्ताद्विमुच्यते ।
पटोलपत्रं त्रिफलात्वचश्चार्धपलोन्मिताः ॥ ३३ ॥
त्रायन्तीरोहिणीनिम्बयष्टिकाः कर्षसंमिताः ।
पलद्वयं मसूराणां चैकध्यं तद्विपाचयेत् ॥ ३४ ॥
जलाढकेऽष्टभागं तु पूतशेषं पुनः पचेत् ।
सर्पिषः कुडवं दत्त्वा प्रस्थार्धमवशेषितम् ॥ ३५ ॥
तत् पीत्वा नातिशीतोष्णं सुखेनाशु विरिच्यते ।
चिरप्रसक्तमप्येतदम्लपित्तं व्यपोहति ॥ ३६ ॥
वातपित्तं ज्वरं कुष्ठं वैसर्पं वातशोणितम् ।
विद्रधिं रक्तगुल्मं च विस्फोटांश्चाशु नाशयेत् ॥ ३७ ॥
पुराणाः शालयो मुद्गा मसूराः सहरेणवः ।
गव्यं सर्पिः पयो वाऽपि जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ॥ ३८ ॥

कलायशाकं पौतीकं वासापुष्पं सवास्तुकम् ।
यानि चान्यानि शाकानि तिक्तानि च लघूनि च ॥ ३९ ॥
भोजनेनाऽतिशस्यन्ते यच्चान्यदविदाहि च ।
तत्सात्म्यानां प्रयोगाणां यथोक्तानां च शीलनम् ॥ ४० ॥
लशुनस्य हरीतक्याः पिप्पल्याः सर्पिषस्तथा ।
मदिरायाश्च जीर्णायाः कालाग्निबलवृद्धये ॥ ४१ ॥
व्याधेरस्य यथोक्तानां निदानानां च वर्जनम् ।
युक्ताहारविहारस्य युक्तव्यायामसेविनः ॥ ४२ ॥
शुक्तकोऽयमलोलस्य शाम्यत्यात्मवतः सतः ।
यश्च यस्यानुबन्धः(द्धः) स्याद्दोषस्तस्योपशान्तये ॥ ४३ ॥
प्रयतेत भिषङ्नित्यं तच्छान्तौ स प्रशाम्यति ।
आनूपदेशे प्रायेण संभवत्येष देहिनाम् ॥ ४४ ॥
तस्माज्जाङ्गलजैरेनमौषधैः समुपक्रमेत् ।
अप्रशाम्यति चैतस्मिन्नपि देशान्तरं व्रजेत् ॥ ४४ ॥
स एव देशो यत्र स्यादारोग्यं, ते च बान्धवाः ।
गच्छन्ति ये न गच्छन्ति ये चास्य हितकारिणः ॥ ४५ ॥
नित्यालीलस्य दीनस्य परिदूनस्य देहिनः ।
क्रियाः सर्वाः प्रहीयन्ते स्वजनो विजनीभवेत् ॥ ४६ ॥
तस्मात् सततमारोग्ये प्रयतेत विचक्षणः ।
अरोगो जीवितफलं सुखं समधिगच्छति ॥ ४७ ॥
ज्वरातीसारपाण्डुत्वशूलशोथारुचिभ्रमैः ।
उपद्रवैरिमैर्जुष्टः क्षीणधातुर्न सिद्ध्यति ॥ ४८ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ पृह (४६)

इति खिलेष्वम्लपित्तचिकित्साध्यायः षोडशः ॥ ङ ट (१६)

(इति ताडपत्रपुस्तके २४० तमं पत्रम् ।)

---

१ अलोलस्य जिह्वालौल्यादिरहितस्याऽयं शुक्तकोऽम्लपित्तामयः शाम्यतीत्यर्थः ।

शोथचिकित्साध्यायः सप्तदशः।

अथातः शोथचिकित्सितं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
वान्तस्याथ विरिक्तस्य कर्शितस्य ज्वरादिभिः।
महोपवासक्लिष्टस्य विरुद्धाजीर्णभोजिनः ॥ ३ ॥
सद्यश्चात्यर्थलवणक्षारोष्णाम्लकटून् रसान्।
शूकरोरभ्रमांसादि दधिमृद्भक्षणादि च ॥ ४ ॥
शीतप्रवातव्यायामव्यवायांश्चातिसेवतः।
तथैव दुष्प्रजाताया नार्याः कृच्छ्रेण वा पुनः ॥ ५ ॥
सूताया निःस्रुतायाश्च द्विषन्त्याः स्वमुपक्रमम्।
एतदेव निदानं च शीलयन्त्यास्ततस्तयोः ॥ ६ ॥
शोथः संजायते शीघ्रं दारुणः स चतुर्विधः।
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लैष्मिकः सान्निपातिकः ॥ ७ ॥
आगन्तुः क्षतनिष्पिष्टच्युतभग्नादिसंभवः।
दष्टावमूत्रिताघ्रातसंस्पर्शगरयोगजः ॥ ८ ॥
प्रकोपहेतुः सर्वेषां सामान्येनैव कीर्तितः।
पूर्वं ज्वरनिदाने तु प्रोक्तः प्रत्येकशो मया ॥ ९ ॥
यथावदेषां रूपाणि संप्रवक्ष्याम्यतः परम्।
अपराह्णे ध्रुवा वृद्धिः श्वयथोरनिलात्मनः ॥ १० ॥
पूर्वाह्णे श्लैष्मिकस्य स्यान्मध्याह्ने पैत्तिकस्य तु।
पूर्वमध्यापरे यामे ह्रासश्चैषां यथाक्रमम् ॥ ११ ॥
श्याववर्णः सवर्णो[1] वा क्षिप्रोत्थाननिवर्तनः।
पिपीलिकाकीर्ण इव ताम्यते परितुद्यते ॥ १२ ॥
विषमज्वरजुष्टस्य चिराच्चैव विदह्यते।
भिन्नरोमा चलोऽङ्गुल्या निम्नो भवति पीडितः ॥ १३ ॥
सिरास्नायुत्वगायामैरधःकाये च वर्धते।
स्निग्धोष्णोपशयी रूक्षः श्वयथुर्वातसंभवः ॥ १४ ॥

---

१ अविकृतवर्ण इत्यर्थः।

नीललोहितपीताभः पीड्यते धूप्यते मुहुः ।
क्षिप्रपाकी सविक्लेदस्तृष्णादाहज्वरान्वितः ॥ १५ ॥
नाभ्यां च बस्तिमूले च वृद्धिश्चास्य विशेषतः ।
नित्यं च (रोच)ते शीतं श्वयथुः पित्तसंभवः ॥ १६ ॥
स्थिरः शीतोऽतिबहलः श्लक्ष्णः पाण्डुरवेदनः ।
सोत्क्लेशारोचकस्वापकण्डूकाठिन्यगौरवः ॥ १७ ॥
चिराद्वृद्धिमवाप्नोति चिराच्च विनिवर्तते ।
उरोगण्डाक्षिकूटेषु वृद्धिश्चास्य विशेषतः ॥ १८ ॥
शीतज्वरकरः शीतद्वेषी शोफः कफात्मकः ।
नीलपीतारुणाभासः सिराजालोपसन्ततः ॥ १९ ॥
अनेकोपद्रवस्रावः सर्वरूपसमन्वितः ।
सुतीव्रवेदनोऽसाध्यः श्वयथुः सान्निपातिकः ॥ २० ॥
रक्तश्यावारुणोऽत्युष्णस्तोदभेदरुजान्वितः ।
आगन्तुः, सविषस्ताम्रः कृष्णो वाऽऽशु विसर्पितः ॥ २१ ॥
हृल्लासारुचितृण्मूर्च्छाज्वरारुचिकरो भृशम् ।
इति षड्विधमुद्दिष्टं श्वयथोर्लक्षणं मया ॥ २२ ॥
नृणां तु पादप्रभवः स्त्रीणां च मुखसंभवः ।
उभयोर्यश्च गुह्यस्थः सर्वगश्च न सिद्ध्यति ॥ २३ ॥
मारुतः सर्वशोफानां मूलहेतुरुदाहृतः ।
यथा च पित्तं दाहस्य, शैत्यस्य च यथा कफः ॥ २४ ॥
त्वग्रक्तमांसमेदांसि शोथोऽधिष्ठाय वर्धते ।
तदस्याशु क्रियां कुर्याद्दारुणस्य यथोत्तरम् ॥ २५ ॥
कफपित्तोत्तरे शोफे क्षामदेहस्य देहिनः ।
वमनाद्यां क्रियां कुर्यात्तद्युक्तमनिलोत्तरे ॥ २६ ॥
शाल्यन्नमुद्गमण्डेन शोथी भुञ्जीत मात्रया ।
सबालमूलकव्योषपिप्पलीकेन वाऽऽदितः ॥ २७ ॥

लब्ध्वामाशयकोष्ठस्य पञ्चगव्येन सर्पिषा ।
कल्याणकेन तिक्तेन दशमूलादिकेन वा ॥ २८ ॥
स्निग्धस्विन्नस्य वमनं विदध्याच्च विरेचनम् ।
ततो दशाहान् सोऽश्नीयात् पयसा वाऽप्पभोजनम् ॥ २९ ॥
ततो यवान्नं तक्रेण शीलयेच्च यथाबलम् ।
(इति ताडपत्रपुस्तके २४१ तमं पत्रम्)
पञ्चमुष्टिकयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ३० ॥
दधिमद्यसुरास्नेहशाकपिष्टाम्लसेवनम् ।
असात्म्यानि निदानं च वर्जयेत् पथ्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥
सगुडं शृङ्गवेरं च भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
हरीतकीं गुडयुतां, त्रिसमां[1] वाऽभ्यसेत् सदा ॥ ३२ ॥
पिप्पलीवर्धमानं वा, पिप्पल्यो मधुकेन वा ।
देवदार्वभयाशुण्ठीचूर्णकल्कमथापि वा ॥ ३३ ॥
पिबेत्त्र्याणामेतेषां क्वाथं च सपुनर्नवम् ।
महौषधं चित्रकं वा पिप्पल्यो देवदारु वा ॥ ३४ ॥
तक्रेण पयसा वाऽथ सेवमानः सुखी भवेत् ।
चित्रामूलाग्निकश्यामात्रिव्योषैर्वा शृतं पयः ॥ ३५ ॥
महौषधं देवदारुकल्कं वा पयसा पिबेत् ।
गन्धर्वहस्तं त्रिव्योषं श्यामामूलं च पञ्चमम् ॥ ३६ ॥
क्षीरसिद्धं पिबेदेतद्यस्य स्याच्छ्वयथुर्महान् ।
गोमूत्रं महिषीमूत्रमुष्ट्रमूत्रमथो पिबेत् ॥ ३७ ॥
यथास्वं क्षीरमिश्रं वा शीलयेच्छोफशान्तये ।
सर्पिः पुनर्नवाक्वाथे कल्कैरेभिर्विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
व्योषमुस्ता..............दिने दिने ।
सर्वेषामेव शोथाना प्रयोगोऽयं विधीयते ॥ ३९ ॥
अयोरजस्त्रिकटुकं त्रिवृता कटुरोहिणी ।
त्रिफलाया रसेनैतत् पीत्वा चूर्णं सुखी भवेत् ॥ ४० ॥

---

१ समभागा हरीतकी गुडूची शुण्ठी=त्रिसमा ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती विडङ्गं गजपिप्पली ।
त्रिव्योषं रोहिणी दारु चित्रकं चेति चूर्णयेत् ॥ ४१ ॥
अयोरजस्तद्द्विगुणं क्षीरेणाभ्यस्य मुच्यते ।
त्रिव्योषत्रिफलामुस्ताविडङ्गचित्रकाः समाः ॥ ४२ ॥
नवैते सुधृता भागा नवायोरजसस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लीढ्वा भुञ्जीत यवषष्टिकम् ॥ ४३ ॥
शुष्कमूलकयूषेण मुस्ताक्तपयसाऽपि वा ।
भल्लातकं त्रिवृद्दन्ती त्रिव्योषं त्रिफलाऽग्निकः ॥ ४४ ॥
तिला गुडा विडङ्गं च मधु सर्पिरयोरजः ।
नाम्ना कटुकबिन्दुर्हि लेहः शोथप्रमर्दनः ॥ ४५ ॥
सामान्येनैतदाख्यातं पृथक्त्वेन निबोध मे ।
तत्रादितः प्रवक्ष्यामि वातिकस्य भिषग्जितम् ॥ ४६ ॥
कुलत्थयवकोलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
निर्यूहे साधितं तैलं कल्कैरेतैः समांशिकैः ॥ ४७ ॥
शतावरीकृष्णगन्धायष्टीमधुकजीवनैः ।
सक्षीरैस्तत् पिबेत् काले कुर्यादभ्यञ्जनं च तत् ॥ ४८ ॥
शताह्वां मधुकं दारु सश्वेतां च गवादनीम् ।
वत्सादनीं च पिष्ट्वा तैः सुखोष्णैः शोथमादिहेत् ॥ ४९ ॥
वर्चीवं बिल्वमेरण्डं तर्कारीं सपुनर्नवाम् ।
निष्क्वाथ्य वारिणोष्णेन श्वयथुं परिषेचयेत् ॥ ५० ॥
तिलानां सर्षपाणां च गोधूमस्य यवस्य च ।
चूर्णानां तैलमिश्राणामुपनाहं विधापयेत् ॥ ५१ ॥
तथैवैरण्डबीजानां भृष्टानां वोपनाहनम् ।
एरण्डो बिल्वमूलं च बृहती कण्टकारिका ॥ ५२ ॥
करञ्जश्चिरिबिल्वश्च श्वदंष्ट्रा च समांशिका ।
लेपोऽयं सर्पिषा युक्तो वातश्वयथुनाशनः ॥ ५३ ॥

एष एव यथालाभं परिषेकः सुखावहः ।
शारिवा मूलकं शुष्कं शुकनासा महौषधम् ॥ ५४ ॥
कुष्ठं मुस्ता जलं लम्बा प्रलेपः शोफनाशनः ।
श्वदंष्ट्रैरण्डमूलं च बिल्वमूलं महौषधम् ॥ ५५ ॥
पुराणमूलकं चैषां क्वाथे क्षीरं विपाचयेत् ।
क्षीरावशेषमाहृत्य काले सघृतशर्करम् ॥ ५६ ॥
यथाग्नि पाचयेदेनं वातश्वयथुनाशनम् ।
एरण्डतैलं पयसा गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५७ ॥
तेनास्य दोषशेषश्च श्वयथुश्च निवर्तते ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत स्निग्धोष्णसहितानि च ॥ ५८ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २४२ तमं पत्रम्)

अथ पित्तसमुत्थस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
अभयाऽऽमलकीदन्तीत्रिकर्ममधुचन्दनैः ॥ ५९ ॥
संजीवनीयमञ्जिष्ठैर्मधूककुसुमैः समैः ।
सक्षीरैः पाचितं सर्पिः शोफस्याभ्यञ्जनं परम् ॥ ६० ॥
पानं चैतत् प्रदातव्यं शोफरोगनिवारणम् ।
जीवकर्षभकावैन्द्री मधुपर्णी शतावरी ॥ ६१ ॥
मुदिता वेतसं चैव प्रलेपः सरसाञ्जनः ।
तालीशोशीरमुदिताचन्दनं सरसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
मधुकं पद्मकं चेति लेपः श्वयथुनाशनः ।
शतावरीं हंसपदीं मधुपर्णीं च चित्रकम् ॥ ६३ ॥
बन्दां तालीसपत्रं च पिष्ट्वा श्वयथुमादिहेत् ।
क्षीरद्रुमाणां त्वङ्मूलक्वाथस्तु परिषेचने ॥ ६४ ॥
सदाहरागपाके च हितः सक्षीरशर्करः ।
त्रिवृन्मधुकमृद्वीकाकाश्मर्याभिः श्रृतं पयः ॥ ६५ ॥
विरेचनीयमन्यद्वा यथावस्थं प्रयोजयेत् ।
नात्यच्छस्निग्धशीतानि स्वादूनि च लघूनि च ॥ ६६ ॥

पयो द्रवाणि भुञ्जीत यथोक्तानि च मात्रया।
श्वयथोः कफजस्यापि चिकित्सां शृण्वतः परम् ॥ ६७ ॥
ह्रीबेरागरुदारूणि चव्यचित्रकनागरम्।
अभया पिप्पलीमूलं रजन्यौ हिङ्गु मात्रया ॥ ६८ ॥
क्वाथं गोमूत्रपिष्टं वा पिबेच्छोफनिबर्हणम्।
चित्रकारग्वधौ मूर्वाविडङ्गामलकाभयाः ॥ ६९ ॥
पिप्पलीशारिवापाठाकषायं मधुना पिबेत्।
देवदारु च पाठां च शृङ्गवेरं च भागशः ॥ ७० ॥
तथा पुष्करमूलं च गोमूत्रक्वथितं पिबेत्।
पाठा मुस्ताऽभया दारु चित्रको विश्वभेषजम् ॥ ७१ ॥
पिप्पल्यतिविषा मूर्वा तथा ताडकपत्रिका।
बाधासु तत् पिबेत् पूतं कफश्वयथुनाशनम् ॥ ७२ ॥
तगरागरुमुस्तानि सरलं देवदारु च।
कुष्ठं त्वचा च लेपोऽयं कफश्वयथुवारणः ॥ ७३ ॥
कालां गोधापदीं हिंस्रां सुषवीं तालपत्रिकाम्।
पिष्ट्वा शीतकमूलं च शोथमस्य प्रलेपयेत् ॥ ७४ ॥
कुष्ठच्छत्राकवल्कं च यातुमूलं त्रिकण्टकम्।
भद्रदारुं सुगन्धां च पिष्ट्वोष्णैः शोफमादिहेत् ॥ ७५ ॥
मूलकानि च शुष्काणि भद्रमुस्तं सशारिवम्।
गोमूत्रपिष्टो लेपोऽयं श्वयथोर्विनिवारणः ॥ ७६ ॥
पलाशभस्म चैकाङ्गलेपो गोमूत्रसंयुतः।
श्लैष्मिके श्वयथावेष परिषेको विधीयते ॥ ७७ ॥
पञ्चमूलशृतं तोयं गोमूत्रं वाऽपि केवलम्।
निम्बाङ्कोठोरुपूगानां तर्कार्याः कुटजस्य च ॥ ७८ ॥
नक्तमालस्य वंशस्य पत्रक्वाथोऽवगाहनः।
त्रिफला चित्रकवचे द्वे हरिद्रे कुठेरकः ॥ ७९ ॥

श्यामाखुपर्णीकटुकाकाकमाचीसुवर्चलाः ।
वार्ताकी निचुलं निम्बो विडङ्गं विश्वभेषजम् ॥ ८० ॥
रास्ना पुनर्नवा मूर्वा कुष्ठं व्याघ्रनखं वृषम् ।
शिग्रुमूलमथार्कं च यथालाभं समाहृतैः ॥ ८१ ॥
गोमूत्रपिष्टैर्लेपः स्यात् क्वथितैः परिषेचनम् ।
एतैरेव द्रवैः पक्वैरभ्यङ्गः शोथनाशनः ॥ ८२ ॥
पटोलमूलं त्रिफला विडङ्गं रजनीति षट् ।
कार्षिकाः स्युस्तथैकस्माद्द्विगुणं रोचनीफलम् ॥ ८३ ॥
नीलिका त्रिगुणा देया त्रिवृता तु चतुर्गुणा ।
चूर्णमेतद्द्रवां मूत्रसंयुतं मात्रया पिबेत् ॥ ८४ ॥
काले विरिक्तो भुञ्जीत जाङ्गलानां रसेन तु ।
त्रिफला सरलं दारु रजन्यो रोहिणी वचा ॥ ८५ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरातिविषे घनम् ।
क्षारद्वयं विडङ्गं च पाठाऽगरु सचित्रकम् ॥ ८६ ॥
अयोरजश्च चूर्णानि गोमूत्रेण विपाचयेत् ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २४३ तमं पत्रम्)

द्रा(क्षाव)लयमाहृत्य गुटिका बदरोपमाः ॥ ८७ ॥
कृत्वाऽथैकां ततो द्वे वा पिबेदुष्णेन वारिणा ।
मुच्यते कफजाच्छोफादेवं श्वयथुपीडितः ॥ ८८ ॥
एषा हि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगं कफात्मकम् ।
कफार्शांसि च वृद्धिं च प्रमेहं च शमं नयेत् ॥ ८९ ॥
पञ्चमूलं वरुणकं सरलं देवदारु च ।
हस्तिकर्णपलाशश्च फलानि निचुलस्य च ॥ ९० ॥
पलाशः काकला काला गुडूची देवपुष्पकम् ।
अहिंस्रा श्रेयसी हिंस्रा कृष्णगन्धा पुनर्नवा ॥ ९१ ॥
कायस्था च वयस्था च चोरको जटिला जटा ।
अलम्बुषं सोरुपूगं प्रपुन्नाडं सनागरम् ॥ ९२ ॥

शिग्रुर्गोधापदी भार्गी तर्कारी शुष्कमूलकम् ।
एतैः सिद्धं यथालाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १३ ॥
निहन्त्युदीर्णश्वयथुं जन्तोर्वातकफोत्तरम् ।
उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा यष्टीमधुकचन्दनम् ॥ १४ ॥
पिप्पल्यो वालकं चैव पीतद्रुः पद्मकं तथा ।
मांस्युशीरं सतगरमेलाऽगरु कुटन्नटम् ॥ १५ ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसं मूर्वाकुष्ठप्रियङ्गवः ।
एतैस्तैलं विपक्तव्यमभ्यङ्गाच्छोथनाशनम् ॥ १६ ॥
क्रियैषा दोषजस्योक्ताऽऽगन्तोर्वैसर्पवत् क्रिया ।
अग्निसादो ज्वरस्तृष्णा कार्श्यारुचितमोभ्रमाः ॥ १७ ॥
श्वासव्रणातिसाराश्च स्वैश्चिकित्स्या उपद्रवाः ॥ १८ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ अग्र (१०६)

'(इति) खिलेषु श्वयथुचिकित्साध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥

शूलचिकित्साध्यायोऽष्टादशः ।

अथातः शूलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥

क्षोभात्त्रासाध्ययनातिप्रसङ्गात् क्षुत्काले चात्यम्भसः पानदोषात् ।
वेगानां वा निग्रहाद्यानयानादामान्मांसाद्रूक्षधान्याशनाद्वा ॥ ३ ॥
क्रुद्धो वायुः कर्तनायामतोदैः कम्पाध्मानैराविशन् कुक्षिदेशे ।
शूलं पित्तेनान्वितः श्लेष्मणा वा द्वाभ्यां वाऽपि प्रेर्यमाणः करोति ॥४॥
वाताच्छूलं क्षुधितस्योग्ररूपं घोरैर्वेगैर्यन्निरुच्छ्वासकर्तृ ।
विद्याद्भुक्ते जीर्यति स्वेददाहतृष्णार्तस्य प्रततं पित्तशूलम् ॥ ५ ॥
मन्दाबाधं स्तिमितं भुक्तमात्रे कफोद्रेकात् स्तम्भहृल्लासकर्तृ ।
विद्याच्छूलं सन्निपाताच्चतुर्थं सर्वैर्लिङ्गैर्दुःसहं तत्त्वसाध्यम् ॥ ६ ॥
वायुः प्रोक्तो बलवानुग्रवेगः(सोऽयं)क्रुद्धो देहमाश्वेव हन्ति ।
तस्मादादावर्दितं वातशूलेनाऽभ्यक्ताङ्गं स्वेदयेदाशु वैद्यः ॥ ७ ॥

वातघ्नोष्णैरवगाहोपनाहैः पिण्डस्वेदैरुष्णकैः पायसैर्वा ।
एणादीनां जाङ्गलानां रसांश्च लावादीनां चान्वितान् सैन्धवेन ॥ ८ ॥
स्निग्धोष्णाम्लान् शीलयेद्वातशूली वातघ्नैर्वा साधितं क्षीरमुष्णम् ॥९॥
तैलं शुक्तं मस्तु सौवीरकं च पिबेच्छूली सह सौवर्चलेन ।
श्यामां शुण्ठीं सैन्धवं तुम्बुरूणि हिङ्गु क्षारं यावशूकं विडं च ॥ १० ॥
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रवराह्वं शटिं च पेयं कोष्णं चाम्भसा वातशूले ।
क्षीरं पीत्वा शीतलं पित्तशूली वमेत् कामं शर्करावारिणा वा ॥११॥
शूलार्तं वा शङ्खकुन्देन्दुगौरैर्मुक्ताहारैः संस्पृशेत् पङ्कजैर्वा ।
रौप्यैः कांस्यैः स्फाटिकैः काञ्चनैर्वा (तोया)सिक्तैर्भाजनैश्चन्द्रशीतैः १२
यस्मिञ्छूलं संस्पृशेत्तं प्रदेशं भूयो भूयः कदलीनां दलैर्वा ।
मृद्वीं शय्यां बिसिनीपत्रभक्तिन्यासोपेतां चन्दनाम्बुप्रसिक्ताम् ॥ १३ ॥
शीते वेश्मन्यहतां सोपधानां सेवेतान्तःप्रस्फुरत्पद्मपत्राम् ।
हृद्याः शीता मधुरा भेदनीयाः पेयाः सिद्धाः शीतला वा कषायाः ॥१४॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २४४ तमं पत्रम् ।)

क्षौद्रोन्मिश्राः स्वादवः पित्तशूलस्योच्छेदार्थं शर्कराचूर्णयुक्ताः ।
सामे सोत्क्लेशे भोजने वा विदग्धे संशुद्ध्यर्थं सैन्धवोष्णोदकेन ॥१५॥
कुर्यात् कामं वमनं श्लेष्मशूले वान्तं चैनं लङ्घितं सुप्रतान्तम् ।
क्षारोपेतं पाययेत् पाचनीयं पिप्पल्यादिक्वाथमुष्णं सहिङ्गु ॥ १६ ॥
तत्सिद्धां वा भोजयेत्तं यवागूं संसृष्टान्नः क्रमशो वा निषेवेत् ।
चूर्णं सर्पिर्वटकक्षारबस्तीन् कल्कक्वाथान् भागशः कल्पशश्च ॥ १७॥
शूलाटोपानाहगुल्मामयघ्नं सिद्धं प्रोक्तमृषिभिर्ध्यानयोगात् ॥ १८ ॥

हिङ्गुपाठात्रिकटुकक्षारसैन्धवचित्रकान् ।
हपुषामभयां चव्यमजाजीधान्यपुष्करान् ॥ १९ ॥
अम्लवेतसवृक्षाम्लयवानीदाडिमानि च ।
शटिं सौवर्चलं चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २० ॥
एतद्धि चूर्णमुष्णाम्बुदधिमस्तुसुरासवैः ।
पीतमानाहहृद्बस्तिशूलगुल्मार्तिनाशनम् ॥ २१ ॥

प्लीहार्शोग्रहणीदोषकासश्वासानुरोग्रहम् ।
मातुलुङ्गरसैर्युक्तं हन्ति मूत्रग्रहं तथा ॥ २२ ॥
अम्लवेतसवृक्षाम्लयवानीक्षारचित्रकम् ।
हिङ्गुचव्योषकशटीजीवन्तीत्रिकटूनि च ॥ २३ ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं बदरं शिरिवारिकाम् ।
नागदन्तीं च बिल्वं च तथा लवणपञ्चकम् ॥ २४ ॥
समभागानि मतिमान् सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
रसेन मातुलुङ्गस्य वटकान् कारयेत्ततः ॥ २५ ॥
गुल्मोदावर्तशूलेषु पिबेदेतान्महागुणान् ।
सुखोष्णवारिमद्याम्लैर्मूत्रकृच्छ्रे तथैव च ॥ २६ ॥
हृद्रोगेषु गुदभ्रंशमेढ्रबस्तिरुजासु च ।
विडदाडिमहिङ्गूनि सैन्धवं मरिचं तथा ॥ २७ ॥
मातुलुङ्गरसैर्युक्तं शूलाटोपहरं पिबेत् ।
एतानि व्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥ २८ ॥
साजाजिपिप्पलीमूलयुतैर्वा पथ्यमुत्तमम् ।
सौवर्चलवचाहिङ्गुत्र्यूषणं सहरीतकम् ॥ २९ ॥
सुरेशयवसंयुक्तं हन्ति शूलबलं क्षणात् ।
पलिकान् घृतसंयुक्तान् सक्तुसैन्धवचित्रकान् ॥ ३० ॥
वचां चैवैकतः कृत्वा कटाहे प्रदहेद्भिषक् ।
प्रदीप्तमवतार्याथ तं क्षारं मात्रया पिबेत् ॥ ३१ ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं शूलगुल्मरुजापहम् ।
पञ्चमूलयवक्वाथयुक्तमेरण्डजं पिबेत् ॥ ३२ ॥
तैलं वाय्वात्मके शूले द्राक्षाक्वाथयुतं तथा ।
सशर्करं पित्तशूले पित्तगुल्मे प्लिहेषु च ॥ ३३ ॥
दाडिमव्योषहपुषापृथ्वीकाक्षारचित्रकैः ।
साजाजिपिप्पलीमूलचव्यदीप्यकसैन्धवैः ॥ ३४ ॥

समांशैर्विपचेत् सर्पिः सक्षीरं मृदुनाऽग्निना ।
कोलमूलकयूषेण संयुक्तं वातगुल्मनुत् ॥ ३५ ॥
शूलानाहश्वासकासविषमज्वरहृद्ग्रहान् ।
अरुचिग्रहणीदोषशूलपाण्ड्वामयांस्तथा ॥ ३६ ॥
योनिदोषांश्च हन्त्येतदमृतप्रतिमं घृतम् ।
बिल्वकुष्ठयवक्षारवचाचित्रकसैन्धवैः ॥ ३७ ॥
एनीयकविडव्योषतिन्तिडीकाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुसौवर्चलाजाति(जि)दाडिमेन्द्रयवैस्तथा ॥ ३८ ॥
पुनर्नवाकारवीभ्यां हंसपद्या च साधितम् ।
घृतं चतुर्गुणे दध्नि शुक्तकाति(जि)कसंयुतम् ॥ ३९ ॥
द्विपञ्चमूलकोलानां कुलत्थानां रसेन च ।
शूलगुल्मानिलोत्कम्पग्रन्थीनर्दितहृद्ग्रहान् ॥ ४० ॥
वातकुण्डलिकावर्तमेतत् सर्पिरपोहति ।
सौवर्चलयवक्षारवचात्र्यूषणचित्रकैः ॥ ४१ ॥
हरीतकीविडङ्गाभ्यां पयसा चैव साधितम् ।

(इति ताडपत्रपुस्तके २४५ तमं पत्रम् ।)

संयुक्तं भद्ररोहिण्या दशाङ्गं शूलनुद्धृतम् ॥ ४२ ॥
प्लीहगुल्मक्रिमिश्वासकासहिक्काविनाशनम् ।
शतपुष्पावचाकुष्ठपिप्पलीफलसैन्धवैः ॥ ४३ ॥
सर्षपद्वयसंयुक्तां फलवर्तिं प्रयोजयेत् ।
एषाऽऽध्मानमुदावर्तं शूलं चाशु व्यपोहति ॥ ४४ ॥
उष्णोदकस्नेहयुक्तं मूत्रक्षौद्राम्लकाञ्जिकैः ।
संयोज्यैकत्र मतिमानेभिश्चूर्णैः समावपेत् ॥ ४५ ॥
शताह्वापिप्पलीकुष्ठवचानां देवदारुणः ।
पूतीकस्य हरेणूनां बिल्वानां मदनस्य च ॥ ४६ ॥
शूलानाहविबन्धघ्नमिमं बस्तिं प्रदापयेत् ।
आस्थापनप्रमाणेन स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ ४७ ॥

संरुद्धे वायुना मूत्रे प्रतिस्तब्धे तथोदरे ।
पुरीषे च विमार्गस्थे चूर्णबस्तिरयं हितः ॥ ४८ ॥
वारिद्रोणे पलान्यष्टौ पचेद्गन्धपलाशकात् ।
ततः कषायं तु वचापिप्पलीफलसैन्धवैः ॥ ४९ ॥
संयुक्तं क्षौद्रतैलाभ्यां शताह्वाकुडवेन च ।
दद्यान्निरूहमानाहपार्श्वहृद्बस्तिशूलिनाम् ॥ ५० ॥
बलवर्णाग्निजननं श्रोणिगुल्मरुजापहम् ।
कुलत्थयवकोलानि पञ्चमूलद्वयं तथा ॥ ५१ ॥
क्वाथयेत्तं जलद्रोणे ततस्तं तैलसंयुतम् ।
कषायं पिप्पलीकुष्ठवचेन्द्रयवसर्षपैः ॥ ५२ ॥
हरेणुकासैन्धवाभ्यां तगरेण घृतेन वा ।
तन्निरूहमुदावर्तकुष्ठगुल्मोपशान्तये ॥ ५३ ॥
दद्याच्चैवेदमाश्वेव बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
तैलपकाशनं धीरः कल्कपेष्यैर्विपाचितम् ॥ ५४ ॥
पिप्पलीबिल्वमधुकशताह्वाफलचित्रकैः ।
देवदारुवचाकुष्ठपुष्कराख्यैश्च संयुतम् ॥ ५५ ॥
समांशैर्द्विगुणक्षीरं तदुदावर्तिनां हितम् ।
शूलानाहगुदभ्रंशवर्चोमूत्रविनिग्रहान् ॥ ५६ ॥
कट्यूरुपृष्ठशूलार्शोमूढवातांश्च नाशयेत् ।
गुदशूलं तथोत्थानं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ५७ ॥
कुष्ठं विडङ्गातिविषादारुदार्वीहरेणुकाः ।
एलाऽजमोदा ह्रीबेरं नागरं पुष्करं शटी ॥ ५८ ॥
स्थिरा सकृद्फला रास्ना पिप्पल्यश्चव्यचित्रकम् ।
श्यामा शताह्वा यष्ट्याह्वा सैन्धवं मदनं वचा ॥ ५९ ॥
निचुलं नीलिनी दन्ती बिल्वं चाक्षार्धसंश्रि(मि)तैः ।
गन्धर्वतैलं तैलं वा पचेत्तदनुवासनम् ॥ ६० ॥

गुल्माढ्यवातशूलार्शःप्लीहोदावर्तवृद्धिनुत् ।
सकुण्डलं मूत्रकृच्छ्रमानाहं च व्यपोहति ॥ ६१ ॥
शतार्धं दशमूलस्य मदनानां तथाऽऽढकम् ।
पूतीकदन्तीसुरभीश्वदंष्ट्राणां च बुद्धिमान् ॥ ६२ ॥
पलानि विंशतिं दद्यादेकैकस्य तमेकतः ।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थयुक्तं जलोन्मने ॥ ६३ ॥
क्वाथयेत् पादशेषं तु तस्मिंस्तैलाढकं पचेत् ।
गोमूत्रार्धाढकं यवपिप्पलीसैन्धवत्रिकम् ॥ ६४ ॥
.........यवशताह्वानां......वलीनकैः ।
कुष्ठवक्र(क्र)स्य(त्व)चा युक्तमेतत् स्यादनुवासनम् ॥ ६५ ॥
ऊरुस्तम्भकटीपृष्ठगुदवंक्षणशूलिषु ।
प्लीहोदावर्तगुल्मेषु फलतैलं प्रयोजयेत् ॥ ६६ ॥
इति शूलचिकित्सा ते विस्तरेण प्रकीर्तिता ।
सिद्धैः प्रयोगैर्विविधैः प्राणिनां हितकाम्यया ॥ ६७ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ चू १ (७१)
(इति) खिलेषु शूलचिकित्साध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥ डाड (१८) ।

अष्टज्वरचिकित्सितोत्तराध्याय एकोनविंशतितमः ।

अथातोऽष्टज्वरचिकित्सितोत्तरमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
एकद्वित्रिसमुत्थानां निदानं प्रागुदाहृतम् ।
चिकित्सां संप्रवक्ष्यामि सन्निपातस्य हेतुवत् ॥ ३ ॥
(इति तांडपत्रपुस्तके २४६ तमं पत्रम्)

अहिता................................. ।
.............................गुडसंयुतः ॥

---

१ अस्याग्रे पत्रत्रयं लुप्तं ताडपत्रपुस्तके ।

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।
एषां तु मूलं निष्क्वाथ्य पिबेत् सक्षारसैन्धवम् ॥
समङ्गी मधुकं मुस्तं भद्रदार्वथ शर्करा ।
वातज्वरे प्रयोक्तव्यं गुडूच्या सह पानकम् ॥
विदारिगन्धा ह्येरण्डं बृहत्यौ पृश्निपर्णिका ।
भद्रदारुसमायुक्तो वातज्वरहरो मतः ॥
विदारिगन्धा कलशी तथा गन्धर्वहस्तकः ।
मधुकं भद्रदारुश्च क्वाथः शर्करया युतः ॥
वातज्वरहरो देयो मातुलुङ्गरसाप्लुतः ।
एरण्डं वरुणं चैव बृहत्यौ मधुकं तथा ॥
वातज्वरहरः क्वाथो रास्नाकल्कसमायुतः ।
द्विपञ्चमूलनिष्क्वाथः कोष्णो वा यदि वा हिमः ।
रास्नाकल्कसमायुक्तो वातज्वरहितो मतः ॥
रास्नासरलदेवाह्वयष्टीमधुकसंयुतः ।
पेयो विदारिगन्धाद्यो निष्क्वाथो वा ससैन्धवः ॥
पञ्चमुष्टिकयूषेण युक्ताम्ललवणेन च ।
भुञ्जीत भोजनं काले जाङ्गलानां रसेन च ॥
पिबेदन्तरपानं च बिल्वमूलशृतं जलम् ।
द्वे पञ्चमूले वर्चीवमेकेषीकां पुनर्नवाम् ॥
सहस्रवीर्यां नादेयीं शतवीर्यां शतावरीम् ।
विश्वदेवां शुकनसां सहदेवां सनाकुलीम् ॥
रास्नाजगन्धे पूतीकं देवाह्वं देवताडकम् ।
बले द्वे हंसपादीं च क्वाथोत्थीमुपलङ्कशाम् (?) ॥
कृष्णागरुं व्याघ्रनखं शतपुष्पां पलङ्कषाम् ।
कायस्थां च वयस्थां च चोरकं जटिलां जटाम् ॥
अपेतराक्षसीं यक्षां गुहाह्वासुष्ट्रलोमिकाम् ।
हरेणुकां हैमवतीं कैटर्यं सुवहां वचाम् ॥

वृश्चिकालीं च भार्गीं च...स्या शिग्रुं च कल्कशः ।
संहृत्य तैलं विपचेद्वातज्वरनिबर्हणम् ॥
पुराणसर्पिःसंस्कारो विधेयो जाङ्गलो रसः ।
दशमूलकुलत्थानां यवानां कुडवस्य च ॥
कुलीरशृङ्ग्या रास्नायाः शटीपुष्करमूलयोः ।
भार्ग्या दुरालभायाश्च निर्यूहः साधु साधितः ॥
तेनास्य विगुणो वायुर्ज्वरश्चाशु प्रशाम्यति ।
वातश्लेष्मसमुत्थस्य व्याख्यास्यामि चिकित्सितम् ॥
बृहत्यौ पुष्करं दारु पिप्पल्यो नागरं शटी ।
क्वाथमेषां पिबेदुष्णमादौ दोषविपाचनम् ॥
द्विपञ्चमूलं भार्गीं च कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
नागरं पिप्पलीं दारु पिबेद्वा सैन्धवान्वितम् ॥
पटोलं धान्यकं मुस्ता मूर्वा पाठा निदिग्धिका ।
कषाय एषां पातव्यः षडङ्गो मधुसंयुतः ॥
त्रिफला जीवनीयानि पिप्पलीमूलशर्करे ।
सिद्धो ग्रहघ्नसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
नागरं दश(मूलं) च कट्वङ्गं दारुकद्वयम् ।
पिप्पल्यस्त्रिफला भार्गी कर्कटाख्या दुरालभा ॥
वातश्लेष्मज्वरे पेयं सुखोष्णं सैन्धवान्वितम् ।
तिक्तकं कटुरोहिण्याः कल्कमक्षसमं भिषक् ॥
हिङ्गुसैन्धवसंसृष्टं पिबेत् क्षिप्रं सुखाम्बुना ।
कफजेऽनिलजे चैव ज्वरे पीतं सुखावहम् ॥
महतः पञ्चमूलस्य क्वाथः श्लैष्मिकवातिके ।
नागरामरदारुभ्यां शृतमुष्णं पिबेज्जलम् ॥
बालमूलकयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ।
कदूष्णद्रव्ययुक्तेन मन्दस्निग्धेन भोजयेत् ॥

लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठायष्टिकोशीरबालकैः ।
चन्दनागरुबाह्लीकश्रीवेष्टककुटन्नटैः ॥
मूर्वाशताह्वासरलसालनिर्यासरोचकैः ।
क्षीरद्रोणेऽर्धपलिकैर्भिषक्तैलाढकं पचेत् ॥
तत् साधु सिद्धमाहृत्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
लाक्षादिकमिदं तैल...................

(इति ताडपत्रपुस्तके २५० तमं पत्रम्)

..................................[1]

....

(पिप्प)ल्योऽतिविषा मुस्ता स्थिराढ्या सदुरालभा ॥
सचन्दनयवोशीरसारिवाः सनिदिग्धिकाः ।
रोहिण्यामलकं बिल्वं त्रायमाणातिसाधितम् ॥
घृतं हन्ति शिरःशूलं कासं जीर्णज्वरं क्षयम् ।
वमनं कफरोगाणां पैत्तिकानां विरेचनम् ॥
शोधनं शमनं कार्यं कृशे शमनशोधनम् ।
मण्डादिरिष्यते सामे यवागूर्वातजे तथा ॥
विषौषधिप्रजातानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियात् ।
सन्निपातज्वरस्यातः प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥
स सर्वलक्षणोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्योऽल्पलक्षणः ।
बलहीनस्य नष्टाग्नेः सर्वथा नैव सिध्यति ॥
किमङ्ग ! बालकानां तु क्षीणधातुबलौजसाम् ।
तथाऽपि यत्नमातिष्ठेदानृशंस्याद्भिषग्वरः ॥
सन्निपातेषु दोषेषु यो दोषो बलवान् भवेत् ।
तमेवादौ प्रशमयेच्छेषं दोषमतः परम् ॥
अल्पान्तरबलेष्वेषु दोषेषु मतिमान् भिषक् ।
श्लेष्माणमादौ शमयेत् स ह्येषामनुबन्धकृत् ॥

---

१ अस्याग्रे पत्रद्वयं लुप्तं ताडपत्रपुस्तके ।

गुरुत्वात् कृच्छ्रपाकित्वादूर्ध्वकायाश्रयात्तथा ।
तस्माज्ज्वरे यदुद्दिष्टं वातपित्तकफात्मके ॥
तस्मात्तस्यामवस्थायां तत्तत् कार्यं चिकित्सितम् ।
पिप्पल्यादिवचादारुवयस्थासरलान्वितः ॥
पेयः कफोत्तरे सामे सहिङ्गुक्षारसैन्धवः ।
दोषास्तेनाशु पच्यन्ते विबन्धश्चोपशाम्यति ॥
नागरं कट्फलं धान्यं मुस्तं पर्पटकं वचा ।
देवदार्वभया भार्गी भूतीकं दशमं भवेत् ॥
शृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां पेयं वातकफोत्तरे ।
ऊर्ध्वजत्र्वङ्गरोगाणां ज्वरितानां प्रशस्यते ॥
शटीपौष्करपिप्पल्यो बृहती कण्टकारिका ।
शुण्ठी कर्कटकी भार्गी दुरालम्भा यवानिका ॥
शूलानाहविबन्धघ्नं शट्याद्यं कफवातनुत् ।
विडङ्गातिविषे भार्गी पौष्करं चित्रकं शटी ॥
शार्ङ्गेष्टा पिप्पली शुण्ठी पिबेद्वातकफोत्तरे ।
दुरालभावचादारुपिप्पलीमूलनागरम् ॥
.......................पुष्करं शटी ।
क्वाथं सलवणं देयं हिङ्गुक्षारान्वितं पिबेत् ॥
सन्निपाते विबन्धे च वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
जीवकर्षभकौ शृङ्गी मूलं पुष्करजं शटी ॥
सन्निपातेऽनिलकफे कासे चैषां प्रशस्यते ।
बृहत्यौ पुष्करं दारु पिप्पल्यो नागरं शटी ॥
क्वाथमेषां पिबेदुष्णमादौ दोषविपाचनम् ।
दुरालभा वचा दारु पिप्पली भद्ररोहिणी ॥
महौषधं कर्कटकी बृहती कण्टकारिका ।
क्वाथः सलवणः पेयः सन्निपातज्वरापहः ॥
देवदारु वचा मुस्तं कैरातं कटुरोहिणी ।
गुडूची नागरं क्वाथः सन्निपातज्वरापहः ॥

उरोग्रहे कण्ठरोगे मुखरोगे च शस्यते ।
त्रिफला रोहिणी निम्बं पटोलं कटुकत्रयम् ॥
पाठा गुडूची वेताग्रं सप्तपर्णः सवत्सकः ।
किराततिक्तकं मुस्ता वचा चैत्येकतः शृतम् ॥
कफोत्तरं निहन्त्येतत् पानादग्निं च दीपयेत् ।
पटोलमुस्तमधुकरोहिणीक्वथितं जलम् ॥
योगमेतं त्रिफलया युक्तं च सुरदारुणा ।
पाययेन्मधुनाऽऽलोड्य सन्निपाते कफोत्तरे ॥
आरग्वधवचानिम्बपटोलोशीरवत्सकम् ।
शार्ङ्गेष्टाऽतिविषा मूर्वा त्रिफला सदुरालभा ॥
भद्रमुस्ता बला पाठा मधुकं भद्ररोहिणी ।
कषाय एष शमयेज्ज्वरमाशु त्रिदोषजम् ॥
जाड्यं सशोफमाध्मानं गुरुत्वं चापकर्षति ।
नागरं दशमूलं च कट्वङ्गं दा............

(इति ताडपत्रपुस्तके २५३ तमं पत्रम्)

....

....

................शिशुं प्राशयेयुः कथञ्चन ॥
नवसद्यःक्षतानां तद्व्रणानां रोहणं भवेत् ।
क्षतजं प्राप्य हि विषं दर्शयत्यात्मनो बलम् ॥
प्रसादयति तच्चाशु सन्धत्ते च मधु व्रणम् ।
तस्मात् स्वभावतो नॄणां सहोष्णेनाशितं मधु ॥
विरुद्धत्वात्त्रिभिर्दोषैर्जीवितान्ताय कल्पते ।
तुल्यत्वादुष्णयोगाच्च यथा च मधुसर्पिषी ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) खिलेषु मधुविशेषणीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ थ १ (२१)

---

१ अस्याग्रे पत्रपञ्चकं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके ।

क्षीरगुणविशेषीयाध्यायो द्वाविंशतितमः ।

अथातः क्षीरगुणविशेषीयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
गोर्महिष्या अजायाश्च नार्या उष्ट्र्या अवेः स्त्रियाः ।
तुरङ्ग्या इति चोक्तानि पूर्वमेव पयांसि तु ॥ ३ ॥
भूयश्च गुणवैशेष्यात् क्षीराण्यष्टौ निबोध मे ।
प्रजापतेः पुरेच्छातः प्रजानां प्राणधारणम् ॥ ४ ॥
पञ्चभूतगुणं चापि भूरुहां जन्म कथ्यते ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां वानस्पत्यगणस्य च ॥ ५ ॥
वीरुधामोषधीनां च गुल्मानामपि जीवक ! ।
विविधानां तृणानां च सस्यानां चैव देहिनाम् ॥ ६ ॥
एवमादिगणो यस्तु भूमेः सार उदाहृतः ।
सोमस्य वायुतेजोपां बुद्धिश्चेति प्रजापतेः ॥
तदाहारगुणोत्पन्नं गवादीनामतः परम् ।
यथा सर्वौषधीसारं क्षीरोदे मथिते पुरा ॥
संभूतममृतं दिव्यममरा येन देवताः ।
तथा सर्वौषधीसारं गवादीनां तु कुक्षिषु ॥
क्षीरमुत्पद्यते तस्मात् कारणादमृतोपमम् ।
जरायुजानां भूतानां विशेषेण तु जीवनम् ॥
क्षीरं सात्म्यं हि बालानां क्षीरं जीवनमुच्यते ।
क्षीरं पुष्टिकरं वृद्धिकरं बलविवर्धनम् ॥
क्षीरमोजस्करं पुंसां क्षीरं प्राणगुणावहम् ।
गर्भधानकरं क्षीरं बन्ध्यानामपि योषिताम् ॥
क्षीणानां च कृशानां च शोफिनां राजयक्ष्मिणाम् ।
व्यायामश्रमनित्यानां स्त्रीनित्यानां च देहिनाम् ॥
संक्षीणरेतसां चापि गर्भस्रावे च दारुणे ।
रक्तपित्तामयेऽर्शस्सु मदक्षीणे ज्वरे तथा ॥

गर्भशोषे च वातानां क्षीरं परममुच्यते ।
सामान्यादिह दुग्धानां पुरा चोक्ता गुणादयः ॥
पृथक्त्वेन च वक्ष्यामि गवादीनां विशेषणम् ।
तृणगुल्मौषधीनां च अग्राग्रं पय एव हि ॥
खादन्ति मधुरप्रायं लवणं च विशेषतः ।
तत्सारगुणवैशेष्याद्गवां क्षीरं प्रशस्यते ॥
मधुरो हि रसः श्रेष्ठो रसानां परिकीर्तितः ।
तन्नित्यं वा गवां क्षीरं मधुरं बृहणं मतम् ॥
औषधाग्रातिभक्षत्वाद्विरेचयति तत् पयः ।
एतस्मात् कारणादुक्तं गवां क्षीरं रसायनम् ॥
एष वैशेषिकगुणो गोक्षीरस्य प्रकीर्तितः ।
क्रिमिकीटपतङ्गैश्च सर्पैरपि तृणाश्रितैः ॥
सह नानातृणं हीनं महिष्यो भक्षयन्ति हि ।
अवगाहन्ति तोयानि गर्भाणि च विशेषतः ॥
एतस्मात् कारणात्तासां क्षीरं कषायशीतलम् ।
शीतत्वाद्दुर्जरं स्निग्धं (गुरु) दाहनिबर्हणम् ॥
गवां क्षीराच्चाल्पा(गु)णं महिषीणां पयो मतम् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तानिबर्हणात् ॥
अल्पत्वाच्च बलित्वाच्च लघु दोषहरं पयः ।
अल्पत्वात्तद्घनं क्षीरं घनत्वादपि बृंहणम् ॥
शीतं संग्राहि मधुरं बल्यं वातानुलोमनम् ।
महाशयतया श्याम(न)मधुरप्रायसेवनात् ॥
बहुत्वाच्च घनत्वाच्च बल्यं पुष्टिकरं पयः ।
गुरु वृष्यं च निर्दिष्टं मधुरं च विशेषतः ॥
अल्पाहारतयोष्ट्रीणां प्रियं चाऽऽलवणं... ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २५९ तमं पत्रम् ।)

१ अस्याग्रे एकं पत्रं खण्डितं ताडपत्रपुस्तके ।

.... ।
.... ॥
.... ।
अतीते प्रथमे मासि प्रावृट्प्रोष्ठपदागमे ॥
दिव्यं खात् पतितं तोयं नाम्ना हंसोदकं शिवम् ।
आपूतं सूर्यतेजोभिरगस्त्येनाऽविषीकृतम् ॥
.... ।
.............................ति ॥
स्निग्धं वृष्यं च बल्यं च हेमन्ते गुरु वर्षति ।
शिशिरे वर्षति जलं कफवातप्रकोपनम् ॥
वसन्ते वर्षति जलं कषायस्वादुरूक्षणम् ।
तत्र........................... ॥
.... (पति)तं क्षितौ ।
तत् पात्रापेक्षितवति पात्रदोषेण तत्त्वतः ॥
नानारसत्वं भजते तोयं संप्राप्य भूतलम् ।
सर्वाम्बु सद्यःपतितमप्रशस्तमनार्तवम् ॥
त........................... ।
...........................रूदकम् ॥
कफानिलकरं पित्ते हितं शीतातिकारकम् ।
रक्तपित्तहरं रूक्षमवश्यायोदकं लघु ॥
एतच्चतुर्विधं प्रोक्तं तत्त्वेनाम्भोऽन्तरिक्षजम् ।
सह्य........................... ॥
........................श्लेष्मप्रकोपनाः ।
क्षारोदाः प्राक्स्रुता नद्यः कफघ्नाः पित्तकोपनाः ॥
लघूदकाः प्रतीचीगा वातलाः कफनाशनाः ।
क्षारं ताभ्यस्तु सामुद्रं मधुरं गुरु पच्यते ॥

.... ।
....................लवणं जलम् ॥
साभिष्यन्दि स्वादुपाकि शीतं पित्तघ्नमौद्भिदम् ।
सत्त्वक्लेदमलाद्दुष्टं पल्वलाम्बु गुरु स्मृतम् ॥
कषायमधुरं स्वादु विमलं सारसं जलम् ।
कौपं पि........................ ॥
.... ।
इत्यष्टधा जलं प्रोक्तं भूमिजं वृद्धजीवक ! ॥
लघु प्रकामं सस्नेहं शीतं सर्वरसान्वितम् ।
तृष्णापहं मनोह्लादि श्लेष्मघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥
रक्षोघ्नं जीवनं वृष्यं मूर्च्छाघ्नं......... ।
.... ॥
...............सूक्ष्मप्राणिसमाकुलम् ।
बहलं कलुषं चैव तथा पिच्छिलमाविलम् ।
ग्रामक्षेत्ररसैर्दुष्टं विषमूलोपदूषितम् ॥
शकुन्तक्रिमिशैवालयुक्तमत्युष्णचिक्कणम् ।
.... ॥
...............गुर्विणीषु च वर्जयेत् ।
धात्रीणां च विशेषेण स्वस्थानां रोगिणामपि ॥
पूर्वोक्तगुणबाहुल्यात् पानीयं सेव्यमिष्यते ।
विपाके मधुरं शैत्याद्वारि पित्तघ्नमुच्यते ॥
.... ।
...............णशीतमुष्णमथापि वा ।
भक्तस्य पूर्वं पीतं वा कृशत्वं कुरुते शिशोः ॥
भक्तस्य मध्ये पीतं तन्मध्यमत्वं नियच्छति ।
भक्तस्योपरि पीतं तु पीनत्वं (संप्रयच्छति) ॥

.... ।
................निष्क्काथोष्णाम्बु पाचनम् ॥
श्रमे भेदेषु तृष्णासु मूर्च्छास्वतिपिपासिते ।
निष्क्काथलाघवादम्बु सलिलं तप्तशीतलम् ॥
निर्दिशेत् सर्वदोषघ्नं बालानां......... ।
.... ॥
.....................मुष्णोदकं शिशोः ।
रक्तपित्तामयं त्यक्त्वा प्रायो वातकफात्मके ॥
रोगे शिशुर्वा धात्री वा गुर्विणी वोष्णकं पिबेत् ।
क्वचिद्रोगविशेषेण तप्तशीतं हितं बहु ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २६१ तमं पत्रम्)

अथान्तरिक्षं शरदि प्रशस्तं संतप्यमानं च रवेर्मयूखैः ।
पिबेत्सरो वाऽथ नदीं तडागं हेमन्तकाले शिशिरे च बालः ॥
वाप्यौद्भिदं प्रास्रवणं हि तोयं ग्रीष्मे प्रशस्तं कुसुमागमे च ।
वर्षासु कौपं सलिलं प्रशस्तमारोग्यहेतोरथ तप्तशीतलम् ॥

इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) खिलेषु पानीयगुणविशेषीयाध्यायः ॥ (२३)

मांसगुणविशेषीयाध्यायश्चतुर्विंशः ।

अथातो मांसगुणविशेषीयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
मांसं वृष्यं च बल्यं च मांसं प्राणविवर्धनम् ।
मांसं पुष्टिकरं वृद्धकृशानां मांसवर्धनम् ॥ ३ ॥
क्षयिणां क्षीणदेहानां मांसमेव परायणम् ।
न मांसतुल्यमन्यत्त्वारोग्यवीर्यविवर्धनम् ॥ ४ ॥
नराणां क्षीणशुक्राणां मांसं रेतोविवर्धनम् ।
वन्ध्यानामपि नारीणां कुमाराणां तथैव च ॥ ५ ॥

गर्भाधानकरं मांसमन्ते पुष्टिकरं तथा ।
गर्भिणीनां च नारीणां वातप्रशमनं परम् ॥ ६ ॥
स्त्रीणां प्रसवकाले तु मांस······मेव च ।
गर्भकाले च बालानां सरसं परमौषधम् ॥ ७ ॥
स्त्रीप्रियाणां तथा पुंसां नित्यव्यायामसेविनाम् ।
क्षीणानां यक्ष्मिणां चैव ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥ ८ ॥
वाताहतास्तु ये सत्त्वास्तेषां मांसरसो हितः ।
सुसंस्कृतो मांसरसो बिडजीरकहिङ्गुभिः ॥ ९ ॥
स्नेहे सिद्धश्च पयसा विशेषाद्वातिके स्मृतः ।
वातपित्तोत्तरे पुंभिः शर्करामधुरीकृतः ॥ १० ॥
स्निग्धो मांसरसः पेयस्तथा रक्तामयार्दितैः ।
क्षीण(र)सिद्धो मांसरसो मधुरो लवणोऽपि वा ॥ ११ ॥
बालानां क्षीणदेहानां गर्भकाले च शस्यते ।
हितं च बा(ब)लकामानां मांसस्वरससाधितः(म्) ॥ १२ ॥
सुसिद्धं लवणे सिद्धं मांसं कटुकरोचनम् ।
कायाग्निदीपनं चैव रसा······पो हितः ॥ १३ ॥
वेसवारः समधुरो लावणो वाऽपि रोचनः ।
पिष्टचूर्णितपक्कं वा प्रकु···वापिवान्न (?) तत् ॥ १४ ॥
शूल्यमङ्गारतप्तं च मांसं श्लेष्मामये हितम् ।
साम्लः(म्लं) सलवणश्चै(णं चै)व हितस्त(तं त)स्मात्तु जीवक !
पिष्टं वा खण्डशो वाऽपि मांसं पुटकसाधितम् ।
सहिङ्गुसैन्धवबिडैर्मरिचाम्लसजीरकैः ॥ १६ ॥
साङ्कुरैर्धान्यकैश्चैव शृङ्गबेरार्द्रकैरपि ।
पलाशे भूस्तृणोपेतं मांसं सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥
अथ मांसरसं(सः) सर्पिःसिद्धं(द्धः) सक्षीरमि(र) इष्यते ।
रसपाकविशेषेण तद्बल्यं(स बल्यः) तद्र(स र)सायनम्(नः)॥१८॥

अतः परं तु मांसानां रसपाकविशेषणम् ।
वक्ष्ये गुणविशेषं च वृद्धजीवक ! तच्छृणु ॥ १९ ॥
कफपित्तकरं मांसं गवां वाते हितं गुरु ।
विदाहि बृंहणं चैव, खड्गमांसं च तत्समम् ॥ २० ॥
न्यङ्कूनां विहितं वाते कफपित्तहरं लघु ।
सक्षारं दान्तिनं मांसं बृंहणं कटुतिक्तकम् ॥ २१ ॥
वीर्येणोष्णं च तद्विद्यात् कफपित्तं करोति च ।
गोकर्णमांसं तत्तुल्यं गवयस्य रुरोरपि ॥ २२ ॥
रसे पाके च मधुरं वातपित्तहरं गुरु ।
उष्णं चैव च्छागमांसमाविकं चापि तद्गुणम् ॥ २३ ॥
वृष्यं तु मांसं वाराहं मधुरं गुरु पच्यते ।
तद्गुणं माहिषं विद्धि, शौकरं स्यात्ततो गुरु ॥ २४ ॥
गर्दभस्य तथाऽश्वस्य मांसं यत् पृषतस्य च ।
कफघ्नं वातलं रूक्षं कटुतिक्ताह्वयं लघु ॥ २५ ॥
श्वदंष्ट्रो वृषदंष्ट्रश्च ऋष्यः शरभ एव च ।
वातघ्ना उष्णवीर्याश्च रसतः कटुकान्वयाः ॥ २६ ॥
गोलाङ्गूला वानराश्च तत्तुल्या मधुरोत्तराः ।
वृकर्क्षकोकजम्बूकाः सिंहा व्याघ्रतरक्षवः ॥ २७ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २६२ तमं पत्रम्)

स्वाद्यमांसास्त्विमे वृष्या उष्णाः पित्तविवर्धनाः ।
कषायतिक्ता रसतो वातघ्नाः कटुपाकिनः ॥ २८ ॥
नकुलो मूषिकः श्वाविद्बभ्रुः शल्यक एव च ।
कषायमधुराः शीता वृष्या गोधाश्च तद्गुणाः ॥ २९ ॥
ये स्युः शशकुरङ्गाद्याः सृमरश्चमराश्च ये ।
लघवो.........ष्णाः पित्तला नातिबृंहणाः ॥ ३० ॥
बार्हिणं मधुरोष्णं तु विषघ्नं गुरु बृंहणम् ।
तुल्यं कौक्कुटजं वन्यं, तत्तुल्यं ग्राम्यकौक्कुटम् ॥ ३१ ॥

विष्किराः क्रौञ्चवर्तीका मयूरेण समाः स्मृताः ।
तस्माल्लघुस्तु वर्तीरो वर्तीका लघवो लघुः ॥ ३२ ॥
तित्तिरिस्तु कटुः पाके सोष्णस्तु कफवातजित् ।
कपिञ्जलश्चकोरश्च उपचक्रश्च तत्समाः ॥ ३३ ॥
लोहपृष्ठो रक्तपृष्ठो रक्ताक्षो जीवजीवकः ।
तथाऽन्ये हिमवज्जाता मधुरा वृष्यबृंहणाः ॥ ३४ ॥
गुरवः शीतलाः पाके कषाया रसतस्तथा ।
खञ्जरीटो वपुक्कारः क्रकरो दीर्घपुंसकः ॥ ३५ ॥
कोयष्टिकः कपोतश्च रक्तपादो वसन्तकः ।
भृङ्गराजोऽथ हारीतः कोकिलः शुकसारिकाः ॥ ३६ ॥
एते चान्ये च प्रच्छदा (?) शीतमारुतकोपकाः ।
कषायमधुराः स्वादे कफघ्नाः कटुपाकिनः ॥ ३७ ॥
गृध्रः काकः श्येनचाषौ भासोलूककुलिङ्गकाः ।
शशन्ता मूषिकाः कोडास्तथाऽन्ये मांसभोजनाः ॥ ३८ ॥
प्रसहास्ते तु मधुरा वातघ्नाः कटुपाकिनः ।
बृंहणाश्चोष्णवीर्याश्च सततं शोषिणां हिताः ॥ ३९ ॥
प्लवा बका बलाकाश्च तीदार्यः कुररास्तथा ।
.........रक्ताक्षा मल्लिकाक्षाः सवारटाः ॥ ४० ॥
नन्दीमुखा मेघरावाः शराख्या जलकुक्कुटाः ।
समुद्रकाकाः कुहरा गोटुभा गण्डमालकाः ॥ ४१ ॥
कारण्डवाः सजीमूतास्तथाऽन्ये जलचारिणः ।
पाके च मधुरा वृष्या गुरवश्च...... ॥ ४२ ॥
.... ।
.... ॥ ४३ ॥
हंसस्तु गुरुरत्यर्थं वृष्योऽथ कफपित्तलः ।
शरारिः पाकहंसश्च चक्रवाकस्तथैव च ॥ ४४ ॥

जालपादास्तथाऽन्ये च हंसतुल्या गुणैः स्मृताः ।
क्रौञ्चः कुलिङ्गो द्रविडः पद्मपुष्करसादकः ॥ ४५ ॥
वार्ध्राणिसः सारसश्च सारङ्गो धामृण्यलिकः (?) ।
एते चान्ये चाम्बुचराः पक्षिणो गुरवः स्मृताः ॥ ४६ ॥
रसे पाके च मधुरा उष्णाः सलवणान्वयाः ।
वृष्या वातहराश्चैव कफपित्तविवर्धनाः ॥ ४७ ॥
नलमीनो झषश्चैव पाठीनश्चर्मपीवरः ।
चेलीमः शकुलार्भ(द)श्च शिलीन्ध्रो गर्गरस्तथा ॥ ४८ ॥
पुष्करो गोकरो मूचो वारडः शूलपाटलः ।
कृष्णमत्स्यः श्वेतमत्स्यो गोमत्स्यो रोहितस्तथा ॥ ४९ ॥
शकली महाशकली चम्पः कुन्दोऽथ मद्गुरः ।
इल्यः शङ्कुश्चिचरणो राजीवः शफरी तथा ॥ ५० ॥
एते चान्ये च बहवो विविधा मत्स्यजातयः ।
रसे पाके च मधुरा वातघ्ना वृष्यबृंहणाः ॥ ५१ ॥
उष्णवीर्याश्च ते ज्ञेया गुरवः कफपित्तलाः ।
लघ्वाशयास्तेऽन्ये तु किञ्चित्तिक्तान्वयान्तराः ॥ ५२ ॥
रोहितो नलमीनश्च.........लघवः स्मृताः ।
कूर्मो दुटिश्च नक्रश्च मकरोऽवकुशस्तथा ॥ ५३ ॥
तिमिः सहस्रदशनस्तथैव च तिमिङ्गिलः ।
इश्चकः शुक्तिकः शङ्खोऽवल्लूको जलसूकरः ॥ ५४ ॥
शम्बूकश्चन्द्रिकः शृङ्गी कर्कटः शकुटीपयः ।
एते चान्ये च जलजा मधुरा रसपाकयोः ॥ ५५ ॥
गुरवश्चोष्णवीर्याश्च गुरवः कफपित्तलाः ।
आनूपे तूत्तमश्छागः, श्रेष्ठो मत्स्येषु रोहितः ॥ ५६ ॥
जलजे शुक्तिकूर्मौ च, वारटोऽप्यथ पक्षिषु ।
एणो मृगेषु प्रवरः, प्रतुदेषु शुको वरः ॥ ५७ ॥

(इति ताडपत्रपुस्तके २१२ तमं पत्रम्)

विषयेषु······ग्र्यो लावः खगेषु तु ।
तित्तिरो विष्किरेष्वग्र्यः, काकोऽग्र्यः प्रसहेषु तु ॥ ५८ ॥
लघूक्तं रुधिरं मांसाद्गुरु मेदश्च चर्म च ।
मज्जावसे गुरुतरे तेभ्यो गुरु शिरः स्मृतम् ॥ ५९ ॥
लघुः स्कन्धो हि शिरसस्तस्मात् पार्श्वं लघु स्मृतम् ।
पार्श्वात् सक्थि लघु प्रोक्तं पादमांसं गुरु स्मृतम् ॥ ६० ॥
वसा मेदश्च मज्जा च वातपित्तहिताः स्मृताः ।
रसे पाके च मधुरा स्नेहच्छ्लेष्मप्रकोपनाः ॥ ६१ ॥
रक्तं रक्तप्रशमनं मांसं मांसविवर्धनम् ।
गुरवः प्राणिनो बाला, युवानो वृष्यबृंहणाः ॥ ६२ ॥
वृद्धास्तु वातला रूक्षाः, पुंभ्यस्तु लघवः स्त्रियः ।
मृगाल्लघुतरः पक्षी, पक्षिभ्योऽम्बुचरो गुरुः ॥ ६३ ॥
महाशरीराश्चाल्पकाया लघवो जीवक ! स्मृताः ।
विज्ञेयाश्चाल्पभुग्भ्योऽपि गुरवो बहुभोजनाः ॥ ६४ ॥
लघवोऽल्पभूमिचरा, अलसेभ्यो विदूरगाः ।
लघुदेशचरा अल्पा लघवो लघुभोजनाः ॥ ६५ ॥
गुरुदेशचराः स्थूला गुरवो गुरुभोजनाः ।
पाशबद्धं गुरु मांसं रूक्षं क्षुद्व्याधिभिर्हतम् ॥ ६६ ॥
श्वभिर्हतं पीतरक्तं नातिबृंहणमुच्यते ।
विषैर्हतमभक्ष्यं स्याच्छुष्कं नातिगुणावहम् ॥ ६७ ॥
सद्योऽपरिक्लिष्टहतं मांसं धातुं विवर्धयेत् ।
पूतिमांसं गुर्वसारं तदवृष्यमबृंहणम् ॥ ६८ ॥
एवं मांसविशेषज्ञः कल्पयेद्भोजने सदा ।
बालानां गुर्विणीनां वा बालपुत्रासु वा भिषक् ॥ ६९ ॥
दुष्प्रजातासु वा स्त्रीषु बाले वा कृशिते सदा ।
प्रयुञ्जन् सिद्धिमाप्नोति तत्त्वविद्वृद्धजीवक ! ॥ ७० ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥

(इति) खिलेषु मांसगुणविशेषीयाध्यायश्चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥२४॥ चू (७०)

देशसात्म्याध्यायः पञ्चविंशः ।

अथातो देशसात्म्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवान् कश्यपः ॥ २ ॥
कश्यपाख्यमृषिश्रेष्ठं पृष्टवान्.........रोचतः ।
देशसात्म्यमजानन्तः कथं कुर्युश्चिकित्सितम् ॥ ३ ॥
कस्य देशस्य मध्ये तु कुरुक्षेत्रं प्रतिष्ठितम् ।
इत्येवमुक्तो भगवान् काशिराजो महामुनिः ॥ ४ ॥
इदमुत्तरमक्लिष्टं व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
कुरुक्षेत्रं मध्यदेशाद्योजनानां शतं परम् ॥ ५ ॥
समस्तान् षड्रसान् प्रायो भुञ्जते मध्यदेशजाः ।
भक्ष्यभोज्यान्नवीरास्ते तु भुञ्जन्तो वाऽसकृत्तथा ॥ ६ ॥
पूर्वदेशस्तु विज्ञेयो मधुरः शीतलो गुरुः ।
कुमारवर्तनीमा(चा)दौ कटीवर्षस्तथैव च ॥ ७ ॥
मगधासु महाराष्ट्रमृषभद्वीपमेव च ।
पौण्ड्रवर्धनकं चापि मृत्तिकावर्धमानकम् ॥ ८ ॥
कर्वटं च समातङ्गं ताम(म्र)लिप्तं सचीरकम् ।
प्रियङ्गुमथ कौशल्यं कलिङ्गपृष्ठपूरकम् ॥ ९ ॥
एषु प्लीहविनो मर्त्या गलगण्डिकमे(न ए)व च ।
गुडशाल्योदनप्राया मत्स्यभोजनसेविनः ॥ १० ॥
प्रायशो मधुराहारा वातश्लेष्मात्मका नराः ।
तेषां कटुकतिक्तं च रूक्षमुष्णं च भोजनम् ॥ ११ ॥
यच्चान्यदपि श्लेष्मघ्नं तेषां तत्तत् प्रयोजयेत् ।
कञ्चीपदा नवध्वाना कावीरास्तुल्ययोरपि ॥ १२ ॥
वानसी कुमुदाराज्यं चिरिपालिस्तथैव च ।
चीरराज्यञ्च चोराणां पुलिन्द(न्दं)द्रविडेषु च ॥ १३ ॥
करघाटशनानां च विवे(दे)हा मण्डपेषु च ।
कान्तारं च वराहं च घटास्वाभीरमेव च ॥ १४ ॥
दक्षिणां दिशमाश्रित्य देशा वि.........

(इति ताडपत्रपुस्तके २६४ तमं पत्रम्)

....

....

....

....

खिलस्थानस्यैतावानेव[1] भाग उपलब्धः ।

काश्यपसंहिता

वृद्धजीवकीयतन्त्रं च

एतावत्येवोपलब्धभागे

विश्राम्यति ।

१ खिलान्यशीतिरध्याया इति पूर्वोद्देशानुसारेणाऽस्मादपूर्णपञ्चविंशाध्यायादुत्तरं पञ्चपञ्चाशदध्याया अवशिष्यन्ते, तेनाऽर्धग्रास इवायमकाण्डे विच्छिन्नो ग्रन्थः पूर्तये पुनरनुकूलदैवं समीहते । उक्तं चाभियुक्तैः—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमुखीभूतः ॥ इत्यलम् ।

काश्यपसंहिताया विषयानुक्रमणिका।

सूत्रस्थानम्।

लेहाध्यायः।

क्षीरोत्पत्त्यध्यायः १९।

स्वेदाध्यायः २३ ।

उपकल्पनीयाध्यायः २४।

वेदनाध्यायः २५।

लक्षणाध्यायः २८ ।

विमानस्थानम् ३ ।

कर्णायजयावष्ठीवनं(?)विमानम् ? ।

शिष्योपक्रमणीयं विमानम् ? ।

शारीरस्थानम् ४ ।

असमानगोत्रीयशारीराध्यायः १ ।

गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः २ ।

शरीरविचयशारीराध्यायः ? ।

जातिसूत्रीयशारीराध्यायः ? ।

इन्द्रियस्थानम् ५ ।

औषधभेषजेन्द्रियाध्यायः १२ ।

चिकित्सास्थानम् ६ ।

ज्वरचिकित्साध्यायः १ ।

कुष्ठचिकित्साध्यायः ?।

फक्कचिकित्साध्यायः ? ।

धात्रीचिकित्सिताध्यायः ? ।

सिद्धिस्थानम् ७ ।

राजपुत्रीया सिद्धिः १ ।

त्रिलक्षणा सिद्धिः २।

वमनविरेचनीया सिद्धिः ३।

नस्तःकर्मीया सिद्धिः ४।

कल्पस्थानम् ८।

धूपकल्पाध्यायः ४।

रेवतीकल्पाध्यायः ९ ।

भोजनकल्पाध्यायः १० ।

खिलस्थानम् ९।

विषमज्वरनिर्देशीयाध्यायः १।

विशेषनिर्देशीयाध्यायः २।

भैषज्योपक्रमणीयाध्यायः ३ ।

यूषनिर्देशीयाध्यायः ४।

भोज्योपक्रमणीयाध्यायः ।

रक्तगुल्मविनिश्चयाध्यायः ९ ।

अन्तर्वत्नीचिकित्सिताध्यायः १० ।

सूतिकोपक्रमणीयाध्यायः ११ ।

जातकर्मोत्तराध्यायः १२ ।

कुक्कुणकचिकित्साध्यायः १३ ।

आचार्योपाह्वेन वैद्ययादवशर्मणा संपादिता आयुर्वेदीय-ग्रन्थमालायां प्रसिद्धीभूता ग्रन्था:।

रसप्रकाशसुधाकरः—श्रीयशोधरविरचितः, तथा **रससंकेतकलिका** कायस्थचामुण्डवैद्यविरचिता, एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्रबद्धमेवोपलभ्यते। द्वितीयं संस्करणम्। मूल्यं २ रूप्यकौ।

गदनिग्रहः—श्रीशोढलवैद्यविरचितः। अस्य प्रयोगखण्डात्मकः प्रथमो भागः। अस्मिन् खण्डे घृततैलचूर्णगुटिकासवावलेहाख्याः षडधिकाराः सन्ति। द्वितीयं संस्करणम्। मूल्यं २ रूप्यकौ।

आयुर्वेदप्रकाशः—उपाध्यायश्रीमाधवविरचितः। द्वितीयं संस्करणं, मूल्यं २ रूप्यकौ।

क्षेमकुतूहलः—श्रीक्षेमशर्मविरचितः पाकशास्त्रग्रन्थः। मूल्यं १२ आणकाः।

राजमार्तण्डः—श्रीभोजमहाराजविरचितः, **नाडीपरीक्षा** श्रीरावणकृता, **वैद्यमनोरमा**—श्रीकालिदासवैद्यविरचिता, तथा **धाराकल्पः**, एतद्ग्रन्थचतुष्टयमेकत्रबद्धमेवोपलभ्यते। द्वितीयं संस्करणम्। मूल्यं १॥ रूप्यकः।

रसपद्धतिः—श्रीबिन्दुविरचिता श्रीमहादेवविरचितटीकया सहिता, तथा **लोहसर्वस्वं**—श्रीसुरेश्वरविरचितम्। एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्रबद्धमेवोपलभ्यते। मूल्यं १॥ रूप्यकः।

रसकामधेनुः—वैद्यवरश्रीचूडामणिसंग्रहीता (उपकरणपाद–धातुसंग्रहपाद–सूतक्रियापादेति पादत्रयात्मकः प्रथमो भागः)। मूल्यं ५ रूप्यकाः।

कामशास्त्रग्रन्थाः।

अनङ्गरङ्गः—महाकविश्रीकल्याणमल्लविरचितः। मू. १ रू।

पञ्चसायकः—कविशेखरश्रीज्योतीश्वरविरचितः। मू. १ रू।

कन्दर्पचूडामणिः—वघेलवंशावतंसमहाराजश्रीवीरभद्रदेवविरचितः।
(आर्याछन्दोपनिबद्धो वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य व्याख्यानरूपः) मू. ३ रू।

प्रापणभृतिस्तु सर्वेषां ग्राहकैरेव देया भवेत्।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

वैद्य जादवजी त्रिकमजी आचार्य,
कालबादेवीरोड, **मुंबई, पोस्ट नं. २.**

श्रीमन्माधवकरविरचितम्

माधवनिदानम् ।

'निदाने माधवः प्रोक्तः' इति सर्वसंमतो लोकेऽयं ग्रन्थः सुप्रसिद्ध एवास्ति । अस्मिन् प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदान-पूर्वरूप-रूप-उपशय-संप्राप्ति-उपद्रवसाध्यासाध्यविचारादिविषयजातं यथावत् प्रतिपादितमस्ति ।

मूल्यम् रू. २। प्रे. व्य. आ. ॥

योगरत्नाकरः ।

ग्रन्थोऽयं नात्यर्वाचीनोऽखिलभिषग्गणमान्योऽप्यस्ति । अत्र सर्वेषां रोगाणां निदानपूर्विका चिकित्सा सप्रमाणा प्रतिपादितास्ति । तथा विविध-रसायन-कषायाऽऽसवा-ऽरिष्टा-ऽवलेह-गुटिका-पाकादीनां प्रक्रिया-प्रमाणा-ऽनुपानादि-प्रपञ्चोऽपि कृतोऽस्तीत्ययं ग्रन्थ आयुर्वेदीयानामतीवोपयोगीत्यवश्यं संग्राह्यः ।

मूल्यम्. रू. २॥ प्रे. व्य. आ. ॥

श्रीमत्पण्डितदामोदरसूनु-शार्ङ्गधराचार्यविरचिता

शार्ङ्गधरसंहिता ।

भिषग्वर-आढमल्लविरचितदीपिकापण्डितकाशिरामवैद्यविरचितगूढार्थदीपिकाभ्यां टीकाभ्यां संवलिता । मूल्यम् रू. ५ प्रे. व्य. आ. ॥।

शार्ङ्गधरसंहिता (मूलमात्रा)

अञ्जननिदानसहिता । मूल्यम् रू. १ प्रे. व्य. आ. ।

द्रव्यगुणसंग्रहः ।

अत्र नानाविधौषधीनां गुणागुणविवेचनं सम्यक्कृतमस्ति ।

मूल्यम् १२ आणकाः । प्रे. व्य. आ. ।

प्राप्तिस्थानम्—पाण्डुरङ्ग जावजी,
निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षः,
मुंबई नं. २